

86

JOURNAL OF THE

BLACK SEA STUDIES

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI

ЖУРНАЛ ЧЕРНОМОРСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

-KaraM-

XXII/86

YAZ - SUMMER - ЛЕТО

2025

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI

BALKAN, KAFKAS, DOĞU AVRUPA VE ANADOLU İNCELEMELERİ DERGİSİ

Journal of the Black Sea Studies

KaraM

Yaz / Summer 2025 • Sayı / Number 86

Karadeniz Araştırmaları / Journal of the Black Sea Studies

published by

The Society for the Black Sea Studies

Karadeniz Araştırmaları Derneği

yayınlanmaktadır.

Cilt/Volume XXII Sayı/Number 86

Yaz/ Summer 2025

e-ISSN 2536-5126

Onursal ve Kurucu Başkan / Honorary and Founding Chairman

Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Owner and Managing Editor

Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)

Editör / Managing Editor

Prof. Dr. Zafer ATAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ferdi ÇİFTÇİOĞLU (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)

Prof. Dr. Bernt BRENDAMOEN (Oslo University)

Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Istvan ZIMONYI (University of Szeged)

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. M. Seyfettin EROL (ANKASAM)

Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. Peter GOLDEN (Rutgers University (Emekli))

Prof. Dr. Uli SCHAMIOĞLU (L. N. Gumilëv Eurasian Nat. University)

Prof. Dr. Vügar SULTANZADE (Doğu Akdeniz Üniversitesi)

Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA (Giresun Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet TOKSOY (Adnan Menderes Üniversitesi)

Prof. Dr. Zafer ATAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK (Hoca Ahmet Yesevi U.T.K. Üniversitesi)

Doç. Dr. Aygöl UÇAR (Ege Üniversitesi)

Doç. Dr. Ergin JABLE (Pristine Üniversitesi)

Doç. Dr. Ferhat BERBER (Celal Bayar Üniversitesi)

Doç. Dr. Irina DRIGA (NASU)

Doç. Dr. Umut ÜREN (Kırklareli Üniversitesi)

Doç. Dr. Kemal HAYKIRAN (Adnan Menderes Üniversitesi)

Doç. Dr. Üyesi Muhammet ŞEN (Ege Üniversitesi)

Dr. Veysel HASAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Toplumbilim / Sociology)
Prof. Dr. M. Seyfettin EROL (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler / Political Sciences and International Relations)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ortaçağ Tarihi / Medieval History)
Doç. Dr. Ferhat BERBER (Yakın Tarih / Modern History)
Doç. Dr. Aygöl UÇAR (Sanat Tarihi / History of Arts)
Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (Dilbilim / Linguistics)
Doç. Dr. Muhammet ŞEN (Osmanlı Tarihi / Ottoman History)

Yazı İşleri - Dizgi/ Editorial Secretary - Proof-Reading
Ali GÜLER

Yabancı Dil Sorumluları / Foreign Language Editors

Dr. Hüseyin YILMAZ (French/Fransızca)
Arş. Gör. Özkan KÜÇÜKBAŞ (English/İngilizce)
Arş. Gör. Yavuz Selim BARHAN (Russian/Rusça)

Yayın Türü / Type of the Periodical

Quarterly, international refereed journal
Üç aylık, uluslararası hakemli dergi

Yayın Dili / Accepted Languages

Türkçe – İngilizce – Rusça / Turkish – English – Russian

Journal of Black Sea Studies is an open access (OA) journal providing users and institutions with unrestricted and free access to its content. This means that users are not required to pay a fee or to ask permission from either the author or journal in order to access and use articles in their full form, as is outlined by Budapest Open Access Initiative (BOAI).

Bu dergi, kullanıcı veya kurumların içeriği bedelsiz olarak kullanabildiği açık erişimli bir dergidir. Kullanıcıların tam metinlerin içeriğini okuma, yükleme, kopyalama, arama ve bağlantı yaparken yayıncı veya yazardan önceden izin almasına gerek yoktur. Açık erişim BOAI tanımına uygundur.

Dergimizi Tarayan Veritabanları ve Dizinler / Scanned by the Databases and Indexes

ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmaz, ASOS, CEEOL, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, MIAR, İdeal Online, SOBİAD

Adress / İletişim

Karadeniz Araştırmaları Derneği (KaraM)
Kazım Dirik Mah. Gediz Cad. No. 15/1 D. 120
35100 Bornova / İZMİR/TÜRKİYE
05077095201 / 05367605542
www.karam.org.tr / www.karamdergisi.com
karamdergi@gmail.com / karadenizarastirmalari@gmail.com

The Advisory Board / Danışma Kurulu

- Prof. Dr. A. Nezihi TURAN (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Atilla JORMA (Gostivar Vizyon University)
Prof. Dr. Barış METİN (Uşak Üniversitesi)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Dan D. Y. SHAPIRA (Bar-Ilan University)
Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Galibe HACIYEVA (Nahçıvan Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. F. Didem EKİNCİ (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. F. Gülay MİRZAOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Giray SAYNUR DERMAN (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Türk Dil Kurumu)
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Haydar ÇAKMAK (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. İliya V. ZAITSEV (Moskow State University)
Prof. Dr. İlker ALP (Trakya Üniversitesi (Emekli))
Prof. Dr. İrfan ÇAĞLAR (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. László MÁRACZ (Universiteit van Amsterdam)
Prof. Dr. Mehmet Naci ÖNAL (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Melahat PARS (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÖZYETGİN (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Neziha MUSAOĞLU (Kırklareli Üniversitesi)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Qızılgül ABDULLAYEVA (Bakı Dövlət Universiteti)
Prof. Dr. Semra ALYILMAZ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Serkan ŞEN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Şenol KANTARCI (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Talip DOĞAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Ufuk Tavkul (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ulvi KESER (Kıbrıs Amerikan Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz AKPINAR (Ege Üniversitesi (Emekli))
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Leyla Çiğdem DALKILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Dr. Araz ASLANLI (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

DERGİ HAKKINDA

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 2004 yılında “KaraM Araştırma ve Yayıncılık” çatısı altında yayın hayatına başlamış, uluslararası, hakemli, akademik bir süreli yayındır.

Her yıl, Bahar/Mart, Yaz/Haziran, Güz/Eylül ve Kış/Aralık olmak üzere dört sayı yayımlanır. Bu sayılar haricinde “özel sayı” yayımlanmaz.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, bir e-Dergi’dir, e-ISSN’si 2536-5126 şeklindedir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Türkiye’nin ilk bölge odaklı akademik dergisidir. Alt isimde gösterildiği üzere Doğu Avrupa, Balkanlar, Kafkaslar ve Anadolu sahası öncelikli olmak üzere, ilgili sosyal bilim (tarih, dil, edebiyat, uluslararası ilişkiler, iktisat, etnoğrafya, etnoloji, antropoloji vd.) yazıları yayımlanır. 21. yılını idrak eden Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 1000’e yakın akademik makale ile yayımlandığı ilk günden itibaren önemli bir literatür oluşturmuş, tarih, sosyoloji, dil, edebiyat, uluslararası ilişkiler gibi pek çok alana katkı sağlamıştır.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin editörlüğünü kuruluşundan itibaren Prof. Dr. Osman Karatay (Ege Üniversitesi) yürütmüş, daha sonra Prof. Dr. Yahya Kemal Taştan (Katip Çelebi Üniversitesi) ve Doç. Dr. Yaşar Şimşek (Giresun Üniversitesi) editörlüğü devralarak dergiyi bugünlere taşımışlardır. Daha önceki sayılarda Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi), Doç. Dr. Umut Üren (Kırklareli Üniversitesi) ve Dr. İbrahim Doğukan Dokur da editörlük desteği vermiştir. Kuruluşundan itibaren derginin sahibi olan Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ (Kırıkkale Üniversitesi) halen derneğimizin onursal ve kurucu başkanıdır. Bu görevi, Karadeniz Araştırmaları Derneği’nin başkanlığıyla birlikte 2022 yılında Prof. Dr. Osman Karatay’a devretmiştir. Dergi, halen dernek bünyesinde Prof. Dr. Zafer Atar ve Dr. Öğretim Üyesi Ferdi Çiftçioğlu editörlüğünde yayınlanmaktadır.

Amaç ve Kapsam

Dünyada değişen dengeler ve gelişmeler ile bunların sonuçlarının Türk Dünyasına etkileri, Türkiye-Türk Dünyası ilişkileri, bölgenin tarihi, sosyal, jeopolitik önemi, Türk tarihi, tarihî ve çağdaş Türk dili üzerine yapılan çalışmalar, Karadeniz havzasında konuşulan diller ve Türkçe ile etkileşimleri, alfabe-dil-kültür vb. konularda yapılan akademik çalışmaları yayımlamak yoluyla teşvik etmek ve bu şekilde ilgili bilim camiasının bir yayın havuzunda buluşmasını sağlamak Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin ana amacıdır. Yayınlarını Karadeniz dünyası üzerinde yoğunlaştıran Karadeniz Araştırmaları Dergisi olarak ülkemizin stratejilerine, öncelikli olarak da bu alandaki bilgi birikimine katkıda bulunmak yayın felsefesimizdir. Karadeniz Araştırmaları Dergisi olarak stratejik bilgi birikiminin en sığ seviyesi olan sadece günceli takip vartasına saplanmayıp çok geniş açılardan bölgeyi ilgilendiren çalışmalar yayımlamaya devam edeceğiz.

Yayın Dili

Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Ancak yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce, Rusça ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir.

Derginin Bölümleri

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde bir sayının en az ¾'ü özgün araştırma makalelerine ayrılır. Alana katkı sağlayan derleme makalelere, kaynak özelliği taşıyan çevirilere ve kitap tanıtma-değerlendirme yazılarına da yer verilebilir.

Sınırlılık

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde ilgili sayıda yayımlanacak makalelerin sayısı hususunda belli bir sınır bulunmaktadır. Her sayıda kitap değerlendirme ve tanıtma yazıları dâhil olmak üzere "en fazla" 20 makaleye yer verilmektedir. Yayına uygun görülen makale sayısının fazla olması durumunda makaleler hakem süreçlerinin bitmesinin ardından sıraya konmaktadır. Yüksek nitelikli ve alana doğrudan katkı yapacak makaleler, yayın kurulunun görüşü alınarak editör kurulu tarafından ön sıraya çekilebilir.

Açık Erişim Sistemi

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, kullanıcı veya kurumların içeriği bedelsiz olarak kullanabildiği açık erişimli bir dergidir. Kullanıcıların tam metinlerin içeriğini okuma, yükleme, kopyalama, arama ve bağlantı yaparken yayıncı veya yazardan önceden izin almasına gerek yoktur. Açık erişim BOAI tanımına uygundur.

Sorumluluk

Yayımlanan yazılardaki görüş ve düşünceler yazarlara aittir, dergimizin görüş ve düşüncelerini yansıtmaz.

Veritabanları ve Dizinler

Karadeniz Araştırmaları Dergisi; ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmaz, ASOS, CEEOL, DOAJ, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, SOBIAD gibi pek çok ulusal ve uluslararası veritabanı ve dizin tarafından taranmaktadır.

Arşivleme ve Gizlilik Beyanı

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanmak üzere gönderilen tüm makaleler ve bu makalelerin hakem raporları, karamdergisi.com adlı internet sitesinin makale takip sisteminde süresiz arşivlenmiştir. Arşivimizde bulunan makaleler, hakem raporları ve kişisel bilgilerin 3. şahıslar ile paylaşılmayacağı editör kurulu tarafından garanti edilir.

YAYIN ETİĞİ

Karadeniz Araştırmaları Dergisi Yayın Etiği *Committe on Publication Ethics* (COPE)'in yayımlamış olduğu "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors"de yer alan etik sorumluluklara istinaden hazırlanmıştır.

Yazı(lar) ve Yazar(lar)

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılarda daha önce yayımlanmamış olma şartı aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, yayımlanmamış olmak şartıyla kabul edilebilir. Yayımlanan ve daha sonra "gözden geçirilerek genişletilen" bildiriler için yazar bildiri metninin ilk hâlini de yazı ile birlikte dergiye e-posta yolu ile göndermek zorundadır. Lisansüstü tezlerden veya projelerden üretilmiş yazılar, bu durum belirtilmek koşulu ile kabul edilir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilecek yazılarda, içeriğin özgün olması ve ilgili alanda etki yapması beklenir. Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar

"Amaç ve Kapsam" bölümünde belirtildiği üzere ilgili alanlarda yazılmış olmalıdır. Belirtilen alanların dışında yazı kabul edilmez. Derginin amacı ve kapsamına uymayan yazıların sisteme yüklenmesi durumunda, editör kurulu durumu yazara e-posta yolu ile bildirir ve yazı sürece dâhil edilmez.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, editör kurulu tarafından Yazım Kuralları'na uygunluğu açısından kontrol edilir. Yazım Kuralları'na göre yazılmamış yazılar için süreç başlatılmaz.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar için yazarlar çalışmanın özgün olduğunu; çalışmalarında alıntıladıkları bilgi, resim, şekil, tablo için alıntılanan kaynağa atıfta bulunduklarını, çalışmalarının daha önce yayımlanmadığını ve başka bir derginin sürecine dâhil olmadığını garanti ederler.

Başka bir derginin yayım sürecinde olduğu veya daha önce yayımlandığı (isim değişikliği ile gönderilen yazıları da kapsayacak şekilde) anlaşılan yazılar için süreç durdurulur ve yazarın dergi ile bağlantısı koparılır. Böyle bir durumun tespitinde yazar, bir daha yazı gönderemez.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar Crosscheck programı ile kontrol edilmektedir. Herhangi bir intihal durumunda, yazılar yayına alınmamaktadır. 62. sayıdan başlamak üzere Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar için iThenticate programından (veya muadil bir intihal programından) alınan intihal raporunun da yazı ile birlikte gönderilmesi şartı aranır.

Etik Beyan Gerektiren Yazılar

Etik kurul izni gerektiren çalışmalar için makalenin sonunda ilgili Etik Kurul Onayı ile ilgili bilgilerin (kurul-tarih-sayı) yer verilmesi zorunludur.

Süreç (Kör Hakemlik Sistemi)

Yazıların tüm süreci DergiPark uzantılı internet sitesi üzerinden yürütülür. Yazarlar, dergimize yazı gönderebilmek için makale takip sistemine üye olmak zorundadır. E-posta yolu ile gönderilen yazılar, dikkate alınmaz. Makale takip sistemine üye olan yazarlar, yazılarını kendi belirledikleri kullanıcı adı ve şifre ile sisteme giriş yaparak yüklerler. Gelen yazılar, derginin yayın ilkelerine uygunluk açısından kontrol edilir. Uygun görülen yazılar için hakemlik süreci başlatılır.

Yazılar, alanında uzman **en az** iki hakeme gönderilir. Yazılar için "kör hakemlik" (peer review) sistemi uygulanır. Yazarlara hakem adı belirtilmez. Yazılarda, yazarın bilgileri yer almaz. Hakem raporları yayımlanmaz, sistem üzerinde süresiz gizli tutulur.

Yazılar hakemlere gönderilmeden önce ilgili yazı hakkında hakemlik yapıp yapamayacakları yazının özeti gönderilerek hakemden sorulur. Yazının tamamı, ancak cevabın olumlu olması durumunda sistem üzerinden gönderilir. Hakemlerden ilgili yazıyı 20 gün içinde raporlandırması beklenir.

Yazar, hakem raporlarına sistem üzerinden kendi üyelik sayfası ve şifresi ile erişir. Hakem raporlarının biri olumlu, diğeri olumsuz olması durumunda yayın kurulu nihai kararı verebilir veya yazıyı üçüncü bir hakeme gönderir. Hakemler, ilgili makale için raporlarını 20 gün içinde kendi üyelik sayfaları aracılığı ile iletirler. Hakem raporlarının gecikmesi durumunda, editör kurulu, yazı için yeni hakem ataması yapabilir. Yazarlar, hakem raporlarını dikkate alırlar. Katılmadıkları görüşler olması durumunda, gerekçeleri ile belirtmekle mükelleftirler. Yazıların iki hakemden de onay alması, doğrudan yayımlanacağı anlamına gelmez. Editör kurulu hakem raporlarını yeterli görmemesi hâlinde yeni hakem ataması yapabilir veya yazının yayımlanıp yayımlanmaması hususunda

nihai kararı verebilir. Hakem raporları doğrultusunda "düzeltme" alan yazılar için yazarın gerekli düzeltmeleri yapıp yapmadığı hakem veya editör kurulu tarafından kontrol edilir. İngilizce özet bölümleri, Yabancı Dil Sorumlusu tarafından ayrıca kontrol edilir. Yapılması gerekli olan düzeltmeler varsa, sistem üzerinden yazara iletilir. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan değişiklikler yapabilir.

Hakemler

- Hakemler, uzmanlık alanı dışında yayınları değerlendirmek üzere kabul etmemelidir.
- Hakemlerin hakemlik davetini kabul ettikten sonra Hakemlik uluslararası standartlarına uyması gerekmektedir.
- Hakemler, yazılara makale takip sistemi üzerinden kendi belirledikleri kullanıcı adı ve şifre ile erişebilir.
- Hakemler, gizlilik ve tarafsızlık içerisinde değerlendirme yapmalıdır.
- Hakemler, raporlarını 20 gün içerisinde iletmeli, gecikme yaşanacaksa editör kuruluna bilgi vermelidir.
- Hakemler, değerlendirmek üzere kabul ettikleri çalışmaları başka şahıslarla veya sanal ortamda paylaşmamalıdır.
- Hakemler, intihal tespit etmeleri durumunda editör kuruluna bilgi vermelidir.
- Hakemler raporlarında kullandıkları dile dikkat etmeli; yazarı aşağılayıcı, onur kırıcı cümleler kurmaktan imtina etmelidir.

Editör Kurulu

Derginin Editör Kurulu, *Committe on Publication Ethics* (COPE)'in yayımlamış olduğu "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors"de yer alan etik sorumluluklara uymakla yükümlüdür.

- Editör Kurulu, derginin geliştirilmesi ve çağa ayak uydurmasından sorumludur.
- Editör Kurulu, okuyucu, yazar ve hakemlerin bilgi ihtiyacını karşılamakla sorumludur.
- Editör Kurulu, akademik hassasiyetlerle bütünlüğü sağlamaktan sorumludur.
- Editör Kurulu, hakemlik sürecinin sağlıklı bir şekilde ilerlemesi için hakemleri çalışmanın konusuna göre belirlemekten sorumludur.
- Editör Kurulu, yazarlar ve hakemler arasında olası çıkar çatışmasını önlemekten sorumludur.
- Editör Kurulu, gizlilik beyanı esaslarına göre kişisel bilgilerin paylaşılmamasından sorumludur.
- Editör Kurulu, hakem havuzunun güncellenmesinden sorumludur.
- Editör Kurulu, yayın ve danışma kurulu ile iletişim hâlinde olmalıdır.

Yayın İçin Alınan Ücret Hakkında

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde hakem süreci başlatılabilmesi için 1000 (bin) TL "Yayın Ücreti" alınır. Karadeniz Araştırmaları Dergisi 58. sayısına kadar basılı ve elektronik olarak yayımlanmıştır. Alınan ücretler internet sitesinin ayakta tutulması, derginin basım-

dağıtım başta olmak üzere DOI ve dizgi masrafları için kullanılmıştır. 58. sayıya kadar derginin basılı hâli yazar, hakem ve Türkiye'nin önde gelen kütüphanelerine gönderilmekte idi. Ancak basım-dağıtım hususunda artan masraflar karşılanamaz duruma geldiği için derginin basılı hâli artık çıkmamaktadır. "Yayın Ücreti" bugün için internet sitesi, DOI ve dizgi masrafları için kullanılmaktadır.

YAZIM KURALLARI

1. Başlık

Her yazının Türkçe ve İngilizce başlığı bulunmalıdır. Yazının içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtacak nitelikte olmalı, büyük harflerle ve koyu yazılmalı, Cambria yazı tipiyle 14 punto olmalıdır.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i

Gönderilen yazılarda yazarı belirten hiçbir ifade yer almamalıdır. *Hakem süreci bittikten sonra*;

Makale yazarının adı ve soyadı (soyadın tamamı büyük harfle) yazı başlığının sağ altında olmalı, yazarın görev yaptığı kurum, elektronik posta adresi, akademik unvanı, ORCID numarası ile birlikte dipnotta Cambria yazı tipinde 9 punto yazılarak belirtilmelidir.

3. Özet ve Anahtar Kelimeler

Çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmaya gereken özet, en az 150, en fazla 200 sözcükten oluşmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil ve çizelgeler yer almamalıdır. Özeti hemen altına en az üç, en fazla beş kelimeden oluşan anahtar kelimeler yazılmalıdır. Ayrıca özeti, başlığın ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de bulunmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe ve yazılan dilde başlık, özet ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler, Cambria yazı tipi ile, 9 punto büyüklüğünde yazılmalıdır. 77. sayıdan itibaren makalelerin sonunda 700-1000 kelimeden oluşan **geniş İngilizce özet** yer alacaktır. Geniş İngilizce özet bölümüne kaynaklar kısmından sonra yer verilmelidir. Bu özet makalenin temel fikirlerinin tümünü kapsayacak biçimde, paragraflar hâlinde olmalıdır.

4. Ana Metin

Çalışmada, sayfa yapısı A4 ebatında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 3 cm olmak üzere, paragraf aralığı önce ve sonra 6 nk aralığıyla ve tek satır aralıklı yazılmalıdır. 11 punto Cambria yazı karakterleri kullanılmalı, satır sonunda heceleme yapılmamalıdır. Paragraf başlarında 1 cm girinti yer almalı, noktalama işaretleri kendilerinden önceki sözcüklere bitişik olmalıdır. Çalışma dil bilgisi kurallarına uygun olmalı, noktalama işaretlerinin kullanımı ve diğer yazım kuralları için TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır. Ana metin içinde hiçbir şekilde otomatik numaralandırma kullanılmamalıdır. Makalenin konusu, amacı, kapsamı, gerekçesi, sonucu vb. bilgiler bilimsel yeterliliği sağlayacak ölçüde ve bir düzen içinde verilmelidir.

- **Başlıklar:** Tamamı koyu olmalı, her sözcüğün ilk harfi büyük yazılmalıdır.
- **Şekil, tablo ve fotoğraflar:** Şekil ve tablolar numaralandırılmalı, Tablo 1, Grafik 3 ve Şekil 7 vb. biçiminde adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin ve tabloların altına yazılmalıdır. Tablolar için paragraf aralığı önce ve sonra 0 nk, satır aralığı tek olacak şekilde düzenlenmelidir.
- **Diğer ekler** (Tablo, Şekil ve Grafik) normal yazı dışındaki göstergelerin çok olması durumunda tablo, şekil ve grafikler; EKLER bölümünde KAYNAKÇA'dan sonra verilmelidir.

Kaynak Gösterme (Atıflar): Makalede yapılacak atıflarda APA yöntemi esas alınır ve aşağıdaki yöntem kullanılır.

- Atıflar, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir: (Ercilasun, 2015, s. 157).
- Birden fazla kaynağa başvurulduğu durumlarda yazar isimleri aynı parantez içinde, eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır: (Arat, 1979, s. 54; Ercilasun, 2015, s. 157).
- İki ve daha fazla yazarlı kaynaklarda sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' kısaltması yazılmalıdır: (Yalçın vd. 2002, s. 56).
- Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır: Taştan (2011, s. 42), bu konuda...
- Bir yazarın aynı yıl yayımlanmış çalışmalarına atıf yapılacak ise eserin yayın yılına bir harf eklenmelidir: (Gökdağ, 2012a, s. 69), (Gökdağ, 2012b, s. 163).
- Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayımlanmış olan eserleri, ad ve soyadları açık yazılması yoluyla belirtilir: (Yılmaz Çetin, 2014, s. 325), (Yılmaz Yağmur, 2014, s. 127).
- Atıf yapılan kaynak görülmeden başka bir kaynak üzerinden atıf yapılması gerektiğinde bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: (Köprülü, 1911, s. 75'ten aktaran; Kartal, 2008, s. 60).
- Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. Örnek: (BCA, Mühimme 15, s. 25).
- İnternet kaynaklarına atıf yapıldığında haber siteleri için; haber sitesinin adına ve haber tarihine yer verilmeli; kaynakçada URL kodu ile belirtilmelidir (Habertürk 2018). Yazarı belli internet kaynaklarına atıf yaparken yazar soyadı ve haber yayın tarihi esas alınmalı, kaynakçada URL kodu belirtilmelidir (Kireççi, 2018). Aynı site/gazetenin aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla kaynağı kullanılmışsa harflendirilerek gösterilmelidir.
- **Dipnotlar:** Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı, yalnızca açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir.
- **Alıntılar:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 2 cm içeride, blok halinde ve tek satır aralığıyla 10 punto yazı boyutunda yazılmalıdır. Birebir olmayan alıntılarda APA yöntemi tercih edilmelidir.
- **Otomatik Numaralandırma:** Makalede dipnotlar hâricinde otomatik numaralandırma yoluna gidilmemelidir.

5. Kaynakça

Makalede kullanılan tüm kaynaklar "Kaynakça"ya dâhil edilmeli, çalışmanın konusu ile alakalı olsa da faydalanılmayan eserler kaynakçaya alınmamalıdır. Kaynaklar, "KAYNAKÇA" başlığı altında yazar soyadlarına göre alfabetik olarak verilmelidir. Kitap ve dergi adları italik yazılmalıdır.

a) Kitap ve Kitap Niteliğindeki Eserler

SOYAD, A. (basım yılı). *Kitabın Adı*. Basıldığı Şehir: Yayınevi.

- ÖZTÜRK, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eserin hazırlayıcısı, editörü, çevireni varsa, kitap adından sonra parantez içinde aşağıdaki gibi verilir: SOYAD, A. (basım yılı). *Eserin Adı*. [hazırlayanın (hızl.), editörün (ed.) veya çevirenin (çev.) Adı Soyadı]. Basıldığı Şehir: Yayınevi.

- KARPAT, K. H. (2001). *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Kitabevi.

İki yazarlı eserlerde her iki yazar da verilir. Ancak ikinci yazarın adı ve soyadı normal sırada olmalıdır.

- ANHEGGER, R. – H. İNALCIK (1956). *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûcebi 'Örf-i Osmanî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İkiden fazla yazarlı eserlerde yalnızca ilk yazar belirtilir, diğerleri için "vd." kısaltması kullanılır.

- YALÇIN, D. vd. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Aynı yazara ait birden çok eser kronolojik olarak sıralanır.

- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bir yazarın aynı yıl yayınlanan eserlerini ayırt etmek için yayın tarihinden sonra harfler kullanılır.

- ÜNLÜ, S. (2012a). *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Yazarı belli olmayan eserlerde eser adı, yazar adı yerine yazılır ve eser alfabetik sıralamaya dâhil edilir.

- *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kitap bölümleri için şu yöntem tercih edilmelidir: SOYAD, A. (Basım Yılı). "Bölüm Adı". *Kitap Adı*. (ed. Adı Soyadı). Basıldığı Şehir: Yayınevi. Sayfa Aralığı.

- TOGAN, İ. (2012). "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler I. Kitap*. (ed. Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Balım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 19-50.

b) Süreli Yayınlardaki Yazılar

• **Dergiler:** SOYAD, A. (yıl). "Makalenin Başlığı". *Derginin Adı*. Cilt No (Roma rakamlarıyla)/Sayı: Sayfa Aralığı.

- İLHAN, S. (1990). "Türk Çağdaşlaşması". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. VII/19: 7-19.

• **Basılı gazeteler:** SOYAD, A. (yıl. ay. gün). "Yazının Başlığı". *Gazetenin Adı*: (varsa) sayfa numarası.

- TALU, E. E. (1945.01.13). "Vah Velid". *Son Posta*: 1-7.

c) Tezler

SOYAD, A. (tarih). *Tezin Başlığı*. Şehir: Üniversite ve Enstitü adı. (Yayımlanmamış Lisans/Yüksek Lisans/Doktora tezi).

- MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig’de Hal Kategorisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

d) Bildiriler

SOYAD, A. (yıl). “Bildirinin Başlığı”. *Sempozyum, Panel veya Kongrenin Adı* (tarihi). Şehir: Yayın Evi: sayfa no.

- ERDAL, M. (2011). “Kutadgu Bilig Metni”. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009). Türk Dil Kurumu Yayınları: 201-208.

e) İnternet Kaynakları

Sitenin/Gazetenin Adı (haber tarihi). “Haber Başlığı”. Erişim Tarihi: haberin bağlantısı

- Sputnik (2018). “AB Liderleri Brexit Anlaşmasını Onayladı”. Erişim Tarihi: 02.12.2018. <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201811251036312530-ab-brexit-anlasmasi-onay/>

Yazarı belli olan internet kaynakları: SOYAD, A. (yazım tarihi). “Metin Başlığı”. Erişim Tarihi: yazının bağlantısı

- KİREÇCİ, M. A. (2018). “Brexit Süreci ve Jeopolitik Etkileri”. Erişim Tarihi: 01.12.2018. <https://www.dunyabulteni.net/dubam/brexit-sureci-ve-jeopolitik->

f) Yazma Eserler

Eserin Müellifi. *Eserin Adı*. Yazma Eserin Muhafaza Edildiği Kütüphanenin Adı. Arşiv/Katalog Numarası.

- Firdevsî-i Rumî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı. H. 1535.

Eserin müellifi bilinmiyorsa yazma eserin adı başa alınır ve italik yazılır.

g) Arşiv Belgeleri

Makalelerde kullanılan arşiv belgeleri, KAYNAKÇA bölümünün en sonunda “Arşiv Belgeleri” başlığı altında kullanılan kısaltmaların açıklamaları ile birlikte verilir.

• Arşiv Belgeleri

- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Klasör (K), Dosya (D), Fihrist (F).

- K: 145, D: 103, F: 26-1.

- K: 587, D: 43, F: 1-42.

h) Kısaltmalar

Metin içinde kullanılan kısaltmalar, KAYNAKÇA bölümünden hemen önce alfabetik bir şekilde yan yana sıralanır ve “Kısaltmalar” başlığı ile verilir.

• Kısaltmalar

- Ar. Arapça; Az. Azerbaycan Türkçesi; DLT Dîvânu Lugâti’t-Türk; DS Derleme Sözlüğü; EDPT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

MANUSCRIPT SUBMISSION GUIDELINES

About Journal of Black Sea Studies

The Journal of Black Sea Studies an international peer-reviewed journal. It was established in 2004 and is published by KaraM Araştırma ve Yayıncılık.

The Journal of Black Sea Studies publishes four issues per year in March (Spring), June (Summer), September (Fall) and December (Winter) and does not publish so-called 'special issues'.

Journal of Black Sea Studies is an e-Journal (E-ISSN: 2536-5126).

The Journal of Black Sea Studies is Turkey's first region-oriented academic journal. As shown in the sub-title, studies in social sciences (history, language, literature, international relations, economics, ethnography, ethnology, anthropology, etc.) are published, primarily in the fields of Eastern Europe, the Balkans, the Caucasus and Anatolia. The Journal of Black Sea Studies, which is still in its 20th year, has created an important literature since the first day of its publication with nearly 1000 academic articles, and has contributed to many fields such as history, sociology, language, literature and international relations.

Since its establishment, Prof. Dr. Osman Karatay (Ege University), then Prof. Dr. Yahya Kemal Taştan (Katip Celebi University) and Assoc. Dr. Yaşar şimşek (Giresun University) took over the editorship and carried the magazine to today. In previous issues, Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol (Hacı Bayram Veli University) also provided editorial support. Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ (Kırıkkale University), owner of the journal since its establishment, is still the honorary and founding president of our association. Prof. Dr. Osman Karatay assumed the presidency of the Black Sea Studies Association, and thus the ownership of the journal in 2022. The journal is still published under the editorship of Prof. Dr. Zafer Atar and Asst. Prof. Ferdi Çiftçioğlu.

Purpose & Scope

The Journal of Black Sea Studies sets out to foster academic research focusing on the Turkic World and the surrounding region through the lens of topics such as inter-country relations, regional history, socio-political issues, linguistics, and Turkology. At the same time, it also sets out to bring those within this specific academic community together through published scholarly literature. In placing particular emphasis on nations surrounding the Black Sea, Journal of Black Sea Studies's publishing philosophy is to ultimately contribute to the web of knowledge in this field, as well as to contribute to Turkey's strategies towards this region.

Journal of Black Sea Studies will continue to publish articles that represent its region of focus in the broadest and most up-to-date sense possible.

Language Of Publication

The language of publication is normally Turkish, however, high-quality manuscripts in other Turkic languages alongside English and Russian that meet submission guidelines are considered for each issue. Translated articles as well as book reviews that are in line with journal's scope can be published.

Subsections

In the Journal of Black Sea Studies, at least of an issue is reserved for original research articles. Review articles that contribute to the field, translations with reference to the field, and book review and review articles can also be included.

Limitations

Journal of Black Sea Studies maintains a quota on the number of articles it publishes in each issue. This entails a maximum of 20 articles per issue, including book reviews and descriptions. If the number of articles deemed fit for publishing exceeds this quota, the articles are then placed onto a waiting list upon being reviewed. The editorial board may give priority to those articles that are deemed as being of particularly high quality as well as of carrying the potential to be influential in their particular field.

Open Access System

Journal of Black Sea Studies is an open access (OA) journal providing users and institutions with unrestricted and free access to its content. This means that users are not required to pay a fee or to ask permission from either the author or journal in order to access and use articles in their full form, as is outlined by Budapest Open Access Initiative (BOAI).

Responsibility

The views and opinions in the published articles belong to the authors and do not reflect the views and opinions of our journal.

Scanned by the Databases and Indexes

Journal of Black Sea Studies is listed in numerous national and international bibliographic databases and indexes including ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmaz, ASOS, CEEOL, DOAJ, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, and SOBİAD.

Archiving System

All articles submitted to be published in the Journal of Black Sea Studies and the referee reports of these articles have been archived indefinitely in the article tracking system of the website named karamdergisi.com. The editorial board guarantees that the articles, referee reports and personal information in our archive will not be shared with third parties.

PUBLISHING ETHICS

The ethics statement for the Journal of Black Sea Studies is based on those by the Committee on Publication Ethics (COPE)'s Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors.

Manuscript(s) and the Responsibilities of Author(s)

Manuscripts submitted to the Journal of Black Sea Studies should not have been previously published elsewhere. Papers that have been presented at scientific conferences may be accepted on the condition that they have not been published elsewhere. If your manuscript has already been published and has been modified/expanded upon, you are required submit your manuscript both in its original state alongside the modified version to the journal by e-mail. This particular situation applies to manuscripts that have generated from graduate/doctoral theses and projects. All work reported in the manuscript must be original and should contribute to its respective discipline. All manuscripts to be submitted must conform with the fields outlined in "Purpose & Scope" section above. Manuscripts that do not conform with that will not be accepted. Should a manuscript that does not conform with those rules be submitted, the author will be alerted by the editorial board by e-mail, whereupon their manuscript will be rejected.

All submissions are controlled by the editing board to ensure that they conform with the spelling and punctuation standards outlined by the Turkish Language Association (TDK). Submissions that are deemed as having do not met these standards are unable to move on to the review phase.

The author must guarantee that work reported in the manuscript, including information, images, figures, tables, and quotes, must be original, properly cited, and free from any kind of plagiarism. They also must guarantee that their work has not been published elsewhere or submitted to any other journal(s) simultaneously.

In case it becomes apparent the submission has been previously published elsewhere (e.g. published under a different heading) or is currently being reviewed by another journal, Journal of Black Sea Studies will immediately terminate the review process and cut all ties with author. After that point, the author will be prohibited from submitting any further manuscript(s).

All submissions are checked for plagiarism using CrossCheck. In case of plagiarism, the publication shall be cancelled.

As of the 62th issue, all submissions are now required to be delivered with an accompanying iThenticate plagiarism report as well.

All sources listed in the References section of those submissions deemed suitable for publishing will be thoroughly controlled. Should references either be missing or deemed irrelevant, the author will be notified as to respond accordingly.

Ethics Committee Approval

For studies requiring ethics committee approval, it is mandatory to include the relevant Ethics Committee Approval (committee-date-number) at the end of the article.

Review Process (Blind Peer-Review)

You can follow the entire review process of your submission via the Journal of Black Sea Studies website: www.dergipark.org.tr Each manuscript is reviewed by **at least** two field experts. All manuscripts pass through a double-blind peer-review process. Neither the authors know the identity of the reviewer, and vice versa. Reviewer reports are not published, but are rather kept confidential within the system. The abstract(s) of the article(s) is/are first checked by the reviewers prior to them receiving the manuscript(s). This is done to determine whether they will be willing to review the text(s) or not. If the reviewer's answer is affirmative, they will receive the manuscript(s) in full. The reviewers are expected to deliver their report(s) within 20 days of the review process.

The author can access the results of the report(s) via their Journal of Black Sea Studies website account. In the event that one of the reviewer's reports is positive and the other is negative, the editorial board may choose either to terminate the review process or to forward the manuscript to a third reviewer. Reviewers release their reports on the Journal of Black Sea Studies website via their own personal accounts within 20 days of conducting their reviews. In case the reviewers are delayed in releasing their reports, the editorial board may appoint a new reviewer to the manuscript. The author is to take all of the items listed each report very seriously. If the author disagrees with the report in way, she/he must justify why. The approval of both reviewers does not mean that the manuscript will be published immediately. In case the editorial board feels that the reviewer's report is insufficient, it may wish to appoint an additional reviewer, or it may wish to make a final decision regarding the publishability of the manuscript. Either the reviewer(s) or editorial board controls each manuscript to ensure that the author has adhered to and therefore made the necessary corrections outlined in the report(s).

Referees

- Referees should not accept publications outside of their field of expertise for evaluation.
- After the referees accept the invitation to arbitrate, they must comply with the international standards of refereeing.
- Referees can access articles via the article tracking system with the user name and password they define.
- Referees should evaluate with confidentiality and impartiality.
- Referees should submit their reports within 20 days and inform the editorial board if there is a delay.
- Referees should not share work that they accept for evaluation with other persons or in virtual environment.
- Referees should pay attention to the language used in their reports; the author should refrain from making derogatory and humiliating sentences.
- Referees should inform the editorial board if they detect plagiarism.

Editorial Board

- Editorial Board is responsible for the development of the journal and keeping it up to date.
- Editorial Board is responsible for meeting the information needs of readers, authors and referees.
- Editorial Board is responsible for ensuring integrity with academic sensibilities.
- The Editorial Board is responsible for determining the referees according to the subject of the study in order for the refereeing process to proceed in a healthy way.
- Editorial Board is responsible for preventing possible conflict of interest between authors and referees.
- Editorial Board is responsible for not sharing personal information in accordance with the principles of confidentiality statement.
- Editorial Board is responsible for updating the referee pool.

Publication Fee

The Journal of Black Sea Studies charges authors a 'publishing fee' of 1000 (onethousand) Turkish Liras upon successful acceptance of their manuscript. The Journal of Black Sea Studies used to be published in both print and electronically until its 58th issue. The collected fees are used to keep the Journal of Black Sea Studies website (www.karamdergisi.com) running, as well as are used for digital object identifier (DOI) and typesetting costs. Until the Journal of Black Sea Studies's 58th issue, a printed version of the journal used to be sent to the author, to the journal's staff members, and to leading libraries across Turkey.

Unfortunately, due to ever increasing publishing and distribution fees, the journal is now no longer issued in its physical form. Agin, the 'publication fee' is used to keep the Journal of Black Sea Studies website running, as well as is used for digital object identifier (DOI) and typesetting costs. No fee is collected for book descriptions and reviews.

WRITING RULES

1. Title

The title of the manuscript is to be written in both Turkish and English. Its content should be concise, clear, and of reasonably high quality, and should be written in Cambria 14, bold, using capital letters.

2. The Name(s) and Address(es) of the Author(s)

The author's first and last name should be written beneath the title, aligned right. The author's last name should be written entirely in capital letters. The author's affiliations, e-mail address, title, and ORCID iD number should be indicated as a footnote written in Cambria 9. Note: The latter should only be added once their manuscript has been approved for publication.

3. Abstract and Keywords

An abstract of 150 to 200 words that reflects the aim, scope, and results/conclusions of the study should be included. It should not contain references, figures, or charts. A minimum of 3 and maximum of 5 different keywords must be included directly beneath the abstract. An English version of both the abstract and the keywords must also be included. Manuscripts written in a language other than Turkish should also include a Turkish version of its title, abstract, and keywords. Both the abstract and keywords are to be written in Cambria 9.

4. Main Text

A4, Portrait. Margins: 3 cm (left/right) and 3 cm (top/bottom). Spacing: Single-spaced. Paragraphs spacing: 6 points. Font: Cambria 11. Hyphens normally used to divide words at the end of a line should not be used. Paragraph indentation: 1 cm. There should be no spacing between punctuation and the word preceding them. Authors must pay attention to following the conventions of proper spelling, grammar, and punctuation as outlined by the Turkish Language Association (TDK). Components such as the topic, aim, scope, findings, and conclusions should be presented in such a way that it ensures scientific competence.

- *Main headings*: Must be written in the first letter of each word must be capitalized.
- *Figures, tables, photographs*: Figures and tables should be labelled and numbered: Eg. Table 1, Graphic 3, Figure 7, etc. Numbers and headings should be written beneath figures and tables. Spacing of tables before and after paragraphs: 0 points, single spacing.
- *Additional inserts*: (Table, Figure and Graph) Additional inserts beyond tables, figures, and graphics also should be numbered and labelled (e.g. Additional Table 1, Additional Graphic 3, Additional Figure 7, etc.). Moreover, these should be included after the References section.

References & In-text Citations: Must be presented in APA 7 format.

- In-text citations must be enclosed in parentheses, and must include the author's last name, the year of publication, and the page number(s): i.e. (Sanders, 2015, p. 157).
- When more than one source is being cited, then same information for the additional sources (i.e. the author's last name, the year of publication, and the page number(s)) are listed from the earliest to the latest year. Each additional citation is separated by a semi-colon: i.e. (Blumenthal, 1979, p. 54; Sanders, 2015, p. 157).

- When once source as multiple authors, only the last name of the first author, followed by the abbreviation 'et al.' is to be written: i.e. (MacCrimmon et al. 2002, p. 56).
- When the author's name is included in the text of the sentence where the citation takes place, then just the date of publishing and page number(s) should be included in parentheses: i.e. "Smith (2011, p. 42) discovered that..."
- When more than one study by the same author and published in the same year is cited, a lower case letter should be included next to the publishing year: i.e. (Bloomberg, 2012, p. 69), (Bloomberg, 2012b, p. 163).
- When the names of more than one author sharing the same last name are cited, then the author's first name should also be included: i.e. (Wilmot, Bella 2014, p. 325), (Wilmot, Stella 2014, p. 127).
- When citing a source within a source, both sources are to be cited: i.e. (Briggs, 1911: Taken from p 75 of...; Benassi, 2008, p. 60).
- When showing archival documents, their source should abbreviated in-text, and given in full in the Resources section: i.e. (BCA, Mühimme 15: 25).
- Quotes taken from online newspapers should include the name of the news agency, alongside the year the article was published: i.e. (Daily Sabah 2018). Quotes taken from the authors from other internet websites (non-newspaper) should include the name of the author and the year of publication of the article: i.e. (Amanpour, 2018).
- **Footnotes:** The use of footnotes should be avoided whenever possible. They should only be used for explanations, and should be organized using automatic numbering.
- **Quotations:** Quotations must be indicated using quotation marks (" "). They should be no larger than 5 lines long. Quotations longer than 5 lines should be included beneath the preceding line. They should presented in block form with 1 cm spacing on either side, be single-spaced, and written in 10 point font. Paraphrased quotes should be presented according to the conventions of APA style.

5. References

All sources cited in the manuscript must be included in the References Section. The author should refrain from including supplemental sources that she/he has not benefited from in the writing of her/his article. All references should be listed in alphabetical order according to the author's last name. Book and journal/magazine titles should be written in italics.

a) Books

LAST NAME, F. (Year of Publication). *Title of Book*. Place of Publication: Publishing House.

- ÖZTÜRK, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

If the book has an preparer, editor, and/or translator, then they are listed in parenthesis following the title of the book: i.e. Author's Last Name, Author's First Name (Year of Publication). *Title of Book*, [preparer (prep/hzl.), editor (ed.), translator (tra/çev.) First and Last Name]. Place of Publication: Publishing House.

- KARPAT, K. H. (2001). *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (tra/çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Bookstore.

When books have two authors, the names of both authors is provided. However, when writing the second author's names, first their first, followed by their last name should be written.

- ANHEGGER, R. – H. İNALCIK (1956). *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûcebi 'Örf-i Osmanî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

For more than two authors, only the name of the first author is mentioned, followed by the abbreviation 'et al'.

- YALÇIN, D. et al. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Multiple works written by same author are to be listed in chronological order.

- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

When those works are published within the same year, then a letter is placed next to the publication year.

- ÜNLÜ, S. (2012a). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

When the author of the book is unknown, the title of the work is written in place of the author, and is categorized in alphabetical order.

- *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

For individual book chapters: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year of Publication). "Title of Chapter". *Title of Book*. (ed. First and Last Name). Place of Publication: Publishing House. Page Range.

- TOGAN, İ. (2012). "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler I. Kitap*. (ed. Ayşegül Aydingün - Çiğdem Balım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 19-50.

b) Scholarly Articles

Journals: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year). "Title of the Article". *Name of the Journal*. Volume No. (Roman Numerals) / Issue: Page Range.

- İLHAN, S. (1990). "Türk Çağdaşlaşması". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. VII/19: 7-19.

Printed Newspapers: JOURNALIST'S LAST NAME, F. (Year. Month. Day). "Title of Article". *Name of the newspaper*: Page Number (If Available).

- TALU, E. E. (1945.01.13). "Vah Velid", *Son Posta*: 1-7.

c) Theses

AUTHOR'S LAST NAME, F. (Date). *Title of Thesis*. Location (City): Name of University/Institute. (Unpublished Undergraduate/Graduate/Doctoral Thesis).

- MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Unpublished Doctoral Thesis).

d) Academic Papers

AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year). "Title of Paper". *Name of Symposium/Panel/Congress* (Date). Location (City): Publishing House: Page No.

- ERDAL, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni". *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (October 26 - 27 2009). Türk Dil Kurumu Yayınları: 201-208.

e) Internet Resources

Name of Website/Newspaper (Date). "Title of Article". Access Date: Link

- Sputnik (2018). "AB Liderleri Brexit Anlaşmasını Onayladı". Accessed On: 02.12.2018. <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201811251036312530-ab-brexit-anlasmasi-onay/>

Internet sources of whom the author is known: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Date of Article). "Title of Article". Access Date: Link

- KİREÇCİ, M. A. (2018). "Brexit Süreci ve Jeopolitik Etkileri". Accessed On: 01.12.2018. <https://www.dunyabulteni.net/dubam/brexit-sureci-ve-jeopolitik-etkileri-h425454.html>

f) (Handwritten) Manuscripts

Author of the Manuscript. *Title of the Manuscript*. Name/Tile of the Library/Collection Where the Manuscript Is Kept. Archive/Catalog Number.

- Firdevsî-i Rumî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı. H. 1535.

When the author of the manuscript is anonymous, the title of the manuscript is written in its place in italics.

g) Archival Documents

Archival documents used/featured within articles are to be listed in a separate 'Archival Documents' directly below the Resources section. These are to be presented in abbreviations:

Archival Documents

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Folder (F), File (Fi), Index (I).

F: 145, Fi: 103, I: 26-1.

F: 587, Fi: 43, I: 1-42.

h) Abbreviations and Acronyms

Abbreviations and acronyms within the manuscript are to be listed and expanded in the 'Abbreviations/Acronyms' section directly above the Resources section. They are to be listed alphabetically.

Abbreviations/Acronyms

Ar. Arapça; Az. Azerbaycan Türkçesi; DLT Dîvânü Lugâtî't-Türk; DS Derleme Sözlüğü; EDPT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

i) Sources Written in Non-Latin Scripts

Sources written in non-Latin scripts (e.g. Cyrillic, Persio-Arabic, Greek *etc.*) are to be transcribed into Latin script and listed in the Resources section.

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

- 499-513 **Hazarlardan Ruslara Kaleden Şehire: Sarkel / From the Khazars to the Russians, from Fortress to City: Sarkel**
Aslı ÇANDARLI
- 514-532 **Eski Türk Yazıtlarında Bulunan Askerî Rütbelere / Military Ranks Found in Old Turkic Inscriptions**
Süleyman Hilmi KIZILDAĞ
- 533-562 **Suriye İç Savaşının Türkiye ve Rusya Üzerindeki Yansımaları ve İkili İlişkilere Etkisi: Neoklasik Realist Bir Bakış / The Reflections of the Syrian Civil War on Turkey and Russia and Its Impact on Bilateral Relations: A Neoclassical Realist Perspective**
Damla KOCATEPE
- 563-581 **Giresun Müzesi'nde Bulunan Trabzon İmparatoru II. İoannes Komnenos (1280-1297) Dönemi Sikkeleri / Coins of the Period of Emperor of Trebizond, John II Comnenus (1280-1297) in Giresun Museum**
Tülay ÖZBAKAR
- 582-592 **18. Yüzyılda Bafra'da Avcı-Yırtıcı Kuş Yetiştiriciliği ve Çeltik Tarımı Üzerine Bir Değerlendirme / An Evaluation on 18th Century Hunter-Bird Breeding and Paddy Cultivation in Bafra**
Sibel ORHANKAZI
- 593-613 **Kültür ve İnanç Turizmi Bağlamında Türkiye'nin Doğusunda Yahudi Kültürel Mirası / Jewish Cultural Heritage in Eastern Türkiye Within the Framework of Faith-Based and Cultural Tourism**
Süleyman ŞANLI
- 614-633 **Büyük Dijital Patlama: Metaverse'de Geleneksel Türk Gastronomi Metaverse'leri Tasarımları / The Big Digital Explosion: In the Metaverse Traditional Turkish Gastronomy Metaverse Designs**
Sacide ÇOBANOĞLU
- 634-652 **Türkistan'ın Keşfi: Rus İşgali Sonrası Türkistan'da Tarih ve Arkeoloji / The Exploration of Turkestan: History and Archaeology in Turkestan After the Russian Occupation**
Fatih ÜNAL - Mesut KARAKULAK
- 653-667 **Elit Teorileri Bağlamında Melle Sevdagar Destanı'nda Çatışma ve Uzlaşma Yöntemleri / The Methods of Conflict and Reconciliation in the Melle Sevdagar Epic in the Context of Elite Theory**
Çetin YILDIZ
- 668-683 **Ugarit'te Tanrıça Aşera ve İkonografileri / Identity and Iconography of the Goddess Asherah at Ugarit**
Aslı KAHRAMAN ÇINAR

- 684-704 **Güney Osetya Meselesinin Gölgesinde Gürcü-Oset Toplumsal İlişkileri ve Gündelik Barışın İzleri / Georgian-Ossetian Societal Relations and Signs of Everyday Peace Under the Shadow of the South Ossetia Question**
İbrahim Fevzi GÜVEN
- 705-727 **Myra (Demre) Antik Kentinin Dağlık Alanındaki Bizans Yerleşimleri 2022 Yılı Yüzey Araştırması / Byzantine Settlements in the Mountainous Area of the Ancient City of Myra (Demre) 2022 Survey Results**
Bülent İŞLER
- 728-748 **Maarif Nazırı Mustafa Haşim Paşa'nın Hüdavendigâr Vilayeti Adliye Müfettişliği ve Seyahatnamesi (1886) / Mustafa Haşim Pasha's Inspectorship of Department of Justice in Hudavendigâr Province (1886)**
Berke ŞANLI-Ali OKUMUŞ
- 749-765 **Nükleer Rekabette Karşılıklı Kesin Yıkım Doktrini: 21. Yüzyıldaki Geçerliliği / The Doctrine of Mutual Assured Destruction in Nuclear Rivalry: Its Relevance in the 21st Century**
Şeref ÇETİNKAYA
- 766-774 **Burdur Merkez Bereket Köyü'nden Zeus "Karpophoros?" Büstü / Bust of Zeus "Karpophoros?" From Central Bereket Village in Burdur**
Yaşar ARLI
- 775-789 **Mevlevis and Mevlevi Order in the Geography of the Aydınoğulları Principality / Aydınoğulları Beyliği Coğrafyasında Mevlevîler ve Mevlevîlik**
Kemal Ramazan HAYKIRAN
- 790-813 **Kıbrıs Kalelerinde Yaşam Ve Kale Görevlilerinin Tasarruf Ettikleri Maaş ve Tımar Gelirleri Hakkında Bir Değerlendirme (1570-1650) / An Assessment of Living Conditions in the Castles of Cyprus and the Salaries and Tımar Allocations of Castle Personnel (1570-1650)**
Nihal BAKIŞCI
- 814-837 **Religious Belief and Motivation: Psychological and Islamic Perspective / Dini İnanç ve Motivasyon: Psikolojik ve İslami Perspektif**
İsmail DEMİR
- 838-851 **Marsilya Tarifesinin Fenike Kurban Ritüellerinin Anlaşılması Açısından Önemi / The Significance of the Marseille Tariff for Understanding Phoenician Sacrificial Rituals**
İlknur GÜNEL
- 852-870 **Rüsumat Emaneti Müsteşar Muavini Ali Rıza Bey'in Osmanlı Muahedeleri ve Gümrüklerine Dair Tespitleri / Observations of Ali Rıza Bey, Assistant Undersecretary of Rüsumat Emaneti, on Ottoman Treatments and Customs**
Engin ÇAĞMAN

- 871-887 **Somut Olmayan Kültürel Miras ve Turizm Bağlamında Aybastı Ve Kabataş Yöresi Efsaneleri/ *Legends of Aybastı and Kabataş Region in the Context of Intangible Cultural Heritage and Tourism***
Mustafa EREN
- 888-912 **Türkiye'nin İlk Kadın Avukatı Süreyya Ağaoğlu ve Erken Cumhuriyet Dönemi Modernleşme Projesi İle Etkileşimi / *Turkey's First Female Lawyer Süreyya Ağaoğlu and Her Interaction With the Modernization Project of the Early Republican Era***
Ercan KARAKOÇ-Işıl BÜYÜKKAL
- 913-924 **Polonyalı Şair Jarosław Iwaszkiewicz'in Sanatında Mevlâna Celâleddin Rûmî Etkisi / *The Influence of Mevlâna Celâleddin Rûmî in the Art of Polish Poet Jarosław Leon Iwaszkiewicz***
Seyyal KÖRPE KEMER

REFEREES OF THIS ISSUE / BU SAYININ HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof.Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Umut KEDİKLİ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof.Dr. Zafer DUYGU (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamit ER (Ordu Üniversitesi)
Prof. Dr. Tülay METİN (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekai METE (Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin KANDEMİR (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Sema DOĞAN (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Seda KÖYCÜ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet AYDIN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan AKYOL (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet TOPAL (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Zeliha DEMİREL GÖKALP (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ceren ÜNAL (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Cengiz GÜRBİYİK (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Kübra YILDIZ ALTIN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. İlker Mümin ÇAĞLAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç.Dr. Hacı Murat ARABACI (Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi)
Doç. Dr. Sağıp ATLI (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Sami KİRAZ (Hitit Üniversitesi)
Doç. Dr. Kemal Ramazan HAYKIRAN (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Doç. Dr. Kurtuluş DEMİRKOL (Gebze Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Vedat TURGUT (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Telli AKHUNDOVA KORKMAZ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Ömer AKSOY (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. İlkey EREN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Uğur BAŞARAN (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali GÖK (Gaziantep Üniversitesi)
Doç. Dr. Kamil DOĞANCI (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Hülya KAYA HASDEMİR (Muş Alpaslan Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali ÖZCAN (Yalova Üniversitesi)

REFEREES OF THIS ISSUE / BU SAYININ HAKEMLERİ

Doç. Dr. Hacı ÇOBAN (Yozgat Bozok Üniversitesi)

Doç. Dr. Serkan SARI (Balıkesir Üniversitesi)

Doç. Dr. Erdem ÇANAK (Çukurova Üniversitesi)

Doç. Dr. Tarık DEMİR

Dr. Öğr. Üyesi Zübeyde DEMİRCİOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Turan CAVLAN (Akdeniz Karpat Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Onur GÜNDAY (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Abdul Metin ÇELİKBİLEK (Selçuk Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali YÜKSEL (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Halim KILIÇ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ERDİNÇLİ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAVAK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ferdi ÇİFTÇİOĞLU (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Serap YOLCU YAVUZ (Trakya Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Deniz ACARAY (Polis Akademisi)

Dr. Öğr. Üyesi Durmuş Ali KOLTUK (Akdeniz Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Serap ÖZKAN (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Sacid ÖZTÜRK (Kırklareli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz KAVAL (Munzur Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Talha KALKAN (Uşak Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Züleyha USTAOĞLU (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ülkü ÇALIŞKAN (Trakya Üniversitesi)

Dr. Arzu KİYAT (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi)

Dr. Davut ŞAHİN (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Dr. Fatih TEKİN (İnönü Üniversitesi)

Dr. Hüseyin YILMAZ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

HAZARLARDAN RUSLARA KALEDEN ŞEHİRE: SARKEL

Aslı ÇANDARLI*

ÖZ

Arkeolojik araştırmalar sonucunda Don (Tın) bozkırındaki Sol Yaka Tsimlyansk yerleşimi ile özdeşleştirilen Sarkel, kurulduğu andan itibaren sadece Hazar Kağanlığı'nın değil, aynı zamanda Bizans'ın ve Rus Knezliklerinin tarihinde de önemli bir yer tutmuştur. Konumu, kimler tarafından hangi amaçla inşa edildiği, şehir olarak nitelenip nitelenmeyeceği gibi türlü konular araştırmacıları epeyce meşgul etmiştir. Sarkel'in 9. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar varlığını koruduğu ancak bu zaman içerisinde ciddi bir takım değişiklik ve dönüşümlere maruz kaldığı görülmektedir. Çalışmanın ana odağı Sarkel'in, Hazar Kağanlığı ve Rus dönemlerinde ifade ettiği anlamı ortaya koymaktır. Bu doğrultuda yerleşimin inşa amacı, konumu ve zaman içinde geçirdiği dönüşüm gibi konular tartışılmıştır. Kalenin inşa sürecinde Bizans'ın rolünün ne olduğu gerek ikili ilişkiler gerekse mimari özellikler açısından incelenip değerlendirilmiştir. Sarkel'in başlangıçta güvenlik ve kontrol amacıyla inşa edilen bir kale iken zamanla bir şehre dönüşmesi süreci, yerleşimdeki mimari yapılar ve gündelik yaşam çerçevesinde ele alınmıştır. Makale, Sarkel'den Bela Veja'ya dönüşüm sürecini arkeolojik bulgular ve tarihsel veriler ışığında ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sarkel, Bela Veja, Hazar, Rus, Kale, Şehir

FROM THE KHAZARS TO THE RUSSAINS, FROM FORTRESS TO CITY: SARKEL

ABSTRACT

Sarkel, identified by archaeological researchers with the Tsimlyansk settlement on the Left Bank of the Don (Tın) steppe, has played an important role not only in the history of the Khazars, but also in the history of neighboring formations such as the Eastern Rome and Rus'. Its location, by whom and for what purpose it was built, and whether it can be characterized as a city have kept researchers busy. Sarkel survived from the 9th to the 12th centuries, but was subjected to a number of serious changes and transformations during this time. The main focus of the study is to reveal the significance of Sarkel during the Khazar Khaganate and Russian periods. To this end, the purpose of the settlement's construction, its location and its transformation over time will be discussed. The process of its transformation into a city, while it was initially a fortress built for security and control purposes, will be discussed within the framework of architectural structures and daily life in the settlement. The article will try to reveal the transformation process from Sarkel to Belaya Vezha in the light of archaeological findings and historical data.

Keywords: Sarkel, Bela Veja, Caspian, Russian, Fortress, City

Giriş

Hazar Kağanlığı dönemi birçok açıdan dikkat çekicidir. Bu dönem söz konusu olduğunda belki de ilk olarak ticarete¹ vurgu yapılır. İnanç çeşitliliği, idari yapı gibi konular öne çıkar. Bunların yanı sıra yerleşim yerleri ya da sabit mekanlar açısından da büyük bir gelişmişlik göze çarpar. Nitekim İbn Hurdâzbih, İdrisî, Mesûdî, İstahrî, İbn Havkal, Makdisî, İbn el Fakîh gibi İslam kaynakları; Belencer, Hanbalî, el-Beyzâ, Semender, İtil gibi çok çeşitli yerleşim yerlerinden bahsederek (Şeşen, 2001, s. 45, 70-71, 112-113, 121, 159, 176-177, 186, 193, 200) bunları

Gönderilme Tarihi: 04.02.2025

Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, MUĞLA; ORCID:0000-0002-0076-0064, E-posta: aslicandarli@mu.edu.tr

¹ Flyarov, Hazarların ağırlıklı olarak ticaret yapan bir güç olarak nitelenmesine dikkatle yaklaşılması gerektiğini, Hazar Kağanlığı döneminde ticaretin rolünün aslında çağdaşı olan herhangi bir devletten daha büyük olmadığını belirtir. Buna kanıt olarak da Hazarların Arap dirhemlerinin taklitlerini bassalar da gümüş sikke istiflerinin miktar olarak oldukça az olmasını gösterir (2013, s. 60; Petruhin, 2002, s. 296-315).

Hazar şehirleri olarak sıralar. Ne var ki, “şehir” kelimesi ile neyin kastedildiği tam olarak açık değildir (Kalinina, 2014, s. 40). Bu doğrultuda söz konusu yerleşimlerin “şehir” olarak nitelenip nitelenemeyeceğine ilişkin farklı görüşler ortaya atılmıştır. Örneğin Flyarov, Hazarlarda mimari açıdan çağdaşı olan Bizans şehirleriyle karşılaştırılabilecek tek bir yerleşimin bulunmadığını belirterek Hazar Kağanlığı dönemi için “şehir” yerine “yerleşim” ifadesini önermiştir (2013, s. 59). Bu makalede konunun sınırları gereği Hazar şehirlerine ilişkin tartışmalar kapsama alınmamıştır ancak diğer tüm yerleşimler için söz konusu olan çelişkili yaklaşım, Hazar Kağanlığı dönemine ait çok sayıdaki kaleden biri olan Sarkel konusunda da benzerdir. Bölgede uzun yıllar arkeolojik araştırmalar yürüten Artamanov, Sarkel için başlangıçta şehir ifadesini kullanırken zaman içinde verilerin çoğalmasıyla birlikte burasının bir kale olduğunu ve ancak Rus döneminde tam bir zanaat merkezi ve sınır kale şehrine dönüştüğünü belirtmiştir (1935, s. 81-85; 1958, s. 49, 56). Oysa Flyarov, Sarkel’de zanaatın Rus döneminde çok fazla geliştiği yönündeki düşünceye katılmaz ve bu söylemin birtakım zorunluluklar sonucunda ortaya çıktığını düşünür. Hazar Kağanlığı döneminin demir madeni ve bu madenden üretilen ürünler açısından zengin olduğunu, bunun yanı sıra çanak çömlek atölyelerinin de azımsanmayacak ölçüde faaliyette bulunduğunu belirtir (2011, s. 18-20). Sarkel’de her biri altın ve gümüş işçiliğinin gelişmişliğinin göstergesi olan çok sayıda malzeme tespit edilmiştir (Yücel, 2002, s. 781-813). Yine de genel yaklaşım, Sarkel’in başlangıçta kale olsa da zaman içinde nüfusun artması, kale içinde ve çevresinde zanaat ve ticaretin giderek yaygınlaşması sonucunda şehre dönüştüğü biçimindedir (Pletneva, 1976, s. 48, 50).

Askeri mimarinin bir parçası olan kaleler konum olarak genellikle kavşak, geçit ya da denize uzanan burun gibi stratejik noktalara inşa edilmiştir. Sahanın coğrafi özelliklerinin kale savunmasını kolaylaştırıcı bir etki yaratmasına öncelikli olarak önem verilmiştir. Kule ve burçlar hiç kuşkusuz kale mimarisinin en önemli kısımlarını oluşturur ancak bunun yanı sıra iç kale, kale sakinlerinin yaşayacağı konutlar, geçit ve depolar gibi daha birçok yapı bulunur (Eyice, 2001, 234).

Kale yapıları bulundukları saha için aidiyet ve sahiplenme bildirirken aynı zamanda güvende olma ihtiyacına hizmet etmektedir (Baykara, 1990, s. 19-20; Baykara, 2023, s. 62). Kalelerin varlığı ile ilgili olarak Pletneva bozkır şehirlerinin oluşumunda ilk aşamanın, kaleyi çevreleyen bölgeye aktif olarak yerleşilmesi ve buranın zanaat yerleşimine dönüştürülmesi olduğu yönünde bir görüş belirtse de Flyarov buna karşı çıkarak sürecin tam tersi biçimde işlediğini; idarecilerin yaşadığı kalelerin, zaten yerleşimin başlamış olduğu, kalıcı bir nüfusun bulunduğu yerlere inşa edildiğini düşünmüştür. Buna göre kalelerin ıssız bir bozkır alanına inşa edilmesi söz konusu değildir tam aksine varlık amacı zaten güvenliği sağlamak olduğu için nüfusun yoğun olduğu alanlar özellikle tercih edilmiştir. Bu durum herhangi bir kalenin, taş veya tuğlanın yakınında ya da çevresindeki alanda daha eski yerleşimlerin keşfedilmesinin beklenmesi gerektiği anlamına gelir. ıssız yerlere ya da sınır bölgelerine inşa edilen kaleler de bulunmaktadır ancak bunlar yerleşim amacıyla değil savunma amacıyla inşa edilmişlerdir. Bu doğrultuda kaleler kabaca yerleşim amaçlı ve savunma amaçlı biçiminde ayrılabilir. Ancak hangi amaçla kurulursa kurulsun bir kale inşası, aynı zamanda belli yeterlikte bir nüfusun iş gücü ve tarımsal üretim amacıyla söz konusu alanda konaklamasını beraberinde getirir (Flyarov, 2011, s. 15). Bu noktada Sarkel’in kurulduğu sahanın, öncesinde de bir yaşam alanı olduğu bilinmektedir.

1.Nerede ve Neden Kuruldu?

Herhangi bir yerleşim için coğrafi konum, sosyo-ekonomik ve mimari yapıyı da doğrudan etkileyen bir öneme sahiptir. Sarkel'e bu açıdan bakıldığında kalenin, Aşağı Don Havzasında Don Nehrinin Tsimlyansk istasyonu yakınında bulunduğu ve Sol kıyı Tsimlyansk olarak adlandırıldığı görülür. Kalenin inşa edildiği kısım, Don Nehrinin alçak bir kıyısında bir burun üzerindedir (Harita 1). Bu burun geniş, derin bir hendek ve bir sur ile kıyının geri kalanından ayrılmıştır. Bina kalıntıları ve genel olarak insan yaşamına dair izler, söz konusu surların çevrelediği burnun ucunda yoğunlaşır (Artamanov, 1940, s. 130-133, 136; Artamanov, 1962, s. 300; Pletneva, 1976, s. 51).

Harita 1: Sarkel'in konumu (Düzenleyen: Hakan Kaya, 03.03.2025)

Hazar Kağanlığı Karadeniz sahillerinde uzun bir süre rakipsiz durumda varlık göstermiş ve kendisini Ural-Hazar kapısının kilidi olarak görmüştür. Ne var ki, Macarlar ve Peçeneklerin gelmesi, ardından Rus knezliklerinin ortaya çıkması ve Bizans'ın Karadeniz sahillerini tehdit etmesiyle birlikte Hazarların bu alandaki rakipsiz hakimiyeti, 9. yüzyılda değişmeye başlamıştır. Tehlike ve tehditlerin belirmesi, birtakım önlemlerin alınmasını beraberinde getirmiştir ki, kalelerin savunma amacına hizmet eden yapıları düşünüldüğünde, Don üzerinde bulunan Sarkel'in inşası da bunlardan biri olmalıdır (Artamanov, 1956, s. 338, 340; Artmanov, 2008, s. 385; Korkmaz, 2022, s. 369-370). Sarkel'in inşa tarihine ilişkin "834 yılı", "837'den önceki bir tarih", "838" ya da "838 ile 841 arası" biçiminde ifadeler yer alır. Dolayısıyla inşa faaliyeti, 829-842 arasındaki dönemde hüküm süren İmparator Theophylos döneminde gerçekleşmiştir (Artamanov, 2008, s. 397; Golden, 2006, s. 156, 274; Kurat, 1972, s. 34).

Sarkel'in hangi olası düşmana karşı kurulduğuna ilişkin farklı görüşler ortaya atılmıştır: Don'un batısında yer alan bozkırlarda Peçenek boylarının yoğun biçimde bulunması ve Sarkel'in de tam bu noktalarda, Peçenekler ile sınırın başladığı yerde kurulması, ilk bakışta kalenin Peçeneklere karşı korunma amacıyla yapıldığı fikrinin doğmasına yol açmıştır. Ne var ki, Sarkel Peçeneklerin bölgeye gelmesinden daha önce inşa edilmiştir ve aslında o dönemde bu bozkırlarda Macarlar bulunmaktadır (Artamanov, 2008, s. 431). Nitekim Hazarların iç karışıklıklarla uğraşmasını fırsat bilen Macarlar, İtil ötesinden Karadeniz civarına gelmişlerdir. Hazarların başta Macarlar olmak üzere düşman tehlikesinden korunmak için hendekler kazdığı bilgisiyle de (Şeşen, 2001, s. 38) doğru orantılı olarak birçok araştırmacı, Sarkel'in inşa edilme sebebine ilişkin Macarları işaret eder (Artamanov, 1962, s. 341-343; Artamanov, 2008, s. 417, 438-439; Bubenok, 2013, s. 318, 320-321; Karatay, 2010, s. 78-81; Karatay, 2013, 438; Özcan, 2019, s.

237). Hazarların 9. yüzyıl ortalarında çıkarları doğrultusunda Macarları kendi yanlarına çekmeye çalıştığı (Artamanov, 2008, s. 441), hatta tarafların 890'larda Peçeneklere karşı mücadelede ortak hareket için müzakerelerde bulunduğu (Novoseltsev, 1990, s. 131-133; Artamanov, 2008, s. 442) görülüyorsa da, ilişkilerin başlangıçta düşmanca olduğu bilinmektedir. Macarların ortaya çıkmasının, Bizans için de Kırım'daki topraklarının güvenliği konusunda bir endişe oluşturmuş olabileceği düşünülür. Macarlar ya da Peçenekler dışında Sarkel'in inşasıyla ilişkilendirilen bir diğer konu bölgede Rus varlığının belirmesidir (Artamanov, 1956, s. 338-339; Karatay, 2013, s. 439).

Aşağı Don'da Sarkel dışında da çok sayıda kale bulunmaktadır. Söz konusu kalelerden özellikle Pravoberejny Kalesi olarak da adlandırılan Sağ Yaka Tsimlyansk Kalesi ile Sarkel arasında bir ilişki kurulmuştur. Bu kale Sarkel'in inşa edildiği yerin hemen karşısındadır. Artamanov, söz konusu küçük ve sağlam kalenin Sarkel'in kurulmasından önce yıkıldığını düşünmüş; Sarkel'in inşasının da, Don üzerinden geçiş noktasını kontrol altında tutan bu kalenin yıkılmasının bir sonucu olduğunu belirtmiştir (1940, s. 158 vd.; Artamanov, 2008, s. 409, 413, 415). Bu doğrultuda düşünüldüğünde kale düşmanın geçişini engellemek için inşa edilmiş gözükmektedir ve öncelikli amaç Don geçidini korumaktır (Artamanov, 1962, s. 321; Bubenok, 2013, s. 321). Ne var ki, Flyarov, Artamanov'un aksine, Sağ Yaka Kalesinin Sarkel'in inşasından önce değil, biraz daha sonra yıkıldığını, dolayısıyla bir süre her iki kalenin birlikte var olduğunu düşünür. Bu düşüncesini de burada, Sarkel'den gelen tuğlaların bulunmasına dayandırır. Bu bilgi Sağ Yaka Kalesinin karşısında Sol Yaka Tsimlyansk Kalesinin hangi amaçla inşa edilmiş olabileceği sorusunun cevabını ilk bakışta karmaşıktırmaktadır (Flyarov, 1995, s. 486-488; Bubenok, 2013, s. 328). Bu bağlamda, Sarkel'in nehir üzerinde değil, nehrin geçtiği kara yolu üzerinde inşa edilmiş olduğu düşünülürse kalenin nehri gözetlemeye uygun olmayan bir yerde kurulması, söz konusu inşaatın Don'a açılan su yollarını kontrol etmek amacıyla uzak olduğunu göstermektedir. Nehir geçişindeki kara yolu üzerinde inşa edilen Sarkel, Hazarların merkezi İtil'den Aşağı İtil'e giden yolun açıldığı batı ve kuzeybatı sahasındaki konumunu güçlendirmek amacıyla hizmet etmiş olmalıdır. Tam geçitte yer alan kale, batıdan gelen düşmanlara karşı sadece duvarlarla değil, aynı zamanda geniş bir nehirle de korunmuş durumdadır. Dolayısıyla 8. yüzyılın sonları ve 9. yüzyılın başlarında Don Nehri geçidini korumak öncelikli meselelerden biri olmalıdır (Artamanov, 1962, s. 299-300; Artamanov, 2008, s. 388-389). Bu noktada Sağ yaka yerleşiminin Don geçidini koruma görevini tam olarak yerine getiremediği ve bu nedenle de eş zamanlı olarak Sarkel'in devreye alındığı düşünülebilir (Bubenok, 2013, s. 330).

S. A. Pletneva'nın konuya bakışı, güvenlik ve savunma konularından farklı olarak ticaret odaklıdır. Pletneva'ya göre Sarkel'in yoğun nüfuslu bir bölgede bulunması ve korunması gereken sınırlardan da uzakta yer alması nedeniyle savunma amacıyla hizmet etmesi mümkün değildir. O, Sarkel ve Sağ yaka yerleşiminin Don'dan geçen önemli kara ticaret yollarının kesişme noktasında yer aldığını belirterek Hazar kalesi Sarkel'in her şeyden önce bir ticaret merkezi olduğu düşüncesindedir. Mısır'dan ve halifelikten gelmiş dirhem buluntularını, Doğu ülkeleleriyle Bizans arasındaki ticaretin de bu coğrafya üzerinden gerçekleştiğini gösteren kanıtlar biçiminde değerlendiren Pletneva, Sarkel'in ticaret yolları kavşağına özel olarak inşa edildiğini belirterek buranın gümrük ve kervansaray işlevi gördüğünü düşünmüştür (1996, s. 143; Pletneva, 1999, s. 89; Bubenok 2013, s. 329). Öyle ki, Sarkel'in inşasından önce Don'un sağ kıyısında bu ticaret güzergâhı üzerinde kontrol işlevlerini Sağ yaka yerleşimi yerine getirmiştir. Ne var ki, bunu destekleyecek ikna edici bir kanıt yoktur. Nitekim burada kazılar sırasında ortaya çıkarılan ithal seramik buluntuları Aşağı Don bölgesinde bulunan diğer yerlerdekinden daha fazla

değildir (Flyarov, 2011, s. 33-34). Tüccar ya da gezginler için barınma imkanı sunma, Sarkel'e özgü bir durum olmadığı gibi buranın "kervansaray" olarak vurgulanmasını destekleyecek arkeolojik veriler de bulunmamaktadır (Flyarov, 2013, s. 65). Bu noktada Sarkel'in zaman içinde ticari faaliyetlerdeki rolünün giderek arttığı kabul edilmesi gereken bir gerçek olsa da ilk kurulum amacının doğrudan ticaret olduğunu düşünmek yanıltıcı olacaktır. Başlangıçta ana amaç Hazar merkezi İtil'den Aşağı İtil'e giden kısımdaki sahayı sıkı bir şekilde kontrol edebilmek olmalıdır (Artamanov, 1956, s. 340). Bu durumda hem Sağ Yaka yerleşiminin hem de Sarkel'in çok yönlü bir işlevselliğe sahip olduğunu düşünmek mümkündür. Nitekim İtil'den Don'a ilerleyen göçerler için bir engel oluşturmalarının yanında Don boyunca geçen gemilerle ilgili bir kontrol mekanizması da sağlamış olmaları olasıdır. Söz konusu yerleşimlerin sakinleri geçidin bakımından sorumludur. Zaman içinde Sağ Yaka yerleşiminin yıkılması, Sarkel'in tek kalması sonucunu beraberinde getirmiş ve bulunduğu konum da onun ekonomik önemini hem tüccarlar hem de göçerler için güçlendirmiş gözükmektedir (Bubenok, 2013, s. 335).

2.Sarkel'in İnşasında Bizans'ın Rolü Nedir?

Sarkel'in inşası söz konusu olduğunda Bizans İmparatoru Constantine Porphyrogenitus'un Sarkel'in yapımında Bizans etkisinin bulunduğu konusundaki anlatısı öne çıkar. Buna göre; Hazarlar Don'da bir kale inşa etmek için yardım istemiş, İmparator Theophilus bu isteği olumlu karşılayarak onlara imparatorluk donanmasının savaş gemileriyle birlikte önemli bir Bizans ileri gelenini, Petronas Kamaterus'u göndermiştir (Porphyrogenitus, 1967, s. 183-185; Porphyrogenitus, 2020, s. 109; Karatay, 2010, s. 72-73). Kale inşası için Bizans'tan talepte bulunulması ve bu talep doğrultusunda Petrona'nın görevlendirilmesi, araştırmacıları Sarkel'in inşasında Bizans'ın rolünü tayine itmiş ve bu yönde incelemelerin yapılmasını beraberinde getirmiştir.

İlk bakışta Bizans ve Hazar Kağanlığı uzun süre ortak düşman olarak Arap halifeliğine karşı mücadele vermiştir. Bu doğrultuda Bizans'ın ortak başka bir düşmana karşı savaşmak için bir kale inşa etmede daha önce müttefiklik yaptığı Hazarlara yardım etmeyi reddetmediği düşünülebilir. Oysa tarafların bu süreçte kendi siyasetlerini uygulamış oldukları ve aslında hiçbir zaman tam olarak ortak hareket etmedikleri düşünüldüğünde samimi bir müttefikliğin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır (Karatay, 2010, s. 82-83; Karatay, 2013, s. 354). Yine de Sarkel'in, Karadeniz bozkırlarında ortaya çıkan ve hem Hazarlar hem de Bizans için eşit derecede tehlikeli olan göçerlere karşı inşa edildiğini varsaymak olasıdır. Bizans açısından Karadeniz sahillerindeki göçerlerin kontrol altında tutulması sayesinde bir yandan Hazarların ihtiyacını karşılayıp dostluğunu sağlamak diğer yandan kendi sınırlarını güven altında tutmak oldukça kazançlı bir tutum olarak görülebilir. Rusların Kırım'ın güney ve doğu sahillerine, Kerson'dan Kerç'e kadar olan alana düzenlediği saldırı düşünüldüğünde Hazar ve Bizans'ın etkinliğini sınırlandırmaya yönelik ortak tehdide karşı dikkatlerini bu yöne çevirmeleri ve güçlerini birleştirmek istemeleri de son derece doğaldır. Sarkel'in inşası için istenilen yardım ve verilen olumlu cevap bu çerçevede değerlendirilmelidir. Bu noktada Sarkel'in inşası ya da Bizans'ın bu inşaat için yardım heyeti göndermesi, Hazarların içinde olduğu bunalımın merkezi yönetim tarafından kontrol altına alındığının da bir göstergesidir. (Artamanov, 1940, s. 135; Artamanov, 1958, s. 7, 25; Artamanov, 2008, s. 387, 394, 422).

Constantine Porphyrogenitus'un anlatısına göre; Petrona buraya Kerson üzerinden gelmiş, savaş gemilerini Kerson'da bırakarak yola yük gemileriyle devam etmiştir. Sarkel'in inşa edileceği yer olan Tanais Irmağı üzerinde kale inşasına uygun taş bulunmadığı için kil kazılmış,

fırınlar yaptırılmış ve içinde tuğlalar pişirilmiştir. Küçük nehir taşlarından kireç çıkarma yoluna gidilmiştir (2020, s. 110).

Resim 1: Sarkel tuğlaları üzerindeki işaretler (Artamanov, 1958, s. 24)

Kalenin yapımında yanmış kare ve dikdörtgen tuğlalar kullanılmıştır. Bu noktada Semi-karakorsk ve Pravoberejny Kalelerine bakıldığında yanmış değil ham tuğla kullanıldığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla yaygın olmamakla birlikte tuğla yapım tekniği, Sarkel'in inşasından çok önce de Don'da bilinmektedir (Artamanov, 1959, s. 7; Flyarov, 2014, s. 102). Yapılan incelemeler Sarkel'de tuğlaların farklı ölçü ve şekillerde bulunduğunu ve kabaca iki gruba ayrılabilceğini göstermiştir ki, ilk grup tuğlalar düzgün şekilli, iyi pişmiş kırmızı veya kırmızı-turuncu renklidir. Çok azının üzerinde yanlışlıkla olduğu düşünülen hayvan veya insan ayak izleri bulunurken, daha da az bir kısmında özellikle çizilmiş işaret ve şekiller yer almaktadır. Pişirilmeleri ve kalıplanmaları daha iyi durumda olan diğer grup tuğlalar boyut olarak da ilk gruptan daha büyüktür. Bunların üzerinde işaret ve çizimlere daha sık rastlanmıştır. İlk gruptaki tuğlaların daha kaliteli kirece sahip olduğu, ikinci gruptaki tuğlaların ise yüksek oranda kum içeren kireç üzerine döşendiği bilgisi bulunmaktadır. Bu, ilk inşaatın kalenin birincil yapısını oluşturmaya odaklandığını ve ardından daha sonraki geliştirmelerin veya onarımların yapıldığını göstermektedir (Pletneva, 1999, s. 88). Bu bağlamda Hazarlar Sarkel'in inşası için Bizans yardımına ihtiyaç duymuştur belki ama bu ihtiyacın malzeme ya da işçilik ihtiyacı olmadığı, mimari açıdan Bizans özelliklerinin alınıp uygulanması gibi bir durumun söz konusu olmamasından anlaşılmaktadır. Zira inşaatta kullanılan tuğlaların ölçü ve şekilleri Bizans tuğlalarından farklı yapıdadır. Daha kalın ancak onlara göre daha az köşeli özelliğe sahiptir. Yüzeylerinde bazı işaret, şekil, harf ve sembolik figürler yer almıştır ki (Resim 1), bunlar Mayats harabelerindeki ve Tuna Bulgarlarının başkenti Pliska'daki kaya ve tuğlaları hatırlatmaktadır (Artamanov, 1958, s. 11, 23; Artamanov, 2008, s. 390-391). Elinde yay tutan savaşçı, silah taşıyan süvari ya da at gibi hayvan tasvirlerinin yanında kare dikdörtgen gibi geometrik şekiller, harf, çizgi biçimleri ya da tamga-

lara rastlanmıştır (Oktay Çerezci, 2019, s. 5-6; Oktay Çerezci, 2024, s. 40-42, 44, 47). Çoğu kireçle kaplı olduğu için bunların dekor amaçlı uygulanmış olamayacağı, ustaların işaretleri ya da büyü ve kült sembolleri olarak değerlendirilebilecekleri düşünülmüştür (Artamanov, 1940, s. 141-142). Tuğlalar üzerinde yer alan tasvir ve sembollerin Türk kültürünü yansıtmasının yanı sıra Hazar dönemine ait olan çeşitli eşyalar üzerinde bulunan çizgi ve işaretlerin Göktürk Alfabeti ile ilişkilendirilmesi söz konusudur (Kurat, 1972, s. 34).

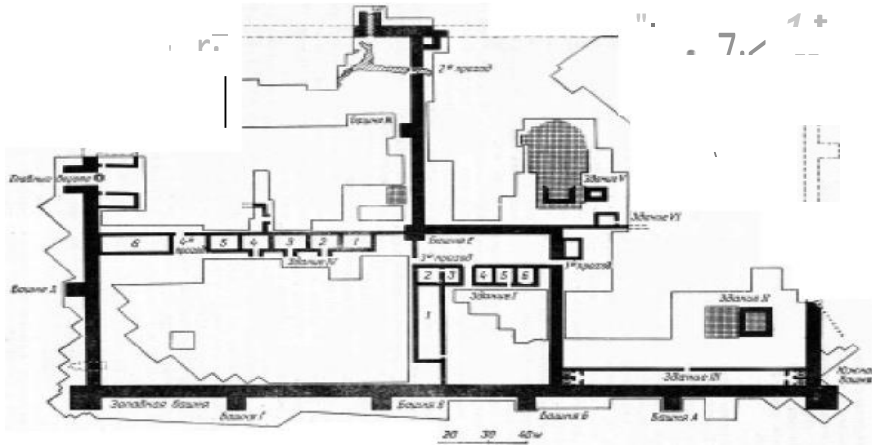
Tuğlaları bağlamak için kullanılan kireçte çok az miktarda kum karışımı varsa da Bizans çimentosunda yaygın olan kırılmış tuğla başta olmak üzere başka hiçbir yabancı maddeye rastlanmamıştır. Tuğla sıraları ile taş sıraları dönüşümlü olarak kullanmak Bizans için tipik bir özellikken Sarkel, sadece kireç üzerine tuğladan inşa edilmiştir (Artamanov, 1940, s. 141; Artamanov, 1958, s. 25; Artamanov, 2008, s. 391). Kalenin bazı iç yapılarında gri renkli duvar sıvalarının bulunduğu belirtilmiş; kırmızı ve yeşil boya ile kaplı bir kapı sıvasından bahsedilmiştir. Bu boya ve sıva teknolojisinin, duvar işçiliğinin de Bizans'la ilişkilendirilebileceği düşünülmüştür (Rappoport, 1959, s. 17, 19, 23-24; Artamanov, 1935, s. 10-11; Flyarov, 2014, s. 104-105, 107). Oysa Artamanov Sarkel'de kale içindeki bazı binalarda iç ve dış sıvaların bulunduğunu belirtse de mermer sütun ve başlıklar dışında Bizans'ı anımsatacak herhangi bir şeye rastlanmadığını bildirmiştir (Artamanov, 1958, s. 25; Artamanov, 1962, s. 302). Sarkel ile ilgili olarak miktar açısından az olmasına rağmen oldukça ilgi çekici olan bir diğer konu kalenin iç kale duvarının kuzeydoğu dış duvarıyla birleştiği yerin yakınında bulunan kiremitlerdir ki, tümü iyi pişirilmiş, kırmızı renkli kilden yapılmıştır. Boyutları tam olarak belirlenemese de bunların şekil olarak 1,5 ila 2,5 cm kalınlığında, düzgün kavisli kenarlara sahip kiremitler olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu kenar kıvrımları, en ayırt edici özellik olarak dikkat çekmiştir (Rappoport, 1959, s. 35, 37). Bulunan kırık parçaların her biri bir tam kiremit sayılsa bile bulunan odaların en küçüğünü kapatmaya yetmeyecek kadar az miktardadır. Bu azlıktan yola çıkan Flyarov kiremitlerin yerel üretim olmadığı, belki de yeniden üretilmesi için örnek olarak gönderildiğini düşünür (2014, s. 110).

İnşa faaliyetleri ile ilgili tüm bilgiler üst üste konulduğunda Bizans'tan danışmanlık noktasında faydalandığı anlaşılmaktadır. Bu noktada Artamanov, Porphyrogenitus'un Bizans'ın Sarkel'in inşasındaki rolünü gereğinden fazla büyüttüğünü düşünür. Ona göre imparatorun bu iş için sıradan biri yerine Petrona gibi önemli birini görevlendirmesi; Sarkel'in inşaatına yardımcı olma amacının görünürde kullanılan bir araç olabileceğini akla getirir. Asıl hedef ise Museviliğin durumu, Macarların gelişi ve Rusların devletleşme süreci gibi durumların etkilerini yerinde görmek, Hazarların uluslararası konumunu anlamak olmalıdır (Artamanov, 1958, s. 25; Artamanov, 2008, s. 391-392). Nitekim Porphyrogenitus, Petrona'nın eve döndüğünde doğudaki durum ve Kağanlığın zayıflamasıyla bağlantılı olarak imparatorluk için açılan fırsatlar hakkında ayrıntılı bir rapor sunduğunu yazmıştır (Pletneva, 1976, s. 51). Bu noktada aslında Petrona'nın dönüşte İmparator Theophilus'a verdiği "Kerson ile çevresinde hükümlerlik ve yönetim istiyorsanız onların başpiskopos ve soylularına güvenmek yerine kendi askeri valinizi atayın" tavsiyesi (Porphyrogenitus, 2020, s. 110) savaş gemilerini Kerson'da bıraktığı bilgisiyle birleştirildiğinde asıl hedefin Sarkel'in inşası olmadığı düşüncesi daha da güçlenmektedir. Bizans için Kırım'daki mülklerini korumak, Hazarların durumu hakkında net bilgi sahibi olmak, onlara karşı müttefikleri olan Alanlarla iletişim kurmak ve Aşağı Don'daki gücünü pekiştirmek önemli konulardır. Alanların varlığı göz önüne alındığında Sarkel, Hazarların Kırım ve Kerson'a karşı askeri eylemlerindeki en önemli kalesi olarak düşünülmelidir. Hazarların talebi ve Bizans'ın yardımı biçiminde aktarılan anlatının Bizans'ı dünyanın merkezi olarak gören anlayışın

bir yansıması olarak tarih yazıcılığında kendine yer bulmuş olabileceği varsayımını da belirtmek gerekir (Karatay, 2010, s. 99; Özcan, 2019, s. 230). Anlaşılan o ki; tüm bu süreç aslında görünür bir gerekçe yaratmak için kullanılmış gözükmetedir (Artamanov, 2008, s. 391-396).

3.Mimari Yapı ve Nüfus Özellikleri Nasıldır?

Temelsiz biçimde kalker taşı üzerine kurulmuş olan Sarkel, dikdörtgen şekilli bir plana sahiptir (Resim 2). Hendek, kule, hisar, sur kalınlığı gibi unsurlar bir kale için olmazsa olmaz nitelikler olarak görülmelidir. Bu doğrultuda kale surunun köşelerinde 5 m yüksekliğe ulaşan çok sayıda kule ve surlar boyunca da hisarlar yer almıştır. Sarkel'in batı ve kuzey yönünde, demir çemberlerle kaplı kalın ağaç kanatlara sahip ana giriş kapıları bulunmaktadır. İç kısım her biri iki parçadan oluşan ve yine kendi içinde de iki kısma ayrılan bölümlere sahiptir ki, bu bölümler 3 m kalınlığındaki duvarlar ile oluşturulmuştur. Dikdörtgen planlı iç kale, derin bir hendek ve sur ile çevrilerek korunaklılığı ve güvenliği artırılmıştır (Artamanov, 1940, s. 141; Artamanov, 2008, s. 389-390; Pletneva, 1999, s. 87) Yapı planı incelendiğinde olası düşman hareketlerine karşı en güvenli bölümün doğu tarafı olduğu görülmektedir. Dışa kapısı bulunmayan bu bölüme sadece iç surlara açılan geçitler ile ulaşılabilir. Bu korunaklılık doğrultusunda kumanda noktası ve garnizonun son sığınak yeri olarak kullanıldığı düşünülen kalın kare biçimli kuleler doğu kısmında yer almaktadır (Artamanov, 1940, s. 140-150; Artamanov, 1958, s. 11 vd. ; Artamanov, 2008, s. 390; Pletneva, 1999, s. 87-88; Pletneva, 1976, s. 51).

Resim 2: Sarkel Kalesinin genel planı (Artamanov, 1956, s. 325).

Kalenin içinde bulunan tuğla odaların, özellikle kış aylarında ısıtılmasının zor olması da göz önünde bulundurularak, konut değil yiyecek deposu ya da cephanelik olarak kullanıldığı düşünülür (Artamanov, 1940, s. 146). Kale içinde boş alanların miktarından ve tespit edilebilen yapı sayısından anlaşılan, Sarkel başlangıçta sadece garnizon için binalara ve çeşitli malzemelerin depolandığı ambarlara sahiptir (Artamanov, 1940, s. 147). Sarkel'de koni biçimli kullanım çukurlarının yanı sıra mahzen olarak nitelenebilecek kiler odalarının bulunduğu anlaşılmıştır (Beletsky, 1959, s. 61-62).

Sarkel'in kendi savunma ve depolama yapıları dışında burada çeşitli tipte ve farklı malzemelerden yapılmış mimari yapılar da ortaya çıkarılmıştır. Nitekim yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda iç surları içinde, sadece ahşap veya kil değil, aynı zamanda tuğla malzemeden

inşa edilmiş binalar bulunduğu tespit edilmiştir (Artamanov, 1940, s. 50). Bu noktada yerleşim mimari açıdan incelendiğinde kaleden şehre dönüşümün, yapılara doğrudan yansıdığı açıktır. Başlangıçta askeri amaca hizmet eden binalar zaman içinde konut ve zanaat atölyeleri ile çeşitlenmiş gözükmemektedir (Ögel, 2003, s. 225). Yapılan araştırmalarda ocaklı, tuğla ocaklı, sobalı, kil fırınlı, tuğla fırınlı, kerpiçten yapılmış olmak üzere en az altı farklı türde konut grubu bulunduğu belirlenmiştir. İlk gruptaki konutlar hem yarı sığınak tipinde hem de yer üstü binaları biçiminde olsa da (Beletsky, 1959, s. 41) aslında Sarkel'in Hazar dönemine ait konutlarının önemli bir kısmının toprağa gömülü, zemine doğru derinleşen yarı sığınak tipinde olduğu belirlenmiştir. Zeminin orta kısmında bulunan çöküntü şeklindeki ocaklar konutlar için ortak bir özellik olarak öne çıkar ki, bunlar genellikle dikdörtgen, bazen ise oval planlıdır (Beletsky, 1959, s. 42-56). Kale duvarının dışında çok sayıda çukur, ocak, fırın bulunmuş ve yapılan incelemeler sonunda insan ve hayvan mezarları tespit edilmiştir (Pletneva, 1999, s. 95). Kale yakınında yer alan tüm bu çukur, mezar ve sığınakların Hazar dönemi ile ilişkili olduğu düşünülmüş; bunlar kale yapımında çalışan inşaat ustalarına atfedilmiştir (Artamanov, 1958, s. 27-30; Artamanov, 1956, s. 332).

Sarkel Kalesi'nde başlangıçta her yıl yenilenen ve ortalama 300 kişiden oluşan bir garnizon bulunmuştur (Porphyrogenitus, 2020, s. 109). Dolayısıyla kurulum aşamasında yerleşim amacı taşımamasıyla da doğru orantılı olarak içinde kalıcı bir sivil nüfus yoktur. Kalenin askeri garnizonunun Hazar hakimiyeti altındaki göçerlerden, Uzlar ve Peçeneklerden oluştuğuna ilişkin ağırlıklı görüşün (Artamanov, 1958, s. 76; Artamanov, 2008, s. 398- 399) sorgulanması gerektiğine dikkat çekilir. Zira kağanlığın doğu bölgelerine sık sık saldırı düzenleyen Peçeneklerin savunma amacına hizmet eden Sarkel'de görevlendirilmesinin pek olası olmadığı değerlendirilir (Golden, 2006, s. 82-83). Kalede kısa süre içinde sivil bir nüfusun da yer aldığı arkeolojik malzemelerden tespit edilmiştir. Yerel halkın bir kısmının garnizona hizmet etmek ve yiyecek sağlamak amacıyla kaleye yerleştirildiği varsayımlar arasındadır (Artamanov, 1956, s. 332).

Seramiklere ve çeşitli konut tiplerine bakılırsa zaman içinde yaşanan değişimle birlikte yerleşim nüfusu etnik açıdan çeşitlilik göstermiştir. Yapılan incelemeler temelde üç farklı grubun varlığını ortaya çıkarmıştır. Bunlardan ilki Saltov kültürünün taşıyıcıları olarak nitelenen ve Alanlar ile Bulgarları içine aldığı düşünülen gruptur. İkincisi, göçerler ve sonuncusu da Slavlardır (Artamanov, 1956, s. 333, 335; Artamanov, 2008, s. 398; Pletneva, 1976, s. 52). Söz konusu gruplar uğraşları ve kullandıkları gündelik yaşam eşyaları noktasında farklılık göstermektedir. Örneğin zeminin ortasında ocakların yer aldığı toprak damlarda yaşayan Saltov kültürü taşıyıcıları daha çok tarımsal faaliyetler ile meşgul olmuş ve çömlek tezgahlarında kap kakak imali ile uğraşmıştır. Basit toprak evlerle özdeşleştirilen göçer grup yaşam özellikleri ile de doğru orantılı biçimde asılabilmek özelliğine sahip kulplu ve genellikle zengin süslemelere sahip toprak kaplar kullanmıştır (Artamanov, 1956, s. 333; Artamanov, 2008, s. 398). Slavların Sarkel'de ortaya çıkması, Svyatoslav'ın 965 yılındaki doğu seferi ile ilişkilendirilirse de aslında bu bölgede çok daha erken dönemde yoğun olmayan bir Slav varlığından bahsedilebileceği bilinmektedir (Artamanov, 1956, s. 335; Karatay, 2010, s. 97).

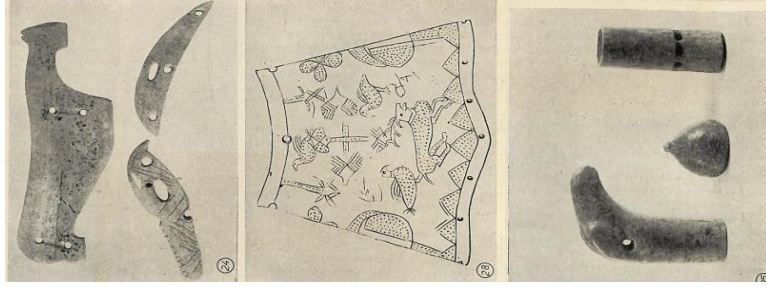
Tarihi sürece bakıldığında yıkıcı bir son gibi gözükse Svyatoslav saldırısının Sarkel için aslında yeni bir dönemin başlangıcı olduğu anlaşılmaktadır. Kalenin savunma duvarları büyük ölçüde korunmuş olsa da içindeki tuğla yapıların çoğu Ruslar tarafından alındıktan sonra harabeye dönmüştür. Bununla birlikte saldırı sırasında kale nüfusunun tamamen yok edildiğini düşünmek yanıltıcı olur. Zira buluntular Sarkel nüfusunun özellikle Uz ve Peçeneklerden oluşan

bir kısmının hayatta kaldığını ve kalenin Svyatoslav tarafından ele geçirilmesinden sonra kalan tuğla kalıntılarını kullanarak yerleşim yerlerini bir ölçüde canlandırmaya çalıştığını gösterir. Svyatoslav ordusundan tahsis edilen Rus garnizonunun da kalede kalmış olması muhtemeldir. Kısa bir süre içinde de kale yeniden yoğun bir nüfusa sahip hale gelmiştir ki, kültürel özellikler yeni nüfusun esas olarak Ruslardan oluştuğunu göstermektedir (Artamanov, 1952, s. 50).

Nüfus yapısında meydana gelen değişim ile doğru orantılı biçimde Hazarların Sarkel'i zaman içinde Rusların Bela Veja'sına dönüşmüş durumdadır. Kafkaslar, Kırım'daki Bizans toprakları ve göçer dünya ile çok fazla iletişime sahip olan kent, bu dönemde bir ticaret ve zanaat merkezidir. Çanak çömlek yapımının yanı sıra demir, kemik ve değerli taş işleme konusunda da oldukça aktiftir. Ruslar için burası ekonomik ve kültürel özelliklerinin yanında güneydoğu sınırında bir ön karakol işlevi görmüş ve böylelikle siyasi-askeri bir anlama da sahip olmuştur (Artamanov, 2008, s. 577-578). Dolayısıyla Sarkel'in yerini, "beyaz saray" anlamındaki Bela Veja adlandırmasına bıraktığı bu dönemde yaşanan değişiklik, sadece siyasi aidiyet değil etnografik görünüm açısından da hissedilir biçimdedir (Artamanov, 1956, s. 335). Ancak her iki dönem için tıpkı gerek Sarkel gerekse Bela Veja adlandırmasının "beyaz ev", "aksaray", "beyaz kule" anlamlarına gelmesinde olduğu gibi başka benzerlikler de bulunmaktadır (Novoseltsev, 1990, s. 131; Artamanov, 2008, s. 385). Örneğin konutlar yarı sığınak şeklindedir (Artamanov, 1952, s. 51). Bina duvarlarının taş temeller veya pişmiş Hazar tuğlaları üzerine inşa edildiği belirlenmiştir.

Arkeolojik araştırmalar sonucunda ele geçirilen tahıl çukurları ve ambarların yanı sıra, orak, saban demiri, tırpan ya da değirmen taşları ve hububat kalıntıları gibi malzemeler, Sarkel'in tüm dönemlerinde tarımsal faaliyetlerin önemli bir meşguliyet alanı olduğunu göstermektedir. Yetiştirilen tahıl çeşitleri dikkat çekicidir. Hazar dönemindeki bodur buğday ve iki sıralı arpa yerine Rus dönemi Bela Veja'sında yumuşak buğday taneleri ve altı sıralı arpa bulunmuştur. Dolayısıyla Ruslar Don'a kendi ekmek bitkisi türlerini de getirmişlerdir. Hazar dönemindeki darı ve kenevire ilave olarak yine çavdar, yağ bitkileri ve keten yetiştirilmeye başlanmıştır. Kayısı çekirdeği gibi meyvelerin çekirdeğine rastlanması, o dönemde Don çevresinde bahçecilik faaliyetlerinin bulunmadığı bilgisinden yola çıkılarak kuru meyve ticaretinin bir kanıtı olarak değerlendirilmiştir (Artamanov, 1952, s. 52, 56; Artamanov, 1956, s. 335).

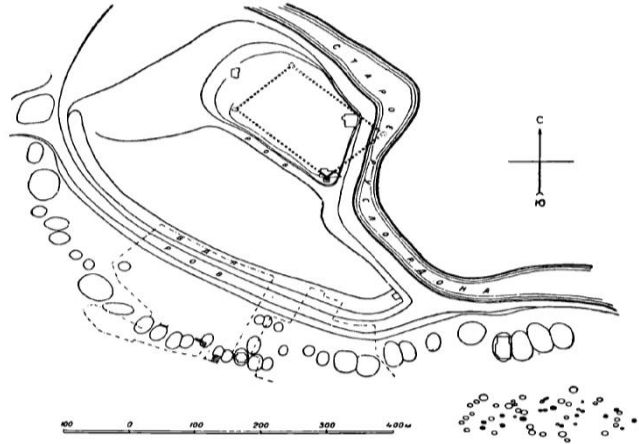
Ekonomik faaliyetler açısından tarımın Hazar döneminde ana uğraş olduğunu Rus döneminde ise temel faaliyet alanı olmaktan daha çok gelişme için gerekli bir ön koşul olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Zira bu dönemde zanaat ve ticaret faaliyetleri de oldukça gelişme kaydetmiştir. Bu doğrultuda çok sayıda demir ve çanak çömlek atölyeleri ile kemik oymacılığı, marangozluk gibi zanaatlara ait buluntular ortaya çıkarılmıştır. Hatta Rus döneminde okur yazarlığın yaygınlaşması, ticaret ve zanaat faaliyetlerinin gelişimi ile ilişkilendirilmiştir (Artamanov, 1952, s. 58-60). Ancak zanaat faaliyetlerinin, özellikle de çanak çömlek üretiminin Hazar döneminde de oldukça yaygın yapıldığını belirtmek gerekir. El işçiliği ve çömlekçi çarkı üzerinde yapılmış çeşitli kaplar, testiler, genellikle siyah cilalı yüzeye sahip bütün ve kırık tabaklar ele geçirilen buluntular arasındadır (Artamanov, 1956, s. 335). Seramiğin yanı sıra kemik oymacılığı bir diğer zanaat faaliyeti olarak önem kazanmış gözükmektedir (Resim 3). Özellikle geyik boynuzu üzerine yapılmış çok sayıda buluntu ele geçirilmiştir (Artamanov, 1956, s. 337).

Resim 3: Kemik Oymacılığı örnekleri (Artamanov, 1956, s. 336).

Hayvancılık bir diğer uğraştır. Daha çok ticari bir araç olarak avcılıkla meşgul olmuşlardır. Balık kılıcı buluntularının yanı sıra oltalar Don Nehri'nde balıkçılık faaliyetleri de yürütüldüğünün bir göstergesidir (Artamanov, 1952, s. 56-57; Ögel, 2003, s. 226).

Yerleşiminin yakınında sur boyunca uzanan çeşitli büyüklükteki höyüklerden ve kaleye yaklaşımı koruyan hendekten oluşan büyük bir mezarlık vardır (Resim 4). Kazıların gösterdiğine göre, bu mezarların büyük höyükleri Rus mezarlıklarıdır ve bazen yüzlerce gömü içerir. Rus mezarlığının yakınında yuvarlak alçak höyüklerden oluşan önemli bir höyük mezarlık alanı bulunmaktadır ki, genellikle çukur mezarlarda tipik göçer gömülerine rastlanmıştır; insan iskeleti ile birlikte, üstünde veya yakınında at kemikleri bulunmuştur. Buluntulardan 10. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendiği anlaşılan mezarların atın parçalarıyla ya da at malzemeleriyle birlikte gömülme özelliği doğrudan göçerlere işaret etmektedir. Gerek bu dönemde Uzlarla kurulan müttefiklik ilişkisi gerekse tek kenarlı kılıçlar gibi özellikler doğrultusunda bunların Uzlara ait olduğu düşünülmüştür. (Artamanov, 1952, s. 66, 68-69, 72, 74).

Resim 4: Sarkel ve Mezarlık Alanı Planı (Artamanov, 1952, s. 51; Artamanov, 1940, s. 136)

Yapılan araştırmalardan elde edilen veriler Rus döneminde bir şehre dönüşmüş olan yerleşimin son zamanlarının yangın ve saldırı gibi zorlu süreçleri yaşadığını göstermektedir. Nitekim bulunan kemikler üzerinde silah yara izlerine rastlandığı gibi mızrak veya ok saplanmış iskeletler de ele geçirilmiştir. Tarihi sürece bakıldığında 11. yüzyılın sonlarında Ruslar, Ku-

man-Kıpçakların yoğun baskısı altındadır (Artamanov, 1952, s. 74). 1117'den sonra Rus nüfusun bir kısmı hala Don çevresinde kalmışsa da artık yoğun zanaat ve ticaret erbabı nüfusun sahip olduğu rolü edinememiştir (Artamanov, 1952, s. 75).

Kuman-Kıpçakların bozkırı işgal ettiği dönemde Bela Veja'nın Çernigov Knezliğine bağlı bir siyasi birim olması muhtemeldir. Anlaşılan o ki, Ruslar ve Kıpçaklar arasında yaşanan mücadelelere Bela Veja sakinleri de katılmış ve ciddi zarar görmüştür. Ancak Kıpçaklar burayı tam olarak ele geçirememiştir. Yine de Kıpçakların gelişi, Uz ve Peçeneklerin Rus topraklarına göçü buradaki nüfusun yalnız ve çaresiz kalmasına ve bu nedenle de Rus sahasına gitmelerine yol açmıştır. Böylelikle kentin Bela Veja adıyla bir Rus şehri olma hikayesi de bu şekilde sona ermiştir (Artamanov, 2008, s. 578, 580-581).

Sonuç

Sarkel kurulduğu andan itibaren Hazarların yanı sıra Bizans ve Rusların hayatında da önemli olmuş bir yerleşimdir. Stratejik olduğu kadar kültürel bir öneme sahiptir. Onun çok katmanlı yapısı hem Hazar dönemi hem de Rus dönemi hakkında önemli veriler sunar. Don Havzasında kurulmuş olan Sarkel'in, İtil'den Aşağı İtil'e giden yolun bulunduğu sahada Hazarların konumunu güçlendirmek amacıyla inşa edildiği düşünülür. Tam geçitte yer alan kale, batıdan gelen düşmanlara karşı duvarların yanı sıra nehirle de korunmaktadır. İtil'den Don'a ilerleyen göçerler için bir engel oluşturmakla birlikte Don boyunca geçen gemilerle ilgili bir kontrol mekanizması da sağlamış olabileceği belirtilir.

Sarkel'in yapımı konusunda geleneksel yaklaşım Bizans'ın katkısını vurgulamak olsa da inşaatta kullanılan tuğlaların Bizans tuğlalarından farklı şekil ve büyüklüğe sahip olmaları, üzerlerinde bulunan işaret ve sembollerin Türk kültürüne ait izler taşıması gibi özelliklerin yanı sıra hiçbir Bizans inşaat tekniğinin Sarkel'de uygulanmamış olması Bizans'ın inşa kısmına bir katkıda bulunmadığının göstergesi olarak değerlendirilir. Hazarlar kendilerinden danışmanlık noktasında faydalanırken Bizans da Hazarların durumunu yerinde gözlemleyip bilgi toplamak amacıyla kale yapımına katılma talebini kabul etmiş olmalıdır.

Başlangıçta kale olarak öncelikli işlevi yerleşim değil savunma ve korunma amacına hizmet etmektir. Her yıl değişen ortalama 300 kişilik bir nüfusun burada bulunduğu bilgisi mevcuttur. Bu doğrultuda kurulum aşamasında sadece garnizon için binalara ve çeşitli malzemelerin depolandığı ambarlara sahiptir. Nüfus; Uz, Peçenek ve zaman içinde ilave olarak Bulgar ve Slavlardan oluşmuştur.

Svyatoslav saldırısının ardından Sarkel adı, yerini Bela Veja'ya bırakmış ve tam da bu dönemde bir değişim ve dönüşüme uğrayarak yaygın biçimde yerleşim amacıyla kullanılan bir şehir halini almıştır. Kaleden şehre dönüşüm, mimari görünüme doğrudan yansımış ve askeri amaçlı yapılara zaman içinde konut ve zanaat atölyeleri eklenmiştir. 12. yüzyıla kadar önemli bir zanaat ve ticaret merkezi olarak varlığını sürdüren yerleşim Kuman/Kıpçakların saldırıları sonucunda oldukça yıpranmış ve varlığını kaybetmiştir.

TEŞEKKÜR

Harita ve görsellerin düzenlenmesindeki katkıları için değerli öğrencim Hakan KAYA'ya teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

- ARTAMANOV, M. I. (1935). "Srednevekovie Poseleniya Na Nijnem Donu Po Materialam Severo-Kavkazskoy Ekspeditsii", *Ízvestiya Gosudarstvennoy Akademii Ístorii Materialnoy Kulturi imeni N. Ya Marra* Vıpusk 131. Leningrad: 81-85.
- ARTAMANOV, M. İ. (1940). "Sarkel i Nekotorie Drugie Ukrepleniya v Severo-Zapodnoy Hazarii". *Sovetskaya Arheologiya*. VI: 130-167.
- ARTAMANOV, M. İ. (1952). "Belaya Veja". *Sovetskaya Arheologiya*. XVI: 42-76.
- ARTAMANOV, M. I. (1956). "Hazarskaya, Krepost Sarkel". *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 7, Budapest: 321-341.
- ARTAMANOV, M. I. (1958). "Sarkel Belaya Veja". *Trudı Volgo-Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii*. T 1, Moskva Leningrad: Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR, No 62, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR: 7-84.
- ARTAMANOV, M. I. (1959). "Ot Redaktora". *Trudı Volgo-Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii*. T II, Moskva: Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR, No 75, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR: 5-8.
- ARTAMANOV, M. I. (1962). *İstoriya Hazar*. Ermitaj: İzdatelstvo Gosudarstvennogo.
- ARTAMANOV, M. I. (2008). *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*. (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- BAYKARA, T. (1990). Göktürk Yazıtları'nın Türk iskân (yerleşme) Tarihindeki Yeri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 38, 17-29.
- BAYKARA, T. (2023). *Türkler ve Şehirleri I*. İstanbul: Post Yayınevi.
- BELETSKY, V. D. (1959). "Jilişa Sarkela-Beloy Veji". *Trudı Volgo Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii*. T. II, Moskva: Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR, No 75, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR: 40-134.
- BUBENOK. O. B. (2013). "Strategičeskoe Polojenie Sarkela V Stepyah Volgo-Donya". *Bosporskie İssledovaniya*. XXVIII, Simferopol: 318-346.
- EYİCE, S. (2001). "Kale". *DİA*. 24: 234-242.
- FLYAROV. V. S. (1995). "Pravoberejno Tsimlyanskoe Gorodişe v Svete Raskopok 1987-1988, 1990 gg.". *Maiet*. IV:441-516.
- FLYAROV. V. S. (2011). "Goroda" i "Zamki" Hazarskogo Kaganata Arheologičeskaya Realnost. Moskva:Mostı Kulturi.
- FLYAROV. V. S. (2013). "Zametki o Hazarskih i Drugih "Gorodah" Vostočnoy Evropı, Problemy Poiska i İzuçeniya Drevnih i Srednevekovih Gorodov na Yujnom Urale". *Sopredelnih Territoriyah*, Izd-vo BGPU: 52-75.
- FLYAROV. V. S. (2014). "Stroitelnye Materialı Vizantiyskogo Proishojdeniya V Hazarskih Krepostyah Nijnego Dona". *Hazariya V Krosskulturnom Prostranstve: İstoričeskaya Geografiya, Krepostnaya Arhitektura*, (T.M.Kaliina, V. S. Flyarov, V Ya. Petruhin) Moskva: Vıbor Verı:101-159.
- GOLDEN, P. (2006). *Hazar Çalışmaları*. (Çev. E. Ç. Mızrak). İstanbul: Selenge Yayınları.
- KALİNİNA, T. M. (2014). "Hazariya po Dannım Vostočnih İstočnikov". *T.M.Kalinina, B. S. Flyarov, V. Ya. Petruhin, Hazariya v Krosskulturnom Prostranstve*. Moskva: Vıbor Verı, Rukopisnie Pamyatniki Drevney Rusi: 8-101.
- KARATAY, O. (2010). "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası". *Belleten*. 74/269: 71-112.
- KARATAY, O. (2013). "Hazarlar". *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. (Ed. O. Karatay, S. Acar). İstanbul: Kitabevi: 335-407.

- KARATAY, O. (2013). "Macarlar". *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. (Ed. O. Karatay, S. Acar). İstanbul: Kitabevi: 409-448.
- KORKMAZ, T. (2022). "Hazar Devletine Ait Şehir ve Kaleler". *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 367-386.
- KURAT, A. N. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- NOVOSELTSEV, A. P. (1990). *Hazarskoe Gosudarstva i Ego Rol v İstorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza*, Moskva.
- OKTAY ÇEREZCİ, J. Ö. (2019). "Hazar Dönemi Sarkel Şehri, Kalesi ve Bir Kısım Arkeolojik Buluntu Örnekleri (Orta ve İç Asya Türk Sanatı Bağlantıları)". *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 28, 1-22.
- OKTAY ÇEREZCİ, J. Ö. (2024). *Hazar Dönemi Sanatı Göktürk Dönemi Sanatından İzlerle*. İstanbul: Yeditepe Akademi.
- ÖGEL, B. (2003). *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZCAN, A.T. (2019). *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*. İstanbul: Kronik Kitap.
- PETRUHİN, V. (2002). "Hazarskiy Kaganat i Ego Sosedi". *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen Tom I, Narodı Stepnoy Evrazii v Drevnosti*. Kazan: İzdatelstvo "Ruhیات": 296-315.
- PLETNEVA, S. A. (1976). *Hazarı*. Moskva.
- PLETNEVA, S. A. (1996). *Sarkel i Şelkoviy Put*. Voronej.
- PLETNEVA, S. A. (1999). *Oçerki Hazarskoy Arheologii*. Moskva: Mostı Kultırı.
- PORPYROGENITUS, C. (1967). *De Administrando İmperio*. (Grek Text Edited: G.Y. Moravcsik, Çev. R. J. H. Jenkins). Baston: Harvard Universty.
- PORPYROGENITUS, C. (2020). *De Administrando İmperio* (çev: İlhan Aslan). İstanbul: Post Yayın Dağıtım.
- ŞEŞEN, R. (2001). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YÜCEL, U. M. (2002). "Hazar Hakanlığı". *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye: 781-813.

EXTENDED ABSTRACT

The Khazar Khaganate period is remarkable in many ways. When it comes to this period, perhaps the first thing that is emphasized is trade. Issues such as religious diversity and administrative structure come to the fore. In addition to these, there is a great development in terms of settlements or fixed places. There are various debates as to whether settlements in this period can be characterized as cities. The general approach regarding Sarkel is that Sarkel was initially a fortress, but over time, as the population increased and crafts and trade became more widespread in and around the fortress, it turned into a city.

Castles, which are a part of military architecture, were generally built at strategic points such as crossroads, passages or promontories leading to the sea. The geographical features of the site were given priority to facilitate the defense of the castle. It is known that the area where Sarkel was founded was a living area before. The geographical location of any settlement has a direct impact on the socio-economic and architectural structure. Looking at Sarkel from this point of view, the fortress is located on a promontory on a low bank of the Don River.

The unrivaled dominance of the Khazars in this area began to change in the 9th century with the arrival of the Hungarians and Pechenegs, followed by the emergence of the Russian knezliks and the Byzantine threat to the Black Sea coast. The emergence of dangers and threats led to the adoption of certain measures, of which the construction of Sarkel must have been one.

At first glance, the idea that the fortress was built as a defense against the Pechenegs arose. However, Sarkel was built before the arrival of the Pechenegs, and in fact, Hungarians were present in these steppes at that time. Considering that Sarkel was not built on the river, but on the land route that the river crossed, the fact that the fortress was built in a place unsuitable for river surveillance suggests that the construction was far from the purpose of controlling the waterways leading to the Don. Although it is a fact that Sarkel's role in commercial activities gradually increased over time, it would be misleading to think that the initial purpose of its construction was directly trade. Built on the land route across the river, Sarkel must have served the purpose of strengthening the Khazars' position in the west and northwest, where the road from the central Itil to the Lower Itil opened.

Although the traditional approach to the construction of Sarkel is to emphasize the Byzantine contribution, the fact that the bricks used in the construction had different shapes and sizes than the Byzantine bricks, that the signs and symbols on them bore traces of Turkish culture, as well as the fact that no Byzantine construction techniques were applied in Sarkel is considered an indication that Byzantium did not contribute to the construction. Byzantium must have accepted the Khazars' request to participate in the construction of the fortress in order to observe the Khazars' situation on site and gather information while the Khazars benefited from their counseling. It is known that the military garrison of the fortress was composed of nomads under Khazar rule, Uzs and Pechenegs. Judging from the ceramics and various housing types, the population of the settlement was ethnically diverse as it changed over time.

The investigations revealed the existence of basically three different groups. The first group is the carriers of the Saltov culture, which is considered to include Alans and Bulgarians. The second one is the nomads and the last one is the Slavs.

After Svyatoslav's attack, the name Sarkel was replaced by Belaya Veja, and it was precisely during this period that it underwent a change and transformation and became a city used for settlement purposes. The transformation from a fortress to a city was directly reflected in the architectural appearance and military buildings were gradually replaced by housing and craft workshops. Until the 12th century, the settlement, which continued its existence as an important craft and trade center, suffered from the attacks of the Kuman/Kipchaks and lost its existence.

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA BULUNAN ASKERİ RÜTBELER

Süleyman Hilmi KIZILDAĞ*

ÖZ

Askerî rütbelere, bir ordunun teşkilat yapısını gösteren ve düzenini sağlayan en önemli unsurlardandır. Rütbelerin varlığı ile ordu içerisinde sorumluluklar belirlenir, disiplin sağlanır, kontrol sistemi kolaylaşır ve koordinasyon etkili bir şekilde kurulur. Ayrıca rütbelere, askerlerin toplum içinde ve diğer askerler arasında tanınmasını, saygı görmesini de sağlar. Orduların temel terimlerinden olan bu rütbelerin incelenmesiyle, ordulara ait yukarıda bahsedilen hususlarda çeşitli bilgiler elde edilebilir.

Bu çalışmada, eski Türk yazıtlarının tamamı taranarak, yazıtlarda bulunan askerî rütbelere tespit edilmiş ve incelenmiştir. Tarama sonucunda yazıtlar döneminde askerî yapı içerisinde *on başı*, *yüz başı*, *beş yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bıy başı*, *beş bıy başı*, *bıya başı*, *buyruk*, *iç buyruk*, *iç buyruk başı*, *çavış*, *er*, *er başı*, *señün*, *sü başı*, *iç sü başı*, *totok*, *turgak başı*, *otuz er başı*(?) rütbelerinin bulunduğu görülmüştür. O dönemde burada değinilen rütbelerin dışında başka rütbelerin de kullanıldığı mutlak olarak ancak yazıtlarda tanınlanmadığı için bu çalışmada yer almamaktadır. Çalışmada rütbelerin hangi yazıtlarda bulunduğu, kaç kez geçtiği, Türkologlar tarafından nasıl anlaşıldıkları, sözcük kökenleri ve günümüz Türkiye'sinde yaşayıp yaşamadıklarına dair çeşitli bilgiler verilmiştir. Ayrıca rütbelerin satırda geçtiği bağlamlarından yola çıkarak yaptıkları görevler ve birliklerine dair bazı çıkarımlarda bulunulmuş, bunlar örneklerle desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: askerî rütbelere, eski Türk yazıtları, eski Türkçe rütbelere, Türkçe askerî terminoloji

MILITARY RANKS FOUND IN OLD TURKIC INSCRIPTIONS

ABSTRACT

Military ranks are one of the most important elements that show the organizational structure of an army and ensure its order. With the existence of ranks, responsibilities are determined within the army, discipline is ensured, the control system is facilitated and coordination is established effectively. In addition, ranks ensure that soldiers are recognized and respected in society and among other soldiers. By examining these ranks, which are the basic terms of armies, various information can be obtained on the above-mentioned issues regarding armies.

In this study, all of the old Turkic inscriptions were scanned and the military ranks in the inscriptions were identified and examined. As a result of the scanning, it was seen that there were *on başı*, *yüz başı*, *beş yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bıy başı*, *beş bıy başı*, *bıya başı*, *buyruk*, *iç buyruk*, *iç buyruk başı*, *çavış*, *er*, *er başı*, *señün*, *sü başı*, *iç sü başı*, *totok*, *turgak başı*, *otuz er başı*(?) ranks in the military structure during the period of the inscriptions. It is certain that other ranks other than those mentioned here were used at that time, but since they are not witnessed in the inscriptions, they are not included in this study. In the study, various information is given about in which inscriptions the ranks are found, how many times they are mentioned, how they are interpreted by Turkologists, word origins and whether they exist in modern Turkey. In addition, some inferences were made about the duties they performed and their units, based on the context in which the ranks were mentioned in the line, and these were supported with examples.

Keywords: military ranks, old Turkic inscriptions, old Turkish ranks, Turkish military terminology

Giriş

Eski Türk Yazıtları; günümüzde Moğolistan, Tuva, Hakas, Dağlık Altay, Kazakistan, Kırgızistan ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde yer alan ve Türklere ait olduğu bilinen ilk metinlerdir. Bu metinler, Türk runik harfleri kullanılarak özellikle dikili taşlara, kayalara ve çeşitli cisimlere yazılmıştır. Şu ana kadar tespit edilen yazıtların sayısı yaklaşık beş yüz elli civarındadır. Yazıt-

Gönderilme Tarihi: 13.11.2024

Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Öğr. Gör. Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Ankara/Türkiye; University of World Economy and Diplomacy, Taşkent/Özbekistan; ORCID: 0000-0003-4107-923X, E-posta: shkizildag@gmail.com

ların çoğu II. Köktürk Kağanlığı Dönemi'nden kalmıştır. Bazılarında yazılış tarihi bilgisi bulunmakta, bazılarında ise bulunmamaktadır. Elde edilen bilgilere göre, 680'li yıllarda yazıldığı düşünülen Çoyr yazıtının eski Türk runik harfleriyle oluşturulan ilk metin olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları metin hacimlerinin fazla olması ve üst düzey kağanlık yetkililerince yazdırılması bakımından diğer yazıtlara göre daha önemlidir. Yazıtların bazıları yazıt sahibinin bizzat kendisi tarafından yazdırılmış, bazıları ise ölümünün ardından aile üyelerince yazılmıştır.

Yazıtlarda kullanılan ve Köktürk alfabesi olarak da bilinen Türk runik alfabesi temelde otuz sekiz işareten oluşur. Yenisey, Dağlık Altay ve Kırgızistan bölgesi yazıtlarında harflerin birkaç farklı biçimleri de bulunur. Tekin (2003, s. 20) harflerin çoğunun dik ve eğik çizgilerin birleştirilmesiyle türetildiğini ve az sayıda yatık çizgilerin de bulunduğunu belirtir. Metinlerde yazıların sağdan sola doğru yazıldığı ancak bazı Yenisey yazıtlarında soldan sağa doğru da yazıldığı görülür. Bu durumda işaretler ters yöne çevrilmiş olarak yazılmıştır.

Eski Türk yazıtlarının büyük bir çoğunluğunun yazılış ve dikiliş amacı kendinden sonraki nesillere öğüt vermek ve onlar için bir iz bırakmaktır. Bunun yanında yazıtlarda, yazıt sahiplerinin ait oldukları siyasi topluluk için yaptıkları mücadelelerden, kahramanlıklarından, toplumsal değerlerinden, ruhsal durumlarından, gündelik yaşamlarından da bahsedilmektedir. Bu yönüyle yazıtlardan eski Türklerin dili, tarihi, kültürü ve sosyolojisi gibi birçok konuda bilgi elde edilebilmektedir.

V. Thomsen tarafından 1893 yılında ilk çözülmesinden bu yana yazıtlar üzerine birçok konuda çalışmalar yapılmış ve hâlen yapılmaktadır. Bu çalışmada da Eski Türk yazıtlarında bulunan askerî rütbelere, yazıtların tamamı taranarak tespit edilmiş ve incelenmiştir. Metinler taranırken temelde; Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* (2011), Tekin'in *Orhon Yazıtları* (1998), *Orhon Türkçesi Grameri* (2003), *Irk Bitig* (2019), Aydın'ın *Orhon Yazıtları* (2017), *Uygur Yazıtları* (2018), *Yenisey Yazıtları* (2019), Kormuşin'in *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları* (2017), Alimov'un *Tanrı Dağı Yazıtları* (2014), Tıbıkova, Nevskaya, Erdal'ın *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskih Pamyatnikov* (2012), Yıldırım'ın *Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili* (2017), Alyılmaz'ın *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri* (2015), Şirin'in *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi* (2016) adlı eserlerinden yararlanılmıştır. Bu eserlerde bulunmayan bazı yazıtların taranmasında da çeşitli çalışmalardan yararlanılmıştır (Barutçu Özönder, 2000a; Barutçu Özönder 2000b; Battulga, 2005; Battulga, 2015; Battulga, 2019; Munkhtulga, 2012). İnceleme neticesinde yazıtlar döneminde askerî yapı içerisinde *on başı, yüz başı, beş yüz başı, tokuz yüz başı, bın başı, beş bın başı, bın başı, buyruk, iç buyruk, iç buyruk başı, çavış, er, er başı, seğün, sü başı, iç sü başı, totok, turgak başı, otuz er başı(?)* rütbelерinin bulunduğu tespit edilmiştir. O dönemde burada değinilen rütbelерin dışında başka rütbelерin de kullanıldığı mutlak değildir ancak yazıtlarda tanıklanmadığı için bu çalışmada yer almamaktadır. Çalışmada rütbelерin hangi yazıtlarda bulunduğu, kaç kez geçtiği, Türkologlar tarafından nasıl anlamlandırıldıkları, sözcük kökenleri ve günümüz Türkiye'sinde yaşayıp yaşamadıklarına dair çeşitli bilgiler verilmiştir. Ayrıca rütbelерin satırda geçtiği bağlamlarından yola çıkarak yaptıkları görevler ve birliklerine dair bazı çıkarımlarda bulunulmuş, bunlar örneklerle desteklenmiştir. Çalışmada öncelikle sayı ile oluşturulan rütbelere sayısal olarak küçükten büyüğe doğru, ardından diğer rütbelere alfabetik sıraya göre incelenmiştir. *Otuz er başı* rütbesi ise varlığının bir ihtimal dâhilinde olması nedeniyle en sonda incelenmiştir.

Eski Türk yazıtlarında birçok liderden bahsedilirken, kişi adlarıyla beraber idarî ve/veya askerî ünvanlarının da yazıldığı bilinmektedir. Bu ünvanların bazılarının idarî bir mevkiyi, bazılarının da askerî bir rütbeyi belirttiği açıkça görülebilmektedir. Ancak bazı ünvanların ise idarî mi yoksa askerî mi oldukları eldeki verilerle net olarak bilinmemektedir. Bu durum için yeni keşiflere ve tanıklamalara ihtiyaç vardır. Bu çalışmada askerî rütbe olduklarına net olarak kanaat getirilen sözcükler incelenmiştir. Askerî rütbeler konusunda yapılan önceki çalışmalara bakıldığında; bazı çalışmalarda Türk dilindeki askerî terminolojinin genel olarak incelendiği ve yazıtlarda yer alıp da gözden kaçan rütbelerin olduğu, bazılarında yalnızca bir yazıtta geçen askerî rütbelerin incelendiği, bazılarında ise birkaç askerî rütbenin dönemsel olarak serüveninin incelendiği görülmüştür. Bu çalışmanın önceki çalışmalardan temelde ayrılan yönü, Türk runik metinlerinin tamamının taranıp hacim olarak küçük yazıtlarda bile geçen askerî rütbelerin eksiksiz biçimde tespit edilmesi ve rütbelerin ayrıntılı olarak incelenmesidir.

1. On Başı

On başı rütbesi, Eski Türk yazıtları içerisinde yalnızca İh Biçigt yazıtı 2. satırda bir kez tespit edilmiştir. Bu yazıt Moğolistan'ın Dung Govi Eyaletinin kuzeydoğusunda Aarga adlı kayalık bölgede bulunmaktadır. Rütbenin geçtiği satır Battulga ve User'e göre şu şekilde okunmaktadır:

boz (buz) qan ançı on başı bitidim (Battulga, 2015, s. 511).

b(y?)w(n?)z (a)kunçı on b(a)şı b(i)t(i)d(i)m “(ben) Akıncı On Başı yazıtı yazdım” (Şirin, 2016, s. 658).

Bilindiği üzere çok eski zamanlardan beri Türklerin askerî yapılanması, kişi sayısı bakımından onluk sistemden başlayarak bir düzen içerisinde komuta edilmektedir. Bu düzende belirli kişi sayısı katlarında (10, 100, 1000, 10000 vb.) diğer askerlere göre bir üst rütbeli asker bulunur ve himayesindeki diğer askerleri yönetir. Bu düzenin Metehan'dan itibaren neredeyse tüm dünyada kabul gördüğü bir gerçektir. Sistemde tarihten bugüne belli ki on kişinin sevk ve idaresini gerçekleştiren kişi *on başı* rütbesini taşımaktadır. Sözcük, Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük'te “on ere kumanda eden asker, erin üstündeki ilk rütbe” olarak tanımlanmaktadır (<https://sozluk.gov.tr/>). Günümüz Türkiye'sinde *on başı* “onbaşı” rütbesi kullanılmakta; Türk Silahlı Kuvvetleri, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığındaki erbaşlar içerisinde en alt rütbeyi karşılamaktadır (TSKİHK, 3451; www.jandarma.gov.tr/rutbeler; www.sg.gov.tr/rutbeler).

İh Biçigt yazıtında Şirin'in, *on başı* rütbesinden önceki ifadeyi *akunçı* “akıncı” olarak okuması dikkati çekmektedir. Burada *akunçı* “akıncı” sözcüğü bir kişi adı veya ünvanı olabilir. Zira *akunçı* sözcüğü Tariat yazıtı Kuzey yüzü 2. satırda *akınçu alp bilge çigşi* biçiminde bir kişi adı/ünvanı ifadesi içerisinde de tanıklanmıştır (Aydın, 2024, s. 35). Eski Türkçe *akunçı* sözcüğü bir kişi adı veya ünvanı olmanın yanında, günümüzdeki teşkilatlanmaya benzer şekilde (piyade, tankçı, topçu, havacı vb.) askerî yapı içerisinde belirli bir sınıfı ifade ediyor olabilir. Nitekim o dönemde askerî teşkilatlanma içerisinde *yadag* “yaya, piyade”, *athg* “atlı, süvari”, *yelme* “öncü veya keşif kolu”, *turgak* “muhafız” birlikleri gibi askerî sınıfların olduğu Türk runik metinlerinden anlaşılmaktadır. Dîvânü Lugâti't-Türk'te de *akıncı* sözcüğü “geceleyin düşmanı basan birlik” anlamında bulunmaktadır (Ercilasun vd. 2015, s. 546). Ayrıca Osmanlı Devleti askerî teşkilatında da “Akıncı Ocağı” birliklerinin varlığı bilinmektedir (Özcan, 1989, s. 249). Eski Türkçe

akınçı sözcüğü, şayet bir askerî sınıfı belirtiyorsa İh Biçigt yazıtının yazarı bağlı bulunduğu ordu içerisinde *akınçı* “akıncı” askerî sınıfına mensup *on başı* rütbesinde bir kişidir.

2. Yüz Başı

Bu rütbe, Eski Türk yazıtları içerisinde yalnızca Tariat (Terh) yazıtı Batı yüzü 7. satırda bir kez tanıklanmıştır. Uygur Kağanlığı Dönemi’nin kağanlık yazıtlarından olan Tariat yazıtı, yazıldığı döneme ait tarihî bilgileri barındırmanın yanında birçok askerî rütbe, ünvan ve terimleri içermesi yönüyle önemli bir yazıttır. Yazıtın Batı yüzünün 6, 7, 8 ve 9. satırında dönemin Uygur Kağanı Moyan Çor’a bağlı olan boyların sayısının altmış olduğu belirtilir ve sırasıyla rütbeli kişiler zikredilir. *Yüz başı* rütbesi de bu bölümde şu şekilde geçmektedir:

yüz başı ulug uruğu “Yüzbaşı Ulug Urungu” (Aydın, 2018, s. 46).

Görüldüğü üzere burada *yüz başı* rütbesi “Ulug Urungu” kişi adı/ünvanının askerî rütbesini gösterir biçimde bulunmaktadır. Ordu içerisinde 100 kişilik bir er grubunun başı, lideri, komutanı anlamını taşıdığı açıktır. Eski Türkçe Dönemi’nde birçok askerî rütbe sayı veya birlik adıyla beraber *baş* sözcüğü kullanılarak birleşik isim biçiminde oluşturulmuştur (Örnek: *on başı, yüz başı, turgak başı* vb.). Yazıtlarda *baş* sözcüğü “bir topluluğun veya ordunun lideri” anlamının yanında “tepe, zirve, akarsu başı; zaman, sıra, önem bakımından önde gelen, başlangıç, ilk” anlamlarında da kullanılmıştır. Günümüz Türkiye’inde *yüz başı* “yüzbaşı” rütbesi kullanılmakta ve subay sınıfından üsteğmen ile binbaşı arasındaki rütbeyi karşılamaktadır.

3. Beş Yüz Başı

Beş yüz başı rütbesi, Tariat (Terh) yazıtı Batı yüzü 6. satırda iki kez geçmektedir. Satırda iki farklı kişinin aynı askerî rütbeleri; ünvanları ve adlarıyla beraber şu şekilde tanıklanmıştır:

bêş yüz başı külüg onı öz inançu “Beş yüz başı Külüg Ongı Öz İnancı”

bêş yüz başı ulug öz inançu (7) *uruğu* “Beş yüz başı Ulug Öz İnancı (7) Urungu” (Aydın, 2018, s. 46).

Satırlardan bu rütbeyi taşıyan kişilerin beş yüz kişilik bir er topluluğunun lideri olduğu anlaşılmaktadır. Aydın’a (2022, s. 248) göre burada dikkati çeken husus, *bêş yüz başı* rütbesindeki iki farklı kişinin de *inançu* ünvanını taşıyor olmasıdır. Kesin olmamakla birlikte beş yüz kişilik birliği komuta eden liderlerin *inançu* ünvanına da sahip olduğu öne sürülebilir.

4. Tokuz Yüz Başı

Tokuz yüz başı rütbesi, yalnızca yine Tariat (Terh) yazıtı Batı yüzü 8. satırda bir kez tespit edilmiş ve yazıtta şu şekilde geçmiştir:

tokuz yüz er başı tuykun ulug tarkan bukug bıña “Dokuz yüz erin başı Tuykun Ulug Tarkan Bukug Bınga(dır)” (Aydın, 2018, s. 46).

Bu rütbenin dokuz yüz kişilik bir kuvvetin komutanlığını belirttiği açıktır. Eski Türk yazıtlarında geçen *yüz başı, bêş yüz başı, tokuz yüz başı, bıñ başı* rütbelerinden anlaşılıyor ki, eski Türklerde her yüz kişilik askerî birliğin yüzlük katlarında da bir üst rütbeli komutan bulunmaktadır. Dolayısıyla yazıt metinlerinde geçmese de *iki yüz başı, üç yüz başı, dört yüz başı, altı yüz başı, yedi yüz başı* ve *sekiz yüz başı* rütbeleri kuvvetle muhtemel vardır. Bu konuyla ilgili Sertkaya (Sertkaya, 1995, s. 308’den aktaran; Eker, 2007, s. 182-183), Eski Türklerde her yüz kişide bir komuta kademesinin olması sayesinde herhangi bir çarpışma anında *bin başı*’nın ölümü

hâlinde maiyetindeki dokuz tane yüz başıdan en kıdemlisi olan *dokuz yüz başı*'nın, onun ölümü hâlinde de yerine *sekiz yüz başı*'nın geçeceğini belirtir. Ona göre bu sistem, Türk ordusunun yapısındaki sağlamlığı göstermektedir. Böylece *yüz başı* olan bir kişi, her yıl bir üst dereceye çıkıyor ve dokuzuncu yıl *dokuz yüz er başı* olduktan sonra onuncu yıl *bin başı* rütbesini alıyordu. Bu sistem bin başılıktan tümen başılığa kadar da aynen uygulanıyordu. Bu açıklamalardan sonra *tokuz yüz başı* rütbesinin geçtiği satırın sonunda bulunan ve bu rütbeye sahip kişinin ünvanlarından olan *bıña* "binga(dır)" sözcüğü dikkati çekmektedir. *Bıña* sözcüğü yazıtlarda Türkologlara göre "bin askerden oluşan askerî birlik", "atlı birlik, süvari" veya "bin askerden oluşan askerî birliğin başı" anlamlarını karşılamaktadır (Sertkaya, 2003, s. 28; Erdal, 2004, s. 57; Nadel'yayev vd. DTS, s. 105; Tekin, 2003, s. 240; Ölmez, 2015, s. 346; Şirin, 2016, s. 723; Aydın 2018, s. 112). Bu bilgiyle beraber Sertkaya'nın yukarıda bahsedilen açıklaması çerçevesinde, satırdaki *tokuz yüz er başı* belki de bu rütbeyle bin kişilik bir askerî birliğe komutanlık yapıyordu.

5. Bıñ Başı

Bıñ başı rütbesi, Tariat (Terh) yazıtı Batı yüzü 7. satırda iki kez tespit edilmiş ve iki farklı kişinin aynı rütbesi olarak yazıtta şu şekilde geçmiştir:

tölis begler oğlu bıñ başı tölis külüg eren "Tölis Beylerinin oğulları(ndan) bin başı Tölis Külüg Eren"

tarduş begler oğlu bıñ başı tarduş külüg eren "Tarduş Beylerinin oğulları(ndan) bin başı Tarduş Külüg Eren" (Aydın, 2018, s. 46).

Rütbenin bin kişiden oluşan bir askerî birliğin sevk ve idaresini yaptığı bellidir. Burada, Tölis ve Tarduş boyları olmak üzere, farklı boylara mensup iki *bıñ başı* rütbesindeki kişinin benzer ünvanları (*külüg* "ünlü, şanlı", *eren* "adam/adamlar, kişi adı") taşıması ilgi çekicidir. Günümüz Türkiye'sinde *bıñ başı* "binbaşı" rütbesi kullanılmakta ve subay sınıfından yüzbaşı ile yarbay arasındaki rütbeyi karşılamaktadır.

6. Bêş Bıñ Başı

Bêş bıñ başı rütbesi, yalnızca Tariat (Terh) yazıtı Batı yüzü 7. satırda bir kez tespit edilmiş ve yazıtta şu şekilde geçmiştir:

Bêş bıñ er başı alp ıswara seşün yaglakar "Beş binlik kuvvetin başı General Alp Işvara Yaglakar (idi)" (Aydın, 2018, s. 46).

Yazıtta kişinin ad/ünvanlarından önce bu rütbenin kullanılması, bahsedilen kişinin beş bin askerden oluşan bir birliğin komutanlığını yaptığını belirtmektedir. Ayrıca bahsedilen kişinin ünvanları arasında *seşün* "general" ifadesinin bulunması, *bêş bıñ başı* rütbesinin askerî hiyerarşideki düzeyini göstermektedir. Buradan hareketle Eski Türklerde *bêş bıñ başı* rütbesine sahip kişilerin *seşün* "general" askerî rütbesini veya ünvanını taşıdığı öne sürülebilir. Yazıtlarda *bêş bıñ başı* rütbesinin tanıklanması, Eski Türklerde onluk, yüzlük, binlik gibi beş binlik bir askerî birliğin varlığını da göstermektedir.

7. Bıña Başı

Bıña başı rütbesi yalnızca, Uygur Kağanlığı yazıtlarından Şine Usu yazıtında bir kez tespit edilmiş ve yazıtın Kuzey yüzü 6. satırında şu şekilde geçmiştir:

sü yorıdı özümün öñre bıña başı ı<d>tı... “ordu sevk etti. Beni doğuya, süvari birliğinin başı (olarak) gönderdi” (Aydın, 2018, s. 53).

Eski Türkçe *bıña* sözcüğü üzerine Türkologlar tarafından farklı görüşler belirtilmiştir. Ramstedt (1913, s. 45’ten aktaran; Aydın, 2018, s. 112) sözcüğü *bıñ/biñ* sayısı ile ilişkilendirir ve Moğolca *minggan* “bin” ile eşleştirir. Berta (2002, s. 138; 2010, s. 251, 257) sözcüğü bin sayısı ile ilişkili görmüş ancak sözcüğün birincil biçiminin *biñe* olduğunu ve *bıña* biçiminin daha sonra ortaya çıktığını belirterek sözcüğün *bin-* “bin-” eyleminden türediğini belirtmiştir. Yazıtlarda sözcüğe de “öncü birlik” anlamını vermiştir. Sertkaya (2003, s. 28) sözcüğün *bıña* biçiminin birincil olduğunu belirtir. Sözcüğü *bin-* “bin-” eylemiyle ilişkilendirir ve sözcüğe “süvariler, süvari (kuvvetleri)” anlamının verilebileceğini öne sürer. Erdal (2004, s. 57) sözcüğün askerlikle ilgili bir terim olduğunu belirtir ve sözcükle ilgili Ramstedt’in görüşlerine katılır. Sözcüğe; Nadelyayev vd. (DTS, s. 105) “bin kişilik bir birlik, müfreze” anlamını, Tekin (2003, s. 240) “bin askerden oluşan askerî birlik” anlamını, Ölmez (2015, s. 346) “bir ünvan” anlamını, Şirin (2016, s. 723) “bin askerden oluşan askerî birliğin başı” anlamını, Aydın (2018, s. 112) “atlı birlik, süvari birliği; bir ünvan” anlamını vermiştir. *Bıña* sözcüğü ister “bin kişilik askerî birlik, öncü birlik” anlamını ister “atlı birlik, süvari birliği” anlamını karşılansın, her durumda da *bıña başı* sözcüğü bir askerî rütbe olarak tarihe kazınmıştır.

Bu arada yazıtlarda toplam 9 kez (Ta D 6, Ta B 8, 9, 9, Ta K 2, ŞU K 6, ŞU D 11; -m ŞU G 2, *biñe* ŞU B 3) geçen *bıña* sözcüğü, bunlardan ikisinde ünvan olarak kullanılmıştır: “*Tuykun Ulug Tarkan Bukug Bıña* (Ta B 8)”, “*Bıña Kagas Ataçuk* (Ta B 9)” (Aydın, 2018, s. 46). Bu durum Eski Türk yazıtlarında birlik adlarının ünvan olarak da kullanılabileceğini göstermektedir. *Bıña* sözcüğünün eski Türk yazıtlarında 9 kez geçmesine rağmen bunların yalnızca Uygur Kağanlığı yazıtlarında bulunuyor olması, sözcüğün Eski Uygur sahası diyalektine ait bir sözcük olabileceğini düşündürmektedir.

8. Buyruk

Türk runik harfli metinlerde tespit edebildiğimiz kadarıyla 27 kez geçen *buyruk* sözcüğü, genel olarak yazıtlarda “komutan, kumandan” sözcüğüyle anlamlandırılmıştır. Bunlardan bazı örnekler şu şekildedir:

KT D (3) ...*bilge kagan ermiş alp kagan ermiş buyrukı yeme bilge ermiş erinç alp ermiş erinç begleri yeme bodunı yeme tüz ermiş...* “Bilge kağan imiş, yiğit kağan imiş. Komutanları da bilge imiş elbette, yiğit imiş elbette. Beyleri de halkı da doğru imiş” (Aydın, 2017, s. 52).

BK D (16) ...*türgüş kağan türüküm bodunum erti bilmedökin üçün biziñe yañıltokın yazın tokın üçün kağanı ölti buyrukı begleri yeme ölti...* “Türgeş kağanı bize bağlı halkım idi. Anlayışsızlığı için, bize (karşı) hata ettiği için kağanı öldü. Komutanları, beyleri de öldü” (Aydın, 2017, s. 85).

Buyruk sözcüğünün *buyur-* “emretmek, buyurmak” fiilinden türediği açıktır. Şirin User (2006, s. 228-229) *buyur-* fiilinin ilk kayıtlı olduğu metnin Dîvânü Lugâti’t-Türk olduğunu ancak bu durumun, fiilin daha önceki dönemlerde kullanılmadığının ispatı olamayacağını belirtir. Ayrıca sözcüğün sonundaki *-k* ekinin, fiilin sonunda ortaya çıkan durumu tasvir ettiğini belirtir. Eski Türk yazıtlarında çoğunlukla “komutan” olarak anlamlandırılan *buyruk* sözcüğünün, zamanla “sivil amir”ler için de kullanıldığı hatta “amirlerin verdiği emir” olarak da kullanıldığı bilinmektedir. Clauson (1972, s. 387), belki de sözcüğün Arap ve Fars kaynaklı resmî ünvanlar

kullanılmaya başladığında “amir” anlamından “emir” anlamına geldiğini belirtir. Doerfer (TMEN II, s. 815), sözcüğe “sadrazam, emreden”, Nadelyayev vd. (DTS, s. 121) “komutan”, Clauson (1972, s. 387) “kağan tarafından askerî ve sivil belirli görevleri yerine getirmek üzere komuta edilen herkesi kapsayan genel bir terim”, Donuk (1988, s. 12) “amir, kumandan; müşavir, vezir”, Tekin (2003, s. 242) “yüksek görevli, kumandan”, Ölmez (2015, s. 347) “kumandan, amir”, Şirin (2016, s. 725) “askerî ve sivil görevleri yerine getirmekle yükümlü”, Aydın (2017, s. 150) “komutan” anlamını vermiştir. Yukarıdaki bilgiler ve sözcüğe verilen anlamlar, eski Türklerde askerî-sivil görev ayrımlarının net olarak ayrılmadığının da göstergesi olabilir. Eski Türkçe *buyruk* sözcüğü günümüz Türkiye’inde rütbe veya ünvan olarak değil, adlaşmış şekilde “emir” veya “egemenlik” anlamlarıyla kullanılmaktadır.

Eski Türk yazıtlarından bazı metinlerde; devletin başarılı bir şekilde yönetilmesinde *kagan*’ın iyi özelliklere sahip olmasının etkisinden bahsederken hemen peşine *buyruklar* da iyi özelliklerle anılmıştır. Tam tersi durumda yani devletin başarısız olup yok olmasında etkili olarak *kagan*’ın kötü özelliklerinin hemen ardından *buyruklar*ın da kötü özelliklere sahip olarak yazılması, *buyruklar*ın devletin varlığı için ne kadar önemli olduğunun göstergesidir. Aşağıdaki alıntılar buna örnek olarak verilebilir:

KT D (1) ...*kişi oğlnta üze eçüm apam bumın kağan istemi kağan olormış olorupan türük bodunıñ elin törösın tuta bërmiş (2) tört bulun kop yağı ermiş sü sülepen tört bulundaki bodunug kop almış kop baz kılmiş başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmiş... (3) bilge kağan ermiş alp kağan ermiş buyrukı yeme bilge ermiş erinç alp ermiş erinç...* “İnsanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumin Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş. Tahta oturup Türk halkının ülkesini (ve) yasalarını tutuvermiş, düzenleyivermişler. (2) Dört tarafı hep düşmanmış. Ordu sevk ederek dört taraftaki halkları hep ele geçirmiş, tâbi etmiş. Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmüş... (3) Bilge Kağan imiş, yiğit kağan imiş. Komutanları da bilge imiş elbette, yiğit imiş elbette...”

KT D (5) ...*anta kesre inişi eçisin teg kılınmadok erinç oğlı kañın teg kılınmadok erinç biligsiz kagan olormış erinç yawlak kagan olormış erinç buyrukı yeme biligsiz <ermiş> erinç yawlak ermiş erinç.* “Ondan sonra küçük kardeşi ağabeyi gibi yaratılmadığı için, oğlu babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz kağanlar tahta oturmuş elbette, kötü kağanlar tahta oturmuş elbette. Komutanları da bilgisizmiş elbette, kötüymüş elbette” (Aydın, 2017, s. 51-52).

9. İç Buyruk, İç Buyruk Başı

Bu rütbenin, Köktürk Kağanlığı yazıtlarından Bilge Kağan yazıtı Güney yüzü 14. satırda ve Uygur Kağanlığı yazıtlarından Tariat (Terh) yazıtı Batı yüzü 6. satırda *baş* sözcüğüyle beraber yazıldığı tespit edilmiştir:

BK G (14) ...*iç buyruk sewig köl erkin başlayı ulayı buyruk* “Başlarında karargâh komutanı Sevig Köl Erkin (ile birlikte) diğer komutanlar...(Aydın, 2017, s. 99).

Ta B (6) ...*iç buyruk başı inançu бага таркан...* “İç (işlerinden sorumlu) komutan İnançu Baga Tarkan(dır)” (Aydın, 2018, s. 46).

Kafesoğlu (1998, s. 265) Çin kaynaklarına göre Göktürk ve Uygur Kağanlıkları’nda hükümetin dokuzar *buyruktan* oluştuğunu, bunların altısının *dış*, üçünün *iç-buyruk* olduğunu belirtir. Bu noktada Şirin User (2006, s. 227) eski Türklerde *dış* ve *iç buyruklar*ın üzerinde amir konumunda bir *buyruk*’un olma ihtimalini öne sürer. Dobrovits (2011, s. 13) *iç buyruk* rütbesindeki

kişilerin muhtemelen “saray görevlileri” olduğunu belirtir. Aydın (2022, s. 248) bu rütbenin “iç işlerinden sorumlu komutan” görevini karşıladığını ve Tariat yazıtında geçen bu rütbedeki kişinin *inançu*, *baga* ve *tarkan* gibi yüksek dereceli ünvanlara sahip bir kişi olduğunu belirtir.

10. Çavış

Çavış rütbesi, Köktürk Kağanlığı yazıtlarından Tonyukuk I yazıtı Batı yüzü 7. satırda ve Küli Çor yazıtı Doğu yüzü 5. satırda; Uygur Kağanlığı yazıtlarından Tariat yazıtı Kuzey yüzü 4. satırda ve Karı Çor Tegin yazıtı 4. satırda; Yenisey yazıtlarından Uybat I (E 30) yazıtı 3. satırda birer kez olmak üzere toplam 5 kez tanıklanmıştır:

T (7) ...*éltəriş kağan boluyun bérye tawgaçığ öñre kıtañıg yırya oguzug üküş ök ölürti bilgesi çawış ben ök ertim...* “İlteriş, kağan olunca güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları çokça mahvetti. (O sıralar) bilge kişisi, başkomutanı bizzat bendim” (Aydın, 2017, s. 105).

KÇ D (5) ...*kitañ tat[awı] <...> [süle]dökde beş süñüş süñüşdökde küli çor ança bilgesi çawış erti...* “Kitan (ve) Tatavı(lar) <...> sefer ettiği sırada, beş (kez) savaştığında Küli Çor öylece bilgesi (ve) başkomutanı idi” (Aydın, 2017, s. 137).

Ta K (4) *çawış señün bodunı* “General Çavış’ın halkı” (Aydın, 2018, s. 48).

Ka Ç (4) *altı çawış* (5) *tégin oğlu* “Altı Çavış Tegin (5) ’in oğlu” (Aydın, 2018, s. 84).

E 30 (3) *çawış tun tarkan beñüsi tike bertim* “Çavış Tun Tarkan’ın ebedi taşını dikiverdim” (Aydın, 2019, s. 112).

Çavış rütbesine Nadelyayev vd. (DTS, s. 142) “komutan, savaş düzenlerinde askerleri doğrudan denetleyen”, Clauson (1972, s. 399) “orjinalinde kağanın baş askeri, ordunun komutanı, ‘bilge’nin askerî karşılığı”, Donuk (1988, s. 92) “komutan, sivil muhafız, haberci, elçi”, Tekin (2003, s. 242) “yaver, başdanışman, başkomutan”, Ölmez (2015, s. 347) “komutan”, Şirin (2016, s. 726) “başkumandan”, Aydın (2017, s. 150) “yüksek bir askerî ünvan” anlamını vermiştir. Sözcük Dîvânü Lugâti’t-Türk’te (Ercilasun vd. 2015, s. 617) “savaşta safları düzenleyen ve askeri zulüm yapmaktan uzak tutan kimse”, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü’nde (Toparlı vd. 2007, s. 47) “pa-dışahın önünde saygıyla bağırان adam”, Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü’nde (Ünlü, 2012, s. 132) “komutan, askerî rütbe”, Çağatay sahasında (Clauson, 1972, s. 399) “atlı gürz taşıyıcısı; kervan kılavuzu” anlamlarıyla bulunur.

Köktürk Kağanlığı Dönemi’nde Bilge Tonyukuk’un vezir, başkomutan, başdanışman gibi önemli görevlerde bulunduğu bilinmektedir. Tonyukuk’un yazıtında kendisini *çawış* rütbesiyle anması, o dönemde bu rütbenin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Ayrıca rütbenin diğer yazıtlarda da *çor*, *señün*, *tégin* ve *tarkan* ünvanlarıyla beraber bulunması, yine bu rütbenin o dönemdeki önemini göstermektedir. Günümüz Türkiye’sinde Türk Silahlı Kuvvetlerinde *çavuş* biçiminde bulunan rütbe, onbaşıyla beraber erbaşlar içerisinde ihtiyaçları devlet tarafından üstlenilen ve temin olunan askerî görevli için kullanılmaktadır (TSKİHK, s. 3452). Ayrıca Türk Silahlı Kuvvetleri, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığındaki astsubay ve uzmanların askerî hiyerarşideki rütbelerini belirtirken birleşik ad biçiminde oluşan rütbelerinin içinde de kullanılmaktadır (Örnek: ast. çavuş, ast. kd. çavuş, ast. üstçavuş, ast. kd. üstçavuş, ast. başçavuş, ast. kd. başçavuş) (TSKİHK, s. 3452; www.jandarma.gov.tr/rutbeler; www.sg.gov.tr/rutbeler). Yukarıdaki bilgilerden hareketle askerî bakımdan çavuş rütbesinin,

ilk tanıklandığı görev karşılığına kıyasla zamanla daha alt kademedeki statüleri karşılamak için kullanıldığı görülmektedir. Türkiye’de sivil yaşamda bu sözcük “bir işin ya da işçilerin başında bulunan ve onları yöneten kimse” (<https://sozluk.gov.tr/>) için de kullanılmaktadır.

Çavuş sözcüğünün kökeni üzerine farklı görüşler mevcuttur. Köprülü (Köprülü, tarihsiz, s. 362’den aktaran; Şirin User, 2006, s. 225) “kağanın emirlerini yüksek sesle bildiren veya şan, şeref sahibi insanlardan seçildikleri” düşüncesinden hareketle sözcüğü *çav* “ün, ses” sözcüğüyle ilişkilendirir. Sözcüğün Grekçe veya Farsça kökenli olabileceği üzerine teoriler ortaya atılır ancak Doerfer (TMEN III, s. 1055) bu fikirleri reddeder. Şirin User (2006, s. 226) sözcüğün *çap*- “vurmak, yarmak, kesmek” sözcüğünden türediğini belirtir ve sözcüğü savaşçıl nitelikler bakımından bu kökle ilişkilendirir. Aydın (2011, s. 13) sözcüğün kökenine dair temel sorunun “sözcüğün *b* ile mi yoksa *v* (*w, ß*) ile mi okunması gerektiği” olduğunu belirtir. Aydın’a göre, *b* ile okunduğunda sözcüğün kökeni *çab*- veya *çap*- eyleminde aranabilir. *V* ile okunduğunda *çav*- eyleminden veya *çav* adından alınabilir. Ad olarak düşünüldüğünde sözcüğe eklenen ekin +Xş olması gerekir. Erdal (2004, s. 102-103) addan ad türeten +Xş ekinin daha çok renk adlarına eklenen bir ek olduğunu belirtir.

11. Er, Er başı

Türk runik harfli metinlerde *er* sözcüğü şu ana dek tespit edebildiğimiz kadarıyla toplam 224 kez geçmiştir. Sözcük metinlerin bazı satırlarında “erkek kişi, adam”, bazılarında ise “asker” anlamlarını karşılamak için kullanılmıştır. Aşağıdaki alıntılar buna örnek olarak verilebilir:

KT D (11) ...*kañım kagan yeti yëğirmi erin taşıkmış taşra* (12) *yoryur tēyin kü eşidip balıkdaki taşıkmış tagdaki énmiş tērilip yetmiş er bolmış...* “Babam Kağan on yedi adamıyla isyan etmiş, ‘isyan başlıyor’ diye ses işitince kenttekiler dağa çıkmış (isyan etmiş), dağdakiler inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar...” (Aydın, 2017, s. 54-55).

KT D (35) ...*köl tēgin bayırkun(uñ ak adgırug)* (36) *binip oplayu tegdi bir erig okın urtı eki erig udşuru sançdı...* “Köl Tegin Bayırku’nun ak aygırına binip ileri atılarak saldırdı. Bir askerî okuyla vurdu. İki askerî takip edip mızrakladı...” (Aydın, 2017, s. 62-63)

Clauson (1972, s. 192) sözcüğün, başlangıçta “erkek insan” anlamını karşıladığını belirtir. “Erkek kişi, adam” anlamındaki *er* sözcüğünün, aynı zamanda “asker” anlamını da taşıması, Türk milletinin sahip olduğu “ordu-millet” anlayışının ve “Her Türk asker doğar.” söyleminin bir tezahürüdür. Günümüz Türkiye’sinde askerlik mükellefiyetine giren şahıslar *er* olarak Türk Silahlı Kuvvetlerinde “ihtiyaçları devlet tarafından üstlenilen ve temin olunan rütbesiz asker” (TSKİHK, s. 3451) tanımıyla görev yapmaktadır. Günümüzde “asker” kavramı “er veya rütbeli personel” fark etmeksizin “bütün askerî personeller” için kullanıldığı gibi, belli ki yazıtlar dönemi eski Türklerde de *er* kavramı “ordu içerisinde hizmet ve mücadele eden herkes” için kullanılmaktaydı.

Er sözcüğüyle beraber *baş* sözcüğünün -birçok rütbede olduğu gibi- ad tamlaması biçiminde oluşturduğu *er başı* rütbesi, Yenisey yazıtlarından Abakan (E 48) yazıtında 2 kez tanıklanmıştır. Yenisey yazıtları denince Tuva ve Hakasya bölgelerinde, Yenisey Irmağı boyunca bulunan yazıtlar anlaşılmaktadır. Toplam sayıları 200’ün üzerinde olan bu yazıtlardan Abakan (E 48) yazıtı 2. ve 3. satırda *er başı* rütbesi şu şekilde tespit edilmiştir:

(2) *erdemi bar üçün kanın atam? totok adka tegmiş begim esiz er başı yıta açığ a* “Erdemi olduğu için hanın, Atam Totok adına erişmiş, beyim, ne yazık! Askerin başı, eyvah! Ne acı!”

(3) *tokuz elig yaşda tokuz altmış er ölürmüş er başı saḡun ölürti bilgem yıta* “Kırk dokuz yaşında elli dokuz asker öldürmüş. Askerin başı generali öldürdü, bilgem, eyvah!” (Aydın, 2019, s. 156-157).

Metindeki satırlardan, *Atam Totok* adlı/ünvanlı kişinin *er başı* rütbesine sahip olduğu ve kırk dokuz yaşındayken düşman askerlerden elli dokuz asker ile bir generali öldürdüğü görülmektedir. Bu kişinin aynı zamanda *totok* “askerî vali, yönetici” ünvanını taşıması ve yaşı hakkında verilen bilgi -kesin kanıtlar olmamakla birlikte- *er başı* rütbesinin düzeyi hakkında ipucu vermektedir. Günümüz Türkiye’sinde erbaş sözcüğü, Türk Silahlı Kuvvetlerinde “İhtiyaçları devlet tarafından üstlenilen ve temin olunan onbaşı ve çavuş rütbelerini haiz askerdir.” şeklinde tanımlanarak bulunmaktadır (TSKİHK, s. 3451). Ayrıca Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı bünyesinde “uzman erbaş” statüsü içerisinde erbaş sözcüğü kullanılmaktadır (www.jandarma.gov.tr/rutbeler; www.sg.gov.tr/rutbeler). Yukarıdaki bilgilere göre, *er başı* rütbesinin askerî statüsü zamanla alt rütbelere doğru inmiştir. Eker’e (2007, s. 182) göre günümüzde *er başı* teriminin yerine *erbaş*’ın tercih edilmesi, üç heceli kelimeye oranla iki hecelinin söylenmesi daha kolay olduğundan dilde en az çaba yasasıyla açıklanabilir.

12. Seḡün/Saḡun

Genel olarak *seḡün*, Yenisey yazıtları ve kâğıda yazılı runik metinlerde *saḡun*, biçiminde okunan bu rütbe, Türk runik harfli metinlerde tespit edebildiğimiz kadarıyla 48 kez geçmiştir. Bunlardan bazı örnekler şu şekildedir:

KT K (11) ...*kitañ tatawı bodun başlayı* (12) *udar seḡün kelti*... “Kitan (ve) Tatavı halkını temsilen General Udar geldi” (Aydın, 2017, s. 68).

KT K (12) ...*kün batsıkdaki sogud berçiker bukarak uluş bodunta nek seḡün ogul tarkan kelti*. “Batıda gün batısındaki Soğd, Berçiker, Buhara kenti halkından General Nek (ile) Oğul Tarkan geldi” (Aydın, 2017, s. 68).

T (9) ...*tawgaçgaru kunı senünüg idmiş*... “(Dokuz Oğuzlar) Çin’e Generak Ku’yu göndermişler...” (Aydın, 2017, s. 106).

E 24 (6) *yég [bil]ge saḡun bitidim*... “iyi on bilge general (ile?) yazdım” (Aydın, 2019, s. 93).

İrk B (67) ...*ëçimiz isig saḡun itaçuk üçün bitidim*. “...ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım” (Tekin, 2019, s. 26, 34).

Eski Türk yazıtlarında *seḡün/saḡun* rütbesi “general” anlamıyla karşılanmaktadır. Sözcüğün Çince (<tsiang-kün / Jiangjun) kökenli olduğu Türkologlarca genel olarak kabul edilmektedir. Escedy’e (1996, s. 190) göre sözcüğün art veya ön ünlülü olmasının Çince ile ilgisi bulunmamaktadır. Clauson (1972, s. 840) bu rütbenin “Türk ileri gelenlerince üstlenilmiş ya da Çin imparatorları tarafından ihsan edilmiş” olduğunu düşünür. Sözcük, Tariat yazıtının Güney yüzü 4, Kuzey yüzü 1 ve 2. satırları ile Del-Uul IV yazıtının 3. satırında *seḡüt* “generaller” biçiminde çoğul hâliyle de tanıklanmıştır. Aydın’a (2011, s. 244) göre, Çince bir sözcüğün Ana Altayca(?) ve Moğolca +n teklik eki eksiltilip +t eki ile çokluk yapılması alışıldık değildir.

Yazıtlarda *seḡün* rütbesinin; “General Çaça emrinde seksen bin askerle savaştım” (BK D 26), “General Ku komutasında kırk bin asker geldi” (BK G 8), “Kitan ve Tatavı halkını temsilen

General Udar geldi" (KT K 12), "Çin kağanının yeğeni General Çang geldi" (KT K 13) gibi ifadelerin içinde bulunması rütbeyi taşıyanların ne kadar önemli görevlerde olduklarını göstermektedir. *Señün/saṇun* sözcüğü eski Türklerde kişi adı olarak da kullanılmıştır.

13. Sü Başı

Sü başı rütbesi eski Türk yazıtlarında; biri Köktürk Kağanlığı yazıtlarından Tonyukuk I yazıtı Kuzey yüzü 7. (31) satırda, diğeri Uygur Kağanlığı yazıtlarından Şine Usu yazıtı Batı yüzü Ek 1. satırda olmak üzere iki yerde tespit edilmiştir:

T (31) ...*sü barıṇ tēdi altun yıṣda oloruṇ tēdi sü başı inel kagan tarduṣ ṣad barzun tēdi bilge toñukuka baṇa aydı*. "(kağanım) Orduyu sevk edin, dedi. Altay (ormanlı) Dağları'nda oturun, dedi. Ordu komutanı İnel Kağan ve Tarduş Şad gitsin, dedi. Bilge Tonyukuk'a (yani) bana söyledim" (Aydın, 2017, s. 112).

ŞU B Ek (1) <...> *s[ü] başı ben b<...> [él]tewer biṇ yunt tümen koñ ben [t]ut[dum]* "<...> ordunun başı benim <...> İlteber, bin at (ile) on bin koyunu ben <...> ele geçirdim (Aydın, 2018, s. 65).

Türk runik harfli metinlerde tespit edebildiğimiz kadarıyla 87 kez geçen *sü* sözcüğü; bazı yerlerde "asker" (Örnek: T 14, BK D 1, Elegest I 8), bazı yerlerde "ordu, askerî birlik" (Örnek: KT D 2, 12, BK D 26), bazı yerlerde ise "savaş, harp, sefer" (Örnek: Irk B. 34, 35, 55) anlamlarını karşılamak üzere kullanılmıştır. Eker'e (2006, s. 112-113) göre *sü* sözcüğünden *süñü* "süngü", *süñüş* "savaş, muharebe", *süñüş-* "savaşmak", *sülüg* "ordulu, ordu sahibi" *süle-* "ordu sevk etmek, sefere çıkmak", *südeş* "silah arkadaşı" gibi birçok askerî sözcük de türetilmiştir. *Sü* sözcüğüne *baş* sözcüğü ilave edilerek oluşturulan *sü başı* rütbesinin "ordu komutanı, birlik komutanı" anlamını karşıladığı açıktır. İlgürel (2009, s. 447-448) bu rütbenin tarihte Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı Devleti ordularında da sübaşı veya subaşı (ses uyumu nedeniyle) biçiminde, çeşitli görevlerdeki askerlerin rütbelerini belirtmek için kullanıldığını belirtir.

14. İç Sü Başı

İç sü başı rütbesi, yalnızca Yenisey yazıtlarından Kara-Yüs I (E 39) yazıtı 2. satırda bir kez tespit edilmiş ve yazıtta şu şekilde geçmiştir:

iç sü baş aṇlıṅ öl[tı] "İç (hassa) ordu başı Anglıg öldü" (Aydın, 2019, s. 132).

Aydın'a (2011, s. 16) göre yazıtta bahsi geçen bu rütbedeki kişi, büyük olasılıkla devletin iç düzeninden sorumlu askerî yetkili olmalıdır. Nitekim aynı yazıtın 6. satırında yurda yararlı işler yapıldığından ve yurdun düzenlendiğinden bahsedilmektedir.

15. Totok/Tutuk

Totok veya *tutuk* biçimiyle okunan sözcük, Türk runik harfli metinlerde tespit edebildiğimiz kadarıyla 31 kez geçmiştir. Bunlardan bazı örnekler şu şekildedir:

KT D (31) ...*altı çuw sogdak tapa süledimiz buzdu muz tawgaç oṇ totok beṣ t[ümen sü kelti idok başda süñüşdümüz]* "Altı Çuw Soğdak tarafına doğru sefer ettik, (onları) dağıttık. Çinli Ong Totok (komutasındaki) elli bin asker geldi. Idok Baş'ta savaştık" (Aydın, 2017, s. 61).

KT K (1) <...> *birle koṣu totok birle süñüşmiş erin kop ölürmiş...* "<...> ile askerî vali Koşu ile savaşmış, askerlerini tamamen öldürmüş..." (Aydın, 2017, s. 64).

KT D (38) ...*anta yana kirip turgêş kağan buyrukı az totokug eliğin tutdı kağanın anta öldürtümüz...* “...Oradan yine girip turgêş kağanının komutanlarını (ve) Azların askerî valisini eliyle yakaladı. Kağanını orada öldürdük” (Aydın, 2017, s. 63).

ŞU D (11) <...> *totok başın çık tapa bına ı<d>tım...* “Askerî vali komutasında Çiklere doğru atlı birlik gönderdim” (Aydın, 2018, s. 58).

Totok rütbesine Türkologlar ortak görüşle “askerî vali, yüksek rütbeli lider” anlamını vermişlerdir (Orkun, 2011, s. 871; Nadelyayev vd. DTS, s. 593; Clauson, 1972, s. 453; Bazin, 1995, s. 39; Ecsedy, 1996, s. 187; Tekin, 2003, s. 255; Alyılmaz, 2015, s. 243; Ölmez, 2015, s. 361; Şirin, 2016, s. 744; Aydın, 2017, s. 110). Sözcük eski Uygur Türkçesi metinlerinde de “askerî vali” anlamında bulunmaktadır (Caferoğlu, 1968, s. 255). Ancak sözcük daha sonraki metinlerde bu anlamıyla tanıklanmamıştır.

Eski Türk yazıtlarında *totok* rütbesiyle ilgili; Kül Tigin yazıtı Doğu yüzü 31. ve Bilge Kağan yazıtı Doğu yüzü 25. satırda Çinli bir *totok* rütbesindeki kişinin elli bin askeri komuta ederek savaşa geldiğinden, Şine Usu yazıtı Kuzey 11. ve 12. satırda *Tay Bilge Totok* ünvanlı kişinin *yabgu* olarak atanmasından, yine Şine Usu yazıtı Doğu yüzü 11. satırda *Totok* komutasında Çiklere doğru atlı birliklerin gönderilmesinden, Uyuk-Tarлак (E 1) yazıtı 2. satırda *El Togan Totok* ünvanlı kişinin kutlu yurdunun elçisi ve altı birleşik boyun beyi oluşundan bahsedilmesi rütbenin önemine dair ipuçları vermektedir. Ayrıca Şine Usu yazıtı Doğu yüzü 11. satırda *totok* sözcüğünün *baş* sözcüğüyle birlikte kullanılması ve Abakan (E 48) yazıtı 2. satırda *Atam Totok* ünvanlı kişinin *er başı* olarak anılması dikkati çekmektedir. *Totok* sözcüğü eski Türklerde kişi adı olarak da kullanılmıştır.

Çoğu Türkolog *totok* sözcüğünün Çince kaynaklı olduğunu belirtmiştir: *tu-tu* < *tuo-tuok* (Ecsedy, 1965, s. 83-91); < *tu-tu (dudu)* (Clauson, 1972, s. 453); *tu-tu* < *tuo-tuok* (Gabain, 1988, s. 302); *tu-tu* < *tuo-tok* (Bazin, 1995, s. 39); *tu-tu* < *tuo-tuok* (Giraud, 1999, s. 124-125); *du-du* < *tu-tu* (Mackerras, 2000, s. 433-434); < *dudu* (Xin, 2008, s. 155-164’ten aktaran; Alyılmaz, 2011, s. 241-243). Barutçu Özönder (1999, not 26) sözcüğün Türkçe *tut-* “tutmak, yakalamak” fiilinden türediğini ve *buyruk* sözcüğüne benzer şekilde oluştuğunu belirtir. Ayrıca eski Türklerde *tutukun* görevinin “sınır muhafazasından sorumlu askerî vali, üst düzey komutan” olduğunu ve Çincedeki benzer sözcüklerin eski zamanlarda yapılmış Türkçe alıntılama olduğunu belirtir. Şirin de (2016, s. 122) Barutçu Özönder’in sözcüğün kökü hakkındaki düşüncesine katılır. Sözcüğü, Kaşgarlı Mahmut’un *turgak* sözcüğüne verdiği “geceleri düşman gözcülerini ileri karakolları yakalamak için çıkarılan atlı bölük” anlamıyla ve *tut-* fiilinin “(savaşta) yakalamak, ele geçirmek; denetim altına almak” anlamıyla ilişkili görür.

16. Turgak Başı

Turgak başı rütbesi, yalnızca Tariat (Terh) yazıtı Kuzey yüzü 2. satırda bir kez tespit edilmiş ve yazıtta şu şekilde geçmiştir:

...*uygur bodunı tégitimın bitidökde kanıma turgak başı kagas ataçuk begzeker çigşi bıla бага таркан үч yüz turgak turu<t>dı.* “Uygur halkından prenslerimle bu (yazıtı) yazdıkları sırada, hanımın muhafız birliğinin başı Kagas Ataçuk, Begzeker Çigşi (ve) Bıla Baga Tarkan (ile birlikte) üç yüz muhafız (yazıtı) ayağa kaldırdı (dikti) (Aydın, 2018, s. 47).

Burada *turgak başı* rütbesindeki *Kagas Ataçuk* adlı/ünvanlı kişinin, üç yüz kişiden oluşan *turgak* birliğiyle beraber yazıtın dikildiği esnada orada oldukları, ayakta bekledikleri veya yazıtın dikilmesine yardımcı oldukları anlaşılmaktadır. *Turgak* sözcüğünün Clauson (1972, s. 539) *tur-* “ayakta durmak, kalkmak” eyleminden türediğini ve “sürekli, sabit ayakta” anlamından hareketle pratikte “bekçi, nöbetçi” anlamını karşıladığını belirtir. Erdal (1991, s. 392) sözcüğün bir askerî terim olduğunu belirtir ve sözcüğe “gündüz muhafızı” anlamını verir. Nadelyayev vd. (DTS, s. 587) sözcüğe “bekçi, koruyucu”, Donuk (1988, s. 105) “nöbetçi, sarayı ve hükümdarı gündüz bekleyen muhafız”, Tekin (2003, s. 255) “gündüz devriyesi”, Berta (2010, s. 257) “karakol”, Ölmez (2015, s. 362) “gündüz devriyesi, nöbetçisi”, Şirin (2016, s. 744) “konut; gece bekçisi, muhafız” anlamını verir. Aydın (2022, s. 249) sözcüğe “muhafız (birliği)” anlamını verir ve sözcüğün geçtiği satırın bağlamlarından yola çıkarak bu birliğin “kağanın yakınındaki hassa birliğinin askerleri veya kağanın etrafındaki koruma ordusu” olarak da anlaşılabileceğini öne sürer. Sözcük Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde (Wilkins, 2021, s. 758) “gündüz görevli gözetmen, bekçi”, Karahanlı Türkçesi Sözlüğü’nde (Ünlü, 2012, s. 1009) “kapıcı, nöbetçi”, Çağatay Türkçesi Sözlüğü’nde (Ünlü, 2013, s. 1161) “gece karakolu, gece bekçisi” anlamlarında bulunmakta, diğer tarihî metin sözlüklerinde bulunmamaktadır.

17. Otuz Er Başı (?)

Yenisay yazıtlarından Uybat III (E 32) yazıtı 12. satırda, *otuz erig başlayı totogka bardım* “Otuz askere baş olarak askerî valiye gittim.” (Aydın, 2019, s. 119) biçiminde bir tümce bulunmaktadır. Burada yer alan *otuz erig başlayı* “otuz askere baş olarak” ifadesi, eski Türklerde askerî onluk sistem içerisinde *on başı* rütbesi gibi *yirmi başı*, *otuz başı*, *kırk başı* vb. *yüz başına* kadar *onun* katlarında da rütbelerin olma ihtimalini -kesin olmamakla birlikte- düşündürmektedir. Zira bu duruma benzer şekilde, yazıtlarda *beş yüz başı* ve *dokuz yüz başı* gibi *yüz başından bin başına* kadar aradaki yüzlük katlarda da rütbelerin bulunması, bu durumun olma ihtimalini desteklemektedir. Sertkaya’nın “*yüz başı* olan bir kişi, her yıl bir üst dereceye çıkıyor ve dokuzuncu yıl *dokuz yüz er başı* olduktan sonra onuncu yıl *bin başı* rütbesini alıyordu (Sertkaya, 1995, s. 308’den aktaran; Eker, 2007, s. 182-183)” düşüncesinin, benzer şekilde *on başından yüz başına* kadar olan rütbeler için de geçerli olabileceği öne sürülebilir. Bu durumda eski Türklerde -yükselmeyi hak eden- *on başı* rütbesindeki bir asker on yılda *yüz başı*, yirmi yılda *bin başı*, otuz yılda *on bin başı (tümen başı)* olabilir. Tabi ki bu düşünce bir varsayımdır.

Değerlendirme ve Sonuç

Tarih boyunca Türkler, çok hareketli bir yaşam sürmüşler ve geniş coğrafyalara hâkim olmuşlardır. Savaş, göç, afet, kıtlık vb. büyük zorluklarla yaşam mücadelelerine devam ederlerken şüphesiz dünya tarihine çok önemli eserler bırakmışlardır. Bu eserlerin en önemlilerinden biri de Türk tarihine dair ilk yazılı belgeler olması yönüyle eski Türk yazıtlarıdır. Eski Türk yazıtları sayesinde, yazıldığı dönemin tarihî olaylarına, toplumsal değerlerine, devlet yapılanmasına ve insanların gündelik yaşamına dair birçok bilgiye, doğrudan veya dolaylı olarak çıkarımlarda bulunarak erişilebilmektedir.

Bu çalışmada eski Türklerin askerî teşkilatları içerisinde bulunan rütbeler, yazıtların tamamı taranarak ortaya koyulmuştur. Buna göre yazıtlar döneminde askerî yapı içerisinde *on başı*, *yüz başı*, *beş yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bin başı*, *beş bin başı*, *bin başı*, *buyruk*, *iç buyruk*, *iç buyruk başı*, *çavış*, *er*, *er başı*, *señün*, *sü başı*, *iç sü başı*, *totok*, *turgak başı*, *otuz er başı(?)* rütbe-

lerinin bulunduğu tespit edilmiştir. O dönemde burada değinilen rütbelerin dışında başka rütbelerin de kullanıldığı mutlak olarak ancak yazıtlarda tanıklanmadığı için bu çalışmada yer almamaktadır. Bu makalenin önceki çalışmalardan temelde ayrılan yönü, Türk runik metinlerinin tamamının taranıp hacim olarak küçük yazıtlarda bile geçen askerî rütbelerin eksiksiz biçimde tespit edilmesi ve rütbelerin ayrıntılı olarak incelenmesidir. Çalışmada rütbelerin hangi yazıtlarda bulunduğu, kaç kez geçtiği, Türkologlar tarafından nasıl anlamlandırıldıkları, sözcük kökenleri ve günümüz Türkiye’inde yaşayıp yaşamadıklarına dair çeşitli bilgiler verilmiştir. Ayrıca rütbelerin satırda geçtiği bağlamlarından yola çıkarak yaptıkları görevler ve birliklerine dair bazı çıkarımlarda bulunulmuş, bunlar örneklerle desteklenmiştir.

Eski Türk yazıtlarında bulunan askerî rütbelerin büyük çoğunluğunun Türkçe kökenli sözcüklerden oluştuğu tespit edilmiştir. Bunun yanında sınırlı sayıda Çince kökenli askerî rütbenin de bulunduğu belirlenmiştir. Birçok askerî rütbenin, sayı veya birlik adıyla beraber *baş* “bir topluluğun veya ordunun lideri” sözcüğü kullanılarak belirtisiz isim tamlaması biçiminde oluştuğu görülmüştür. Yazıtlarda geçen *on başı*, *otuz er başı(?)*, *yüz başı*, *bés yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bın başı*, *bés bın başı* rütbeleri yazıtlar dönemi Türk askerî teşkilat yapısının onluk, yüzlük, binlik ve katlarına göre komuta edildiğini göstermektedir. Yazıtlarda tanıklanan *on başı*, *yüz başı*, *bın başı*, *çavuş*, *er*, *er başı* rütbelerinin hâlen günümüz Türkiye’inde Türk Silahlı Kuvvetleri, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığında kullanılmaya devam ettiği; diğer rütbelerin ise devam etmediği belirlenmiştir. Askerî onluk, yüzlük ve binlik kat sisteminde o dönemde *otuz er başı(?)*, *bés yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bés bın başı* gibi ara kat rütbelerinin bulunması, günümüzde ise bunların bulunmaması dikkati çekmiştir. *Erbaş* ve *çavuş* rütbelerinin ilk tanıklandığı görev karşılığına kıyasla zamanla askerî yapıda daha alt kademedeki statüleri karşılamak için kullanıldıkları tespit edilmiştir. Ayrıca günümüzde *çavuş* rütbesinin sivil yaşamda da kullanılarak anlam değişikliğine uğradığı görülmüştür. Eski Türkçe dönemde askerî teşkilatlanma içerisinde *yadag* “yaya, piyade”, *atlıg* “atlı, süvari”, *yelme* “öncü veya keşif kolu”, *turgak* “muhafız” birlikleri gibi askerî sınıfların olduğu Türk runik metinlerinden anlaşılmaktadır. Bunlara ek olarak *akunçı* “akıncı” askerî birliklerinin de o dönemde olduğu düşüncesi çalışmanın *on başı* bölümünde öne sürülmüştür. *Bés bın başı* rütbesine sahip kişilerin *señün* “general” askerî ünvanıyla beraber yazıtlarda tanıklanması rütbenin denkliliğini göstermesi bakımından dikkati çekmiştir. *Bın başı* rütbesindeki *bın* sözcüğünün eski Türk yazıtlarında 9 kez geçmesine rağmen bunların yalnızca Uygur Kağanlığı yazıtlarında bulunuyor olması, rütbenin Eski Uygur sahası diyalektine ait bir sözcük olabileceğini düşündürmüştür.

Eski Türk yazıtlarında geçen askerî rütbeli kişilerin satırlarda, rütbelerinin yanında *alp* “kahraman, yiğit”, *bilge* “bilge, bilgili”, *erdemlig* “erdemli, erdem sahibi”, *ulug* “ulu, büyük”, *böke* “yiğit savaşçı” gibi ünvanlarla anıldıkları görülmüştür. Bu durum askerî rütbelilerin gerek insanî gerek de ahlakî önemli değerlere sahip olduklarını ve yüksek kudretlerle donatıldıklarını göstermektedir. Çalışmada bazı rütbelerin zamanla kişi adı veya ünvanı olarak da kullanıldıkları görülmüştür.

Bu çalışmanın yazıtlar dönemi Türk dili, tarihi ve kültürü araştırmalarına katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca, tarih boyunca büyük kahramanlıklara sahip olan Türk ordularındaki, eski rütbeler hakkında bilgi vermesi yönüyle askerî tarih araştırmacılarının, askerî personellerin, kolluk personellerinin ve bu alanda eğitim alan öğrencilerin ilgisini çekmesi beklenmektedir. Zira askerî personel, kolluk personeli ve bu alanda eğitim gören öğrenciler için genel Türk

tarihi bilgilerinin yanında taşıdıkları rütbelerin tarihini, anlamlarını hatta kökenlerini de bilmeleri önemli bir konu olmalıdır. Çalışma, bu konularda yapılacak araştırmalara yönelik önerilerde bulunmasıyla da yararlı olacaktır.

KISALTMALAR

Ast. Kd.	Astsubay Kıdemli
B	Batı (Yüzü)
BK	Bilge Kağan Yazıtı
D	Doğu (Yüzü)
DTS	Drevnetyurkskiy Slovar
G	Güney (Yüzü)
İrk B.	İrk Bitig
K	Kuzey (Yüzü)
Ka Ç	Karı Çor Tegin (Xi'an) Yazıtı
KÇ	Küli Çor Yazıtı
KT	Köl Tegin Yazıtı
ŞU	Şine Usu Yazıtı
T	Tonyukuk Yazıtı
Ta	Tariat (Terh) Yazıtı
TDK	Türk Dil Kurumu
TMEN	Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV
TSKİHK	Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri

KAYNAKÇA

- ALİMOV, R. (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- ALYILMAZ, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- AYDIN, E. (2011). "Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 59/II: 5-26.
- AYDIN, E. (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- AYDIN, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- AYDIN, E. (2019). *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- AYDIN, E. (2022). "Tariat Yazıtındaki Askerî Terimler Üzerine Notlar". *Prof. Dr. Ahmet Günşen Armağanı*. (ed. A. İ. Öbek vd.). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları. 237-255.
- AYDIN, M. (2024). *Eski Türk Kişi Adları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. S. (1999). "'Türkler' Ne Zaman Bir 'Millet' idi? I. Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: 'Dişi-Kurt'tan Türemişlerdi'". *KA*. 1/II: 65-92.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. S. (2000a). "Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Açıt Yazıtları I-II, II. Yamani-Us Kaya Yazıtı". *Kök Araştırmalar*. 2/II: 147-153.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. S. (2000b). "Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı". *Kök Araştırmalar*. 2/I: 121-133.
- BATTULGA, T. (2005). *Mongolın Runi Biçgiyn Baga Dursgaluud*, Corpus Scriptorum. Ulaanbaatar.
- BATTULGA, T. (2015). "Moğolistan'daki Uygur Harfli Yazıtlar". *TEKE*. 4/II: 503-520.
- BATTULGA, T. (2019). "Oruk Yazıtı". *Asya Araştırmaları Dergisi*, 1/III: 87-100.
- BAZİN, L. (1995). "Pre-islamic Turkic Borrowings in Upper Asia". *Diogenes*. 43/III: 35-44.
- BERTA, A. (2002). "Yelme ve Bıça". *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*. (hızl. Nurettin Demir, Emine Yılmaz). Ankara: Grafiker Yayınları. 129-139.
- BERTA, A. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- BOZOK, E. (2022). "Eski Türklerde Askerlik". *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar*. (ed. E. Hirik vd.). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları. 143-155.
- CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- DOBROVİTS, M. (2011). "Göktürk ve Uygurlar'da Buyruk Terimi ve İdari Fonksiyonları". *Belle-ten*, 1: 7-15.

- DOERFER, G. (1963-1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- DONUK, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul: TDAV Yayınları.
- ECSEDY, H. (1965). "Old Turkic Titles of Chinese Origin". *AOH*. 18/I-II: 83-91.
- ECSEDY, H. (1996). "Çin Menşeli Eski Türk Unvanları". *Türk Dünyası Araştırmaları Prof. Dr. Faruk Sümer'e Armağan*. 100, İstanbul. 185-193.
- EKER, S. (2006). "Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme". *Türkbilg Dergisi*. 12: 104-133.
- EKER, S. (2007). *Türk Dil Bilimi Bakımından Tarihi Askerî Terminoloji Modern Dönemde Rütbe ve Birlik Adları*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. - Z. AKKOYUNLU (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Lieden-Boston: Brill.
- GABAİN, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- <https://sozluk.gov.tr/>. Erişim Tarihi: 30.04.2024.
- <https://www.jandarma.gov.tr/rutbeler>. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.4.211.pdf>. Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- <https://www.sg.gov.tr/rutbeler>. Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- İLGİREL, M. (2009). "Subaşı". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 37. 447-448.
- KAFESOĞLU, İ. (1998). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KORMUŞİN, İ. V. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları Metinler ve İncelemeler*. (çev. Rysbek Alimov). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORMUŞİN, İ. V. vd. (2016). *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Metinler*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- MUNKHTULGA, R. (2012). "Baga Khaırkhan'daki Eski Türk Yazıtları". *TEKE Dergisi*. 1/1: 26-35.
- NADELYAYEV, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Nauka.
- ORKUN, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları* (birleştirilmiş 3. bsk.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖLMEZ, M. (2015). *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- ÖZCAN, A. (1989). "Akıncı". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2. 249-250.

- RYBATZKİ, V. (2000). "Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions". *CAJ*. 44/2: 205-292.
- SERTKAYA, O. F. (2003). "İnşaat Yüksek Mühendisi Kazım Mirşan'a Cevap: Öngre Binga Baş Adlı Bir Tarihçimiz Var mı?". *Orkun*. 64: 26-29.
- ŞİRİN USER, H. (2006). "Eski Türkçede Bazı Ünvanların Yapısı Üzerine". *Bilig*. 39: 219-238.
- ŞİRİN, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınevi.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2019). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TIBIKOVA L. N. vd. (2012). *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskih Pamyatnikov*. Gorno-Altaysk: Gorno-Altaysk Gosudarstvennyy U.
- TOPARLI R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TURAN, F. (2018). "Eski Türkçeden Orta Türkçeye Askerî Rütbe ve Ünvanlar". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 58/I: 155-173.
- ÜNLÜ, S. (2012). *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- WILKENS, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- YILDIRIM, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

The Old Turkic Inscriptions; are the first written texts known to belong to the Turks, found in Mongolia, Tuva, Hakas, Dağlık Altay, Kyrgyzstan, Kazakhstan and the People's Republic of China today. These texts were written using Turkic runic letters, especially on standing stones, rocks and various objects. The number of inscriptions identified so far is approximately five hundred and fifty. Most of the inscriptions date back to the II. Gokturk Khaganate Period. Most of the old Turkic inscriptions were written to give advice, set an example and give an account to the next generations. In addition, the inscriptions mention the struggles of the inscription owners for the political community they belonged to, their heroism, social values, spiritual states and daily lives. In this respect, information can be obtained from the inscriptions on many subjects such as the language, history, culture and sociology of the old Turks.

This study aims to scan old Turkic inscriptions to determine and examine in detail the military ranks used in that period. Because military ranks are one of the most important elements that show the organizational structure of an army and ensure its order. The main sources used during the scanning are stated in the relevant sections of the study. As a result of the

examination, it was determined that the military structure during the inscription period included the following ranks: *on başı*, *yüz başı*, *bêş yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bın başı*, *bêş bın başı*, *bına başı*, *buyruk*, *iç buyruk*, *iç buyruk başı*, *çavuş*, *er*, *er başı*, *señün*, *sü başı*, *iç sü başı*, *totok*, *turgak başı*, *otuz er başı(?)*. It is certain that other ranks were used in that period besides the ranks mentioned here, but since they are not witnessed in the inscriptions, they are not included in this study. In the study, various information is given about which inscriptions the ranks are found, how many times they are mentioned, how they are interpreted by Turkologists, their word origins and whether they live in today's Turkey. In addition, some inferences are made about the duties and units of the ranks based on the contexts in which they are mentioned in the line, and these are supported with examples.

It has been determined that the vast majority of military ranks found in old Turkic inscriptions consist of words of Turkish origin. In addition, it has been determined that there are a limited number of military ranks of Chinese origin. It has been observed that many military ranks are formed in the form of an indefinite noun phrase using the word *baş* "leader of a group or army" together with the name of a number or unit. The ranks *on başı*, *otuz er başı(?)*, *yüz başı*, *bêş yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bın başı*, *bêş bın başı* mentioned in the inscriptions show that the Turkish military organization structure of the period of the inscriptions was commanded according to tens, hundreds, thousands and their multiples. It has been determined that the ranks *on başı*, *yüz başı*, *bın başı*, *çavuş*, *er*, *er başı* witnessed in the inscriptions are still used in the Turkish Armed Forces, Gendarmerie General Command and Coast Guard Command in today's Turkey; however, other ranks are not. In the military ten, hundred and thousand floor system, it is noteworthy that there were intermediate floor ranks such as *otuz er başı(?)*, *bêş yüz başı*, *tokuz yüz başı*, *bêş bın başı* in that period, but they do not exist today. It has been determined that the ranks of *erbaş* and *çavuş* were used to correspond to lower-level statuses in the military structure over time, compared to the duty correspondence in which they were first witnessed. It has also been seen that the rank of *çavuş* has undergone a change in meaning, as it is used in civilian life today.

It has been observed that military rank holders mentioned in the old Turkish inscriptions are referred to with titles such as *alp* "hero, brave", *bilge* "wise, knowledgeable", *erdemlig* "virtuous", *ulug* "great", *böke* "brave warrior" in addition to their ranks. This situation shows that military rank holders have important human and moral values and are equipped with high powers. In the study, it has been observed that some ranks have also been used as personal names or titles over time.

SURİYE İÇ SAVAŞININ TÜRKİYE VE RUSYA ÜZERİNDEKİ YANSIMALARI VE İKİLİ İLİŞKİLERE ETKİSİ: NEOKLASİK REALİST BİR BAKIŞ*

Damla KOCATEPE**

ÖZ

Bu çalışma, Türkiye ve Rusya'nın Suriye politikalarını neoklasik realizm çerçevesinde ele alarak söz konusu politikaların iki ülke arasındaki ilişkilere olan etkilerini analiz etmektedir. Çalışmanın temel hipotezi, Türkiye ve Rusya'nın Suriye politikalarının yalnızca uluslararası sistemin sunduğu baskı ve fırsatlar doğrultusunda değil, aynı zamanda iç siyasi dinamikler, liderlik stratejileri ve karar alıcıların algıları tarafından da şekillendirildiğidir. Araştırma kapsamında, Türkiye'nin Suriye politikasının, özellikle çözüm süreci gibi iç politik faktörlerden ve bu sürecin kırılma noktalarından önemli ölçüde etkilendiği tespit edilmiştir. Öte yandan, Rusya'nın Suriye'deki askeri müdahalesinin hem küresel güç mücadelesi hem de iç politik hedefler doğrultusunda şekillendiği ortaya konulmuştur.

Türkiye ile Rusya arasındaki Suriye krizi kaynaklı gerilimler, uçak krizi gibi olaylarla zirveye ulaşmış ancak her iki ülkenin stratejik bağımlılıkları nedeniyle ilişkiler yeniden iş birliği zeminine oturmuştur. Astana ve Soçi süreçleri gibi ortak girişimler, iki ülkenin hem ulusal çıkarlarını koruma hem de bölgesel istikrar sağlama çabalarını yansıtmaktadır. Çalışma, Türkiye ve Rusya'nın farklı stratejik hedefler ve iç politik önceliklerle hareket ettiğini ancak iş birliği gereksinimlerinin Suriye krizine yönelik ortak çözümler geliştirmelerini mümkün kıldığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, dış politika tercihlerinin uluslararası ve içsel faktörlerin etkileşimiyle nasıl şekillendiği kapsamlı bir şekilde analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Suriye İç Savaşı, Neoklasik Realizm, Türkiye'nin Suriye Politikası, Rusya- Suriye İlişkileri, Türkiye-Rusya İlişkileri

THE REFLECTIONS OF THE SYRIAN CIVIL WAR ON TURKEY AND RUSSIA AND ITS IMPACT ON BILATERAL RELATIONS: A NEOCLASSICAL REALIST PERSPECTIVE

ABSTRACT

This study examines Türkiye and Russia's policies on Syria within the framework of neoclassical realism, analyzing the effects of these policies on their bilateral relations. The main hypothesis of this study is that the Syria policies of Turkey and Russia are shaped not only by the pressures and opportunities presented by the international system, but also by domestic political dynamics, leadership strategies, and the perceptions of decision-makers. The research identifies that Türkiye's Syria policy has been significantly influenced by domestic factors, particularly the solution process and its subsequent breakdowns. On the other hand, Russia's military intervention in Syria is shown to be driven both by global power competition and domestic political objectives.

Tensions between Türkiye and Russia related to the Syrian crisis peaked with incidents such as the jet crisis. However, the strategic interdependence between the two countries led to a re-establishment of cooperative relations. Joint initiatives such as the Astana and Sochi processes reflect their efforts to safeguard national interests and promote regional stability. The study reveals that Turkey and Russia operate with different strategic objectives and domestic political priorities, yet the necessity for cooperation has enabled them to develop joint solutions to the Syrian crisis. In this context, the analysis provides a comprehensive exploration of how foreign policy choices are shaped through the interaction of international and domestic factors.

Gönderilme Tarihi: 19.12.2024

Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Bu çalışma, 17.10.2024 tarihinde Uluslararası Türkiye-Rusya İlişkileri Sempozyumunda sunulan bildirinin (özet) genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kars; ORCID ID: 0000-0002-1564-3995, E-Posta: dml.sahinn@gmail.com

Keywords: Syrian Civil War, Neoclassical Realism, Türkiye's Syria Policy, Russia-Syria Relations, Türkiye-Russia Relations

1. Giriş

Suriye iç savaşı, bölgesel ve küresel aktörlerin stratejik çıkarlarını şekillendiren ve dünya siyasetinde önemli etkiler yaratan bir kriz olarak güncelliğini korumaktadır. 2011 yılında başlayan bu çatışma yalnızca Suriye'yi değil, aynı zamanda bölgedeki diğer devletlerin dış politikalarını da derinden etkilemiştir. Suriye'deki çatışmalara dahil olan iki önemli aktör Türkiye ve Rusya ise kendi çıkarlarını koruma ve güçlerini artırma amacı güderek savaşın gidişatında belirleyici rol oynamaktadırlar.

Türkiye, güvenlik politikalarını doğrudan etkileyen ve en uzun kara sınırını paylaştığı Suriye'deki gelişmelere kayıtsız kalmayarak iç savaşın başlangıcından itibaren hem askeri hem de diplomatik yollarla savaşın seyrini etkileyen önemli bir bölgesel aktör olmuştur. Rusya ise jeopolitik ve jeostratejik çıkarları doğrultusunda bölgedeki dengeyi ve küresel rekabetteki pozisyonunu göz önünde bulundurarak iç savaşın başından itibaren hem askeri müdahalelerde bulunmuş hem de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK)'ndeki veto hakkını kullanarak savaşın kaderini şekillendiren önemli bir güç haline dönüşmüştür.

Hazırlanan çalışma, Türkiye ve Rusya'nın Suriye iç savaşına ilişkin politikalarını ve bu politikaların iki ülke arasındaki ilişkilerine etkilerini neoklasik realizm çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Neoklasik realizm, dış politika tercihlerinin yalnızca uluslararası sistemin yapısal faktörleri tarafından belirlenmediğini, aynı zamanda devletlerin içsel dinamiklerinin, liderlik stratejilerinin ve karar alıcıların algılarının da bu süreçte belirleyici olduğunu savunmaktadır. Bu çerçevede Türkiye ile Rusya'nın Suriye politikasındaki farklılıklar, her iki ülkenin iç siyasetindeki değişimlerin, güç dengelerinin ve liderlik stratejilerinin etkisiyle şekillenmiştir. Türkiye'nin Suriye'ye yönelik politikası, iç siyasetteki kırılmalar ve yerel dinamiklerin etkisiyle belirlenirken özellikle çözüm süreci ve sonrasındaki gelişmeler Türkiye'nin Suriye'deki askeri ve diplomatik stratejilerini etkilemiştir. Buna karşılık, Rusya'nın Suriye'ye müdahalesi de hem iç politik dinamiklerin bir yansıması hem de küresel terör ve çıkar çatışmasının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın temel araştırma soruları: Türkiye'nin iç politikası, özellikle çözüm süreci gibi unsurlar ve devlet içindeki farklı aktörlerin etkisi Türkiye'nin Suriye politikasını nasıl şekillendirmiştir? Rusya'nın Suriye'ye müdahalesi ve bu müdahalenin ardında yatan iç ve dış faktörler nelerdir? Türkiye ve Rusya'nın Suriye politikaları ikili ilişkileri nasıl etkilemiştir?

Türkiye ve Rusya'nın Suriye politikalarına dair literatür incelendiğinde konuyla ilgili ulusal ve uluslararası alanda çok sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'nin Suriye politikasını farklı boyutlardan ele alan çalışmalar; tarihsel perspektifler (Bishku, 2012; Tür, 2016), güvenlik ve güvenlikleştirme (Ataman & Özdemir, 2018; Kösebalaban, 2021; Zahra, 2017), insani ve mülteci konuları (Tangör ve Alpaydın, 2023; Chiratti, 2017; Memişoğlu ve Ilgit, 2017), askeri stratejiler (Polat, 2020; Fraihat ve diğerleri, 2024) ve neoklasik realizm dâhil olmak üzere çeşitli teorik çerçeveler (Kiraz, 2020; Ekşi, 2018; Alim, 2023) üzerinden geniş bir yelpazede değerlendirilmektedir. Benzer şekilde, Rusya'nın Suriye politikasını ele alan çalışmalar ise jeopolitik (Movahedi, 2022; Inozemtsev, 2016), ekonomik (Alagha, 2024; El Abdi, 2021; Afridi, 2018), askeri (White, 2020; Zhou, 2019; Thornton, 2018) ve güvenlik boyutlarına (Moulioukova, 2020) odaklanmakta ya da doğrudan dış politika analizleri (Seven, 2022; Pieper, 2019) sunmaktadır. Ayrıca, Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerde

Suriye'nin etkisine dikkat çeken çalışmalar da literatürde yer almaktadır (Demir, 2016; Köstem, 2021; İzzetgil, 2021). Bu çalışma ise Türkiye ve Rusya'nın Suriye politikalarını neoklasik realist bir perspektiften ayrı ayrı inceleyerek söz konusu politikaların ikili ilişkiler üzerindeki etkilerini aynı kuramsal çerçevede analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışma, hem mevcut literatüre kuramsal ve karşılaştırmalı bir katkı sunmayı hem de güncel gelişmeleri merkeze alarak konuya yenilikçi bir bakış açısı kazandırmayı hedeflemektedir. Çalışmanın temel hipotezi, Türkiye ve Rusya'nın Suriye politikalarının yalnızca uluslararası sistemin baskı ve fırsatları doğrultusunda değil, aynı zamanda her iki ülkenin iç politik dinamikleri, liderlik stratejileri ve karar alıcıların algılarıyla şekillendiğidir. Bu hipotez doğrultusunda, çalışmada neoklasik realizm teorik çerçeve olarak kullanılmış ve her iki ülkenin Suriye politikasının farklı dönemlerdeki değişimleri analiz edilmiştir. Araştırma, nitel bir yöntemle gerçekleştirilmiş olup ikincil veri analizi yoluyla akademik literatür, resmi açıklamalar, uluslararası örgüt raporları ve basın kaynakları incelenmiştir. Çalışma, giriş ve sonuç bölümleri hariç olmak üzere beş ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, neoklasik realizm teorisinin temel kavramları ile dış politika analizinde sunduğu çerçeve detaylı bir şekilde ele alınmıştır. İkinci ve üçüncü bölümlerde, sırasıyla Türkiye ve Rusya'nın Suriye politikalarının tarihsel süreç içerisindeki evrimi ve bu politikaların dayandığı temel dinamikler analiz edilmiştir. Dördüncü bölümde, Türkiye ve Rusya'nın Suriye'ye yönelik izledikleri politikaların ikili ilişkilere etkileri, gerilim ve iş birliği bağlamlarında incelenmiştir. Son bölümde ise Suriye'de yaşanan güncel gelişmeler değerlendirilmiş ve bu süreçte Türkiye ile Rusya'nın rollerine odaklanılarak çalışma tamamlanmıştır.

2. Kuramsal Çerçeve: Neoklasik Realizm

Uluslararası ilişkiler literatürüne ilk kez Gideon Rose (1998) tarafından tanıtılan neoklasik realizm, genel anlamda realist teorilerin özelliklerini taşımakla birlikte özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesine ilişkin rasyonel bir açıklama sunamayan neorealist teorinin eksikliklerini tamamlamak varsayımıyla ortaya çıkmıştır. Zira neorealistlere göre Soğuk Savaş büyük devletler arasında doğrudan bir savaşın yaşanmadığı barış ve istikrar dönemidir. Bu dönemde uluslararası sistemde var olan iki kutup arasındaki güç dengesi ve nükleer caydırıcılık ise bu istikrarın garantörü olarak görülmüştür. Ancak Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle başlayan yeni dönem yapısalci kuramın varsayımlarını geçersiz kılarak güvenilirliğinin sorgulanmasına neden olmuştur (Kiraz, 2018, ss. 419-420). Bu bağlamda, neorealizme getirilen en büyük eleştirilerden biri kuramın uluslararası sistemdeki süreklilikleri açıklamakta yeterli olmakla birlikte, değişim süreçlerine yönelik yeterli bir analitik altyapı sağlayamadığı ve bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında mantıklı bir korelasyon sunamadığı yönünde olmuştur (Wohlforth, 1994, ss. 92-93).

Neoklasik realizm bir yandan klasik realizmde benimsenen devlet ve toplum arasındaki karmaşık ilişki ağı üzerine inşa edilen ve neorealizmin uluslararası sisteme dair ontolojik kabullerini esas alan bir teori olarak ortaya çıkarken; diğer yandan bu teorilerden birtakım farklılıkları olduğu ön kabulüyle sistemde yerini almıştır. Bu bağlamda klasik realizmin ulusal güç odaklı anlayışı ve neorealizmin sistemsel kısıtlamalar ile birim düzeyindeki davranışlar arasındaki doğrusal bağlantıyı savunan yaklaşımından daha fazla şey söyleme iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Özellikle neorealistlerin dünya politikasında tekrar eden davranış kalıplarını uluslararası sistemin yapısı ve güç dengesi politikalarıyla açıklama anlayışını daha fazla metodolojik derinliğe ulaşılarak açıklama iddiasındadır (Lobell vd., 2009, ss. 16-17). Buna göre neoklasik realizm, tıpkı yapısalci yaklaşım gibi uluslararası politikanın anarşik yapısı, göreceli güç dağılımlarının önemi ve uluslararası sisteme atfedilen bağımsız değişken rol ön kabulleri ile başladığı varsayımlarına bağımlı değişken ve ara değişkenler ekleyerek farklılığını ortaya koymaktadır.

Zira neoklasik realizme göre ne tamamen uluslararası sistem odaklı neorealist teori ne de dış politikayı iç faktörler üzerinden açıklamaya çalışan liberal veya demokratik barış teorisi gibi *Innenpolitik* teorilerin (Rose, 1998, s. 146) hiçbirisi, 1990'larda ABD'nin Soğuk Savaş'ın hemen ardından büyük bir rakibi olmamasına rağmen Doğu Asya ve Avrupa'daki etkisini korumaya ve genişletmeye çalışmasını ya da 11 Eylül saldırılarından sonra George W. Bush yönetiminin benimsediği büyük güç stratejisinin arkasındaki motivasyonun tek başına göreceli güç dağılımı ve dış tehdit algoritmalarındaki değişimler olmadığı ile açıklayamaz. Dolayısıyla neoklasik yaklaşım dış politikanın açıklanabilmesi için analizine eklemiş olduğu farklı değişkenler marifetiyle farklılığını ortaya koymaktadır (Lobell vd., 2009, ss. 2-3). Buna göre bağımlı değişken olarak kabul ettiği dış politikanın bağımsız değişken (uluslararası sistem) ve ara değişkenlerin (karar alıcıların algıları ve yerel faktörler) birbiriyle etkileşimi neticesinde oluştuğunu iddia etmektedir (Kiraz, 2018, s. 422).

Neoklasik realizm yalnızca sistemik faktörler dikkate alınarak oluşturulan bir dış politikanın çoğu zaman eksik ve yanıltıcı olabileceğini vurgulamaktadır. Bunun yerine sistemik baskıların, karar alıcıların algıları ve devletin iç yapısı gibi birim düzeyindeki ara değişkenler marifetiyle nasıl dönüştürüldüğünün de dış politika analizlerine dahil edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda dış politika analizlerinde hem sistemik özelliklere hem de iç yapısal faktörlere yer veren neoklasik realizm, bütüncül bir bakış açısı ortaya koyarak yapısal teoriler ile inşacılar arasında da bir orta yol konumundadır. Zira yapısal teorisyenler sistemik kısıtlamalar ile birim düzeyindeki değişkenler arasında zımni bir bağlantı olduğunu kabul ederken, inşacılar uluslararası gerçekliğin sosyal olarak inşa edildiğini ve dolayısıyla herhangi bir nesnel kısıtlamanın varlığını reddetmektedir (Rose, 1998, s. 152).

Neorealist teorisyenler uluslararası yapıya ve büyük güçlerin göreceli yeteneklerine odaklandıkları ve yerel siyasi sistemleri yalnızca entelektüel yapılar olarak gördükleri (Waltz Kenneth, 1979, s. 44) için baskı grupları, yasama organı ya da kamuoyu gibi iç siyasi güçlerin dış politika üzerindeki etkisini genellikle göz ardı etmektedirler. Onlara göre uluslararası sistem devlet davranışlarını yönlendirdiği için siyasi rejim türleri ve iç politikaları ne olursa olsun anarşik bir ortamda tüm devletler benzer şekilde hareket etmek zorundadır; aksi takdirde yok olma tehlikeleri bulunmaktadır (Waltz Kenneth, 1979, ss. 125-128). Benzer şekilde, neoklasik realistler de anarşik bir uluslararası ortamda güvenliğin en temel değer, devletlerin ise en kritik aktörler olduğunu kabul etmekle birlikte, bölgesel ve yerel unsurların da potansiyel birer tehdit kaynağı olabileceğini öne sürmektedirler. Bu nedenle, dış politika analizlerinde hem uluslararası (dış) hem de iç değişkenleri göz önünde bulundurarak daha kapsamlı modeller geliştirmektedirler (Lobell, 2009, s. 43). Dolayısıyla, neoklasik realizm, devletlerin dış politika yapım sürecinde ara değişken olarak kabul ettiği iç yapılara vermiş olduğu önemle, önceki realist yaklaşımlardan farklılaşmaktadır. İç yapı olarak kabul edilen bu ara değişkenlerin neler olacağı ise tartışmalı bir konu olmakla birlikte, genel olarak karar alıcıların algıları ve yerel faktörler bu bağlamda ara değişkenler olarak değerlendirilmektedir. Karar alıcıların algıları neoklasik realist teorinin dış politika yapım sürecinde en önemli ara değişken olarak kabul edilirken burada liderlerin ve diğer karar alıcıların ideolojileri, dünyayı algılama biçimleri ya da kişisel özellikleri bu sürecin önemli unsurları olarak kabul edilmektedir (Kiraz, 2018, ss. 430-435). Neoklasik realistler, bu çerçevede, siyasi liderlerin sadece devleti dış tehditlerden korumakla değil, aynı zamanda içeride de gücü muhafaza etmekle yükümlü olduğunu düşünmektedirler.

Bahsi geçen kuramda, devletten devlete farklılık göstermekle birlikte, genel olarak ilgili devletin sosyokültürel yapısı, tarihsel kodları, çeşitli baskı ve çıkar grupları ile seçim dönemlerindeki baskılar gibi faktörlerden oluşan yerel dinamikler, karar alıcıların algıları kadar etkili olmasa da, neoklasik realizmde dış politika çıktısını etkileyen diğer bir ara değişken olarak sunulmaktadır (Kiraz, 2018, ss. 430-435). Örneğin, Dueck'e göre, bir devlet başkanının veya dış politika karar alıcılarının olası bir askeri müdahale kararında, iç siyasi koşulların gevşek ya da kısıtlayıcı olması önemli bir rol oynayabilir (2014, s.146-147). Ancak Ripsman, ulusal güvenlik politika süreçlerinde yerel aktörlerin çok fazla etkili olmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Zira, ulusal güvenlik politikasının hatalı yönetilmesi durumunda çok daha ağır bedellerin ödenme riski bulunmaktadır. Bu nedenle, kamuoyu veya genel olarak halk, ulusal güvenliği ilgilendiren meselelerde hükümetin diğer tüm yerel aktörlere kıyasla daha fazla bilgiye sahip olduğunu göz önünde bulundurarak, hükümete daha geniş bir hareket alanı tanımalıdır (2009, s.180)

3. Türkiye'nin Suriye İç Savaşında İzlediği Politika

3.1. 2011-2016 Arası Dönem

İç savaşın vekalet savaşına dönüştüğü süreçte Türkiye, Esad rejiminin ikna edilmesinin mümkün olmadığını fark edince, birçok Batılı ülke gibi politikalarını Esad'ın devrilmesi üzerine şekillendirmiş ve bu doğrultuda muhalif grupları desteklemiştir (International Crisis Group, 2023). Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, Suriye rejiminin baskıcı politikalarına yaptıkları ağır eleştirilerle dikkat çekmiş ve Ağustos 2011'in başlarında Erdoğan yaptığı konuşmada Suriye krizinin Türkiye için bir "iç politika mesele" olduğunu vurgulamıştır (İzbul, 2011). Davutoğlu'nun Ağustos 2011'de gerçekleştirdiği Şam ziyareti sonrasında Suriye güvenlik güçlerinin uygulamalarını "kabul edilemez" olarak nitelendirmesinin ardından, Türkiye Suriye rejimiyle olan diyalogunu sonlandırmış ve 21 Eylül 2011 itibarıyla tüm resmi ilişkilerini kesmiştir. Bu karar, Erdoğan'ın ABD Başkanı Obama ile yaptığı görüşmenin ardından "Şu anda Suriye yönetimiyle görüşmelerimi doğrusu ben kesmiş vaziyeteyim. Bu noktaya gelmeyi hiç arzu etmezdik, ama ne yazık ki Suriye yönetimi bizi böyle bir karar alma noktasına getirmiştir" (Hürriyet, 2011) açıklamasıyla netleşmiştir. Suriye ile ilişkilerin koparılması neticesinde Türkiye Suriye'ye 9 maddelik yaptırım kararı aldığı açıklamasını yapmış (Varol, 2011), Suriye de Türkiye'nin yaptırımlarına karşılık yeni yaptırımlarla cevap vermiştir (Anadolu Ajansı, 2011). 22 Haziran 2012'de bir Türk savaş uçağının Suriye tarafından düşürülmesi ilişkilerde daha fazla gerginlik yaratırken (CNN Türk, 2012), bu süreçte Suriye halkının meşru isteklerine cevap verebilecek muhalif unsurlar desteklenmiş ve İstanbul merkezli faaliyetlerine devam eden Suriye Ulusal Konseyi Aralık 2012'de Fas/Marakeş'te yapılan toplantı sonrasında Suriye halkının meşru temsilcisi olarak kabul edilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2024).

2013'ün ortalarında ortaya çıkan ve 2014'te sözde hilafetini ilan eden DEAŞ¹ (Dawlat al-Islamiyah f'al-Iraq wa Belaad al-Sham/Irak ve Şam İslam Devleti), Türkiye'nin Suriye politikasında belirleyici bir faktör haline gelmiştir. 2014 yılında Rakka'yı ele geçiren DEAŞ, Doğu Suriye'nin büyük bir kısmında ve Kuzeybatı Irak'ta etkisini artırmıştır. Eylül 2014'te DEAŞ'ın

¹ Irak ve Şam İslam Devleti olarak bilinen ve 2014'ten itibaren 'İslam Devleti' adını kullanan örgüt için literatürde IŞİD, DAESH, DAESH, DAİŞ ve DEAŞ gibi farklı kavramlar kullanılmaktadır. Bu çalışmada ise tutarlılık açısından 'DEAŞ' ifadesi tercih edilmiştir.

PYD'nin (Partiya Yekîtiya Demokrat/ Demokrat Birlik Partisi) silahlı kanadı YPG'nin (Yekîneyên Parastina Gel/ Halk Savunma Birlikleri) kontrolündeki Kobani'ye (Ayn El- Arab) yoğun saldırılar başlatması üzerine, Türkiye ABD liderliğindeki uluslararası koalisyonu desteklemesine rağmen, Suriye rejim güçleri hedef alınmadığı sürece savaşa doğrudan katılmayacağını ve üslerini kullanmayacağını açıklamıştır (Altunışık, 2016). Ancak çözüm sürecinin de etkisiyle Türkiye, Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi'ne (IKBY) bağlı peşmergelerin sınırdan geçişine izin vermiştir. Dönemin Başbakanı Erdoğan, "Peşmergelerin Kobani'ye geçişiyle ilgili olarak Sayın Obama ile yaptığımız telefon görüşmesinde bu teklifi ben yapmıştım. Ancak PYD ve PKK'ya vereceğiniz destekler bizim için kabul edilemez" (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2014a) diyerek, terör örgütleri ile peşmerge arasında da net bir ayırım yapmıştır. Ancak, ABD'nin DEAŞ'a karşı YPG ile açık bir ittifaka girmesi ve YPG'yi bazı Kürt olmayan milislerle birlikte Suriye Demokratik Güçleri (SDG) adı altında birleştirmesi, Türkiye ile ABD arasında Suriye politikası konusundaki derin ayrımı ortaya koymuştur (Hale, 2019).

2015 yılına gelindiğinde, Suriye'deki denkleme DEAŞ'ın faaliyetlerini durdurmak amacıyla hava saldırıları düzenleyerek müdahale eden Rusya da dahil olmuştur. 24 Kasım 2015'te Türk hava sahasını ihlal eden bir Rus uçağının düşürülmesiyle Türk-Rus ilişkileri ciddi şekilde bozulmuş ve bu esnada Esad rejimi Suriye'de toparlanma sürecine girmiştir (Bilgin vd., 2022). Diğer taraftan, ABD'nin YPG ve PYD ile açık ittifakı ve Avrupalı ülkelerin Suriye krizindeki ilgisiz ve etkisiz tutumları Türkiye'nin alternatif politikalara yönelmesi gerektiğini net bir şekilde ortaya koymuş ve yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır.

3.2. 2016 -2024 Arası Dönem

DEAŞ ve YPG'nin gerek sınır ötesinde gerekse Türkiye içinde gerçekleştirdiği eylemler doğrudan ulusal güvenlik için ciddi bir tehdit oluşturduğu için Türkiye, 24 Ağustos 2016'da Suriye'ye yönelik ilk sınır ötesi operasyonu olan "Fırat Kalkanı Harekâtı"nı (FKH) başlatmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2024). Bu harekât, Türkiye'nin bundan sonraki operasyonlarına da temel teşkil ederek Suriye'de çok daha aktif bir politika izleme niyetinin somut bir göstergesi olmuştur. FKH kapsamında yürütülen operasyon ile Suriye sınırının DEAŞ unsurlarından temizlenmesinin yanı sıra, YPG'ye karşı yürütülen operasyonlar sayesinde de Türkiye güney sınırında bir "terör koridoru" oluşmasını engellemiştir.

Türkiye'nin sınır ötesi operasyonları, DEAŞ ve PKK/PYD/YPG terör unsurlarını Afrin bölgesinden temizlemek amacıyla 20 Ocak 2018'de Türk Silahlı Kuvvetleri ve Suriye Milli Ordusu tarafından başlatılan "Zeytin Dalı Harekâtı" (ZDH) ile devam etmiştir. Bu harekâtı, Suriye'de güvenli bölge oluşturmak ve Suriyelilerin ülkelerine geri dönüşlerini kolaylaştırmak amacıyla gerçekleştirilen "Barış Pınarı Harekâtı" (BPH) takip etmiştir. BPH ile birlikte, Türkiye-Suriye sınırındaki Tel Abyad ve Ras al-Ayn şehirleri arasındaki 20 kilometrelik alan YPG unsurlarından temizlenmiştir (Orhan, 2024).

Aralık 2019'da Suriye rejiminin İran ve Rusya'nın desteğiyle İdlib'deki muhalif unsurlara yönelik saldırıları, Türk ordusunu rejim güçlerinin ilerleyişini durdurmak için harekete geçirmiş ve bu doğrultuda 27 Şubat 2020'de Bahar Kalkanı Harekâtı (BKH) başlatılmıştır (Özcan, 2020). Yaklaşık bir hafta süren operasyon kapsamında rejim güçleri ve İran destekli milisler ağır kayıplar vermiş ve Türkiye İdlib'in kırmızı çizgisi olduğunu güçlü bir şekilde ortaya koymuştur. Bu operasyon aynı zamanda Türkiye'ye yönelik yeni bir kitlesel göç dalgasını önleyerek mevcut mülteci krizinin daha da derinleşmesini engellemiştir (Orhan, 2024).

Bahar Kalkanı Harekâtı'ndan sonra da Suriye'nin kuzeyinden Türkiye'ye gelebilecek her türlü terör tehdidini ortadan kaldırmak amacıyla sınır ötesi harekâtlara devam edilmiştir. Bu kapsamda 1 Şubat 2022'de Derik, Sincar ve Karacak bölgelerindeki terör unsurlarını temizlemek amacıyla Kış Kartalı Hava Harekâtı gerçekleştirilmiştir. 19-20 Kasım 2022 tarihlerinde ise PKK-PYD/YPG'nin terörist eylemlerini engellemek amacıyla Irak ve Suriye'nin kuzeyinde Pençe Kılıç Hava Harekâtı düzenlenmiştir. Bu hava harekâtını takiben, Ekim ve Aralık 2023 ile 13-16 Ocak 2024 tarihlerinde Suriye'nin kuzeyinde gerçekleştirilen hava operasyonlarıyla PKK/PYD terör örgütünün gelir kaynaklarını yok etmeye yönelik çok sayıda hedef imha edilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2024).

Türkiye'nin Suriye'ye yönelik aktif askeri operasyonlarının yanı sıra, bu dönemde Esad yönetiminin devrilmesine yönelik mutlak arzuda da belirgin bir değişim gözlemlenmiştir. Batılı güçlerin Suriye iç savaşının başında sergiledikleri radikal tutum giderek yumuşarken, Rusya ve İran'ın Esad yanlısı duruşu Türkiye'nin Suriye yönetimine karşı sert çizgisini yeniden gözden geçirmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, 2022 yılı itibarıyla Rusya'nın teşvikiyle Türkiye ve Suriye yönetimi arasında doğrudan temas kurulmuş ve karşılıklı talepler dile getirilmiştir. Suriye yönetimi Türkiye'den Suriye'deki askeri varlığını sona erdirmesini ve muhalif gruplara verdiği desteği çekmesini talep ederken; Türkiye ise Suriye'nin PYD/YPG unsurlarından tamamen temizlenmesini ve Suriyeli mültecilerin güvenli bir şekilde geri dönüşlerinin sağlanmasını istemiştir (J. D. Parker, 2024). Erdoğan ile Esad arasında olası bir zirveye dair spekülasyonların devam ettiği bir süreçte 8 Aralık 2024 tarihinde Esad iktidarının muhalif güçler tarafından beklenmedik bir hızla devrilmesi, Türkiye'nin Suriye'ye yönelik yeni bir dış politika belirleme sürecinin kapılarını aralamıştır.

3.2.1. Türkiye'nin Suriye Politikasının Neoklasik Realizm Bağlamında Analizi

Neoklasik realizm devletlerin dış politika yapım süreçlerini incelerken bağımsız değişkenler (uluslararası sistem) ile ara değişkenlerin (karar alıcıların algıları ve yerel dinamikler) birbiri ile etkileşimleri neticesinde bağımlı değişkenin (dış politika) ortaya çıktığını iddia etmektedir. Dolayısıyla neoklasik realizme göre uluslararası sistem bir devletin dış politika yapım sürecinde tek başına yeterli bir unsur olmayıp devletlerin dış politikalarını şekillendiren içsel dinamiklerin de dikkate alınması gerekmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'nin Suriye politikasının analizinde hem uluslararası sistemin etkileri hem de ara değişkenlerin birlikte ele alınması önem arz etmektedir.

3.2.1.1. Bağımsız Değişkenler

Türkiye'nin Suriye politikasında ilk dönem olarak kabul edilen 2011-2016 yılları arasındaki sürecin bağımsız değişkenleri incelendiğinde özellikle ABD'nin politikaları ile NATO'nun eylemleri ön plana çıkmaktadır. 2011 yılında ABD'nin Irak'tan çekilmesi bir yandan Esad rejimini destekleyen İran'ın bölgedeki etkisini artırmasına zemin hazırlarken diğer yandan Orta Doğu'daki nüfuz alanlarının genişlemesine olanak tanımış ve bu gelişmeler Türkiye'nin dış politikasını doğrudan etkilemiştir. (Kiraz, 2020, ss. 115-116).

2011'de Suriye'de iç savaşın patlak vermesiyle birlikte ABD sınırlı ve temkinli bir politika izlemeyi tercih etmiştir. Esad rejiminin kimyasal silah kullandığı iddiaları karşısında dahi Obama yönetiminin uluslararası toplumun beklediği düzeyde bir tepki göstermediği gözlemlenmiştir (Bowen vd., 2020, s. 798). 2014'te DEAS'ın sahneye çıkmasıyla birlikte ise ABD, YPG

unsurlarını destekleyerek DEAŞ'a karşı operasyonlar düzenlemeye başlamıştır. Bu politika Trump ve Biden dönemlerinde de devam etmiş ve SDG unsurları, ABD'nin Suriye'deki stratejisinin temel dayanağı olmayı sürdürmüştür (Maguire, 2020, s. 5). İç savaşın başlangıcında 'Esad'sız Suriye' söylemi öne çıkarken zamanla bu yaklaşım DEAŞ karşıtlığı ile yer değiştirmiştir. Bu kapsamda 2014 yılından itibaren bölgedeki etkinliğini artıran DEAŞ ile PYD/YPG gibi diğer terör örgütlerinin varlığı da bölgesel güvenlik tehditleri kapsamında önemli bir bağımsız değişken olarak Türkiye'nin Suriye politikasını şekillendirmiştir. Artan terör tehlikesine karşı önlem alan Türkiye, 21 Şubat 2015 tarihinde gerçekleştirdiği Şah Fırat Operasyonu ile güvenlik gerekçesiyle Süleyman Şah Türbesi'ni Suriye'nin Eşme köyüne taşımıştır (Anadolu Ajansı, 2015). Türkiye'nin FKH ile başlattığı operasyonlar sonucunda DEAŞ'ın etkisi büyük ölçüde ortadan kaldırılmasına rağmen ABD'nin bölgede YPG unsurlarına verdiği desteği sürdürmesi, Türkiye'yi Suriye politikasında yalnız bırakmış ve izlediği politikalara da doğrudan yansımıştır.

Suriye iç savaşında Türkiye'nin politikasını etkileyen önemli bağımsız değişkenlerden bir diğeri, Arap Baharı sonrası şekillenen yeni jeopolitik konjonktür ve bölgesel güç dengeleridir. Bölgedeki iktidar değişimleri ve İslami aktörlerin yükselişi, İran'ın nüfuzunu dengeleme çabalarıyla birlikte Türkiye'nin Suriye politikasına stratejik bir boyut kazandırmıştır. 2023'te Suudi Arabistan'ın Şam'la diplomatik ilişkileri yeniden başlatması ve Arap Ligi'nin Suriye'yi yeniden davet etmesi, bölgesel düzeyde Esad yönetimine yönelik tutumun yumuşadığını göstermektedir (Alagöz, 2023). Bu gelişmeler, Türkiye'nin 'Esad'sız Suriye' söylemini revize etmesine ve daha dengeli, iş birliğine açık bir dış politika benimsemesine zemin hazırlamıştır.

Türkiye'nin Suriye politikasında önemli bir diğer bağımsız değişken Avrupa Birliği'nin (AB) tutumudur. 2011 yılında Suriye'de iç savaşın patlak vermesiyle birlikte AB, Esad yönetimine yönelik sınırlı yaptırımlar dışında çok aktif bir politika izlememiştir. Ancak 2015 yılında mülteci krizinin patlak vermesiyle, AB bu sorunla mücadele etmek amacıyla 2016 yılında Türkiye ile bir anlaşma imzalayarak Türkiye'ye vize serbestisi gibi çeşitli taahhütlerde bulunmuş ve mültecilerin bir kısmının Türkiye'de kalması karşılığında 6 milyar Euro yardım göndereceğini vaat etmiştir. Ancak AB tarafından verilen bu sözler büyük ölçüde yerine getirilmemiş ve Türkiye Suriyeli mülteciler konusunda yalnız bırakılmıştır. AB'nin mülteciler ve Suriye'ye karşı sergilediği etkisiz ve kayıtsız tutum, Türkiye'nin mülteci politikasını sorgulamasına ve zaman zaman mültecileri AB ile ilişkilerde bir tehdit unsuru olarak kullanmasına neden olmuştur (Ayдын, 2022).

Türkiye'nin Suriye politikasını etkileyen son bağımsız değişken 2019 yılında başlayan ve yaşanan süreçte tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgınıdır. Salgın nedeniyle Türkiye iç ekonomiye daha fazla kaynak ayırma zorunluluğu ile karşı karşıya kalmış ve bu durum Suriye'deki askeri operasyonlar ve dış politika stratejilerinin finansman kapasitesini kısıtlamıştır. Pandemi sürecinde uygulanan seyahat kısıtlamaları ve lojistik sorunlar Türkiye'nin Suriye'deki askeri hareketliliğini de olumsuz yönde etkilemiştir.

Türkiye'nin Suriye politikasını etkileyen en önemli bağımsız değişkenlerden biri olan Rusya sonraki bölümde ayrıntılı olarak değerlendirileceği için bu bölümde ayrıca ele alınmamıştır.

3.2.1.2. Ara Değişkenler

Türkiye'nin Suriye politikasını etkileyen ara değişkenlere baktığımızda öncelikle karar alıcıların algılarının analiz edilmesi gerekmektedir. İç savaşın başlama sürecinde Türk karar alıcılarının algılarını şekillendiren en önemli faktörlerden biri ABD'nin savaşta izlediği tutum olmuştur. Dönemin ABD Başkanı Obama'nın Esad yönetimine karşı sergilediği tutum ve "Suriye'de kimyasal silahların kullanılması bizim için bir kırmızı çizgi. Böylesi bir durum, olası bir askeri müdahale konusunda hesaplarımı ve denklemimi değiştirir" açıklaması (Bowen vd., 2020), Türk karar alıcılarının Suriye rejimine yönelik net bir söylem geliştirmesine ve bu konuda ABD ile birlikte hareket edileceği algısının oluşmasına yol açmıştır. Bu süreçte Türkiye'nin Suriye ile olan bütün diplomatik ilişkilerinin kesildiği açıklaması, Erdoğan'ın Obama ile gerçekleştirdiği görüşme sonrasında yapılmıştır. Her ne kadar Esad rejimi Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 2235 sayılı kararı çerçevesinde kurulan Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü'nün (OPCW) hazırladığı raporlarda da teyit edildiği üzere defalarca kimyasal silah kullanmış olsa da (opcw.org; mfa.gov.tr, 2016) ABD yönetiminin bu ihlallere karşı etkili bir yanıt verememesi, uluslararası kamuoyunda ABD'nin güvenilirliğine dair ciddi soru işaretlerinin doğmasına neden olmuştur. Bu durum, özellikle ABD-Türkiye ilişkileri bağlamında Washington yönetimine duyulan güvenin sorgulanmasına yol açmıştır. Ayrıca ABD'nin YPG/PYD unsurlarıyla ilişkisini sürdürmesi, Türkiye'nin Suriye bağlamında yalnızlaşmasına ve Türk dış politikasında stratejik bir kırılmanın meydana gelmesine sebebiyet vermiştir.

Karar alıcıların ideolojik tutumları ve dünyaya bakış açıları ülkelerin dış politikalarını şekillendiren önemli faktörlerdendir. Bu bağlamda Türkiye'nin Suriye iç savaşının başlangıcından itibaren savaş nedeniyle Suriye'den kaçanlara yönelik açık kapı politikası izlediği gözlemlenmektedir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, *"Bu süreçte ne yazık ki pek çok Batılı komşumuz yüksek duvarlar arkasına saklanmayı, dikenli tel örgülerin arkasında huzur aramayı tercih etti..."* (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2019) açıklamasıyla, Türkiye'nin Suriyelilere yönelik yaklaşımını hem ideolojik bir perspektifle hem de tarihsel ve kültürel bağlarla ilişkilendirmiştir. Erdoğan'ın bu söylemi, Türkiye'nin mültecilere yönelik dış politikasının temellerini atmış ve aynı zamanda 'ensar-muhacir' ilişkisi üzerinden Suriyelilere ve Suriye'ye yönelik dış politik yaklaşımını belirlemiştir (HaberTürk, 2013). Türkiye'nin Suriyeli mültecilere yönelik politikaları ve karar alıcılarının söylemleri mülteci sayısının artmasında da önemli rol oynamıştır. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) verilerine göre 2012 sonunda Türkiye'de yaklaşık 250 bin Suriyeli mülteci bulunurken Eylül 2024 itibarıyla bu sayı yaklaşık 3,1 milyona ulaşmıştır. Bu artış, Türkiye'nin insani yardım ve geçici koruma politikalarının bir yansımasıdır (UNHCR, 2024).

Suriyelilere yönelik açık kapı politikası Türkiye'nin dış politikasının bir yansıması olarak şekillense de seçim dönemlerinde özellikle muhalefet partilerinden ve kamuoyundan gelen eleştiriler doğrultusunda söylemsel değişiklikler gözlemlenebilmektedir. Örneğin, 2019 yerel seçimlerinde AK Parti'nin İstanbul Belediye Başkan adayı Binali Yıldırım, *"Açıkça söylüyorum... Bu insanlar bizim misafirimizdir. Ancak kuralları biz koyarız. Bir güvenlik problemi oluştururlarsa, İstanbullunun huzurunu herhangi bir ilçede veya mahallede bozan olursa hemen kulaklarından tutar göndeririz.... Dağdan gelip bağdakini kovacak bir pozisyona girmelerine asla izin vermeyiz"*(T24, 2019) açıklamasıyla, bu değişimin somut bir örneğini sunmuştur. Bu tür söy-

lemeler, ara değişkenlerin dış politikayı etkileyebilme kapasitesini göstermekte olup yerel seçimler ve kamuoyunun algısı gibi faktörlerin devletin dış politikasındaki tutumları şekillendirebileceğini ortaya koymaktadır.

Karar alıcıların algılarını etkileyen ve dolayısıyla Türkiye'nin Suriye politikasına da yansıyan bir diğer önemli gelişme, 2013 yılında başlatılan ve 2014 Temmuz ayında "Terörün Sona Erdirilmesi ve Toplumsal Bütünleşmenin Güçlendirilmesine Dair Kanun" ile yasalaşan ancak 2015 itibarıyla başarısızlıkla sonuçlanan çözüm sürecidir. Süreç kapsamında 2013-2014 yıllarında Türkiye'ye gelen PYD lideri Salih Müslim'e Suriye rejimiyle ilişkilerini kesmeleri ve muhalefetle işbirliği yapmaları gerektiği telkin edilmiş (Anadolu Ajansı, 2013), Kobani'de yaşanan olaylar sonrasında ise Başbakan Davutoğlu, "PYD'ye çok açık bir mesaj verilmişti: ÖSO (Özgür Suriye Ordusu)² ile birlikte hareket edin, kuzey kuşağında teröre ve rejime izin vermeyin... Eğer bu adımlar atılmış olsaydı, PYD ile ÖSO birlikte hareket etmiş olsaydı, IŞİD (DEAŞ)³ alanda bu kadar güçlü bir konum elde edemezdi" şeklinde açıklamalarda bulunmuştur (HaberTürk, 2014).

Çözüm süreci karar alıcıların algılarının yanı sıra yerel faktörler arasında yer alan siyasi partiler ve sivil toplum kuruluşları (STK'lar) gibi diğer ara değişkenlerin de göz önünde bulundurulduğu bir süreci beraberinde getirmiştir (Boynukara, 2021). Bu süreçte Kürt hakları savunucusu sivil toplum kuruluşları ile insan hakları örgütleri gibi aktörler Türkiye'nin toplumsal meselelere daha barışçıl yaklaşması için kamuoyu oluşturunken çözüm sürecinin sona ermesiyle milliyetçi ve güvenlik odaklı gruplar Suriye politikasında güvenlik öncelikli bir yaklaşım benimsenmesi yönünde iktidara baskı yapmıştır. Bu içsel siyasi baskılar, Türkiye'nin Suriye'de daha sert bir askeri müdahale stratejisine yönelmesine zemin hazırlamış ve nihayetinde Türkiye FKH ile Suriye'deki aktif politika dönemine geçiş yapmıştır. Süleyman Şah Türbesi'nin taşınması ve bu kapsamda gerçekleştirilen Şah Fırat Operasyonu da yine karar alıcıların algılarının dış politik adımları şekillendirmesine önemli bir örnek teşkil etmektedir. Zira Davutoğlu'nun "Tarihine ve tarihi sembollerine sahip çıkamayan milletlerin geleceği inşa edemeyeceği" (Anadolu Ajansı, 2015) açıklaması operasyonun gerekçelendirilmesi bağlamında dikkat çekici bir söylem oluşturmaktadır.

15 Temmuz 2016 tarihinde FETÖ (Fetullahçı Terör Örgütü) tarafından gerçekleştirilen askeri darbe kalkışması (T.C. Dışışleri Bakanlığı, 2022), Türkiye'nin iç siyasi ve güvenlik dinamiklerini köklü bir şekilde değiştirerek Suriye politikasında da önemli dönüşümlere yol açmıştır. Bu süreçte özellikle Suriye sınırında güvenliği sağlama ve terörle mücadele öncelikli hedefler haline gelmiş, ordu içindeki FETÖ mensuplarının tasfiye edilmesi ise sınırda daha aktif askeri operasyonların gerçekleştirilmesine olanak tanımıştır. Ayrıca darbe girişiminin ardından Batı'dan beklenen desteğin sağlanamadığı algısı Türkiye'nin dış politika yöneliminde değişikliklere yol açmış ve Rusya ile daha yakın bir işbirliği geliştirilmiştir. Bu yeni ittifak eksenini doğrultusunda Türkiye, Suriye'de Astana ve Soçi gibi diplomatik platformlarda Rusya ile ortak hareket etmeye başlamıştır.

² Yazar notudur.

³ Yazar notudur.

Suriye İç Savaşının Türkiye ve Rusya Üzerindeki Yansımaları ve İkili İlişkilere Etkisi...

6 Şubat 2023'te Kahramanmaraş merkez üssü olarak meydana gelen deprem (AFAD, 2023), Türkiye'nin Suriye politikasını etkileyen ve hem karar alıcıların algılarına hem de yerel dinamiklerin dış politikaya etkisine örnek gösterilebilecek son ara değişken olarak değerlendirilebilir. Deprem sonrasında Türkiye'nin Suriye'ye yönelik politikası insani yardım ve güvenlik kaygıları ekseninde geçici bir yumuşamaya uğramış ve iç ve dış baskılara bağlı olarak bir dizi esneklik kazanmıştır. Ayrıca deprem sonrası yeniden yapılanma süreci Türkiye'nin Suriye'deki operasyonların maliyeti ve sınır güvenliği gibi unsurları gözden geçirmesine neden olmuş ve ekonomik önceliklere odaklanma gerekliliği operasyonel stratejilerde belli bir süreliğine esneklik yaratmıştır.

Dönem	Bağımsız Değişken	Ara Değişkenler	Bağımlı Değişken (Dış Politika Çıktıları)
2011-2013	-Arap Baharı ve Değişen Bölge Dinamikleri - İktidar değişiklikleri ve İslami güç unsurlarının ortaya çıkışı - İran'ın bölgede artan etkisi -ABD ve NATO Politikaları	-Karar alıcıların algıları ve ideolojik tutumları -Çözüm sürecinin başlaması -Siyasi partiler ve STK'lar	-Suriye Muhalefeti Destekleme -Açık Kapı Politikası
2014-2016	-Bölgesel Güvenlik Tehditleri - DEAŞ ve YPG'nin Yükselişi -ABD politikaları - YPG ile açık işbirliği) -BMGK 2254 Sayılı Kararı -Mülteci krizi - Suriye'den gelen mülteci akını, Türkiye'nin sınır güvenliği ve mülteci politikalarını doğrudan etkiledi -Avrupa Birliği -Rusya ile ilişkiler - Uçak krizi	-Güvenlik Bürokrasisinin Etkisi - TSK ve güvenlik bürokrasisi, PKK bağlantılı gruplara yönelik operasyonların gerekli olduğu konusunda hükümete baskı yaptı -Türk Kamuoyu - Mülteci krizi ve güvenlik tehditleri, kamuoyunun Suriye'de daha müdahaleci bir politikayı desteklemesine neden oldu. -Ekonomik Faktörler - Suriye'deki savaşın ekonomik maliyeti ve mültecilere ayrılan bütçenin hükümet üzerindeki baskısı -Çözüm Süreci ve başarısızlıkla sonuçlanması - Karar alıcıların algılarına ve özellikle milliyetçi grupların baskı gücüne olan etkisi	-Güvenlik ve İnsani Yardım Politikası - Mülteciler için geçici koruma, YPG ve DEAŞ'a karşı önlemler aldı. -Göç Anlaşması -Rusya ile Denge Politikası - Türkiye, ABD'nin YPG'ye desteğine karşı Rusya ile daha yakın ilişkiler kurmaya yöneldi Sınır Güvenliği ve Güvenlik Odaklı Politika - FETÖ, PKK/PYD ve DEAŞ gibi terör örgütlerine karşı Suriye'de sınır güvenliği ve terörle mücadele odaklanan bir politika izlenmiştir. - Şah Fırat Operasyonu

2016-2018	-ABD Politikaları • YPG'ye desteğe devam -Bölgesel Güvenlik Tehditleri	-15 Temmuz FETÖ darbe girişimi • Karar alıcıların/güvenlik bürokrasisinin güvenlik odaklı anlayışı benimsemeleri • Karar alıcılarda Batı'ya kuşkulu yaklaşım -Cumhur İttifakı	Askeri Müdahaleler ve Güvenli Bölge Politikası • Fırat Kalkanı Harekâtı • Zeytin Dalı Harekâtı Diplomatik Süreçlere Katılım • Moskova Deklarasyonu • Astana Görüşmeleri
2018-2020	-ABD politikaları • YPG'ye devam eden destek -Rusya ile ilişkiler -Covid-19 Pandemisi	-Milliyetçi grupların ve güvenlik bürokrasisinin baskısı -Türk kamuoyunda artan güvenlik kaygıları -Ekonomik maliyetler	İdlib'deki Askeri Varlık ve Sınır Güvenliği • Soçi Mutabakatı • Bahar Kalkanı Harekâtı
2020-2022	Bölgesel güç unsurlarındaki yumuşama sinyalleri • Suriye'nin Arap Ligi'ne daveti • Suriye-Suudi Arabistan diplomatik ilişkilerinin başlaması -Rusya ile ilişkiler -Avrupa Birliği ve göç politikaları -ABD ile bölgesel strateji farklılıkları	-Ekonomik maliyetlerin artması -Türk kamuoyunun güvenlik ve mülteci krizi konusundaki hassasiyeti, -Güvenlik bürokrasisinin operasyon talepleri	Sınır Güvenliği ve Mülteci Yönetimi • Kış Kartalı Hava Harekâtı • Pençe Kılıç Hava Harekâtı Suriye politikasında daha ılımlı yaklaşım • Türkiye ve Suriye yönetimi arasında doğrudan temas
2023-2024	ABD-Rusya gerilimi Bölgesel mülteci hareketleri	-6 Şubat depremi sonrası ekonomik yük -Kamuoyunda mülteci krizi ve güvenlik endişelerinin devam etmesi	İnsani Yardım ve Güvenlik Dengesi Suriye politikasında ılımlı yaklaşıma devam politikası

Tablo-1: Türkiye'nin Suriye Politikasının Neoklasik Realist Analizi

4. Rusya'nın Suriye İç Savaşı'nda İzlediği Politika

Suriye'de bir halk ayaklanması olarak başlayan ve kısa sürede iç savaşa dönüşen gelişmeler Rusya tarafından Suriye'nin iç meselesi olarak değerlendirilmiştir. 2011 yılında NATO'nun Libya müdahalesi sırasında yaşananların Suriye'de tekrarlanmasını önlemeyi hedefleyen Moskova, bu süreçte daha aktif bir tutum benimsemiştir. Zira Muammer Kaddafi'nin devrilmesi Rusya açısından olumsuz bir deneyim olarak görülmüş ve bu durum Beşar Esad yönetimine verdiği desteği artırma gerekliliğini Rusya'nın Suriye politikasının merkezine yerleştirmiştir. Nitekim Mayıs 2012'de dönemin Başbakanı Dimitri Medvedev, Batı'nın olası bir Suriye veya Irak müdahalesinin nükleer silahların kullanılabilmesiyle yeni bir savaşı tetikleyebileceği uyarısında bulunarak Rusya'nın sürecin başından itibaren Suriye'nin yanında olacağı mesajını

vermiştir (Minkina, 2020, s. 84). Bu çerçevede, Rusya elindeki tüm imkânlarla Esad rejimini desteklemeye kararlılıkla devam etmiş; 2011 yılında aralarında Amiral Kuznetsov uçak gemisinin de bulunduğu üç savaş gemisini Suriye'nin Tartus limanındaki üssüne konuşlandırmıştır (Global Defense News, 2011). Ayrıca BMGK'de 2011'den 2023 yılına kadar yapılan Suriye konulu oylamalarda toplamda 17 kez veto hakkını kullanarak Batı'nın Suriye'ye yönelik kararlarının uygulanmasını engellemiştir (United States Mission, 2023).

Suriye'deki iç savaş sürecinin başından itibaren ortaya çıkan gelişmelerde temel aktörlerden biri olma hedefini sürdüren Rusya, 2013 yılında çatışan tarafları bir araya getirerek önce çatışmasızlık, ardından kalıcı bir barış ortamının tesisi için girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda 7 Mayıs 2013'te Moskova'ya giden ABD Dışişleri Bakanı John Kerry, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ve Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov ile görüşerek Suriye'de sürdürülebilir bir barışın sağlanması amacıyla iki ülkenin iş birliği yapacağını duyurmuştur. Ancak bu görüşmeden yaklaşık üç ay sonra Şam yönetiminin Doğu Guta'da gerçekleştirdiği kimyasal silah saldırısı sonucunda (Kelkitli, 2016, ss. 367-368) 1000'den fazla sivilin hayatını kaybetmesi (Chulov vd., 2013), Batılı güçlerin Suriye yönetimine yönelik sınırlı bir askeri operasyon ihtimalini gündeme getirmiştir. Rusya yönetimi Esad rejiminin kimyasal silah kullandığına dair sunulan kanıtları yetersiz bulmuş; bu çerçevede yürüttüğü diplomatik girişimlerle Esad yönetiminin kimyasal silah stoklarını imha etmesini öngören bir anlaşmanın imzalanmasını sağlayarak olası bir askeri müdahaleyi engellemiştir (İnat, 2019).

2013 yılında Ukrayna Devlet Başkanı Yanukoviç'in AB ile ortaklık anlaşmasını reddederek Rusya ile yakınlaşması ülkede meydana gelen Maydan protestolarını ve siyasi çalkantıyı tetiklemiş ve Yanukoviç'in ülkeden kaçmasıyla sonuçlanmıştır (Biersack & O'lear, 2014, s. 248). Süreç içerisinde Rusya Şubat 2014'te Kırım'a çıkarma yapmış ve Mart 2014'te düzenlenen referandum sonrası Kırım'ı ilhak etmiştir (Çalışkan, 2016, s. 7). Rusya'nın Ukrayna ve Kırım ile meşguliyeti Suriye'ye yönelik ilgisini bir ölçüde azaltmış olsa da Mayıs 2014'te Esad'ın Suriye'de işlediği suçlardan dolayı Uluslararası Ceza Mahkemesi'nde yargılanmasını öngören BMGK kararını veto etmesi ve ardından DEAS'ın etkinliğinin artarak Esad rejimini zor duruma düşürmesi, Rusya'nın yeniden Suriye'ye odaklanmasına yol açmıştır (Hekimoğlu, 2021, s. 1412).

2015 yılına kadar Suriye'deki iç savaşa daha çok diplomatik yollarla ve BM'deki veto kartını kullanarak destek olmaya çalışan Rusya, DEAS'ın Esad rejiminin geleceğini tehlikeye sokmaya başlamasıyla aktif politika dönemine geçiş yapmış ve 30 Eylül 2015 tarihinde Soğuk Savaş'tan beri Orta Doğu'daki en büyük müdahalesini gerçekleştirerek Suriye'ye hava saldırıları düzenlemiştir. Operasyonun ardından Putin, müdahalenin amacının teröristleri işgal ettikleri bölgelerden çıkarmak ve Orta Doğu'yu daha fazla istikrasızlığa sürükleyebilecek girişimleri sona erdirmek olduğunu açıklamıştır. Ayrıca müdahale kararının Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad'ın Kremlin'i ziyareti esnasında Suriye'nin talebi üzerine olduğunu vurgulamıştır (Seven, 2022, s. 896). Rusya'nın Suriye müdahalesi zor durumdaki Esad rejimi için adeta bir can kurtaran vazifesi görerek özellikle Salma, Hama ve İdlip'te gerilemekte olan rejim güçleri için alan açılmasını sağlayarak Mart 2016'da Palmira kentinin (Kelkitli, 2016, s. 367), Aralık 2016'da ise Halep'in kurtarılmasında etkili olmuştur (Pieper, 2019, s. 377).

Rusya Devlet Başkanı Putin 14 Mart 2016 tarihinde yaptığı sürpriz niteliğindeki açıklamayla beş buçuk ay önce başlattığı Suriye operasyonunu sonlandıracağını ve Hmeymim hava üssü ve Tartus deniz üssü hariç tutulmak suretiyle tüm askerlerini geri çekeceğini duyurmuştur. Putin'e göre Rus kuvvetleri Suriye'deki amaçlarına büyük ölçüde ulaşmış ve Cenevre'de tesis edilecek barış görüşmeleri için uygun koşulları yaratmıştır (Souleimanov, 2016, s. 108). Ancak Rusya, askeri kuvvetlerini geri çektikten sonra da Suriye'ye olan ilgisini diplomatik süreçlerin oluşturulmasında öncü rol üstlenerek sürdürmüştür. Bu çerçevede, Suriye'deki iç savaşın sonlandırılmasına yönelik olarak 2012 ile 2018 yılları arasında BM öncülüğünde ve geniş bir uluslararası katılımı ile gerçekleştirilen dokuz tur Cenevre görüşmelerinde arzu edilen sonuçlara ulaşılamaması tarafları alternatif platformlarda bir araya gelme arayışına yöneltmiştir. Bu bağlamda Rusya, Türkiye ve İran'ın liderliğini üstlendiği Astana süreci başlatılmıştır. Sonuncusu (Astana-21) 24-25 Ocak 2024'te Astana'da gerçekleştirilen üst düzey görüşmeler (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2024), Cenevre'ye kıyasla daha bölgesel bir yaklaşımla ele alınarak özellikle sahadaki çatışmaların azaltılması ve çatışmasızlık bölgelerinin oluşturulmasına odaklanmıştır. Suriye'deki iç savaş sürecine kalıcı bir barış getirmek için oluşturulan son platform ise Astana sürecinin devamı niteliğinde olan ve daha çok anayasa komitesi ve anayasal düzenlemelere odaklanan Soçi görüşmeleridir. Tüm bu platformlardaki belirgin varlığı ve etkisi Rusya'nın Suriye'nin yeni siyasi yapılanmasında da belirleyici bir aktör olacağını ortaya koymaktadır.

4.1.1. Rusya'nın Suriye Politikasının Neoklasik Realizm Bağlamında Analizi

4.1.1.1. Bağımsız Değişkenler

Rusya'nın Suriye politikasını etkileyen ilk bağımsız değişken Arap Baharı'nın yayılması sürecinde bölgedeki ülkelerde meydana gelen rejim değişiklikleridir. Bu rejim değişiklikleri, Rusya'nın uluslararası sistemdeki güç dengesine ilişkin algısını derinleştirerek özellikle Batı destekli rejim değişimlerinin kendi bölgesel nüfuzuna ve güvenliğine doğrudan tehdit oluşturabileceği endişesini doğurmuştur. İktidara gelecek yeni bir yönetimin Rusya'nın Suriye ve Orta Doğu'daki çıkarları açısından güvenilir bir ortak olup olmayacağına dair belirsizlikler, Putin Rusya'sını diplomatik ve askeri anlamda Esad rejimine destek sağlamaya yöneltmiştir (Borshchevskaya, 2013) ve bu sebeple iç savaşın başlangıcından muhaliflerin 27 Kasım 2024'te başlattıkları operasyona kadar Suriye yönetimine her türlü diplomatik desteği sağlamıştır. Ancak Esad rejiminin muhalif gruplar karşısında etkisiz kalması üzerine Rusya, hükümet ile muhalefet arasında diyalog çağrısında bulunmayla yetinmiştir (Sabah, 2024)

ABD başta olmak üzere Batılı devletlerin iç savaşın başlangıcında Suriye muhalefeti desteklemesi ve askeri müdahale tehdidi ve yaptırımlar gibi birtakım araçlarla Esad rejiminin devrilmesi yönünde politikalar benimsemesi de Rusya'nın Suriye politikasını etkilemiştir. Forat Suliman vd'ne göre Suriye'de yaşananlar, ABD ve Rusya'nın küresel çatışma çıkarlarının bir yansımasıdır. Bu bağlamda Suriye, Rus jeopolitik perspektifinden bakıldığında stratejik olarak çok önemli bir noktada bulunduğu için NATO'nun Rusya'ya karşı uyguladığı kuşatma politikasında bir "delik" meydana getirmektedir. (Suliman vd., 2024, s. 111) Bu bağlamda önemli bir bağımsız değişken olarak kabul edilen ABD ve Batı'nın politikaları Rusya'nın Suriye'ye daha fazla yatırım yapmasına ve Esad rejiminin korunmasına yönelik adımlar atmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Esad yönetiminin 2013 yılında Doğu Guta'da kimyasal silah kullanması üzerine Batı'nın askeri müdahale olasılığı Rusya tarafından engellenerek anlaşma yoluyla çözülmüştür. Benzer şekilde 2017 ve 2018 yıllarında Suriye rejiminin kimyasal silah kullanmasının ardından Batı'nın müdahaleye yönelmesiyle Rusya (Ortagus, 2019) Esad yönetimini savunarak kimyasal

gazın teröristlerin stoklarına açılan ateş sonucu yayıldığını ileri sürmüştür (Dobrokhotoy, 2017). Bunun yanı sıra Rusya BMGK'de Suriye aleyhine olacağını düşündüğü her kararı elindeki veto kartını kullanarak engellemiş ve Suriye'nin yanında olacağını göstermiştir.

Rusya'nın Suriye politikasını etkileyen bir diğer önemli bağımsız değişken ise DEAŞ'ın bölgede yükselişi ve uluslararası terör tehdidinin yayılmasıdır. DEAŞ saflarında savaşan yaklaşık 30.000 yabancı savaşçı arasında (J. W. Parker, 2017, s. 5) 22.200 Rus vatandaşı da DEAŞ ve benzeri radikal dinci terör örgütlerine katılmak üzere bölgeye gitmiştir (Ter, 2015) Bu durum, söz konusu örgütlerin faaliyetlerinin artmasının Rusya'nın ulusal güvenliği için ciddi bir tehdit oluşturabileceğini göstermiştir. Bu gelişmeler, Rusya'yı 2011'de diplomatik destek sağladığı Suriye rejimine 2015 yılında askeri operasyon düzenleyerek aktif eylem politikasına geçmeye zorlamıştır.

Bölgesel rekabet ve nüfuz mücadelesi de Rusya'nın Suriye politikasını etkileyen önemli bağımsız değişkenler arasında yer almaktadır. Suudi Arabistan ve Katar gibi ülkeler Suriye iç savaşında muhalefeti desteklerken (Phillips, 2013, s. 25) Rusya bu ülkelerin bölgesel etkisine karşı bir denge kurmayı hedeflemiştir. Üstelik İran'ın Orta Doğu bölgesindeki güç mücadelesinde önemli bir aktör olması ve Suriye rejiminin yanında yer alması da Rusya'nın Suriye politikasını etkilemiştir. İran'ın yanı sıra Türkiye'nin Suriye'deki operasyonları (özellikle PYD/YPG'ye karşı) ve güvenlik endişeleri de Rusya'nın Suriye politikasında belirleyici bir rol oynamıştır. Özellikle iç savaşın başlarında Türkiye'nin Rusya ile uyumsuz politikaları, Rusya'nın Esad yanlısı politikalarını pekiştirmiştir. Bu durum, Rusya'nın hem bölgesel güç dengelerini koruma çabalarını hem de Suriye'deki stratejik çıkarlarını güçlendirme amacını yansıtmaktadır. Bu bağlamda Rusya, bölgesel dengeleri sağlamanın yanı sıra Batı ile yürüttüğü küresel rekabette öne çıkmak için Suriye'deki krizin çözümüne yönelik başlatılan tüm diplomatik platformlarda öncü bir rol üstlenmiş ve etkisini güçlü bir şekilde ortaya koymuştur.

4.1.1.2.Ara Değişkenler

Rusya'nın Suriye politikasını etkileyen ara değişkenler incelendiğinde öncelikle karar alıcıların algılarının bu politikayı nasıl şekillendirdiğine odaklanmak gerekmektedir. Bu bağlamda Putin'in iç politik meşruiyeti belirleyici bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Vladimir Putin'in uzun süredir devam eden iktidarı iç politikada güçlü bir merkezileşmiş yönetim modeline dayanmaktadır. Ekonomik krizler veya toplumsal sorunlar gibi içsel dinamikler merkezdeki iktidarın meşruiyetini sorgulatabilecek potansiyele sahip olduğu için bu tür durumlarda karar alıcılar tehdit algısını yükselterek iç sorunların görünürlüğünü azaltma yoluna gitmektedir. Nitekim 2014 ve 2015 yıllarındaki ekonomik kriz esnasında Rusya, DEAŞ terör örgütünü önemli bir dış tehdit olarak nitelendirip Suriye'ye müdahale ederek iç politik konsolidasyonu sağlama yolunda stratejik bir adım atmıştır.

Rusya'nın güvenlik ve istihbarat teşkilatları da ülkenin dış politikasında etkin rol oynayan kilit karar alıcılar arasında yer almaktadır. Bu kurumlar, Rusya'nın bölgesel stratejik hedeflerine ulaşmasına yönelik planlamalar yaparak Suriye'deki askeri operasyonların yürütülmesinde ve dış politika oluşturma süreçlerinde önemli bir etki göstermektedir. Rus askeri yetkililer, Suriye'yi Rusya'nın güvenlik ve güç projeksiyonu açısından kritik bir alan olarak görmekte olup özellikle Rusya'nın eski Sovyet coğrafyası dışında sahip olduğu tek askeri üs konumunda olan Tartus ve Hmeymim üslerinin korunmasının (Oligie, 2019, s. 98) ve bu amaçla 2017 yılında

Suriye yönetimiyle yaptıkları anlaşmanın (Hamzaoglu, 2021, s. 178) Rusya'nın bölgedeki nüfuzunun devam ettirilmesi için stratejik önem taşıdığını düşünmektedir. Rusya'nın Suriye'deki askeri varlığı aynı zamanda "güçlü Rusya" imajını pekiştirme ve milliyetçi duyguları güçlendirme amacına hizmet eden bir araç olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Suriye'deki askeri varlık, Rusya'nın küresel etkisini artırma ve iç politik destek sağlama hedefleriyle de uyumlu bir dış politika aracı olarak öne çıkmaktadır.

Karar alıcıların algılarının yanı sıra ara değişken olarak değerlendirilen yerel dinamikler de Rusya'nın Suriye politikasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda Rusya'daki sosyal ve kültürel dinamikler Rusya'nın Suriye politikasında etkili olmaktadır. Rus dış politikası, özellikle milliyetçi ve güçlü devlet retorisiyle halka sunulduğu için toplumun geniş kesimi dış müdahaleleri "güçlü bir Rusya" ideali doğrultusunda desteklemektedir. Bu bağlamda Suriye'ye yapılan askeri müdahaleler toplumda olumlu bir algı yaratmış ve hükümetin politikalarını meşrulaştırmıştır. Ayrıca Rus Ortodoks Kilisesi'nin Orta Doğu'yu Hristiyanlık açısından önemli bir bölge olarak görmesi ve bu doğrultuda Rusya'ya teşvikte bulunması da dini bir boyut katarak Rusya'nın Suriye'deki varlığını meşrulaştırmıştır. Örneğin Başpiskopos Nikolaj Balashov'un Rusya'nın Orta Doğu'daki Hristiyanları koruma misyonuna yaptığı vurgu (Faropoulos, 2015, s. 23), Moskova'nın müdahalesine dini bir boyut kazandırarak bu müdahaleyi hem iç kamuoyuna hem de uluslararası topluma daha kabul edilebilir kılmaya hizmet etmiştir.

Rusya'nın çok etnikli yapısı ve bu yapının Orta Asya, Kafkasya ve Orta Doğu gibi bölgelerde şekillendirdiği çıkar ağları, Moskova'nın Suriye politikasını etkileyen önemli yerel dinamikler arasında yer almaktadır. Suriye iç savaşı sürecinde çok sayıda Çeçen kökenli savaşçının DEAŞ ve El Nusra gibi örgütlere katılması, ülke içinde radikalleşme riskini artıran bir tehdit olarak değerlendirilmiş ve bu durum Rusya'nın Suriye'ye askeri müdahale kararında belirleyici olmuştur. Çeçenistan lideri Ramazan Kadirov'un bu müdahaleye açık destek vermesi (Kerimoğlu, 2016) Rusya'nın 'küresel terörle mücadele eden bir aktör' söylemini güçlendirirken iç güvenlik kaygılarıyla dış politika tercihleri arasındaki bütünleşmeyi de gözler önüne sermektedir. Bu strateji, Rusya'nın hem iç kamuoyunu güvenlik politikaları etrafında konsolide etmesine hem de uluslararası düzlemde müdahalesine meşruiyet kazandırmasına olanak tanımıştır.

Rusya'nın Suriye politikasını etkileyen son ara değişken, 2022 yılında Rus ordularının Ukrayna'ya girmesiyle başlayan çatışma sürecidir. Rusya, Ukrayna'daki savaşını diplomatik açıdan meşrulaştırmak amacıyla Suriye'deki işbirliklerini güçlendirmeye yönelmiştir. Bu süreçte Suriye'deki mevcut durum ve çatışmalar Rusya'nın 2022 sonrasında Astana sürecinde Türkiye ve İran ile olan ilişkilerini yeniden şekillendirmesine yol açmıştır. Öte yandan, Rusya dış politika önceliği haline gelen ve kaynaklarının büyük bir kısmını tüketen Ukrayna'ya yoğun bir şekilde odaklandığı için Suriye'deki birliklerinin sayısını (her ne kadar Ukrayna savaşı için belirleyici bir sayıda olmasa da) ve Suriye'ye olan insani yardımını azaltmak durumunda kalmış ve Suriye'de çatışan tarafları uzlaştırmak için çözüm yolları arayışına girmiştir (Smagin, 2023). Bu bağlamda Esad rejimi devrilmeden önce özellikle Türkiye ile Suriye'nin yeniden diplomatik temas kurlmaları için büyük çaba harcamıştır.

Suriye İç Savaşının Türkiye ve Rusya Üzerindeki Yansımaları ve İkili İlişkilere Etkisi...

Dö-nem	Bağımsız Değişken	Ara Değişkenler	Bağımlı Değişken
2011-2012	-Arap Baharı'nın yayılması ve rejim değişikliği dalgası -Batı'nın Suriye Politikası	-Rusya'nın Orta Doğu'daki etkisini koruma isteği -Tartus ve Hmeymim üslerinin önemi	- Esad Rejimi'ne Diplomatik Destek • Cenevre Süreci -BMGK Veto Kartı
2013-2015	-ABD'nin Suriye'ye yönelik olası askeri müdahale tehdidi -Bölgesel rekabet ve nüfuz mücadelesi • Rusya'nın Körfez ülkeleri ve Türkiye ile uyumsuz politikaları	-Suriye'nin Rusya'nın bölgesel nüfuzu açısından stratejik değeri -Rus Ortodoks Kilisesinin etkisi -Kırım ilhakı -Rusya'daki ekonomik kriz -İran ve diğer bölgesel müttefiklerle koordinasyon	- Askeri Destek Artışı • Suriye'ye askeri danışmanlar gönderildi, silah ve lojistik destek sağlandı. - BMGK Veto Kartı - Diplomatik Müzakere Süreci • Cenevre görüşmeleri
2015-2018	-DEAŞ'ın bölgedeki yükselişi ve uluslararası terör tehdidi -ABD'nin Suriye'deki etkisini dengeleme çabası	-Karar alıcıların algıları • Putin'in iç konsolidasyonu sağlama isteği • Güvenlik ve istihbarat teşkilatlarının etkisi -Yerel Dinamikler • Suriye'deki ekonomik faktörler • Rus medyasının gücü	- Doğrudan Askeri Müdahale - Diplomatik Platformlarda Çözüm Arayışı • Moskova Görüşmeleri • Astana Süreci • Soçi görüşmeleri - BMGK Veto Kartı
2019-2020	-ABD'nin bölgedeki askeri varlığını azaltma kararı	-Rusya'nın diplomatik nüfuzunu artırma isteği • Bölgesel aktörlerle ilişkileri geliştirme çabası (Özellikle Türkiye ve İran) -Suriye'deki savaşın maliyetinin artması ve istikrar ihtiyacı	Siyasi Çözüm Arayışları • Astana süreci kapsamında Türkiye ve İran ile işbirliği geliştirildi; anayasa komisyonu çalışmalarına destek verildi.
2021-2022	-Suriye içindeki askeri ve stratejik durum • Esad rejiminin ipleri büyük ölçüde eline alması -İran'ın bölgede artan rolü	-İç politika faktörler ve milliyetçi duygular -Rusya-Ukrayna Savaşı • Batı'nın ekonomik yaptırımları	İstikrar ve Yeniden Yapılanma • Rusya, Suriye'nin yeniden inşasına yönelik çabalarını artırdı • Rusya, Suriye'deki denetimini sağlamlaştırma adına İran'la uyum içinde çalışmayı sürdürmüştür.
2023-2024	ABD ve Batılı ülkelerin Suriye politikasındaki belirsizlik	-Ukrayna krizi sonrası artan izolasyon ve Suriye'de nüfuzu artırma gerekliliği -Suriye'deki etkinliğini bölgedeki diğer güçlerle dengeleme isteği	Çok Taraflı Diplomasiyi Sürdürme ve Ekonomik Etkiyi Artırma

Tablo-2: Rusya'nın Suriye Politikasının Neoklasik Realist Analizi

5. Suriye İç Savaşının Türkiye-Rusya İlişkilerine Etkisi

Suriye iç savaşı sürecinde Türkiye ve Rusya farklı gerekçelere dayanan ve birbirinden tamamen farklı politikalar izlemiştir. Türkiye, Esad rejiminin halkın demokratik taleplerine yanıt vermemesi üzerine özellikle Batılı devletlerle uyum içinde hareket ederek muhalefeti desteklemiştir; Rusya ise iç savaşın başından itibaren Esad yönetiminin yanında yer alarak askeri ve diplomatik desteğini sürdürmüştür. Bu yaklaşım farkı, 2014 yılında düzenlenen Türkiye-Rusya Üst Düzey İşbirliği Konseyi toplantısında (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2014b) yapılan açıklamalarda da belirgin şekilde ortaya çıkmıştır; Putin'in "Esad seçimle iş başına geldi" vurgusuna karşılık Erdoğan, "Darbeciler de yüksek oy oranlarıyla göreve gelir; Suriye'de tüm kesimlere temsil hakkı tanınmadı" (Milliyet, 2014) ifadeleriyle itiraz etmiştir.

Rusya ile Türkiye'yi Suriye bağlamında karşı karşıya getiren bir diğer önemli konu, Türkiye'nin PKK/PYD ve YPG'yi terör örgütü olarak tanımlamasına karşın, Rusya'nın bu gruplara destek vermesidir. Özellikle DEAŞ'ın bölgede artan etkinliğiyle birlikte terörle mücadele konusu iki ülkenin politikalarındaki farklılıkları daha da belirgin hale getirmiştir. Bu bağlamda, BM 70. Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in "Şu anda Irak ve Suriye gibi terörle mücadele eden ülkelere yardım ediyoruz. Suriye ordusu ile işbirliği yapmayı reddetmek hatadır. Suriye'de Esad hükümeti ve Kürt milisler dışında hiç kimse IŞİD'le gerçek anlamda mücadele etmiyor" (NTV, 2015) ifadeleri, iki ülkenin terörle mücadeleye ilişkin hassasiyetlerinin ve önceliklerinin ne denli farklı olduğunu ortaya koymaktadır.

24 Kasım 2015'te bir Rus SU-24 uçağının yapılan ihtarlara rağmen Türk hava sahasını ihlal etmesi üzerine Suriye sınırları içerisinde düşürülmesi ise Türkiye ile Rusya'yı somut anlamda karşı karşıya getirmiş ve ikili ilişkiler üzerinde diplomatik, ekonomik, hatta askeri alanlarda önemli sonuçlar doğurmuştur. Rusya, yaşanan hadise neticesinde Türk tarafının özür dilemesini ve zararları tazmin etmesini isterken aynı zamanda hızlıca ekonomik ve siyasi yaptırımları uygulamaya koymuştur. Bu kapsamda, belirli Türk ürünlerinin ithalatına ambargo getirilmiş, Türk vatandaşlarına yönelik vize muafiyetleri askıya alınmış ve Rus vatandaşlarına Türkiye'ye seyahat etmemeleri yönünde uyarılar yapılmıştır (Isachenko, 2024, s. 5). Yaptırımlar neticesinde 2014 yılında yaklaşık 31 milyar dolar seviyesinde olan iki ülke arasındaki ticaret hacmi, 2016 yılının ilk yarısında yüzde 41,1 oranında azalarak 7,3 milyar dolara gerilemiştir. Benzer şekilde, Türkiye'yi ziyaret eden Rus turist sayısı da bir önceki yıla kıyasla yüzde 84 oranında düşüş göstermiştir (Hürriyet, 2016). Ayrıca Rusya'da yaşayan ya da iş için Rusya'ya giden Türklere yönelik ciddi bürokratik zorluklar çıkarılmıştır. Kriz, enerji iş birliği projelerini de olumsuz etkilemiş; Türk Akımı Doğal Gaz Boru Hattı ve Akkuyu Nükleer Santrali projeleri askıya alınmıştır. Bununla birlikte Rusya'nın Hmeymim Hava Üssü'ndeki savunma önlemleri çerçevesinde Türk uçaklarının düşürülme riski nedeniyle Türkiye, DEAŞ karşıtı uluslararası koalisyonu sağladığı desteği çekmek zorunda kalmıştır (Erşen, 2016, s. 158). Bu gelişmeler, iki ülke arasındaki ilişkilerin stratejik alanlarda da sarsıldığını göstermektedir.

Haziran 2016'da başlayan Türkiye ile Rusya arasındaki yakınlaşma Suriye konusunda ortak mutabakat süreçlerini de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, 20 Aralık 2016 tarihinde Moskova Deklarasyonu'nu imzalayan Türkiye, Rusya ve İran, BMGK 2254 sayılı kararı doğrultusunda Suriye'de tesis edilecek siyasi sürece garantör ülke olarak katkı sağlayabileceklerini beyan etmiş ve DEAŞ ile El-Nusra gibi terör örgütlerine karşı ortak mücadele yürüteceklerini taahhüt etmişlerdir (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2016). Bu deklarasyonu Suriye'de rejim ve muhalifler arasında siyasi uzlaşi hedefiyle başlatılan ve ilki 23-24 Ocak 2017 tarihlerinde gerçekleştirilen Astana süreci takip etmiştir. 2018'de düzenlenen 10. Astana görüşmeleri sonrasında ise Astana sürecini tamamlayıcı nitelikte Soçi görüşmelerine başlanmıştır (Ayvaz, 2020). 22 Ekim 2019'da imzalanan Soçi Mutabakatı ile Türkiye ve Rusya, Barış Pınarı Harekatı kapsamındaki bölgenin ortak Türk-Rus devriyeleriyle korunmasına ve YPG'nin Türkiye-Suriye sınırından 30 kilometre dışına çıkarılmasına yönelik bir anlaşmaya varmıştır (T.C. Milli Savunma Bakanlığı, 2019). 2022 yılında Rusya, Ukrayna savaşı nedeniyle artan uluslararası baskının da etkisiyle, Suriye'de kalıcı bir barış sağlanması adına Türkiye-Suriye ilişkilerinde ilerleme kaydedilmesi için çaba göstermiş ve bu çerçevede, Türkiye ve Suriye savunma bakanları Aralık 2022'de Moskova'da ilk kez bir araya gelmiştir (Euronews, 2022).

6. Suriye'de Yaşanan Son Gelişmeler Işığında Bir Değerlendirme

Suriye'de 27 Kasım 2024 tarihinde Heyet Tahrir el-Şam (HTŞ) liderliğindeki muhalif gruplar, Halep ve İdlib bölgelerinde hükümet güçlerine karşı geniş çaplı saldırılar başlatmıştır. 7 Aralık'ta ise Halep, Hama, Deyr ez-Zor, Dera ve Humus gibi birçok önemli kent muhalif grupların kontrolüne geçmiştir. Muhaliflerin hızlı ilerleyişi 8 Aralık'ta Şam'ın ele geçirilmesi ve Esad'ın Rusya'ya kaçmasıyla sonuçlanmış ve böylece 61 yıllık Baas rejiminin sona ererek Suriye'de yeni bir dönemin kapıları aralanmıştır. Mart 2025'te ise Suriye'de beş yıllık geçiş hükümetinin kurulduğu açıklanmıştır. (Euronews, 2025)

2016 yılına kadar El-Kaide'nin Suriye kolu olan El Nusra içinde faaliyet gösteren Heyet Tahrir el-Şam (HTŞ), 2016 sonrasında bu yapıdan ayrıldığını ve bağımsız bir çizgide hareket edeceğini açıklamış olsa da Türkiye, Rusya ve birçok Batılı ülke tarafından terör örgütü olarak tanımlanmaya devam etmiştir (Heller, 2024). Gerçek ismi Ahmed eş-Şera olan HTŞ lideri Ebu Muhammed Colani bu bağlamda son yıllarda önceliğini örgütün uluslararası terör listelerinden çıkarılmasına vermiştir. Suriye'deki yeni sürece liderlik eden Colani, oluşturulacak yeni yönetim yapısında azınlıklara karşı herhangi bir ayrımcılığın yapılmayacağını ve tüm Suriye halkının yönetimde söz sahibi olacağını vurgulayan kapsayıcı açıklamalarda bulunmuş (Independent Türkçe, 2024) ve Batı medyasına Suriye'nin bir arada yaşama geçmişini ve kurumsal yönetime bağlılığını teyit eden röportajlar vererek ılımlı bir imaj yansıtmaya çalışmıştır (Heller, 2024).

Suriye meselesi 2011 yılından itibaren Türkiye'nin sadece önemli bir dış politika sorunu değil, aynı zamanda iç politik gelişmelerin merkezinde yer alarak Türk iç siyaseti ve uluslararası ilişkilerinin dinamiklerini şekillendiren kritik bir konu haline gelmiştir. Devrik lider Beşar Esad, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Suriye'nin geleceğini inşa etmeye yönelik defalarca uzattığı iş birliği elini değerlendirememiş ve nihayetinde muhalif güçler tarafından iktidardan uzaklaştırılmıştır. Bu bağlamda, Esad sonrası dönemde oluşturulacak yeni siyasi yapıda Türkiye'nin önemli bir aktör olarak yer alması beklenmektedir. Bu dönemde Türkiye'nin öncelikli hedefleri, sınır güvenliğinin sağlanması, SDG liderliğinde kurulabilecek bir terör devletin engellenmesi ve Suriyeli mültecilerin güvenli bir şekilde ülkelerine dönüşlerinin sağlan-

ması olacaktır. Dışişleri Bakanı Hakan Fidan'ın da vurguladığı üzere, Suriyeli muhaliflerin başlattığı operasyonun ardından Türkiye, operasyonun kansız, sorunsuz ve mümkün olan en düşük maliyetle gerçekleştirilmesi amacıyla HTŞ ve diğer muhalif güçlerle iletişim kurmuştur (Daily Sabah, 2024). Ayrıca Türkiye, Suriye'de kurulacak yeni yönetimin kapsayıcı ve meşru olabilmesi için hem sahada hem de müzakere masasında aktif bir rol oynayacağını göstermiştir. Bu kapsamda, MİT Müsteşarı İbrahim Kalın'ın Şam'a giderek HTŞ lideri Ebu Muhammed Colani ile gerçekleştirdiği görüşmeler (NTV, 2024), uluslararası topluma verilen mesajlar açısından stratejik bir öneme sahiptir.

Beşar Esad iktidarının hızlı bir şekilde devrilmesi ve Moskova'ya kaçması, Rusya'nın Suriye politikaları bağlamında da birçok kesim tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır. Zira Suriye rejiminin en büyük destekçilerinden olan ve 2015 yılında Suriye'de doğrudan operasyon yürüten Rusya, artık Esad'ın yanında olmayacağını göstermiştir. ABD'de başkanlık seçimlerini kazanan Trump'ın iktidara geldikten sonra Ukrayna savaşını sona erdireceğine dair açıklamalar yapmasıyla da Rusya tüm odağını Ukrayna'daki kazanımlarına çevirmiştir. Dolayısıyla muhalif güçlerin Suriye'deki hızlı ilerleyişi karşısında Rusya retorikte Esad'ın yanında olsa da pratikte çatışmaları sona erdirecek siyasi bir süreç için taraflar arasında diyalog çağrısı yapmaya başlamıştır. Bu bağlamda Kremlin'in muhaliflerin Şam'ı neredeyse kansız bir şekilde ele geçirmesini kolaylaştırarak diplomatik bir avantaj sağlamayı hedeflediğine dair yorumlar da yapılmaktadır (Graham, 2024). Bütün bunlarla birlikte, Rusya'nın Esad rejiminin devrilmesine sessiz kalması ve dikkatini Ukrayna'ya yöneltmesi Suriye'deki stratejik kazanımlarından vazgeçtiği anlamına gelmemektedir. Zira Rusya muhalif güçlerin Şam'ı ele geçirmesinden sadece birkaç saat sonra söylem değişikliğine giderek muhalif güçler için "terörist grup" yerine "Suriye'nin silahlı muhalefeti" ifadelerini kullanmış ve Moskova'daki Suriye büyükelçiliğindeki bayrak, muhalefetin kullandığı bayrakla değiştirilmiştir (Graham, 2024). Dolayısıyla Rusya'nın yukarıda ayrıntılarıyla anlatılan nedenlerden dolayı Suriye'den çekilmesi Orta Doğu ve Afrika politikalarını da sekteye uğratma potansiyeli taşıdığı için böyle bir ihtimal şu an için beklenmemektedir. Nitekim Rusya'nın Tartus ve Lazkiye'deki kazanımları için muhalif güçlerden garanti aldığına dair haberler bulunmakta ve bu üslerdeki işleyişin aynı şekilde devam edeceği belirtilmektedir (TASS, 2024). Bu stratejik esneklik Rusya'nın Orta Doğu politikalarında yalnızca bir rejime değil, bölgedeki kalıcı çıkarlarına odaklandığını göstermektedir.

Türkiye'nin desteklediği SMO (Suriye Milli Ordusu) birlikleri ile öncülüğünü HTŞ'nin yaptığı muhalif grupların bir operasyon başlatması ve fakat Rusya'nın bu kez proaktif bir politika geliştirmemesi ve rejiminin devrilmesi neoklasik realizm bağlamında bir dış politika çıktısı (bağımlı değişken) olarak değerlendirilebilir. Bu çıktının ortaya çıkmasında ise hem uluslararası sistemdeki birçok faktör (Rusya ve İran'ın desteklememesi, ABD'de Trump'ın iktidara gelişi) hem de Suriye'nin iç yapısal sorunları etkili olmuştur. Yaşanan son gelişmeler ışığında Türk-Rus ilişkilerine bakıldığında ise uluslararası sistemde ve dolayısıyla Suriye'de önemli bir parametre olan Baas rejimin çökmesi hem Türkiye ve Rusya'nın Suriye politikalarını hem de Türk-Rus ilişkilerinin dinamiklerini etkileme potansiyeline sahiptir. Bu makalenin kaleme alındığı tarihte olayların ve sürecin çok şeye gebe olduğu farkındalığının bir kenarda tutulması kaydıyla Türkiye'nin geçmişteki Astana ve Soçi süreçlerinden edindiği deneyimler, bu yeni dönemde Moskova ile benzer iş birliği modellerinin devam edebileceğini göstermektedir. Rusya'nın pragmatik yaklaşımı ve Türkiye'nin jeopolitik kaygıları, Esad sonrası dönemde de iki ülkenin zorunlu bir iş birliği içinde hareket etmesine yol açabilir. Ancak bu süreçte her iki tara-

fin iç dinamikleri ve liderlik algıları, Türk-Rus ilişkilerinin seyrinde belirleyici olacaktır. Özellikle Türkiye'nin Suriye'nin kuzeyinde PYD/YPG'ye yönelik güvenlik kaygıları ve Rusya'nın bölgedeki stratejik pozisyonunu koruma hedefi, ilişkilerde yeni bir denge arayışını zorunlu kılacaktır. Bu bağlamda neoklasik realizmin öngördüğü üzere Esad sonrası Türk-Rus ilişkileri hem uluslararası sistemdeki güç dinamikleri hem de her iki ülkenin içsel kaygıları ve liderlik tercihleri tarafından şekillenecektir. Bu süreç, rekabet ve iş birliğinin eş zamanlı olarak sürdürüldüğü bir döneme işaret etmektedir.

7. Sonuç

Bu çalışmada Türkiye ile Rusya'nın Suriye politikaları ve bu politikaların ikili ilişkilere yansımaları neoklasik realizm perspektifinden ele alınarak incelenmiştir. Bu bağlamda her iki ülkenin Suriye'deki stratejik tercihlerinin sadece uluslararası sistemin yapısal faktörleriyle değil, aynı zamanda iç politik dinamikler, liderlik stratejileri ve devlet içindeki çıkar gruplarının etkisiyle şekillendiği ortaya konulmuştur.

Türkiye'nin 2011 sonrasındaki Suriye politikasına bakıldığında uluslararası sistemdeki gelişmelerin yanı sıra iç politik faktörlerden de büyük oranda etkilendiği görülmektedir. Örneğin Çözüm Süreci gibi iç politik girişimlerin ve 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında güvenlik odaklı yaklaşımların Türkiye'nin Suriye politikasını büyük oranda etkilediği görülmüş ve bu süreçte özellikle sınır güvenliği, göç baskısı ve Kürt hareketinin Suriye'deki yükselişi gibi tehditler öncelik kazanmıştır. Ayrıca ara değişken olarak nitelendirilebilecek karar alıcıların algıları ve birtakım yerel dinamikler de karar alma süreçlerinde çoğu zaman belirleyici olmuştur. Bu bağlamda iç siyasette AK Parti'nin güç konsolidasyonu, MHP ile kurulan ittifak ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçiş gibi gelişmelerin yanı sıra Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın siyasi tercihleri de Suriye politikasının şekillenmesinde etkili olmuştur. Diğer taraftan Rusya'nın Suriye politikasının da benzer şekilde içsel ve dışsal faktörlerin etkileşimi neticesinde oluştuğu görülmektedir. Rusya, örneğin 2015 yılındaki müdahalesi ile hem bölgedeki jeopolitik etkisini artırmayı hem de uluslararası sistemde yeniden büyük güç statüsü kazanmayı hedeflemiştir. Ancak bu stratejik hamle aynı zamanda Vladimir Putin'in otoriter liderlik tarzı, karar alma süreçlerindeki merkezîyetçilik ve Rus iç siyasetindeki güvenlikçi yönelimin bir yansıması olarak da karşımıza çıkmaktadır. Neoklasik realizm çerçevesinde değerlendirildiğinde, her iki ülkenin Suriye politikalarının farklı ulusal güvenlik algıları ve stratejik öncelikler doğrultusunda şekillendiği ve bu durumun taraflar arasında belirgin politika farklılıkları doğurduğu görülmektedir. Bununla birlikte, Türkiye ve Rusya Batı ile yaşadıkları gerilimleri dengelemek, sahadaki maliyetleri azaltmak ve uluslararası pazarlık gücünü artırmak amacıyla belirli düzeyde işbirliği arayışına yönelmişlerdir. Dolayısıyla, Türkiye-Rusya ilişkileri neoklasik realizmin öngördüğü biçimde hem dışsal tehditlerin hem de içsel faktörlerin etkileşimiyle şekillenmiş ve Suriye krizinde taraflar arasında hem rekabeti hem de işbirliğini mümkün kılan esnek ve pragmatik bir ilişki dinamiğini ortaya çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

- AFAD (2023). 06 Şubat 2023 Kahramanmaraş (Pazarcık Ve Elbistan) Depremleri Saha Çalışmaları Ön Değerlendirme Raporu. Erişim Tarihi: 12.09.2024 <https://deprem.afad.gov.tr/content/137>
- AFRIDI, M. K., & JIBRAN, A. (2018). "Russian Response to Syrian Crisis". *Strategic Studies*, 38(2), 56-70.
- ALAGHA, M. (2024). "Political Economy Dynamics of Russia's Intervention in Syria". *International Journal of Research in Business and Social Science* (2147-4478), 13(1), 362-371.
- ALAGÖZ, B. (2023). *ABD'nin Suriye Politikası ve İran'a Yansımaları*: İram Yayınları.
- ALIM, E. (2023). "Prudence as an Antidote to Foreign Policy Adventurism: The Case of Turkey in the Syrian Crisis". *Global Society*, 37(2), 292-314.
- ANADOLU AJANSI. (2011). Suriye'den Türkiye'ye Yeni Yaptırım. Erişim Tarihi: 01.08.2024 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suriyeden-turkiyeye-yeni-yaptirim/390954>
- ANADOLU AJANSI. (2013.07.30). "Salih Müslim'in Ziyareti Önceden Planlanmıştı." Erişim Tarihi: 28.08.2024 <https://www.aa.com.tr/tr/politika/salih-muslimin-ziyareti-onceden-planlanmisti/229000>
- ANADOLU AJANSI. (2015.02.22). "Şah Fırat Operasyonu" ile Türkiye'deler. *Anadolu Ajansı*. Erişim Tarihi: 03.11.2024 <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/sah-firat-operasyonu-ile-turkiyedeler/72924>
- ATAMAN, M., & ÖZDEMİR, Ç. (2018). "Turkey's Syria policy: Constant objectives shifting priorities". *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 5(2), 13-36.
- AYDIN, G. Ş. (2022). "Suriye Savaşı'nda Avrupa Birliği (AB)'nin Mülteci ve Sığınmacı Siyaseti". *Liberal Düşünce Dergisi*(105), 107-134.
- AYVAZ, Z. (2020). "Astana ve Soçi Süreçlerinin Türk-Rus İlişkilerine Etkileri". *Diplomasi Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 46-63.
- BIERSACK, J., & O'LEAR, S. (2014). "The Geopolitics of Russia's Annexation of Crimea: Narratives, Identity, Silences, and Energy". *Eurasian geography and economics*, 55(3), 247-269.
- BİLGİN, R., ... SEZGİN, F. (2022). "Turkey's Syrian Policy under Justice and Development Party Rule after 2009". *Amazonia Investiga*, 11(56), 264-277.
- BISHKU, M. B. (2012). "Turkish-Syrian Relations: A Checkered History". *Middle East Policy*, 19(3), 36-53.
- BORSHCHEVSKAYA, A. (2013). "Russia's Many Interests in Syria". *The Washington Institute*, 24.
- BOWEN, W., ... MORAN, M. (2020). "The Obama Administration and Syrian Chemical Weapons: Deterrence, Compellence, and The Limits of the "Resolve Plus Bombs" Formula". *Security Studies*, 29(5), 797-831.

- BOYNUKARA, A. (2021.07.26). "Çözüm Süreci Neden Bitti? *Perspektif*." Erişim Tarihi:03.09.2024 <https://www.perspektif.online/cozum-sureci-neden-bitti-2/>
- CHIRIATTI, A. (2017). "European and Turkish Humanitarian Response During the Syrian Crisis". *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 11(2), 40-54.
- CHULOV, M., . . . SAMPLE, I. (2013.08.22). "Syria Conflict: Chemical Weapons Blamed As Hundreds Reported Killed". *The Guardian*.
- CNN TÜRK. (2012). "Türk Savaş Uçağı Suriye Karasularında Düştü". *CNN Türk*. Erişim Tarihi: 03.09.2024 <https://www.cnnturk.com/turkiye/turk-savas-ucagi-suriye-karasularinda-dustu-73657>
- ÇALIŞKAN, B. (2016). "Rusya-Suriye İlişkileri ve Ortadoğu Krizlerine Etkisi". *İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi*, 14.
- DAILY SABAH. (2024.12.16). Türkiye Urges Unity To Avoid 'Outside Intervention' In Post-Assad Mideast. *Daily Sabah*. Erişim Tarihi: 18.12.2024 <https://www.dailysabah.com/politics/turkiye-urges-unity-to-avoid-outside-intervention-in-post-assad-mideast/news>
- DEMİR, A. F. (2016). "Türkiye-Rusya İlişkilerinde Suriye Krizinin Yansımaları ve Etkileri". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 139-151.
- DOBROKHOTOV, R. (2017.04.08). The Chemical Brothers: Putin and Assad. What Would Russia's Support for Assad Cost Vladimir Putin? *Aljazeera*. Erişim Tarihi: 03.11.2024 <https://www.aljazeera.com/opinions/2017/4/8/the-chemical-brothers-putin-and-assad>
- EKŞİ, M. (2018). "Türk Dış Politikasının Ultimo Ratiosu: Yumuşak Güçten Sert Güce Türkiye'nin Suriye Politikası". *Karadeniz Araştırmaları*(60), 71-99.
- EL ABDI, N. (2021). "Energy and Geo-Economics: Evidence Underpinning Russian Intervention in Syria". *Journal of Liberty and International Affairs*, 6(03), 38-51
- ERŞEN, E. (2016). "Suriye Sorunu Gölgesinde Türkiye-Rusya İlişkilerinde Normalleşme Süreci". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 153-171.
- EURONEWS (2025.03.30). "Suriye'de Ramazan Bayramı Arifesinde Yeni Geçiş Hükümeti Yemin Etti". Euronews. Erişim Tarihi: 28.04.2025
- EURONEWS. (2022.12.28). "Türkiye, Rusya ve Suriye Savunma Bakanları Moskova'da Bir Araya Geldi". *Euronews*. Erişim Tarihi: 11.09.2024 <https://tr.euronews.com/2022/12/28/turkiye-rusya-ve-suriye-savunma-bakanlari-moskovada-bir-araya-geldi>
- FAROPOULOS, C. (2015). "The Vatican and the Russian Orthodox Church in the Middle East: A Match Made in Heaven". *Middle East Bulletin*, 28.
- FOREIGN AFFAIRS. (2024.12.16). "In the Wake of Assad's Fall, the Biggest Threat Is Chaos". *Foreign Affairs*. Erişim Tarihi: 17.12.2024 <https://www.foreignaffairs.com/syria/how-hold-syria-together>

- FRAIHAT, E., ... ALJRIBIA, A. A. (2024). "Turkish Intervention Strategy in Northern Syria (2011-2023 AD)". *Multidisciplinary Reviews*, 7(11), 2024246-2024246.
- GLOBAL DEFENSE NEWS. (2011.11.29). "Russian Warships, Including Admiral Kuznetsov Aircraft Carrier, Head For Syria". Erişim Tarihi: 12.09.2024 <https://armyrecognition.com/news/navy-news/2011/russian-warships-including-admiral-kuznetsov-aircraft-carrier-head-for-syria>
- GRAHAM, T. (2024. 10.12). What Assad's Fall Means for Russia in the Middle East. *Council on Foreign Relations*. Erişim Tarihi: 14.12.2024 <https://www.cfr.org/expert-brief/what-assads-fall-means-russia-middle-east>
- HABERTÜRK. (2013). Muhaliflere Allah'ın Yardımı Yakındır. *HaberTürk*. Erişim Tarihi: <https://www.haberturk.com/gundem/haber/847449-muhaliflere-allahin-yardimi-yakindir>
- HABERTÜRK. (2014.10.05). "PYD Lideri Ankara'da." Erişim Tarihi: 09.09.2024 <https://www.haberturk.com/dunya/haber/996818-pyd-lideri-ankarada>
- HALE, W. (2019). "Turkey, the US, Russia, and the Syrian Civil War". *Insight Turkey*, 21(4), 25-40.
- HAMZAOĞLU, H. (2021). "Rus Jeopolitiğinde Deniz Gücünün Önemi ve Rusya Federasyonu'nun Güncel Akdeniz Stratejisi". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(1), 166-185.
- HEKIMOĞLU, K. Ç. (2021). "Suriye Krizi Bağlamında Rusya'nın Suriye Politikası". *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(4), 1405-1422.
- HELLER, S. (2024.12.16). How to Hold Syria Together In the Wake of Assad's Fall, the Biggest Threat Is Chaos. *Foreign Affairs*. Erişim Tarihi: 17.12.2024 <https://www.foreignaffairs.com/syria/how-hold-syria-together>
- HÜRRİYET. (2011). "Başbakan Erdoğan'ın Obama Görüşmesi Sonrası Açıklamaları". Erişim Tarihi. Retrieved from <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/basbakan-erdoganin-obama-gorusmesi-sonrasi-aciklamalari-18786674>
- HÜRRİYET. (2016.11.23). Uçak Krizinin Yıldönümünde Rus Turist Kaybı Yüzde 84.
- İNAT, K. (2019). Rusya'nın Suriye Politikası ve İkilemleri. *Kriter*. Erişim Tarihi: 03.09.2024 <https://kriterdergi.com/dis-politika/rusyanin-suriye-politikasi-ve-ikilemleri>
- INDEPENDENT TÜRKÇE. (2024.12.06). "HTŞ Lideri Colani: Esad'ı Devirip Yeni Bir Yönetim Kuracağız." *Independent Türkçe*. Erişim Tarihi: 18.12.2024 <https://www.indyturk.com/node/750067/d%C3%BCnya/ht%C5%9F-lideri-colani-esad%C4%B1-devirip-yeni-bir-y%C3%B6netim-kuraca%C4%9F%C4%B1z>
- INOZEMTSEV, V. (2016). The Rationale and Goals of Russia's Syria Policy. In B. Frye (Ed.), *The Kremlin's Actions in Syria: Origins, Timing, and Prospects*, (ss. 21-25). Washington, DC: Dinu Patriciu Cente: Atlantic Council of the United States.

- INTERNATIONAL CRISIS GROUP. (2023). "Türkiye's Syria Policy after Erdoğan's Win". Erişim Tarihi: 27.08.2024 <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/east-mediterranean/turkiye-syria/turkiyes-syria-policy-after-erdogans-win>
- ISACHENKO, D. (2024). "Bilateral Priorities in Turkey–Russia Relations". *Russia and the Middle East*, 28(315).
- İZBUL, C. (2011). "Erdoğan: "Suriye İç Meselemiz, Gereğini Yapmak Durumundayız".." *Voa Türkçe*. Erişim Tarihi: 21.09.2024 <https://www.voaturkce.com/a/erdogan-suriye-ic-meselemiz-geregini-yapmak-durumundayiz-127078293/898713.html>
- İZZETGİL, E., & MURSHUDLU, R. (2021). "Suriye Krizi Bağlamında Rusya'nın Ortadoğu Politikasının Türkiye-Rusya İlişkilerine Etkisi". *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 5(1), 269-311.
- KELKİTLİ, F. A. (2016). Soğuk Savaş'tan Günümüze Rusya'nın Suriye Politikası: Ortadoğu Kapısını Açık Tutma Gayretleri. In H. Çomak, C. Sancaktar, & Z. Yıldırım (Eds.), *Uluslararası Politikada Suriye Krizi* (pp. 359-370): Beta Basım Yayım Dağıtım.
- KERİMOĞLU, Y. (2016). Çeçenistan'dan Suriye'ye Moskova'nın Vekâlet Savaşı. *İNSAMER*. Erişim Tarihi: 12.11.2024 <https://www.insamer.com/tr/cecenistandan-suriyeye-moskovanın-vekalet-savasi> 468.html
- KİRAZ, S. (2018). "Dış Politika Analizi Modeli Olarak Neoklasik Realizm: İkinci Dünya Savaşı Sırasındaki Türk Dış Politikasının Analizi". *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 417-440.
- KİRAZ, S. (2020). "Türkiye'nin Doğrudan Müdahale Öncesi Dönemde Suriye İç Savaşı'na Yönelik Dış Politikasının Analizi". *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 99-140.
- KÖSEBALABAN, H. (2021). Transformation of Turkish Foreign Policy Toward Syria: The Return of Securitization. In *Erdoğan's Turkey* (pp. 96-105): Routledge.
- KÖSTEM, S. (2021). "Russian-Turkish Cooperation in Syria: Geopolitical Alignment with Limits". *Cambridge Review of International Affairs*, 34(6), 795-817.
- LOBELL, S. E. (2009). Threat Assessment, the State, and Foreign Policy: A Neoclassical Realist Model. In S. E. Lobell, N. M. Ripsman, & J. W. Taliaferro (Eds.), *Neoclassical realism, the state, and foreign policy* (ss. 42-74): Cambridge University Press.
- LOBELL, S. E., . . . TALIEFERRO, J. W. (2009). *Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy*: Cambridge University Press.
- MAGUIRE, D. (2020). *A Perfect Proxy? The United States-Syrian Democratic Forces Partnership*: Virginia Tech Publishing.
- MEMİSOĞLU, F., & İLGİT, A. (2017). "Syrian Refugees in Turkey: Multifaceted Challenges, Diverse Players and Ambiguous Policies". *Mediterranean Politics*, 22(3), 317-338.
- MİLLİYET. (2014.12.02). "Esad Konusunda Mutabakat Yok." Erişim Tarihi: 02.10.2024 <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/esad-konusunda-mutabakat-yok-1977970>
- MOULIOUKOVA, D., & KANET, R. E. (2020). "Assertive Foreign Policy Despite Diminished Capabilities: Russian Involvement In Syria". *Global Affairs*, 6(3), 247-268.

- MOVAHEDI, S., & GHADBEIGY, Z. (2022). "Russia's Presence in the Syrian Crisis". *Research Journal of Humanities and Social Sciences*, 1(1), 1-9.
- NTV. (2015.09.28). "Putin: Esad Hükümeti Ve Kürt Milisler Dışında İşİd'le Savaşın Yok." Erişim Tarihi: 05.11.2024 <https://www.ntv.com.tr/dunya/putin-esad-hukumeti-ve-kurt-milisler-disinda-isidle-savasan-yok,hKrnXKyxTk-xd6tyvtl-6g>
- NTV. (2024.12.13). "MİT Başkanı Kalın Şam'da: Arabadaki Golani Ayrıntısı". NTV. Erişim Tarihi: 15.12.2024 <https://www.ntv.com.tr/galeri/dunya/mit-baskani-kalin-samda-arabadaki-golani-ayrintisi,4iNVXiha7UylRC61qW8WsQ/jCInXQ1P302okFdDxmKM9Q>
- OPCW. (2018.04.16). "National Assessment on the Chemical Attack of 7 April 2018 in Douma, Eastern Ghouta, Syrian Arab Republic and Syria's Clandestine Chemical Weapons Programme. Erişim Tarihi: 08.11.2024 https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/EC/M-58/en/ecm58nat03_e_.pdf
- OLIGIE, C. N. (2019). "Why Russia is Involved in the Syrian Civil War: One Issue, Many Views". *Acta Universitatis Danubius. Relationes Internationales*, 12(1), 93-136.
- ORHAN, O. (2024). "Turkish Foreign Policy towards the Conflict in Syria". Erişim Tarihi: 05.10.2024 <https://www.harmoon.org/en/researches/turkish-foreign-policy-towards-the-conflict-in-syria/>
- ORTAGUS, M. (2019). ABD'den Suriye'ye Kimyasal Saldırı Uyarısı. *Voa Türkçe*. Erişim Tarihi: 06.10.2024 <https://www.voaturkce.com/a/abdden-suriyeye-kimyasal-saldiri-uyarisi/4927906.html>
- ÖZCAN, E. E. (2020, 29.12.2020). Suriye'de 2020'ye Bahar Kalkanı Harekatı Damgasını Vurdu. *Anadolu Ajansı*. Erişim Tarihi: 03.10.2024 <https://www.aa.com.tr/tr/bahar-kalkani-harekatı/suriyede-2020ye-bahar-kalkani-harekatı-damgasını-vurdu/2092130>
- PARKER, J. D. (2024). "Erdoğan and Asad's Slow Rapprochement: Too Weak to Make a Deal". Erişim Tarihi: 21.10.2024 <https://dayan.org/content/erdogan-and-asads-slow-rapprochement-too-weak-make-deal>
- PARKER, J. W. (2017). *Putin's Syrian Gambit: Sharper Elbows, Bigger Footprint, Stickier Wicket*: Institute for National Strategic Studies.
- PHILLIPS, C. (2013). "The Civil War in Syria: The Variety of Opposition to The Syrian Regime". *IEMed Mediterranean Yearbook*.
- PIEPER, M. (2019). "'Rising Power' Status and the Evolution of International Order: Conceptualising Russia's Syria Policies". *Europe-Asia Studies*, 71(3), 365-387.
- POLAT, D. Ş. (2020). "Türkiye'nin Suriye'nin Kuzeyindeki Askerî Harekâtının Amaçları ve Sonuçları". *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 16(33), 53-96.
- ROSE, G. (1998). "Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy". *World politics*, 51(1), 144-172.
- SABAH. (2024.12.08). "Son Dakika: Esad Şam'ı Terk Etti İddiası! ABD'den Yeni "Kaçış" Açıklaması: Birkaç Gün İçinde... Sabah. Erişim Tarihi: 14.12.2024

<https://www.sabah.com.tr/dunya/son-dakika-esad-konusma-yapacak-mi-abdden-yeni-kacis-aciklamasi-birkac-gun-icinde-7186369>

SEVEN, Ü. (2022). "Russia's Foreign Policy Actions And The Syrian Civil War In The United Nations Security Council". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 24(6), 896-911.

SMAGIN, N. (2023). "Moscow's Original "Special Operation": Why Russia Is Staying in Syria". *Carnegie Politika*, 7. Retrieved from <https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2023/01/moscows-original-special-operation-why-russia-is-staying-in-syria?lang=en>

SOULEIMANOV, E. A. (2016). "Mission Accomplished? Russia's Withdrawal from Syria". *Middle East Policy*, 23(2).

SULIMAN, F., ... RAMANA MURTHY, R. (2024). "Travails of Conflict and Economic Development in Syria". *International Critical Thought*, 14(1), 97-118.

T24. (2019.03.26). "Binali Yıldırım: Suriyeli Sığınmacıları Gerekirse Kulaklarından Tutar Göndeririz". Erişim Tarihi:14.09.2024 <https://t24.com.tr/haber/binali-yildirim-suriyeli-siginmacilari-gerekirse-kulaklarindan-tutar-gondeririz,814105>

T.C. CUMHURBAŞKANLIĞI. (2014a). *Bizim Açımızdan PYD ve PKK Grupları ile Değil, Özgür Suriye Ordusu ve Peşmerge ile İş Birliği Kabul Edilebilir*. Erişim Tarihi: 04.10.2024 <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/1449/bizim-acimizdan-pyd-ve-pkk-gruplari-ile-degil-ozgur-suriye-ordusu-ve-pesmerge-ile-is-birligi-kabul-edilebilir>

T.C. CUMHURBAŞKANLIĞI. (2014b). Türkiye Cumhuriyeti-Rusya Federasyonu Üst Düzey İşbirliği Konseyi (ÜDİK) 5. Toplantısı. Erişim Tarihi:04.10.2024 <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari/365/1698/turkiye-cumhuriyeti-rusya-federasyonu-ust-duzey-isbirligi-konseyi-udik-5-toplantisi>

T.C. CUMHURBAŞKANLIĞI. (2016, 20.12.2016). Rusya Federasyonu, Türkiye Cumhuriyeti ve İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlarının Suriye İhtilafının Sonlandırılmasına Matuf Siyasi Süreci Yeniden Canlandırmak İçin Mutabık Kaldıkları Adımlara İlişkin Ortak Açıklama. *T.C. Cumhurbaşkanlığı*. Erişim Tarihi: 04.10.2024 <https://www.mfa.gov.tr/rusya-federasyonu -turkiye-cumhuriyeti-ve-iran-islam-cumhuriyeti-disisleri-bakanlarinin-suriye-ihtilafinin-sonlandirilmasina-mat.tr.mfa>

T.C. CUMHURBAŞKANLIĞI. (2019). "Etnik Kimliğine, İnancına ve Teninin Rengine Bakmadan Mazlum ve Mağdurlara Sahip Çıkmayı Sürdüreceğiz". *T.C. Cumhurbaşkanlığı*. Erişim Tarihi: 18.10.2024 <https://tccb.gov.tr/haberler/410/105800/-etnik-kimligine-inancina-ve-teninin-rengine-bakmadan-mazlum-ve-magdurlara-sahip-cikmayi-surdurecegiz->

T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI. (2016.08.27). "No: 204, 27 Ağustos 2016, Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü- BM Ortak Soruşturma Mekanizması Raporu Hk." *T.C. Dışişleri Bakanlığı*. Erişim Tarihi: 21.11.2024 https://www.mfa.gov.tr/no_-204_-27-agustos-2016_-kimyasal-silahlarin-yasaklanmasi-orgutu--bm-ortak-sorusturma-mekanizmasi-raporu-hk_.tr.mfa

- T.C. DIŞIŞLERİ BAKANLIĞI. (2022.07.15). "Sayın Bakanımızın 15 Temmuz Hain Darbe Girişimi'ne İlişkin "Terörün Milliyeti, Etnik Kökeni Veya Dini Yoktur, FETÖ Tüm İnsanlığı Tehdit Ediyor" T.C. Dışışleri Bakanlığı. Erişim Tarihi: 27.10.2024 <https://www.mfa.gov.tr/sayin-bakanimizin-terorun-milliyeti-etnik-kokeni-veya-dini-yoktur--feto-tum-insanligi-tehdit-ediyor-baslikli-makalesi.tr.mfa>
- T.C. DIŞIŞLERİ BAKANLIĞI. (2024). *Türkiye - Suriye Siyasi İliőikleri*. Erişim Tarihi: 27.10.2024 <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-suriye-siyasi-iliskileri-.tr.mfa>
- T.C. MİLLİ SAVUNMA BAKANLIĞI. (2019.10.29). "22 Ekim Tarihinde Rusya Federasyonu ile Varılan Mutabakat Çalışmalarına İlişkin Basın Açıklaması." Erişim Tarihi: 27.10.2024 <https://www.msb.gov.tr/SlaytHaber/29102019-66715>
- TANGÖR, B., & ALPAYDIN, A. (2023). "Human Security Governance: The Case of Syrians in Turkey". *European Security*, 32(2), 314-334.
- TASS. (2024.12.17). "Special Military Operation In Syria Does Not Affect Brics Plans, Senior Diplomat Says". TASS. Erişim Tarihi: 18.12.2024 <https://tass.com/politics/1888501>
- TER, M. (2015). "The Caucasus Emirate, the Other Russian Front". *Notes Internationals CIDOB-Barcelona Centre for International Affairs*(129). Retrieved from <https://www.cidob.org/en/publications/caucasus-emirate-other-russian-front>
- THORNTON, R. (2018). "The Russian Military Commitment in Syria and the Eastern Mediterranean: Power, Prestige and Popularity". *The RUSI Journal*, 163(4), 30-38.
- TÜR, Ö. (2016). *Turkey-Syria Relations: Between Enmity and Amity*: Routledge.
- UNHCR. (2024). Türkiye Fact Sheet. Erişim Tarihi: <https://www.unhcr.org/tr/wp-content/uploads/sites/14/2024/10/bi-annual-fact-sheet-2024-09-turkiye.pdf>
- UNITED STATES MISSION. (2023.07.19). "Remarks at a UN General Assembly Meeting Following a Veto by Russia on a UN Security Council Resolution on Syria".
- VAROL, M. (2011.11.30). "İőte Suriye'ye Uygulanacak 9 Maddelik Yaptırım". *Milliyet*. Erişim Tarihi: 28.09.2024 <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/iste-suriyeye-uygulanacak-9-maddelik-yaptirim-1469276>
- WALTZ KENNETH, N. (1979). *Theory of International Politics*: Addison-Wesley Publishing Company.
- WHITE, G., & MCHENRY, W. (2020). "An Early Operational Analysis of Russian-Supplied T-90s In Syria". *The Journal of Slavic Military Studies*, 33(1), 1-21.
- WOHLFORTH, W. C. (1994). "Realism and the End of the Cold War". *International Security*, 19(3), 91-129.
- ZAHRA, R. F. (2017). "Securitization and De-securitization: Turkey-Syria Relations since the Syrian Crisis". *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 11(2), 27-39.

EXTENDED ABSTRACT

The Syrian civil war remains a current crisis that shapes the strategic interests of regional and global actors while producing significant effects on world politics. Beginning in 2011, this conflict has profoundly impacted not only Syria but also the foreign policies of other states in the region. Two key actors involved in the Syrian conflict, Turkey and Russia, have played decisive roles in the course of the war, driven by their respective aims to protect their interests and enhance their power.

Turkey, sharing its longest land border with Syria, has not remained indifferent to the developments directly affecting its security policies. Since the onset of the civil war, Turkey has emerged as a significant regional actor influencing the war's trajectory through both military and diplomatic means. Russia, on the other hand, has pursued its geopolitical and geostrategic interests by actively engaging in military interventions and exercising its veto power in the United Nations Security Council (UNSC), thereby becoming a crucial force shaping the conflict's outcomes.

This study examines the Syrian policies of Turkey and Russia and their impact on bilateral relations through the lens of neoclassical realism. It demonstrates that both countries' strategic choices in Syria have been shaped not only by the structural factors of the international system but also by domestic political dynamics, leadership strategies, and the influence of interest groups within the state.

Turkey's post-2011 Syrian policy has been significantly influenced by domestic political factors. For instance, domestic initiatives such as the Solution Process (Çözüm Süreci) substantially impacted Turkey's approach to Syria. The termination of this process and shifts in domestic politics have steered Turkey's military and diplomatic strategies in Syria. Moreover, intervening variables, such as decision-makers' perceptions and certain local dynamics, have often been decisive in shaping policymaking processes. In this context, Turkey's policy toward Syria has evolved over time in parallel with domestic political fractures and power shifts, influenced by leadership preferences and internal balances of power.

Similarly, Russia's Syrian policy has been shaped by the interaction of internal and external factors. Russia's 2015 intervention in Syria is closely linked to domestic power struggles, leadership strategies, and global power competition. Through its military presence in Syria, Russia has sought to protect its strategic interests in the Middle East and reassert its status as a global power vis-à-vis the West. However, this pursuit has been influenced by President Putin's leadership style and the internal political structure of Russia, which have shaped both the decisions related to the intervention and its continuity.

The divergent policies pursued by Turkey and Russia in the Syrian civil war have been significantly influenced by their respective internal dynamics and national interests. From the perspective of neoclassical realism, these foreign policy preferences have been shaped not only by pressures from the international system but also by domestic politics and leadership strategies. Turkey and Russia have developed distinct roadmaps for the Syrian crisis based on their national security concerns, domestic political contexts, and strategic interests. These differences have deeply affected bilateral relations, leading to both strategic cooperation and serious tensions.

In line with the predictions of neoclassical realism, the relations between Turkey and Russia have been shaped by external threats and opportunities while simultaneously reflecting

the strategic calculations and leadership preferences shaped by domestic politics. This interdependence has driven the two countries to jointly influence Syrian policies, occasionally resulting in tensions but also fostering common solutions.

GİRESUN MÜZESİ'NDE BULUNAN TRABZON İMPARATORU II. IOANNES KOMNENOS (1280-1297) DÖNEMİ SİKKELERİ

Tülay ÖZBAKAR*

ÖZ

1204 yılında Konstantinopolis'te yaşanan IV. Haçlı Seferi sonrasında Bizans yönetimi Latinlerin eline geçerken; İznik, Trabzon ve Epir'de Bizans İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak ardıl devletler kurulmuştur. Kendilerini Büyük Komnenoslar olarak isimlendiren Trabzon İmparatorluğu yöneticileri, merkez Trabzon olmak üzere, Karadeniz'in kuzey-doğusunda, 1461 yılına kadar bölgede siyasi ve askeri bir güç olarak varlık göstermiştir. Trabzon İmparatorluğu, kendine ait bir kimlik oluştururken hem Bizans kültüründen etkilenmiş hem de çevresindeki kültürlerden etkilenmiştir. Bu durum Trabzon İmparatorluğu'nun sikke sistemine de etki etmiştir. Erken dönem Trabzon İmparatorluğu sikkelerinde, Bizans sikke sistemi ve ikonografisinin etkileri görülürken, asper sikkelerin basılmasıyla birlikte imparatorluk kendine has özellikte sikkeler oluşmuştur. Yapmış olduğumuz çalışma kapsamında, Trabzon İmparatorluğu döneminde basılmış ve II. Ioannes Komnenos dönemine (1280-1297) tarihlendirilen 10 adet asper sikke detaylı bir şekilde incelenmiştir. Buna göre, tip olarak birbirinin aynısı gibi görünen II. Ioannes sikkeleri aslında kıyafet, taç, asa, monogram ve sigla özelliklerine göre farklı olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmanın amacı, II. John dönemi sikkelerini tanıtarak literatüre katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Sikke, II. Ioannes Komnenos, Trabzon İmparatorluğu, Giresun Müzesi

COINS OF THE PERIOD OF EMPEROR OF TREBİZOND, JOHN II COMNENUS (1280-1297) IN GİRESUN MUSEUM

ABSTRACT

In 1204, after the IVth Crusade in Constantinople, Byzantine rule fell to the Latins, while successor states were established in Nicaea, Trebizond and Epiros as the heirs of the Byzantine Empire. The rulers of the Empire of Trebizond, who called themselves the Great Comnenus, existed as a political and military power in the northeast of the Black Sea, with Trebizond as its centre, until 1461. While creating its own identity, the Empire of Trebizond was influenced both by Byzantine culture and the surrounding cultures. This situation also affected the coinage of the Trebizond Empire. While the effects of the Byzantine coinage system and iconography were seen in the early coins of the Trebizond Empire, with the minting of asper coins, the empire formed coins with its own characteristics. Within the scope of our study, 10 asper coins minted during the Empire of Trebizond and dated to the reign of John II Comnenus (1280-1297) were analysed in detail. Accordingly, it has been determined that the coins of John II, which appear to be identical in type, are actually different in terms of clothing, crown, scepter, monogram and sigla. The aim of this study is to contribute to the literature by introducing the coins of John II period.

Keywords: Coin, John II Comnenus, Trebizond Empire, Giresun Museum

1. Giriş

1204 yılında Konstantinopolis'in Latinler tarafından işgal edilmesiyle birlikte yaşanan siyasi boşlukta, Bizans'ın egemenliğini yeniden tesis etmek amacıyla yerel yönetimler kurulmuştur. İznik İmparatorluğu, Theodoros Laskaris önderliğinde Anadolu'nun batı ucunda kurulurken; Epir Despotluğu, Mikhail Angelos tarafından Adriyatik sahilinde kurulmuştur. Karadenizin

Gönderilme Tarihi: 09.01.2025

Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, ANKARA; ORCID: 0000-0002-0581-3778, E-posta: tulay88_19@hotmail.com

*Bu makale, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalında hazırlanmakta olan doktora tezinin bir bölümünden üretilmiştir.

güneydoğu ucunda ise Trabzon İmparatorluğu ortaya çıkmıştır (Norwich, 2012, s.173). Trabzon İmparatorluğu, İznik ve Epir İmparatorluklarının aksine, Konstantinopolis'in 1204 yılında Latinler'in eline geçmesinden hemen önce kurulmuştur (Ostrogorsky, 2019, s. 393; Gregory, 2008, s. 275). Buna göre, Trabzon İmparatorluğu resmi olarak 1204 yılında kurulmuş olmasına karşın, başlangıç tarihi Bizans'ın Komnenos Hanedanlığı'nın son temsilcisi I. Andronikos Komnenos'a (1183-1185) kadar uzanmaktadır (Haldon, 2007, s. 202).

I. Andronikos Komnenos, Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos'un yakın akrabası olup aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'nda önemli görevler üstlenmiş bir kişidir. Rusya, Kilikya, Suriye, Mezapotamya ve Ermenistan bölgelerindeki güçlerle siyasi ilişkilerde bulunmuştur. I. Andronikos, aynı zamanda Bizans tahtına çıkmak için I. Manuel Komnenos ile rekabet halinde olmuştur. Bu durum karşısında I. Manuel, I. Andronikos'u siyasi denetimi altına alarak Karadeniz bölgesine vali olarak tayin etmiştir. Fakat I. Manuel'in ölümünün ardından I. Andronikos Komnenos, bir isyan başlatarak Bizans yönetimini ele geçirmiştir (Vasiliev, 1936, s. 5-6). 1183-1185 yılları arasında Bizans tahtını elinde tutan I. Andronikos Komnenos, çıkan bir isyan sonucunda tahtan indirilerek, ailesiyle birlikte katledilmiştir. Yaşanan bu katliamdan I. Andronikos'un torunları Aleksios ve David kurtulabilmiştir. Tarihi kayıtlarda 1204 yılına kadar bu kardeşler hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır (Miller, 2007, s. 11). Aleksios ve David kardeşler, akrabaları olan Gürcü Kraliçesi Tamar'ın (1184-1212) askeri desteğiyle 1204 yılı Nisan'ında Trabzon'u ele geçirerek Trabzon İmparatorluğu'nu kurmuşlardır. Sonrasında Paphlagonia bölgesini ele geçirerek sınırlarını Karadeniz Ereğlisi'ne kadar genişletmişlerdir (Ostrogorsky, 2019, s. 393).

1204 yılında Büyük Komnenoslar ismiyle kurulan Trabzon İmparatorluğu'nun, özellikle Karadeniz bölgesinde ortaya çıkmasında birtakım faktörler etkili olmuştur. Bunlardan ilki, Bizans topraklarının İslam orduları ve sonrasında Anadolu Selçuklu kontrolüne girmesi neticesinde Bizans İmparatorluğu'nun merkeziyetçi yapısı bozulmaya başlamıştır. Bu süreçte güçlü aristokrat aileleri Bizans yönetimine karşı isyan ederek, kendi hâkimiyetlerini kurmaya çalışmışlardır (Karpov, 2016, s. 99-115). 1075 yılında Trabzon'a vali olarak atanan Theodore Gabras ve ailesi de bu yerel güçlerden biridir. Theodore Gabras, bir yandan Türk beylikleri ile ittifak kurarken, diğer taraftan Bizans yönetimine karşı bağımsız hareket etmiştir¹. Bu nedenle Trabzon ve çevresi uzun yıllar Gabras ailesinin etkisi altında kalmıştır (Ayan, 2007, s. 62-63). Sonrasında Aleksios ve David kardeşler yereldeki bu bağımsızlık algısını amaçları doğrultusunda kullanmışlardır (Eastmond, 2016, s. 49). Diğer bir sebep ise I. Andronikos Komnenos'un bu bölgede valilik yapması nedeniyle bölge halkı tarafından tanınıyor olmaları ve Paphlagonia askeri birliklerinden destek görmeleri olarak ifade edilmektedir (Karpov, 2016, s. 131-132).

Trabzon İmparatorluğu'nun hâkim olduğu sınırlar incelendiğinde, imparatorluğun Karadeniz kıyı kuşağı boyunca uzandığı ve çevresinin yüksek sıradağlarla kuşatıldığı gözlemlenmektedir. Trabzon İmparatorluğu, bu dar kıyı şeridinde yaklaşık 257 yıl boyunca varlığını sürdürmüştür. Bu uzun süreli varlığın en önemli sebepleri arasında, doğal bir savunma duvarı işlevi gören Pontus Dağları, başkent Trabzon'un güçlü savunma yapıları, önemli ticaret yollarına yakınlık ve kurulan ticari ilişkiler yer almaktadır. Ayrıca, dikkatli bir şekilde yürütülen diplomatik ilişkiler ve evlilik bağları, Trabzon İmparatorluğu'nun 1461 yılına kadar varlığını devam

¹ 11. yüzyıldan itibaren, Gabras ailesi tarafından bağımsız hareket etme isteğinin bir sonucu olarak, Trabzon darp-hanesinde bakır sikkeler üretmiştir. Bu sikkeler, Bizans yönetiminden bağımsız olarak bölgede basılan ilk sikkelerdir. Gabras dönemi sikkeleri, ikonografik açıdan incelendiğinde dönemi içinde basılan Bizans sikkelerinden farklılık göstermiştir. Gabras döneminde yalnızca sikke basımı yapılmamıştır. Aynı zamanda mühürlere de rastlanılmaktadır (Feldman, 2018, 206).

ettirmesini sağlamıştır (Haldon, 2007, s. 202-205). 1204-1214 yılları arasında bağımsız şekilde hareket eden Trabzon İmparatorluğu, 1214 yılında Selçuklulara, 1243 yılında Moğollara, 1402 yılında Osmanlı ve sonrasında Timurlulara, 1456 yılından sonra da tekrar Osmanlı yönetimine vergi vererek, onların vasalı durumunda olmuştur. 1461 yılına gelindiğinde, Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon şehrini denizden ve karadan kuşatmasıyla, Trabzon İmparatorluğu teslim olmuştur. Böylelikle 1204 yılından başlayan Trabzon İmparatorluğu'nun varlığı, Eylül 1461 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibaren bölgede Osmanlı İmparatorluğu faaliyet göstermeye başlamıştır (Ünal, 2012, s. 144).

2. Trabzon İmparatorluğu Asper Sikkeleri

1204 yılında Trabzon İmparatorluğu'nun kurulmasının ardından bağımsızlığının bir sembolü olarak sikke basımı gerçekleştirilmiştir. Bu sikkeler, 19. yüzyıldan itibaren araştırmacıların dikkatini çekerek inceleme konusu olmuştur. İlk çalışmaların bilimsel içeriğe sahip olmaması, sikkelerin birim değerlerinin bilinmemesi ve ikonografik bakımdan yeterince incelenmemesi nedeniyle Trabzon İmparatorluğu sikkeleri, Bizans İmparatorluğu sikkeleri kapsamında değerlendirilmiştir (Ünal vd, 2022, s. 4). Günümüzde yapılan çalışmaların niteliği ve sayısının artmasıyla birlikte Trabzon İmparatorluğuna ait sikkeler, Bizans İmparatorluğu sikkelerinden bağımsız olarak değerlendirilmektedirler.

Trabzon İmparatorluğu'nun ilk yöneticisi Aleksios Komnenos olmasına rağmen, ilk sikkeler I. Andronikos Gidon (1222-1238) tarafından bastırılmıştır (Гурулева, 2024, s. 252; Bendall, 2015, s.10). Fakat ilk yapılan çalışmalarda bu durum daha farklı kabul edilmiştir. 1862 yılında yapılan bir çalışmada J. Sabatier, I. Aleksios Komnenos'un yönetimine atfettiği iki bakır sikke yayınlamıştır. Yine bu konu üzerinde duran W. Wroth, 1911 yılındaki çalışmasında I. Aleksios'un sarayının zenginliklerinden dolayı bu dönemde sikke basılmış olabileceğinden bahsetmektedir (Ünal, 2012, s. 149). Literatürde I. Andronikos Gidon sikkeleri, başlangıçta anonim sikkeler arasında sayılırken, Simon Bendall'in yapmış olduğu çalışmayla birlikte bu sikkeler, Trabzon İmparatorluğu sikke grubu içinde değerlendirilmiştir (Füeg, 2014, s. 35). Sonrasında I. Andronikos Gidon tarafından basılan sikkeler, Trabzon İmparatorluğu'nun ilk sikkeleri olarak kabul edilmiştir. Özellikle Trabzon İmparatorluğu'nun, İznik İmparatorluğu ve Anadolu Selçuklu ile yaşadığı askeri ve siyasi olayların ekonomiye olumsuz etkisi nedeniyle, I. Aleksios döneminde sikke basımının yapılmadığı düşünülmektedir. Böylece, ilk sikke basımının I. Andronikos Gidon zamanında gerçekleştirildiği kabul edilmektedir (Гурулева, 2024, s. 252).

Trabzon İmparatorluğu döneminde altın sikke basımı yapılmamıştır. Bunun yerine gümüş ve bakır sikkeler basılmıştır. Erken dönemde avarı düşük gümüş "scyphate trakhy" görülürken (Ünal, 2015, s. 143), bakır sikke birimi olarak da "trachea" ve "teterteron" kullanılmıştır (Bendall, 2015, s. 10-11). Yaygın olarak kullanılan bu sikkeler, aslında Bizans İmparatorluğu sikke ikonografisinin bir devamı niteliğinde olmuştur. Sikkelerin üzerinde, Bizans sikkelerinde de görebileceğimiz İsa, Meryem, Vaftizci Yahya ve haç sembolleri bulunmaktadır (Ünal, 2012, s. 152-153). Trabzon İmparatorluğu'nun asıl sikke grubunu ise "asper"² olarak ifade edilen yassı formda basılan sikkeler oluşturmaktadır (Wroth, 1911, s. lxxxiii). Asper sikkelerin, ilk olarak I. Ioannes Komnenos (1235-1238) iktidarı döneminde basıldığı düşünülmüşse de 1978 yılında M. Kurşanskis'in çalışmalarıyla aslında asper sikkeleri basan ilk kişinin I. Manuel Komnenos olduğunu kanıtlanmıştır (Ünal vd. 2022, s.32). I.Manuel Komnenos dönemi itibarıyla Ceneviz

² Asper, Latince kaba anlamına gelen sözcükten türetilmiş olup, sert, kaba ve yeni basılmış manasında kullanılmıştır. Yunanca asper sözcüğü ise beyaz anlamı taşımaktadır ve sikkelerin renginden dolayı bu isim verilmiştir (Bellinger vd, 1999, s. 38-39).

ve Venediklilerle olan ticari ilişkiler, deniz ve karayolu kavşağında bulunan Trabzon'u uluslararası ticaretin merkezi durumuna getirmiştir. Trabzon İmparatorluğu'nda yaşanan bu gelişmelere bağlı olarak, I. Manuel'in yönetiminin sonlarına doğru asper sikkeler piyasaya sürülmüştür (Гурулева, 2024, s. 252). Yine bu dönemde I. Manuel'e ait sikkelerin kopyaları da üretilmiştir. Özellikle Batı Gürcistan bölgesinde "Kirmanueli" olarak ifade edilen sikkelerin olduğu bilinmektedir (Козубовський, 2014, s. 87). Ayrıca, 1282-1285 yılları arasında basılan gümüş "Georgauli" sikkeler, Trabzon sikkeleri model alınarak bastırılan sikkeler arasında yer almıştır. Bölgede bu taklit sikkelerin yanı sıra Trabzon İmparatorluğu sikkeleride yoğun olarak kullanılmıştır (Georganteli, 2010, s. 100).

I. Manuel Komnenos (1238-1263), II. Andronikos Komnenos (1263-1266) ve George Komnenos (1266-1280) zamanında basılan asper sikkelerin ağırlıkları ve kalitesi oldukça yüksek tutulmuştur. 1297 yılından sonra asperin ağırlığı ve kalitesinde düşmeler görülmeye başlamıştır. Özellikle III. Alexios (1349-1390), III. Manuel (1390-1416) ve IV. Alexios (1416-1429) dönemlerinde sikke ağırlığındaki düşüş çok daha belirgin olmuştur. 1.0 gramın altına düşen sikkelere rastlanılmaktadır. Bu durum, Trabzon İmparatorluğu'nun ekonomik özelliklerinin yanı sıra dönemin siyasi olaylarının sikkelere yansımaları olarak ifade edilmektedir (Georganteli, 2010, s. 96).

Sikkelerin basımı için gerekli gümüş madeni, Karadeniz sahili boyunca Argria (Halkavala), Tzanicha (Canca), Zigana ve Paipertes (Bayburt) arası ve Chaldia'nın (Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Rize ve Artvin çevresini kapsayan bölge) iç kesimlerdeki madenlerden çıkarılmıştır. Bu madenlerin dışında, Rusya ve Kafkaslar'dan gümüş ihracatı yapılmıştır. Zorunlu hallerde ise manastır ve kiliselerden gümüş ihtiyacı karşılanmıştır (Georganteli, 2010, s. 94-95).

Trabzon İmparatorluğu'na ait sikkelerin üzerinde çeşitli harf ve sembollerden oluşan işaretler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar, bu sembollerin darphane işareti olduğunu belirtmişlerdir. Ancak hangi darphanede hangi sembol basıldığı ya da ortak bir darphane işareti kullanıldığı tam olarak aydınlatılamamıştır (Wroth, 1911, s. xc-xci).

Sikkeler üzerinde görülen bu özel işaretlere "sigla" ya da "sembol" ismi verilmektedir. 1204-1453 yılları arasında basılan, Bizans İmparatorluğu sikkelerinde de siglalar kullanılmıştır (Lianta, 2007, s. 249). Trabzon İmparatorluğu sikkeleri üzerinde bu siglalar tek bir tipte yapılmamış olup harf, bitki, hayvan başları, gezegen, nokta ve haçlar en çok tercih edilen sembollerden birkaçını oluşturmaktadır (Bendall, 2015, s. 19).

Asper sikkeler, ikonografik olarak incelendiğinde iki tipte karşımıza çıkmaktadır. Erken tarihli sikkeler üzerinde Aziz Eugenios ve imparator tasvirleri ayakta verilmiştir. II. Aleksios Komnenos'tan sonra basılan sikkelerde ise figürler at üzerinde görülmektedir (Wroth, 1911, s. xc-xcii). Tasvirler ister at üzerinde isterse de ayakta verilmiş olsun, her zaman ön yüzde şehrin Koruyucu Azizi Eugenios tasviri yer alırken, arka yüzde de imparator tasvirine yer verilmiştir (Ünal vd. 2022, s. 7).

Aziz Eugenios Yunanca "eu-genes/yüce-doğuştan iyi" kelimesinden gelmektedir (Ünal, 2015, s. 141). Trabzon İmparatorluğu'nun ilk piskopozu olan Aziz Eugenios, Roma İmparatoru Diocletianus zamanında Hristiyanlığı yaydığı için şehit edilmiştir. Ölümünden sonra da azizlik mertebesine çıkarılan Eugenios, öldüğü tarih olan 20 ya da 21 Ocak "Azizin Kutsal Günü" olarak kutlanmaktadır (Kazdhan vd, 1991. 742-743). Bizans İmparatoru I. Basileos döneminden itibaren 24 Haziran da kutsal gün olarak kabul edilmiştir (Ünal, 2015, s. 141). Trabzon İmparatorluğu döneminde hem yöneticiler hem de halk karşılaşılan her güçlükte, Aziz Eugenios kültüründen destek bulmayı beklemişlerdir (Keçiç, 2016, s. 1245). Bu yüzden Aziz Eugenios tasviri,

Trabzon'un diğer sanat eserinde olduğu gibi, I. Manuel Komnenos döneminden itibaren basılan sikkeler üzerinde de yer almıştır (Ünal, 2015, s. 146). Trabzon İmparatorluğu sikkelerinde Aziz Eugenios, ayakta ya da at üzerinde tasvir edilmiştir. İmparator Georgios döneminde basılan bazı sikke örneklerinde ise ön yüzde Aziz Georgios tasvirine yer verilirken, sikkenin arka yüzünde bir haç ve bu haçın kolları arasında da Aziz Eugenios'un ismi bulunmaktadır. Böylece sikkeler üzerinde Aziz Eugenios tasviri olmasa bile, isminin anılmaya devam edilmesi bakımından dikkat çekicidir (Wroth, 1911, s. Ixxxvii).

Ayakta verilen aziz tasvirlerinin üzerinde tunik ve pelerin bulunurken, at üzerinde verilen aziz tasvirinin üzerinde chlamys ve divitision vardır. Her iki tipte de aziz tasvirinin elinde üzeri haç şeklinde tasarlanmış bir asa yer almaktadır. Ancak ayakta tasvir edilen azizlerin ellerindeki asanın boyu uzun, at üzerinde tasvir edilen azizlerinki ise kısadır (Гурулева, 2024, s. 252).

Asper sikkelerin üzerinde yer alan imparator tasvirleri, azizlerde olduğu gibi önce tam boy ayakta verilmiştir. Daha sonra at üzerinde tasvir edilmiştir (Wroth, 1911, s. xc-xcii). At üzerinde süvari, savaşçı toplumların ortak bir özelliği olarak hemen her dönemde farklı kültür ve coğrafyalarda tercih edilen bir figür olmuştur. Güçlü bir lider, komutan ya da halk kahramanı ile ilişkilendirilmiştir (Maraşlı, 2017, s. 575). Süvari tasviri, özellikle 13. yüzyılda basılan Anadolu Selçuklu sikkelerinde yoğun olarak tercih edilmiştir (İzmirliler, 2011, s. 97). Anadolu Selçuklu sikkeleri, Trabzon İmparatorluğu sikkelerini etkileyerek, 1297 yılından itibaren basılan asper sikkeler üzerinde hâkim tip haline gelmiştir. Bu durum Anadolu'da yaşayan kültürlerin etkileşimi açısından dikkat çekmektedir. Son dönemde ise tekrar tam boy imparator figürü görülmeye başlanmıştır. (Ünal, 2012, s. 151).

Ayakta verilen imparatorun üzerinde loros, başında ise pendilialı bir taç bulunmaktadır. At üzerinde verilen imparatorun üzerinde de chlamys ve divitision bulunmaktadır. Ayakta tasvir edilen imparatorların ellerinde hükümdarlık sembolü olan labarum, globus, akakia görülürken (Гурулева, 2024, s. 252), at üzerinde verilen imparator tasvirlerinin elinde yalnızca kısa saplı asa görülmektedir. Ancak asanın üst kısmı haç, üççatal, üç çizgi ya da inci dizili olacak şekilde tasarlanmıştır (Retowski, 1974).

Hem ön hem de arka yüzde verilen monogramlar oldukça basit olup, azizi ya da imparatoru tanımlamaya yöneliktir. Sikke üzerindeki yazıtlar şekilsel olarak Gürcü ve Ermeni sikkelerindeki yazıtlarla benzerlik göstermektedir (Ünal, 2012, s. 155). Ancak burada imparatorların tespit edilmesinde katkı sağlayan monogramlarda birtakım sorunlarla karşılaşmaktadır. Buna göre sikkeler üzerinde aynı adı taşıyan birden çok imparator bulunmaktadır. Bu durum sikkelerin tanımlanmasını zorlaştırmaktadır (Козубовський, 2014, s. 87).

3. Katalog

Sikke No:1

24.13 mm, 2.8 gr, Env. No:5053

Ön Yüz: ...|ΕΥ-ΓΕ|ΝΙ|OC monogramı vardır. Aziz Eugenios, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında nimbus bulunan azizin üzeri, tunik ve pelerin giyimlidir. Tuniğin üst kısmında ⋈ şeklinde motif bulunmaktadır. Aziz sağ eliyle asa tutarken, sol eliyle de pelerinin ucunu tutmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Arka Yüz: IŪ|O|KO| -N|O|C monogramı vardır. İmparator, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında pendilialı tacı bulunan imparatorun üzeri, loros ve divition giyimlidir. Loros'un alt ve üst kısmında ⚡ şeklinde motif bulunurken, orta kısımda ise ⚡ şeklinde motif vardır. İmparator, sağ eliyle labarum tutarken, sol eliyle globus tutmaktadır. Sikkenin sağ üst kısmında ise imparatoru taçlandıran Manus Dei bulunmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Ref.: Wroth, s. 275, no: 81

Sikke No: 2

23.75 mm, 2.8 gr, Env. No: 5107

Ön Yüz: @|EV-ƆE|NI|OC monogramı vardır. Aziz Eugenios, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında nimbus bulunan azizin üzeri, tunik ve pelerin giyimlidir. Tunığın üst kısmında ⚡ şeklinde motif bulunmaktadır. Aziz sağ eliyle asa tutarken, sol eliyle de pelerinin ucunu tutmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Arka Yüz: IŪ|O|KO| -N|O|C monogramı vardır. İmparator, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında pendilialı tacı bulunan imparatorun üzeri, loros ve divition giyimlidir. Loros'un alt ve üst kısmında ⚡ şeklinde motif bulunurken, orta kısımda ise ⚡ şeklinde motif vardır. İmparator, sağ eliyle labarum tutarken, sol eliyle globus tutmaktadır. Sikkenin sağ üst kısmında ise imparatoru taçlandıran Manus Dei bulunmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Ref.: Wroth, s. 275, no: 81

Sikke No: 3

AR, 24.25 mm, 2.7 gr, Env. No: 5045

Ön Yüz: ... -EV|ƆE|NI|O|S monogramı vardır. Aziz Eugenios, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında nimbus bulunan azizin üzeri, tunik ve pelerin giyimlidir. Tunığın üst kısmında ☉ şeklinde motif bulunmaktadır. Aziz sağ eliyle asa tutarken, sol eliyle de pelerinin ucunu tutmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Arka Yüz: ... - N|O|S monogramı vardır. İmparator, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında pendilialı tacı bulunan imparatorun üzeri, loros ve divition giyimlidir. Loros'un alt ve üst kısmında ⚡ şeklinde motif bulunurken, orta kısımda yer alan motif silinmiştir. İmparator, sağ eliyle labarum tutarken, sol eliyle globus tutmaktadır. Sikkenin sağ üst kısmında ise imparatoru taçlandıran Manus Dei bulunmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Ref.: Wroth, s. 275, no: 80

Sikke No: 4

22.77 mm, 2.9 gr, Env. No: 5106

Ön Yüz: @|EV-ƆE|NI|O|C monogramı vardır. Aziz Eugenios, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında nimbus bulunan azizin üzeri, tunik ve pelerin giyimlidir. Tunığın üst kısmında ⚡ şeklinde motif bulunmaktadır. Aziz sağ eliyle asa tutarken, sol eliyle de pelerinin ucunu tutmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Arka Yüz: ΙΩ|Ο|ΚΟ|ΜΗ-Ν|Ο|C monogramı vardır. İmparator, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında pendilialı tacı bulunan imparatorun üzeri, loros ve divitision giyimlidir. Loros'un alt ve üst kısmında ⚡ şeklinde motif bulunurken, orta kısımda ise ••••• şeklinde motif vardır. İmparator, sağ eliyle labarum tutarken, sol eliyle globus tutmaktadır. İmparatorun sol kolunun altında ⚡ sembolü bulunmaktadır. Sikkenin sağ üst kısmında ise imparatoru taçlandıran Manus Dei bulunmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Ref.: Retowski, s. 95, no:90

Sikke No:5

23.87 mm, 2.9 gr, Env. No: 5083

Ön Yüz: Ⓐ|ΕΥ-ΓΕ|ΝΙ|Ο monogramı vardır. Aziz Eugenios, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında nimbus bulunan azizin üzeri, tunik ve pelerin giyimlidir. Tunığın üst kısmında :: şeklinde motif bulunmaktadır. Aziz sağ eliyle asa tutarken, sol eliyle de pelerinin ucunu tutmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Arka Yüz: ΙΩ|Ο|ΚΟ| -Ν|Ο|C monogramı vardır. İmparator, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında pendilialı tacı bulunan imparatorun üzeri, loros ve divitision giyimlidir. Loros'un üzerinde ✕ şeklinde motif vardır. İmparator, sağ eliyle labarum tutarken, sol eliyle globus tutmaktadır. Sikkenin sağ üst kısmında ise imparatoru taçlandıran Manus Dei bulunmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Ref.:

Sikke No: 6

21.06 mm., 2.94 gr., Env. No: 5047

Ön Yüz: ...|...V-ΓΕ|ΝΙ|Ο|C monogramı vardır. Aziz Eugenios, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında nimbus bulunan azizin üzeri, tunik ve pelerin giyimlidir. Tunığın üst kısmında ⚡ şeklinde motif bulunmaktadır. Aziz sağ eliyle asa tutarken, sol eliyle de pelerinin ucunu tutmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Arka Yüz: ΙΩ|Ο|ΚΟ| -Ν|Ο|C monogramı vardır. İmparator, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında pendilialı tacı bulunan imparatorun üzeri, loros ve divitision giyimlidir. Loros'un üzerinde ✕ şeklinde motif vardır. İmparator, sağ eliyle labarum tutarken, sol eliyle globus tutmaktadır. Sikkenin sağ üst kısmında ise imparatoru taçlandıran Manus Dei bulunmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Ref.: Wroth, s. 261, no: 1

Sikke No: 7

22.65 mm., 2.9 gr., Env. No: 5051

Ön Yüz: Ⓐ|ΕΥ-ΓΕ|ΝΙ|Ο|C monogramı vardır. Aziz Eugenios, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında nimbus bulunan azizin üzeri, tunik ve pelerin giyimlidir. Tunığın üst kısmında ⚡ şeklinde motif bulunmaktadır. Aziz sağ eliyle asa tutarken, sol eliyle de pelerinin ucunu tutmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Arka Yüz: IŪ|O|KO| -N|O|S monogramı vardır. İmparator, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında pendilialı tacı bulunan imparatorun üzeri, loros ve divition giyimlidir. Loros'un üzerinde ✕ şeklinde motif vardır. İmparator, sağ eliyle labarum tutarken, sol eliyle globus tutmaktadır. Sikkenin sağ üst kısmında ise imparatoru taçlandıran Manus Dei bulunmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Ref.: Wroth, s. 261, no: 1

Sikke No: 8

23.88 mm, 2.8 gr, Env. No: 5066

Ön Yüz: @|EV-ƆE|N|O|S monogramı vardır. Aziz Eugenios, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında nimbus bulunan azizin üzeri, tunik ve pelerin giyimlidir. Tuniğin üst kısmında : II şeklinde motif bulunmaktadır. Aziz sağ eliyle asa tutarken, sol eliyle de pelerinin ucunu tutmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Arka Yüz: IŪ|O|KO| -N|O|S monogramı vardır. Sikkenin arka yüzünde imparator, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında pendilialı tacı bulunan imparatorun üzeri, loros ve divition giyimlidir. Loros'un üzerinde ✕ şeklinde motif vardır. İmparator, sağ eliyle labarum tutarken, sol eliyle globus tutmaktadır. Sikkenin sağ üst kısmında ise imparatoru taçlandıran Manus Dei bulunmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Ref.: Retowski, s. 81, no: 21

Sikke No: 9

24.07 mm., 2.9 gr., Env. No: 5065

Ön Yüz: EV|Ɔ-ƆE|N|O| :S monogramı vardır. Aziz Eugenios, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında nimbus bulunan azizin üzeri, tunik ve pelerin giyimlidir. Tuniğin üst kısmında • II şeklinde motif bulunmaktadır. Aziz sağ eliyle asa tutarken, sol eliyle de pelerinin ucunu tutmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Arka Yüz: IŪ|O|K...-N|O monogramı vardır. İmparator, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında pendilialı tacı bulunan imparatorun üzeri, loros ve divition giyimlidir. Loros'un üzerinde ✕ şeklinde motif vardır. İmparator, sağ eliyle labarum tutarken, sol eliyle globus tutmaktadır. Sikkenin sağ üst kısmında ise imparatoru taçlandıran Manus Dei bulunmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Ref.: Wroth, s. 259, no: 1

Sikke No: 10

21.38 mm., 3.0 gr., Env. No: 5104

Ön Yüz: @|EV-ƆE|N|O|S monogramı vardır. Aziz Eugenios, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında nimbus bulunan azizin üzeri, tunik ve pelerin giyimlidir. Tuniğin üst kısmında ::II şeklinde motif bulunmaktadır. Aziz sağ eliyle asa tutarken, sol eliyle de pelerinin ucunu tutmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Arka Yüz: IŪ|O|KO-Ɔ|N monogramı vardır. İmparator, tam boy ayakta, cepheden ve sakallı olarak tasvir edilmiştir. Başında pendilialı tacı bulunan imparatorun üzeri, loros ve divition giyimlidir. Loros'un üzerinde ✕ şeklinde motif vardır. İmparator, sağ eliyle labarum tu-

tarken, sol eliyle globus tutmaktadır. Sikkenin sağ üst kısmında ise imparatoru taçlandıran Manus Dei bulunmaktadır. Sikkenin etrafı nokta sıralı bordür ile kuşatılmıştır.

Ref.: Wroth, s. 260, no:9

4. Değerlendirme

Giresun Müzesi, Trabzon İmparatorluğu dönemine ait sikkeler bakımından oldukça zengin bir müzedir. Koleksiyonda, Trabzon İmparatorluğu'na ait 1526 adet sikke bulunmaktadır. Bu sikkelerden yalnızca 10 adet sikke II. Ioannes Komnenos (1280-1297) dönemine aittir. Makale kapsamında incelenen bu sikkelerin buluntu yeri kesin olarak tespit edilememiş olup, tamamı satın alma yoluyla müze envanterine dâhil edilmiştir.

II. Ioannes Komnenos'a (1280-1297) ait sikkelerin çapları 21,06 mm ile 24,25 mm arasında değişirken, ağırlıkları ise 2,7 gram ile 3 gram arasında değişiklik göstermektedir.

Trabzon sikkelerinin ön yüzlerinde, I. Manuel Komnenos döneminde basılan asper sikkelerle birlikte aziz tasviri yer almaya başlamıştır. Aziz tasviri, Bizans sikkeleri üzerinde ilk kez İmparator Aleksandros (912-913) dönemi solidusları üzerinde görülmüştür (Bellinger vd, 1973, s. 174). Bizans sikkelerinde aziz olarak, Aziz Mikhail, Demetrios, Georgios ve Theodoros en çok tercih edilen azizler iken (Tekin, 2009, s. 33), Trabzon İmparatorluğu sikkelerinde ise Aziz Eugenios ve Aziz Georgios tasvirlerine yer verilmiştir. Ancak Aziz Eugenios, Trabzon sikkelerinde en çok karşımıza çıkan tiptir (Ünal, 2012, s. 152-153). Makalenin konusunu oluşturan II. Ioannes dönemi sikkelerinin ön yüzünde de Aziz Eugenios tasviri bulunmaktadır. Burada aziz tasviri cepheden, tam boy ayakta verilmiştir. Azizın yüzü uzun ve sakallı olup, saçları hafif dalgalı, kulak hizasındadır. Sikke üzerinde aziz, dini bir lider olduğunu vurgulamak için nimbuslu olarak tasvir edilmiştir. Erken Hristiyan sanatında, 6. yüzyıldan itibaren azizlerin başı etrafında yaygın olarak kullanılan nimbus, genellikle daire şeklinde verilmektedir (Sunay, 2012, s. 200). Koleksiyondaki sikkeler üzerinde verilen nimbuslar, azizin omuzları üzerinde başlayıp başın etrafını bir daire şeklinde kuşatmaktadır.

Tunik			
t.1	t.2	t.3	t.4
t.5	t.6	t.7	t.8

Tablo 1: II. İonnes Komnenos'a Ait Sikkelerin Ön Kıyafet Tipleri

II. Ioannes dönemi sikkelerinin ön yüzünde yer alan azizin üzerinde pelerin ve tunik bulunmaktadır. Azizin boynunun hemen alt kısmında uçları birbirine yuvarlak bir broş ile tutturulmuş pelerin, azizin omuz hizasında kıvrımlar oluşturarak arkaya doğru uzanmaktadır. Aziz, sol eliyle arkadan gelen pelerinin ucunu sağ kolunun altından geçirerek öne doğru çekmektedir. Pelerinin diğer ucu ise azizin sol kolu üzerinde verilmiştir. Böylece azizin, sırt kısmından ayaklarına kadar pelerin ile örtülüyken, ön kısmında azizin göğüs kısmı ve diz kapağından aşağısı açık bırakılmıştır. Pelerinin altından verilen tunik, azizin ayaklarına kadar uzanmaktadır. Azizin göğüs hizasında tunik üzerinde motifler bulunmaktadır. Noktalar ve çizgiler ile oluşturulmuş motifler çeşitlilik göstermektedir (Tablo 1).

Asa			
s.1	s.2	s.3	s.4
			

Tablo 2: II. Ionnes Komnenos'a Ait Sikkenin Ön Yüz Asa Tipleri

Sikke üzerinde aziz sağ eliyle üzerinde haç olan asa tutmaktadır. Mevcut sikkeler içinde iki asanın detayları silinmiş (Kat. No: 3-9) olmasına karşılık diğer asaların detayları belirgin bir şekilde görülmektedir. Buna göre 4 farklı asa tespit edilmiştir. Tablo 2'de gösterilen s.1 (Kat No: 1-2) ve s.3 (Kat. No:4) tipindeki asalar, Trabzon İmparatorluğu sikkeleri içinde yaygın olarak görülen asa tipleridir. Bu iki asa arasındaki en büyük fark, haçın kollarının bitim yerleri üzerinde nokta olup olmamasıdır. Ancak II. Ioannes sikkeleri için yaygın asa örneğini Tablo 2, s.4 tipinde verilen asa örneği oluşturmaktadır. Bu tipin ayırt edici özelliği, üst kısımda yer alan ana haç motifine ek olarak asa sapının alt bölümüne yakın bir yerde iki noktayla haç oluşturulmasıdır. Bu şekliyle diğer asa tiplerinden ayrılmaktadır (Kat. No: 5-6-7-8). Diğer bir asa örneğini ise Tablo 2, s.2'de verilen, asanın sap kısmının bitim yerinde bir nokta konulmasıyla oluşturulmuştur.

Sikkenin Sol Tarafı		Sikkenin Sağ Tarafı				
a.1	a.2	b.1	b.2	b.3	b.4	b.5
⦿ εν	[⦿] εν γ	ΓΕ ΝΙ Ο	ΓΕ ΝΙ ΟC	ΓΕ ΝΙ Ο C	ΓΕ ΝΙ Ο ς	ΓΕ Ν Ο ς
		b.6	b.7			
		Ε ΝΙ Ο ς	Εν ΓΕ ΝΙ Ο ς			

Tablo 3: II. Ionnes Komnenos'a Ait Sikkelerin Ön Yüz Lejantı

Aziz tasvirinin iki yanında onu tanımlayan monogramlara yer verilmiştir. Buradaki yazılar yukarıdan aşağıya doğru sıralanmaktadır. Sikkenin sol tarafında, monogramları oluşturan harfler tek tek verildikleri gibi, iki harfin yan yana getirilmesiyle de oluşmaktadır. Ancak ikili olarak verilen harfler birleştirilmemiştir (Tablo 3, a.1- a.2). Sikkenin sol tarafındaki monogramlarda iki farklı tip ile karşılaşılmaktadır. Tablo 3'e baktığımızda a.1 tipi ile gösterilen monogram II. Ioannes Komnenos'a ait sikkeler içinde en yaygın kullanılan monogramı oluşturmaktadır. Yine tablo 3'te verilen a.2 monogram ise tek bir örnekle karşımıza çıkmaktadır (Kat. No: 9). Bu monogramın en önemli farklılığını ise sonuna eklenen Γ harfi olmuştur.

Sikkenin sol tarafında başlayan monogram, sikkenin sağ tarafında devam etmektedir. Bu kısımda da monogram kendi içinde farklı gruplara ayrılmaktadır. Yine Tablo 3'te verilen şekle göre b.1 tipe ait monogram 1 adet sikkede (Kat. No: 5), b.2 tipine ait monogram 2 adet sikkede (Kat. No: 1-2), b.3 tipine ait monogram 1 adet sikkede (Kat. No: 4), b.4 tipine ait monogram 3 adet sikkede (Kat. No: 6-7-8) b.5 tipine ait monogram 1 adet sikkede (Kat. No: 10), b.6 tipine ait monogram 1 adet sikkede (Kat. No:9) ve son olarak b.7 tipine ait monogram 1 adet (Kat. No: 3,) sikkede görülmektedir. Tablo 3'te yer alan b.1'den b.4 kadar olan monogramlar büyük oranda birbiriyle benzerlik göstermektedir. Monogramların sonuna eklenen C ve J harfleri bu farklılığı oluşturmaktadır. Bir diğer grubu oluşturan monogramda (Tablo 3, b.6), Γ harfi sağ tarafta verilmemiş, bunun yerine sol taraf tercih edilmiştir.

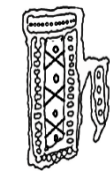
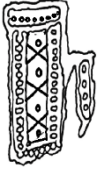
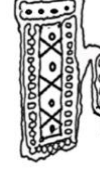
Sikkenin ön yüzünde dikkat çeken bir diğer husus sigla olarak ifade edilen süslemelerin yer almasıdır. Mevcut olan sikkeler incelendiğinde ön yüzde tek bir örnekle karşılaşılmaktadır (Kat. No: 9). Sigla, konumu itibarıyla sikkenin sağ tarafında bulunan monogramın en alt kısmında, J harfinin yanında bulunmaktadır. Bu nedenle monogramın bir parçası gibi algılanmaktadır. Sigla, şekline sahiptir. Burada 4 nokta ile aslında stilize edilmiş bir haç sembolize etmektedir.

Pendiali Taç	
p.1	p.2
	

Tablo 4: II. İonnes Komnenos'a Ait Sikkelerin Arka Yüzünde Bulunan Taç Tipleri

II. Ioannes dönemi sikkelerinin arka yüzünde imparator tasviri yer almaktadır. Sikkenin ön yüzündeki aziz tasvirinde olduğu gibi, arka yüzünde verilen imparator tasviri de cepheden, tam boy ayakta verilmiştir. İmparatorun yüzü uzun ve sakallıdır. Başının üzerinde bir hükümdarlık tacı bulunmaktadır. II. Ioannes Komnenos'a ait sikkelerin üzerinde, imparator tasvirlerini tamamlayan bir unsur olarak gördüğümüz bu taçlar kendi içinde iki farklı gruba ayrılmaktadır (Tablo 4). Bunlardan ilk grubu oluşturan taç (Tablo 4, p.1), üst kısmında yarım çember

şeklinde tasarlanmış olup üzerinde ise değerli taşlara yer verilmiştir. İmparatorun başının iki yanında, bu çembere tutturulmuş şekilde pendilia yer almaktadır. Bu sarkacın üzerinde süsleme görülmemesine karşılık, en alt kısmında gözyaşı damlasına benzer şekilde üçlü motif bulunmaktadır. Diğer grubu oluşturan taç (Tablo 4, p.2) ilk tipte olduğu gibi yarım çember şeklindedir. Ancak üst kısmında süsleme olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Çemberin iki yana uzanan sarkaçların üst kısmında süsleme görülmezken, en alt kısmında üç nokta ile oluşturulmuş bir süsleme yer almaktadır. Bu taç tipi, II. Ioannes Komnenos'a ait sikkelerin içinde tek bir örnekle karşımıza çıkmaktadır (Kat. No: 4).

Loros				
I.1	I.2	I.3	I.4	I.5
				
I.6	I.7	I.8	I.9	I.10
				

Tablo 5: II. İonnes Komnenos'a Ait Sikkelerin Arka Yüz Loros Tipleri

Bu çalışmada kıyafet detayları üzerinde durulmuş ve imparatorun üzerinde bulunan loros kendi içinde iki gruba ayrılmıştır. Birinci grupta yer alan lorosun uzun dikdörtgen parçası vücudun önünden çapraz geçerek, sol kolun üzerinden sarmaktadır (Tablo 5, I.1- I.2- I.3- I.4, Kat. No: 1- 2-3- 4). İkinci grup loroslar, tek parçadır yani vücudun önünde çapraz geçen bir parça yoktur (Tablo 5, I.5-I.6- I.7- I.8- I.9- I.10, Kat. No: 5-6-7-8-9-10). Ancak yine bu tipte de sol kol üzerinde lorosun sarkan parçası görülmektedir. Loros tipleri, kendi içinde elbise ön yüzünde yer alan çapraz geçişler, içlerindeki nokta bezemeler, tablionda yer alan bezemeler, elbisenin yakasında yer alan nokta bezemeler bakımından çeşitlilik göstermektedir. Örneğin Tablo 5'te verilen I.1 tipi lorosun (Kat. No:1) üst kısmında 4 noktadan oluşan süsleme bulunurken, alt kısmında da 4 nokta vardır. Kıyafetin ortasında bulunan tablionda ise şeklinde bir motif bulunmaktadır. Lorosun koldan sarkan parçası üzerinde yer alan nokta bezemelerin sayısı bakımından 4 noktadan oluşan süslemeye sahiptir. Yakasında ise 6 noktadan oluşan süsleme vardır. I.2 tipinde verilen lorosun (Kat. No: 2) üzerindeki süsleme detayları aslında I.1 tipinde verilen lorosa benzemektedir. Ancak aradaki fark tablionda verilen nokta sayısının farklı olmasıdır. I.3 tipinde verilen lorosun (Kat. No: 4) üst kısmında üç nokta bulunurken, gövdenin altında 5 nokta vardır. Orta kısımda kıyafetin detayları ise silinmiştir. Kol üzerinde verilen detayda 3 nokta bulunurken, yaka kısmında ise dört noktadan oluşmaktadır. Birinci grubun son tipi I.4'te (Kat. No:

4) ise üstte 3, altta 4, ortada ise yine 4 nokta bulunmaktadır. Ayrıca kol kısmında 2, yaka kısmında ise 4 nokta bulunmaktadır. Tip I.4'ün, süsleme detaylarındaki farklılık, nokta bezemelerin sayılarında olduğu kadar sol kol üzerinden sarkan parçasının diğer üç tipe göre daha kısa olmasıdır. İkinci grup loros tipi, elbisenin yakası üzerinde yer alan nokta bezemelerin sayısına göre çeşitlilik göstermektedir. Tablo 5'te yer alan I.5 tipindeki lorosun yakasında 12 (Kat. No: 5), I.6 (Kat. No: 6) ve I.7'de (Kat. No: 7) 8, I.8'de (Kat. No: 8) 7, I.9'da (Kat. No: 9) 5 ve I.10'da (Kat. No: 10) 4 nokta bulunmaktadır. Bu sikkelerin içinde I.6 ile I.10 tipinde verilen loroslar sadece yaka kısmı üzerindeki nokta sayısının değişmesiyle farklı tipler oluşturmaz aynı zamanda çapraz geçişleri ve kol detaylarındaki farklılıkla da belirleyici unsur olmuştur. Özellikle I.6 tipinde verilen loros üzerinde çapraz geçişler diğerleri ile karşılaştırıldığında çaprazı oluşturan haçin köşelerinin yuvarlaklaştırıldığı görülmektedir. I.10'da verilen lorostaki farklılık ise, kolun üzerinden aşağıya doğru inen kıyafetin uç kısmının farklı yöne bakacak şekilde yerleştirilmiş olmasıdır.

Labarum	Haç Globus	
I.1	g.1	g.2
		

Tablo 6: II. İonnes Komnenos'a Ait Sikkenin Arka Yüz Labarum ve Haç Globus Tipleri

II. Ioannes sikkeleri arka yüzünde yer alan imparatorun sağ elinde labarum tasviri bulunmaktadır. Oldukça sade olan labarumun üst kısmında, dikdörtgen bir bayrağı temsil eden kısım yer almaktadır. Üzerinde Bizans sikkelerinde alışık olduğumuz çizgi ya da noktalardan oluşan haç sembolleri burada gözükmemektedir (Demirel Gökalp, 2009, s. 31). Oldukça sade bir şekilde yapılmıştır. II. Ioannes döneminde basılan farklı tipteki asper sikkeleri üzerinde labarumun yerine üzeri haçlı asaya yer verilmiştir. Ancak ön yüzde, azizin elinde tuttuğu asalardan farklı olarak tasarlanmıştır. Üst kısmında yaygın olarak görülen haç sembolüne yer verilmişken, alt kısımda birbirine çapraz şekilde uzanan iki çubuğun uzatılmasıyla üç kollu asa oluşturulmuştur (Гурулева, 2024, s. 254).

İmparatorun sol elinde ise alt kısmı küre şeklinde olan ve üzerinde haç sembolü bulunan globus yer almaktadır. Globus kendi içinde iki gruba ayrılmaktadır. İlk grupta bulunan globus (Tablo 6, g.1), üzeri çizgilerden meydana gelmiş bir haçtan oluşurken, ikinci grup (Tablo 6, g.2) ise kürenin üzerinde noktaların konulmasıyla oluşmuştur. Buna göre, Giresun Müzesi'nde bulunan II. Ioannes sikkeleri incelendiğinde birinci gruba giren 9 adet sikke bulunurken, yalnızca bir sikke ikinci gruba dâhil edilmektedir (Kat. No: 3).

Sikkenin Sol Tarafı			Sikkenin Sağ Tarafı			
a.1	a.2	a.3	b.1	b.2	b.3	b.4
ΙΩ Ο ΚΟ	ΙΩ Ο ΚΟ ✠	ΙΩ Ο ΚΟ ΜΗ	Ν Ο	Ν Ο C	Ν Ο J	Η Ν

Tablo 7: II. İonnes Komnenos'a Ait Sikkelerin Arka Yüz Lejantı

Trabzon İmparatorluğu'na ait sikkelerin dönemlerinin tespit edilmesinde, sikkenin üzerindeki imparatorlara ait monogramlardan faydalanılmaktadır. Ancak aynı isimden birden fazla imparatorun olması sikkelerin dönemlerinin tespit edilmesini zorlaştırmaktadır. Bu bakımdan sikkeler üzerinde Ioannes ismini taşıyan ve dört farklı döneme ait sikke örneklerine rastlanılmaktadır (Wroth, 1911, s. xciii). Bu durumda sikkenin üzerindeki monogramla birlikte tasvirlerin veriliş şekli, kıyafet, taç, hükümdarlık sembolleri ve sigla gibi ayırt edici unsurlara da bakılmaktadır.

II. Ioannes Komnenos'a ait sikkelerin arka yüzünde de monogramlar bulunmaktadır. Bu monogramlarda, İmparator II. Ioannes Komnenos'un isminin kısaltmasına yer verilmiştir. Mevcut sikkelerde monogramlar yine sikkenin sol tarafından başlayıp, sağa doğru devam etmektedir. Burada da harfler yukarıdan aşağıya doğru uzanmaktadır. Sikkenin bu yüzünde verilen harfler, sikkenin ön yüzünde olduğu gibi tek tek ya da iki harfin yan yana verilmesiyle oluşmaktadır. Ancak bu örneklerin dışında farklı şekilde verilmiş monogramlar da bulunmaktadır. Buna göre sikkenin sol tarafında bulunan monogramlar üç grupta incelenmektedir (Tablo 7, a.1-a.2-a.3). Birinci gruba ait monogram tek bir sikke (Kat. No: 10) üzerinde görülmektedir. İkinci grup monogram 6 sikkede (Kat. No: 1-2, 5-8), üçüncü grup ise 1 sikkede (Kat. No: 4) yer almaktadır. Bunların dışında sikkenin çeşitli sebeplerden dolayı zarar görmesiyle birlikte üzerindeki monogramları silinmiş sikkelere de (Kat No: 3-9) rastlanılmaktadır.

Sikkenin sağ tarafında da monogramlara yer verilmiştir. Bu monogramlar dört farklı gruptan oluşmaktadır (Tablo 7, b.1-b.2-b.3-b.4). İlk grup monogramlar, N|O şeklindedir. (Tablo 7, b.1) İkinci (Tablo 7, b.2) ve üçüncü (Tablo 7, b.3) grup sikkeleri ise birinci grup sikkelerinin sonuna C ve J harflerinin ilave edilmesiyle yeni bir monogram tipi oluşturulmuştur. Dördüncü grup monogram (Tablo 7, b.4) ise diğer üçünden tamamıyla farklıdır. H|N harflerinden meydana gelmektedir. Buna göre incelediğimiz sikkelerin üzerinde birinci gruba dâhil ettiğimiz 1 adet sikke (Kat. No: 9), ikinci gruba ait 4 sikke (Kat. No: 1-2-4-5), üçüncü gruba ait 4 sikke (Kat. No: 3-6-7-8) ve dördüncü gruba ait 1 sikke (Kat. No: 9) tespit edilmiştir.

II. Ioannes sikkelerinin arka yüzünde sigla da yer almaktadır. Burada "Mühr-ü Süleyman" ya da "Davut yıldızı" olarak ifade edilen altı köşeli yıldız sembolü bulunmaktadır³. II. Ioannes Komnenos tarafından basılan başka tip asper sikkeler üzerinde Mühr-ü Süleyman tarzında basılan sigla dışında altı kollu yıldız, zambak ve kartal başı bulunmaktadır. Baker'in Trabzon İmparatorluğu sikkeleriyle alakalı çalışmasına baktığımızda, sikkenin arka kısmında kartal başı şeklinde sigla varsa, sikkenin ön kısmında da altı kollu yıldız ya da haç şeklinde bir sigla bulunmaktadır. Mühr-ü Süleyman şeklinde verilen sikkelerin ön yüzünde ise sigla yoktur (Baker, 2023, s. 67-83). Makale kapsamında incelemiş olduğumuz sikkede de aynı şekilde arka kısımda altı köşeli yıldız varsa ön yüzde sigla verilmemiştir (Kat. No:4).

II. Ioannes dönemi sikkelerinin arka yüzünde yer alan imparator tasvirinin sağ üst köşesinde, imparatoru taçlandıran Tanrı'nın elini sembolize eden Manus Dei yer almaktadır. Manus Dei, II. Ioannes dönemi sikkeleri için ayırt edici bir özellik değildir. Ancak bazı örneklerde elin kol detayları inci dizileri ile süslenmişken, bazılarında kol etrafındaki süslemeler gözükmez.

³ Trabzon İmparatorluğu ile Gürcüler arasında siyasi ve askeri ilişkilerin olması, Trabzon İmparatorluğu sikkelerine de yansımıştır. Buna göre, Trabzon sikkeleri üzerinde altı köşeli yıldız sembolünün bulunması, Yahudi soyundan gelen Bagratlıların bir amblemi olarak değerlendirilmektedir (Козубовський, 2014, s. 87). Bu konuda farklı görüşler de bulunmaktadır. P.D. Witting, bu yıldız şeklinin özel bir anlam ifade etmeksizin, sikkelerde yalnızca süsleme amacıyla kullanılmış olabileceğinden bahsetmektedir (Ünal, 2015, s. 143).

Manus Dei, Trabzon İmparatorluğu sikkelerinde II. Aleksios Komnenos tarafından bastırılan asper sikkelerinde son kez kullanılmıştır (Wroth, 1911, s.ıxxxviii).

Giresun Müzesi'nde bulunan, II. Ioannes Komnenos dönemine tarihlendirilen sikkelerin hem ön hem de arka yüzlerinde tasvirleri sınırlandıran nokta sıralı bordüre yer verilmiştir. Sikke üzerinde görülen bu uygulama, Bizans sikkelerinde alışık olduğumuz bir uygulama olduğu kadar, Trabzon İmparatorluğu sikkeleri içinde uygulanan bir durum olmuştur.

Sonuç olarak, II. Ioannes Komnenos dönemine (1280-1297) ait toplamda 10 adet sikke detaylı bir şekilde incelenmiştir. Buna göre, tip olarak aynı gibi görünen sikkelerin aslında farklı özelliklerinin olduğu tespit edilmiştir. Sanat Tarihi disiplini içinde yapmış olduğumuz bu çalışmayla mevcut sikkerin tanıtılmasında özgün bir soluk getireceğini düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- AYAN, E. (2007). "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu, (25-26 Mayıs 2005)*. C.I. Trabzon: Karadeniz Üniversitesi Yayınları: 56-66.
- BAKER, J. (2023). "A Late Thirteenth-Century 'Hoard' of Aspra Of the Byzantine Empire at Trebizond in Brussels and Oxford ('Pontus 1960S') /Brüksel ve Oxford'da Yer Alan Bir On Üçüncü Yüzyıl Sonuna Ait Bizans İmparatorluğu /Trabzon Aspron Definesi (Pontus 1960'lar)". *Kairos Dergisi*. 1: 59-90.
- BELLINGER, A.R.- GRIERSON, P. (1973). *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Witte-more Collection, Volume Three Part 2, Leo III to, Nicephorus III 717-1081*. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies.
- BELLINGER, A.R.- GRIERSON, P. (1999). *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Wittemore Collection, Volume Five Part 1, Michael VIII to Constantine XI 1258-1453*. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies.
- BENDALL, S. (2015). *An Introduction to The Coinage Of The Empire Of Trebizond*. London: SPINK&SON LTD.
- DEMİREL GÖKALP, Z. (2009). *Yalvaç Müzesi Bizans Sikkeleri*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Genel Müdürlüğü Yayınları.
- EASTMOND, A. (2016). *Bizans'ın Öteki İmparatorluğu Trabzon*. (çev. Egemen Değirmencioğlu, Yiğit Adam). İstanbul:Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi (ANAMED) Yayınları.
- FELDMAN, A. M. (2018). "Local Families, Local Allegiances: Sigillography and Autonomy in the Eleventh-Twelfth Century Black Sea". *Byzantine and Modern Greek Studies*. XLII/2:202-218.
- FÜEG, F. (2014). *Corpus of the Nomismate from Basil II to Eudocia 976-1067: And from Anastasius II to John I with Addenda 713-976, Structure of the Issues 976-1067, the Concavo/convex Histamena, Contribution to the Iconographic and Economic History*. London: Classical Numismatic Group.
- GEORGANTELİ, E. (2010). "Trapezuntine Money in The Balkans, Anatolia and The Black Sea, 13 th-15th Centuries". *Trebizond and The Black Sea*. Thessaloniki: 93-112.
- GREGORY, T. E. (2008). *Bizans Tarihi*. (çev. Esra Ermert). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- HALDON, J. (2007). *Bizans Tarihi Atlası*. (çev. Ali Özdamar). İstanbul: Kitap Yayınları.
- İZMİRLİLER, Y. (2011). "Anadolu Selçuklu Sikkeleri". *Anadolu'da Paranın Tarihi*. (ed. Bülent Arı). Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayınları: 95-107.
- KARPOV, S. P. (2016). *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*. (çev. Enver Uzun). İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi, Yayınları.
- KAZDHAN, A. – ŠEVČENKO, N. P. (1991). "Eugenios". *ODB*. II. New York: Oxford University Press.
- KEÇİŞ, M. (2016). "Ortaçağ Trabzon'unda Aziz Eugenios Kültü". I. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*. (ed. Şenol Saylan-Betül Saylan). İstanbul: Trabzon Büyükşehir Yayınları: 1243-1252.
- LIANTA, E. (2007). "The Development and Function of Sıgla on Late Byzantine Coins. (A.D. 1204-1453)". *Domus Byzantinus*. 16: 249-262.
- MARAŞLI, S. (2017). "Kültürel Karşılaşmalar: Ortaçağ Anadolu'sunda Süvari Tasvirleri", *Sanat Tarihi Yazıları*. (ed. Sultan Murat Topçu-Remzi Aydın). İstanbul: Çizgi Kitap Evi: 571-593.
- MILLER, W. (2007). *Son Trabzon İmparatorluğu (1204-1461)*. (çev. Nurettin Süleymangil). İstanbul: Heyamola Yayınları.
- NORWISCH, J. J. (2012). *Bizans, Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS. 1082-1453)*. (çev. Selen Hırçın Riegel). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- OSTROGORSKY, G. (2019). *Bizans Devlet Tarihi*. (çev. Fikret Işıltan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- RETOWSKI, O. (1974). *Die Münzen Der Komnenen Von Trapezunt*. Braunschweig: Klinkhardt & Biermann.
- SUNAY, S. (2012). "Erken Hristiyan ve Bizans Sanatında Hale". *AKEV Akademi Dergisi*. 16/50:197-213.
- TEKİN, O. (1999). *Yapı Kredi Koleksiyonu Bizans Sikkeleri/Byzantine Coins the Yapı Kredi Collection*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TELLİOĞLU, İ. (2021). *Trabzon Rum Devleti (1204-1461): Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- ÜNAL, C. – GURULEVA, V. (2022). *Trabzon Müzesi Trabzon İmparatorluğu Sikkeleri/Coins of the Trebizond Empire at the Trabzon Muzeum*. İstanbul: Ege Yayınları.
- ÜNAL, C. (2012). "Trabzon İmparatoru I. Manuel Komnenos (1238-1263) Dönemine Tarihlenen Balıkesir, Kuva-Yi Milliye Müzesi'ndeki Üç Adet Asper". *Selevcia Ad Calycadnum* 2. Ankara: Olba Kazısı Yayınları: 141-162.
- ÜNAL, C. (2015). *Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tavrileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- VASILIEV, A. A. (1936). "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)". *Speculum*. 11/1:3-37.
- WROTH, W. (1911). *Catalogue of The Coins of The Vadals, Ostrogoths and Lombards and of The Empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in The British Museum*. London: British Museum.

ГУРУЛЕВА, В. В. (2024). Язык власти на монетах Трапезундской империи. *Санкт-Петербург: Санкт-Петербург Издательство Государственного Эрмитажа: 251-264.*

КОЗУБОВСЬКИЙ, Г. А. (2014). Знахід Катрапезундської Монети На Волині. *The World of the Orient: 87-91.*

KATALOG FOTOĞRAFLARI

EXTENDED ABSTRACT

In 1204, after the IVth Crusade in Constantinople, Byzantine rule fell to the Latins, while successor states were established in Nicaea, Trebizond and Epiros as the heirs of the Byzantine Empire. The rulers of the Empire of Trebizond, who called themselves the Great Comnenus, existed as a political and military power in the northeast of the Black Sea, with Trebizond as its centre, until 1461. While creating its own identity, the Empire of Trebizond was influenced both by Byzantine culture and the surrounding cultures. This situation also affected the coinage of the Trebizond Empire. While the effects of the Byzantine coinage system and iconography were seen in the early coins of the Trebizond Empire, with the minting of asper coins, the empire formed coins with its own characteristics.

Giresun Museum is a very rich museum in terms of coin collection. There are 1526 coins of the Trabzon Empire in the collection. Within the scope of our study, 10 coins dated to the reign of John II, minted during the reign of the Empire of Trebizond, were examined in detail. When the coinage units of the Trebizond Empire are analysed, gold coins were not used. Instead, silver and copper coins were preferred. In early dated silver coins, aspron trachy was used as the unit. With Manuel I Comnenus, a new coin unit, the asper, was introduced. The coins minted as asper differ from the aspron trachy coins due to their flat form and the iconographic features on them. Accordingly, the coins of John II Comnenus are asper as a unit.

The issue of obverse and reverse of the coins of the Emperor of Trebizond is controversial. While some researchers emphasise that there should be a depiction of the Emperor on the main face of the coins, some researchers emphasise the depiction of St Eugenios. In our study, while the obverse of all coins of John II Comnenus has the depiction of St Eugenios, the reverse of the coin has the depiction of the emperor.

St Eugenios is depicted standing fulllength, frontal and bearded. The saint is wearing a tunic and cloak, with a nimbus on his head. The saint is holding a staff with his right hand and the end of his cloak with his left hand. There are also monograms of St Eugenios to the left and right of the saint. This depiction is common to all John II coins. However, when the details on the coin are analysed, the motifs on the tunic, scepter, monogram and sigla show different characteristics.

The reverse of the coin shows John II standing fulllength, from the front. The emperor has a crown on his head and is wearing a loros and divitision. He holds a labarum in one hand and a globus with a cross in the other. On this side of the coin, too, a depiction with common features of the coins of John Comnenus II has been created. However, when the details are carefully analysed, as on the obverse of the coin, it is seen that the details on the coin are actually quite different from each other. Especially the loros, crown, globus, monogram and sigla are important in terms of reflecting these differences.

Accordingly, it has been determined that the coins of John II, which appear to be identical in type, are actually quite different from each other. The aim of this study is to contribute to the literature by introducing the coins of the John II period.

18. YÜZYILDA BAFRA'DA AVCI-YIRTICI KUŞ YETİŞTİRİCİLİĞİ VE ÇELTİK TARIMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Sibel ORHANKAZI*

ÖZ

Bafra, Selçuklulardan Türk Beylikleri ile Osmanlı Devleti'ne ve nihayetinde Türkiye topraklarına intikal eden önemli Karadeniz kıyı topraklarından birini teşkil eder. Bafra'nın günümüze kadar ulaşan en önemli özelliği iklim şartlarının elverişliliği, topraklarının genişliği ve verimliliğidir. Bafra'daki ağaç türünün çeşitliliği ve orman varlığı Osmanlı çağında önemli bir yere sahipti. Bafra'nın ağaç türü bakımından zengin olması, bölge ekonomisi ile donanmaya kereste tedariki kadar avcı kuş varlığı ile önemli bir yere sahipti. Bafra, avcı yırtıcı kuş faaliyetleri ve yetiştirilen çeltik ürünü ile kalelerdeki masraflara katkıda bulunmaktaydı. Sadece sarayda değil aynı zamanda taşrada da uygulanan sistem ile ekonomik işleyiş kolaylaşıyordu.

Çalışmanın amacı genellikle idari yapısı ile Sinop ve Samsun kentleri ile ele alınan Bafra'nın Osmanlı döneminde iktisadi ve askeri teşkilata sunduğu ürünleri ve av hayvanları faaliyetleri ile çeltik yetiştiriciliğini incelemektir. Ayrıca bu çalışma, Türkiye'nin Karadeniz kıyısındaki geniş ve verimli ovalarından biri olan Bafra'nın tarihsel üretkenliğinden hareketle, günümüzde bölgenin sosyo-ekonomik kalkınmasına yönelik katkının nasıl sağlanabileceğini ve bu doğrultuda hangi stratejilerin benimsenmesi gerektiğini tartışmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Bafra, Avcı Kuş, Şahin, Doğan.

AN EVALUATION ON 18th CENTURY HUNTER-BIRD BREEDING AND PADDY CULTIVATION IN BAFRA

ABSTRACT

Bafra constitutes one of the most important Black Sea coastal lands, which was transferred from the Seljuks to the Turkish Principalities and the Ottoman Empire and finally to the territory of Turkey. The most important feature of Bafra that has survived to the present day is the favorable climatic conditions, the width and fertility of its lands. The diversity of tree species and the presence of forests in Bafra had an important place in the Ottoman era. Bafra's richness in terms of tree species had an important place in the regional economy and the supply of timber to the navy, as well as the presence of birds of prey. Birding activities and the paddy grown contributed to the expenses in the castles. The system, which was applied not only in the palace but also in the provinces, facilitated economic functioning. The aim of the study is to examine the products and game activities and paddy cultivation of Bafra, which is usually discussed with Sinop and Samsun cities with its administrative structure, and the products it offered to the economic and military organization during the Ottoman period. In addition, this study aims to discuss how Bafra, one of Turkey's large and fertile plains on the Black Sea coast, can contribute to the socio-economic development of the region today and what strategies should be adopted in this direction, based on its historical productivity.

Keywords: Ottoman Empire, Bafra, Avcı Kuş, Şahin, Doğan.

Giriş

Selçuklu vilayetleri içerisinde yer alan Bafra (Baykara, 2015, s. 59), Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra *Bavra* beyleri adıyla bilinen bir aile tarafından idare edilmiştir. Bu ailenin en önemli fertlerinden biri Emirza Bey'dir. Bafra daha sonra merkezi Kastamonu ve Sinop olan Candaroğulları beyliğinin yönetimine alınmıştır (Öz, 2023, s. 136). Yıldırım Bayezid

Gönderilme Tarihi: 12.02.2025

Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KARS, sibelorhankazi@gmail.com, ORCID:0000-0033-3277-7949

tarafından zapt edilip Ankara savaşından sonra kaybedilen Bafra ve Samsun civarını (Uzunçarşılı, 2003, s. 131, 132) Osmanlı Devleti topraklarına Çelebi Mehmed katmıştır (Ünal, 2014, s. 20). Bafra XVI. yüzyılda idari olarak Canik sancağının, XIX. yüzyılda ise Trabzon Eyaletine dâhil Canik livasının bir kazası konumunda varlığını sürdürmüştür (Baykara, 2015, s. 177-229).

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde ahşaptan evler ile çam direkli büyük bir köprü ve büyük bir nehrin mevcudiyeti bilgisi Bafra'nın iklimi ve zengin bitki örtüsü hakkında ipucu vermektedir (Dağlı-Kahraman, 2005, s. 92, 484). Bu bitki örtüsü varlığı Bafra'da zengin kuş ve yabani hayvan çeşitliliğinin olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Osmanlı arşiv kayıtlarında bir müessesesi olan kuşlarla ilgili verilerin olması Bafra'nın av ve avcı kuş yetiştiriciliğine elverişli olduğunu göstermektedir. Nitekim yakın dönemde Doğu Karadeniz bölgesinde yapılan atmaca avı Osmanlı'daki kuş avcılığı ile ilgili geleneğin sürdürüldüğünü göstermektedir (Türkmen, 2009, s. 23). Osmanlı Arşiv vesikaları, kanunnameler ve kronikler Bafra'daki kuşçuluk faaliyetlerine ek olarak bu geleneğin temelleri ile ilgili önemli ve birinci el kaynaklardır.

Bu çalışmada amaç Bafra'dan yola çıkarak avcı yırtıcı kuşçuluk terimlerin irdelenmesi ile birlikte Osmanlı Devlet teşkilatındaki literatür zenginliğini ortaya çıkarmaktır. Netice olarak arşiv kayıtlarından Osmanlı Devleti'nde en tepedeki kurumun aynı zamanda pek çok alt kurumunun detaylı bir şekilde isimlendirilerek yürütüldüğü de anlaşılmaktadır. Bu çalışma ile ayrıca Osmanlı Devleti'nin kuşçuluk ve diğer faaliyetlerinin tımar ve mukataa sistemiyle bütünleşiminin anlaşılması hedeflenmektedir.

Geçmiş dönemlerdeki faaliyetler incelendiğinde Bafra'nın sadece avcı kuş yetiştiriciliği, zengin bitki örtüsü ve orman çeşitliliğinde değil, aynı zamanda çeltik üretiminde ve bu üretimden gelir ile vergi sağlanmasında da önemli bir yere sahip olduğu görülür. Arşiv kayıtlarında avcı yırtıcı kuş faaliyetleri ile müesseselerinin yanı sıra Bafra'da çeltik üretimi ve üründen alınan vergilerin mevcudiyeti Bafra ile ilgili başka çalışmaların da teşvik edilmesini sağlayacaktır.

Yakın dönem için hâlâ verimli bir ova niteliğini sürdüren Bafra'nın, sulama ve drenaj problemlerinin çözülmesiyle canlanacağı ve eski üretkenliğinin artacağı beklenmektedir (Yaşar, 1995, s. 435-447). Bu çalışma ile Bafra'nın Osmanlı'dan intikal eden ve müesseselerdeki yeri ile öneminin ön plana çıkarılarak ekonomik hedeflerin ve projelerin öngörülmesine bir nebze de olsa katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

1. Osmanlı Devleti'nde Avcı Kuş Geleneği

Osmanlı Devleti'nde Türkistan bölgesinden devralınan avcılık geleneğiyle köklü kurumlar teşekkül etmiştir. Avcılık ve avcı kuşlarla ilgili kurumlar padişah ve şehzadelerin av seferleri ile harp seferleri düzenlemelerine paralel olarak gelişim göstermiştir (Türkmen, 2009, s. 22, 23). Memlûklerde sultanların av kuşlarına bakan gılmanlar ve bu gılmanların başı olan *Emir-i şikâr* bulunmaktaydı. Ayrıca hırsatüttayr adı verilen ve kuşların indikleri yerleri bilip sultanların avlanmasını sağlayan bir vazife vardı. Bu vazife ve emir-i şikâr İstanbul sarayındaki şikâr (av) ağasının karşılığıdır (Uzunçarşılı, 1988, s. 334). Avcılık, eski Türk İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de devam etmiş ve teşkilatlı bir kuruluş eliyle yürütülmeye devam etmiştir (Ayдын, 2017, s. 9).

Kuşçuluk faaliyetleri içerisinde Osmanlı Devleti'nde şahincilerin hangi tarihten itibaren teşkilatlandığı bilinmemekle beraber II. Murad'ın 1444 yılındaki bir âzadnâmesinde vergi muafiyetlerinden söz edilmesi şahincilerin çok eski zamanlardan beri var olduğunu gösterir (Özcan, 2010, s. 277). Toplum ve devlet geleneği içinde Osmanlı Devleti'nin ilk sultanları arasında kürk kullanımının yaygın olması ile beraber akabinde II. Mehmed zamanında kürk kullanımının devlet ihtişamına paralel olarak gelişim göstermesi kürkün avcı hayvanlarla bağlantısını akıllara getirmektedir (Tekin, 2002, s. 755; Karaca, 2002, s. 568). Bununla beraber bu devirde avcı kuş ile ilgili hükümlerin yer alması dikkat çekicidir. II. Mehmed ve Bayezid dönemine ait bazı yasakname ve kanunnamelerde süvari ve voynuklar ile birlikte doğancıların hareketliliğine ve çeşitli faaliyetlerine değinilmektedir. Bu faaliyetlerin Balkanlara kadar yayılımı ise avcı kuş ile meşgul olanların geniş bir coğrafyada varlık sürdürdüğünü göstermektedir. Bölgede doğancılarının müslim gayrimüslim hiç kimsenin hayvanına ve malına zarar vermemeleri hususunda hükümler yer almaktadır (Anhegger-İncılık, 2000, s. 38).

Osmanlı padişahlarından Sultan I. Murad ile Yıldırım Bayezid'in bir av teşkilâtı bulunuyordu. IV. Mehmed'e kadar hemen bütün padişahlar av ile meşgul oluyordu. Ancak sadece IV. Mehmed av düşkünlüğü sebebiyle "avcı" lakabını almıştır. Padişahlar İstranca, Kâğıthane, Üsküdar ve Sarıyer civarında avcılık faaliyetini yürütürdü. Ayrıca her yıl Eflak ve Boğdan'dan hassa doğancıbaşı aracılığıyla İstanbul'a avcı kuşlar getirilirdi. Bunların sayıları XVI. yüzyılda dört iken daha sonraları yirmi beş-elliye kadar çıkmıştır (Uzunçarşılı, 1988, s. 420-423, 424). Bu yerlerin dışında XVI. yüzyılda Anadolu ve Rumeli'de 2.171 avcı kuş yetiştiriciliği ve faaliyetleri mevcuttu. Kars, Maraş, Gelibolu, Menteşe, Manisa, Silistre, Vidin ve Niğbolu sancakları avcı kuş yetiştiriciliğine yoğunlaşmış yerlerdi. Kuşçuluk faaliyetlerinde tımar köylerinden sağlanan gelir çoğunlukla mukataa olarak toplanırdı (Özcan, 1994, s. 488). Osmanlı Devleti'nde bir müessese ve geniş bir teşkilat oluşumunda yer bulan doğan, atmaca, şahin gibi yırtıcı kuşlar ve bunların avlanmaları, tavşan, keklik, yaban ördeği, kaz, toy kuşu, kuğu ve bildircin gibi kuşların yakalanmasını sağlamak için önemliydi (Türkmen, 2009, s. 24).

Osmanlı'da padişahların avladıkları şahinlerin yetiştirilip beslenildiği kurumun mensuplarına şahinci denilmekteydi. Padişahların şikâr ağalarından şahin besleyenlerin başlarında bulunanlara şahincibaşı denilirdi (Pakalın, 1983, s. 304). Bîrun avcı kuş teşkilatlarının kідemde ikincisi olan Şahinci Ocağı, şahinleri temin ederek yetiştiren ve av sırasında kullanan ocaktı (Kıran, 2015, s. 156).

Ser çakırcı, ser şahinci, ser atmacacı gibi yırtıcı kuşların yetiştirilmesi ile ilgilenen ve bunu meslek edinen şahıslar, ağayân-ı şikâr-ı hümâyûn adı altında zikredilmekteydi (Türkmen, 2009, s. 31). Bunlardan Rikâb-ı hümâyûn ağalarından olan ser şahinciyan önceleri Enderun'da iken daha sonra Bîrun'a geçmiştir. Rütbe bakımından şikâr ağaları içinde çakırcıbaşından sonra, atmacacıbaşından önce gelirdi. 1478'e kadar merkezde avcılarının amiri şahincibaşıydı. Bu tarihten sonra göreve doğancıbaşı getirilmiştir (Özcan, 2010, s. 277). Sultan Murad döneminde Doğancıbaşı Karakuş Mehmed Ağa'ya Bosna Beylerbeyliği verilmiştir (Naîmâ Mustafa Efendi, C. II, 1967, s. 633). Şahincibaşı, tıpkı doğancıbaşı gibi saray içerisinde çakırcıbaşı sancak beyi ve beylerbeyliğine yükselebiliyordu (Özcan, 2010, s. 277). Sarayda Halil Paşa gibi çakırcıbaşı olup veziriazamlığa kadar yükselebilen devlet adamları da bulunmaktaydı (Aydın, 2017, s. 9, 10). Bu durum çakırcıbaşılık ve diğer avcı kuşlarla ilgili müesseselerin ehemmiyeti ile izah edilebilir.

Bâzdâr, adı da verilen doğancı, doğan adı verilen yırtıcı, çevik ve kuvvetli olan kuşu yetiştiren ve onunla avlanan kişiydi. Osmanlı Devleti'nde av ve avcı kuşlarından sorumlu olan bâzdârlar kendilerine tımar verilen yerlerdeki dağlarda ve kaya diplerinde bulunan yuvalardan, yavru kuşları toplayarak bunları av için yetiştiriyor ve saraya götürüyorlardı (İnbaşı ve Hazırbulan, 2020, s. 660). Bazı Türk-İslam devletlerinde kuşçu, emir-i şikâr, hârisü't-tayr gibi av ile uğraşan saray görevlileri bulunmaktaydı. Osmanlılarda da bu faaliyet teşkilat haline getirilmiştir. XVI. yüzyılda günlüğü yirmi akçe olan doğancıbaşının yıllık ödeneği vardı ve bayram tebriklerinde padişahın elini atmamacıbaşından sonra öperdi (Özcan, C. 9, 1994, s. 487). Hâne-i bâzyân adı verilen doğancı koğuşu 40 neferden oluşan bir cemaatti (Pakalın, C. I, 1983, s. 470). Bunlar kaftanlı denilen Enderunluların beşinci kısmını oluştururdu. Avcı Sultan IV. Mehmed tarafından kaldırılan ve daha sonra müstakil bir oda halinde doğancılardan ibaret olan (Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı, 1988, s. 311) Hâne-i bâzyân, Fatih Sultan Mehmed dönemine ait kayıtlarda Bölük Şahinciyan-ı Enderun adıyla bilinmektedir (Kıran, 2015, 153). Doğancıbaşının taşradaki idarecilerin tayin ve azillerdeki şikâyetlerini padişaha ulaştırma gibi önemli bir görevi de vardı (Naîmâ Mustafa Efendi, C. I, 1967, s. 65). Önemli avcı kuşlardan olan doğanların av esnasında salınması suretiyle av elde etmek mümkündü ve doğan, tavşan ile tilki gibi hayvanların avlanma aracıydı. Bu işlem ile av getirenlere de bol para verilmekteydi (Naîmâ Mustafa Efendi, C. II, 1967, s. 636). Doğanın elinden avın alınması dahi bir müsabaka ile gerçekleşirdi (Naîmâ Mustafa Efendi, C. I, s. 637). Doğancıbaşı terfi ederse sarayda şahincibaşı, çakırcıbaşı, mirahur hatta dış hizmette yeniçeri ağası, sancakbeyi, kaptan-ı derya ve beylerbeyiliğine yükselebilirdi. Eyaletlerde tımarlı doğancı teşkilatları mevcuttu (Özcan, C. 9, 1994 s. 487). Osmanlı merkez teşkilatının Bîrun ve Enderun kısımlarında toplamda dört doğancı teşkilâtı vardı. Enderun'da Doğancı Koğuşu, Bîrun'da Çakırcı, Şahinci ve Atmacacı Ocağı bulunurdu. Taşradaki doğancılar tımar veya baştına tasarruf ederdi. Bunlar yetiştirdikleri doğanları taşra doğancıbaşısının kontrolünde saraya yollardı. Ayrıca yılın belirli zamanlarında Mısır ve Boğdan'dan İstanbul'a doğan temin ederlerdi. Enderun'da doğancıbaşına teslim edilen doğanlar avda kullanılmak amacıyla eğitilirdi. I. Ahmed döneminde itibarı artan doğancıbaşılık 1674'te IV. Mehmed döneminde kaldırılmıştır. IV. Mehmed sonrası padişahların ava ilgisizliği, avlakların korunamaması ve taşra yapılanmasının önemini kaybetmesi gibi birçok tahmini sebep ile giderek değer kaybeden Çakırcı Ocağı ise Ekim 1830 tarihinde lağvedilmiştir (Kıran, 2015, s. 151-156). Ancak şahinbaşıcılık II. Mahmud devrinde 24 Şubat 1828'de lağvedilmiş, dirlikleri ise Mukataat Hazinesi'ne intikal ettirilmiştir. Taşradaki şahincilerin muafiyetleri de kaldırılıp normal raiyyet ve vergi usulüne göre uygulanmıştır (Özcan, 2010, s. 277, 278). Dirlikleri de Mukataat Hazinesi'ne verilmiş ve vergi muafiyetleri kaldırılmıştır (Kıran, 2015, s. 156-157).

2. Avcı-Yırtıcı Kuş Yetiştiriciliğinde Bafra

Orta Karadeniz kıyı bölgesinde yer alan Sinop, Samsun, Ökse, Kavak ve Alaçam gibi Bafra kazası da orman ve bitki örtüsüyle devletin farklı birimlerine katkı sağlayan yerlerden biriydi (BOA. Mevkufat Defterleri [MKF. d.] 27699. 2). Özellikle Bafra binlerce ağacın mevcut olduğu ve bu ağaçlarla devletin önemli birimlerine tedarikte bulunan önemli bir kazaydı (BOA. Ali Emiri Süleyman II [SSÜL II] 2. 189-1). Osmanlı Devleti'nde bu yerler kereste yoğunluğu ve donanmaya kereste teminiyle bilinirler (Orhankazi, 2023, s. 287-302). Bafra ile beraber Alaçam'daki ağaçlar Osmanlı Devleti'nde sadece askeri ve ticari bir madde değil aynı zamanda kuş çeşitliliği sebebiyle kuşçuluk faaliyetleri bakımından da önem arz eder (BOA. Cevdet Bahriye, [C. BH.] 5. 240. s. 1, 2).

Osmanlı Devleti tarım ve hayvancılık ekonomisinin yapıtaşı olan tımar sistemi (İnalçık, 2012, s. 168-173) ve sonrasında taşrada teşekkül eden mukataa sistemi avcı kuş yetiştiriciliği ve tedarikinde de tatbik edilmiştir. Mukataa, Osmanlı Devleti'nin XV. yüzyılın ortalarından başlayarak XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam eden ve hazineye bağlı bir kısım vergilerden oluşan mali bir birimdir (Genç, 2020, s. 129). Zamanla tımar ve zeametleri mukataalaştırmanın hızlanması, malikâneleşmenin durdurulması ve âyanlar tarafından kontrol edilmekte olan kaynakların merkeze transferi mali alandaki faaliyetlerin esas bölümünü oluşturdu (Genç, 2015, s. 87). Mirî toprak rejimi ile bağlantılı olarak üretim faktörleri içinde toprak, emek ve sermaye kontrolü çerçevesinde devlet madencilik, ziraat, esnafılık ve ticaret alanlarındaki çoğu kuruluş ve faaliyetlerin sahibiydi (Genç, 2020, s. 129). Bu faaliyetlerin arasında Bafra'daki pirinç ekimi ve avcı kuş yetiştiriciliğinin de payı vardır. Bafra'daki bu faaliyetler ve özellikle avcı kuş yetiştiriciliği tabi olarak taşra ekonomisindeki teşkilâtın sadece bir halkasını oluşturur. Daha açık ifade ile merkezde, sarayda av kuşlarına bakan ve hariçte hizmet edip saraya av kuşu yetiştiren üç avcı sınıfı bulunmaktaydı. Bunlar ulufeli, tımarlı ve tekâliften muaf olanlardı. Ulûfeliler sarayda hizmet eden avcılardı. Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinde daha önce de değinildiği gibi ulûfeli, çakırcı, şahinci, atmacacı ve doğancıardan senede ikişer kişi görevlendirilirdi (Uzunçarşılı, 1988, s. 422). Sultan II. Murad döneminden başlayarak doğancılar harac, ispenç, koyun resmi, kovan resmi, ulak, hisar yapılması ve sürgün gibi bütün avarız-ı divanîden muaf olduklarına dair berat almışlardır. Saray için kuş yetiştirmeleri karşılığında şahinciler de örfî vergilerden muaf tutulurlardı (Aydın, 2022, s. 19). Şahin yavrularını ele geçirip doğancıbaşı aracılığıyla dergâh-ı mu'allâmda avcıbaşı yani şikâr ağalarına teslim etmekle yükümlüydü. Bunların muafiyetleri ve tedarikleri defter-i cedid-i hâkaniye kaydedilirdi (Akgündüz, 1993, s. 629). Sarayda bulunan şikâr mensupları ulufeli iken taşradakiler tımar tasarrufu uygulamasına tabiydi. Taşradaki şahinciler yaptıkları işlere göre kayacı, yuvacı, yavrucu, görünçcü, götürücü ve seyyâd olarak anılmaktaydı (Özcan, 2010, s. 277). Taşrada hizmet eden tımarlı, zeametli, vergi ve tekâliften muaf kuşçuların vilayet, sancak ve kazalarıyla hizmetlerini, isim ve unvanlarını, dirliklerinin hasılatlarını gösteren defterler bulunmaktaydı. Bu defterler mufassal ve mücmel olmak üzere iki kısımdı. Ayrıca her vazifelinin hizmetlerini gösteren beratları mevcuttu. Hizmetle mükellef olanların vefatında vazife babadan evlada, kardeşe ya da herhangi bir akrabaya intikal edebilirdi (BOA. İE. SM. 18. 1818. 1; Uzunçarşılı, 1988, s. 424, 225). Mirî avcılar, avcı kuş aracılığıyla yakaladıkları hayvanların postlarını her yıl ağalarına getirip edâ tezkiresi adı verilen teslim vesikası alırdı. Bu postlar daha sonra saraya gönderilirdi. Bu seyyadlara ise defterli avcılar denirdi (Uzunçarşılı, 1988, s. 424).

Canik sancağına bağlı Bafra nahiyesinde şahin ve doğan gibi kuş türleri yetiştiriciliğinin farklı görev ve amaçları vardı. Bafra nahiyesinde şahin götürücülüğü tımarının olması kuşçuluk faaliyetinin devlet nezdinde yürütüldüğünü ve devlete hizmet ettiğini gösterir. Nitekim Osmanlı Devleti'nde uygulanan tımar sistemine Bafra'daki şahin yetiştiriciliği de dâhil edilmiştir. Devlet bünyesindeki bu faaliyet arşiv kayıtlarında şahinciyan-ı hassa adıyla anılmıştır. Bu faaliyetin başındakine serşahinciyan-ı hassa denilmiştir. Mayıs 1702 tarihli bir arşiv kaydından anlaşılacağı üzere Bafra'da serşahinciyan-ı hassa yani şahincibaşılık görevi Rüstem adındaki bir şahsın üzerindedir. Şahin tımarı ile ilgili görevlendirme bu şahıs tarafından yapılmaktaydı. Şahincibaşı Rüstem'in arzıyla yapılan bir görevlendirmeye göre, Canik sancağına bağlı Bafra nahiyesinde Mustafaoglu İsmail mezrasında 220 akçe şahin götürücülüğü tımarını tasarruf eden Ahmet esasında beş altı sene kadar bir süre gerekli olan şahinleri tedarik etmemiş ve bu görev boş bırakılmıştır. Yine aynı liva ve nahiyede aynı akçe ile Bolatoğlu Hamdullah mezrasında da şahin

götürücülüğü görevi yerine getirilmeyince 220 akçe olan Şahin götürücülüğü tımarı adı kayıtlı Süleyman'ın tımarına dâhil edilmiştir. (BOA. İbnülemin Saray Mesalihi [İE. SM] 18. 1818). Bafra'ya ait arşiv kayıtlarında Osmanlı Devleti'nde şahinci tımarı adı altında doğanbaşıcılık adı verilen bir görev bulunmaktaydı. Doğancıbaşı olan kişi öldüğünde yerine oğlu geçebiliyordu. Bafra'daki Hacı Muslu adındaki şahıs şahinci tımarıyla görevli olan doğancıbaşılardan biriydi. Bu şahsın ölümü ile boş kalan tımarı öz oğlu İbrahim'e serşahinciyan-ı hassa olan Rüstem arzıyla devredilmiştir (BOA. İE. SM. 28. 2996).

3. Osmanlı Devleti'nde Çeltik Üretimi ve Bafra'nın Rolü

Bafra'nın avcı kuş yetiştiriciliği ve tımarı dışında çeltik (pirinç) üretiminde de önemli bir yerinin olduğu söylenebilir. Henüz kabuğundan ayrılmamış pirinç ve bitkisi olan çeltik yılda bir kez hasadı yapılan buğday ürünüdür. Çeltik üretimi tarihinin milattan önceki yıllara dayandığı, Anadolu'ya ise yaklaşık bu yıllardan yarım asır önce Çin den geldiği bilinmektedir (Abdioğlu ve Çakır, 2021, s. 206). İlk olarak M.Ö. 3000'li yıllarda yetiştirilen çeltiğin Avrupa'ya geçişi ise Orta çağ'a rastlar. Çeltik kullanımı Araplar tarafından sırayla Kuzey Afrika, İspanya ve Fransa'nın güneyine yayılmıştır. Amerika'ya İngilizler ve Hollandalılarca taşınmış olan çeltiğin tarımı 1647'de Virginia'da yapılmıştır. Anadolu'da ise 500 yıllık bir geçmişe sahip olan çeltiğin Mısır üzerinden ülkeye giriş yaptığı tahmin edilmektedir (Taşlıgil ve Şahin, 2011, s. 183). Binlerce yıl önce Çin ve Hindistan'da kullanıma ve kültüre alınmış olan çeltik, bitkisel üretim ve ekim alanı bakımından dünyada ikinci sıradadır ve dünya nüfusunun yarıdan fazlasının temel besin kaynağıdır (Kaya vd. 2017, s. 151).

Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde buğday, arpa, darı, börülce, mercimek ve nohut gibi çeltik de temel tarım ve ekonomi ürünüydü. Trakya'da Filibe ve Bazarcık'ta (Karagöz, 2004, s. 277), Güney Marmara bölgesi ile (Öztürk ve Akçay, 2010, s. 61) Batı Anadolu'nun Gördük gibi bazı küçük yerleşim birimlerinde (Adamaz, 2024, s. 881), Gediz (Adamaz, 2022, s. 2219), Karaman, Adana, Sis yörelerinde ve Balkanlarda çeltik üretimi yapılmıyordu. Ayrıca bu uğraş devletin gözetimi altında tutuluyordu. (Seyhan ve Kılıç, 2022, s. 80). Tarım ekonomisinin temel alındığı Osmanlı Devleti'nde çeltik en önemli besin kaynaklarından bir tanesi olup, üretimi teşvik amacıyla vergisel muafiyetlerle kontrol edilmekteydi (Abdioğlu ve Çakır, 2021, s. 206). Karadeniz'de Bafra gibi suyun bol olduğu yoğun yağış alan XVI. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında büyük nehir kenarlarında üretilen çeltik devletin karakteristik tarım ürünlerinden biriydi. Bu ürünün kârlı oluşu ancak su bolluğuna ihtiyaç duyması nedeniyle de nadir yerlerde yetiştirilmesi devlet kontrolünü ve denetimini beraberinde getirmiştir (Çelik, 2024, s. 7, 8). Nitekim XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı'nın hâkim olduğu Akdeniz ile Anadolu'nun büyük bir kısmı ve bilhassa Mezopotamya bereketli ziraat sahalarının ve sulama imkânlarının çok da yeterli olmadığı alanlardı (Güçer, 1964, s. 4-5) Bu nedenle XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Osmanlı halkının tahıl tüketiminde birinci sırada buğday bulunmaktaydı. Pirinç neredeyse Osmanlı sarayına has bir besindi ve çeltik üretiminin yapılacağı araziler diğer tahılların arazilerine göre daha az bir alanı kaplamaktaydı. Pirincin daha yüksek besleyici değeri olmasına rağmen maliyetinin yüksek olmasından kaynaklı pahalı olarak satılması, halkın talebinin düşmesine neden oluyordu. Bu durum ülkenin her tarafında aşağı yukarı aynıydı. Pirinç tüketimi Osmanlı sarayının dışında zengin ve bazı devlet idarecilerinin sofraları ile cemiyet sohbetlerindeki yemeklerde kullanılmaktaydı. Ancak, XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı ülkesindeki pirinç üretim ve tüketimi önemli denilebilecek miktarda artmıştır (Karagöz, 2004, s. 278). Kullanımı

bu dönemler ile yaygınlaşan, Osmanlı saray ve ordunun beslenmesinde son derece hayati olan çeltiğin üretiminde sahib-i arz yani tımar veya zeameti olanlar gerekli su ve toprağı da temin etmekle yükümlüydü. Bunlar çeltik işçiliğini reayaya yaptırdı (Taş, 2020, s. 1259). Çeltik üretiminin yapılacağı alanlar sulak ve boş olacak şekilde belirlenirdi. Büyük haslara ait alanlarda ve vakıf-mülk arazilerde ekim yapıp buralar mukataa yoluyla ya kiraya verilerek ya da ortakçılık şeklinde işletilirdi. Mukataaların başında bir çeltik emini bulunurdu. Çeltikçilik de tıpkı avcı kuş yetiştiriciliği gibi babadan oğula geçen daimî bir statüye sahipti (Emecen, 1993, s. 265, 266). Osmanlıda çeltikçi ve kürekçi olarak adlandırılan reayadan kürekçi olanlar çeltiğin biçilmesi ve kanalların bakımı işiyle uğraşırken çeltikçi olanlar çeltik tohumlarının ziraatı ve korunmasıyla meşgul olmaktaydılar. Bununla beraber çeltik öşrü, mahsulün yarısı hesabı üzerinden alınarak çeltik hasadından sonra ürünler yarı yarıya paylaşılıp çeltik öşrü reaya hissesinden tahsil edilmekteydi (Emecen, 1993, s. 265; Adamaz, 2024, s. 885).

Diğer Osmanlı bölgeleri gibi Bafra'da çeltiğin teşviki ve kontrolünün sağlanması içerde ve dışarda özellikle kritik mücadelelerin başladığı XVIII. yüzyılın başlarına denk gelir. Bu durum Bafra'nın hem ekonomik hem de siyasi ve idari rolünü ortaya koymaktadır. Nitekim arşiv kayıtlarından da anlaşıldığı üzere Bafra, çeltik-i enhar adı verilen mukataa uygulamasında özellikle savunmada özel bir yere sahipti (BOA. Ali Emiri Sultan Mustafa II [AE. SMST. II] 130. 14310. s. 1). 1703'te Bafra'da çeltik ürününden elde edilen gelirlerle Osmanlı Devleti bünyesindeki kalelerde asker ve muhafızın giderlerine katkı sağlanmaktaydı. Bafra'nın bu rolü yüzyılın sonunda da devam etmiştir (BOA. Ali Emiri Sultan Mustafa II [AE. SMST. II] 79. 848. s. 1). 1773'te Bafra ve Samsun'daki nehirlerde elde edilen mevcut çeltik mukataaları gelirleri Samsun kalesi muhafızlarının gereçlerini sağlamak amacıyla kullanılmıştır (BOA. Ali Emiri Sultan Mustafa II [AE. SMST III] 263. 21058. s. 1) Tımar sisteminin giderek bozulduğu ve yerini mukataaya dönüştürmeye başladığı III. Mehmed (1595-1603) devri ve sonrasında Bafra çeltiği ve bağlı mukataaların Celali isyanlarından dolayı tasarruf edilmemesi üretimin düşmesine neden olmuştu (Çakır, 2003, s. 42). Yine de 1731-32 yıllarında Karadeniz kıyısındaki çeltik nehirlerinin üç yıllık 18 milyon akçe olan mukataaları içerisinde Bafra'nın da payı büyüktü (Ünal, 2014, s. 226).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde Türkistan'dan devralınan avcılık kültürüyle kuşçuluk müessesesi gelişim göstermiştir. Bu müessese sadece basit düzeyde bir yetiştiricilik değil, aynı zamanda dönemin koşullarına göre gerek etinden gerekse derisinden istifade edilen hayvanların avlanmasında önemli bir role sahipti. Tavşan, tilki gibi derisinden farklı alanlarda yararlanılan ve ekonomik getirisi yüksek olan hayvanların yakalanması şahin ve doğan gibi yırtıcı avcı kuşların varlığına bağlıydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde yırtıcı avcı kuşların tedarikinde, yetiştirilmesi ve eğitilmesinde gerekli olan ve hiyerarşik bir düzeni olan müesseseler ve müesseselerin idareci ile hizmetlileri teşekkül etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde şahincibaşılık, doğancibaşılık ve bununla beraber kayacı, yuvacı, yavrucu, görünücü, götürücü gibi küçük görevlerin yer alması, idare edilmesi sarayda ve taşrada işleyişin ne kadar titizlikle yürütüldüğü ile ilgili fikir vermektedir. Bu işleyiş haliyle söz konusu yırtıcı avcı kuşların doğa koşullarının elverişli olduğu alanlara yönelimde etkili olmuştur. Geniş bir ovaya, bol suya ve zengin bitki örtüsüne sahip olan Bafra avcı kuşların doğa koşullarının

elverişli olduğu alanlardan biriydi. Bu nedenle Osmanlı Devleti, dönemin yüksek getirisine sahip, sarayda her türlü kullanımı mümkün, diplomaside önemli yere sahip olan ve özellikle he-diyeleşmede yeri olan deri ve kürk elde edebilmek için Baфра ve civarını değerlendirebilmiştir.

Avcı yırtıcı kuş faaliyetlerinin yanı sıra bölgenin iklim elverişliliğine paralel olarak yapılan çeltik üretimi de yerel ekonominin teşekkülü ve devlet taşra örgütlenmesinin güçlenmesi açısından dikkat çekicidir. Baфра'nın sahip olduğu iklim koşulları ve sulak alan yeterliliğinin çeltik üretimine olanak sağlaması devletin çeltik mukataa gelirlerinin artmasında ve kalelerin muhafaza giderlerinin karşılanması hususunda önem arz eder. Bu işleyiş, askeri ve idari yapılanma ile bütünleşerek devletin merkezi kapasitesine ve iç güvenlik stratejinin sağlamlığına işaret eder. Bu bağlamda tarihsel seyirden istifade ile giderek azalan ve ekonomik faydası yüksek olan hayvancılık ve tarım faaliyetlerin terkedilmesinin yarattığı zararların tespit edilmesi oldukça önemlidir. Ayrıca günümüzde ülkenin coğrafi koşullarına göre geçmişteki faaliyetlerin bilinmesinden yola çıkarak üretimin ve ekonomik kalkınmanın sağlanması elzemdir. Bu nedenle Baфра ekseninde yapılan bu araştırma ve değerlendirme Osmanlı taşrasında üretim, toplum ve devlet ilişkisi açısından doğal kaynakların ve tarihsel birikimin çağdaş strateji ve projelerle değerlendirilmesi gerekliliği üzerine düşünsel bir çıkarımı ele almaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. Mevkufat Defterleri (MKF. d) 27699. 2. (H. 20. 10. 1104/ M. 24 Haziran 1693)

BOA. Ali Emiri, Süleyman II (SSÜL II). 2. 189-1 (H. 26. 09. 1122/M. 23 Haziran 1691).

BOA. Cevdet, Bahriye, (C. BH.) 5. 240. 1, 2, (H.07.06.1211/M. 6 Ocak 1797)

BOA. İbnülemin Saray Mesalihi (İE. SM) 18. 1818. 1. (H. 03.01. 1114/M. 30 Mayıs 1702); BOA. İE. SM. 28. 2996 (H. 15.04. 1117/M. 6 Ağustos 1705)

BOA. Ali Emiri, Sultan Mustafa II, (AE. SMST. II), 79. 848. 1. (H. 09. 03. 1115/M. 23 Temmuz 1703); AE. SMST II, 130. 14310. 1. (H. 24. 12. 1113/ M. 22 Mayıs 1702)

BOA. Ali Emiri Mustafa III (AE. SMST III) 263. 21058. 1. (H. 29.12. 1186/M. 23 Mart 1773).

ARAŞTIRMA-İNCELEME

ABDİOĞLU, H.-B. ÇAKIR. (2021). "Osmanlı Devleti'nde Çeltik Tarımı ve Muhasebe İşlemleri". *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*. Sayı 2021: 205-224.

ADAMAZ, K. (2022). "XVI. Yüzyılda Ilica Kazasında Hububat ve Bakliyat Üretimi", *Journal of Social and Humanities Sciences Research*. 9(89), 2218-2230.

ADAMAZ, K. (2024). "XVI. Yüzyılda Gördük Kazasında Tarım". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 12(3): 880-922.

AKGÜNDÜZ, A. (1993). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. C. VI/II. Kısım, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

ANHEGGER, R.-H. İNALCIK. (2000). *Kânûnname-î Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları.

AYDIN, M. (2017). *Gazânâme-i Halîl Paşa (1595-1623)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- AYDIN, M. (2022). *Anadolu Eyaleti Kütahya Sancağı 1623 Tarihli İcmâl Avârız Defteri*. Ankara: Sonçağ Yayınları.
- BAYKARA, T. (2015). *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- ÇAKIR, B. (2003). *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ÇELİK, B. (2024). "Aydın Sancağında Çeltik Tarımı". *İzmir Araştırmaları Dergisi*. Sayı 21: 1-18.
- DAĞLI, Y.-S. A. KAHRAMAN. (2005). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 2. Kitap Cilt I/2. Kitap Cilt II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- EMECEN, F. (1993). "Çeltik". İstanbul: *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 8: 265-266.
- GENÇ, M. (2015). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- GENÇ, M. (2020). "Mukâtaa". Ankara: *TDVİA*, C. 31: 129-132.
- GÜÇER, L. (1964). *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi Ve Hububat-tan Alınan Vergiler*. İstanbul: Sermet Matbaası.
- İNALCIK, H. (2012). "Tımar". İstanbul: *TDVİA*. C. 41: 168-173.
- İNBAŞI, M.- T. HAZIRBULAN. (2020). "Osmanlı Devleti'nde Avcı Kuşu Yetiştiriciliği/Bâzdârânlık (Batı Anadolu Örneği)". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*. Cilt VII, Sayı 19: 655-677.
- KAYA, Y. vd. (2017). "Kır Çeltik Bitkisi". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*. 27(1): 151-156.
- KARACA, F. (2002). "Kürk". *TDV İslâm Ansikloedisi C. 26*. Ankara: 568-570.
- KARAGÖZ, M. (2004). "1193/1779 Senesi Rüsum Defteri'ne Göre Bazarcık-Tatarpazarı'nda Pirinç Üretimi". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 14, Sayı 1: 275-299.
- KIRAN, B. İ. (2015). "Osmanlı İmparatorluğunda Doğancılık". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. II, Sayı 5: 148-164.
- Naîmâ Mustafa Efendi. (1967). *Naîmâ Târihi*. çev. Zuhuri Danışman, C. I, İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
- Naîmâ Mustafa Efendi. (1967). *Naîmâ Târihi*. çev. Zuhuri Danışman, C. II, İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
- ORHANKAZI, S. (2023). "Tersane-i Âmire ve Sinop Tersanesine Kereste Temininde Bafra Kazası (XVII ve XVIII. yüzyıllar)". *Tarihi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Bafra*. (ed. Osman Köse). C. I, Ankara: Berikan Yayınevi. 287-302.
- ÖZ, M. (2023). "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Bafra Yöresi". *Tarihi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Bafra*. (ed. Osman Köse). C. I, Ankara: Berikan Yayınevi. 135-154.
- ÖZCAN, A. (1994). "Doğancı". İstanbul: *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 9: 487-489.
- ÖZCAN, A. (2010). "Şahincibaşı". İstanbul: *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 38: 277-278.

- ÖZTÜRK, D.-Y. AKÇAY. (2010). "Güney Marmara Bölgesinde Çeltik Üretiminin Genel Bir Değerlendirmesi". *GOÜ, Ziraat Fakültesi Dergisi*. 27(2): 61-70.
- PAKALIN, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.*
- PAKALIN, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.*
- SEYHAN, H. M.-O. KILIÇ. (2022). "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Balkanlarda Çeltik Üretimi Yapan Bir Zümre: Yörükler". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı 56: 79-87.
- TAŞ, K. Z. (2020). "Osmanlı Çeltik Üretim sahası Olarak Konrapa ya da Osmanlı Sarayının Nadi-desi Konuralp Pirinci". *BAUNSOBED*. 23/44: 1253-1268.
- TAŞLIGİL, N.-G. ŞAHİN. (2011). "Türkiye’de Çeltik (Oryza Sativa L.) Yetiştiriciliği Ve Coğrafi Dağılımı". *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı 6: 182-203.
- TEKİN, Z. (2002). "Osmanlı Devleti’nde Kürk Ticareti". *Türkler*. (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), C. 10, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 754-763.
- TÜRKMEN, M. N. (2009). "Osmanlıda Av Seferleri", *Tematik Türkoloji Dergisi*. Yıl 1, Sayı 1: 22-32.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: TTK.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilâtı*. Ankara: TTK.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (2003). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: TTK.
- ÜNAL, M. A. (2014). *Osmanlı Devrinde Sinop*. Ankara: TTK.
- YAŞAR, O. (1995). "Bafra Ovası Projesi’nin Ova Ziraatında Sağlayacağı Değişimler ve Alınması Gereken Önlemler Üzerine Coğrafi Bir Yaklaşım". *Türk Coğrafya Dergisi*. Sayı 30: 435-447.

EXTENDED ABSTRACT

Bafra and the plain on which Bafra is located were transferred from the Seljuks to the Turkish Principalities and the Ottoman Empire and eventually to the territory of Turkey. Bafra was added to the territory of the Ottoman Empire by Çelebi Mehmed. Bafra continued its existence administratively as an accident of the Canik sanjak in the XVIth century, and in the XIXth century as an accident of the Canik livestock included in Trabzon Province. According to Evliya Çelebi Seyahatnames, Bafra is remarkable in terms of wooden houses, pine pole bridge and river presence.

In addition to its historical past, Bafra is located on a large plain, which is located on the Black Sea coast of Anatolia and is fertile with its vegetation and climate. The richness of vegetation and the presence of forests here are socially and economically important for the Ottoman Empire. Namely, Bafra also played a major role in hunting and hunting bird breeding, which was an institution in the Ottoman Empire. As it is understood from the Presidency Ottoman

Archive, it is known that the tradition of hunting and hunting bird breeding continues today, especially in the Eastern Black Sea region. However, although it is not known from which date hunting birds were organized in the Ottoman Empire within the aviculture activities, the mention of tax exemptions in an âzadnâme of Murad II in 1444 shows that hunting birds of prey have existed since ancient times.

As it is understood from archival sources and various works, institutions related to hunting and birds of prey developed in parallel with the hunting expeditions and war expeditions organized by the sultans and princes. In other words, hunting, which had existed since the ancient Turkish Islamic states, continued in the Ottoman Empire and continued to be carried out by an organized organization. Birds of prey such as falcons, hawks, falcons and their hunting, which found a place in the formation of an institution and a large organization in the Ottoman Empire, were important to ensure the capture of birds such as rabbits, partridges, wild ducks, geese, geese, larks, swans and quail.

In Bafra district of Canik sanjak, the breeding of birds such as falcons and falcons had different functions and purposes. The fact that there was a fief for falconry in Bafra province shows that falconry was carried out for the state and served the state. Namely, falconry was included in the fief system implemented in the Ottoman Empire.

The Ottoman sultans practiced hunting in the vicinity of İstiranca, Kâğıthane, Üsküdar and Sarıyer. In addition, hunting birds were brought to Istanbul every year from Wallachia and Taurus through the special falconer. Apart from these places, there were also hunting bird breeding and activities in Anatolia and Rumelia in the 16th century. The sanjaks of Marash, Gallipoli, Kars, Menteşe, Manisa, Silistre, Vidin and Niğbolu were places where hunting bird breeding was concentrated. While these places are mentioned in most of the sources, Bafra is not mentioned, which led to the preparation of this study on Bafra in the existing sources.

The aim of this study is to reveal the richness of the literature in the Ottoman State organization by examining the terms of aviculture. It is understood from the archival records that the top institution in the Ottoman State also had many sub-institutes, which were named in detail. This study also aims to understand the integration of aviculture and other activities of the Ottoman State with the fief and mukataa system, which reflects the most important economic system of the Ottoman State.

When the activities of Bafra in the past periods are examined, it is seen that Bafra has an important place not only in bird of prey breeding, rich vegetation and forest diversity, but also in paddy production and in providing income and taxes from this production.

In this study, an attempt has been made to contribute to the foregrounding of Bafra's place and importance in the institutions that were inherited from the Ottoman Empire.

As a result, with this study, it is hoped that efforts will be made to increase economic activities with various projects and environments in this field by recognizing the richness of Bafra today.

KÜLTÜR VE İNANÇ TURİZMİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE'NİN DOĞUSUNDA YAHUDİ KÜLTÜREL MİRASI

Süleyman ŞANLI*

ÖZ

Anadolu'da yüzyıllarca İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik dinine inananlar bir arada yaşamış ve kültürel mirasımıza ait eserler bırakmışlardır. Çok sayıda cami, kilise, sinagog, kale ve tapınak gibi kutsal mekâna ev sahipliği yapan Anadolu, bir bakıma kültürlerin buluşma noktası olmuştur. Türkiye kültür ve inanç turizmi açısından zengin bir mirasa sahiptir; Yahudilik de kültürel miras değeri olan söz konusu dinler arasındadır. Bu çalışmada, bir zamanlar günümüz Türkiye'sinin doğu bölgesinde (Diyarbakır, Çermik, Urfa, Siverek, Mardin, Nusaybin, Van, Başkale ve Gaziantep) yaşamış ve bugün İsrail'e göç etmiş olan kayda değer sayıdaki Yahudi topluluğun kültürel miras değeri taşıyan eserlerini ortaya çıkarmak, yaşadıkları yerlerde izlerini sürerek zaman içinde çok çeşitli inançları barındırmış bölgenin zengin kültürel mirasına katkı sunmak hedeflenmektedir. Çalışmanın verileri nitel olarak, alanyazın taraması, sözlü tarih çalışması ve bölgeye yapılan antropolojik bir saha ziyareti ile elde edilmiştir. Çalışma sonucunda bölgede Yahudi kültürel mirası kapsamında kültür varlıklarının olduğu tespit edilmiş ve turizm potansiyeli yüksek olan bu mirasın değerlendirilmesine yönelik öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yahudi mirası, Kültürel miras, Kültür turizmi, İnanç turizmi, Doğu.

JEWISH CULTURAL HERITAGE IN EASTERN TÜRKİYE WITHIN THE FRAMEWORK OF FAITH-BASED AND CULTURAL TOURISM

ABSTRACT

Throughout the centuries, followers of Islam, Christianity, and Judaism have coexisted in Anatolia, leaving behind a wealth of cultural heritage. Anatolia, adorned with sacred sites such as mosques, churches, synagogues, castles, and temples, has served as a crossroads of diverse cultures. Türkiye boasts a rich tapestry of cultural and religious heritage, with Judaism holding significant importance in this regard. This research aims to unearth the relics of numerous Jewish communities that once thrived in the eastern regions of present-day Türkiye (Diyarbakır, Çermik, Urfa, Siverek, Mardin, Nusaybin, Van, Başkale, and Gaziantep) and have since migrated to Israel. By tracing their footsteps in the areas they inhabited, the study seeks to enrich the region's already diverse cultural heritage, which has been a melting pot of beliefs over time. The study gathered qualitative data through a comprehensive literature review, oral history exploration, and on-site anthropological research. The findings revealed the existence of cultural assets under the purview of Jewish cultural heritage in the region, accompanied by suggestions for leveraging this heritage's significant tourism potential.

Key Words: Jewish heritage, Cultural heritage, Cultural tourism, Faith tourism, East.

Giriş: Tarihsel Arka Plan

Türkiye Yahudileri üzerine çalışan araştırmacı ve yazarlar, çalışmalarında genellikle doğudaki Yahudi topluluklarına çok az yer vermişlerdir. Ağırlıklı olarak Osmanlı Yahudileri, batı bölgelerinde yaşayan İstanbul Yahudileri, İzmir ya da Trakya'daki (Edirne, Kırklareli, Tekirdağ) Yahudiler ile ilgili çalışmalar yürütmüşlerdir (Lewis, 1984; Shmuelewitz, 1984; Levy, 1994; Landau, 1993; Shaw, 1991). Oysa Yahudiler İspanya'dan gönderilmeden önce de Anadolu coğrafyasında yüzyıllardan beridir yaşamaktadırlar. Bizans dönemi, Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet döneminde Yahudilerin Anadolu'daki varlıkları bilinmektedir.

Gönderilme Tarihi: 16.01.2025

Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü, Mardin;

ORCID: [0000-0002-3826-201X](https://orcid.org/0000-0002-3826-201X), E-Posta: suleymansanli@artuklu.edu.tr

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarına bakıldığında Mezopotamya, Balkanlar ve Anadolu'da Yahudilerin varlıklarına dair izler bulunabilmektedir. Bunlardan ilki, Romalı Yahudiler olarak bilinen Romaniot Yahudileri'dir. Romaniot Yahudileri, Rumca konuşup gelenek ve kültürlerini Bizans Dönemi'nden beri devam ettirmektedirler. Bir başka Yahudi topluluğu ise Almanca-İbranice karışımı bir dil kullanan Aşkenaz Yahudileri'dir. Bir diğer Yahudi topluluk ise farklı dini ritüel ve tören pratikleri olan İtalyan Yahudileri'dir.

Sefarad Yahudileri İspanya'dan gönderildikten sonra Osmanlı Devleti tarafından kabul edilerek bu topraklara yerleştirilmişlerdir. Osmanlı Devleti hem Sefarad Yahudileri hem de diğer Yahudi toplulukları için 15. – 16. ve 17. yüzyıllarda yerleşim bakımından merkezî bir konuma sahiptir. Sefarad Yahudileri, Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi toplulukları arasında belki de nüfuslarının da fazla olmasının etkisiyle zamanla nüfuslarını arttırmaya başlamışlardır. 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Sefarad Yahudileri diğer Yahudi topluluklarından daha baskın hale gelmiş ve üstün bir duruma gelecek kadar da güç sahibi olmuşlardır (Ortaylı, 1994; Lewis, 1984; Levy, 1994; Shaw, 1991; Shmuelewitz, 1984; Braude, 1982).

Osmanlı Yahudileri ile ilgi çalışmalara bakıldığında araştırmacıların daha ziyade yukarıda sözü edilen Yahudi topluluklarına odaklandıkları görülmektedir. Yazılı kaynakların kısıtlı olması Doğu Yahudileri ile ilgili araştırmalarda en büyük eksiklik olarak kabul edilebilir.

Tablo 1. Osmanlı Tebaası Doğu Yahudileri 1883-1914

Bölge	Yıl	Yahudiler
Diyarbakir Vilayeti (Mardin, Siverek Viranşehir dahil)	1883	1,051
	1908	1,165
	1914	2,008
Van	1883	?
	1908	?
	1914	1,383
Urfa (Birecik, Rakka, Hawran dahil)	1883	?
	1908	?
	1914	865
Halep Vilayeti (Halep, Antep, Antakya, İskenderun, Kilis)	1883	9,913
	1908	11,664
	1914	12,193

Kaynak: Stanford, J. Shaw (1991). *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Londra: Macmillan Yayınları, s. 272-285.

Abraham Galante (1937) yayımladığı *Historie des Juifs de Turquie* (Türkiye Yahudileri Tarihi) başlıklı dokuz ciltten oluşan eserinde Anadolu coğrafyasında yaşamış neredeyse bütün Yahudi topluluklarına dair bilgiler vermektedir. Araştırmamıza konu olan Doğu Yahudi toplulukları bu eserdeki bilgilerden yola çıkılarak incelenmektedir. Gaziantep, Şanlıurfa, Siverek, Diyarbakır/Çermik, Mardin/Nusaybin, Cizre, Van/Başkale ve Hakkâri/Yüksekova'da yaşamış Yahudi topluluklarının günümüze kadar gelen izlerini bulmak mümkündür.

Tablo 2. Bir Zamanlar Anadolu'da Yaşamış Yahudi Toplulukları

Yer Adı	Yer Adı	Yer Adı	Yer Adı
Antalya	Diyarbakır	Kayseri (Cesarea)	Parsa
Adana	Dinar	Kefken	Salihli
Adapazarı	Cizre	Kemalpaşa	Samsun
Afyonkarahisar	Düzce	Kemer	Sandıklı
Akhisar	Ödemiş	Kilis	Sarte
Aydın	Edremit	Kırkağaç	Selçuk (Efes)
Alanya	Eğir	Konya	Şemdinli
Alaşehir	Eregli	Köyceğiz	Sinop
Amasya	Eskişehir	Kuşadası(Skalanova)	Siverek
Ankara	Ezine	Kütahya	Sivrihisar (Eskişehir District)
Arnavutköy	Fethiye	Lasaki	Sivrihisar (İzmir District)
Asım Kale	Finike	Lilise Köyü	Söke
Bafra	Foça	Manisa (Magnesie/a)	Soma
Baimaritsh	Gaziantep	Maraş	Tarsus
Balat	Gemlik	Mardin	Tire
Balıkesir	Gönen	Menemen	Tokat
Bandırma	Gördes	Marmaris	Trabzon
Başkale	Gümüşlü	Mersin	Çanakkale (Dardanalle)
Bayındır	İnegöl	Milas	Çermik
Bilecik	İzmit	Mudanya	Tshesme
Bergama	İznik	Muğla	Çölemerik
Biga	Kandıra	Mustafa Kemal Paşa	Urfa

Birecik	Karaburun	Nazilli	Urla
Bozdoğan	Karacabey	Nizip	Uşak
Bursa	Karacasu	Nusaybin	Van
Denizli	Kasaba (Turgutlu)	Or-Yehuda Çiftliği (Akhisar/Ma-nisa)	Zonguldak

Doğu Yahudileri, batıda yaşayan Yahudiler ile karşılaştırıldığında, önceleri Osmanlı Devleti'nin daha sonra Türkiye'nin doğusunda yaşayan diğer gayrimüslim dinî azınlık grupları arasındaki en küçük topluluklardan birini oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin tüm bölgelerinde yaşayan Yahudilerin dinî durumu ve koşulları göz önünde bulundurulduğunda doğuda yaşayan Yahudilerin batıdaki Yahudiler ile aynı konum ve durumda olmadıkları görülmektedir. Kent, kasaba ve kırsal bölgeler arasında ekonomik ve sosyal özellikler açısından önemli farklılıklar bulunmaktadır. Musul, Halep, Edirne, İstanbul, Bursa, Diyarbakır, Mardin ve Selanik'i aynı ölçüde ve eşit olarak ele almak mümkün görünmemektedir (Shmuelevitz, 1984:29). Doğu bölgelerinde yaşayan Yahudilerin hepsi kentlerde yaşamamışlardır. Çok az bir kısmı kentlerde yaşamış iken az bir kısmı da kırsal kesimlerde hayatlarını sürdürmüşlerdir.

Kentte olan ve Kentli diye ifade edebileceğimiz Doğu Yahudi toplulukları yerli halk arasında genellikle Yahudi Mahallesi diye adlandırılan kendi mahallelerinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Schroeter, 1994:285). Yahudi topluluklarının yaşadıkları yerlerdeki sosyal ve kültürel hayat, genellikle Yahudi Mahalle'sinin etrafında gelişmiştir. Her topluluğun kendi sinagogu, törenlere öncülük eden ve toplumda saygın bir yeri olan Hahamı, *midraş* denilen ilkokulları ve defnedildikleri mezarlıkları bulunmaktadır. Kent merkezlerindeki Yahudiler ile kıyaslandığında kırsal kesimde yaşayan Yahudi toplulukları daha düşük bir nüfusa sahiptirler. Çok az sayıdaki ailelerden ve çoğunlukla yakın akrabalarından oluşmaktadır. Bununla birlikte kırsal kesimde yaşayan Yahudi topluluklarının toplumsal, kültürel hayatı ile dinî örgütlenme ve yaşam tarzları bakımından batıdakilere nazaran daha çok zorlanmışlardır. Zaman zaman, topluluğa dini açıdan rehberlik edecek din adamı eksikliği yaşanabilmektedir ve Yahudiler çoğu zaman Yahudi dini eğitimi almakta zorluklarla karşılaşmışlardır. Yahudilik dininin şartlarına göre hayvan kesimi ve et ihtiyacı için çoğu zaman diğer bölgelerden bu konuda yetkili din adamlarına ihtiyaç duyulmakta ve yetkili birisinin gelmesi beklenmektedir. Kentte yaşayan Yahudiler için sinagog yaşamlarının merkezinde yer almaktadır. Sinagoglar sadece dinî tören ve dualar için değil, eğitim, sosyal deneyim ve Yahudi topluluğunun çocukları için de bir nevi okul vazifesi görmektedir (Şanlı, 2018a).

Göç olgusu, toplumsal varoluşun tüm katmanlarını etkileyen ve zamanla kendi içsel dinamiklerini oluşturan çok boyutlu bir süreçtir. İnsanların kendi ülkelerinden ayrılarak başka bir coğrafyada yaşam kurma kararları, tek bir nedene indirgenemeyecek kadar karmaşıktır; bu kararlar, ekonomik, siyasal, kültürel ve kişisel etkenlerin iç içe geçtiği bir bağlamda şekillenir (Castle ve Miller, 2008: 30-39). Zorunlu veya gönüllü olarak insanların tarih boyunca maruz kaldıkları göç, evrensel ve sosyal bir olgudur. Göç olgusu, göçe maruz kalanlar bakımından insanların sadece bir yerden başka bir yere fiziksel bir taşınma hareketinden ibaret olmayıp aynı zamanda, ekonomik, kültürel, sosyal daha da ötesi psikolojik ve duygusal dönüşüm ve değişiklikleri de beraberinde getirmektedir.

Özetle, göç eden bireylerin hayatları ve yaşam biçimleri göç ettikten sonra eskisi gibi olmayıp tamamen değişmektedir. Hiçbir insan, hiçbir topluluk veya halk yıllarca yaşadığı toprakları bırakıp farklı bir yere gitmek istemez. Dolayısıyla bütün göçlerin itici ve çekici etkenler tarafından motive edildiği görülmektedir. Bu araştırmada ele alınan Yahudi topluluklarının gönüllü veya zorunlu olarak hepsinin bir göç etme sebebi ve bir göç hikâyesi vardır. Türkiye'nin doğusundaki Yahudilerin hemen hepsi göç ettiğinden bilindiği kadarıyla günümüzde bölgede Yahudiler yaşamamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra doğuda yaşayan Yahudilerin 1927-1965 yılları arasındaki nüfus istatistiklerine ait veriler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 3. Yahudilerin 1927-1965 Yılları Arasındaki Nüfus İstatistikleri

Vilayetler	Nüfus Sayımı				
	1927	1945	1955	1960	1965
Gaziantep	742	327	151	141	152
Diyarbakır	392	441	21	12	34
Hakkâri	43	34	2	1	0
Mardin	490	17	7	12	9
Urfa	318	234	11	2	14
Van	129	132	76	9	91
Toplam	2,114	1,185	268	177	300

Kaynak: 1927. Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, '28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri: Türkiye Nüfusu' İstatistik Yıllığı / Annuaire Statistique IV (1930-31), İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatından, sayı 14, s. 61-62, (Ankara 1931).

1945. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye İstatistik Yıllığı / Annuaire Statistique de Turquie, cilt 18, no: 328, s. 46 (Ankara, 1950).

1955 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (Republic of Turkey, Prime Ministry, General Statistical Office), 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu, (23 October 1955 Census of Population: Population of Turkey), (Ankara, 1961).

1960 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu (Republic of Turkey, Prime Ministry, State Institute of Statistics, Census of Population, 23 October 1960 Population of Turkey) (Ankara 1965).

1965 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 23 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu (Republic of Turkey, Prime Ministry, State Institute of Statistics, Census of Population, 23 October 1965 Population of Turkey) (Ankara 1970).

Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemleri çerçevesinde yürütülmüş olup, araştırma sürecinde etnografik yaklaşım, katılımcı gözlem, derinlemesine mülakat ve sözlü tarih tekniklerinden yararlanılmıştır. Bu yöntemler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Yahudi kültürel mirasını hem tarihsel hem de antropolojik açıdan anlamak için uygun görülmüştür. Araştırmanın temel saha çalışması, 2011-2012 yılları arasında İsrail'de gerçekleştirilmiştir. Çünkü günümüzde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Yahudi topluluklarının tamamı göç etmiş durumdadır. Bu nedenle, çalışmanın birincil verileri, İsrail'e göç etmiş Yahudilerle yapılan etnografik görüşmeler aracılığıyla toplanmıştır.

Katılımcı gözlem tekniği, göç eden Yahudi bireylerin günlük yaşam pratiklerini gözlemlemeyi; etnografik derinlemesine mülakatlar, bireylerin belleğinde kalan toplumsal ve kültürel unsurları, mekânsal hafızayı ve dini ritüellere dair anlatıları ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Mülakatlar, aynı zamanda sözlü tarih yöntemi bağlamında değerlendirilmiş; bu sayede yazılı kaynaklarda bulunmayan pek çok değerli bilgiye ulaşılmıştır. Anlatılar, hem bireysel hafıza hem de kolektif bellek çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Araştırmanın örneklemini, Abraham Galante'nin *Historie des Juifs de Turquie* (1937) adlı eserindeki Doğu Yahudi yerleşimlerine dair bilgiler temel alınarak oluşturulmuştur. Bu kapsamda, Gaziantep, Şanlıurfa, Siverek, Diyarbakır, Çermik, Mardin, Nusaybin, Cizre, Van, Başkale, Hakkâri ve Yüksekova gibi yerleşimlerde yaşamış Yahudi topluluklarının izleri sürülmüştür. Görüşmeler, bu topluluklardan gelen kişilerle gerçekleştirilmiştir.

Araştırmacının sahadaki konumu, hem kolaylaştırıcı hem de sınırlayıcı roller oynamıştır. Akademik kimlik, anlatıcıların güven duygusunu artırmış; ancak geçmişin politik, dini ve kimliksel hassasiyetleri nedeniyle bazı anlatıcılar temkinli davranmıştır. Özellikle ileri yaşta olan katılımcıların belleğinde kalan bilgilerin parçalı ve yorumlanmaya açık olması, verilerin analiz sürecinde dikkatli bir bağlamsallaştırmayı gerekli kılmıştır. Sahanın kültürel ve tarihsel yükü, anlatıcıların anlatı biçimlerini şekillendirmiştir. Bu nedenle elde edilen veriler, sadece tarihsel bir veri olarak değil, aynı zamanda hafızanın, aidiyetin ve kültürel aktarımın bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Elde edilen bilgiler, makalenin hem bulgular hem de tartışma bölümlerine yön verici niteliktedir.

Kültür, Kültürel Miras ve Kültür Turizmi

Kültür kavramını değerlendirmek gerektiğinde, "kültürü" tanımlamanın kolay olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü sosyal bilimciler belli bir tanım üzerinde uzlaşmamaktadır. Amerikalı antropologlar tarafından kültür tanımına dair hazırlanan bir eserde kültür kavramının 164 farklı tanımı derlenmiştir (Kroeber ve Kluckhohn, 1952). Güvenç (1994), kültürü ifade etmek ve tanımlamanın kolay olmadığını söyleyerek kültürü daha iyi anlamak için çalışmak gerektiğini belirtir. Bu güçlüğü altında kültür sözcüğünün çok anlamlı bir yapıya sahip olma ihtimalinden kaynaklanabileceğini ifade eder. Dolayısıyla kültürün çok geniş bir kapsama sahip olduğu ve çok anlamı içerebilen bir kavram olduğu görülebilir. Çalışma konumuzla bağlantılı olabilecek kültür tanımlarını belirtmek gerekirse, Linton (1945), "Kültür bir toplumun hayat biçimidir" der. Sumner ve Keller (1927), "İnsanların içinde bulunduğu yaşam koşullarına uyumlarının toplamı, onların kültürüdür" şeklinde tanımlamaktadır.

Kültür bir başka tanımlamada, “Bir önceki kuşaktan devralınan ya da karşılıklı ilişki ve etkileşimler sonucu oluşturulan, geliştirilen ve aktarılan tüm ekonomik, dinsel, siyasal, sosyal kurumları; sanat, dil, felsefe, töre, yöntem ve işlevleri, inanç, tutum ve idealleri içeren, maddi ve manevi değerler toplamından oluşan karmaşık bir bütün” olarak ifade edilmektedir (Küçükahmet vd. 2000). Evet, kültür bir bütündür, ancak çeşitli kaynaklarda bu kavramı daha iyi anlatabilmek için kültürün biri maddi diğeri manevi olan iki yönünün bulunduğu ifade edilmektedir. Kültürün maddi yönü içinde kullanılan, sahip olunan, kap, kaçak, yemek çeşitleri, han ve hamam gibi yapılar, halı, kilim, seccade gibi eşyalar vb. manevi yönü içinde ise inançlar, değerler, töreler vb. sayılmaktadır. Sosyoloji alanyazınında maddi kültür teknoloji; manevi kültür ise değerler kültürü olarak geçmektedir (Küçükahmet vd. 2000).

Tylor'un (2004) ünlü kültür tanımı; “Kültür veya uygarlık, bir toplumun üyesi olarak, insanın edindiği bilgi, inanç, ahlak, yasalar, adetler ve diğer beceri ve alışkanlıkları içine alan karmaşık bir bütündür” diye tanımlamaktadır. Geertz'e (2010), göre kültür “tarihsel olarak taşınan ve sembollerle somutlaşan anlamlar örüntüsüne, insanların hayat hakkındaki ve hayata karşı tutumları hakkındaki bilgilerini ileterek, sürdürerek ve geliştirerek sembolik formlarla ifade ettikleri tevarüs edilmiş bir kavramlar sistemine işaret etmektedir.” ifadesini kullanmaktadır.

Kültürel miras ise kendine has benzer ve farklı özelliklere sahiptir. Toplumların ürettiği, değiştirerek geliştirdiği kültürel varlıklar nesilden nesle aktarılarak günümüze kadar ulaşma imkânı bulmuştur. Nesille ulaşan kültürel varlıklar miras niteliğine sahiptir (Gündüz, 2016). Howard mirası, “birinin korumak, toplamak ve gelecek nesillere aktarmak istediği herhangi bir şey” olarak ifade etmiştir (Genç, 2020). TDK ise mirası; “bir neslin kendinden sonraki nesle bıraktığı şey” olarak ifade etmektedir (TDK, 2020).

Bir başka tanım da kültürel miras, “insanın yaşadığı tüm zamanlar boyunca oluşturduğu, biriktirdiği; geliştirerek, yeni sentezlerle zenginleştirdiği ve sürekliliğini sağlayarak kendinden sonraki nesillere aktardığı tüm bilgi, inanç ve davranışlar bütünü ile bu bütünün parçası olan nesneler” olarak tanımlanmıştır (Gümüşçü, 2018).

Her kuşağın geçmişini daha iyi öğrenmesini sağlamak kültürel mirasın sürekliliği ile mümkün olabilmektedir. “Kültürel miras; arkeolojik değerler, binalar ya da bina kalıntıları; camiler, kiliseler, şatolar, özelliği olan evler; beldeler, insanın veya insan ile birlikte doğanın beraber ortaya çıkardığı işler; tarihi yerler, mitolojik, dini ya da siyasi olayların geçtiği mekanları, kısacası geçmiş dönemlerin izlerini taşıyan tüm yapılar, kalıntılar, harabeleri ifade eder” (Kozak vd., 2020). Kozak tanımında kültürel mirasın somut yönüne ve doğal mirasa vurgu yapmaktadır (Coşkun, 2021; Kozak vd., 2020).

Kültür varlıkları, diğer varlıklardan ayırt edilirken birtakım özellikler göz önünde bulundurulmaktadır. Kültürel varlıklar farklı değerleri olanları bünyesinde barındırmasıyla anlam ve önem kazanmaktadır. Bu değerler, geçmişi uzun yıllara dayanan tarihsel, özgün, mimarî, kimlik, hatıra, sanat, teknik, mitolojik, ekonomik ve belge değerleridir (Madran, 2007). Günümüzde kültürel miras olarak ifade edilen kültür varlıkları kavramı alanyazınında iki kısım olarak sınıflandırılmıştır. Somut olan ve somut olmayan kültür varlıkları ile Taşınır ve taşınmaz kültür ve tabiat varlıkları olmak üzere iki biçimde sınıflandırılmaktadır (Özdamar, 2011).

Kültür varlıkları, *somut olan kültür varlıkları* ve *somut olmayan kültür varlıkları* olarak kültürel miras değeri taşımaktadır. Kültürel mirası oluşturan somut kültürel miras varlıkları, mimari eser ve yapılar, tarihi yerler ve anıt gibi eserlerden oluşan aynı zamanda geleceğe de aktarılabilecek olan eserlerdir. Ayrıca doğal güzellikler de somut kültürel miras kapsamında değerlendirilmektedir. Kısaca toplumların dokunabilir kültürü somut kültürel miras olarak ifade edilebilir. Kültürel miras değeri taşıyan eserlerin somut değerlerinin yok olmaması için kütüphane, müze ve galeri gibi yerler büyük önem taşımaktadır (Demiroğlu, 2006). Somut olmayan kültür varlıkları ise, mimari yapı, anıt ve heykeller gibi somut değerlerle ifade edilmeyen ancak toplumu var eden değerlerdir. Folkloru ait özellikler, gelenekler, âdetler, masallar, hikâyeler, inanışlar, dil, dans, müzik, eğlence vb. değerler kuşaktan kuşağa aktarılan somut olmayan kültürel miraslardır. Sözü edilen bu miraslara sahip çıkılması ve korunması toplumların sürekliliği için önemli bir durum teşkil etmektedir.

Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO), somut olan ve somut olmayan kültürel mirasın korunmasını vurgulayarak bu konuda birçok çalışma gerçekleştirmektedir. 1972 yılında UNESCO genel konferansında imzalanan sözleşme doğal ve kültürel mirasın korunmasıyla ilgili çalışmaları içermektedir. 2003 UNESCO genel kurulunda yapılan sözleşmeyle somut olmayan kültürel miras ise koruma altına alınmıştır (UNESCO, 2003; Can, 2009). Kültür turizmi, yalnızca eğitsel ya da akademik bir alan olmanın ötesinde, çevresel ve toplumsal uyumu gözetken sürdürülebilir bir gelişme modeli olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, kültürel miras unsurlarının bilimsel yöntemlerle incelenmesi, belgelenmesi ve özgünlüğüne zarar vermeden restore edilmesi koşuluyla, ülkeler açısından önemli faydalar sağlamaktadır. Söz konusu süreçte UNESCO başta olmak üzere, uluslararası akreditasyona sahip sivil toplum kuruluşlarının rolü belirleyicidir (Korka, 2022; Dabanlı&Şimşek, 2023: 89-106). Nitekim kültür turizmi, yalnızca sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle değil, aynı zamanda kültürel diplomasi yoluyla uluslararası ilişkilerin güçlendirilmesi açısından da stratejik bir değere sahiptir (Alghazawi vd., 2015; Haddad vd., 2021; Dabanlı&Şimşek, 2023: 89-106).

Hem Doğu hem de Güneydoğu Anadolu Bölgesi, kültürel miras açısından uygarlığın ilk zamanlarından beri dünya tarihi açısından önemli kültür varlıklarını barındırmaktadır. Sümer, Akad, Asur, Babil, Mitanni, Hurri, Urartu, Med, Pers, Roma, Bizans, Selçuklu, Memluk, Eyyübi v.b ve Osmanlı medeniyetlerine ait kültürel varlıklar bunların başlıcalarını oluşturmaktadır. Mezopotamya'nın Bereketli/Verimli Hilal Bölgesi'nin bir kısmını oluşturmaları, Hasankeyf, Mardin gibi şehirlerin Orta Çağ Kent yapısının özelliklerine sahip olması, Göbeklitepe gibi çalışmaları süren önemli arkeolojik kazıların varlığı bölge de birçok bilinmeyen ortaya çıkararak uygarlık tarihine ışık tutmaktadır. Bununla birlikte Gaziantep'te Sinagog (Havra), Van'da Ahtamar (Akdamar) Kilisesi, Diyarbakır'da Zerzevan Kalesindeki Mithras Tapınağı, Mardin'de önceleri Güneş tapınağı olarak kullanılan günümüzde Manastır halini alan Deyru'l-Zafaran (Dairo d-Mor Hananyo) gibi bölgenin diğer birçok ilinde bulunan eski tapınakların, farklı dinlere ait yapıların ve bazı anıtsal heykellerin günümüze kadar gelmesi de bölgeyi kültür ve inanç turizmi açısından cazip kılmaktadır.

Küreselleşme ve savaşlardan dolayı kültürel miras eserlerinin çoğu kaybolma ve yıkılma tehlikesine maruz kalmaktadır. Dolayısıyla kültürel mirasa sahip çıkmak geçmişin silinmesini önleyip yaşamı korumak demektir. Tehlike altında olan kültürel mirasın korunmanın en iyi yolu "*kitlesel sahiplenme*" dir (Şahin ve Güner, 2006; Coşkun, 2021). Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde kültür mirasının korunması, Somut-somut olmayan kültüre ve ortak mirasa sahip

çıkılması, sözü edilen Yahudi mirasına ait kültür varlıklarının günümüze kadar gelmesinde etkili olmuştur.

Turizm çeşitleri içinde *kültür turizmi*, turizmin en hızlı gelişen alanlarından biri olduğu ifade edilebilir. Özellikle Avrupa'da Mısır tarihi ve medeniyetine duyulan yaygın ilgi ve merak, Avrupalılar tarafından 19. yüzyılda bu bölgeye yapılan kültür turlarını arttırmıştır. *Kültür turizminin* temelinde turistlerin farklı kültürler görme, otantik, değişik ve ilginç yerlere seyahat etme taleplerinin artması yatmaktadır. Bu bağlamda turistler seyahat süreleri boyunca farklı kültürleri keşfetme arzusu hissettiklerinden, Kültür turizmi daha da rağbet görerek gelişim göstermiştir (Wang vd., 2006). Bu doğrultuda aslında düşünüldüğü gibi turizm kavramı deniz, kum ve güneşten ibaret olmayıp merak ve öğrenme güdüsüyle yapılan, bilinmeyi bilme ve görülme-yeni görmeye yönelik yapılan kültür turları olarak ifade edilebilir (Genim 2002).

Dünya Turizm Örgütü, yapılan seyahatlerin % 37'sinin kültür turizmi içinde gerçekleştirilen seyahatler olduğunu ve kültür turizmine olan talebin her sene % 15 civarında artacağını da öngörmektedir (Mckercher ve Cros, 2002; Uygur ve Baykan, 2007). 1990'lı yıllar ile karşılaştırıldığında günümüzde Kültür turizmine katılanların sayısı iki kat artmıştır. Yapılan bir diğer araştırmaya göre gezilerin düzenlenmesinde en önemli motivasyon nedir sorusuna 1980 yılındaki araştırmada kişilerin %48'i, 1990 yılındaki araştırmada ise kişilerin %88'i kültür olarak cevap vermişlerdir (Silberberg, 1995).

Çok kültürlü, çok dinli ve özgün kültürel varlıklar Türkiye'yi diğer ülkelere nazaran daha avantajlı kılmaktadır. Anadolu, tarihsel olarak binlerce yıllık geçmişi ile eski bir yerleşim yeri olarak varlığını hâlâ korumaktadır. Hem kültür hem doğal güzellik bakımından sadece Marmara, Ege ve Akdeniz bölgeleri ile değil Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri de zengin bölgelerimiz arasındadır (Çakır, 1999).

Türkiye'de kültür turizmi kapsamında gelişen ürünler iki grupta değerlendirilebilir. Birincisi, doğrudan kültür turizmi içinde yer alan doğal, tarihî ve dinî içerikli ürünlerdir. İkincisi ise, doğrudan kültürel içeriğe sahip olmamakla birlikte kültür turizmiyle zaman zaman örtüşen; kış turizmi, golf, av ve doğa gezisi gibi etkinlikleri kapsayan turizm türleridir. Bu ikinci grup, kültür turizmine kıyasla daha mevsimsel olmayan özellikler gösterir (Kaypak, 2010).

Dünyada diğer ülkeler farklı turizm çeşitlerini ziyaretçilerine sunabilirken, Kültür turizmini ise sadece kültür varlıkları ve kültürel değerleri olan ülkeler sunabilmektedirler. Tarih boyunca Türkiye'nin birçok uygarlığa ev sahipliği yapması kültürel miras ve kültürel değerler açısından ülkemize dünya turizmi içinde avantaj sağlamaktadır. Bundan dolayı da kültür turizmine daha çok ağırlık verilmelidir (Güven, 2006; Gündüz, 2016). Bu doğrultuda çok kültürlü, çok çeşitli inançları ve birçok medeniyeti içinde barındıran Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi zengin kültürel mirası ile Türkiye'nin Kültür turizmine değer katmaktadır.

Kültür ve İnanç Turizmi Bağlamında Türkiye'nin Doğusunda Yahudilik

Her bir inanç turizmi eseri, bir bakıma kültürel turizm içinde bir cazibe unsuru olduğu için inanç turizminde ilk aşama aynı zamanda kültürel turizm olarak değerlendirilebilir. Dinî bir merak ya da ilgi olmaksızın inanç merkezlerine gerçekleştirilen seyahatler aslında birer kültür turizmidir. Dinsel merak, istek ve ilginin artmasıyla dinî merkezlerde turizm, dinsel törenler,

dinî festivaller, inanç turizmi ve Hac yolculukları ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla kültürel turizm ile inanç turizminin birbirinden farklı turizm türleri olduğuna dikkat etmek gerekmektedir. İnanç turizminin kültürel turizmi de içine alan kapsayıcı bir yapısı vardır. Söz gelimi, bir kültürel turizm eseri veya mekânı inanç turizmi kapsamında ziyaret edilememektedir. Ancak bir inanç turizmi eseri veya mekânı aynı zamanda kültürel turizm kapsamında ziyaret edilebilmektedir. Bu bağlamda inanç turizmi ile kültürel turizm arasındaki temel fark ziyaretçi motivasyonu bir başka ifade ile turist motivasyonunun inanç temelli veya dinî temelli olmasından kaynaklanmaktadır (Santos, 2003; Yüksel, 2019).

Türkiye, inanç turizmi bakımından zengin kültürel mirasa sahip bir ülkedir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet dinleri birlikte tarih boyunca yan yana yaşamış ve kültürel mirasımıza ait eserler bırakmışlardır (Gündüz, 2016). Türkiye’de günümüzde yaşayan insanların inanç bakımından dağılımlarına bakıldığında Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler ile diğer dinlere mensup bireyler yer almaktadır. Türkiye’de yaşayan Yahudilerin geneli, 1492 senesinde İspanya’da gerçekleştirilen baskının akabinde İspanya’dan kaçan ve Osmanlı Devleti’ne sığınan Yahudilerden oluşmaktadır. II. Dünya savaşı başlamadan önce Türkiye’de yaşayan Yahudi sayısının yaklaşık olarak 300.000 dolayında olduğu sanılmaktadır (Küçük, 2003). Ancak günümüzde Yahudilerin sayısı yaklaşık olarak 17.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Türkiye, tarihi boyunca çeşitli dinlere ve farklı kültürlerle ev sahipliği yapan bir coğrafya olmuştur. Günümüz Türkiye sınırları içinde bulunan birçok yer adı Yahudi kutsal kitabı Tevrat’ta da geçmektedir. Dicle ve Fırat nehirleri ilk akla gelen isimlerdir. Tevrat’a göre, Tanrı Âdem’i yarattı. Sonra doğuda Aden’de bir bahçe yarattı ve Âdem’i buraya yerleştirdi. Buradan bir nehir çıkarak dört kola ayrılmaktadır. Bu dört koldan ikisini Dicle ve Fırat nehirleri oluşturmaktadır. Dicle ve Fırat nehirlerinin kaynağı Doğu Anadolu Bölgesi’dir. Bu iki nehir ve bulundukları bölgeler Tevrat’ta da ismi geçtiğinden Yahudiler için kutsaldır. Çünkü Yahudi inancına göre Tanrı, Nil Nehri’nden Fırat’a kadar olan bölgeyi Yahudilere vadetmiştir. Bu bölge “arz’ı mev’ud” (vaat edilen topraklar) olarak da bilinir (Baki, 2003; Usta, 2005).

Yahudilik inancına göre önemli bir başka bölge, Harran’dır. Tevrat’a göre Hz. İbrahim’in Harran’da bir süre yaşadığı belirtilmektedir. Daha sonra Hz. Yakup, dayısı Laban’ın yanında kalmak üzere Harran’a gitmiştir. Hz. Yakup ve Hz. İbrahim Yahudilerin büyük ataları olarak görülmektedir. Bundan dolayıdır ki günümüzde Harran’da Yahudi tarihine ait herhangi bir kalıntı bulunmamasına rağmen burası Yahudiler açısından kutsal bir yer kabul edilmektedir. Tevrat’taki “ayağınızın bastığı her yer sizin olacak” sözü ile Harran’ın Yahudilere vaat olarak verilen topraklar içinde sayıldığı söylenmektedir (Baki, 2003; Usta, 2005).

1993 yılında Turizm Bakanlığı tarafından yapılmış olan İnanç Turizmi Envanteri’ne göre İslamiyet’e ait 167, Yahudiliğe ait 20 ve Hristiyanlık dinine ait 129 olmak üzere toplam 316 tane inanç turizmi eseri kayıt altına alınmıştır. Yahudi dinine ait eserlerin yer aldığı iller arasında İstanbul ilk sırada yer almaktadır. Ardından İzmir, Edirne, Manisa ve Ankara’da gelmektedir (Kalkınma Bakanlığı Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi 2014).

Tablo 4. Yahudilere Ait İnanç Turizmi Merkezleri

Ankara	1.Samanpazarı Sinagogu (Merkez)
Bursa	1.Geruş Sinagogu (Merkez) 2.Mayor Sinagogu (Merkez) 3.Etz Ahayim Sinagogu (Merkez)
Edirne	1.Yahudi Havrası (Merkez)
İzmir	1.Senora Sinagogu (Merkez) 2.Karataş Beth Israel Sinagogu (Merkez) 3.Hevra Sinagogu (Merkez) 4.Mustafabey Sinagogu (Merkez) 5.Sinagog (Bergama)
Manisa	1.Sardis Sinagogu (Salihli)
Şanlıurfa	1.Harran
İstanbul	1.Neve Shalom Sinagogu (Beyoğlu) 2.İtalyan Sinagogu (Kal de los Frankos) (Beyoğlu) 3.Aşkenazi Sinagogu (Beyoğlu) 4.Zülfaris Sinagogu (Kal Kadoş) (Galata) 5.Ahrida Sinagogu (Balat) 6.Yanbol Sinagogu (Balat)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi 2014

Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın hazırlamış olduğu İnanç Turizmi Envanteri'nde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bir tek Harran inanç turizmi merkezi olarak yer almaktadır. Günümüzde Harran'da Yahudi tarihine ait herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Ancak yaptığımız çalışmalarda elde ettiğimiz verilere göre Yahudilere ait başka inanç merkezlerinin de var olduğunu tespit ettik.

Tablo 5. Seyahatnamelerde Geçen Doğudaki Sinagoglar¹

Şehir	Sinagog
Gaziantep	1
Şanlıurfa	2
Diyarbakır	1
Çermik (Diyarbakır)	1
Mardin	1
Cizre (Şırnak)	1
Başkale (Van)	1
Siverek (Şanlıurfa)	1

Kaynak: Tablo yazara ait.

Yahudi toplulukları üzerine çalışan araştırmacı ve uzmanların, Türkiye'nin doğusunda yaşamış Yahudi topluluklarına yönelik yeterli düzeyde araştırma ve inceleme yapmadıkları anlaşılmaktadır. Mevcut bilimsel çalışmaların büyük bölümü, ağırlıklı olarak İstanbul, İzmir ve Trakya gibi batı bölgelerinde yaşayan Yahudi cemaatlerine odaklanmaktadır. Oysa Van/Başkale, Cizre, Mardin/Nusaybin, Diyarbakır/Çermik, Urfa/Siverek ve Gaziantep gibi doğu kentlerinde de tarihsel olarak önemli Yahudi toplulukları varlık göstermiştir. Bu bölgelerdeki Yahudilere dair kaynakların sınırlı olması, bilimsel araştırmaların da sınırlı kalmasına neden olmuş ve bu alandaki bilgi boşluğunu derinleştirmiştir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge'sinde Yahudi Kültürel Mirası

Yahudi halkının, genelde Türkiye özelde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge'sindeki varlığı yüzyılları aşmış ve bölgede geniş ölçekte izler bırakmışlardır. Batı bölgelerinde somut ve somut olmayan birçok kültür varlığı bulunan Yahudiler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de bir Yahudi kültürel mirası oluşturmuşlardır. Akademik ve bilimsel birçok kaynakta çoğunlukla batı bölgelerinde yaşamış Yahudilere ait bilgiler ile karşılaşılmaktadır. Bu çalışmanın amaçlarından bir tanesi de doğuda Müslüman komşuları ile yüzyıllarca barış ve huzur içinde yan yana yaşamış Yahudi topluluklarının kültürel mirasını görünür kılmak ve bilimsel açıdan alanyazına katkı sunmaktır. Aynı zamanda bölgedeki Yahudi kültürel mirasının korunması, turizm kapsamında turistik potansiyelinin bulunması ve turizme kazandırılması sebebiyle de konu edilmiştir. Bu sayede söz konusu kültürel mirasa dair bir farkındalık oluşturularak ilgili kültür varlıklarının korunması ve bilinirliğinin artırılması da sağlanabilir.

¹ Tabloda yer alan sinagoglardan sadece Gaziantep'teki sinagog restore edilip hizmete açıldı. Sinagoglar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Şanlı (2019). *Jews of Turkey: Migration Culture and Memory*, New York: Routledge.

Türkiye Turizm, Tanıtım ve Geliştirme Ajansı (TGA), GoTürkiye platformu projesini hayata geçirmiştir. 15 Temmuz 2019 tarihinde Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca kurulan Türkiye Turizm, Tanıtım ve Geliştirme Ajansı (TGA), Türkiye'nin turizm hedeflerine ulaşması amacını taşımaktadır. Bu hedefler, turizmin kapasitesi ve turizm yatırımlarının ülke ekonomisindeki payını ve hizmet kalitesinin arttırmak, ayrıca somut ve somut olmayan doğal, kültürel, biyolojik ve insan ürünü mirasların keşfedilmesi, geliştirilmesi ve tanıtılması da bir başka hedefi oluşturmaktadır (TGA, 2023; Halaç ve Kelkit, 2023:295). Türkiye Turizm, Tanıtım ve Geliştirme Ajansı'nın (TGA) hazırlamış olduğu GoTürkiye platformunda kültür rota önerileri geliştirilerek görselleştirilmiş rota haritaları hazırlanmıştır. Türkiye'deki somut olan ve somut olmayan kültür varlıkları kapsayıcı, bütüncül bir yaklaşımla ortaya konulmuştur. Önerilen kültür rotaları ile kültürel miras farkındalığının kazandırılması, kültür varlıklarının yaşatılması ve Türkiye'yi ziyaret edenlerin bilinçlendirilmesi amaçlanmıştır. Ancak Türkiye'de bulunan Yahudi kültürel mirası eserlerinin ayrıntılı, işaretlendirilmiş ve tescillenmiş herhangi bir miras rotası yer almamaktadır (Alkutay, 2023).

Elde edilen mevcut bilgilere göre, Doğu Anadolu'daki Yahudilerin tamamı göç etmiş olduğundan, günümüzde bu bölgelerde Yahudi nüfusu bulunmamaktadır. Söz konusu Yahudi toplulukları, sayıca küçük ve yerel bağlamda yaşayan dinî azınlıklar olmaları nedeniyle, gündelik yaşam pratikleri ve kültürel alışkanlıkları açısından çevrelerindeki yerel halkla önemli benzerlikler taşımaktadır. Özellikle yemek kültürü ve giyim-kuşam gibi alanlarda bu benzerlikler belirgindir. Ancak, kültürel yapılar bakımından Türkiye'nin batısında yaşayan Yahudi toplulukları ile Doğu'daki Yahudiler arasında dikkat çekici farklar da mevcuttur. Batı Yahudileri genellikle büyük şehirlerde ikamet ettikleri ve modern mesleklerde faaliyet gösterdikleri için daha yüksek bir kentleşme ve ekonomik refah düzeyine sahiptir. Buna karşılık, Doğu Yahudileri çoğunlukla küçük kent ve kasabalarda yaşamış; esnafılık, terziilik, manifaturacılık ve seyyar satıcılık gibi geleneksel mesleklerle geçimlerini sağlamışlardır. Bu durum, iki bölge arasındaki sosyoekonomik ve kültürel farklılıkların temelini oluşturmaktadır (Şanlı, 2019).

Doğu Yahudilerinin dinî yaşamları, yazılı metinlerden çok sözlü geleneklere dayanmaktadır. Sinagog ritüelleri, Tevrat okumaları ve bayramlara ilişkin uygulamalar, genellikle aile büyüklerinden öğrenilerek kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Örneğin Mardin, Urfa ve Cizre'de yapılan mülakatlarda, Purim bayramında çocukların Ester'in hikâyesini canlandığı, evlerde çörek ve tatlılar yapılarak komşularla paylaşıldığı belirtilmiştir. Yom Kippur orucu ise cemaat içinde en yaygın biçimde uygulanan ritüel olarak öne çıkmaktadır. Ancak Doğu'nun ekonomik koşulları, sinagog katılımını günlük ibadetler açısından sınırlamıştır; bu nedenle dinî ritüellere katılım daha çok büyük bayramlarda yoğunlaşmıştır. Hahamların, cemaatin ritüel düzenini korumada ve çocuklara temel dini bilgileri aktarmada merkezi bir rol üstlendikleri gözlemlenmiştir. Sinagogda gerçekleştirilen ritüel, dua, ibadet ve dinî törenlere bir nevi dinî lider olan Haham öncülük etmektedir. Hahamların Yahudi toplumu içerisinde birden fazla görevi olup bunları icra etmek durumunda kalmışlardır. Hahamlar, sinagogda Tevrat'ı okuyup açıklamalarının yanı sıra çoğu zaman Şohet ve Hazan görevlerinde de bulunmuşlardır. Yahudilerin, nüfusunun büyüklüğüne göre yaşadıkları mahallelerde bir ya da iki sinagog bulunabilmektedir. Çünkü sinagoglar Yahudi topluluklarının hayatında merkezi bir yer konumundadır (Şanlı, 2018b).

Doğu Yahudilerinin giyim tarzları genellikle yerli halkın giyim kuşamına benzemektedir. Ancak, yaşam ve giyim tarzı doğudan batıya doğru gelindiğinde daha modern bir hale evrilmek-

tedir. Doğuda yaşayan Yahudiler yaşadıkları yere özgü daha yerel ve geleneksel kıyafetler giyerken batı bölgelerindeki Yahudilerin giyim tarzı modernleşmektedir. Örneğin Diyarbakır, Mardin ve Cizre Yahudilerinde giyilen elbiseler daha yerel ve gelenekselken, Gaziantep, Urfa ve Van Yahudilerin kıyafetleri daha modernidir. Ancak kılık-kıyafet ve şapka kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte erkekler takım elbise, pantolon ve şapka, kadınlar ise modern kıyafetler giymeye başlamışlardır. Gaziantep, Urfa, Van ve Başkale Yahudilerinin, doğudaki diğer bölgelerde yaşayan Yahudi toplulukları arasında yaşam tarzı açısından refah düzeyinin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır (Şanlı, 2018a).

Tablo 6. Doğu Yahudileri Kültürel Mirası

Somut Kültürel Miras		Somut Olmayan Kültürel Miras
Gaziantep	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Sanat/Tiyatro -Dini Törenler
Şanlıurfa	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Dini Törenler
Siverek (Şanlıurfa)	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Dini Törenler
Diyarbakır ve Çermik	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Dini Törenler
Mardin ve Nusaybin	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Dini Törenler -Çeşme (Mardin-Ayn Yahud Çeşmesi)
Cizre (Şırnak)	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Dini Törenler

Van ve Başkale	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Dini Törenler
Hakkâri ve Yüksekova	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Dini Törenler

Kaynak: Tablo yazara ait.

Doğu Yahudileri, daha çok kırsal bölgelerde yaşadıklarından ekonomik koşullar ve imkânlar bakımından da kırsal toplumların tipik bir örneği gibidir. Yahudi nüfusunun çoğunluğu fakir ve dar gelirli ailelerden oluşmaktadır. Şehir ve kasabalardaki Yahudiler, zanaatkâr ve esnaflardan oluşmaktadır. Doğu Yahudileri arasında manifaturacılık, nalburculuk, seyyar satıcılık ve ayakkabıcılık gibi meslekler yaygın olarak görülmektedir. Her Yahudi topluluğunun içinde çok az zengin aileler vardı ve içlerinde varlıklı tüccarlar da bulunmaktadır. Mesleği kuyumculuk olup altın işi ile uğraşanlar da vardır. Yahudi tüccarlar, ticaret yaptıkları yerlere ekonomik bakımdan büyük katkılarda bulunarak oranın ticaretini arttırmışlar ve yaşadıkları yerlerin ekonomilerini geliştirmişlerdir. Şehir ve köyler arasında ulaşım açısından zorluklar olduğundan Yahudiler, çerçi bir başka ifade ile “attar”lık (ıtriyatçı anlamına gelen attâr kelimesinden farklı) yaparak şehirdeki malzemeleri köylere ve köylerde yetişen ürünleri de kent pazarlarına taşımışlardır. Haftada bir iki sefer, katır veya eşeklere yük yükleyip köylere giderek alışveriş yapar, ticaretlerini genişletmişlerdir. Böylece yerel halka araç, gereç, teçhizat ve malzeme sağlamışlardır. Bu bakımdan kırsal ekonomiye ve kentsel ekonomiye katkı sağlayarak yaşadıkları şehrin ekonomisinin önemli bir parçası hâline gelmişlerdir (Şanlı, 2018b).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge'sinde yaşayan Yahudi topluluklarının, Yahudi kültürel mirası kapsamında yer alan bu eserlerin geçmişteki ve günümüzdeki konumu, ülke ekonomisine katkıları bilimsel açıdan incelenerek Yahudi kültürel mirası kapsamında bu eserlerin turizmle olan bağlantısı ve turizme kazandırılması değerlendirilebilir. Uzun vadede inanç turizmi bağlamında, bölgede turistik açıdan bir kültürel rotanın oluşumuna zemin hazırlayarak turistik ziyaretlere açılması da göz önünde bulundurulabilir.

Sonuç ve Öneriler

Kültürel miras toplumların geçmişlerine ve yaşanmışlıklarına dair izler taşıdığı için tarihsel bakımdan önem taşımaktadır. Ayrıca farklı dönemlerde bir arada yaşayan farklı toplumların sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik yaşamlarıyla ilgili bilgiler verdiği için toplumun kültürünün zenginliğini de göstermektedir.

Türkiye, kültür ve inanç turizmi potansiyeli bakımından dünyanın sayılı zengin ülkeleri arasındadır. Anadolu'da yaşayan medeniyetlerin, halkların, toplulukların ve farklı dinlere mensup grupların geçmişi, tarih öncesi dönemlere kadar gitmektedir. Yaşadıkları bölgelerde kültürel miras değeri yüksek çok sayıda eser geride bırakmışlardır. Anadolu coğrafyasında, semavî ve semavî olmayan dinlerin hâkim olduğu zamanlarda da bu dinlere inanan milletler, topluluk-

lar, insanlar, mabetler ve ibadet yerleri inşa etmişlerdir. Üç büyük ilahi din olan Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlığın izlerini bir arada birçok yerde bu topraklarda görmek mümkündür. Anadolu'da bulunan inanç turizmiyle ilgili eserlere bakıldığında, büyük kısmı İslamiyet hakkında olmakla birlikte Hristiyanlara ait eserlerin de çoğunlukta olduğu görülebilir. Ancak Yahudilik ile ilgili mimarî yapı ve mekân ise oldukça azdır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge'sindeki Yahudiler de yüzyıllardan beridir bu bölgede yaşamış gayrimüslim azınlık topluluklardandır. Yahudilerin bölgedeki varlığı hem İslamiyet'ten önceki dönemde hem de İslam'ın bölgeye yayılmasının ardından, Osmanlı Devleti ve Türkiye'de de görülebilir. Bu bakımdan Yahudi Mahallesi, Yahudi Çeşmesi, Sinagog (Havra) gibi Yahudilere ait mimarî yapı ve mekânlar kültürel miras olarak görülüp inanç turizmine kazandırılabilir.

Kültür ve İnanç turizmi bakımından Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, uluslararası turizm hareketliliğini sağlayacak yeterli turizm potansiyeline sahiptir. Son yıllarda bunun artarak sürdüğü görülmektedir. İslamiyet ve Hristiyanlık ile birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge'sinde Yahudi kültür mirası kapsamındaki eserlerin mevcut olduğu yerlerde, inanç turizminin geliştirilmesi için turizme kazandırılabilir. Bu çerçevede birkaç öneri sıralamak gerekirse:

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge'sinde diğer dinî azınlık gruplarında yapılageldiği üzere Yahudiler için kutsal öneme sahip, varlığını günümüze kadar koruyabilmiş harabe veya metruk durumundaki yapı, anıt, mimari eser ve ibadet yerleri gibi kültür varlıkları restore edilerek koruma altına alınabilir.

Somut kültürel miras varlıkları olarak değerlendirilen ve Yahudiler için öneme sahip tarihî ve kültürel yapıtlar inanç turizmi açısından turistik bir destinasyon olarak ziyarete açılabilir.

Söz konusu yerlerin turizm potansiyeli değerlendirildiğinde bölge halkı için yeni istihdam olanakları da oluşturulabilir.

Turist rehberlerine Yahudilik dini özelinde kültürel miras ve inanç turizmine yönelik eğitimler verilebilir. Çünkü turist rehberleri, aktardıkları bilgiler ile ülkenin tanıtımına ve imajına katkı sunma konusunda önemli roller üstlenebilmektedirler. Bundan dolayı kültürel miras ve inanç ile ilgili konularda eğitim ve bilgi düzeyi yüksek bir turist rehberi ülkenin değerini de yükseltecektir.

Kültürel miras ve inanç turizmi potansiyelinin yükseltilmesi için gösterilecek olan çabalar aynı zamanda önemli bir turistik bölge olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge'sinin kalınmasını sağlayacak ve alternatif bir gelir olanağı da meydana getirecektir.

Seyahat edilen şehirlerin sahip oldukları bu kültür varlıkları, turizmin gelişimi için büyük önem arz etmektedir. Bu varlıklar, bulundukları bölgenin, yerin ve mekânın tarihi ve kültürleri ile ilgili insanlara fikir verebilmektedir. Bundan dolayı kültürel miras açısından önemli alanların koruma altına alınması, özgünlüğünü ve değerini yitirmeden geliştirilmesi büyük öneme sahiptir. Söz konusu kültür varlıklarının ve kültürel değerlerin ziyaret edilmesi ile her yıl yüksek miktarda ekonomik açıdan gelir elde edilerek bölgesel kalkınmanın gelişmesine katkı sağlanacaktır.

KAYNAKÇA

- ALGHAZAWİ, R., Waheeb, M., Kraishan, D., (2015). Cultural heritage management adaptation in the Arab world: Review & Perspectives, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 15(1), pp. 11-21.
- ALKUTAY, F.E. (2023). İstanbul'da Yahudi Mirası Rotası (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BAKİ, A. (2003). Yahudilik ve Anadolu'daki Gelişmesi, (http://www.tureb.org.tr/makale_detay.asp?id=189) erişim tarihi, 20.07. 2005
- BRAUDE, B. (1982). Foundation Myths of the Millet System. içinde; B. Braude, ve B. Lewis (Editörler) *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (ss. 69-89). New York: Holmes ve Meier Yayınları.
- CAN, M., (2009). Kültürel Miras ve Müzecilik, <http://teftis.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/1279>, Erişim Tarihi: 10.04.2016.
- CASTEL, S. ve Miller, Mark J. (2008). Göçler Çağı Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri, Çev: Bülent Uğur&İbrahim Akbulut, London, UK: Palgrave Macmillan.
- COŞKUN, R. (2021), Kentsel Kültürel Mirasın Korunması ve Turizmle İlişkisi: Eskişehir Odunpazarı Örneği (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇAKIR, N. (1999). Eski Kentsel Yerleşim Birimlerimizin Kültür Turizmimizdeki Yeri ve Önemi Safranbolu Örneği (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DABANLI, Ö., & Şimşek, M. (2023). Ancient Witnesses Of The Silk Road: The Cultural Tourism Potential Of Historical Caravanserais in Anatolia. *Scientific Culture*, 9(1), 89-106.
- DEMİROĞLU, O.C. (2006). Kültürel Miras ve Turizm İlişkisi Bağlamında Prinkipo Palace (Büyükkada Rum Yetimhanesi) İçin Uygulanabilir Bir Yatırım Projesi Önerisi, <http://www.turizmoloji.org>, Erişim Tarihi: 10.04.2016.
- GALANTE, A. (1961). *Historie des Juifs de Turquie*. (Cilt.4), İstanbul: The ISIS Yayınları.
- GEERTZ, C. (2010). *Kültürlerin Yorumlanması*. Hakan Gür (Çev). Ankara: Dost Yayınları
- GENÇ, V. (2020). *Kültürel Miras ve Turizm İlişkisi*, içinde M. Gümüş S. ve E. Dilek (Editörler), *Kültürel Miras ve Turizm (Disiplinlerarası Yaklaşım)*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- GENİM, S. (2002). Kültür Turizmi, T.C Turizm Bakanlığı II. Turizm Şurası Bildirileri III. Cilt, ss.205-210, Ankara.
- GÜMÜŞÇÜ, O. (2018). Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras, *Erdem Dergisi*, (75): 99-120.
- GÜNDÜZ, Y. (2016). Kültürel Miras Açısından İnanç Turizmi: Türkiye Örneği (*Yüksek Lisans Tezi*), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel Miras Alanlarının Yönetimi Anabilim Dalı.

- GÜVEN, V.N. (2006) Uygulamalı Halkbilimi Açısından Antalya ve Çevresi Kültür Turizmi ve Kültür Animasyonları (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜVENÇ, B. (2010). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Boyut Yayıncılık.
- HADDAD, N.A., Fakhoury, L.A., and Sakr, Y.M., (2021). A critical anthology of international charters, conventions & principles on documentation of cultural heritage for conservation, monitoring & management. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 21(1), pp. 291-310. DOI: 10.5281/ze-nodo.4575718.
- HALAÇ, H. H. ve Kelkit, D. M (2023). Sivas Kültür Rotası Önerisi ile Kültürel Miras Farkındalığı Kazandırılması. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cumhuriyet Özel Sayısı.
- KAYPAK, Ş. (2010). Ekolojik Turizmin Sürdürülebilirliği, *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2(2): 93-114.
- KORKA, E., (2022). The role of cultural NGOs and Greece with the silk roads network. *Scientific Culture*, 8(3), pp. 125-130. DOI: 10.5281/zenodo.6640276.
- KOZAK, N., KOZAK, M. A., ve KOZAK, M. (2020). *Genel Turizm İlkeler-Kavramlar*. Detay Yayınları.
- KROEBER, A.L. ve KLUCKHOHN C. (1952). *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. New York: Random House Yayınları.
- KÜÇÜK, M. A. (2013). Din- Turizm İlişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslamîyette Hac Uygulamasına Genel Bakış. *Dini Araştırmalar Dergisi*. 16(42): 101-128.
- KÜÇÜKAHMET, L., KÜLAHOĞLU Ö., Ş., ÇALIK, T., Topses., G., Öksüzoğlu, A.F., Korkmaz, A. (2000). *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*. Ankara: Nobel Yayınları.
- LANDAU, J. M. (1993). *Jews, Arabs, Turks: Selected Essays*. Kudüs: İbrani Üniversitesi Yayınları.
- LEVY, A. (1994). *The Jews of the Ottoman Empire*. New Jersey, ABD: Darwin Yayıncılık.
- LEWIS, B. (1984). *The Jews of Islam*. Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları.
- LINTON, R. (1945). *The Cultural Background of Personality*. New York: D. Appleton-Century Yayıncılık.
- MADRAN, E. (2007). *Taşınmaz Kültürel Mirasın Korunması İlkeler, Mevzuat, Yöntem ve Uygulamalar*. İstanbul: TMMOB (Türkiye Mimarlar Odası Sürekli Gelişim Merkezi) Çizgi Basım Yayın (Ders Notları).
- MCKERCHER B. ve DU CROS, H. (2002). *Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage*. New York: Haworth Hospitality Yayıncılık.
- ORTAYLI, İ. (1994). Ottomanism and Zionism During the Second Constitutional Period 1908-1915. içinde A. Levy, *The Jews of the Ottoman Empire* (ss. 527-539). New Jersey ABD: Darwin Yayıncılık.
- ÖZDAMAR, M. (2011). Şanlıurfa'da Kültür Turizmi: Şanlıurfa'ya Kültür Turizmi Kapsamında Seyahat Acentaları ile Gelen Yerli Turistlerin Profilini ve Anlık Satın Alma Davranışlarını

- Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SANTOS, M.G.M.P. (2003). Religious Tourism: Contributions Towards a Clarification of Concepts. içinde; C.Fernandes, F. McGettigan ve J. Edwards (Editörler), *Religious Tourism and Pilgrimage* (ss. 27-42). Portugal: Tourism Board of Leiria Yayınları.
- ŞAHİN, A. S., ve GÜNER, S. (2006). Kültürel Miras Koruması ve Sivil Toplum Örgütleri Arasındaki İlişki, *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu*, 16-18 Kasım, İzmir.
- ŞANLI, S. (2017). An Overview of Historical Background of Unknown Eastern Jews of Turkey, *Mukaddime*, 8 (1), 67-82.
- ŞANLI, S. (2018b). Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri Bağlamında Diyarbakır'da Yahudi Müslüman İlişkileri. içinde; Özcoşar, İ.; Karakaş, A.; Öztürk, M.; Polat, Z (Editörler) *Diyarbakır: Mekân, Toplum, Ekonomi* (ss. 231-245). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- ŞANLI, S. (2018a). Türkiye'nin Doğu Yahudileri Üzerine Etnografik Bir Alan Araştırması, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ekim 2018, 11 (2):1281-1293.
- ŞANLI, S. (2019). *Jews of Turkey: Migration, Culture and Memory*. New York: Routledge Yayınları
- SCHROETER, D. J. (1994). Jewish Quarters in the Arab-Islamic Cities of the Ottoman Empire. içinde; A. Levy (Editör) *The Jews of the Ottoman Empire* (pp. 285-301). New Jersey, USA: The Darwin Yayınları.
- SHAW, S. J. (1991). *The Jews of the Ottoman Empire and Turkish Republic*. Londra: Macmillan Yayınları.
- SHMUELEVITZ, A. (1984). *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries*. Leiden: E.J Brill Yayıncılık.
- SILBERG, T. (1995) Cultural Tourism And Business Opportunities For Museums And Heritage Sites. *Tourism Management*, (c.16), ss.361-365.
- SUMNER, W. G., ve KELLER A.G. (1927). *The Science of Society, The Quarterly Journal of Economics*, 43 (2).
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2014). Bölgesel gelişme ulusal stratejisi 2014-2023. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/03/20150324M1-1-1.pdf> Erişim Tarihi: 21.06.2015
- TÜRKİYE Turizm Tanıtım ve Geliştirme Ajansı. (2023, 26 Ocak). TGA hakkında. <https://tga.gov.tr/hakkinda/>
- TÜRK Dil Kurumu 2005. Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRK Dil Kurumu (TDK). (Erişim: 18.01.21, <https://sozluk.gov.tr>)
- TYLOR, E. B. (2004). The Science of Culture. içinde; R. Jon McGee & Richard L. Warms (Editörler) *An Anthropological Theory: An Introductory History* (ss. 41-55). 3. Baskı, New York: McGrawHill Yayınları

- UĞUR, İ. (2012). Tarihi Kentlerin Turizm Destinasyonu Olarak Geliştirilmesi: Safranbolu Örneği (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Çanakkale: Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı.
- UNESCO. (2003). Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi, <http://www.fef.gazi.edu.tr>, Erişim Tarihi: 20.02.2016.
- USTA, K.M. (2005). İnanç Turizmi Açısından İznik'in Değerlendirilmesi (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Balıkesir
- UYGUR, S.M. ve BAYKAN, E (2007). Kültür Turizmi ve Turizmin Kültürel Varlıklar Üzerindeki Etkileri, *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (2): 30-49.
- WANG, S., FU, Y., CECİL, A. ve AVGOUSTİS, S. H. (2006). Residents' Perceptions of Cultural Tourism and Quality of Life-A Longitudinal Approach, *Tourism Today*. 2006 (2): 47-61.
- YÜKSEL, F.A. (2019). İzmir İlinin İnanç Turizmi Potansiyeli ve Değerlendirilmesi (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EXTENDED ABSTRACT

Anatolia, which has been home to various civilizations and faiths, offers a rich landscape of cultural heritage, shaped by centuries of coexistence between followers of Islam, Christianity, and Judaism. The cultural history of the region is often dominated by the contributions of larger religious groups; however, Jewish communities, although smaller in number, left significant cultural and religious imprints, particularly in Eastern Turkey. Despite the vast literature focusing on the Jewish communities of Western Turkey—most notably those in Istanbul, Izmir, and Thrace—there is relatively little academic exploration of the Jewish populations that once lived in the east. Cities like Diyarbakır, Urfa, Mardin, Van, and Gaziantep were home to notable Jewish communities that have since migrated, primarily to Israel. This study aims to trace the cultural and religious heritage left behind by these communities and to assess its potential for contributing to both cultural and religious tourism in the region.

In cities like Mardin, Nusaybin, Cizre, Diyarbakır, Çermik, Gaziantep, Şanlıurfa, Siverek, Hakkari, and Van, Başkale, Jewish neighborhoods existed alongside those of other religious and ethnic groups. These Jewish communities had synagogues, schools (midrash), cemeteries, and religious leaders (rabbis), although they were often smaller in scale compared to those in the West. In Diyarbakır, for example, the Jewish quarter and its synagogue were central to the life of the community.

This research employs a qualitative approach, drawing on a range of sources, including archival material, oral history, and fieldwork. The study includes interviews with members of Jewish communities who have migrated from Eastern Turkey to Israel, as well as anthropological field visits to key cities such as Mardin, Nusaybin, Cizre, Diyarbakır, Çermik, Gaziantep, Şanlıurfa, Siverek, Hakkari, and Van, Başkale. The data collected through these methods provide a comprehensive view of the Jewish cultural heritage in Eastern Turkey, highlighting both the tangible and intangible aspects of this legacy. Oral histories, in particular, have been invaluable in uncovering details that are absent from written records, such as the personal experiences of Jewish individuals who lived in the region before their migration to Israel.

The cultural heritage left behind by the Jewish communities of Eastern Anatolia holds significant potential for tourism, particularly in the fields of cultural and religious tourism. Cultural tourism, which is centered on the exploration of a region's historical and cultural sites, and religious tourism, which focuses on sacred sites and pilgrimage routes, have both seen considerable growth worldwide in recent years. These forms of tourism are not only valuable economically but also serve to preserve and promote the cultural heritage of marginalized or forgotten communities. The Jewish cultural heritage of Eastern Turkey includes synagogues, cemeteries, and various other historical structures. For example, in Urfa, traces of Jewish life can still be found in historical texts and physical remnants of synagogues, although many are in need of restoration. In Gaziantep, the old synagogue stands as a testament to the Jewish presence in the city.

Despite the current state of neglect, these sites have the potential to attract visitors interested in the cultural and religious history of the region. Restoration and preservation efforts could help protect this heritage while also providing new opportunities for tourism development in Eastern Turkey. By integrating Jewish cultural sites into broader tourism initiatives, it would be possible to create a unique cultural tourism route that highlights the diverse religious and cultural history of the region. The Jewish cultural heritage in Eastern Turkey remains an important part of the region's history and identity. The remnants of these communities offer a glimpse into a time when Jews lived alongside Muslims, Christians, and other groups in relative harmony. This cultural heritage has the potential to be preserved and promoted as part of Turkey's broader cultural and religious tourism initiatives.

In conclusion, this study calls for greater attention to be paid to the Jewish cultural heritage of Eastern Turkey, both in terms of academic research and preservation efforts. With the right investment and planning, this heritage could be transformed into a valuable resource for tourism, helping to preserve the memory of the Jewish communities that once lived in the region while also contributing to its economic future.

BÜYÜK DİJİTAL PATLAMA: METAVERSE'DE GELENEKSEL TÜRK GASTRONOMİ METAVERSE'LERİ TASARIMLARI

Sacide ÇOBANOĞLU*

ÖZ

Günümüz teknolojisi 21. yüzyılın imzasını taşımakla birlikte bu teknolojinin hayalleri mitolojik dönemlere dayanmaktadır. Homeros, İlyada'da, *üç ayaklı* kendi kendine dolaşan sandalyelerden ve sandalyeleri koruyan *altın refakatçilerden* bahsetmekte Aristoteles, "üç ayaklı"lar benzeri kendi başına hareket edebilen yaratımları gündeme getirmekte Hobbes ise eklemler yerine bedeni hareket ettiren çarklardan söz etmektedir. Bütün bunlar *Toplum 5.0 (Süper Akıllı Toplum)* biçiminde; yapay zekâ, kuantum hesaplama, nesnelerin internetini örneklemektedir. 5.0 toplumunun; ev işlerinde işe koştuğu robotları "üç ayaklı"lar olarak nitelendirmek ve uzaktan kumandayla onları hareket ettirerek "altın refakatçiler" görevini bizzat üstlendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Teknolojik gelişmeler, insanlığın Gılgamış'tan beri süren "ölümsüz olma dürtüsü"nü tetiklemiş, tüm toplum biçimlerinde elde ettiği bilgi birikimini kullanarak *Büyük Patlama: Metaverse!* sloganıyla duyurulan sanal evrenleri yaratmasına zemin hazırlamıştır. Folklor; öğrenilmiş sembolik davranışlar bağlamında ele alındığında halkbilimi bir davranış bilimidir. Metaverse'in sunduğu anlam dünyasında gastronomi; *geleneksel yeme-içme kültürünün* ve bölgesel özelliklere göre yapılanan *geleneksel mutfak kültürünün* insan davranışlarına yansıyan sonuçları itibarıyla halkbiliminin araştırma alanlarından. Metaverse çevrim içi yaşama geçilmeden önce yapılması gerekenler noktasında farkındalık yaratmak amacını taşıyan bu çalışmada; Metaverse'de gastronomi alanında ortaya konan yenilikler tanıtılmış, halkbilimsel yaklaşımla Toplum 5.0 Süper Akıllı Toplum Biçimi'nde Geleneksel Türk Gastronomi Metaverse'leri tasarımları sunulmuş ve ülkemizde özellikle akademinin öncülük etmesi gereken metaverse hazırlıkları konusunda fikirler dile getirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Metaverse, Toplum 5.0 Süper Akıllı Toplum Biçimi, Toplum 6.0 Ekolojik Sanayi Devrimi Toplum Biçimi, Halkbilimi, Geleneksel gastronomi.

THE BIG DIGITAL EXPLOSION: IN THE METAVERSE TRADITIONAL TURKISH GASTRONOMY METAVERSE DESIGNS ABSTRACT

Present day dreams of technology date back to mythological times. In the Iliad, Homer talks about three-legged self-moving chairs and golden companions who guard the chairs. Aristotle talks about creations similar to "tripods", and Thomas Hobbes talks about wheels that move the body instead of joints. All these examples are Society 5.0; artificial intelligence, blockchain, quantum computing exemplify the internet of things. In 5.0, the robots used for housework will be called "three-legged" ones, and those who move them with a remote control will be called "golden companions". It can be said. Humanity has activated the "urge to be immortal" since Gilgamesh and the Big Bang: Metaverse! He announced that he created virtual universes with the slogan. The field of gastronomy is widely included in the metaverse's world of meaning that creates new opportunities. Gastronomy is one of the research areas of folklore in terms of traditional eating and drinking culture and traditional culinary culture. In this study aiming to raise awareness before the metaverse; In metaverse, innovations in the field of gastronomy were introduced and Traditional Turkish Gastronomy Metaverse designs were presented.

Keywords: Metaverse, Society 5.0 Super Intelligent Society Form, Society 6.0 Ecological Industrial Revolution Society Form, Folklore. Traditional gastronomy.

Gönderilme Tarihi: 22.02.2025

Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Dr, Halkbilimci, Yazar, ANKARA, ORCID: 0000-0002-5204-4270, E-posta: sacidecobanoglu01@gmail.com

Giriş

İnsanlık çağlar içinde gelişimini sürdürürken yaşadığı her dönemde zamanın getirilerine uygun olarak yeni teknolojiler geliştirmiş, farklı yaşam biçimleri ve farklı toplum modelleriyle uygarlık yolundaki serüvenine devam etmiştir. Çağımız insanı, ulaştığı seviyeyle yetinmemekte ve uygarlık mücadelesini devam ettirmektedir. *Alvin Toffler (2018)* insanlığın geçirdiği aşamaları *organize tarıma geçiş, sanayileşme ve bilgi ekonomisine geçiş* olarak tasnif etmektedir. Toffler, sosyal düzenin ortaya çıkışında bu akımların taşıdığı öneme dikkat çekmektedir. Tarım toplumunda çok ağır ilerleyen günlük yaşam, sanayi toplumunda yerini senkronize ilerleyen çok hızlı bir akışa bırakmıştır. *Japonya İş Federasyonu* insanlığın çağlar süren toplum modellerini; *Toplum 1.0 (Avcı-Toplayıcı Toplum)*, *Toplum 2.0 (Tarım Toplumu)*, *Toplum 3.0 (Sanayi Toplumu)*, *Toplum 4.0 (Bilgi Toplumu)* ve *Toplum 5.0 (Süper Akıllı Toplum)* şeklinde tasnif etmiştir (Keidanren, 2018). 21. yüzyılda yaşadığımız dönemdeki toplum biçimi Toplum 5.0 (Süper Akıllı Toplum) biçimi olarak adlandırılmakta fakat çok kısa bir süre içinde Toplum 6.0 (Ekolojik Sanayi Devrimi) toplum biçimine geçiş yapılacağı öngörülmektedir.

İlk Çağ filozoflarının insanı doğanın bir parçası olarak nitelendirdikleri ve evrene dair düşüncelerini bu minval üzerine yürüttüğü görülmektedir fakat özellikle Aydınlanma Çağı'nda bu düşünceden uzaklaşmış ve *Descartes*in mekanik dünya görüşü ile *Bacon*un insanı öncülleyen düşünceleri bağlamında insan, evrenin merkezi olarak nitelendirilmeye başlanmış ve evrenin insanın hizmetinde olduğu iddiası ortaya atılmıştır. Bu düşüncenin getirisi olarak insan, kendinde gördüğü sınırsız "sahip olma hakkı"yla doğal kaynakları süratle tüketmeye başlamıştır. Bu talanın bir sonucu olarak insanlık bugün; iklim değişikliği, radyoaktif kirlilik, endüstriyel atıklar, çevre kirliliği, genetiği değiştirilmiş organizmalar, çarpık kentleşme gibi ekolojik dengiyi bozan birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Yaşanan tüm bu olumsuzlukların Toplum 6.0 Ekolojik Devrim Süper Bilgi Toplumu'nun temellerini atan olumsuz eylemler olduğu söylenilebilir. Günümüz dünyasının sorunlarına çözüm üretmek için kadim bilgilere başvurmak gerektiğinin farkına varan insanlık, çevresel sorunlarını çözebilmek için *Geleneksel Ekolojik Bilgiye (GEB)*; toplumsal sorunları çözebilmek içinse kadim *ahlak bilgisine (etik)* başvurmaya başlamıştır.

Bu noktada artık insan, 17. yüzyıldaki *Descartes* ve *Bacon*'un evrenin merkezine insanı koyan bakış açısından vazgeçmiş ve doğanın bir parçası olduğunu, doğa olmaksızın yaşayamayacağını anlamıştır. Bu farkındalık insanın, mavi gezegene verdiği zararı sonlandıracak yepyeni bir dünya yaratma isteğini, *Gılgamış*'tan bu yana gelen "ölümsüz olma dürtüsü"nü tetiklemiş, tüm bu toplum biçimleri evrelerinde elde ettiği bilgi birikimini dijital bir dünya yaratmaya sevk ederek dünyaya *Büyük Patlama: Metaverse!* sloganıyla duyurulan çevrim içi yeni yaşam şekli metaverse'ü yaratmasına zemin hazırlamıştır. Böylece günümüz *homo sapiens* türü, hayal ettiği yeni evrenlere sanal yolla kavuşmayı başarmıştır. Tıpkı cep telefonu gibi kısa bir süre içinde hayatımıza girecek ve onun ayrılmaz bir parçası haline gelecek olan metaverse çevrim içi yaşamın yeni başladığı şu günlerde, bütün dünya bu oluşumun bir parçası olmak için çaba göstermektedir. Metaverse'ün insanlığa vaatleri daha yaşanabilir bir dünya ve sürdürülebilir yüksek yaşam kalitesidir. Metaverse'ün sunduğu, kültürel ve ekonomik üretim yapılabilen iş birlikleri için yeni fırsatlar yaratan anlam dünyası içinde, sürdürülebilir yüksek yaşam kalitesi unsurlarının başında gastronomi alanı gelmektedir.

Gastronomi; Yunanca *gastro* (sindirim sistemi) ve *nomos* (düzen) kelimelerinin birleşmesiyle meydana getirilmiş yeme-içme düzeni olarak tanımlanmaktadır (Katz, 2003). Gastronomi, kelime anlamı olarak yeme-içme faaliyetlerini içermekle birlikte bir kavram özelliği taşımakta; yemek ile gelenek ve kültür arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. Yiyecek/içeceklerin tarihsel gelişim süreçleri, beslenmenin nasıl geliştirileceği ve nasıl günümüz koşullarına uygun hale getirileceği, gıdaların değerleri, pişirme tekniklerinin incelenmesi, pişirme tarzlarının bölgeden bölgeye nasıl farklılık gösterdiği, nasıl servise uygun hale getirildiklerinin tespit edilmesi yönündeki çalışmalar gastronominin inceleme alanlarını oluşturmaktadır (Santich, 2007). Bu noktada gastronomi; insan topluluklarının uzak geçmişten bugüne bir araya gelerek oluşturdukları geleneksel yeme-içme kültürü, her bölgenin kendi özelliklerine göre şekil alan geleneksel mutfak kültürü ile halkbilimi disiplininin araştırma alanlarından birini teşkil etmektedir. Yiyeceklerin hazırlanmasını, pişirilmesini, pişirme ve sunum çeşitlerini, sağlıklı ve iyi yemek yeme biçimleri; gıda alışverişi, gıda pazarlama yöntemleri ve yeme-içme kültürünü beslenmenin yanı sıra bir yaşam deneyimi olarak sunan işletmelerin sanal ortamda ortaya koydukları yenilikler vasıtasıyla gastronomi, çevrim içi yeni yaşam biçimi metaverse’de daha şimdiden geniş çapta yer almaya başlamıştır.

Bu çalışmanın konusu; metaverse’de gastronomi alanında ortaya konan yeniliklerin tanıtılması, ülkemizde bu alanda yapılması gerekenlerin tartışılması, halkbilimsel bakış açısıyla Geleneksel Türk Gastronomi Metaverse’leri tasarımlarının sunulmasıdır. Çalışma bu anlamda dijital büyük patlama adı verilen metaverse çevrim içi yaşama tam anlamıyla geçilmeden önce yapılması gerekenler noktasında farkındalık yaratmak amacını taşımaktadır.

1. Metaverse nedir?

Metaverse; Yunanca sonrası anlamını taşıyan *meta* ön eki ile İngilizce evren anlamını taşıyan *universe* sözcüklerinin birleştirilmesi ile elde edilmiştir ve *evren ötesi* anlamını taşımaktadır (Sparkes, 2021). Metaverse’ü sadece bir sözcük olarak düşünmek yanıltıcı olacaktır nitekim metaverse salt bir sözcük olmaktan öte bir kavram durumunda olup farklı dijital, sanal dünyaların birleştirilmesiyle husule getirilmiş kolektif bir paylaşım alanı, kurgusal bir evrendir. Bu sanal evrenlere giriş, şimdilik kullanıcılarının başlarına taktıkları VR gözlükleriyle sağlanmaktadır. Fakat kısa bir zaman içinde göze takılan lensler ve sinir sistemine bağlanan duyu aktarımlı giysiler yoluyla metaverse’e girmek hedeflenmektedir. Kullanıcılar, kendileri için özgürce belirledikleri bir avatar ile ilgi alanlarına göre tercih ettikleri evrenlere girebilmekte, evrelerde gezebilmekte ve bizzat kendisi olmak kaydıyla arttırılmış gerçeklikte yaparak yaşayarak bu evrenleri deneyimleyebilmektedirler. Bu doğrultuda metaverse’ü şöyle tanımlayabiliriz: Gelişmiş teknolojilerin eş zamanlı kullanıldığı, ırk, cinsiyet, fiziksel engellilik gibi farklılıkların önemini kaybettiği, kullanıcıların avatarlarıyla farklı evrenleri deneyimleyebildikleri, siber toplumsal bir düzlemdir. Metaverse’de hem kültürel hem de ekonomik üretim yapılabilir. Gündelik yaşamdaki alışveriş, ticaret, eğitim, arkadaş toplantıları, iş toplantıları, konserler, aile ziyaretleri, oyunlar yanı sıra dinî, mistik, metafizik, new age alanlardaki faaliyetlerin tamamı metaverse’e taşınabilmekte ve bu dijital ortamda avatarlar yoluyla gerçekleştirilebilmektedir. Bu anlamda metaverse, her türlü faaliyetin alternatif sanal yaşama taşınmasını sağlayan çevrim içi yaşam biçimidir (Çobanoğlu, 2023, s. 5).

Fotoğraf 1.

Fotoğraf 2.¹

Metaverse; şu an kullanmakta olduğumuz sosyal medyanın bir sonraki formudur. Aradaki fark; bugün kullanmakta olduğumuz sosyal medyada 2D (iki boyutlu: genişlik, yükseklik) mevcutken metaverse’de, 3D (üç boyutlu: genişlik, yükseklik, derinlik) mevcut olacak ve deneyimler *karma gerçeklikle (sanal ve arttırılmış gerçeklik)* yaşanabilecektir. Kullanıcılar, ekranlardaki dijital öğelerin içinde bulunabilmekte ve orada gerçek yaşamda olduğu gibi hareket ederek davranış gösterebilmektedirler. Bu yönüyle bakıldığında metaverse’ün sadece sosyal medya kavramlarını değil, bizzat yaşamımızı, çevremizle ilişkilerimizi, davranışlarımızı hatta fizyolojimizi bile değiştirme gücüne sahip olduğu görülmektedir (Altun, 2021, s. 167). İnsanlığın gelişim aşamalarının son noktası olarak ortaya konan bu yepyeni olgu tüm bu sebepler doğrultusunda *dijital büyük patlama* olarak adlandırılmaktadır.

Metaverse ilk olarak Neal Stephenson (1992) tarafından *Snow Crash* isimli distopik bilim kurgu romanında kullanılmıştır. Neal Stephenson’un *Snow Crash*’te metaverse’ü, bireylerin farklı sanal teknolojiler aracılığıyla hem birbirleriyle hem de çevreleriyle üç boyutlu fiziksel etkileşime girebilecekleri sanal bir gerçeklik olarak tanımlamıştır. Metaverse, sahibi Mark Zuckerberg tarafından (Zuckerberg, Heath, 2021) *Facebook Connect 2021* toplantısında dünyaya tanıtılmış böylece Stephenson’un distopik romanında kurguladığı çoklu evrenler hayali günümüzde gerçeğe dönüşmüştür. Metaverse’ün tanıtımının ardından *Microsoft*, *Google* gibi büyük şirketler kendi metaverse’lerini tasarlamış (Bersin, 2021), pek çok devlet ulusal metaverse’leri için konsorsiyumlar oluşturmuştur. Bu devletler arasında en hızlı harekete geçen Güney Kore’dir ve başkenti Seul’ü, metaverse’e bire bir tanımlamıştır (Kim, 2021). *Nike* ve *Adidas* gibi ünlü firmalar da metaverse platformlarında sanal arsalar satın almış ve metaverse kuramına uygun dijital içerikler hazırlamışlardır (Lawler, 2021). Görüldüğü gibi metaverse, yaşamakta olduğumuz 5.0 Toplum biçiminde hayatımıza giren yepyeni bir olgudur.

2. Toplum 5.0’da (süper akıllı toplum) ile toplum 6.0 (ekolojik sanayi devrimi) toplum biçimlerinin tarım ve gıda konusundaki beklenen sonuçları

Her toplum biçiminin sonunda ulaşılması istenen hedefler/beklentiler mevcuttur. Bir öngörü olarak adlandırabileceğimiz bu beklentilere *toplum biçiminin beklenen sonuçları* adı verilir. Genel olarak Toplum 5.0 (Süper Akıllı Toplum) biçimi ve 6.0 (Ekolojik Sanayi Devrimi) toplum biçiminin beklenen sonuçları, gastronomik alanda yoğunlaşmakta tarım ve gıda konuları geniş tabanda yer almaktadır. Metaverse, Toplum 5.0 ve Toplum 6.0’ın beklenen sonuçlarıyla şekil alan bir evren yapılanmasıdır. Bu sebeple öncelikle beklenen sonuçları incelemek metaverse’ün kavranması bakımından faydalı olacaktır.

İnsanlığın gelişimiyle birlikte ulaşılan teknoloji 21. yüzyılın imzasını taşımakla birlikte gerçekte bu gelişmelerin hayallerinin kurulması insanlığın en eski mitolojik dönemlerine kadar

¹https://www.google.com/search?sca_esv=f7594868fc1f6aef&sxsrf=ADLYWIIUS0m0fWr

dayanmaktadır. Nitekim destanlarda anlatılan birçok olağanüstülük günümüzde sıradan olaylar olarak kabul edilmektedir. Örneğin M.Ö kaleme alınan *İlyadada*, Homeros *üç ayaklılar* adını verdiği kendi kendine dolaşan sandalyelerden söz etmektedir. Demirci Tanrı Hephoistos, bu sandalyeleri etrafta gezdirmek için *altın refakatçiler* yaratmıştır. Bu noktada 5.0 toplumunun; ev işlerinde sıklıkla işe koştuğu robotları “üç ayaklı”lar olarak nitelendirmek ve uzaktan kumandayla onları hareket ettirerek “altın refakatçiler” görevini bizzat üstlendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. *Aristotelesin*: “Düşünün, elimizdeki her alet ya bizim emrimizle ya da ihtiyaç halinde kendi işini icra ediyor; eğer ... ozanın ‘kendi başlarına hareket edip tanrılar meclisine girerler’ dediği; *Hephaistosun* üç ayaklıları gibi, dokuma tezgahının mekiği kendiliğinden gidip gelse ve lirin mızrabı kendi kendine çalsa, o zaman ne usta zanaatkârlar hizmetçiye gereksinim duyar ne de efendiler kölelere” (Nils, 2018, s. 19) şeklindeki ifadesi yine kendi başına hareket edebilen bir yaratımdan bahsetmekte ve konuya dair bir başka örnek teşkil etmektedir.

Thomas Hobbesin Leviathan’ın sunuş bölümündeki sözleri de bu konunun, insanlığın hemen hemen bütün dönemleri boyunca düşünüldüğünün kanıtı gibidir: “Yaşamı birtakım uzuvların deviniminden ibaret sayıyorsak, bunun içimizdeki asli bir aksamdan kaynaklandığını kabul ediyorsak, tüm otomatların (saatler gibi, yaylar ve çarklar sayesinde kendi kendine hareket eden motorlar) yapay bir yaşamı olduğunu neden söylemeyelim? Kalp yerine yay var demektir, sinirler yerine sicimler vardır, eklemler yerine bedeni hareket ettiren şey çarklardır...” demektedir (Hobbes, 2020, s. 17). Bütün bu örnekler günümüzde sıradan bir durum olarak kanısadığımız yapay zekâyı ve özellikle ev işlerinde sıklıkla işe koştuğumuz robotları ifade etmektedir. Teknolojik gelişimin son safhası olan ve 21. yüzyılda yaşadığımız dönemi ifadelendiren Toplum 5.0 (Süper Akıllı Toplum) biçiminde, yapay zekâ, blokzinciri, kuantum hesaplama, bulut teknolojileri gibi kavramlar (Arı, 2021, s. 468-469) artık hayatımızın ayrılmaz parçaları haline gelmiştir.

Hobbes’in hayali olarak ifadelendirdiği yaylar, sinirler, sicimler, çarklar nesnelerin interneti noktasında gerçekliğe kavuşmuş ve içinde hangi yiyeceğin azaldığını bildiren buzdolaplarına, eve gelinmezden önce programlanmış olarak evi ısıtan klimalara ya da yemeği pişiren fırınlara dönüşmüştür. Yakın bir gelecekte söz konusu bu aletler kendilerinde eksik olan besinler için ya da tamire ihtiyacı olan kısımları için, yetkili yerlerle haberleşecek ve bu eksiklikleri tamamlayıp, tıpkı “eklemler yerine bedeni hareket ettiren çarklar” misali kendi tamiratlarını yaptırabileceklerdir. Her toplum biçiminde, toplum yaşantısının değişimiyle meydana gelen sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Bu değişimler, matbaanın bulunmasından sonra kimsenin bir daha tek tek harfleri dizerek baskı yapmaya devam etmek ya da tarlaların traktörle sürülmeye başlamasından sonra kimsenin sabanla tarla sürmeye devam etmek isteğinde olmaması gibi insan davranışlarına ve eylemlerine yansıyan sonuçlardır ki halkbilimini asıl ilgilendiren kısım, bu sonuçların yorumlanması ve değerlendirilmesidir.

2.1. Toplum 5.0’ın beklenen sonuçları

Toplum 5.0 yaşam biçiminde özellikle üzerinde durulan konu, dünyanın yiyecek-içecek ihtiyacının karşılanabilmesidir. Bu anlamda Toplum 5.0’da en önemli konuların başında tarım ve gıda konusu gelmektedir. Toplum 5.0’da tarım ve gıda konusunda sensör teknolojisinin kullanılması hedeflenmektedir. Nesnelerin interneti yoluyla büyük veri niteliğindeki verileri yapay zekâyı analiz etmek ve yüksek verim sağlamak hedeflenmektedir. Bir başka beklenti akıllı traktörlerle tarlaların sürülmesi, dronlarla ürünlerin toplanması, su verilerinin analiziyle su yö-

netiminin sağlanması, ürünlerin tüketiciye istenilen zamanda ve hızlı bir şekilde ulaşımı, yiyecek depolamak yerine sadece ihtiyaç duyulan yiyeceklerin üretilmesi, üretim ve tüketimin sağlığına uygun olarak yapılması hedeflenmektedir (Çobanoğlu, 2023, s. 47).

Fotoğraf 3.

2.2. Toplum 6.0'ın beklenen sonuçları

Günümüzde adından yeni söz edilmeye başlanan Toplum 6.0'ın; ilk kez Japonlar tarafından dillendirildiği ve Covid-19 döneminde ortaya çıktığı belirtilmektedir. Beklentiler, Toplum 6.0'ın; Ekolojik sanayi devrimi Endüstri 6.0 bağlamında ortaya çıkacağı, insan zekâsının kodlanması ve yapay zekânın/robotların tam zamanlı kullanımıyla insansız yaşam tarzının hüküm sürdüğü süper bilgi toplumunu ifade edeceği yönündedir. (Çobanoğlu, 2023, s. 42).

Artan dünya nüfusuna yetişebilmek için hücre kültürü metodolojisi ile laboratuvar ortamında yetiştirilen sentetik yiyecekler beklenen sonuçlardan biridir. Hayvan haklarını savunan kesim tarafından benimsenen bu üretim tarzının yararları ve zararları konusunda çalışmalar yapılmaktadır. Gelecekte küresel ısınma sebebiyle toprakta yapılan üretim azalacaktır. Ortaya çıkacak olası gıda krizinde, laboratuvar gıdalarının önem kazanacağı düşünülmektedir (Baran, 2022, s. 692). Beklenen sonuçlar; geleneksel ekolojik bilginin teknolojiye entegrasyonu dijital mutfak kültürünün yaygınlaşması ve elde edilen sağlıklı yiyeceklerin metaverse ortamında sergilenip satışa sunulmasıdır.

Fotoğraf 4.²

3. Metaverse'de dijital gastronomi

Günümüzde iletişim sistemlerinin dijitalleşmesi, bilgisayarlar, akıllı telefonlar sayesinde dijital verilerin aktarılması sağlanmış ve nesnelerin interneti yoluyla yiyecek ve içecek sektöründe de dijital teknoloji kullanılmaya başlanmıştır.

Gastronomi alanında kullanılan teknolojik uygulamalar ve tekniklerle beraber “dijital gastronomi” kavramı ortaya çıkmıştır. *Dijital gastronomi*; üretim teknolojilerinin mutfakla nasıl bütünleştirildiği, yemeğin hazırlanma aşamaları, fiziksel ve kimyasal yapının nasıl etkilendiği ile ilgilidir (Zoran ve Coelho, s. 2011). Mutfak ve restoranlarda kullanılan robotlar, akıllı uygulama-

²https://www.google.com/search?sca_esv=417e83525128478d&sxsrf=ADLYWILPsqf

malar ve çeşitli teknolojik ekipmanlar üzerine dijital gastronomiyle ilgili çalışmalar yapılmaktadır. Toplum 5.0 ve Toplum 6.0’ın beklenen sonuçları dâhilinde yaşanacak tüm gelişmeler daha önce belirttiğimiz gibi metaverse’e aktarılmaktadır. Bu sebeple içinde bulunduğumuz 5.0 toplum biçiminde, dijital gastronomi alanında yaşanan tüm yeniliklerin metaverse ortamına aktarıldığını söylemek mümkündür. Mevcut çalışmalar; *Robot garson*, *Üç boyutlu gıda yazıcısı*, *Dijital Masa ve e-menü* ve *Sanal restoranlar* olarak dört başlık altında belirlenmektedir.

3.1. Robot garson: Günümüzde robot teknolojileri küresel olarak hızla gelişmekte ve robotlar gerçek insanların yerini almaktadır. Bu robotların vücutları üzerinde bir LCD ekran ve klavye bulunmaktadır. Robot, sistemine girilen siparişi otomasyon aracılığıyla mutfığa iletmekte ve siparişlerin hazırlanmasını sağlamaktadır. Ardından hazırlanan siparişleri mutfaktan alarak müşterilere sunmaktadır (Asif vd., 2015, s. 1). Ankara’da *Touch Restoran* robot kullanan ilk işletmedir. *Rozzy ve Robby* adlarındaki robotlar konuklara hizmet vermektedir (Güner ve Aydoğdu, 2022, s. 22).

Fotoğraf 5.

3.2. Üç boyutlu gıda yazıcısı: Eğitim, inşaat, sağlık, savunma ve otomotiv sanayinde kullanılan bu teknoloji, günümüzde gıda endüstrisinde de kullanılmaya başlanmış ve özel şekillere sahip yiyeceklerin basılması, diyeteye uygun bileşenlerden oluşan gıda üretimi, mevcut gastronomi ürünü üzerine tasarım uygulamalarının yapılması gibi farklı amaçlara yönelik cihazlar üretilmiştir (Şahin ve Yağcı, 2017, s. 14). Örneğin (Bernstein, 2005); Chicago’daki *Moto Sushi Restoran* balık içermeyen suşileri, mısır nişastası ya da soya fasulyesinden hazırlanan yiyecekleri, üç boyutlu gıda yazıcısı ile yenilebilir bir kâğıda basılarak misafirlerin beğenisine sunulmaktadır (Güner ve Aydoğdu, 2022, s. 24).

Fotoğraf 6.

3.3. Dijital masa ve e-menü: Sipariş alımının gecikmemesi için ortaya konmuş bir teknolojidir. Dokunmatik ekranlar vasıtasıyla dijital menüden yiyecek/içeceğin seçimi yapılmakta hazırlanan sipariş gerçek garsonlar aracılığıyla servis edilmektedir (Gundle vd., 2016). Türkiye’de fast food yiyecekler, piza türü, hamburger türü yiyecekler sipariş edildiği gibi *Getir* uygulamaları da mevcuttur.

Fotoğraf 7.

3.4. Sanal restoranlar: Yemek yenilen restoranda yemek yenilen mekânı seçmek müşterinin zevkine bırakılmaktadır. Örneğin İtalyan zinciri olan *Carluccio’s* konuklarına yeni bir

deneyim sunmakta 3D gözlükleri ve kulaklıkları vasıtasıyla İtalyan yemekleri yerken onlara istedikleri mekânı seçme özgürlüğü tanımaktadır. Bu mekân isteğe bağlı olarak büyük bir bahçe, karla kaplı bir dağ, güzel bir deniz kenarı veya bir Fransız şaraphanesi olabilmektedir. Sanal gerçeklik uygulaması kullanan Fransa'daki *Le Petit Chef Restoran* yemek masasına, başrol oyuncusu Marco Polo olan animasyon filmler yansıtmakta ve konuğuna yemeğin hazırlanış şeklini sunulmaktadır. Londra'daki *FatDuck* restoran ise deniz mahsullerinin servisi yaparken bir tablet bilgisayar aracılığıyla konuklara dalga sesleri dinletmekte ve onlara farklı bir deneyim yaşatmaktadır (Güner ve Aydoğdu, 2022, s. 24).

Çağımızda artık yemek yemek eylemi sadece karın doyurmak amacıyla yapılan bir eylem değildir aynı zamanda ruhu doyurmak da söz konusudur. Gastronomi alanının önemi arttıkça yeni pişirme teknikleri, yemek tarifleri, yemek sunum şekilleri de önem kazanmıştır ve yeni şekiller ortaya çıkmıştır. Medya ve farklı dijital platformlarda hazırlanan yemek programları tüketicide bu deneyimi yaşama arzusu oluşturmaktadır.

3.5. Metaverse evreninde gerçekleşecek yemek yeme eylemi: Metaverse'de şu anki koşullarda gerçek anlamda yemek yemek henüz mümkün değildir. Yemeği ısmarlayıp evinize getirmeniz ve bulunmak istediğiniz yeri metaverse'de seçerek VR gözlüklerini takıp hem orada bulunmanız hem de evinizde sipariş ettiğiniz yemeği yemeniz mümkündür. Metaverse'de yemeğin tadını almak için üç farklı çalışmadan söz edilebilir:

- Dilin farklı kesimlerinin elektrotlarla uyarılarak ekranda görülen besinin tatlı, tuzlu, ekşi tatlarının alınmasını sağlamak amaçlı çalışmalar.
- Ekran dilinizi değiştirerek ekrandaki yemeğin tadını alma amaçlı çalışmalar.
- Sağlıksız besinler olarak nitelendirilen şekerli ve karbonhidratlı ürünlerin tadının metaverse'de alınmasını sağlayıp, gerçek hayatta sağlıklı besinlerin yenmesi; böylece söz konusu yiyeceğe karşı isteğin bitmesini, söz konusu yiyecekten uzak durulmasını sağlamak amaçlı çalışmalar.

Bulduğumuz zaman diliminde gerçek anlamda yemek yeme eyleminin gerçekleştirilmesi haricinde metaverse'ün gıda sektöründe vaat ettiği cazip seçenekler şöyle sıralanabilir:

- Metaverse; geleneksel gıda üretiminde harcanan kaynakları tasarruflu hale getirerek; gıda kaybı ve israfını azaltmayı hedeflemektedir.
- Metaverse; daha farklı tüketici deneyimleri ile markanın farklılığını arttırmada güçlü bir aday olmayı hedeflemektedir.
- Metaverse; artırılmış gerçeklik deneyimi sunduğu için tüketici ile gıda arasında güçlü bir bağ kurmayı hedeflemektedir.
- Metaverse; denizi net bir şekilde gören harika bir restoranda, vip bir masada, sanal olarak oturup, gerçek bir yemek keyfi yaşama imkânı sunmaktadır (Kutup, 2016).

Covid19 Pandemi sürecinde online alışveriş ihtiyacı karşılanmış ve bu yeni yaşam şekline alışılmıştır. Metaverse evreninde bir restoranın içinde yapılan her şey, meta veri tabanında kopyalanabilmektedir. Yeni nesil beslenme tarzına sahip olan z kuşağı metaverse'de, evinden hiç çıkmadan; yiyeceklere bakabilecek, siparişlerini evden verebilecek, yiyeceklerin hazırlanış izleyebilecek, siparişlerini denetleyebilecek, masasını seçebilecek hatta arka masada kimlerin

oturacağını görebilecek ve artırılmış gerçeklikte ödeme yapmak amacıyla kullanılan *Google cüzdan* veya *Apple Pay coin*leriyle ödeme yapabilecek; QR kodlarını taradıktan sonra internet ya da yazılım aracılığıyla erişilebilen dosya koleksiyonlarını ifade eden *dijital koleksiyonlar*; kripto para veya kripto mal varlığını ifade eden *tokenlar*; sahipleri tarafından telif hakkı satın alınmış dijital nesneleri ifade eden *NFT*ler kazanabileceklerdir.

Fotoğraf 8.³

4. Metaverse’de halkbilimcilerin rolü

Halkbilimi hem beşerî bilim hem de sosyal bir bilimdir. Simon Bronner (1984, s. 251); halkbiliminin bu çok yönlü alt yapısı doğrultusunda, folklorun tanımları içinde *öğrenilmiş sembolik davranışların* da yer aldığını söylemekte bu nedenle davranış bilimlerinin temel prensibi olan “insan düşüncesi ve davranışları” yönüyle ele alındığında halkbiliminin aynı zamanda bir davranış bilimi olduğunu ifade etmektedir (akr. Çobanoğlu, 2024, s. 25). İnsanın en önde gelen ihtiyaçlarından biri olan beslenme ve bu anlamda taşıdığı önem sebebiyle metaverse’de de ön planda yer alan gastronomi; insan topluluklarının uzak geçmişten bugüne bir araya gelerek oluşturdukları *geleneksel yeme-içme kültürü*, her bölgenin kendi özelliklerine göre şekil alan *geleneksel mutfak kültürü*yle yaşanan farklı toplum biçimleriyle ortaya çıkan insan davranışlarına ve eylemlerine yansıyan sonuçlar itibariyle halkbiliminin araştırma alanlarından biri durumundadır.

Bu bağlamda halkbilimci basit bir derlemeci/koleksiyoncu değildir. Bunların ötesinde kültür teorileriyle ilgilenen, kültür süreçlerini araştıran, kültürleşme, kültürlenme ve kültür değişmelerini nesnel bir bakış açısıyla inceleyebilen, kültürel sondaj yapabilen, sonuçları değerlendirebilen, yaptığı çalışmalarla hem kendi sahasına hem de yan sahalara katkıda bulunabilen kişidir (Çobanoğlu, 2024, s. 25). İnsanlığın uygarlık tarihine bıraktığı ayak izlerini, dijital ayak izlerine dönüştürecek metaverse teknolojisinde, *homo sapiens* türü yaşanan toplum biçimlerinin davranış ve eylemlerine yansıyan sonuçlarıyla *mega human dijital*e evrilecektir. Bu tarihi süreçte metaverse’ün kültür ergonomimize uyarlanmasını sağlama görevini öncelikli olarak halkbilimcilerin üstlenmeleri gerekmektedir. Bu yeni çevrim içi yaşamda bütün dünya yeni bir kültürel ergonomiye uyum süreci yaşayacaktır. Metaverse dünyasında kültür içerikli evrenler tasarlamak ve bu evrenler arasında kültürel bağlar kurmak, bunların hayata geçmesini sağlamak uzmanlık isteyen bir alandır. Dijital kültürün inşasında, bütün dünya halklarının kültürlerini kapsayan geniş bir bakış açısına ihtiyaç vardır. Vizyon sahibi olmayı gerektiren bu önemli noktada; kültür eğitim almış, kültürün tanımını, içeriğini, işlevini bilen, kültürel sondaj yapabilen, farklı kültürleri sentezleyebilen ve bu bütünlüğü bir meslek olarak icra edebilen kişiler, halkbilimciler/kültürbilimciler görev almalıdır (Çobanoğlu 2023, s. 162-167).

³https://www.google.com/search?sca_esv=417e83525128478d&sxsrf=ADLYWIIjwe6rfd0Kq

Pandemi döneminde yaşanan değişimler konusunda yapılan araştırmalar, küresel değişimlerin yeni mesleklerin ortaya çıkışında etkili olduğunu göstermektedir. Bu yeni mesleklerin çatısını; eğitim, bilişim, sanat, müzik, spor, tarım ve sağlık gibi daha çok sosyal bilimlerin alanında yer alan meslek grupları oluşturmaktadır. Bu tespitten yola çıkarak daha önceki çalışmamızda *21. Yüzyılda Halkbilimcilerin Beceri Tablosu (2024)* ve halkbilimcilerin metaverse meslekleri olarak 440 meslekten oluşan bir liste hazırlanmıştır. Yaşanacak dijital dönüşüm sonucunda (Choi ve Kang, 2019) *teknoloji işsizliği* adı verilen yeni bir kavramın ortaya çıkacağı öngörülmektedir. Yapılan araştırmalar (Eichhorst, 2017); mavi yakalı çalışanların işlerinin robotlar tarafından yapılacağını dolayısıyla bu iş kollarının ortadan kalkacağını yanı sıra beyaz yakalı çalışanların da zaman içinde aynı sorunla karşı karşıya kalacaklarını göstermektedir. Mesleklerin yaşayacağı bu değişime hazırlıklı olmak gerekmektedir. Gelecekteki meslekler, tek alanının hâkimiyetinde kalmayacak ve dijital dünyayla ilişkili olacaklardır. Örneğin şu anda cep telefonlarıyla yapılan seçimlerin hepsi birer sayısal veri olarak büyük datada toplanmakta ve yapay zekâ tarafından analiz edilmektedir. Şirketler bu analizlere göre kullanıcıların beğenilerine ulaşmakta ve satış başarısı için bu analizlerden faydalanmaktadır. Metaverse dünyasında bu sayısal verilerin sadece yapay zekâ tarafından analiz edilmesi yeterli olmayacaktır çünkü avatarların her biri gerçek insanları temsil edecekler dolayısıyla çoklu evrenlerde her bir veri, sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel bir alt yapıyı işaret edecektir. Bu verileri okuyacak, değerlendirecek olanlar sosyal bilim uzmanlarıdır. Bu sebeple metaverse dünyasında sosyal bilimcilerin birçok metaverse mesleğine sahip olacakları öngörmekteyiz.

Covid 19 pandemi dönemi itibarıyla metaverse’de *Metafluence* sanal şehri kurulmuş ve şehirde *Keepface Platform* adını taşıyan bir pazarlama platformu faaliyete geçirilmiştir. Bu platformda beş bini aşkın marka, beş yüz bini aşkın influencer tarafından satışa sunulmaktadır. Influencerlar, Metafluence sanal şehri içinde inşa edilen *Metahut* isminde dijital konutlarda yaşamakta ve satışını yaptıkları markaların ürünlerini ve bunları satın alma potansiyeli taşıyan hedef kitleleri, bu sanal dijital konutlarda bir araya getirmektedirler. Kısa zaman içinde hedeflenen ise influencerlerin, Metahut’lar aracılığıyla hedef kitleleriyle yaşam tarzlarını da paylaşabilmeleri, dijital sanat eserlerini (NFT) toplayabilmeleri, takas edebilmeleridir (WebTekno Influencer Merkezli 2022).

Dünyanın pandemi döneminden bu yana uygulamaya başladığı bu örnekte olduğu gibi halkbilimciler de bir araya gelip bir *Türk Kültür Metaverse’leri, Geleneksel Türk Gastronomi Metaverse’leri* kurabilir, bu evrenler üzerine metahut’larını (dijital konutlar) inşa edebilir, burada sürdürülebilir bir yaşam yaratabilir ve kendi yaşam tarzlarına göre dijital konutlarını kişiselleştirerek hedef kitleleriyle etkileşime geçebilecekleri, NFT’ler sunabilecekleri, tasarımlarını paylaşabilecekleri, reklam verenlerle iş birliği yapabilecekleri alanlar haline getirebilirler. Hayal gücüne bağlı olarak yaratılan metaverse’lerde, Türk kültürüne dair her unsur birer metaverse dolayısıyla birer meslek olarak kazandırılabilir. Örneğin *Arttırılmış Gerçeklik Mitolojik Dünya Tasarımcısı, Arttırılmış Gerçeklik Türk Dünyası Festivalleri Tasarımcısı, Arttırılmış Gerçeklik Orta Asya Şaman Ayini Tasarımcısı, Arttırılmış Gerçeklik Âşık Fasılları Tasarımcısı, Arttırılmış Gerçeklik Geleneksel Çocuk Oyunları Tasarımcısı, Arttırılmış Gerçeklik Geleneksel Karagöz Tasvirleri NFT Tasarımcısı* gibi birçok mesleği yaratmak ve icra etmek mümkündür.

5. Halkbilimsel bakış açısıyla geleneksel Türk gastronomi metaverse’leri tasarımları

Metaverse’de halkbilimcilerin yapacakları meslekleri, meslek dalının kendi içinde dağılım göstermek üzere üç farklı meslek olarak tasarlamış ve bu meslekleri şu şekilde adlandırmış bulunmaktayız; *Arttırılmış Gerçeklik Tasarımcılığı*, *Arttırılmış Gerçeklik Deneyim Oluşturuculuğu* ve *Arttırılmış Gerçeklik Gelecek Yazıcılığı*. Buna göre *Arttırılmış Gerçeklik Metaverse Tasarımcılığı* mesleği; bir metaverse’ün tasarlanmasının gerçekleştirilmesidir. *Arttırılmış Gerçeklik Deneyim Oluşturuculuğu* mesleği; metaverse’e konuk olan avatarların deneyim oluşturmalarında yönlendiricilik yapılmasıdır. *Arttırılmış Gerçeklik Gelecek Yazıcılığı* mesleği; yaşanan deneyimlerin sonuçlarına göre elde edilen verilerin okunması, metaverse’de işlevsel olan/olmayan yönleri tespit edilmesidir (Çobanoğlu, 2023, s. 172).

Gastronomi alanında kurulacak Geleneksel Türk Gastronomi Metaverse’lerinde meslek isimleri şu şekilde düzenlenmiştir: *Arttırılmış Gerçeklik Geleneksel Mutfak Tasarımcılığı*, *Arttırılmış Gerçeklik Geleneksel Mutfak Deneyim Oluşturuculuğu* ve *Arttırılmış Gerçeklik Geleneksel Mutfak Gelecek Yazıcılığı*. Gastronomi alanında kurulacak kültür metaverse’lerinde geleneksel mutfak kültürünü üç şekilde ele almaktayız; Birincisi, *Geleneksel Ekolojik Bilgiye Uygun Olarak Üretilen Geleneksel Yiyecekler Metaverse’leri*; ikincisi, *Geleneksel Eğlencelerde Tüketilmek Üzere Üretilen Geleneksel Yiyecekler Metaverse’leri*; üçüncüsü ise *Geleneksel Gastronomi Konseptiyle Yapılandırılan Sanal Restoran Metaverse’leridir*.

5.1. Geleneksel ekolojik bilgiye uygun olarak üretilen geleneksel yiyecekler metaverse’leri

Tasarladığımız bu metaverse kapsamında; zeytin üretimi, fındık üretimi, üzüm üretimi, kayısı üretimi, Antepfıstığı üretimi, kestane üretimi, ceviz üretimi gibi geleneksel üretim biçimleri ele alınmaktadır.

Geleneksel Ekolojik Bilgiye Uygun Olarak Üretilen Geleneksel Yiyecekler metaverse’lerinin yaratılma aşamasında; *Arttırılmış Gerçeklik Geleneksel Mutfak Tasarımcısı*, *Arttırılmış Gerçeklik Geleneksel Mutfak Deneyim Oluşturucu*, *Arttırılmış Gerçeklik Geleneksel Mutfak Gelecek Yazıcısı* ile *Arttırılmış Gerçeklik Nostalji Tasarımcısı*, *Arttırılmış Gerçeklik Nostaljik Deneyim Oluşturucu* ve *Arttırılmış Gerçeklik Nostalji Gelecek Yazıcısı* birlikte çalışmaktadırlar. Tarih bilgisi ve yaratıcı gücü bir araya getirerek bu nostaljik evrenleri tasarlamak, insanlara deneyimleyebilecekleri nostaljik yaşamlar sunmak mümkündür. Bu anlamda eski şekliyle tamamen insan gücü ile zeytinyağı üretimi aşamalarını deneyimlemek birçok avatarın ilgisini çekecektir. Bu deneyim üç aşamada gerçekleştirilecektir.

5.1.1. Arttırılmış gerçeklik geleneksel mutfak tasarımcısı tarafından geleneksel ekolojik bilgiye uygun olarak üretilen geleneksel yiyecekler metaverse’lerinin tasarlanması

Bu tasarımda ülkemizin zeytiniyle ünlü Ege Bölgesi’ndeki Balıkesir ilinin Ayvalık ilçesi, metaverse ortamına birebir konumlandırılacak ve geleneksel zeytinyağı yapımının gerçekleştirildiği bir zeytinliğe ayrıntısıyla yer verilecektir.

5.1.2. Arttırılmış gerçeklik geleneksel mutfak deneyim oluşturucuyla konuk avatarlara geleneksel ekolojik bilgiye uygun olarak üretilen geleneksel yiyeceklerden zeytinyağı üretimi deneyimi kazandırılması

Konumlandırılman tamamlanmasının ardından metaverse’de geleneksel zeytinyağı yapımı eyleminde deneyim kazanmayı talep eden avatarlar, sekiz deneyim aşamasıyla zeytinyağı yapımını deneyimlemektedirler. Metaverse’de henüz avatarların ayakları yapılandırılmamıştır. Bilgisayar ortamında insan ayağını yapmak ve hareket etmesini sağlamak zor bir eylem olduğu için zaman almaktadır. Bu sebeple şu anda metaverse’de hareketler joystick kontrol cihazı vasıtasıyla ve sıçrama hareketiyle gerçekleştirilmektedir. Buna göre deneyim aşamaları şu şekildedir:

- Avatarların arttırılmış gerçeklik geleneksel mutfak deneyim oluşturucuyla birlikte gözlerindeki VR gözlükleri ve ellerindeki joystick kontrol cihazlarıyla yapılan sıçrama hareketiyle gerçek haliyle uyumlu olarak birebir metaverse’e konuşlandırılmış zeytinliğe gidilmesi deneyimi.
- Avatarların arttırılmış gerçeklik geleneksel mutfak deneyim oluşturucu gözetiminde zeytin toplaması deneyimi.
- Avatarların zeytinlerin arasına karışan dal ve yaprakların ayırarak çuvallara doldurulması deneyimi.
- Avatarların zeytinleri geleneksel zeytinyağı elde etme şekline göre taştan inşa edilmiş büyük zeytin havuzunda yıkanması deneyimi.
- Avatarların yıkanan zeytinleri çuvallara doldurarak zeytinlerin taşla kırılacağı geniş alana geçmesi ve zeytinleri taşla kırması deneyimi.
- Geleneksel zeytinyağı yapımına uygun olarak yıkanan ve kırılarak yağ vermeye hazırlanan zeytinlerin, insan gücüyle taş değirmene yerleştirilmesi deneyimi.
- Değirmen taşında ezilen zeytinlerin değirmenin taş ağzından zeytinyağı olarak akması ve altına konan zeytin küplerine yağın doldurulması deneyimi.⁴
- Elde edilen zeytinyağlarının dijital cam şişelere konması ve Ayvalık’ın turistik eşyalarının dijital ürünleriyle (NFT) birlikte stantlarda satışa sunulması, avatarların dijital para coinlerle NFT’leri satın almaları deneyimi.

Fotoğraf 9.

Avatarlar bu deneyimler sonucunda tamamen insan gücüyle zeytinyağı üretimini deneyimlemiş olacaklardır. Metaverse insan hayatının birebir kopyasıyla sanal ortama taşınmış halidir, bu sebeple yaratılan kültür evrenleri tıpkı gerçek dünyada olduğu gibi her zaman meraklısına seslenen evrenlerdir. Avatarlar, gerçek insanları temsil eden sanal yaratımlardır bu sebeple zeytinlerin toplanma aşamasında avatarların yaptıkları işten yorulacakları düşünülmemelidir. Bu noktada zeytin toplama faaliyeti gerçekleştirilirken sıkılan avatarlar göz önünde bulundurulmalı ve avatarların metaverse’ü terk etmemeleri için birçok farklı faaliyete de yer

⁴ Metaverse’e tasarlanan taş değirmen, bir manivela ile çevrilmekte ve manivelaya iple bağlanmış onunla birlikte değirmen taşının etrafında dönen bir binek hayvanı yardımıyla hareket ettirilmektedir. Metaverse’de gerçek dünyada var olan (insan, hayvan, bitki, eşya) her şeyin tasarlanması mümkündür.

vermelidir çünkü avatarların metaverse’de kalış süreleri hem Metaverse’ün alacağı reklam hem de avatarların satın alacakları NFT ile doğru orantılı olacaktır. Örneğin zeytinyağının yapım aşamalarından sıkılan bir avatarın metaverse’ü terk etmemesi için metaverse’e sabun yapımı ve yöresel yemeklerin pişirilmesi deneyiminin eklenmesi alınacak önlemlerden biridir.

Şu anki metaverse teknolojisi henüz geleneksel Türk gastronomisi tanıtmak açısından önem teşkil eden yöresel yemeklerin yenmesini mümkün kılmassa da yemeğin hazırlık aşamasında neler yapıldığının ve yemeğin nasıl pişirildiğinin deneyimlenmesini gerçekleştirecek alt-yapıya sahip bulunmaktadır.

5.1.3. Arttırılmış gerçeklik geleneksel mutfak gelecek yazıcısı tarafından metaverse konseptinin verilerinin incelemesi

Arttırılmış gerçeklik geleneksel mutfak tasarımcısının tasarladığı, Arttırılmış gerçeklik geleneksel mutfak deneyim oluşturunun avatarların deneyimlemesini sağladığı deneyimler Arttırılmış gerçeklik geleneksel mutfak gelecek yazıcısı tarafından incelenmektedir. Hazırlanan evrenlerde sunulan deneyimlerde, işler olan ve ilgi çeken yönler; işlemeyen ve ilgi çekmeyen yönler, veri analisti gelecek yazıcısı tarafından tespit edilmektedir. Evreni yenilemek ve daha çekici hale getirmek, zamanla birkaç evreni birleştirmek, evrenlerde yer verilen etkinliklerin süresini ne çok uzun ne de çok kısa olmayacak şekilde düzenlemek, düzenlenen herhangi bir etkinliğe katılmak istemeyecek avatarların var olacağını düşünerek aynı konseptte eş zamanlı olarak gerçekleştirilebilecek birkaç etkinlik daha eklemek ve bu etkinliklerde deneyim oluşturun avatarları önceden görevlendirerek karışıklığa, organizasyon bozukluklarına yol açmamak, metaverse’ün aldığı reklamların dozunu ayarlamak, avatarların sıkılmasına ve metaverse’ten ayrılmasına meydan vermemek, bu anlamda metaverse’ün stratejisini belirlemek gibi görevler gelecek yazıcısının görevleri arasındadır.

Gastronomi alanında oldukça zengin yiyecek çeşitliliğine sahip olan ülkemizde fındık üretimi, üzüm üretimi, kayısı üretimi, Antepfıstığı üretimi, kestane üretimi, ceviz üretiminin yapıldığı birçok Geleneksel Ekolojik Bilgiye Uygun Olarak Üretilen Geleneksel Yiyecekler Metaverse’lerinin tasarlanması ve avatarlar tarafından deneyimlenmesinin gerçekleştirilmesi mümkündür.

Arttırılmış gerçeklik geleneksel mutfak gelecek yazıcısı, her yıl Ayvalık’ta düzenlenen Zeytin Festivali’ni metaverse ortamına taşıma çalışmalarını yapmaktadır. Metaverse yoluyla festivale katılım sağlamak kalacak yer sorununu, yol ve yemek masraflarını ortadan kaldırmaktadır. Ekonomik yönden elde edilecek bu avantaj, avatarların katıldıkları etkinliklerde coinlerle NFT alabilmelerine, ekonomik sıkıntıya düşmeden alışveriş yapabilmelerine katkı sağlamaktadır.

5.2. Geleneksel eğlencelerde tüketilmek üzere üretilen geleneksel yiyecekler metaverse’leri

Tasarladığımız bu metaverse kapsamında; geleneksel eğlencelerde tüketilmek üzere üretilen geleneksel yiyecekler ele alınmaktadır. Sıra gecesinde yapılan çiğ köfte, ayran, acı kahve; düğünlerde yapılan keşkek; misafire ikram edilen testi kebabı, baklava, pişmaniye, cevizli sucuk gibi yiyecekler geleneksel eğlencelerde tüketilmek üzere üretilen geleneksel yiyecek örneklerinden bazılarıdır.

5.2.1. Arttırılmış gerçeklik geleneksel mutfak tasarımcısı tarafından geleneksel eğlencelerde tüketilmek üzere üretilen geleneksel yiyecekler metaverse'ünün tasarlanması

Bu tasarımda ülkemizin sıra geceleriyle ünlü Urfa şehrinde, sıra gecesinin düzenlendiği tarihi bir konak metaverse ortamına birebir konumlandırılacaktır.

5.2.2. Arttırılmış gerçeklik geleneksel mutfak deneyim oluşturucuyla konuk avatlara geleneksel eğlencelerde tüketilmek üzere üretilen geleneksel yiyeceklerden çiğ köfte yapımı deneyimi kazandırılması

Konumlandırılman tamamlanmasının ardından metaverse'de geleneksel eğlence sıra gecesinde, çiğ köfte yapımı eyleminde deneyim kazanmayı talep eden avatarlar, yedi deneyim aşamasıyla bu deneyimi yaşayabilmektedirler. Buna göre deneyim aşamaları şu şekildedir:

- Avatarların arttırılmış gerçeklik geleneksel mutfak deneyim oluşturucuyla birlikte gözlerindeki VR gözlükleri ve ellerindeki joystick kontrol cihazlarıyla yapılan sıçrama hareketiyle gerçek haliyle uyumlu olarak birebir metaverse'e konuşturulmuş Urfa konağına gidilmesi deneyimi.⁵
- Tarihi Urfa konağının odalarının, avlusunun, bahçesinin avatarlara gezdirilmesi ve tarihi geçmiş bilgisinin verilmesi deneyimi.
- Sıra gecesine için hazırlanmış mekânda, avatarların sıra gecesinde izlenen eylem sıralamasına ve bunların uygulanış kurallarına riayet ederek sedirlerde yerlerini almaları, saz heyetinin gelmesi, müziğin başlaması deneyimi.
- Avatarların saz heyetinin söylediği Urfa türkülerini dinlemesi deneyimi.
- Avatarların çiğ köfte malzemesini hazırlamaya başlaması, çiğ köftenin yoğurulması ve şekil verilerek sunulması deneyimi.
- Avatarların sıra gecesinde oynanan tolaka ve yüzük fincan gibi yöresel oyunlarını oynaması deneyimi.
- Elde edilen çiğ köftelerin dijital porselen tabaklara konması ve Urfa'nın turistik eşyalarının dijital ürünleriyle (NFT) birlikte oluşturulan stantlarda satışa sunulması, avatarların dijital para coinlerle NFT'leri satın almaları deneyimi.

Fotoğraf 10.

⁵ Mekânlar birebir metaverse konuşturulabilmektedir. Günümüz şartlarında bu konuda herhangi bir hukuki engel bulunmamaktadır. Metaverse'de konumlandırılması istenen mekân için metaverse'ün sahibi olan şirketin talep ettiği ücreti ödemek yeterlidir.

5.2.3. Arttırılmış gerçeklik geleneksel mutfak gelecek yazıcısı tarafından metaverse konseptinin verilerini incelemesi

Arttırılmış gerçeklik geleneksel mutfak gelecek yazıcısı metaverse konseptinin verilerini inceler, işlevi olan deneyimlerin devamlılığı ya da çeşitlenmesi; işlevsiz deneyimlerin metaverse konseptinden kaldırılması ya da farklı konseptlere aktarılması konusunda çalışmalar yaparak metaverse’ün tercih edilir bir metaverse olması eğer tercih edilirliliği yüksek bir metaverse ise tercihlerin devamlılık arz etmesini sağlamak yolunda çalışmalarını sürdürür. Geleneksel eğlencelerde tüketilmek üzere üretilen geleneksel yiyecekler metaverse’lerini, düğünlerde yapılan keşkek, misafire ikram edilen testi kebabı, baklava, pişmaniye, cevizli sucuk gibi geleneksel yiyeceklerin yapıldığı birçok etkinlik tasarlayarak çeşitlendirmek mümkündür.

5.3. Geleneksel gastronomi konseptiyle yapılandırılan sanal restoran metaverse’leri

Metaverse’de kurulan sanal bir alışveriş merkezinde tıpkı günümüzde olduğu gibi bir katın yeme-içmeye ayrılması ve burada geleneksel gastronomi konseptiyle yapılandırılan sanal restoranların kurulmasıyla tasarlanmıştır. “Metaverse’de Dijital Gastronomi” başlığı altında yer verdiğimiz şekliyle geleneksel Türk gastronomi konseptli restoranlarda avatarların dijital masalar ve e-menülerden faydalanarak siparişlerini vermesi, siparişlerin robot garsonlar tarafından servis edilmesi yoluyla sanal restoranlarda avatarların isteklerine bağlı olarak seçtikleri bir mekânda (gökyüzü, deniz dibi, dağ zirvesi/yamacı; orman, şehir, göl, dere kenarı vs.), düşledikleri bir ortamda, düşledikleri şekilde geleneksel Türk yemeklerinin tadına bakmaları mümkündür.

Fotoğraf 11.⁶

6. Ülkemizde metaverse çalışmaları

Ülkemizde metaverse çalışmaları başlamıştır. *RoofStacks* yazılım şirketi, *GoArt* metaverse adlı platformunda, dünyanın ilk metaverse kenti olarak *Harputu* inşa etmiştir. Bu haber basında: “Binlerce yıllık tarihi ve kültürel mirasıyla açık hava müzesi konumunda olan ve 2018 yılında Unesco Dünya Geçici Miras Listesine alınan Harput, dünyanın ilk metaverse kenti ilan edildi” başlığıyla duyurulmuştur (Çobanoğlu, 2023, s. 22). Metaverse konusundaki çalışmalardan bir başkası Anadolu Kültürel Girişimcilik’in *Tour-key* adlı metaverse platformudur. Bu platformda kültürel miras alanları dijital dünyaya tanımlanmıştır. Platformda sanal rehber aracılığıyla kültürel miras alanlarını gezmek, 360 derecede deneyimlemek mümkündür (Çobanoğlu, 2023, s. 104-127). Bu gelişmelerin yanı sıra Ankara Belediyesi, İstanbul Belediyesi, Konya Belediyesi, Gaziantep Belediyesi metaverse’lerini oluşturmaya başlamışlardır. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi kültür ve gastronomi alanını ve Zeugma Dionysos evini metaverse evrenine tanımlamıştır (Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 2022).

⁶https://www.google.com/search?q=Metaverse%27de+yemek+yemek&sca_esv=417e83

Tartışma

Bir metaverse'e sahip olmanın bir Facebook hesabı açmak kadar kolay olması amacıyla çalışmalar yapılmaktadır fakat şu an içinde bulunduğumuz zaman diliminde bu girişimlerde, akademinin öncülük yapması, bizzat üniversitelerin bünyesindeki sosyal bilimler enstitülerinin, bölümlerinin metaverse konusunda farkındalık oluşturmaları gerekmektedir. Sahip olduğumuz kültürel zenginliğin Türk Kültür Metaverse'leriyle; sahip olduğumuz gastronomik zenginliğin Geleneksel Türk Gastronomi Metaverse'leriyle, sosyo-kültürel kodlarımızla, kültürel ergonomimiz doğrultusunda yapılandırılmamız gerekmektedir. Ancak bu şekilde bir çalışmayla ergonomik yapımızla yeni dijital kültürün temel taşlarını oturtmamız mümkün olabilir.

Bu anlamda ülkemizde akademik olarak metaverse konusundaki çalışmaların öncülenmesi ve disiplinlerarasılıkla ele alınması gerekmektedir. Bilgisayar mühendisleri, programcılar, analistleri; yazılım geliştiriciler, web tasarımcılar, veri analizciler; halkbilimciler, sosyologlar, psikologlar, antropologlar, tarihçiler, sanat tarihçiler, etnologlar, ekolojistler kısacası dinamik insan gücünün bir araya getirilerek metaverse'lerin yapılandırılmasında görev almaları sağlanmalıdır. Bu önemli mevzuya dikkat çekmek ve metaverse'ün sosyal bilimler alanında gecikilmeden uygulamalı olarak çalışılmaya başlanması gerektiğini vurgulamak isteriz.

Bulgular

Çalışmamız; altı ana başlıktan oluşmaktadır.

Metaverse Nedir? başlığı altında; Metaverse'ün kelime anlamı üzerinde durulmuş, metaverse tanımlarına ve tarihine yer verilmiş, metaverse'ün salt bir "sözcük" olmaktan öte bir "kavram" olduğu bulgulanmıştır.

Toplum 5.0'da (Süper Akıllı Toplum) ile Toplum 6.0 (Ekolojik Sanayi Devrimi) Toplum Biçimlerinin Tarım ve Gıda Konusundaki Beklenen Sonuçları başlığı altında; söz konusu toplum biçimlerinin ortaya çıkaracağı olası sonuçlara yer verilmiştir. Toplum 6.0'ın; geleneksel ekolojik bilginin teknolojiye entegrasyonu, dijital mutfak kültürünün yaygınlaşması ve sağlıklı yiyeceklerin satışa sunulması beklentisi doğrultusunda yapılandırıldığı bulgulanmıştır.

Metaverse'de Dijital Gastronomi başlığı altında; Robot garson; Üç boyutlu gıda yazıcısı; Dijital masa ve e-menü; Sanal restoranlar ve metaverse evreninde gerçekleşecek yemek yeme eylemi alt başlıklarına yer verilmiş, çağımızın özelliği olarak yemek yemek eyleminin sadece karın doyurmak amacıyla yapılan bir eylem olmadığı, insan ruhunun doyurulması amacının ön plana çıktığı bulgulanmıştır.

Metaverse'de Halkbilimcilerin Rolü başlığı altında; halkbiliminin ve halkbilimcilerin metaverse'de oynayacakları etkin rol ifade edilmeye çalışılmış, *Türk Kültür Metaverse'leri, Geleneksel Türk Gastronomi Metaverse'lerinin* kurabileceği ve halkbiliminin geleceğin meslekleri arasında yer alabileceği bulgulanmıştır.

Halkbilimsel Bakış Açısıyla Geleneksel Türk Gastronomi Metaverse'leri Tasarımları başlığı altında; halkbilimsel bakış açısıyla Geleneksel Türk Gastronomi Metaverse'leri tasarımları, *Geleneksel Ekolojik Bilgiye Uygun Olarak Üretilen Geleneksel Yiyecekler Metaverse'leri, Geleneksel Eğlencelerde Tüketilmek Üzere Üretilen Geleneksel Yiyecekler Metaverse'leri, Geleneksel Türk Gastronomisi Konseptiyle Yapılandırılan Sanal Restoranlar Metaverse'leri* olarak tasarlanmıştır.

Geleneksel Ekolojik Bilgiye Uygun Olarak Üretilen Geleneksel Yiyecekler Metaverse’leri alt başlığında; zeytin üretimi, fındık üretimi, üzüm üretimi, kayısı üretimi, Antepfıstığı üretimi, kestane üretimi, ceviz üretimi gibi geleneksel üretim biçimleri ele alınarak örnek metaverse’ler tasarlanmış; *Geleneksel Eğlencelerde Tüketilmek Üzere Üretilen Geleneksel Yiyecekler Metaverse’leri* alt başlığında; sıra gecesinde yapılan çiğ köfte, ayran, acı kahve; düğünlerde yapılan keşkek; misafire ikram edilen testi kebabı, baklava, pişmaniye, cevizli sucuk gibi geleneksel yiyeceklerin yapımı ele alınarak örnek metaverse’ler tasarlanmış; *Geleneksel Türk Gastronomisi Konseptiyle Yapılandırılan Sanal Restoranlar Metaverse’leri* alt başlığında; dijital menü, e menü ile sipariş verilen, robot garsonların hizmet ettikleri, avatarlara geleneksel Türk yemeklerinin sunulduğu restoranlar tasarlanmıştır. Yaratılan metaverse’lerle geleneksel Türk gastronomisinin dünyaya tanıtılabileceği bulgulanmıştır.

Ülkemizde Metaverse Çalışmaları başlığı altında ülkemizde bu alanda yapılan çalışmalara yer verilmiş, gastronomi alanında Gaziantep Büyükşehir Belediyesi’nin geleneksel Türk gastronomi kültürünü metaverse’e aktarmaya başladığı bulgulanmıştır.

Sonuç

Metaverse çevrim içi yaşama geçilmeden önce alınması gereken önlemler ve gerçekleştirilmesi gereken eylemler konusunda farkındalık yaratmak amacıyla taşıyan bu çalışmada; gastronomi alanında, metaverse’de ortaya konan yenilikler tanıtılmış, halkbiliminin ve halkbilimcilerin bu alanda üstleneceği önemli görevlere dikkat çekilmeye çalışılarak Toplum 5.0 Süper Akıllı Toplum Biçimi’nde *Geleneksel Türk Gastronomi Metaverse’leri* tasarımları; *Geleneksel Ekolojik Bilgiye Uygun Olarak Üretilen Geleneksel Yiyecekler Metaverse’leri*, *Geleneksel Eğlencelerde Tüketilmek Üzere Üretilen Geleneksel Yiyecekler Metaverse’leri* ve *Geleneksel Türk Gastronomisi Konseptiyle Yapılandırılan Sanal Restoranlar Metaverse’leri* olmak üzere üç farklı tasarımla ortaya konmuştur.

Ülkemiz geçmişten getirdiğimiz kültür varlığımızla gastronomi alanında büyük bir zenginliğe sahiptir. Yedi bölgenin yedisinde de farklı yemekler, farklı pişirme biçimleri, farklı sunumlar ve farklı bir yemek kültürü görülmektedir. Metaverse’ün ekonomik olarak getirdiği kolaylıklar vasıtasıyla artık bu zenginliğin Geleneksel Türk Gastronomi Metaverse’leriyle dünyaya tanıtılması mümkündür. Yeni bir çevrim içi yaşam biçimi olan metaverse’de yer almak ve zengin kültürel varlığımızı, zengin gastronomi varlığımızı, bu yeni yaşam biçiminde dünyaya tanıtmak hedefimiz olmalı ve bu hedef doğrultusunda gerek ülke olarak gerekse kendi metaverse’ünü kurmak isteyen bireyler olarak ivedilikle harekete geçilmelidir.

Metaverse evrenlerine, onu takip edecek “henüz adı konulmamış” yeni yaşam biçimlerine, Toplum 6.0’a, hazırlıklı olmak için; Z kuşağı, ardından gelen İndigo ve yine “henüz adı konulmamış” nesillerin yetiştirilmesi için, eğitimin her safhasında bilişim teknolojileri derslerine ağırlık verilmesi, nesillerin çağa entegresinin sağlanması, yeni yaşam biçimlerine hazırlıklı olarak yetiştirilmeleri gerekmektedir. Akademi bu konuda öncülük etmeli, farkındalık yaratmalı, bu önemli konuya dair araştırmalar yaparak araştırma sonuçlarını eğitim kurumlarıyla paylaşmalı, geleceğin toplum biçimlerinin olası problemlerine çözüm getirebilecek öngörü içeren projeler hazırlanmasını sağlamalıdır. Çalışmamız bu anlamda örnek oluşturma amacı taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- ALTUN, D. (2021). Sanal ve arttırılmış gerçeklikle dönüşen yeni nesil sosyal medya mecrası: metaverse. Uluslararası İşyetme ve Pazarlama Kongresi, Doğu Üniversitesi: İstanbul, 167-168.
- ARI, E, S. (2021). Süper akıllı toplum: toplum 5.0. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 23, S. 1, 455-479.
- ASIF, M. & Sabeel, M. & Rahman, M. & Khan, Z. Waiter. (2015). Robot – Solution to restaurant automation. Proceedings of the 1st Student Multi Disciplinary Research Conference (MDSRC), s. 1-5.
- BERNSTEIN, D. (2005). When the sous-chef is an inkjet. Erişim Tarihi: 12.04.2006. <https://www.nytimes.com/2005/02/03/technology/circuits/when-the-souschef-is-aninkjet.html>
- BARAN, Z. (2022). Geleneksel yemeklerde dijital gastronomi vizyonu. Turkish Studies, 17(4), s. 685-703.
- BERSIN, J. (2021). What is the metaverse? Facebook's strategy and how microsoft, disney, and amazon could win. Retrieved from joshbersin.com: Erişim Tarihi: 14.11.2021. <https://joshbersin.com/2021/11/what-is-the-metaverse-and-how-microsoft-disney-and-amazon-could-win/>
- BRONNER, S. (1984). The early movement of antropology and their folkloric relationships. Folklore, C. 95, 57-73.
- CHOI, D. Y. & Kang, J. H. (2019). Introduction: the future of jobs in an increasingly autonomous economy: Journal of Management Inquiry.
- EICHHORST, W. L. (2017). Market institutions and the future of work: good jobs for all? IZA Institute of Labor Economics, (122), 22.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2024). Halkbilimi kuramları ve halkbilimi araştırma yöntemlerine giriş. Genişletilmiş 13. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÇOBANOĞLU, S. (2023). Halkbilimi ve metaverse yeni dünyaların beşiğinde. Genişletilmiş Baskı, Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- GAZİANTEP Büyükşehir Belediyesi. (2022). Gaziantep Zeugma Dionysos Eviyle Metaverse Evrenine İlk Adımı Attı. Erişim Tarihi: 16.05.2022. <https://www.gaziantep.bel.tr/tr/haberler/gaziantep-zeugma-dionysos-eviyle-metaverse-evrenine-ilk-adimi-atti>
- GUNDLE, K. & Harshe, A. & Kinage, K. & Ghanawat, N. (2016). Digital smart system for restorants using wireless technology. International Research Journal of Engineering and Technology, 3(12), 84-89.
- GÜNER, D. & Aydoğdu, A. (2022). Gastronomi alanındaki teknolojik gelişmelere yönelik bir değerlendirme: dijital gastronomi. Aydın Gastronomy, 6(1), 17-28.
- HOBBS, T. (2020). Leviathan. (Çev. S. Lim). Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- KATZ, S. H. (2003). Encyclopedia of food and culture. Thomson Gale.
- KEIDANREN. Society 5.0-Cocreating the future. (2018). Keidanren Policy& Action. Erişim Tarihi: 04.08.2020. https://www.keidanren.or.jp/en/policy/2018/095_proposal.pdf.
- KIM, S. South Korea's approach to the metaverse. (2021). Retrieved from thediplomat.com: Erişim Tarihi: 11.02.2021. <https://thediplomat.com/2021/11/south-koreas-approach-to-the-metaverse/>

- KUTUP, N. (2016). Gelecek 10 yılda soframızı neler bekliyor. www.apelasyon.com. Erişim Tarihi: 12.04.2022. <https://apelasyon.com/yazi/36/gelecek-10-yilda-soframizi-neler-bekliyor>
- LAWLER, R. (2021). Nike just bought a virtual shoe company that makes NFTs and sneakers ‘for the metaverse’. Retrieved from [theverge.com](https://www.theverge.com). Erişim Tarihi: 13.12.2021. <https://www.theverge.com/22833369/nike-rtfkt-nftsneaker-shoe-metaverse-compa>.
- NILS, J. N. (2018). Yapay zekâ geçmişi ve geleceği. (Çev: M. Doğan). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- SANTICH, B. (2007). The study of gastronomy: a catalyst for cultural understanding. *The International Journal of the Humanities*. 5(6), 53-58.
- SPARKES, M. (2021). 3D-printed steel bridge takes the load in Amsterdam. *New Scientist*, 251(3344), 18. Erişim Tarihi: 12.03.2021. [https://doi.org/10.1016/s0262-4079\(21\)01450-0](https://doi.org/10.1016/s0262-4079(21)01450-0).
- ŞAHİN, N. N. & Yağcı, P. (2017). Endüstri 4,0 kapsamında prosumer kavramının yiyecek içecek sektörü açısından değerlendirilmesi. *Journal of Recreation and Tourism Research*, 4(1), 12-22.
- TOFFLER, A. (2018). Üçüncü dalga bir fütürist ekonomi analizi klasığı. (Çev. S. Yeniçeri). İstanbul: Koridor Yayınları.
- WebTekno, (2022). Influencer merkezli metaverse projesi metafluence, yeni bir çağın kapılarını aralıyor. Erişim Tarihi: 09.04.2022. <https://www.webtekno.com/influencer-metaverse-metafluence-h119877.html>
- ZORAN, A. & Coelho, M. (2011). Cornucopia: the concept of digital gastronomy. *Leonardo*, 44(5), 425-431.
- ZUCKERBERG, M. & Heath, A. (2021). Mark Zuckerberg on why Facebook is rebranding to Meta. *The Verge*, (Erişim Tarihi: 09.04.2022).

EXTENDED ABSTRACT

In this study, which aims to raise awareness about the precautions to be taken and the actions to be taken before the metaverse goes online, the innovations introduced in the metaverse in the field of gastronomy have been introduced, the important tasks to be undertaken by folklore and folklorists in this field have been emphasized, and the designs of Traditional Turkish Gastronomy Metaverse in Society 5.0 Super Intelligent Society Format, Traditional Turkish Gastronomy Metaverse designs are presented with three different designs; Traditional Foods Metaverse Produced in Accordance with Traditional Ecological Knowledge, Traditional Foods Metaverse Produced for Consumption in Traditional Entertainments and Virtual Restaurants Metaverse Structured with Traditional Turkish Gastronomy Concept.

Our study consists of six main topics. Under the heading of Expected Consequences of Society 5.0 (Super Smart Society) and Society 6.0 (Ecological Industrial Revolution) on Agriculture and Food; the possible consequences of these forms of society are included. It was found that Society 6.0 is structured in line with the integration of traditional ecological knowledge into technology, the spread of digital culinary culture and the expectation that healthy food will be available for sale.

Under the title of Digital Gastronomy in the Metaverse; Robot waiter; Three-dimensional food printer; Digital table and e-menu; Virtual restaurants and the act of eating in the Metaverse universe were included, and it was found that the act of eating as a feature of our age is

not only an action done to fill the stomach, but the purpose of satisfying the human soul comes to the fore.

Under the title *The Role of Folklorists in the Metaverse*; the effective role of folklore and folklorists in the metaverse was tried to be expressed, it was found that Turkish Culture Metaverse, Traditional Turkish Gastronomy Metaverse can be established and folklore can be among the professions of the future.

Under the title of *Traditional Turkish Gastronomy Metaverse Designs from a Folkloric Perspective*; Traditional Turkish Gastronomy Metaverse designs from a folkloric perspective were designed as *Traditional Foods Metaverse Produced in Accordance with Traditional Ecological Knowledge*, *Traditional Foods Metaverse Produced for Consumption in Traditional Entertainments*, *Virtual Restaurants Metaverse Structured with Traditional Turkish Gastronomy Concept*.

In the *Metaverse of Traditional Foods Produced in Accordance with Traditional Ecological Knowledge*, sample metaverse were designed by considering traditional production methods such as olive production, hazelnut production, grape production, apricot production, pistachio production, chestnut production, walnut production; in the *Metaverse of Traditional Foods Produced to be Consumed in Traditional Entertainments*; raw meatballs, ayran, bitter coffee made at queue night; keshkek made at weddings; mis misir, ayran, bitter coffee; keşkek made at weddings; sample metaverse were designed by discussing the production of traditional foods such as testi kebab, baklava, pişmaniye, walnut sausage served to guests; *Virtual Restaurants Constructed with the Concept of Traditional Turkish Gastronomy Under the subheading of Metaverse of Virtual Restaurants Constructed with the Concept of Traditional Turkish Gastronomy*; restaurants where traditional Turkish dishes are served to avatars, where orders are placed with digital menus, e-menus, and robot waiters serve. It was found that traditional Turkish gastronomy can be introduced to the world with the metaverse created.

Under the title of *Metaverse Studies in Our Country*, the studies carried out in this field in our country were included, and it was found that Gaziantep Metropolitan Municipality started to transfer traditional Turkish gastronomy culture to the metaverse in the field of gastronomy.

Our country has a great richness in the field of gastronomy with our cultural heritage from the past. Different dishes, different cooking styles, different presentations and a different food culture are seen in all seven regions. It is now possible to introduce this richness to the world with *Traditional Turkish Gastronomy Metaverse* through the economic conveniences of the Metaverse. It should be our goal to take part in the metaverse, which is a new online lifestyle, and to introduce our rich cultural heritage, our rich gastronomy heritage to the world in this new lifestyle, and in line with this goal, action should be taken urgently both as a country and as individuals who want to establish their own metaverse.

TÜRKİSTAN'IN KEŞFİ: RUS İŞGALİ SONRASI TÜRKİSTAN'DA TARİH VE ARKEOLOJİ

Fatih ÜNAL*
Mesut KARAKULAK**

ÖZ

Rusya'nın Türkistan'ı işgalinin hemen ardından bölgede başlattığı tarihî ve arkeolojik faaliyetler hem disiplinler çeşitliliği hem de modern bilim anlayışıyla yürütülmeleri açısından dikkat çekici bir başlangıç evresini temsil eder. 1895-1917 yılları arasında faaliyet gösteren Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti (Turkestanskiy Krujok Lyubiteley Arheologii) bünyesinde özellikle V.V. Barthold ve N.P. Ostroumov gibi önde gelen doğubilimcilerle birlikte arkeologlar, tarihçiler, etnograflar ve coğrafyacılar da yer almıştır. Bu çalışmalar, Türkistan'ın tarihsel-toplumsal yapısına dair ilk sistematik ve kurumsal çabalar olmaları itibarıyla önem taşımaktadır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında dahi kesintiye uğramadan sürdürülen araştırma faaliyetleri, 1917 Bolşevik Devrimi ile sona ermiş; ancak geride zengin bir yazılı ve görsel miras bırakmıştır. Sovyet ve sonrasındaki dönemlerde bu çalışmalar, Türkistan araştırmalarına metodolojik bir temel ve referans noktası sunmuş; kimi yüzeysel niteliklerine rağmen pek çok bulgu ve yayın, günümüzde de temel kaynak vasfını korumuştur. Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti'nin yapısı ve faaliyetlerine dair ilk kapsamlı inceleme Sovyetler döneminde Boris Vladimiroviç Lunin tarafından gerçekleştirilmiş olup, bu çalışmada Lunin'in değerlendirmelerinden hareketle Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki tarih ve arkeoloji odaklı entelektüel müdahalesine genel bir bakış sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti, Taşkent, Ostroumov, Barthold, B.V. Lunin.*

THE EXPLORATION OF TURKESTAN: HISTORY AND ARCHAEOLOGY IN TURKESTAN AFTER THE RUSSIAN OCCUPATION

ABSTRACT

The historical and archaeological activities initiated by Russia in Turkestan immediately following its occupation represent a noteworthy formative phase, both in terms of disciplinary diversity and the application of a modern scientific approach. Between 1895 and 1917, the Turkestan Society of Archaeology Enthusiasts (Turkestanskiy Krujok Lyubiteley Arheologii) hosted prominent Orientalists such as V.V. Barthold and N.P. Ostroumov, alongside archaeologists, historians, ethnographers, and geographers. These studies are significant as they constitute the first systematic and institutional attempts to examine the historical and social structure of Central Asia. Even during the years of the First World War, these research activities continued without interruption but came to an end with the Bolshevik Revolution of 1917. Nonetheless, they left behind a rich legacy of written and visual material. In both the Soviet and post-Soviet periods, these early efforts provided a methodological foundation and point of reference for Turkestan studies. Despite the occasionally superficial nature of certain findings and interpretations, many of the works produced during this era have retained their value as primary sources. The first comprehensive study on the structure and activities of the Turkestan Society of Archaeology Enthusiasts was conducted during the Soviet period by Boris Vladimirovich Lunin. Drawing on Lunin's evaluations, the present study offers a general overview of the intellectual engagement of Tsarist Russia with the fields of history and archaeology in Turkestan.

Keywords: *Turkestan Society of Archaeology Enthusiasts, Tashkent, Ostroumov, Barthold, B.V. Lunin.*

Gönderilme Tarihi: 08.02.2025

Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Prof.Dr. Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fatih2unalan@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-9433-608X,

** Doç.Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mesut.karakulak@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0142-9170

Giriş

Türkistan hanlıklarının (Taşkent, Hive, Buhara, Hokand) Rus İmparatorluğu tarafından işgal edilmesinin hemen ardından, Türkistan Genel Valisi Konstantin Petroviç Kaufman'ın öncülüğünde Taşkent merkezli çok sayıda cemiyet ve dernek teşkil edilmiştir. Bu bağlamda, 1867 yılında Türkistan Askerî Topografya Cemiyeti kurulmuş; aynı yıl bu cemiyete bağlı olarak Taşkent Meteoroloji İstasyonu faaliyete geçmiştir. Bölgenin idarî, toplumsal, demografik, ekonomik, sağlık ve eğitim yapısını tespit ve planlamak amacıyla Taşkent İstatistik Komitesi teşkil edilmiştir. 1869 yılında, bölgenin tarihi, coğrafyası, etnografyası, ticareti ve yer altı kaynaklarına ilişkin bilgi ve belge toplayan Türkistan İlmi Cemiyeti kurulmuş; 1870'te ise Petersburg Üniversitesi Tabiat Bilimi, Antropoloji ve Etnografya Cemiyeti'nin Taşkent Şubesi faaliyete başlamıştır. Aynı şekilde, 1869'da Taşkent Kimya Laboratuvarı; 1885'te temelleri atılan Taşkent Türkistan Ziraat Cemiyeti ve bu tarihlerde Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde sağlık alanında faaliyet gösterecek Tıp cemiyetleri kurulmuştur (Kishimian, 2000, s. 172-181). Askerî, siyasî ve ekonomik yönleriyle öne çıkan bu kurumlar, yürüttükleri araştırmalar aracılığıyla yeni işgal edilen toprakların potansiyelini İmparatorluk Rusyası'nın hizmetine sunmuş; aynı zamanda bu bölgelerin idarî ve iktisadî geleceğinin şekillendirilmesine katkı sağlamışlardır.

19. yüzyılın ortalarına doğru, çok sayıda seyyah, bilim insanı ve gözlemci Türkistan'a sıkça seyahat etmiş; tarihi şehirler, kaleler, kurganlar, mezarlıklar, kervansaraylar, taş köprüler, anıtlar ile yazılı ve görsel materyaller üzerine incelemelerde bulunarak gözlemlerini raporlamış, bu çerçevede çeşitli yayınlar ortaya koymuşlardır. Türkistan'ın tarihi-kültürel zenginliği Rusya'da ve Batı dünyasında bir dereceye kadar artık biliniyordu. Ancak bu bilgi birikimi henüz tarihsel ve arkeolojik çerçevede Türkistan'ın derin geçmişini anlamak ve yorumlamak için yeterli değildi.

Türkistan Genel Valiliği'nin kurulmasından sonra bilhassa Genel Vali Kaufman'ın özel gayret ve inisiyatifleriyle faaliyetler yeni bir boyut kazandı. Rusların işgal gerekçelerinde kullandıkları en önemli argüman, geri kalmış, barbar, vahşi Türkistan topraklarına ve halklarına medeniyet götürmektir. “Medeniyet misyonu” olarak formüle edilen Türkistan işgalinin haklı, meşru gerekçelerini Kaufman hem Rus kamuoyuna hem de Batı dünyasına duyurmak için bilim, kültür ve sanat çevrelerini harekete geçirdi. Kaufman en önemli araç olarak tarih, arkeoloji, sanat tarihi, etnografya gibi bilim dallarını ve bilim çevrelerini kullanarak “muhteşem geçmişe sahip, ancak çökmüş, harap olmuş bir medeniyetin” Rusların elinde yeniden dirilişini tüm dünyaya duyurmak istiyordu. Bunun için en etkili ikna araçları hazırlandı. Bunlardan birisi valiliğin resmî gazetesi ve etkili bir propaganda aracı olarak 1870'te yayınlanmaya başlayan *Turkestan-skie Vedomosti*¹ gazetesi, diğeri ise 1872'de yayınlanmaya başlayan *Russkiy Turkestanskiy Sbornik*² idi. Türkistan işgalini resim ve fotoğraflarla batı dünyasına olumlu yansıtma düşüncesi ve gayretiyle hazırlanan *Türkistan Albümü* de bu manada önemli bir ikna vasıtası olarak kullanıldı.

¹ Bu dergi hakkında bkz., (Derviş, 2020, s. 359-379).

² Bu dergi hakkında bkz., (Gökalp, Emiroğlu, 2018, s. 69-86).

Vasili Vasilyeviç Vereşçagin³ ve Nikolay Nikolayeviç Karazin'in⁴ tabloları hem Rusya'da hem de Batı kamuoyunda Türkistan işgallerini meşrulaştırma propagandasının en güçlü silahları oldu. (Karataş, 2023, s. 602; Kerimov 2023a, s. 50-54); (Kerimov 2022, s.18-23)

Cemiyetin kuruluşu öncesinde birtakım faaliyetler başlamış ve belli bir düzeye ulaşmıştı. Türkistan tarihi araştırmalarında önemli bir isim olan A. L. Kun Rus bilim çevresi için materyaller ve koleksiyonlar toplamak üzere Türkistan'a gönderilmiştir. Kun, 1868'de Türkistan'a geldi ve 80'li yılların başına kadar bölgede kaldı. Yerel eski eserlerle ilgili çok sayıda raporu akademik çevreler ve kamuoyunda büyük bir ilgi uyandırdı. 1871'de Petersburg'a on beş sandık dolusu arkeolojik buluntu gönderdi. Çalışmalarında Keş vilayetinin baş şehri Şehrisebz'in bazı tarihi konularına değindi ve mîmârî anıtlarının kısa tasvirini yapan ilk kişilerden biri oldu. (Lunin, 1958, s. 25). Kun'un özel bir başarısı da bilim camiası nezdinde meşhur ve bölgenin eski eserlerinin fotoğrafları ile Semerkant anıtlarının planlarını içeren *Türkistan Albümü* derlemesindeki katkılarıdır. Türkistan'ı arkeolojik, tarihî, etnografik ve endüstriyel açıdan yansıtan bin iki yüzden fazla fotoğraf içeren bu albümde yer alan anıtların büyük bölümü ya günümüze ulaşmamış ya da özgün biçimini kaybetmiştir. Bu nedenle söz konusu albüm, özgün içerik ve görsel belge niteliğiyle son derece değerli bir kaynak işlevi görmektedir. Yine Türkistan'ın tarihi eserleriyle ilgili en dikkat çekici eserlerden biri olup Rus bibliyograf V. İ. Mejov'un büyük gayretleriyle derlenen ve 1867-1887 yılları arasında neşredilen *Turkestanskiy Sbornik* (Türkistan Külli-yatı) işgal sonrası Türkistan'a dair en önemli yapıtlardan biri olmuştur. (Lunin, 1958, s. 25-27). Rus bilim adamlarının Türkistan'da ilk arkeolojik çalışmalarında aynı zamanda Rus Arkeoloji Cemiyeti üyesi olan meşhur doğu bilimci P. İ. Lerh'in ismi özellikle öne çıkmıştır. 1867 yılından başlayarak Aşağı Sırderya vadisinde tarihi kentlerin kalıntıları üzerinde araştırmalar yapmıştır. Özellikle Lerh, epigrafik materyallere yoğunlaşmıştır. Araştırmalarının sonuçları 1870'te yayınlanmıştır. Lerh 1873'te Hive seferine katılan Rus subaylar için Türkistan'ın özelliklerine odaklanan bilhassa Hive vahasının her bakımdan tanımlanmasına dikkat çeken bir kılavuz da hazırlamıştır. (Bartold, 2004, s. 354-351).

Petersburg Üniversitesi hocalarından A. K. Kazembek, genç doğubilimcileri epigrafik ve nümizmatik materyaller derlemeleri amacıyla Türkistan'a yönlendirmiştir. Bu doğrultuda Aleksey Pavloviç Fedçenko ve Olga Aleksandrovna Fedçenko, coğrafya, zooloji ve botanik gibi alanlarda araştırmalar gerçekleştirmiş; seyahatleri sırasında antropoloji, etnografya ve eski eserlere ilişkin çizim ve resimler üreterek Türkistan araştırmaları literatüründe kalıcı izler bırakmışlardır. (Lunin, 1958, s. 25-27) 1880'li yıllarda A. V. Komarov, eski Merv yerleşiminde ilk kez küçük çaplı bir keşif kazısı gerçekleştirmiş ve şehrin en dikkat çekici, aynı zamanda en eski bölümü

³ Bölgenin tarihini kayda almak ve işgal sürecini belgelemek amacıyla Rus ordusuna resmî görevle eşlik eden ressam Vasili V. Vereşçagin, Türkistan'ın kültürel ve tarihsel mirasını hem Rusya'ya hem de Batı dünyasına tanıtmada önemli bir rol oynamıştır. Gerçekçi üslubuyla tanınan ve takdir edilen Vereşçagin, tanık olduğu toplumsal olayları ve gündelik yaşama dair kesitleri çok yönlü bir perspektifle eserlerine yansıtarak uluslararası düzeyde ün kazanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., (Kök, 2022, s. 263-294).

⁴ Nikolay Nikolayeviç Karazin, 19. yüzyılın önde gelen Rus ressam ve yazarlarından biri olarak, özellikle Türkistan kültürünü tanıtmaya yönelik eserleriyle dikkat çekmektedir. Askerî görevleri sırasında bölgenin halkını, gündelik yaşamını ve savaşlarını yakından gözlemleme fırsatı bulan Karazin, edindiği izlenimleri hem yazılarına hem de resimlerine ustalıkla yansıtmıştır. Özellikle Türkistan'ın işgali ve Rus ordusunun zaferlerini konu alan çalışmalarıyla tanınan sanatçının resimleri, Tretyakov Galerisi ve Rus Devlet Müzesi gibi saygın müzelerde sergilenmektedir. Edebi eserleri ise Türkistan'ın zengin kültürel mirasını Batı dünyasına tanıtmaya bakımından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bkz., (Koroviçenko, 1913, s. 375-376).

olarak bilinen Erk-Kala (Erki-Tepe) üzerinde yoğunlaşmıştır. 1868 yılında Zerefşan Vadisi boyunca gerçekleştirdiği seyahatinde özellikle Semerkant'taki mimari eserlere özel ilgi gösteren Radlov, 1869'da Cungar bozkırlarında ve Yedisu (Semireçi) bölgesinde araştırma gezilerine katılmış; Komarov'la yaklaşık aynı tarihlerde yeniden Türkistan'a seyahat etmiştir. 1874 yılında Borzenkov, 1883'te ise V. V. Krestovski tarafından Semerkant'taki antik kent Afrasyab'ta kazı faaliyetlerine girilmiş, ancak bu çalışmalar İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu tarafından durdurulmuştur. Afrasyab'ın alanında uzman bir arkeoloğun rehberliğinde kazılması gerektiğini savunan doğubilimci İ. P. Minayev, bu konuda ısrarlı olmuştur. Petersburg Üniversitesi'nden doğubilimci N. İ. Veselovski, Türkistan'ın eski eserlerinin araştırılması tarihine önemli katkılar sunmuştur. 1884 yılında, İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu adına, Afrasyab ve çevresindeki diğer tarihî alanlarda sistematik kazılar yapmak ve genel olarak Türkistan'ı arkeolojik bağlamda incelemek amacıyla bilimsel bir keşif gezisi düzenlemiştir⁵. Bu çerçevede Afrasyab'ta, Sırderya ve Fergana bölgelerinde, Zerefşan havzasında arkeolojik gözlemler gerçekleştirmiştir. Türkistan'daki antik kent kalıntılarının ilk ayrıntılı topografik planlarının oluşturulması, Veselovski'nin öncülüğünde gerçekleşmiştir. 1885 yılında, Semerkant'ın Orta Çağ'daki şehristan kısmının planı çıkarılmış; 1895-1896 ve 1898-1899 yılları arasında Veselovski başkanlığında mimar ve ressamlardan oluşan bir heyet, Semerkant'ın mimari eserlerini, şehir surlarını, türbelerini ve üzerlerindeki kitabeleri belgeleyen keşif gezilerine çıkmıştır. Öte yandan V. A. Jukovski, yazılı kaynakları incelemiş ve sahada yürüttüğü çalışmalarla eski Merv harabeleri —Sultan Kale, Abdullah Han Kale, Bayram Ali ve Gavur Kale— üzerine önemli araştırmalar gerçekleştirmiştir (Lunin, 1958, s. 30-33)

Türkistan'ın tarihi eserleri ve anıtlarının bilim çevrelerinde ve kamuoyunda geniş anlamda tanınmasında Rus ressamları zikretmek gerekir. Bunların başında Vereşçagin ve Karazin gelir. 1867-1870 yılları arasında V. V. Vereşçagin birkaç kez Türkistan'da bulunmuş, *Semerkant'da Registan Meydanında Şirdar Medresesi* (1869-1870-yağlıboya), *Timurlenk'in Kapıları*, *Cami Kapılarında*, *Semerkant Şâh-ı Zinde Türbeleri Grubu* gibi tabloları dünyada şöhret kazanmıştır. Vereşçagin bu seyahatlerinde Türkistan arkeolojisiyle de özel ilgilendi ve bazı küçük arkeolojik kazılara katılarak eski eserlerden oluşan kıymetli bir koleksiyon oluşturdu. Taşkent yolunda Djankent (Yengikent) harabelerini ziyaret ederek bir süre önce P. İ. Lerh tarafından burada başlatılmış olan kazıları sürdürmeye çalıştı. Kazılarda insan ve hayvan kalıntıları, çanak çömlek parçaları, pişmiş topraktan eşyalar, kabartma yazıt parçaları ortaya çıkardı. Türkistan'da elde edilen arkeolojik buluntuları Vereşçagin 1869'da Petersburg'da açılan Türkistan Eserleri Sergisi'nde teşhir etti. Rus işgal birliklerinin Türkistan'daki seferlerinin görgü tanığı olan ve bir dönem Türkistan bölgesindeki birliklerde görev yapmış olan ünlü ressam ve yazar N. N. Karazin (1842-1908) de tarihi ve kültürel nesnelerden oluşan bir koleksiyona sahipti. Karazin'in Türkistan'ın antik dönemine ait bir dizi anıt eskizleri biliniyor. Bazı anıtların ve genel çevrenin kayıp ayrıntılarını ortaya çıkaran bu eskizler, arkeologlar ve sanat tarihçileri için bir tür kaynak ve el kitabı hüviyetindedir. Sipariş üzerine yaptığı *Hive Seferi*, *Göktepe Taarruzu* gibi tabloları oldukça meşhurdur. Karazin ayrıca her türlü otantik eşyadan ve eski silahlardan oluşan geniş bir kişisel koleksiyon toplamış, ancak bu koleksiyon, sahibinin ölümünden kısa bir süre önce açık artırımla satılmıştır. (Lunin, 1958, s. 34-36)

⁵ Veselovsky'nin Türkistan bölgesindeki kurganların tespitine yönelik yürüttüğü çalışması hakkında daha detaylı bilgi için bkz., (Veselovsky, 1887, s.221-227)

Semerkant'ı ve diğer anıtları tasvir eden bir dizi çizim D. L. İvanov tarafından da yapılmıştır. İvanov Moskova Üniversitesi'nde öğrenciyken 1865 yılında tutuklanmış, daha sonra askere alınmış ve Türkistan bölgesinde görev yapan taburlardan birine tayin edilmiştir. Türkistan'ın tabiatı, kültürü ve yaşamına olan merakı dolayısıyla bu sıralarda Türkistan'a seyahat eden ressam O. A. Fedçenko ile yolları kesişmiştir. Yine 1860-1887 yıllarında Türkistan'da bulunarak Taşkent'te birçok binanın mimarlığını üstlenen askeri mühendis D. K. Zatsepin'in suluboya resimleri de zikredilmelidir. Ressam L. E. Dmitriev-Kavkazski ise 1887-1888 yıllarında Türkistan'da bulunmuş, 1894 yılında maddi kültür anıtlarının eskizleri de dahil olmak üzere çok sayıda çizim içeren seyahat notları yayınlamıştır. 1873 Hive seferine katılanlar Türkistan'da çeşitli kültürel ve sanatsal nadir eserler toplamışlardır. Örneğin Yüzbaşı D. M. Rezvoy Köhne Ürgenç'te antik parça örnekleri toplamış ve gezi rotaları boyunca karşılaşılan antik harabeler, ev eşyaları vb. bulgulardan oluşan bir dizi eskiz yapmıştır. 1873-1875 yıllarında Hive ve Hokand seferlerine katılan subaylar tarafından da kayıp anıtlar ya da detayları hakkında veri sunan karakalem çizimler bırakılmıştır. Bu arada Sanat Akademisi adına Türkistan'a seyahat eden ressam N. N. Şerbina-Kramarenko'yu da zikretmek gerekir. 1895-96'da Semerkant'da Bibi Hanım Camisi'nde incelemeler ve kazılar yapmıştır. Buhara'da, Tirmiz'de, Semerkant'ta araştırmalar yaparak zengin bir koleksiyon oluşturmuş, 1897'de Semerkant'ta Şâh-ı Zinde'de incelemelerde bulunan Kramarenko Uz Kent/Özkent anıtlarının ayrıntılı tasvirlerini yapmıştır. 1897'de ise Vereşçagin tarafından Şehrisebz'in tarihi-mîmârî anıtlarının eskizleri çizilmiştir. (Lunin, 1958, 36-38).

Sikke koleksiyonerleri arasında, Semerkant ve Fergana vadisinin yerleşim noktalarında sikke toplayan Abramov ve Golovaçev'in isimleri zikredilebilir. Yine Kulca bölgesinde G. A. Kolpakovskiy tarafından kült. objeler ile General A. S. Galkin tarafından altın ve gümüş sikkeler toplanmıştır. General A. V. Komarov tarafından toplanan 687 sikkeden oluşan arkeolojik-nümizmatik koleksiyon bu türde kıymetli bir hazinedir. Ayrıca Taşkent askeri orkestra şefi A. F. Eyhgorn tarafından eski ve yeni Türkistan müzik enstrümanlarından oluşan kapsamlı bir koleksiyon derlenmiştir. Hokand'ta Barthold'un öğrencilerinden M. F. Gavrilov'a ait el yazmalar ve arkeolojik objelerden oluşan bir koleksiyon daha bulunuyordu. Fergana oblast idaresinde çevirmen Yu. K. Kazbekov Doğu el yazmaları koleksiyonu derlemesiyle meşguldü. Semerkant'ta bir başka büyük eser koleksiyonu da sanatçı M. V. Stolyarov'a aittir. Stolyarov koleksiyonundaki eserlerden bazılarını Avrupa ve ABD'deki yabancı müzelere de satmaktaydı. En büyük eski eser koleksiyoneri ise V. L. Vyatkin idi⁶. P. A. Komarov Türkistan etnografyasına ait objelerden müteşekkil bir koleksiyon oluşturmuş, İ. A. Kastane ise Taşkent'te büyük bir kişisel koleksiyona sahip olmuştur. Türkistan şehirlerinde arkeologların, araştırmacıların, koleksiyonerlerin topladığı tarihi eserler Rusya'daki müzelere ya da Türkistan'da kurulan müzelere hibe edilmiş, bir kısmı ise Batı ülkelerine satılmıştır.

Bu dönemde Türkistan'da üst tabakadan yerel şahsiyetler arasında da eski eser koleksiyonerleri ortaya çıktı. Semerkant'ta ipek üretimiyle meşgul fabrikatör Mirza Buharin, Mirza Abdullin arkeolojik ve nümizmatik koleksiyonlara sahipti. Bunların koleksiyonlarındaki eserlerin bir kısmı bilahare Ermitaj'da yerini aldı. İyi bir hattat olan Mirza Barat Mulla Kasimov (Semerkant) Semerkant tarihi eserleri üzerinde yer alan yazıtların bir albümünü hazırladı. Çizim koleksiyonunu 1886'da Taşkent'teki Türkistan El Sanatları Sergisi'nde teşhir etti ve bunun için

⁶ Ünlü şarkiyatçı ve tarihçi V. L. Vyatkin'in, Türkistan üzerine gerçekleştirilen çalışmaları eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirdiği ve ayrıntılı bir şekilde raporladığı çalışması için bkz, (Vyatkin 1906).

kendisine ödül verildi. Mahalli şahsiyetlerden eski eser meraklısı olup arkeolojik eser koleksiyonu bulunan başka bir kişi de Hafız (Gafiz)'dır. Ölümünden sonra varisleri bu koleksiyonu başka bir koleksiyoner olan L. S. Barşevski'ye satmıştır. Onun çabalarıyla bu koleksiyon Doğu Buhara ve özellikle de Afrasyab buluntularıyla daha da zenginleştirilmiştir. Bu koleksiyonun sadece küçük bir kısmı Moskovalı bir tüccar tarafından satın alınarak Semerkant'ta açılması düşünülen müze için ayrılırken büyük kısmı Fransa'ya satıldı. Gayretli bir eski eser koleksiyoneri olarak Taşkentli bir tüccar olan Akram Askarov'u (Akram Palvan) da zikretmek gerekir. Veselovski'nin Türkistan'da yaptığı çalışmalara katılmış, eski sikkeler konusunda uzmanlaşmış, ölümünden sonra koleksiyonu parçalar halinde satılmıştır. (Lunin, 1958, s. 40-41)

Türkistan maddi kültür tarihine ilişkin bilgi birikimi ve alandaki çalışmaların gelişim seyri cemiyetin kuruluşu ve faaliyetlerinin başlamasına kadar genel hatlarıyla böyleydi. Bu dönem deyim yerindeyse, bölgenin ilk arkeolojik çalışma dönemiydi ve 19. yüzyılın doksanlı yıllarının ortalarına kadar süren bir dönemdi. Petersburg, Moskova ve diğer bilim merkezlerinden gelen bilim uzmanları tarafından, diğer yandan da yerel tarihçiler, eski eser meraklıları ve koleksiyonerlerin çabalarıyla bir yere kadar bilgi ve malzeme birikimi gerçekleştirilmişti. Bu durum, Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti'ne dönüşecek olan uzmanlaşmış bir bilimsel ve yerel tarih örgütünün kuruluşuna zemin hazırladı ve faaliyetleriyle bölgenin arkeolojik çalışma tarihinin ikinci dönemini başlattı. Türkistan Arkeoloji Cemiyeti ve diğer bilimsel toplulukların ortaya çıkışı, V. V. Barthold'un Türkistan ziyareti ve rehberliği sayesinde bölgenin tarihi eserleri üzerine çalışmalar yeni bir boyut kazandı (Lunin, 1958, s.43)⁷.

Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti (Turkestanskiy Krujok Lyubiteley Arheologii)

Kısa adı TKLA (Turkestanskiy Krujok Lyubiteley Arheologii) *Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti* olan kuruluş Türkistan hanlıklarına ait toprakların Ruslar tarafından işgal edilmesinin hemen akabinde başlatılan tarih, arkeoloji, coğrafya ve eski eserler alanında münferit bilimsel-arkeolojik faaliyetlerin daha sistematik yapılması amacıyla 11 Aralık 1895'te kurulmuş olup bu minvalde Rusların öncülüğünde Türkistan'da hayata geçirilen ilk kuruluşlardan biri olma özelliği taşır. Taşkent'in ilerici yerel tarihçilerini bir araya getiren cemiyet, dönemin önemli araştırmacılarından B.V. Lunin'in de belirttiği gibi, faaliyetlerine "kesinlikle sıfırdan başlamamıştır". (Lunin, 1958, s. 23)

19. asrın 80'li yıllarında Taşkent'te devlet memurlarından, öğretmenlerden, hekimlerden ve daha başka meslek çevrelerinden gelen, Türkistan'ın tarihi-kültürel geçmişinin araştırılmasına, öğrenilmesine ilgi ve alaka duyan bir sınıf oluşmuştu. Bunlardan bazıları, münferit hareket ederek veya o dönemde Taşkent'te faaliyet gösteren bilim ve kültür merkezleriyle bir şekilde bağlantılı olarak, Türkistan bölgesinin tarihi ve kültürel geçmişini araştırmakla ilgileniyorlardı. Bunların arasında, Petersburg'daki İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu, Moskova Arkeoloji Derneği ve diğerleri ile temas ve iş birliği halinde olan Taşkent Erkek Gimnazyumu Müdürü Nikolay Petroviç Ostroumov da vardı. Rus İmparatorluk Tabiat Antropoloji ve Etnografya Cemiyeti'nin Türkistan Şubesi'nin 1893'teki toplantısına katılan Ostroumov ve bu tarihlerde Türkistan'da araştırmalarda bulunan Barthold Türkistan'da kurganlar, tarihi kentler, harabeler, anıtlar ve daha başka tarihi eserlerin araştırılması, arkeolojik kazıların yapılması, eserlerin korunması

⁷ Barthold'un yaşamı, eserleri ve bilimsel faaliyetleri üzerine ayrıntılı bilgi için bkz., (Lunin, 2015).

konularına dikkat çektiler. Burada yapılan konuşmalar ve sunulan raporlar Taşkent'te bir arkeoloji cemiyetinin kurulması kararı ve sürecine başlangıç teşkil etti. Derhal bir proje hazırlandı ve ardından onaya sunuldu. Cemiyetin tüzüğü Halk Eğitim Bakanlığı tarafından Ekim 1895'te onaylandı (Lunin, 1958, s. 43-44).

Faaliyet alan ve amacı, Türkistan'da bulunan eski eserler ve anıtların durumlarının tespiti, koruma altına alınması, bölgenin arkeolojik haritasının hazırlanması, bunların tanımlanması, arkeolojik anıtların korunması, kazı faaliyetleri yapılması ve yayınlanmak üzere arkeolojik materyallerin işlenmesi şeklinde belirlendi. Cemiyet onursal ve asil üyeler ile personelden oluşuyordu. Hangi arkeolojik alanlarda kazılar yapılacağı, kazı faaliyetlerinde görevlendirilecek kişilerin seçilmesi ve tayinleri, araştırma ve kazı sonuçlarının ele alınacağı toplantılar yapılması, arkeolojik araştırmaların ve keşiflerin duyurulması temel vazifeleri arasındaydı. (Lunin, 1958, s.44)

1877 yılında Taşkent'e yerleşen ve hayatının kırk yılı aşkın bir süresini Türkistan'da idarî ve ilmî faaliyetlerle geçiren Ostroumov, cemiyetin kuruluşundan faaliyetlerinin sona erdiği tarihe dek hem bilimsel çalışmaları hem de idarî katkılarıyla öne çıkan isimlerin başında gelmiştir. Fikir ve politik görüşlerinde N. İ. İlminskiy'in etkisi açıkça görülen Ostroumov, özellikle İslâm araştırmaları alanında yoğunlaşmış, bu alanda çok sayıda makale ve kitap yayımlamıştır. Ostroumov'un bu etkili konumu, cemiyetin üyelik politikalarının şekillenmesinde de belirleyici olmuştur⁸. Türkistan bölgesinin tarihine ilgi duyan herkesin cemiyetin faaliyetlerine katılabilmesini öngören yapısı, Genel Vali Baron A. B. Vrevskiy'nin girişimiyle yerlilerin de dernek üyeliğine kabul edilmesini mümkün kılmıştır. Bu çerçevede hazırlanan kanun tasarısında; "herhangi bir millet, rütbe ve cins ayırımı yapılmadan herkesin bu derneğe üye olabileceği, dernek toplantılarının halka açık olacağı ve isteyen herkesin katılım sağlayabileceği, ayrıca imkânlar dâhilinde bölgedeki önemli şehirlerde şubelerin açılabilmesi" yönünde düzenlemelere yer verilmiştir (Eshenkulova, 2007, s. 182).

1896'nın başında cemiyet bünyesinde zaten kırk yedi üye vardı, yıl sonunda sayıları yüzden fazla kişiye yükseldi. Daha çok arkeoloji alanıyla ilgilenen Evgeniy Timofeyevič Smirnov, Taşkent'te doğan, Türkistan coğrafyasına, yerel dillere ve etnografyaya hakim Mihail Stepanoviç Andreyev, N. F. Petrovskiy, A. Krokoşeva, meşhur Rus arkeolog, etnograf ve coğrafyacı Nikolay Nikolayevič Pantusov, İlya Titoviç Poslavski, etnografya, folklor ve tercüme faaliyetlerinde ismi öne çıkan Nil Sergeyeviç Likoşin, Evliya Ata tarihi araştırmaları, tarihi yollar, kentler, kaleler ve bilhassa Talas boyu Orhun ve Uygur yazıtlı taşların keşfinde Vasiliy Andreyevic Kallaur⁹, Türkistan folklor ve etnografyasında önemli bir isim olan Başkurt asıllı Abubekr Ahmedjanoviç Divayev¹⁰, batı dilleri yanı sıra yerel dillerden Özbekçe, Tacikçe de bilen Nikolay Guryevič Mallitskiy,

⁸ Türkistan'da birçok önemli çalışmaya öncülük eden Ostroumov, bölgedeki sözlü kültürü de titizlikle derleyip raporlamıştır. Örneğin, Hüdayar Han'ın sürgününün ardından ona atfedilen bir halk şarkısını kayıt altına alarak literatüre kazandırmıştır bkz., (Ostrumov, 1887, s. 189-184).

⁹ Evliya Ata (Taraz) ve çevresinde tarih ve arkeoloji araştırmaları alanında öncü ve en önemli isimlerden biri olan Kallaur'un çalışmaları için bkz., (Bahtıbayev, 2020, s. 212-226).

¹⁰ Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti'nin 11 Aralık 1895 tarihli kurucular listesinde A. A. Divayev'in isminin yer almaması, muhtemelen kendisinin cemiyetin kuruluş sürecinden haberdar olmamasından kaynaklanmaktadır. Ancak, Divayev'in yayınları incelendiğinde, arkeolojiye duyduğu ilginin cemiyetin kurulmasından çok daha önceye dayandığı açıkça görülmektedir. Nitekim, 1893 yılında *Türkistan Vilayet Gazetesi* editörlüğüne yazdığı bir mektupta, Türkistan şehrinden Musa Ali Muhammed Aminoviç adlı bir vatandaşın, Hazret Sultan Türbesi yakınlarında gerçekleştirilen kazılar sırasında bronzdan yapılmış bir fil heykelciği bulduğunu bildirmiştir. Divayev'e teslim edilen bu

Türkistan tarihi ve etnografyası üzerine uzman Aleksandr Aleksandroviç Semenov¹¹, Türkistan tarihi uzmanı, adı Semerkant tarihi araştırmaları ve Afrasyab antik kent araştırmalarıyla anılan Vasili Lavrentyeviç Vyatkin, Ivan Vasilyeviç Aniçkov, Ivan Ivanoviç Geyer¹², Vasiliy Fedoroviç Oşanın, Vladimir Andreyeviç Mustafin, Sultan Asfendiyarov, Mulla-Alim Abulkasimov ve daha başkaları cemiyet üyeleri arasındaydı.

Cemiyet'in kuruluşundan başlayarak faaliyetlerinin sona erdiği 1917 yılına kadar yaptığı çalışmalar ve bilimsel toplantılar yerel basında ve özellikle de *Turkestantskie Vedomosti* gazetesinde sistematik olarak yayınlandı. Ayrıca Moskova Arkeoloji Cemiyeti tarafından neşredilen "Arkeolojik Haberler ve Notlar" sayfalarında duyuruldu.

Cemiyetin Süreli Yayın Faaliyetleri

E. T. Smirnov'un önerisiyle cemiyetin yaptığı araştırmalar ve arkeolojik keşiflerle ilgili tutanakların yayınlanması için harekete geçildi. Söz konusu araştırmaların yer aldığı *Türkistan Arkeoloji Cemiyeti Toplantı Tutanakları ve Raporları* (Protokolov Zasedeniy i Soobşeniy Çlenov Turkestantskogo Krujka Lyubiteley Arheologii) toplam yirmi bir sayı yayınlandı. (Lunin, 1958, s.57)

Cemiyet tarihi eserler, anıtlar ve arkeolojik mekânlar bakımından oldukça zengin bir mirasa sahip olan Semerkant'ta bir şube açarak hem buradaki tarihi eserlerin korunması ve restorasyonu hem de araştırma faaliyetlerinde iş birliği yapma teşebbüslerinde bulunduysa da tarihi anıtları restore edebilecek donanımda uzmanların olmaması ve kaynak yetersizliği dolayısıyla hayata geçirilemedi. Yine Aşkabat'ta da bir şube açma girişimleri oldu.

Cemiyetin özellikle de arkeolojik ve nümizmatik koleksiyonlarının zenginleşmesiyle bir müze kurulması zorunlu hale geldi. Diğer yandan kitap koleksiyonu da oluşmaya başladı. 1896'da yerel idareden kısa bir süre önce kurulmuş olan Türkistan Halk Kütüphanesi bünyesinde cemiyete ait müze ve kütüphane için bir oda tahsis edilmesi talebinde bulunuldu. Bu talep önce reddedildi. Ancak söz konusu kütüphanenin mülkiyeti cemiyete ait olmak üzere geçici olarak özel bir envantere kaydedilip burada depolanmasına müsaade edildi. Cemiyetin müze koleksiyonları da aynı binadaki Taşkent Halk Müzesi'ne envanteri tutularak kamuya açık olarak

eser, onun aracılığıyla Taşkent Halk Müzesi'ne gönderilmiş ve kendisi, bu objeyi detaylı bir şekilde tanımlamıştır. Konuyla ilgili değerlendirmesinde ise şu ifadeleri kullanmıştır: "*Bana öyle geliyor ki bu bulgu, arkeologların dikkatini fazlasıyla hak ediyor.*" (Baytanaev, Ualtaeva, Baytanaev, 2023, s.294). A.A. Divayev'in adı ilk kez, 22 Ocak 1896 tarihli Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti toplantısında, cemiyete üye olmak isteyen kişilerin listesinde geçmiştir.

¹¹ A. A. Semenov'un "Termiz Seyitlerinin Kökeni ve Sultan Sâdât Adlı Eski Türbeleri" (XIX, s. 3-20) başlıklı makalesinde, yazarın 1898 ve 1913 yıllarında incelediği bir yapı, fotoğraflarla birlikte ayrıntılı bir şekilde tanımlanmıştır. Merhum İ. T. Poslavskiy tarafından hazırlanan Termiz kalıntılarının planında, "Sultan Emir Hüseyin Sagdad (İmam Zeynü'l-Abidin'in oğlu)" kalıntıları açıkça işaretlenmiştir. Diğer bir araştırmacı, R. O. Rojevits, 1906 yılında Termiz'e gerçekleştirdiği ziyaret üzerine kaleme aldığı makalesinde, halk arasında "Sultan Sâdât Minareleri" olarak bilinen yapıdan bahsetmiş ve iki fotoğraf eklemiştir. Semenov'un makalesine göre, bu yapının adı Arapça seyid kelimesinin çoğul hali olan sadât teriminden türemiştir. Yazar, burada defnedilmiş olan Termizli seyitlerin, ataları Sultan Hüseyin ile birlikte bu mekânda medfun bulunduğunu ifade etmektedir. (Barthold, 1916, s.218)

¹² 1901 yılında, Türkistan üzerine çalışan Rus etnograf ve Sırderya Bölgesi Vali Yardımcısı İ. İ. Geyer, daha sonra geniş bir okuyucu kitlesi tarafından benimsenen Putevoditel po Turkestany (Türkistan Rehberi) adlı eserini yayımlamıştır. Bu kapsamlı çalışmada, Türkistan bölgesinde yaşayan Kazaklar ve diğer halkların etnografik özellikleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Kitap, özellikle Semerkand şehrinin kutsal mekânları arasında yer alan Tillakari, Şırdar, Uluğ Bey ve Şah-ı Zinde gibi cami ve medreselere dair detaylı açıklamalar içermektedir. Geyer, Tillakari Medresesi'nin adının, duvarlarının altınla kaplanmış olmasından kaynaklandığını belirtmekte ve yapının 1618 yılında Batır Jalantos Bahadır'ın girişimiyle inşa edildiğini açıkça ifade etmektedir. (Geyer, 1901, s. 255)

özel bir izinle devredildi. Gravürler ve fotoğraflar, mezar ve mezar buluntuları, mesken yaşamına ait buluntular ve nümizmatik koleksiyonların bilimsel tasvir ve neşriyatları yapıldı.

Arkeolojik Araştırmalar ve Kazı Faaliyetleri

Cemiyet üyeleri tarafından, özellikle Yesi ve çevresinde belirlenen alanlarda arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada, erken tarihî yerleşimler arasında dikkat çeken kurganlar, kazı yapılabilecek başlıca arkeolojik alanlar olarak öne çıkmıştır. Ancak, bu alandaki ilk girişimler, cemiyet üyelerinin kurgan arkeolojisi ve Türkistan'ın tarihî kent dokusuna ilişkin yeterli donanım ve deneyime sahip olmamaları nedeniyle beklenen bilimsel sonuçları doğuramamıştır. Buna rağmen, söz konusu erken dönem kazıları, ilerleyen süreçte gerçekleştirilecek daha sistematik araştırmalar için önemli bir bilgi birikimi ve altyapı oluşturmıştır.

Bu alanda yapılan araştırmalara bakıldığında tablo şöyleydi: Ostroumov 1887'de Taşkent yakınında Nikiforov topraklarında ilk kazıları gerçekleştirmişti. 1889'da N. N. Pantusov kurgan kazısı deneyimi kazanmak ve büyük kurgan kazılarına hazırlık mahiyetinde Verniy (Almatı) şehrinin batı tarafında yer alan üç kurganda kazılar yaptı. Ancak kazılar derinlemesine ilerlemedi. 1893'te Ostroumov Çimkent'te Mamayevka köyü yakınlarında birkaç küçük kurganda kazıları yaptı. Her birinde insan iskeletleri ve bazı objeler bulundu. 1896 yılı yazında Ostroumov, Smirnov, Kiselev ve diğer cemiyet üyelerinden oluşan bir ekip farklı zaman dilimlerinde Taşkent bölgesinde *tepe/töbe* adıyla bilinen tarihi kalıntıların izlerini sürdürdüler. Özellikle de *Ak Tepe*, *Yartı Tepe*, *Şaş Tepe*'de incelemelerde bulundular ve Şaş Tepe'de sondaj kazıları yaparak çeşitli tarihi bulgulara ulaştılar¹³.

Ostroumov, bölgede yer alan çok sayıdaki höyükten biri olan Karaul Tepe'de gözlemlerde bulunmuş; Djuan Tepe ile çeşitli boyut ve biçimlerdeki diğer tepelerde, ayrıca Badam Nehri kıyısında yer alan Alvand Kent'te deneme kazıları gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalarda seramik parçaları ve bazı küçük arkeolojik buluntular elde edilmiştir. Evliyaata çevresindeki kurganlar üzerine ise V. P. Lavrentyev tarafından bağımsız bir çalışma yürütülmüştür. Cemiyet üyeleri, ortaçağ yazılı kaynaklarının sunduğu bilgiler doğrultusunda Türkistan'daki tarihî kentlerin izini sürmeye devam etmiş, şehirlerin coğrafi konumlarını tespit etmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda özellikle Türkistan'ın ekonomik, politik ve kültürel ağının merkezinde yer alan Buhara çevresine yönelmişlerdir. A. D. Kalmikov, Hive civarındaki İzmuşsira, Badrikent, Hezarasp ve Dargan Ata gibi tarihî kentler üzerine araştırmalar yaparak bu yerleşimlere dair kısa fakat değerli bilgiler elde etmiştir. Dabusiye harabelerine ilişkin ilk bilgiler, 1896 yılında cemiyet üyelerinden Stnyakovski tarafından paylaşılmış; daha sonra Kastane tarafından kısa bir tasvir sunulmuş, ardından Zimin tarafından daha kapsamlı bir değerlendirme yapılmıştır. Cemiyetin özel ilgi gösterdiği tarihî kentlerden biri de Buhara çevresindeki Peykent harabeleri olmuştur. Stnyakov, 1896'da cemiyete bu harabeler hakkında kısa bir bilgilendirme sunmuş, 1903 yılında ise bölgeyi Amerikalı arkeolog R. Pumpelly başkanlığındaki bir heyet ziyaret etmiştir. Ancak bu ha-

¹³ Smirnov, 19. yüzyılın başlarında Taşkent şehrinin, Kazakların Dulat uruğu etkisi altında bulunduğunu ve bu boyun, Çirçik Nehri'nin sağ yakasında yer alan Zengi-Ata köyünden Niyazbek Kalesi'ne kadar uzanan bölgeyi kontrol ettiğini belirtmektedir. Yazar, Dulat uruğunun bölge üzerindeki hâkimiyetinin yalnızca coğrafi değil, aynı zamanda stratejik açıdan da belirleyici olduğunu vurgulamaktadır. Smirnov'un özellikle dikkat çektiği Niyazbek Kalesi, yalnızca bir savunma yapısı olmanın ötesinde, bölgenin su kaynaklarının yönetimi açısından da büyük önem taşımaktaydı. Kale, Taşkent'in su ihtiyacını karşılayan Bozsı Kanalı'nın kontrolünü sağlayarak, kentin ekonomik ve sosyal düzeninin merkezî bir unsuru hâline gelmişti. Bkz. (Smirnov, 1887, s. 81-84)

rabeler üzerine daha yoğun ve sistematik saha araştırmalarına ancak 1912 yılında başlanabilmiştir. Cemiyet, L. A. Zimin'i Peykent harabelerine göndermiş; Zimin burada şehrin kısa bir tarihçesini ortaya koymuş, kalenin ve iç şehrin planını çizmiş ve bölgeye dair fotoğraf belgeleri hazırlamıştır. Araştırmalar neticesinde, *Kunya-Peykent* adıyla bilinen bu antik yerleşim alanının tarihî Peykent kenti olduğu kanaatine ulaşılmıştır (Bartold, 1916, s. 218; Lunin, 1958, s. 106–109).

Cemiyet üyeleri tarafından Karşı şehri (Nahşep/Nesef) *Şulluk Tepe* kalesi harabeleri, Termez (Tirmiz) harabeleri (*Sultan Sadat*), Otrar şehri harabeleri, Ura-Tübe, Fergana Oblastı *Kasan* harabeleri ve yakındaki *Mug Kurgan* kalesi kalıntıları, Şaş bölgesi şehirleri arasına giren Benakent, Şahruhiye üzerine araştırmalar, yayınlar yapıldı. Benakent ve Şahruhiye'nin yeri konusuyla ilgili olarak Barthold ve daha başkaları da yakından ilgileniyordu. 1913 yılı Mayıs-Haziran aylarında Şahruhiye bölgesinde çalışmalar yürütüldü. Kastane Şahruhiye'nin yeri ve planı üzerine bir rapor hazırladı. Şahruhiye'nin yerini tespit maksadıyla yaptığı seyahat yeterli sonuç vermedi. Kanka kasabası, Sırderya'nın sol sahilinde yer alan Oğuz şehirlerinden *Yengi Kent* (Djankent) tarihi şehir harabeleri, Karakul gölü yukarısında yer alan *Süt kent* şehir kalıntıları üzerine araştırmalar yapıldı¹⁴. V. A. Kallaur Talas nehri aşağılarında ve Karatav'da yer alan tarihi eserleri inceledi. *Tas Töbe* (Taş tepe), *Djeti Töbe* (Yedi Tepe) kurganlarını kayıt altına aldı, *Tikturmas*, *Akbaylar* ve daha başka şehir, kurgan ve kaleleri kayıt altına aldı ve bunlarla ilgili çok sayıda yazı kaleme aldı. 1915'te Zimin iki kez Buhara'ya seyahat etti ve başta medreseler olmak üzere tarihi anıtları tasvir etti. Özellikle de *Kampir-Duval* ile ilgilendi. Kızıltepe'den başlayarak tüm surları tasvir etti. Yine aynı seyahat notlarında eski Buhara'dan kalma *Ramitan* harabelerini tasvir etti (Lunin, 1958, s. 113-117)

Tarihi Otrar şehri üzerine ilk bilimsel araştırmalar Arkeoloji cemiyetinin teşebbüsleriyle mümkün olmuştur. 1896'da Smirnov Otrar harabelerini tasvir eden bir makale kaleme almış, arkeolojik araştırmalar yapılmasını önermişti. 1898'de İ. T. Poslavskiy Otrar ve çevresine seyahat etmiş, gözlemlerde bulunmuştu. Yağma amaçlı kazılar yapıldığı da kulaktan kulağa yayılıyordu. 1902'de Ostroumov'un görevlendirmesiyle A. K. Klare ve A. A. Çerkasov tarafından Otrar harabeleri detaylı olarak araştırıldı. Arstan Bab Cami ve şehrin iç kalesine yoğunlaşıldı. Şehrin topografik planı çıkarıldı. Bununla ilgili olarak Klare tarafından bir yayın yapıldı. Bu ön araştırmalardan sonra Cemiyet 1904'te tarihi Otrar şehri hudutları içerisinde kazılara başladı. Kazıları Orta ve Doğu Asya Araştırmaları Rus Komitesi'nin desteğiyle Klare ve Çerkasov yürüttü. 1904'te iç kalede kazılara devam edildi. Araştırmalar yüzeysel mahiyette kaldı ve bazı keramik objeler, kilden yapılmış ocaklar, su boruları, bakır ve gümüş sikkeler, dışında, önemli, ses getirecek bulgulara ulaşamadı. Arkeologlar yeterli donanımına sahip olmadığından istenilen sonuçlar elde edilemedi. (Lunin, 1958, s. 123-124)

1904'te Semerkant'ta Afrasyab antik kentinde Barthold tarafından merkez caminin yerini tespit etmek ve yapının temellerini bulmak maksadıyla kazılar yapıldı. Kazılar Barthold'un gözlemi altında G. L. Vyatkin, V. L. Vyatkin, N. P. Petrovski ve diğer araştırmacılar tarafından yürütüldü. X. asırda ve sonrasında halen ayakta kalmış olan İçkale'nin batısında kazılara başlandı. Caminin açık bilgi sunmayan bazı yapı malzemelerine ulaşıldı. Barthold'un başlattığı kazı faaliyetlerine 1905'te Rus Komitesi'nin imkânlarıyla V. L. Vyatkin tarafından devam edildi. Bu kazılarda caminin avlu kısmına ulaşıldı. 1908-1909 yıllarında yine Rus Komitesi'nin imkanlarıyla

¹⁴ Kastane'nin çalışmaları için bkz., (Kastane, 1909, 82-85); (Kastane, 1910, 332).

büyük ses getirecek olan Semerkant kazıları V. L. Vyatkin tarafından yapıldı. *Ab-ı Rahmet (Obi Rahmat)* yakınında *Poy-Rasat*'ta yapılan kazılarda bütün dünyada meşhur Uluğbey Rasathanesi'nin kalıntılarına ve rasathanenin en büyük gözlem aleti sekstanta ulaşıldı (Lunin, 1958, s.125). Cemiyetin en önemli arkeolojik keşiflerinden biri bu oldu. V. L. Vyatkin bu yönde ilk olarak Semerkant tarihi yapılarının vakıfnamelerine ve el yazma kaynaklarına dayanarak bahsi geçen bölgede arkeolojik kazının yapılmasını gündeme getirince V. V. Barthold'un başında bulunduğu Rus Orta ve Doğu Asya Araştırma Komitesi bu çalışma için 800 ruble para tahsis etti. 1908-1909 yılları arasında yapılan kazı çalışmasının sonucunda Uluğ Bey Rasathanesi'nin bulunduğu yer kesin olarak tespit edildi ve sekstantın alt kısmı gün ışığına çıkarıldı. Bu çalışma bilim adamları arasında ve Türkistanlı ve Rusya Müslümanları arasında büyük bir yankı uyardı ve basında da geniş yer aldı. (Eshenkulova, 2007, s. 184)

Cemiyetin önemli kazı faaliyetlerinden biri de Buhara'nın 35 km güneybatısında yer alan Peykent harabelerinde gerçekleştirildi. 1914 yılı bahar ve yaz aylarında kısa sürelerle kazı yapıldı. Barthold'un ve N. İ. Veselovski'nin önerisiyle Peykent'in mesken kalıntıları ve büyük kamusal yapı kalıntılarının daha kolay bulunabileceği şehristanın merkez kısmında kazılara başlandı. Kilden yapılmış çanak çömlek ve yine kilden yapılmış borular, şekli ve kalitesi bakımından Türkistan'da en yaygın görülen keramik bulgular ortaya çıkarıldı. Herhangi bir büyük yapı ya da kalıntılara ulaşılamadı. Gerek kazılar neticesinde elde edilen bulgulara gerekse yazılı kaynakların verdiği bilgilere dayanarak şehir IX-XII. asrın ilk yarısına tarihlendirildi. (Barthold, 2004, s.357); (Lunin, 1958, s.126-128)

Kaya Resimleri-Yazıtlar

Cemiyet üyelerinden M. S. Andreyev Mogoltav dağlarında, *Bitiklik* ağzında dağ keçisi, köpek, yılan gibi kaya resimleri kaydetti. Yine V. P. Pankov tarafından Evliya Ata'da, *Botamoynak* dağlık mevkide bulunan mağaralardan birinde anlamı tespit edilemeyen çeşitli işaretler kayda geçirildi¹⁵. 1897'de cemiyet üyelerinden S. N. Bavmgart Fergana bölgesi Namangan uyezdi Çustsk kayalıklarında yer alan çeşitli hayvan figürleri olduğunu tespit etti. 1897'de Kallaur Evliya Ata¹⁶ uyezinde Jolsay geçidinden hemen sonra Karabaş mevkiinde deve, at ve Kazak uruğ-

¹⁵ V. N. Pankov, Evliya-Ata (Kara Han) Türbesi'nin dış cephesinde herhangi bir yazıtın bulunmadığını ve yapının yaklaşık 6 arşın yüksekliğinde olduğunu belirtmektedir. Türbenin mimari özelliklerine dair verdiği tasvirde, ön cephesinin günümüzde dahi görkemini koruduğunu, ancak zamanın etkisiyle bir dönem son derece zarif olduğu anlaşılan süslemelerin büyük ölçüde yok olduğunu ifade etmektedir. Buna rağmen yapının hâlâ etkileyici bir görünüme sahip olduğunu vurgulayan Pankov, özellikle Çin tuğlasından inşa edilen yapının kusursuz simetrisine dikkat çekmektedir. Anıtın ön yüzünde konumlanan ve neredeyse aynı kalıptan çıkmış gibi görünen iki minare ise yapının mimari estetiğini tamamlayan önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra, halk arasında yaygın olan bir efsaneye göre, evliya Kara Han olarak bilinmekle birlikte, asıl adının Şah-Mahmud olduğu rivayet edilmektedir. Efsaneye göre, Şah-Mahmud, hayatının 15 yılını toplumdan uzak, tamamen Tanrı'ya ibadet ve dua ile geçirmiştir. (Pankov, 1897, s. 1-16)

¹⁶ 1897 yılının 5 Mayıs tarihinde gerçekleştirilen Türkistan Arkeoloji Sevenler Derneği toplantısında, V. A. Kallaur, Kara Han ve Ayşe Bibi türbeleri üzerine bir rapor sunarken, V. P. Pankov ise Evliya-Ata Türbesi hakkında bir değerlendirme yapmıştır. Kallaur, kubbesi yıkılmış olmasına rağmen Kara Han Türbesi'nin, eski mimarlık sanatının önemli bir örneğini teşkil ettiğini ve gerek estetik gerekse tarihî açıdan büyük ilgi uyandırdığını vurgulamaktadır. Kallaur'un aktardığına göre, efsanelerde İslam'ı ilk kabul edenlerden biri olarak anılan Kara Han, Evliya-Ata şehrinde defnedilmiş ve mezarı üzerine bir türbe inşa edilmiştir. Bu türbenin halk arasında büyük bir manevi anlam kazandığını belirten Kallaur, bu durumun şehrin Evliya-Ata olarak anılmasına ve zamanla bu ismin şehirle özdeşleşmesine yol açtığını ifade etmektedir. Ayşe Bibi Türbesi'ne dair değerlendirmesinde ise Kallaur, halk arasında yaygın olan "Ayşe Bibi'nin Kara Han'ın kızı olduğu" inanışına dikkat çekmekte, ancak bu anlatının tarihî gerçeklikten uzak olduğunu

larına ait damgalardan oluşan kaya resimleri tespit etti. Kolba ağzı yukarılarında üzerinde damgalar ve semavere benzer bir resim yer alan başka bir kaya daha ortaya çıkarıldı. N. N. Pantusov çeşitli zamanlarda kaya resimlerinin bulunduğu bazı yerlerde gözlemler yaptı¹⁷. 1890'da *Akım Bek* kışlağının bulunduğu mevkide bol miktarda insan ve hayvan figürlerinin resmedildiği *Tamgalı Tas* kayalıklarına dikkat çekti. 1897'de *Tamgalı Tas* (Kapçagay)'a bir ilmi seyahat gerçekleştirdi ve kayalarda gördüğü resimleri çizdi. Tamgalar, Budist resimler (burhanlar), yılan figürü, Kalmuk ve Tibet yazıtları bulunan toplam on sekiz kaya tespit ve kayıt altına alarak "Tamgalı Tas" makalesini yayınladı. Onun ardından A. M. Pozdneyev söz konusu yazıtlar ve Tamgalı Tas resimleri hakkında açıklamalar ve değerlendirmeler yaptı. Pantusov aynı yıl Kopal uyezdinde *Ayır Kezen* ağzında gözlemlerde bulundu. *Ayır Kezen* kayalarında özellikle de bol miktarda geyik ve keçi resimleri buldu. Çulak boğazı derinliklerinde ise Tibet yazıtları dışında keçi ve diğer hayvan resimleriyle karşılaştı. Verniy uyezd *Karaispe* ağzında insan figürleri bulunan kayalar, yine Kapçagay'ın sağ sahilinde geyik resimleri ve yazıtlar bulunan kayalarla karşılaştı. Pantusov *Jalmak Tas* ağzından batıya doğru birkaç km mesafede üzerinde geyik, dağ keçisi, insan, deve ve diğer resimler bulunan büyük bir resimli kayayı kayıt altına aldı. Boynuzlu dağ keçisi resimleri *Kazı Bek* ve *Kalı Bulak* ağzında Jalmak Tas'ın arkasındaki vahşi kayalıklarda da bulundu. Pantusov Lepsî uyezdî Sarkansk istasyonu yakınlarında üzerinde Arapça yazıtları ve keçi resimleri bulunan bol miktarda büyük taşlar kaydetti. Bu taşlar yerel halk tarafından Hz. Ali kültüyle ilişkilendiriliyordu ve *Evlîya Tas* adlandırılıyordu. Pantusov 1898'de Karatal Nehri boyundaki dağlarda Kazaklar arasında *Kelinçek Tas* adıyla tanınan anıt kayalarda gözlemlerde bulundu. Terekti ağzında dağlarda kaya yazıtları ve büyük boynuzlu dağ keçisi, avcı, geyik, köpek resimleri bulunan kaya resimlerini kayıt altına aldı. (Pantusov, 1899, s.16-17);(Pantusov, 1901a, s. 6-9); (Pantusov, 1901b, s.9-11) Çıbındı dağlarının uzandığı Köksu Nehri'nin sağ yakasında insan ve hayvan resimleri bulunan kaya anıtları yine Pantusov tarafından ortaya çıkarıldı. Yarkent uyezdinde, Arasan dağlarında mevcut Tibet ve Moğol yazıtları 1900'de yaptığı bir ziyaret sonrasında kısaca tasvir edildi. (Lunin, 1958, s. 137-138).

Saymalı Taş dağlık mevkiinde önemli kaya resimleri üzerine ilk defa 1903'te cemiyetin bir toplantısında ressam N. G. Hludov tarafından bir sunum gerçekleştirildi. Hludov söz konusu

belirtmektedir. Bu durum, halk efsaneleri ile tarihî olgular arasındaki farklılığın, bölgedeki türbeler ve kutsal mekânlara atfedilen anlamları nasıl şekillendirdiğine dair önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bkz., (Kallaur, 1897, s.1-16).

¹⁷ Rus doğubilimci N. N. Pantusov, 25 Mayıs 1898 tarihinde Lepsinsk ilçesine bağlı Baskhan-Sarkan volostunda gerçekleştirdiği araştırmalar sırasında Dingek Anıtı'nı fotoğraflamış ve ölçümlerini kaydetmiştir. Bölgeye ilk ziyaretini 1890 yılında gerçekleştirdiğini belirten Pantusov, bu dönemde anıtın sağlam bir durumda olduğunu ifade etmektedir. Ancak sonraki yıllarda, yerel halkın taşları sökmesi nedeniyle anıtın büyük ölçüde tahrip olduğunu ve yarı yarıya yıkıldığını aktarmaktadır. Bu durum karşısında kayıtsız kalmayan Pantusov, anıtların korunmasından sorumlu ilçe idaresini harekete geçirmek amacıyla genel valiliğe başvuruda bulunmuş ve volost yönetimini ihmalkâr davranmakla eleştirmiştir. Aynı zamanda, anıtın tarihi ve anlamı hakkında bilgi edinebilmek için yerel halkla temas kurmaya çalışmıştır. Pantusov'un aktardığına göre, Dingek Anıtı'na ilişkin farklı efsaneler halk arasında yaygındır. Bir anlatıya göre, anıt asil bir Kalmuk kızının mezarıdır; bir başka rivayet ise anıtın altında bir define olduğu yönündedir. Ayrıca, yerel bir sakin, 35 yıl önce Çinli yetkililerin anıtın Çin kroniklerinde yer aldığını iddia ettiklerini ve bu nedenle yerel halktan bilgi toplamaya çalıştıklarını Pantusov'a bildirmiştir. Ancak bölge halkı, yabancılarla yasa dışı bir ilişki kurmakla suçlanma korkusuyla bilgi paylaşmaktan kaçınmıştır. Pantusov'un çalışması, yalnızca Dingek Anıtı'nın fiziksel ve kültürel dokusunu belgelemenin ötesine geçerek, yerel halkın anıta yönelik algılarını ve dönemin yönetimsel ihmallerini de gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, Dingek Anıtı, tarihî bir eser olmanın ötesinde, yerel topluluklarla yönetim arasındaki karmaşık dinamiklerin bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz., (Pantusov, 1899, s. 16-17)

kaya resim ve yazıtlardan sadece elli kadarını kayıt altına alabildi. Fergana Oblastı Kugarts geçidi yakınındaki Saymalı Taş'a İ. T. Poslavski tarafından aynı yıl bir araştırma gezisi daha yapıldı ve yaklaşık bin kadar insan ve hayvan figürlü kaya resmi olduğu tespit edildi. Poslavski resimlerin karakterini kısa tasvirlerle izah etti. Saymalı Taş kaya resimleri üzerine Sovyet dönemine gelindiğinde A. N. Bernştam daha derinlemesine araştırmalar ve değerlendirmeler yapacak ve en erken tarihli kaya resimlerinin MÖ. II-I bin yıla, Saka-İskit öncesine, en son tarihli kaya resimlerini ise MS. I-VIII. asra Hun-Türk dönemine tarihlendirecektir. Kaya resimleri ve yazıtları üzerine araştırma ve incelemeler yapan cemiyet üyelerinden P. A. Komarov'u da burada zikretmek gerekir. Bilhassa Borolday kaya resim ve yazıtlarının keşfi onun sayesinde olmuştur. Kayalar üzerindeki işaretler ve izler Komarov'a Orhun yazıtları veya Kazak damgalarını hatırlatmış, resimleri ise Komarov Narın ve Issık Göl Saymalı Taş resimlerine yakın bulmuştur. (Lunin, 1958, s. 139-141)

Epigrafi Araştırmaları

Cemiyetin önemli keşiflerinden birisi Talas Nehri vadisinde eski Türk (Orhun) yazıtlı taşların keşfidir. 1896'da cemiyet üyelerinden Kallaur tarafından Talas vadisinde Dimitriyev köyü yukarısında *Ayirtam-Oy* yolunda bu alanda önemli bir keşfe imza atıldı. Bulunan kaya üzerinde bir kısa ve üç tane tam satır yazıt bulunuyordu. Kallaur yazıtın bir kopyasını çıkardı. Yazıt Orhon ve Yenisey yazıtlarıyla aynı karakteri taşıyordu. Eski Türk alfabesi ile Türkçe yazılı bu yazıtın keşfi, Türkistan civarında yaşayan Türk boyları tarafından kullanılıyor olması bakımından bilim çevresinde paha biçilmez bir buluş olarak büyük ilgi uyandırdı. Yazıt daha sonra Radlov tarafından okundu. Bu yazıtlar hakkında Batı dillerinde birkaç neşriyat yapıldı. Bu keşif bölgede benzer yazıtlı taşların bulunabileceği umidini doğurdu. Bunun üzerine Fin-Ugor Bilim derneği harekete geçerek 1898 yılı boyunca Talas Nehri'nin yukarı kesimlerinde Dimitriyev köyü çevresinde arama tarama faaliyetlerine başladı. Söz konusu keşif gezisine Kallaur da eşlik etti. Yeni yazıtlı taşlar keşfedildi. (Lunin, 1958, 142-144). Runik yazıtların büyük bilimsel önemi, cemiyet üyelerini benzer başka yazıtlar bulmak için Türkistan'a bir dizi gezi yapmaya sevk etti. Bu sırada her ne kadar yeni bir Türk runik yazıt bulunmamasına rağmen, araştırma sırasında Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde başka zaman dilimlerine ait ve farklı nitelikte yazıtlar ve resimler keşfedildi.

Cemiyet Türkistan'da Hristiyanlık geçmişine ait yazıtlarla da ilgilendi. Özellikle Yedisu'da Hristiyan mezarlıklarında Nesturi yazıtlarının araştırılmasına önem verdi. Türkistan'da Orta Çağ Hristiyan anıtlarının varlığı bilimsel önemi yanı sıra Hristiyanlığın hamisi Rusya'ya yeni ilhak edilen bölgede çarlığın haklarını meşrulaştıracak ilmi-politik arka plan oluşturulmasına da hizmet edecekti. Bir süre önce Türkistan'da Yedisu Oblastı'nda Bişkek ve Tokmak yakınlarında iki büyük Hristiyan/Nesturi mezarlığı ve haç figürleri de bulunan yazıtlı mezar taşları keşfedilmişti. Söz konusu Bişkek ve Tokmak yazıtları üzerine ilk çalışmalar Radlov'un da desteğiyle D. A. Hvolson tarafından yapıldı. Hvolson önce 22 yazıtın okumasını, çevirisini ve tarihlendirmesini yaptı ve yayınladı. 1890'da Yedisu Hristiyan/Nesturi yazıtları üzerine yapılan esas çalışmalar ortaya çıktı. 1892'de Pantusov tarafından Bişkek mezarlığında yapılan kazılarda Ermenice-Süryanice yazıtlı mezar taşı keşfedildi. Bu yazıt N. Ya. Marr tarafından neşredildi. (Lunin, 1958, 147-150)

1900-1903 yıllarında doğrudan cemiyetin çabalarıyla yeni Süryani mezar yazıtları bulundu. Yazıtlar bu defa Issık Göl'ün kuzey doğusunda, Çin sınırına yakın bir mevkide *Mazar* (Horin-Mazar) adlandırılan yerleşim yeri yakınında Almalık harabelerinde keşfedildi. Daha sonra

haç figürlü ve yazıtlı yeni taşlar bulundu. P. K. Kokovtsev 14 yazıtı tercüme edip yorumlayan bir makale kaleme almıştır. Bunlardan biri Türkçe yazılmıştı. Geri kalanları Süryanice idi. Üç yazıt XIV. asrın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir. Almalık yazıtları olarak literatüre geçen bu yazıtların çoğunluğu kabartma olarak işlenmiş yazıtlardı. (Lunin, 1958, s.151)

Cemiyet oldukça geç döneme ait epigrafik materyaller keşif ve analizleri üzerine de çalışmalar sürdürdü. Cemiyet üyelerinden ve aynı zamanda Kazan Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Derneği üyesi olan A. A. Divayev 1895 yılında Ahmet Yesevi mührünün kâğıda basılı bir kopyasını elde etti ve incelenmesi için bu kopyayı Kazan'a gönderdi. Kazan İlahiyat Akademisi'nde Tatar Türklerinden Pavel Nikolaevič Ahmerov (Sahipgiray/1858-1900) bununla ilgilendi ve mührün 1212/1707 tarihli olduğunu tespit etti. Mührün ortasında Hoca Ahmed Yesevi'nin adı, mührün orta kısmında ise Hz. Muhammed zamanından beri Ahmed adını taşıyan şeyhlerin bir listesi vardı. Ahmerov tarafından söz konusu mühür üzerine yazılan bir makalede mührün resmi, üzerindeki yazılar değerlendirildi¹⁸. Aynı zamanda Ahmerov, Divayev ve Türkistan kadısı Lütfullah hocanın katkılarıyla Timur tarafından inşa edilen Ahmed Yesevi'nin Türkistan'daki meşhur camisinin kitabelerini yayınladı. (Ahmerov, 2024, s.189-200). Ayrıca Akçubulak ve Karabastav bölgelerinde bulunan, "Turtkul" olarak adlandırılan arkeolojik alanlar hakkında kapsamlı bir değerlendirme sunmuştur. Bu değerlendirmelerde, Divayev'in arkeolojik alanları bizzat incelediği ve tanımlarını halktan topladığı bilgilerle desteklediği anlaşılmaktadır. Divayev'in sunduğu topografik tanımlar, bu alanları yerinde gözlemlediğini ortaya koymaktadır. Çalışmasında, Çarbulak, Turtkul gibi toponimlere açıklık getirmiş ve İsmail Ata, İshak Ata Rabat gibi mimari yapıları da tanıtmıştır. Bu bilgiler, Kazakistan'ın manevi coğrafyasını anlamaya yönelik modern araştırmalarda paha biçilemez bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Diayev, daha sonra bu mimari eserlerle ilgili özel bir çalışma yayımlayarak bu alandaki katkılarını genişletmiştir¹⁹.

Semerkant'tan üzerinde Muhammed Şeybani'nin kitâbesinin bulunduğu mermer bir mezar taşı cemiyet üyesi M. A. Terentyev²⁰ tarafından Ermitaj Müzesi'ne teslim edildi. Hokand uyezdinde *Kan-i Gut* mağarası girişinde üzerinde Kuran ayetlerinden kûfi hatlı bir yazıt yer alan büyük bir taş bulundu. M. S Andreyev bu yazıtla ilgili cemiyete bir rapor sundu. Cemiyetin imkanlarıyla Taşkent'e getirilen taş ve üzerindeki yazıtla ilgili çalışmalar yaptı. Fergana eyaleti *Yangi-Navkat* köyünde bulunan ve XIII-XIV. yüzyıllara tarihlenen mezar yazıtları yayınlandı. Kallaur *Akır Taş* yakınında Ulu Kayındı geçidinde üzerinde kûfi hatlı bir yazıt bulunan taş *Sandık* hakkında bilgilendirme yaptı. Kasım 1896'da Kulansay'da *Çiim-Taş*'da yer alan ve 18 satırlık eski bir Arapça yazıt olduğu düşünülen kaya yazıtını inceledi. Cemiyetin bir toplantısında bu yazıtlar hakkında bilgilendirme yapıldı. Ertesi yıl ikinci defa aynı bölgeye gelen Kallaur bu defa Kulansay boğazının batı tarafında Tereksay'da benzer iki yazıt daha keşfetti. Kallaur bunların Uygur yazıtları olduğunu ileri sürdü. 1897'de cemiyet Uzkent yerleşim yerinde ikisi 13. yüzyıldan birisi 14. yüzyıldan kalma üç mezar yazıtının ve orada yer alan bir türbenin kemeri üzerindeki 1192 tarihli başka bir yazıtın metin ve çevirilerini yayınladı. (Lunin, 1958, 153-155)

Cemiyetin epigrafi alanında yürüttüğü faaliyetler kapsamında çeşitli yazı karakterlerinde Arapça, Farsça, Uygurca yazıtlar üzerine araştırmalar yapıldı. N. G. Mallitskiy tarafından

¹⁸ Lunin, s.153; Ayrıntılar için bkz, Pavel Nikolayevič Ahmerov, "Ahmet Yesevi Mührünün Tasviri", çev. Vusala Musalı, *Edeb Erkan*, S.5, 2024, 179-187.

¹⁹ Ayrıntılı olarak bkz., (Divayev, 1901a, N. 20); (Divayev, 1901, N. 39)

²⁰ Terentyev'in Türkistan'a dair gözlemleri için bkz., (Terentev, 1906)

Arça Mazar (Hocakent/Taşkent)'da ortaya çıkarılan yazıtlar, N. F Sitnyakov tarafından Şehri-sebz'den, Kitab'dan mezar taşı yazıtları, M. S Andreyev tarafından Hokand uyezinde ve cemi-yetin diğer üyeleri tarafından farklı bölgelerde ortaya çıkarılan yazıtlar üzerine birçok inceleme ve neşriyat faaliyetlerine devam edildi.

Türkistan ve Türkistan sahasında yazılı kaynaklar (Narşahi'nin *Buhâra Tarihi*, Muham-med Yusuf Münşî'nin *Târih-i Mukimhâni*, gibi doğu elyazmaları, Timur tarafından Ahmet Yesevi Türbe ve camii için verilen vakfiyenâmeler²¹ gibi vakıf kayıtları ve diğer yazılı belgeler), bilhassa Ostroumov, Aniçkov²² ve Trofimov'un gayretleriyle Türkistan'da hüküm süren çeşitli devletlere ve hükümdarlara ait nümizmatik malzemeler, başta Semerkant, Buhara, Şehrisebz, Uzkent mi-mari anıtları, Hoca Ahmet Yesevi Cami ve türbesi gibi Türkistan anıtları, Karahan, Ayşâ Bibi, Ak Kesene, Kök Kesene²³, Akır Taş gibi Evliya-Ata ve Talas çevresindeki mimari anıtlar, Kırgızis-tan'ın kuzeyinde *Taş Rabat* ve *Burana* minare kuleleri gibi yapılar olmak üzere mimâri anıtlar,

²¹ Divaev, Timur'un Türkistan'daki Hoca Ahmed Yesevi Türbesi için hazırladığı vakıfnameleri Farsçadan Rusçaya tercüme etmiştir. Bu önemli çalışma, dönemin önde gelen yayın organlarından biri olan *Turkestanские Ведомости* gazetesinde yayımlanarak geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır. Divaev'in tercümesi, vakfiyelerin tarihî önemini ortaya koymanın yanı sıra, Hoca Ahmed Yesevi Türbesi'nin bölgedeki kültürel ve dinî işlevine dair önemli bilgiler sunmuştur. Böylece, yalnızca akademik çevreler için değil, aynı zamanda kamuoyu nezdinde de bu değerli belgenin içeriğinin anlaşılmasını mümkün kılmıştır. Bkz., (Divaev, 1901, N. 39. Günümüzde vakıfname, Özbekistan Bilimler Akademisi Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir.

²² Türkistan Arkeoloji Sevenler Derneği toplantısında İ. Aniçkov, Begüm-Minare ve Korkut Türbesi gibi kutsal mekânlara ilişkin önemli bilgiler paylaşmıştır. Aniçkov'un aktardığı bir efsaneye göre, Cankent hükümdarı Sancar'ın eşi ve Kara Bura evliyasının kızı olan kutsal Begüm-Ana, ihanetle suçlanarak kocası tarafından bir çukura atılmıştır. Ancak masumiyeti anlaşıldığında, Begüm-Ana bir kuşa dönüşerek bugünkü Begüm-Minare Kulesi'nin bulunduğu adaya uçmuş ve burada yeniden insana dönüşerek 30 yıl boyunca yaşamını sürdürmüştür. Aniçkov, ayrıca, bu kulede birilerinin yaşadığına ya da bazı kişilerin çeşitli sesler duyduğuna dair halk anlatılarını da aktarmıştır. Bunun yanı sıra Aniçkov, Akırek Vadisi'nde bulunan Arslan Baba'nın mezar yeri ve Korkut Türbesi hakkında da dikkat çekici bilgiler sunmuştur. Korkut Türbesi, Karmakçı Kalesi'nin yakınında yer almakta olup, bölgenin tarihî ve kültürel mi-rası açısından önemli bir yapı olarak değerlendirilmektedir. Aniçkov'un bu sunumu, yalnızca söz konusu mekânların tarihî ve mimari değerini ortaya koymakla kalmamış, aynı zamanda halk efsaneleriyle şekillenen kültürel bellek içe-risindeki yerlerini de gözler önüne sermiştir. (Aniçkov, 1898, s. 51-55)

²³ V. A. Kallaur, Arkeoloji Derneği'nin bir toplantısında, Sagana'nın yaklaşık sekiz verst (yaklaşık 8,5 kilometre) ya-kınında yer alan *Kök Kesene* adlı mimari anıt hakkında önemli bilgiler paylaşmıştır. Gözlemci bir araştırmacı olarak bu anıtı iki kez ziyaret eden Kallaur, yapıyı detaylı bir şekilde inceleyerek önemli bulgular elde etmiştir. Kallaur'un tespitlerine göre, *Kök Kesene* anıtı pişmiş tuğladan inşa edilmiş olup, üzerindeki turkuaz süslemelerin büyük ölçüde korunduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca, kubbenin iç yüzeyinin Arapça yazılarla kaplı olduğu tespit edilmiştir. Yaptığı yerinde incelemeler sonucunda Kallaur, bu yapının yüksek statüye sahip soylu kişilere ait bir türbe olduğu kanaatine varmıştır. Kallaur'un bu çalışması, anıtın mimari özellikleri ve tarihî önemini ortaya koymanın yanı sıra, bölgedeki kültürel mirasın korunması gerekliliğine de dikkat çekmiş ve sonraki araştırmalar için önemli bir kaynak oluşturmıştır. Bkz., (Baytanaev, Ualtaeva, Bayranaev, 2023, s. 297); (Kallaur, 1900, s. 6-16) V. A. Kallaur'un verdiği bilgiler, A. A. Divaev'in dikkatini çekmiş ve onu *Kök Kesene* anıtı hakkında daha fazla bilgi ve malzeme toplamaya yöneltmiştir. Divaev, özellikle Kazak halkına ait bir efsane üzerine yoğunlaşmış ve bu anlatıda *Ak Kesene* ve *Kök Kesene* bölgeleri-nin Kalmuk istilasıyla bağlantılı olarak anıldığını belirtmiştir. Divaev, *Kök Kesene Türbesi* adlı çalışmasında bu efsa-neyi ayrıntılı bir şekilde ele almış ve yapının tarihi hakkında önemli sorular ortaya koymuştur. Onun yorumuna göre, Kalmuk egemenliği sırasında *Ak Kesene* ve *Kök Kesene* yapıları zaten mevcut olup, yalnızca mezar yapıları değil, aynı zamanda karakol muhafızları için birer sığınak işlevi de görmüştür. Bu değerlendirme, anıtların salt türbe olmanın ötesinde farklı amaçlarla da kullanıldığına işaret etmektedir. Bu bağlamda, Divaev anıtın ilk işlevini sorgulamış ve şu önemli soruyu ortaya atmıştır: "Eğer bu gerçekten bir türbeyse, V. A. Kallaur'un vardığı sonuca göre, kimler bu ya-pının altına defnedilmiş olabilir?" Divaev, bu çerçevede gerçekleştirdiği araştırmalarını bir çalışmada bir araya geti-rerek yayımlamış ve *Kök Kesene* anıtının tarihî ve kültürel işlevine dair yeni tartışmaların önünü açmıştır. Bu çalışma, yalnızca bölgenin tarihine katkıda bulunmakla kalmamış, aynı zamanda anıtların kullanımı ve anlamına ilişkin daha derin bir anlayış geliştirilmesine de vesile olmuştur. bkz., (Divaev, 1905, s. 40-42); (Divaev, 1909, s. 11-13) Türbeyse

Türkistan'da Zoroastrizm gibi eski inançlara ait mezar buluntuları, Merke yakınındaki *Sim-Tepe* kurganında, daha sonra Karatav dağlarında Kallaur tarafından bulunan ve incelenen yine Anıçkov ve Pantusov tarafından keşfedilen balballar gibi anıt heykeller üzerine de çizimler, incelemeler ve yayın faaliyetleri yapıldı.

Sonuç olarak Rus Arkeoloji Cemiyeti sınırlı imkân ve vasıtalarla, ancak bilime, tarih ve arkeolojiye gönül veren ve bu uğurda büyük çabalar gösteren bir avuç enerjik, heyecanlı ve birçok bu aşamada henüz amatör araştırmacıyla Türkistan'ın kültür ve medeniyet kalbi Türkistan'da tarihe geçecek araştırma ve keşiflere imza attı. Rusya'da Bolşevik ihtilali çıkınca bu kaos ortamında cemiyetin faaliyetleri geçici olarak durdu. Cemiyet tasfiye edilmedi, resmi olarak varlığını devam ettirdi ancak çalışmaları durma noktasına geldi. Cemiyetin önde gelen üyeleri bu politik kaos ortamında dağıldı. Cemiyetin tutanakları en son 1917'de neşredildi. İçerisinde yayınlanmamış kıymetli materyallerin de bulunduğu arşiv muhafaza edildi. Türkistan'ın tarih, kültür ve medeniyet zenginliğinin öğrenilmesinde 20 yılı aşkın faaliyet yürüten cemiyetin her bir üyesi, faaliyetleri, keşiflerin her biri müstakil çalışmalar halinde ele alınmayı hak etmektedir.

KAYNAKÇA

- AHMEROV, P. N. (2024). "Ahmet Yesevi Camii'nin Yazıtları", çev.Namiq Musalı, *Edeb Erkan*, S.5:189-200.
- AHMEROV, P. N. (2024). "Ahmet Yesevi Mührünün Tasviri", çev. Vusala Musalı, *Edeb Erkan*, S.5: 179-187.
- ANIÇKOV I.V. (1898). "O nekotorih mestnostyah Kazalinskogo uezda, interesnih v arheologičeskom otnoşenii" *Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii* (1897–1898), III. Taşkent: Tipolitogr. Torg. doma F i G. Br. Kamenskie: 51-55.
- BAHTIBAYEV, M. (2020). "Arheologiya Aveskoyları Turkistan Uyirmesinin Avlieata Üezinde Atkargan Zerttevləri", *Al-Farabi Kazakh National University Journal of History*, No 2 (97): 212-226.
- BARTHOLD, V. (1916). "393. Protokolı Zasedaniy i soobşeniya členov Turkestanskogo Krujka lyubiteley arheologii." *Turkestan Zapiski Vostochnago Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşestva, Baronom` V. R. Rozenom*. Tom Dvadsat Tretiy: 218.
- BARTHOLD, V.V. (2004). *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, Küre Yay., İstanbul: 354,351.

dair önemli soruları gündeme getiren ve bu konuları *Türkistan Vilayet Gazetesi* aracılığıyla tartışmaya açan bilim insanı, Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti üyesi, Taşkent Şehir Meclisi başkanı ve daha sonra Orta Asya Devlet Üniversitesi profesörü olan N. G. Mallitskiy idi. Mallitskiy, 1906 yılında türbeyi tarihsel ve mimari açıdan yalnızca bir kez incelemiş ve yapının prototipini Orta Doğu'da aramaya çalışmıştır. Ancak bu süreçte, Türkistan'ın yüzyıllara dayanan tarihî ve kültürel birikimini, geleneklerini ve mimarideki evrimsel özelliklerini dikkate almadan, türbenin kökenini doğrudan erken dönem Arap camileri ile İran planlı tapınak ve saray mimarisiyle ilişkilendirmiştir. Bu bağlamda, türbenin bu yapılardan türediği yönünde bir çıkarımda bulunmuştur. Mallitskiy'in bu yaklaşımı, dönemin burjuva araştırmacıları arasında yaygın olan "*kültür tarihi, din tarihidir*" anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, türbenin mihrap yönünün kibleye bakmadığını tespit eden Mallitskiy, bu durumun, aynı alanda önceden farklı bir yapının var olmuş olabileceğini düşündürdüğünü öne sürmüştür. Bu çıkarım, türbenin tarihsel bağlamına yönelik yeni bir perspektif sunarak, önceki yapılarla olası bağlantılarını sorgulamaya yol açmıştır. Mallitskiy'in çalışmasını diğerlerinden ayıran temel unsur, yalnızca türbenin mimari ve tarihsel özelliklerini incelemekle kalmayıp, aynı zamanda teorik düzeyde daha kapsamlı sorular ortaya koymasındır. Bu yaklaşım, yalnızca türbenin kökenine dair yeni tartışmalar başlatmakla kalmamış, aynı zamanda Türkistan'daki mimari evrimin ve dış etkilerle olan ilişkilerinin daha geniş bir çerçevede ele alınmasına zemin hazırlamıştır. Mallitskiy'in bu araştırması, türbenin anlamını ve mimari kimliğini daha geniş bir bağlamda değerlendirerek akademik tartışmalara yeni bir boyut kazandırmıştır. Bkz., (Mallitskiy, 1906, N. 125)

- BAYTANAIEV B.A., UALTAIEVA, A.S. BAYTANAIEV, E.B. (2023). "İz İstorii Turkestanskogo Krujka Lyubiteley Arheologii (A.A. Divayev – V.A. Kallaur I V.V. Bartold), *İstoriya Arheologičeskoj Nauki*, UDK 94(574), No: 5: 293-303.
- BAYTANAYEV, E. B., "İzuçenie Gorodişa Otrar Çlenami Turkestanskogo Krujka Lyubiteley Arheologii", *Ahinjanovskie Çtenie*, İnstitut Arheologii İm. A. H. Margulana, Almatı 2022, s.71-73.
- DERVİŞ, L. (2020). "Turkestanskiye Vedomosti Gazetesi'nin Türkistan Tarihi Kaynağı Olarak Önemi" *SUTAD*, (49): 359-379.
- DİVAYEV A.A. (1901b). Jalobnaya gramota, dannaya Timurom Turkestanskoy meçeti Azreta Yasavi // Turkestanskije vedomosti, №39.
- DİVAYEV A.A. (1909). "O znaçenii nazvaniya "Kokkesene": (istoriko- arheologičeskaya zametka)" *Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii*.№13: 11–13.
- DİVAYEV, A.A. (1901a). Predanie o Hazryati-Ismail-ata // Turkestanskije vedomosti. 1901. №20; Divayev A.A. Jalovannaya gramota, dannaya Timurom Turkestanskoy meçeti Azreta-Yasavi: [Farsçadan Çeviri] // Turkestanskije vedomosti: № 39.
- DİVAYEV, A.A. (1905). "Mavzoley Kokkesene: (Istoriko-arheologičeskaya zametka)" *Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii*, №10: 40–42.
- ESHENKULOVA, K. (2007) *Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi 1800-1917*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- GEYER, I.I. (1901). *Putevoditel po Turkestanu: s dvumya kartami i odnim portretom. Taşkent: Tipolitogr. V.M. Il'ina*.
- GÖKALP, Y. EMİROĞLU, O. (2018). "Туркестанский Сборник (Türkistan Derlemesi) ve Orta Asya Dini Düşüncesi Açısından Kaynaklık Değeri" *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 25. Sayı: 69-86.
- KALLAUR, V.A. (1897b). O Karahane i mazarah Auliyaata i Ayşa-bibi // Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii (1896–1897), II. Taşkent: Tipolitogr. Torg. doma F. i G. Br. Kamenskie: 1-16.
- KALLAUR, V.A. (1900). Drevnie goroda Saganak (Sunak), Aşnas ili Yeşnas (Asanas) i drugie v Perovskom uezde, razruşennie Çingishanom v 1219 godu / Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii. V. Taşkent: Tipolitogr. Torg. doma F. i G. Br. Kamenskie: 6-16.
- KARATAŞ, Ö. (2023). "Rusların Türkistan İşgallerini Meşrulaştırma Çabaları: Propaganda", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVIII-2: 595-628.
- KASTANE I.A. (1910). Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya / Trudı Orenburgskoy uçenoy arhivnoy komissii. Orenburg: Tipolit. T-va Karimov, Husaynov i Ko, 332.
- KASTANE, I.A. (1909). Otçet za 1907 god // Izvestiya Orenburgsogo otdela Imperatorskogo Russkogo geografičeskogo obşestva. Orenburg : 82-85.
- KERİMOV, H. (2018). "Ressam Vasiliy Vasilyeviç Vereşçagin'in Türkistan'daki Fırça İzleri-1", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 377, Mayıs: 50-54.
- KERİMOV, H. (2022). "Ressam Nikolay Nikolayeviç Karazin Türkistan'da", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 420, Ocak:18-23.
- KOROVİÇENKO P. A. (1913). "Karazin, Nikolay Nikolayeviç" In P. Sitin (Ed.), *Voennaya Entsiklopediya*, Vol. 12, S. Peterbug: 375-376.
- KÖK, E. (2022). "Ressam Vasili Vasilyeviç Vereşçagin'in (1842-1904) Çizgileriyle Timurlu Anıtları: Asya Kültürel Mirasının Belgelenmesi", *Art-Sanat*, S.18: 263-294.

- LUNIN B. V. (1958). *İz İstorii Russkogo Vostokovedeniya i Arheologii v Turkestane; Turkestanskiy Krujok Lyubiteley Arheologii (1895-1917gg)*, Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent.
- LUNIN, B. V., (2015). *V. V. Bartold ve Rus Oryantalizminde Orta Asya*, çev. ve haz. Cengiz Buyar, TTK, Ankara.
- MALLITSKIY, N.G. (1906). Hazret Sultan (Hadji Ahmed Yassau, Sultan Arefon, Turkestanskiy mistik i svyatoy XII stoletiya) // *Turkestanskije vedomosti*: No: 125.
- OSTRUMOV, N.P. (1887). "Pesnya o Hudoyar Hane" *Turkestan Zapiski Vostochnago Otdeleniya Imperatorskago Russkogo Arheologicheskogo Obşestva, Baronom` V. R. Rozenom`*. Tom` Dvadtsat` C. III: 184-189.
- PANKOV, V.P. (1897a). O mazare Karahana // *Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii (1896-1897)*, II. Taşkent: Tipolitogr. Torg. doma F. i G. Br. Kamenskie: 1-16.
- PANTUSOV N.N. (1899). Drevnosti Lepsinskogo uezda Semireçenskoy oblasti / *Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii (1898-1899)*, IV. Taşkent: Tipolitogr. Torg. doma F. i G. Br. Kamenskie: 16-17.
- PANTUSOV, N.N. (1901a). Mogila Aktam (Bliz goroda Djarkenta) / *Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii (1900-1901)*, VI. Taşkent: Tipolitogr. V.M. Il`ina: 6-9;
- PANTUSOV, N.N. (1901b) Legenda o mogile Aktam, postroennoy na solonçakovoy doline sredi peskov / *Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii (1900-1901)*. VI. Taşkent: Tipolitogr. V.M. Il`ina: 9-11.
- SMIRNOV. E., (1887). *Sır-Dar`inskaya oblast. Opisanie, sostavlennoe po ofitsial`nim istočnikam*. S. Petersburg.: Tip. M.M. Stasyuleviça.
- TERENTEV, M.A. (1906). *Istoriya zavoevaniya Sredney Azii*. T. 1. S. Petersburg.
- VESELOVSKY, (1887). "Zametka o Kurganah Turkestanskago Kraya" *Turkestan Zapiski Vostochnago Otdeleniya Imperatorskago Russkogo Arheologicheskogo Obşestva, Baronom` V. R. Rozenom`*. Tom` Dvadtsat` C. III: 221-227.
- VYATKIN, V.L. (1906). "Istoričeskaya Spravka (O Mavzolee Yasavi)" *Turkestanskije Vedomosti*, No: 93.

EXTENDED ABSTRACT

This article investigates the transformation of historical and archaeological inquiry in Turkestan following its occupation by the Russian Empire in the second half of the 19th century. It critically analyzes the intersection of imperial ideology, scientific exploration, and Orientalist epistemology in the construction of knowledge about Turkestan. The study situates itself within the broader framework of postcolonial historiography and history of knowledge, examining how academic disciplines particularly history and archaeology were instrumentalized in the service of Russian imperial expansion. Through archival research, analysis of expedition reports, and an assessment of institutional activities, the article reveals how Russian scholarship participated in reshaping the historical memory of Central Asia under colonial rule.

The occupation of Turkestan was not only a military conquest but also a cognitive project. The Russian imperial administration sought to "discover," define, and ultimately dominate the region by reinterpreting its past. The transformation of Turkestan into a field of scientific interest was marked by a systematic attempt to collect, categorize, and narrate the region's history and material culture in ways that aligned with imperial objectives. The institutionalization of this process occurred through the establishment of academic and semi-academic bodies such as the *Turkestan Society of Archaeology Enthusiasts*, which played a pivotal role in conducting

archaeological excavations, preserving or in some cases appropriating artifacts, and producing historical narratives that subordinated local perspectives.

These scholarly practices were not neutral or detached from political power. On the contrary, they were embedded within a colonial logic that sought to legitimize Russian control over Turkestan by portraying it as a land of ancient civilizations that had fallen into decline, requiring restoration through Russian governance. Archaeological endeavors, for instance, were focused disproportionately on the pre-Islamic and “pre-Turkic” pasts of the region, elevating the importance of Hellenistic and Persian legacies while ignoring or marginalizing the Islamic and Turkic layers of cultural continuity. This selective memory served to delegitimize contemporary Muslim identity and render it historically insignificant in the face of an allegedly universal civilizing mission.

The article engages with the works and activities of prominent Russian Orientalists, archaeologists, and administrators who shaped the historical discourse on Turkestan. Figures such as V.V. Barthold, A.L. Kun, and N.P. Ostroumov are examined not only for their scholarly contributions but also for the ideological frameworks underpinning their interpretations. While some of these scholars exhibited genuine scholarly interest and methodological rigor, their work was often co-opted into the machinery of empire. The narratives they produced reinforced stereotypes of a stagnant, backward East awaiting revitalization by the West an assumption central to the civilizational discourse of European colonialism.

The study also considers the transition from the Tsarist to the Soviet period, analyzing the continuities and ruptures in the historical discourse on Turkestan. While Soviet historiography claimed to reject imperialist narratives, many of the methodological biases and periodizations developed in the Tsarist era persisted. In particular, the privileging of pre-Islamic periods and the marginalization of religious and Turkic identities continued, albeit under a Marxist-Leninist framework that reinterpreted the region’s history in terms of class struggle and historical materialism.

Ultimately, the article argues that the “discovery” of Turkestan by Russian scholars was not a neutral academic enterprise but a form of epistemic colonization. History and archaeology were mobilized not only to understand the region but also to control and transform it. These disciplines functioned as tools of empire, shaping both the knowledge of the past and the political possibilities of the present. By critically re-examining this legacy, the article contributes to broader efforts in decolonizing historical scholarship and restoring the agency of subaltern voices in the historiography of Central Asia.

ELİT TEORİLERİ BAĞLAMINDA MELLE SEVDAGAR DESTANI'NDA ÇATIŞMA VE UZLAŞMA YÖNTEMLERİ

Çetin YILDIZ*

ÖZ

Toplumsal değişimler halkın idare edilme şekillerini etkilese de geçmişten günümüze bu konuda en az değişen durum toplumların belli elitler tarafından yönetildiği gerçeğidir. Yönetimler ya elitler arasında el değiştirmekte ya da yönetime geçenler zamanla elitleşmektedir. Toplumsal değişimler toplumun medeniyet seviyesine bakılmaksızın her dönem halk anlatılarına da yansımıştır. Destan, halk hikâyesi, masal gibi halk anlatıları elitler arasındaki mücadelenin en sık rastlandığı anlatılardır. Bu çalışma, Özbek sahası Köroğlu Destanı'nın önemli bir kolu olan Melle Sevdagar Destanı'nı, elit teorileri bağlamında inceleyerek destandaki çatışma ve uzlaşma dinamiklerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada özellikle Avazhan, Köroğlu ve Ahmet Serdar gibi han soyundan gelen karakterler arasındaki iktidar mücadeleleri ve bu mücadelelerin sonuçları analiz edilmiştir. Melle Sevdagar Destanı'nın seçilme nedeni, anlatı içinde hem bireysel kahramanlık sürecinin hem de elitler arası çıkar çatışmalarının bulunması ve destanın dört farklı varyantının mevcut olmasıdır. Elit teorilerinin sunduğu kuramsal çerçeve, destandaki güç ilişkilerini anlamlandırmada etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, anlatıda çatışmaların çoğunlukla ölümle değil, uzlaşma ile sonuçlandığı, bunun ise elitler arasındaki çıkar birliği, kutsal kan inancı ve sosyal dengeyi sürdürme arzusunun kaynaklandığı ortaya konmuştur. Bu analiz, sözlü kültürdeki iktidar temsil biçimlerinin günümüz sosyopolitik yapıları anlamada sağlayabileceği katkı açısından önemlidir. Aynı zamanda Türk halk anlatılarında sosyal uzlaşmanın tarihsel kodlarına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Elit Teorileri, Melle Sevdagar, Köroğlu, Çatışma, Uzlaşma.

THE METHODS OF CONFLICT AND RECONCILIATION IN THE MELLE SEVDAGAR EPIC IN THE CONTEXT OF ELITE THEORY

ABSTRACT

Although social changes have influenced how societies are governed, one of the least altered aspects from past to present is the reality that societies have been ruled by certain elites. Power either shifts among elites or those who come to power eventually become part of the elite themselves. Social transformations, regardless of a society's level of civilization, have been reflected in folk narratives throughout history. Folk narratives such as epics, tales, and legends are among the genres where struggles between elites are most frequently observed. This study aims to analyze the *Melle Sevdagar Epic*, a significant branch of the Köroğlu Epic in the Uzbek tradition, within the framework of elite theories, evaluating the dynamics of conflict and reconciliation within the narrative. The study specifically examines power struggles among noble characters such as Avazhan, Köroğlu, and Ahmet Serdar, and the outcomes of these struggles. The *Melle Sevdagar Epic* was chosen for its incorporation of both individual heroism and inter-elite conflicts, as well as the existence of four different versions. The theoretical framework provided by elite theories has served as an effective tool in understanding the power relations in the epic. The study concludes that conflicts in the narrative generally result not in death but in reconciliation, stemming from shared interests among elites, the belief in sacred bloodlines, and the desire to maintain social stability. This analysis is significant for its potential to shed light on how traditional narratives represent power and for offering insights into the historical codes of social reconciliation in Turkish folk literature.

Keywords: Elite Theories, Melle Sevdagar, Köroğlu, Conflict, Reconciliation.

Gönderilme Tarihi: 12.02.2025

Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Dr. Öğretim Üyesi, Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü;
cetinyildiz@aksaray.edu.tr ORCID:0000 0002 3985 1086.

Giriş

Geçmişten günümüze insanlığın yaşadığı değişim, dönüşüm ve gelişim pek çok teorisyenin odaklandığı konulardan biri olmuş, bu süreç ile ilgili pek çok teori ortaya atılmıştır. Bunlardan biri de toplumların ve insanlığın elitlerce yönetildiği fikridir. Elitizmin İtalya'daki fikir babalarından olan Gaetano Mosca elit teorisini örgütlenmiş azınlığın örgütlenmemiş çoğunluğa üstünlüğü olarak ifade eder (Delican, 2012, s. 328). Mosca'nın bu teorisi günümüz dünyasında pek çok toplumda hâlâ varlığını devam ettirmektedir. İtalyan sosyolog Vilfredo Pareto insanlığın doğrusal ve evrimsel bir ilerleme ile geliştiği fikrini reddeder. Ona göre insanlık tarihi, belirli elitlerin sürekli birbirinin yerine geçtiği döngüsel bir tarihtir. Yani elitlerden birisi gerilerken diğeri yükselir (Pareto, 1968, s. 36'dan aktaran; Delican, 2012, s. 323). Dolayısıyla Pareto da Mosca'ya benzer şekilde toplumların gelişiminin kendisini yöneten elitlere bağlı olduğunu ifade etmiştir. Elitizm'in teorisyenlerinden Robert Michels ise, elitlerin tarihte yer değiştirmedini, yeni elitlerin eski elitler tarafından içlerine dahil edilerek sürekli bir şekilde asimilasyona uğratıldığını ifade eder (Delican, 2012, s. 330). Bu bağlamda elit teorileri ile ilgili ortaya atılan görüşlerin ortak noktası toplumların bir şekilde elitler veya seçkinler tarafından idare edildiği gerçeğidir. Bu gerçeğin arkasındaki en önemli güç ise dinlerin bir baskı ve sömürü aracı olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır (Bayrak, 2014, s.31). Modern öncesi dönemde bazı kişiler ya da aileler seçkin/elit olarak kabul edilmiştir. Daha çok kan bağı ile verilen ve ilahi bir dayanakla temellendirilen bu elit olma durumu kişilere en iyi eğitimi alma, pek çok zenginliğe sahip olma, önemli sosyal statüleri elde tutma ve toplumu idare etme gibi ayrıcalıklar sağlamaktaydı (Rosenson vd. 2008, s. 566). Böylece geleneksel kültürler toplumu yönetmeye ehil olan seçkinler ile çoğunluğu çiftçi ve köylülerden oluşan halk tabakası olacak şekilde bariz bir ayrım ile şekillenmiştir (Babahan, 2020, s. 226).

Mosca, Pareto ve Michels'in teorileri klasik elit teorisinin temel taşlarını oluştururken; C. Wright Mills modern dönemde elitlerin özellikle siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda nasıl yoğunlaştığını ortaya koymuştur. Mills, "iktidar seçkinleri" kavramıyla, karar alma mekanizmalarını elinde tutan dar bir grubun toplumsal yapıyı yönlendirdiğini savunur (Mills, 1974, s. 446). Bununla birlikte, John Higley ve Michael Burton ise, elitlerin yalnızca dönüşüm yoluyla değil, aynı zamanda kurumsal istikrar ve yapı sürekliliği yoluyla da varlıklarını sürdürdüklerini belirtmektedirler (Higley & Burton, 2012, s. 246-264). Bu bakış açısı, özellikle destanlardaki elit figürlerin hem çatışma hem de devamlılık içinde var olmalarını anlamlandırmak açısından önemlidir. Böylece destanlar sadece bireysel kahramanlıkları değil, aynı zamanda tarihsel-toplumsal elit döngüsünü de yansıtan metinler hâline gelmektedir.

Melle Sevdagar Destanı'nın kayıt altına alınmış dört nüshası bulunmaktadır. Elit teorileri çerçevesinde dört nüshanın da incelendiği bu çalışma, toplumsal yapıların tarihsel süreçte elitler tarafından nasıl yönlendirildiğini ortaya koymakta ve Özbek sahası Köroğlu Destanı'nın önemli kollarından biri olan Melle Sevdagar Destanı üzerinden bu teorileri somutlaştırmaktadır. Melle Sevdagar Destanı'ndaki elit figürler olan Köroğlu, Ahmet Serdar ve Avazhan arasındaki iktidar mücadelesi ile Avazhan'ın bireysel kahramanlığı hem destanın içindeki güç ilişkilerini hem de bu ilişkilerin toplumsal yansımalarını analiz etme fırsatı sunmaktadır. Bu bağlamda çalışma, destanlar aracılığıyla elit çatışmalarının tarihsel, kültürel ve ideolojik izlerini sürmeyi amaçlamaktadır.

Destanların Elit Teorileriyle Okunması

Halk anlatıları arasında sosyopolitik yönü ile önplana çıkan türlerin başında destanlar gelmektedir. Destanlar bir yönüyle toplumsal olayları, insan ilişkilerini, sosyal ve kültürel dokuyu ele alırken bir başka yönüyle toplumda güç sahibi olacak olan idareci kesimi belirleyen siyasi süreçleri kendi döneminin ve toplumsal dokunun dinamikleri çerçevesinde ele alır. Destanlarda sıklıkla karşılaşılan elitler arasındaki çatışma türü daha çok tahtta hak iddia etme, tahttaki idarecinin meşruiyetini yitirmesi veya beğenilmemesi, beylerin isteklerinin yerine getirilmemesi, boylar arasındaki çatışmalar, ekonominin bozulması gibi sebeplerle ortaya çıkar (Öncül, 2010, s. 87-100). Dolayısıyla bu çatışma bir elitin diğerine başkaldırısıdır. Bu başkaldırı bazen halk tarafından desteklenerek büyük bir kahramanın ortaya çıkmasını sağlarken bazen de başkaldırıcıyı gerçekleştiren tarafın gözden düşmesine neden olur. Destan metinlerinde ikinci durum genellikle kötü niyetli ve hırsların kurbanı olduğunda ortaya çıkmaktadır.

Türk destanlarında kimin idareci olacağını kut inancı belirlemiştir. Kut, tanrılar veya bazı ruhi güçler tarafından seçilen kişilere verilmektedir. Din adamları, destan kahramanları, evliyalar, meslek pirleri, aşıklar, destan anlatıcıları, halk hekimleri gibi kişilerin dışında toplumu idare eden krallar ve hakanlar da doğrudan veya dolaylı şekilde kut verilen kişilerdendir (Çeribaş, 2021, s. 1189). Bu inanç geçmişten günümüze değin süregelen olup sınıfsal bir ayrımın da göstergesidir. Sözelimi Göktürklerin toplum yapısında çeşitli zaman ve mekanlarda buyuran beyler *Aşina* soyundan seçilmiştir (Divitçioğlu, 2000, s.203). Günümüz Türkistan coğrafyasında *işan*, *hoca*, *seyit* gibi sıfatları taşıyan kişiler soylarını Hz. Ali veya Hz. Ebubekir'e dayandırır ve halk tarafından büyük saygı görürler. Kut inancının İslam dairesindeki şekli diyebileceğimiz bu elitlik sisteminde *ak süyek* olmayan bir kişinin bu sıfatlara sahip olması mümkün değildir (Çınar, 1996, s.55).

Kut inancının verilmesi ile ilgili en eski kaynakların başında Orhun Abideleri gelmektedir. Burada İltiriş Kağan ve ailesine seçkinliğin Tanrı tarafından kut ile sağlandığı şöyle ifade edilmektedir: "Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak." (Ergin, 1970, s. 6). Kut, aslında seçkinlerin çoğunluğu yönetmelerini meşrulaştıran bir inanç unsurudur. Bu konuda Harman (2010, s. 39), soylu bir aileye üye olan kişilerin soyluluklarının onların Tanrı tarafından seçilmiş olduklarına inanılmasından kaynaklandığını ifade eder. Bu kişiler adeta halk ile Tanrı arasındaki zorunlu araçlar olarak görülürdü.

Türk destanlarında han soyundan gelen kişiler arasındaki çatışmaları elit teorileri çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Çünkü buradaki çatışmalar sadece toplumu idare eden elit kesim arasında gerçekleşmektedir. Bu dominant elit kesim toplumda oldukça az sayıda kişiden oluşmakta olup toplum üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir (Aslan, 2003, s.118). Destanlarda geçen elitler arasındaki mücadelenin şekli ve neticesi aynı zamanda idare edilen toplumdaki uzlaş, bir arada yaşama duygusu ve kültürü açısından önemlidir. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan ile babası Kara Han (Togan, 1982, s. 19), Edigey Destanı'nda Edigey ile oğlu Noradın (Sulti, 1998, s. 151-166) Dede Korkut Destanı'nda Dirse Han ile oğlu Boğaç Han, Kazan Bey ile Dış Oğuz Beyleri arasındaki mücadeleler (Ergin, 2004, s. 77-95, 243-251) Türk devlet anlayışı çerçevesinde idarenin değişim yöntemlerini göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü yönetici olan kişi çeşitli sebeplerle meşruiyetini yitirdiğinde han soyundan olan diğer kişiler, oluşan boşluğu doldurmak için harekete geçerler. Bu durum meşruiyetini yitirdiği

düşünülen idareci ile han soyundan olan diğer kişiler arasında çatışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Bu çatışmalar ve çatışma sonrası uzlaşmalar beyleri yahut han soyundan olan kişileri destekleyenlerin, kısacası toplumdaki bireylerin ortak sosyal ve kültürel değerlerle birlikte yaşama duygusunun oluşumu veya yok olması bakımından önemlidir.

Türk destanlarında gücü elinde bulunduran elitler arasında yaşanan çatışma sonrası uzlaşmaların en önemli sebeplerinden biri bu kişilerin ortak çıkarlarının olmasıdır. Han soyundan kişiler ya kutsal kanı taşımalarından yahut bir boyun, obanın beyi olmalarından dolayı genellikle öldürülmezler. Ancak bu uzlaşmanın altında galip gelen elitin yenilen elitin taraftarlarını karşısına almamak, bağışlayıcılığı ile iktidardaki gücünü perçinlemek gibi nedenler de vardır. Bazen beyler arasındaki çatışmalarda kan döküldüğünde yahut düşmanla bir olup ihanet edildiği zaman taraflardan birinin öldüğü de görülmektedir. Böyle bir durumda galip gelen elit bazı çıkarlarından vazgeçip toplum nezdinde meşruiyetini devam ettirebilmek için karşısındakini öldürmek zorundadır. Bu durumun en bariz örneklerinden biri Dede Korkut Destanı'nda Kazan Bey'in Aruz Koca'yı öldürmesi olayında görülmektedir. Dış Oğuz Beylerini Kazan Han'a karşı isyan etmeye teşvik eden Aruz Koca Bamsı Beyrek'i kendilerine katılmadığı için öldürünce Salur Kazan Aruz Koca'yı affetmez ve onu öldürür (Ergin, 2004, s. 243-251).

Özbek sahası Köroğlu Destanı'nın tamamında temelde iki esas kahraman vardır. Bunlardan ilki Köroğlu diğeri ise Avazhan'dır. Bunların dışında Köroğlu'nun diğer üvey oğlu Hasanhan, torunları Nurali ile Ravşan ve torununun oğlu Cihangir hakkında da küçük destan daireleri oluşmuştur (Bayat, 2009, s. 23). Özbek sahası Köroğlu Destanı'ndaki çatışmalar; dış düşmanlarla çatışma, olağanüstü varlıklarla çatışma ve han soyundan kişilerin birbiri arasındaki çatışmalar şeklinde sınıflandırılabilir. Bu çalışmanın konusu olan Melle Sevdagar Destanı'nda iki çatışma alanı vardır. Bunlardan ilki bu destanın ana kahramanı olan Avazhan'ın peşinden gittiği kızı getirmek için giriştiği mücadelelerdir. İkincisi ise Avazhan, Köroğlu'nun dayısı (*tagası*) olan Ahmet Serdar ve Köroğlu arasındaki mücadelelerdir. Destandaki üç elit arasında yaşanan mücadele elit teorileri bağlamında değerlendirilmeye uygundur.

Melle Sevdagar Destanı'nda Çatışma ve Uzlaşma Yöntemleri

"Melle" kelimesi İzahlı Lugat'te kahverengine yakın açık sarımsı renk olarak ifade edilmektedir (Begmatov, vd., 2006, s. 533). Sevdagar kelimesi ise tüccar anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu destanın ismi Türkiye Türkçesine *Sarışın Tüccar* şeklinde aktarılabilir. Özbek sahası Köroğlu Destanı'nın kollarından biri olan Melle Sevdagar Destanı'nın dört nüshası yazıya aktarılmıştır. Bu nüshalar Cura Eşmirza, Çarşenbi Bahşı, Şaberdi Baltayev ve Abdunnazar Poyenov'dan derlenmiştir. Cura Eşmirza'dan derlenen metin Mansur Afzalov (1989) tarafından yazıya aktarılmış olup bu çalışma çok ciltli Özbek folklorunun ciltlerinden biri olarak yayımlanmıştır. Çarşenbi Bahşı'dan derlenen nüsha Abdumümin Kahharov ve Abdualim Ergaşev tarafından yazıya aktarılmıştır. Şaberdi Baltayev'den derlenen nüsha Cabbar Eşankul tarafından yazıya aktarılmıştır. Abdunnazar Poyenov tarafından söylenen son nüshanın ise kim tarafından yazıya aktarıldığı belirtilmemiştir. Son üç nüsha Cabbar Eşankul ve Ruzimurad Çoriyev tarafından bir araya getirilerek Özbek Türkçesi ile yayımlanmıştır (Eşankul vd. 2019). Melle Sevdagar Destanı Avazhan'ın oğlu olan Nurali ile ilgili destan dairesine dahil edilmektedir. Destanın son kısımlarında Nurali, babası Avazhan tarafından kurtarılınca Ahmet Taga'dan öcünü alır. Böylece Nurali'nin ön plana çıkarıldığı anlatıların başlamasına zemin hazırlandığından bu destan Nurali destan dairesine dahil edilmektedir (Afzalov, 1989).

Her ne kadar destanın isimlendirilişi Melle Sevdagar şeklinde olsa da destana ismi verilen Melle Sevdagar ana karakterlerden biri değildir. Bu destanın kahramanı Köroğlu'nun üvey oğlu Avazhan'dır. Kahraman Avazhan olmasına rağmen destana Melle Sevdagar isminin verilmiş olması destanın üç nüshasına göre Melle Sevdagar'ın destandaki erdemli davranışından dolayıdır. Melle Sevdagar pazardan satın aldığı kölelerin asil kimseler olduğunu anladıktan sonra kısa bir soruşturma yapar. Bu soruşturma neticesinde satın aldığı kölelerin önceleri kendisini haydutlardan koruyan Avazhan'ın ailesi olduğunu anlar. Bunun üzerine satın aldığı kişilere köle muamelesi yapmaz ve onları korumaya çalışır. Ancak Şaberdi Baltayev nüshasında Melle Sevdagar, çocuklarını koruması karşılığında Avazhan'ın kendisine ihsanda bulunacağını düşünerek onlara köle muamelesi yapmaz (Eşankulov vd. 2019, s. 208). Destandaki kötü karakter olan Ahmet Taga bu durumu öğrenince eşkıyalarla anlaşarak Avazhan'ın ailesini Melle Sevdagar'dan aldırır. Avazhan'ın ailesini korumaya çalışan Melle Sevdagar ise eşkıyalarla savaşıp ölür. Dolayısıyla Avazhan'a vefa göstererek canını feda eden Melle Sevdagar'ın ismi bu destana isim olarak verilmiştir. Böylece dinleyiciye vefakâr olmanın önemi vurgulanmak istenmiştir.

Elit teorisi bağlamında bakıldığında bu destana ismi verilen Melle Sevdagar toplumda gücü ellerinde bulunduran kesimlerden olan tüccar grubundandır. Tüccarların elindeki ekonomik güç hem toplum nezdinde hem de devlet idaresince önem verilen bir husustur. Pareto tarafından yapılan tasnife göre Melle Sevdagar yönetime katılmayan elit grubundandır (Pareto 1968, s.36'dan aktaran; Delican, 2012, s. 325). Melle Sevdagar ilk başta idareci grup içerisinde bulunan Ahmet Serdar tarafından çıkar birlikteliğinden dolayı hoş karşılanmıştır. Çünkü Ahmet Serdar Melle Sevdagar'ı kullanarak Avazhan'ın ailesinden kurtulurken Melle Sevdagar da ucuza köle satın almıştır. Her ne kadar çatışma dönemlerinde elitler arasında çıkar birlikteliği olsa da güç dengeleri değişince bu birliktelik yeniden çatışmaya dönüşür (Mills, 1974, s. 384-385). Nitekim burada bir süre sonra bu kişilerin daha güçlü bir idareci elit olan Avazhan'ın aile bireyleri olduğunu öğrenen Melle Sevdagar daha büyük bir çıkar beklentisiyle bu kişilere köle muamelesi yapmaktan imtina etmiştir. Bu durumda Ahmet Serdar ile Melle Sevdagar'ın çıkarları çatışmış ve Ahmet Serdar eşkıyaların yardımıyla Melle Sevdagar'ı öldürtmüştür.

Avazhan ve Köroğlu Arasındaki Çatışma ve Uzlaşmalar

Büyük destanlarda birden fazla kahraman etrafında anlatı dairelerinin oluşabilmesi için ana kahramanın ya ölmesi ya da arka plana çekilmesi gerekmektedir. Özbek sahası Köroğlu destan dairesinde Köroğlu'nun yaşlılığının anlatıldığı destanlarda Köroğlu genellikle arka planda görülmektedir. Bunun yerine başta Avazhan olmak üzere başka kahramanlar ön plana çıkmaktadır. Hatta bu destanlarda Köroğlu kolay aldatılabilen, hatalar yapabilen biri olarak da görülmektedir. Bu durum ise Köroğlu'nun dayısı olan Ahmet Taga için onun meşruiyetini ortadan kaldırmaktadır.

Özbek sahası Köroğlu Destanı'nın pek çok kolunda Ahmet Taga olumsuz bir karakterdir. Her fırsatta Köroğlu'ndan tahtı almaya çalışan Ahmet Taga, zaman zaman Köroğlu'nu zaman zaman ise Köroğlu tarafından tahtın varisi olarak gösterildiğinden Avazhan'ı rakip olarak görmekte ve onları ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Sözelimi Melike-i Ayyar Destanı'nda Ahmet Serdar Köroğlu'nun istediği kızı almaya giden Avazhan'ın arkasından iki mahir okçu gönderir. Bunların amacı Avazhan'dan önce varıp kızı Köroğlu'na getirmektir. Köroğlu kız ile uğraşırken Ahmet Serdar Avazhan'ın yokluğundan faydalanarak tahtı ele geçirecektir (Yücel,

2007). Huşkeldi Destanı'nda da Köroğlu'nun dayısı Ahmet Serdar Avazhan ve Hasanhan'a yiğitlik göstermeden övündükleri için haset eder. Bunun üzerine Avazhan Köroğlu'ndan izin isteyerek sefere çıkar. Ahmet Serdar da Avazhan ile sefere çıkarak onun düşmana esir düşmesine neden olur. Köroğlu kıyafet değiştirerek Avazhan'ı kurtarır (Mirzayev vd. 2011). Ay Melike Huban Destanı'nda Ahmed Serdar yaşlanmış olan Köroğlu'ndan tahtı almak ister (Saidov vd. 2023, s. 379-465). Hasanhan Destanı'nda Köroğlu'nun düşmanlarından birinin Ahmet Serdar olduğu söylenerek ona dair şöyle denmektedir: Köroğlu bir tarafa gitse fırsat bu fırsat deyip birçok yiğidi kandırıp önce onlara ziyafet verir, hile ile onları kendine tabi kılıp Köroğlu'nun devletini ele geçirmeye çalışırdı. Köroğlu'nun adamlarını birbirine düşürürdü (Mirzayev vd. 2023, s. 247). Görüldüğü üzere Köroğlu'nun dayısı Ahmet Serdar hem Köroğlu'nu hem de onun üvey oğlu Avazhan'ı rakip olarak görmekte ve tahtı ele geçirmeye çalışmaktadır.

Elit teorilerine göre iktidar kaynakları elitler arasında çatışma oluşturmamakta, aksine onları birbirine yakınlaştırmaktadır. Ancak prestij ve servet gibi kaynakların sınırlı olduğu durumlarda elitler arasında mücadeleler olabilmektedir (Önderman, 1991, s. 8, 58). Özbek sahası Köroğlu Destanı'nda Ahmet Serdar servetten ziyade prestij sebebiyle iktidar mücadelesine girer. Çünkü ele geçireceği iktidar ona aynı zamanda prestij de sağlayacaktır. Higley ve Burton'un (1989, s. 247-248) elitlere dair yaptığı sınıflandırmada elit gruplarından biri "bölünmüş veya bütünleşmemiş elitler"dir. Bölünmüş elitlerde karşılıklı güvenin olmaması, ideolojik kamplaşma ve rakipler arası çatışma karakteristiktir. Ahmet Serdar'ın Avazhan'ın Çambil'den uzakta olmasından ve Köroğlu'nun yaşlılığından faydalananarak tahtı ele geçirmeye çalışması, rekabetin barışçıl yollarla değil, fırsatçılık ve entrikayla yürütüldüğünü göstermektedir.

Melle Sevdagar Destanı'nda da benzer bir durum görülmektedir. Köroğlu'nun dayısı Ahmet Serdar, Köroğlu öldükten sonra onun tahtına geçmek istediğinden Avazhan'ı rakip olarak görür ve hem Avazhan'dan hem de onun ailesinden kurtulmak ister. Destanda Ahmet Serdar erkek suretinde Çambil'e gelen kişinin kız olduğunu anlar. Köroğlu'nu kandırarak gelen kızı misafir eder ve ona sahip olmaya çalışır. Ancak gelen kız Ahmet Serdar'ı dövüp bayıltarak oradan kaçır. Zor duruma düşen Ahmet Serdar Avazhan'ın gelen kızın ardından Çambil'den ayrıldığını duyunca bu durumdan faydalananarak Köroğlu'na yalan söyler. Cura Eşmirza nüshasında baygın yatan Ahmet Serdar, Köroğlu'nun karşısına nasıl çıkacağını düşünürken önce Avazhan'ın evine uğrayıp ondan haber almayı ister. Eğer Avazhan kızıdan haberdar olup onun ardından gittiye kellesinin kurtulduğunu, gitmediyse kellesinin gideceğini söyler.

Avval atga minayın,	Önce ata bineyim,
Avaz havlisidan habar alayın,	Avaz'ın avlusundan haber alayım,
Agar Avaz habar tapıb,	Eğer Avaz haber alıp,
Şu kızını ketgan bolsa kuvıb.	Şu kızı gitmiş olsa kovalayıp.
Agar Avaz ham menday bulıb	Eğer Avaz da benim gibi olup
Yatgan bolsa gaflette,	Yatmışsa gaflette olup,
Başımdan ketgandi davlatim,	Başımdan gitti devletim,
Goroğlı oldiga neçün baraman, Goroğlı'nun karşısına nasıl çıkarım,	
Kalmadı manda takatim.	Kalmadı benim takatim.

Avazhan'ın gelen kızın ardından gittiğini öğrenen Ahmet Serdar bu durumdan faydalanıp kırk yiğidi de yanına katar ve onları şahit göstererek Köroğlu'na, Avazhan'ın evine gelip kendisini bayılarak misafirini alıp gittiğini söyler. Bunun üzerine Köroğlu sinirlenip Çambil'de yetkiyi Ahmet Taga'ya verdiğini, Avazhan'ın evini talan ettirip oğlunu, kızını ve karısını pazarda satmasını söyler (Afzalov, 1989, s. 319-322). Görüldüğü üzere dayısının ve yanındaki kırk yiğidin sözlerine inanan Köroğlu Avazhan'ın malını talan ettirip evini yıktırır. Ailesini de Ahmet Serdar'a sattırır. Abdunnazar Poyanov nüshasında Avazhan'ın kızın ardından gittiğini öğrenen Ahmet Serdar Köroğlu'nun huzuruna çıkıp Avazhan'ı şikâyet eder. Ahmet Serdar; "gelen misafirin Şahdarhan'ın kızı olduğunu, Avazhan ile önceden anlaştıklarını söyler. Avazhan'ın akşam evine girip başına vurarak sekiz dişini kırdığını, daha önce de tüccarlardan onun Şahdarhan ile birlikte planlar yaptığını duyduğunu, Şahdarhan'ın ordusunu alıp gelerek Çambil'i ele geçireceğini belirtir. Daha sonra dün kötü bir düş gördüğünü bunu yapmasa bile Gürcistan'a gidip ordu getirterek Çambil'i yakıp yıkacağını söyler." Bunun üzerine Köroğlu küçük bir soruşturma yaparak Avazhan'ın nerede olduğunu öğrenmeye çalışır. Ancak onu ve Kırat'ı bulamayınca dayısına inanır. Ahmet Serdar'ın tavsiyesi ile Avazhan'ın iki çocuğunu ve karısını Çambil'de köle yaptığını ve onların inisiyatifinin Ahmet Serdar'da olduğunu ifade eden bir ferman yazar (Eşenkulov vd. 2019, s. 314-319). Çarşenbi Bahşı nüshasında da Ahmet Serdar; "gelen kişinin kız olduğunu, Avazhan ile önceden anlaştığını, Avazhan'ın kendisini döverek kızı alıp kaçtığını, giderken Bağdat'a gidip asker toplayarak Çambil'i ele geçireceğini söylediğini belirtir." Ahmet Serdar destanın bu nüshasında at bakıcılarını şahit olarak gösterir. At bakıcıları Ahmet Serdar'ın dediklerini doğrulayınca Köroğlu Ahmet Serdar'a yanına yirmi asker alıp Avazhan'ın evini yıkmasını, malını müsadere etmesini ve ailesini köle olarak satmasını söyler (Eşenkulov vd. 2019, s. 42-48). Görüldüğü üzere destanın bütün nüshalarında Köroğlu dayısının söylediklerine inanarak Avazhan'ın evini yıktırılmış, mallarını talan ettirmiş ve ailesini pazarda köle olarak sattırmıştır.

Pareto'ya göre toplumda elitler sabit kalmaz, sürekli bir "elit dolaşımı" yaşanır. Ancak mevcut elitler bu dönüşü engellemek için çeşitli araçlar kullanır (Pareto, 1935, s. 1787-1797'den aktaran; Delican, 2012, s. 325). Hem Köroğlu hem de Avazhan idareci elit grubundandır. Ahmet Serdar'ın dediklerine inanan Köroğlu, Avazhan'ın tahtı kendisinden alacağını düşünür. Bu durum bir elitin diğerini baskı altına alarak ortadan kaldırması anlamına geldiğinden iki elit arasında çıkar çatışması ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Köroğlu dayısının isteklerini kabul ederek Avazhan'ın ailesine ve evine zarar verilmesini kabul etmiştir. Yaşanan bu süreç bir diğer elit olan Ahmet Serdar ile Köroğlu arasında çıkar birlikteliği sağladığından tarafları birbirine yakınlaştırmıştır. Ancak destanın bütün nüshalarında Avazhan çıktığı seferden döndükten sonra Çambil'e gelip Köroğlu ile görüşünce ailesinin başına gelenleri öğrenir ve Köroğlu Ahmet Taga'nın kendisini aldattığını fark eder.

Çarşenbi Bahşı nüshasında Köroğlu rüyasında Avazhan'ın günahsız olduğunu, ailesini boşuna sattırdığını öğrenir.

Tagam dedim, aytgan gapiga kirdim,
Kir sanagan yulıga cilavım burdım,
çevirdim,

İmansızga bugün üzım yuttırdım,
Tohmat bilan bolalarnı sottırdım,

Dayım dedim, söylediği söze inandım,
Gir (yürü) dediği yola dizginlerimi
İmansıza bugün kaybettim,
Töhmet ile çocukları sattırdım,

Puşeymonda yıgılayapman uksınıb.

Pişmanım bundan ağlıyorum.

(Eşankulov vd. 2019, s.122).

Avazhan Çambil'e geldikten sonra olanları duyar ve Köroğlu'nun karşısına çıkar. Köroğlu hata ettiğini, pişman olduğunu söyleyince Avazhan atasına karşı elinin kalkmayacağını, başına gelenlerin aslında kaderi olduğunu, ailesini ölü veya sağ bulup geri geleceğini söyleyerek oradan ayrılır (Eşankulov vd. 2019, s.132-133). Görüldüğü üzere Avazhan hatalarına rağmen Köroğlu'nu hoş görmüştür. Onun atası olduğunu, kendisinden ona bir zarar dokunmayacağını, ailesini bulduktan sonra geri döneceğini söyleyerek uzlaşmacı bir yol izlemiştir. Nitekim Avazhan ailesini kurtarıp getirdikten sonra Avazhan'ın oğlu Nurali babasından müsaade isteyerek Ahmet Taga'yı cezalandırmak istediğinde Avazhan ona arada Köroğlu'nun olduğunu, bu yüzden Ahmet Taga'ya eziyet edebileceğini ancak onu öldürmemesi gerektiğini söyler. Destanın sonunda Köroğlu tahtını Avazhan'a bıraktığını ilan eder (Eşankulov vd. 2019, s. 188-190).

Cura Eşmirza nüshasında Avazhan Çambil'e gelip olanları öğrenince Köroğlu'na lanet ederek ona "Na'let sizga, rahmat bizga bek ota" (Lanet size, rahmet bize bey ata) der (Eşankulov vd. 2019, s. 363). Köroğlu hatasını anladığından Avazhan'ın gelişini kutlayarak kendisini affettirmeye çalışır. Avazhan ailesini kurtarıp getirirken bütün şehri süsleterek büyük bir şenlik tertip eder. Dokuz gün dokuz gece toy düzenler. Kendisini kandıran Ahmet Taga'yı giriş kapısına asıp giren çıkan herkesin ona birer yumruk vurmasını emreder. Böylece Avazhan'a kendisinin de aldatıldığını göstermek ister (Eşankulov vd., 2019, s. 374). Köroğlu'nun da aldatıldığını gören Avazhan herhangi bir kin gütmez ve aradaki uyuşmazlığı uzlaşa ile sonlandırır.

Şaberdi Baltayev nüshasında Avazhan Çambil'e gelip atası Köroğlu'ndan olanların sebebini sorunca Köroğlu yaptığı hatayı anlayıp Avazhan'ın kendisini vurmasını ister. Ancak Avazhan, "hiç oğul atasını vurur mu?" der. (Eşankulov vd. 2019, s. 229). Bu nüshada da Avazhan aldatılan ve ailesine yapılanlara göz yuman atasına kin gütmez. Ancak ailesini kurtardıktan sonra Oğlu Nurali'yi çağırır. Köroğlu'na vermek üzere bir mektupla onu Çambil'e gönderir. Mektup'ta Köroğlu'na; "on sekiz gece ve gündüzden sonra Çambil'e varacağız, benim mekânım altından yeniden kurulmazsa Köroğlu'nun yurdu bana haram olsun, ata yurdum Gürcistan'a giderim." der (Eşankulov vd. 2019, s. 267). Köroğlu bu mektubu aldıktan sonra etrafındakilere emrederek Avazhan'ın isteğini gerçekleştirir. Böylece Köroğlu ile Avazhan arasındaki problem çözülmüş olur.

Abdunnazar Poyanov nüshasına baktığımızda çıktığı yolculuktan Çambil'e dönen Avazhan ailesinin başına gelenleri öğrenince Köroğlu'nun karşısına çıkıp hangi sebeple onların köle pazarında satılmasına izin verdiğini sorar. Bunun üzerine Köroğlu yaptığı hatadan dolayı pişman olup oğluna dönerek, kılıcını almasını, kellesini kesmesini söyler. Avazhan atasına, esas suçlunun Ahmet Taga olduğunu, kendisi arada olmasaydı onun kellesini teninden ayıracağını söyler. Köroğlu'na kılıç kaldıramayacağını, ok atamayacağını, onun yüzüne bile dik bakamayacağını ifade eder. Sadece ondan atını ister. Eğer çocukları öldüyse Çambil'e bir daha gelmeyeceğini, Gürcistan'a gideceğini söyler (Eşankulov vd. 2019, s. 336-339). Köroğlu'nun pişman olduğunu gören Avazhan ona düşmanlık etmez. Esas suçlunun Ahmet Taga olduğunu ancak arada Köroğlu olduğu için onu öldürmeyeceğini belirtmiştir. Avazhan ailesini kurtardıktan sonra oğlu Nurhan'ı önden göndererek Köroğlu'na vermesi üzere bir mektup

verir. Mektupta “Ey babacığım, Nurhan torunun benden önce Çambil’e varacak, size bu mektubu verecek. Yaradan’a bin şükür olsun, çocuklarımı sağ salim buldum. Çambil’de benim evim viran edilmişti. Ben gelene kadar yeniden avlulu bir yer yaptırıverin, yaşanan diğer şeyleri affettim.” der (Eşankulov vd. 2019, s. 389-391). Köroğlu oğlunun dediklerini gerçekleştirir, oğlu ve ailesi geldikten sonra kırk gün kırk gece düğün yapar.

Melle Sevdagar Destanı’nın dört nüshasında da Avazhan ile Köroğlu arasındaki anlaşmazlık uzlaş ile çözülmüştür. Çünkü idareci sınıfındaki her iki elit de ellerindeki gücü ve konfor alanını kaybetmek istemez. Köroğlu başta dayısının yönlendirmesi ile Avazhan’ın ailesine zarar verilmesine müsaade eder ancak Ahmet Taga’nın kendisini aldattığını fark edince aslında Avazhan ile herhangi bir çıkar uyumsuzluğunun olmadığını anlar. Bundan dolayı Avazhan’a pişmanlık bildirir. Bu pişmanlığını ise Avazhan’a kendisini öldürmesini söyleyerek ifade eder. Ancak Köroğlu’nun hata yapmasına sebep olan kişinin Ahmet Serdar olduğunu bilen Avazhan babasına karşı kin gütmeyi ve onu affeder. Baba oğul arasındaki sorun, problemin sebebinin her iki tarafça anlaşılması, Köroğlu’nun af dilemesi, Avazhan’ın yıktırdığı evini yeniden yaptırmayı, onun ve ailesinin gelişini kutlayarak şenlik düzenlemesi ve tahtı Avazhan’a bırakacağını söylemesi ile çözülmüştür. Köroğlu’nun Avazhan’dan özür dilemesi, onun gelişini şenlik tertip ederek kutlaması Avazhan’ın itibarını yeniden kazanmasını sağlamıştır. Evini daha güzel bir şekilde yaptırmayı Avazhan’a konfor alanını yeniden sunmuştur. Kendisinden sonra tahtı ona bırakacağını söylemesi ise her iki idareci elitin çıkar çatışmasını ortadan kaldırmıştır.

Avazhan ve Ahmet Serdar Arasındaki Çatışma ve Uzlaşılar

Melle Sevdagar Destanı’ndaki esas çatışma Köroğlu’ndan sonra taht için aday gösterilen Avazhan ile tahtı almak isteyen Ahmet Serdar arasındadır. Ahmet Serdar bu destanın kötü karakteri olarak karşımıza çıkmaktadır. Pareto, seçkinleri ekonomik ve siyasi örgütlenmeleri çerçevesinde değerlendirerek siyasi seçkinleri ikiye ayırır. Bunlardan ilki halkı kurnazlıkla yöneten *tilkiler*dir. Bu tip yalan söyleyerek, manipüle ederek ve entrika çevirerek iktidarı ele geçirmeye çalışır. İkincisi, güçlerine dayanarak yöneten *aslanlar*dir. Bu tip ise fiziksel gücü, yiğitliği, adaleti ile halk tarafından kabul görür (Vilfredo, 2013, s.13). Pareto’nun seçkinlere dair yaptığı bu sınıflandırmada Köroğlu *aslanlar* grubuna girerken Ahmet Serdar *tilkiler* grubuna girmektedir. Çünkü Ahmet Serdar her defasında Köroğlu’nun arkasından işler çevirmekte, tahtı ele geçirmek için bulduğu her fırsatı değerlendirmektedir.

Ahmet Serdar’ın bazı zaafları da vardır. Bunlardan biri ilerleyen yaşına rağmen kadın düşkünü (hatınbaz) olmasıdır. Bu destanın dört nüshasında da Köroğlu’nun dayısı Ahmet Taga, Çambil’e erkek kıyafetinde gelen kişinin kız olduğunu anlar ve Köroğlu’nu ikna ederek gelen kişiyi kendi evinde ağırlar. Bu esnada gelen kişinin kız olduğunu bildiğinden ona sahip olmak ister. Ancak kız, Ahmet Taga’yı döverek bayıltır, dişlerini kırar ve ondan kurtulur. Çambil’den çıkarken Avazhan’ın evine gider.

Abdunnazar Poyanov nüshasında Avazhan’la karşılaşan kız, kendisinin Mısır padişahının kızı olduğunu, kendisini almak isteyen kişinin Mısır’a gelip müsabakalara katılması gerektiğini söyler ve oradan uzaklaşır. Kızın arkasına düşen Avazhan çeşme başında onunla karşılaşınca kız ona Ahmet Taga’nın kendisine yaptıklarını anlatır. “Ben Çambil’in adamı mert, yiğit, misafirperver, dürüst diye düşünürdüm ama değilmiş. Kadın düşkünü, yalancı, kurnaz, sarhoş, lanet kişilermiş. Köroğlu’nun güvendiği dayısı yaşı sekseni geçse de hayvan kılıklı biri. Ona rast gelenin başı belada demektir. Çambil’in yaşlısı böyleyse gencini söylemeye gerek yok.”

(Eşankulov vd. 2019, s. 289). Çarşenbi Bahşı nüshasında Ahmet Taga'dan kurtulan kız Avazhan'ın kapısına gelerek kendisinin Bağdat'tan geldiğini söyleyerek Ahmet Taga'nın yaptıklarını anlatır. "Çambil halkını yiğit, mert, kılıç ustası, aslan olarak düşünmüştüm ama siz şeytan, imansız, kadın düşkünü imişsiniz. Yaşlı serdar Ahmet ise iki ayaklı it imiş?" diyerek Avazhan'ın da bunlardan olduğunu, cesareti varsa kendisini takip etmesini söyler ve atını sürerek uzaklaşır (Eşankulov vd. 2019, s. 35). Şaberdi Baltayev nüshasında Karahan isimli padişahın kızı Ahmet Taga'yı sarhoş edip ondan kurtulduktan sonra Avazhan'ın evine gidip olanları anlatır ve kendisini almak üzere Avazhan'ı müsabakalara çağırır (Eşankulov vd. 2019, s. 200). Destanın üç nüshasında kız, Ahmet Taga'dan kurtulduktan sonra Avazhan'ın evine giderek onun kendisini takip etmesini sağlar. Böylece Avazhan Çambil'den uzaklaşmış olur.

Halk anlatılarında idealize edilen idareciler çoğunlukla sıradan insanların sahip olduğu zaafları bulunmayan kişilerdir. Bu idareciler aynı zamanda anlatıdaki iyi karakterlerdir. Ancak Ahmet Serdar bu türden bir kişi değildir. Özbek sahası Köroğlu Destanı'nda hem Köroğlu hem de Avazhan hırs ve kadın düşkünlüğü gibi kötü özelliklere sahip kimseler değildir. Bu iki kahraman her defasında başka ülkelerden getirdikleri kızları, askerleri veya yakınları ile evlendirir. Ancak Ahmet Serdar ilerlemiş yaşına rağmen kız olduğunu fark ettiği kişiyi Köroğlu'nu kandırmak suretiyle evinde ağırlayıp ona sahip olmak ister. Bu durum halk nazarında Köroğlu'nun dayısı Ahmet Serdar'ın ideal bir kahraman olmadığını gösterir. Yani hem anlatıcı hem de dinleyici Ahmet Serdar'ı ideal bir idareci olarak görmemektedir. Bu durum ile ilgili Mosca, her toplumda yöneten bir azınlığın bulunduğunu ancak bu azınlığın yalnızca güçle değil, ahlaki ve entelektüel meşruiyetle de iktidarda kaldığını ifade eder (1939, s. 68). Ahmet Serdar'ın ahlaki zaafları onun halk nazarındaki meşruiyetini ortadan kaldırmaktadır.

Ahmet Serdar'ın bir diğer kötü özelliği de yalan söylemesi ve aldatmasıdır. Destanın dört nüshasında da Çambil'e gelen kız, Ahmet Serdar'dan kendini kurtarıp Avazhan'ın karşısına çıkarak onun Çambil'den uzaklaşmasına neden olunca zor durumda kalmış olan Ahmet Serdar bu durumu fırsata çevirir ve Avazhan'a iftirada bulunur. Ahmet Serdar Köroğlu'na, Avazhan'ın Çambil'den kaçtığını, gelen kişi ile birlikte atasının ülkesine gidip ordu ile Çambil'i almak üzere geri döneceğini söyler. Ahmet Serdar'ın yalan söyleyerek Köroğlu'nu aldatması sonucu Avazhan hain ilan edilmiş ve ailesi haydutların eline düşmüştür. Avazhan'ın hain ilan edilmesi onun aynı zamanda itibarının da elinden alınmasına neden olmuştur. Böylece Avazhan artık tahtın varislerinden biri değildir. Bu durum Avazhan için Ahmet Taga'yı düşman haline getirmiştir. Yaşanan olaylardan sonra aynı ailenin bireyleri olan Ahmet Taga ve Avazhan'ın yeniden bir arada yaşaması oldukça zor bir ihtimaldir. Ancak Türk destan geleneğinde bey soyundan gelen kimseler arasında yaşanan sorunlar kan dökülmediği sürece uzlaşma ile neticelendirilmektedir.

Ahmet Taga'nın yaptığı kötülük anlaşılınca Aybelend isimli kızı Köroğlu'na gelerek babasının affedilmesini ister. Fakat Köroğlu buna karar verecek kişinin kendisi olmadığını söyler ve onu Avazhan'a gönderir. Avazhan af dilemesi için Aybelend'i karısı Cüzümköz'e, o da Aybelend'i kızı Gülinar'a gönderir. Gülinar karşısına gelerek babasının affedilmesini isteyen Aybelend'e "Sulton Suyagini hurlamas, bidev at çapıb terlamas. U kuni bobomız hurlasa ham biz hurlamasmız.". (Sultan kendi kanından olan kişiyi hor görmez, bedevi at koşup terlemez. O gün babamız bizi hor gördüyse de biz onu hor görmeyiz) der. Daha sonra Ahmet Taga'nın affedilmesi için üç gün üç gece Nurali ile birlikte vakit geçirmesini/birlikte olmasını yani evlenmesini ister. Aybelend bunu kabul eder ve böylece Ahmet Taga öldürülmez (Eşankulov

vd. 2019, s. 376). Görüldüğü üzere burada Ahmet Taga bey soyundan olması sebebiyle öldürülmemiş, hatta kızı ile Avazhan'ın oğlu Nurali evlendirilerek daha yakın akrabalık ilişkisi tesis edilmiştir. Ancak buradaki evlilik, Anadolu'nun bazı bölgelerinde de görülen kan davalarını sonlandırmak, işlenen cinayeti örtbas etmek için zarar gören veya öldürülen kişinin ailesine bedelsiz bir şekilde bir kızın verilmesi durumuna benzer bir evlilik türüdür (Akyüz, 2018, s. 27).

Çarşenbi Bahşı nüshasında Avazhan ile Ahmet Taga arasındaki uzlaşma ise şu şekilde sağlanmıştır. Avazhan Çambil'e gelip olanları öğrenince Ahmet Taga'yı yakalayıp bir dut ağacına ellerini çivileyerek bağlayıp tellal çıkartır. Tellallar, "Avazhan ailesini bulup getirene kadar her kim Ahmet Taga'ya merhamet edip yemek veya su verip ellerini çözerse Avazhan onun canını alarak malını talan edecek" şeklinde bağırarak sokaklarda dolaşır (Eşankulov & Çoriyev, 2019, s.130). Avazhan ailesini bulup getirdikten sonra oğlu Nurali Ahmet Taga'yı cezalandırmak istediğinde Avazhan onun Köroğlu'nun dayısı olduğunu, bu yüzden öldürmemesi gerektiğini söyler. Ahmet Taga'nın iki kızından biri Melle Sevdagar'ın oğlu ile diğeri ise Avazhan'ın adamlarından biri ile evlendirilir (Eşankulov vd. 2019, s. 189).

Şaberdi Baltayev nüshasında Avazhan'ın oğlu Nurali Çambil'e gidinde Ahmet Taga ile karşılaşır. Ahmet Taga ona şaka yaptığını, kızını kendisine eş olarak vereceğini söylese de Nurali onu dinlemez. Ahmet Taga'nın gözünü oyup, dilini, kulağını kesip kamçılarla vurarak onu Çambil'den çıkarır. Ahmet Taga'nın kızı Akbilek'i de kendisine eş olarak alır (Eşankulov vd. 2019, s. 271). Abdunnazar Poyanov nüshasında ailesini kurtaran Avazhan Çambil'e önden oğlu Nurhan'ı gönderir. Ahmet Taga ile karşılaşan Nurhan onu sıkıca bağlayıp eşeğe ters bindirerek sokaklarda gezdirir (Eşankulov vd. 2019, s. 389).

Görüldüğü üzere destanın dört nüshasında da Köroğlu'nun dayısı olan Ahmet Serdar'a bazen Avazhan bazen de Nurali tarafından küçük zararlar verilmiştir. Ayrıca affedilmesi için Ahmet Serdar'ın kızı bedel olarak Avazhan'ın oğlu evlendirilmiştir. Higley ve Burton'a göre bazı toplumlarda elitler arasında uzlaşma kültürü gelişmiştir. Bu durum elit sürekliliğini sağlar. Uzlaşmaya dayalı bütünleşmiş seçkin modeli de denilen bu grup için toplumda elitlerin dönüşümü kadar, uzlaşma yoluyla elitlerde süreklilik sağlamak da önemlidir (1989, s. 247-248). Destanın bütün nüshalarında Ahmet Serdar'ın ölümle cezalandırılmayıp üç nüshada da kızı vasıtasıyla affedilmesi, halk anlatılarında elitlerin tamamen dışlanmak yerine akrabalık bağlarıyla sistem içinde tutulduğunu gösterir. Bu, "seçkinler arası uzlaşma" kavramına karşılık gelir.

Özbek sahası Köroğlu Destanı'ndaki elitlerden birisi de Avazhan'dır. Ancak onun elitliği kan bağı ile oluşmuş bir elitlik değildir. Köroğlu tarafından kaçırılmak suretiyle üvey evlat edinilmiş, böylece elit kesime dahil olmuştur. Fakat destan metninde Avazhan Köroğlu gibi bir elitin üvey oğlu olmasından ziyade gücü, cesareti, zekâsı gibi bireysel özellikleri ile ön plana çıkmaktadır. Bu durum Pareto'nun belirttiği bütün elitlerin kan bağı ile belirlenmediği, üstün yeteneklere sahip sıradan kişilerin de zamanla elitler içerisine dahil olabildiği düşüncesi ile uyuşur (Pareto, 1935, s. 1423-1426.) Ahmet Serdar her ne kadar kurnazlıkla yönetimi ele geçirmeye çalışan *tilkiler* grubunda olsa da Türk toplumunda kutsal olduğuna inanılan kanı taşımaktadır. Dolayısıyla sonradan elit olan kişilerce öldürülmesi uygun değildir. Bu yüzden de yaptığı bunca kötülüğe rağmen öldürülmez.

Sonuç

Özbek sahası Köroğlu destanı, yalnızca epik bir anlatı örneği değil; aynı zamanda toplumun iktidar yapısını, elitler arası ilişkileri ve meşruiyet arayışını yansıtan önemli bir kültürel mirastır. Bu çalışmada ele alınan Melle Sevdagar Destanı'nda elit kesimdeki kişiler arasında iki çeşit çatışma ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki Ahmet Serdar tarafından aldatılan ve Avazhan'ın ailesinin köle pazarında satılmasına izin veren Köroğlu ile Avazhan arasındaki anlaşmazlıktır. İkincisi ise Avazhan ile Köroğlu'nun dayısı olan Ahmet Serdar arasındaki çatışmadır. Aynı elit sınıfa ait olan Avazhan ve Köroğlu arasındaki çatışmanın temelinde ideolojik farklılıklardan ziyade, bireysel çıkarlara dayalı entrikalar ve yanlış yönlendirmeler yatmaktadır. Bu çatışma doğrudan bir iktidar mücadelesi değil, daha çok sadakat, güven, hile ve meşruiyet gibi kavramlar etrafında örülmüş bir çatışmadır. Ahmet Serdar'ın entrikalarıyla başlayan çatışma süreci, anlatının ilerleyen bölümlerinde çözülmeye başlamış, Avazhan'ın affediciliği ön plana çıkmıştır. Avazhan ile Ahmet Serdar arasındaki çatışmada seçkinler arası uzlaşma ön plana çıkmaktadır. Burada Ahmet Serdar'ın kutsal kanı taşıması, çatışma sonrası bedel olarak kızını Avazhan'ın oğlu ile evlendirerek akrabalık ilişkisi kurması uzlaşmayı beraberinde getirmiştir. Destandaki üç elit figür arasında dikkat çekici hususlardan biri, Köroğlu ve Ahmet Serdar her ne kadar geleneksel gücün temsilcileri olsa da, elit değişimi sürecinde Avazhan'ın affediciliği ve ahlaki tutumuyla yükselen yeni elit olarak ön plana çıkmasıdır.

Elit teorilerine göre Köroğlu gücüne dayanarak hükmeden *aslanlar* grubunda iken destandaki çatışmaların ortaya çıkmasına sebep olan Köroğlu'nun dayısı Ahmet Serdar kurnazlıkla iktidarı ele geçirmeye, yönetmeye çalışan *tilkiler* grubundandır. Avazhan ise idareci bir elit olan Köroğlu tarafından kaçırılan ancak cesaret, zekâ, güç gibi bazı kabiliyetleri ile seçkinler arasına yükselmeyi başarmış olan elitleşmiş kişilerdendir. Destanda, merkezi Çambil olan devletin idarecileri yani elit kesimi arasında yaşanan uzlaşmazlıklarda taraflardan hiçbiri öldürülmemiştir. Bu durumun en önemli sebebi Köroğlu ve Ahmet Serdar'ın kutsal kanı taşımalarıdır. Anlatı kahramanı Avazhan ise anlatıda yaşanan çatışmaların mağdur tarafıdır. Ancak bunların dışında bu elitler arasında çıkar birlikteliği de söz konusudur. Taraflar konfor alanlarını kaybetmemek, düzenlerinin devam etmesini sağlamak, birbirlerinin taraftarlarını karşılarına almamak gibi sebeplerle uzlaşma yolunu seçmiştir.

Sonuç olarak, Melle Sevdagar Destanı hem iktidar ve elit ilişkilerini konu edinmekte, hem de toplumsal vicdanı ve kültürel değerleri merkeze alan ahlaki bir çözümleme sunmaktadır. Destandaki elitler arası çatışmaların nedenleri ve çözümleri, aynı zamanda halkın adalet, sadakat ve doğruluk gibi değerlere verdiği önemi göstermektedir. Bu yönüyle destanlar, halk belleğinde etik ve meşruiyet temelinde ideal bir yönetim fikrinin taşıyıcısı olarak da okunabilir.

KAYNAKÇA

- AFZALOV, M. (1989). *Nurali*. (Hzl. Tura Mirzayev ve Zubeyde Huseinova). Taşkent: Gafur Gulam Namıdegi Edebiyat ve Sanat Neşriyatı.
- AKYÜZ, Ç. (2018). "Berdel Evliliği Üzerine Kalitatif Bir Araştırma Mardin Örneği". *Uluslararası Folklor Akademi Dergisi*. 1/1: 17-34.
- ASLAN, A. (2003). "Eşitsizliğin Teorik Temelleri: Elit Teorisi". *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 6/ 2: 115-135.
- BABAHAN, A. (2020). "Siyaset ve Toplum Yaşamında Seçkinler". *Siyaset Sosyolojisi* (Ed. Musa Yavuz Alptekin). Ankara: Nobel: 221-253.
- BAYAT, F. (2009). *Türk Destancılık Tarihi Bağlamında Köroğlu Destanı*. İstanbul: Ötüken.
- BAYRAK, M. (2014). *Eşkıyalık ve Eşkiya Türküleri*. Ankara: Özge Yayınevi.
- BEGMATOV, E. vd. (2006). *Özbek Tilining İzahlı Lugatı*. Taşkent: Özbekistan Milli Ensiklopediyası Devlet İlmiy Neşriyatı.
- ÇERİBAŞ, M. (2021). "Türk Kültüründe Kut İnancı ve Kut Aktarma Yolları". *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*. 14/36: 1185-1206.
- ÇINAR, A. A. (1996). "Orta Asya Türk Kültüründe İşanlık Geleneği". *Bilig*. 1: 55-59.
- DELİCAN, M. (2012). "Elite Theories of Pareto, Mosca and Michels". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. 43-44: 323-335.
- DİVİTÇİOĞLU, S. (2000). *Kök Türkler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ERGİN, M. (1970). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- ERGİN, M. (2004). *Dede Korkut Kitabı I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- EŞANKULOV, C.- Çariev, R. (2019). *Melle Sevdagar*. Taşkent: Akademik Neşriyat.
- HARMAN, C. (2010). *Halkların Dünya Tarihi: Taş Çağından Yeni Binyıla*. (Çev. Uygur Kocabaşoğlu). İstanbul: Yordam Kitap.
- HİGLEY, J.-Burton, M. G. (2012). "The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns (1989)". *Historical Social Research*, 37(1), 245-268.
- MİLLS, C. Wright (1974). *İktidar Seçkinleri*. (Çev. Ünsal Oskay). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- MİRZAYEV, T.- İşankul, C. (2011). *Özbek Destanları IV-Huşkeldi ve Belagerdan*. (Akt. Rıdvan Öztürk). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MİRZAYEV, T. vd. (2023). *Hasanhan*. Taşkent: Gafur Gulam Namıdegi Neşriyat.
- MOSCA, G. (1939). *The Ruling Class*. New York and London: McGraw-Hill Book Company
- ÖNCÜL, K. (2010). *Eski Türk Kültürü ve Halk Edebiyatı Ürünlerinde Başkaldırı Kavramı*. Elazığ: Manas Yayınları.
- ÖNDERMAN, M. (1991). *Siyasal Elitizm Kuramı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- PARETO, V. (1935). *The Mind and Society. A Treatise on General Sociology*. New York: Dower.
- PARETO, V. (1968). *The Rise and Fall of the Elites: An Application of Theoretical Sociology*. New Jersey: The Bedminister Press.
- PARETO, V. (2013). *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü*. (Çev: Merve Zeynep Doğan). Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- ROSENSON, B. A.- Schmeisser H. E. (2007). "Elitism". (Ed. William A. Darity Jr.) *International Encyclopedia of Social Sciences, 2nd edition*. USA: Macmillan Reference USA: 566-577.
- SAİDOV, M. vd. (2023). *Gulnar Peri*. Taşkent: Gafur Gulam Namıdegi Neşriyat.
- SULTİ, R. (1998). *Edigey Destanı*. Ankara: Türksoy Yayınları.
- TOGAN, Z. V. (1982). *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi, Tercime ve Tahlili*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- YÜCEL, D. (2007). *Özbek Destanları II-Melike Ayyar Destanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

Elite theories are approaches that focus on how minorities in ruling positions (elites) emerge within social structures, how they maintain their power, and how this power transitions over time. In particular, Vilfredo Pareto and Gaetano Mosca are among the pioneers who systematically examined the concept of elites in modern sociology. According to this theory, societies are always governed by a minority elite; although elites may change over time, the division between rulers and the ruled remains permanent. In this context, folk narratives are not only cultural products but also texts that reflect traces of social structures and elite transformations. The Melle Sevdagar Epic, belonging to the Uzbek tradition, serves as a significant source for understanding these transformations and elite conflicts.

The central figure of the epic, Avazhan, is a character who rises from among the people and distinguishes himself through honesty, courage, and hard work. However, he is marginalized and scorned by Köroğlu and Ahmet Serdar, who represent the established elite class. These oppositions reflect not only personal enmity but also class-based conflicts. According to Pareto's theory of elite circulation, the elite class in societies renews itself over time; however, existing elites are reluctant to relinquish their positions. In this sense, Avazhan's rise represents the emergence of a new elite, while the reactions of Köroğlu and Ahmet Serdar reflect the old elite's efforts to preserve their status.

Ahmet Serdar is portrayed as a typical representative of the elite class. He maintains his power and position with an arrogance detached from the values of the people. His exclusion of Avazhan aligns with classical elite behaviors aimed at preventing the rise of individuals from lower classes. According to Mosca's theory, this behavior is an expression of ideological domination: elites legitimize their position not only through material means but also through symbolic and cultural tools. Ahmet Serdar's condescending attitude toward Avazhan demonstrates how the current elite attempts to preserve its power through such mechanisms.

Köroğlu, on the other hand, appears as a more complex figure throughout the epic. Although he does not exhibit direct hostility toward Avazhan, he functions as a maintainer of the existing order. His silence and seemingly neutral stance reflect the elite class's strategy to preserve the status quo.

In the end, Köroğlu's acknowledgment of Avazhan's innocence and superiority illustrates that value judgments can influence elite selection. This indicates that elite transformation is shaped not only by internal conflicts but also by the society's perception of legitimacy. Avazhan embodies the new elite profile desired by the people: just, brave, diligent, and aligned with the common folk. Thus, the epic transforms from a simple tale of individual heroism into an ideological narrative reflecting the people's mental conception of leadership figures.

In conclusion, when evaluated within the framework of elite theories, the Melle Sevdagar Epic provides rich examples of how elites are formed, how they conflict, and how they transform. The conflicts between Avazhan and Köroğlu, and between Avazhan and Ahmet Serdar, are powerful narratives that reflect traces of class struggles and debates on legitimacy in folk literature. These narratives not only shed light on the past but also help us understand contemporary sociological structures.

UGARİT'TE TANRIÇA AŞERA VE İKONOĞRAFİLERİ

Aslı KAHRAMAN ÇINAR*

ÖZ

İnsanlık tarihi boyunca tanrılar, tanrıçalar ve kutsal figürler, inanç sistemlerinin merkezinde yer almış ve kültürel gelişimi derinden etkilemiştir. Bu figürler yalnızca dini inanışları değil, aynı zamanda toplumsal yapıları, siyasi düzenleri ve bireylerin dünyayı algılama biçimlerini de şekillendirmiştir. Ugarit panteonunun önemli tanrıçalarından biri olan Aşera, bu çerçevede özel bir yere sahiptir. Ne var ki, Aşera'nın kimliği ve tarih içindeki yeri, farklı kültürlerin etkileşimi sonucunda sıklıkla bulanıklaşmış, isimleri ve işlevleri birbirine karışmıştır. Kimi zaman Astarte ile eş tutulmuş, Ugaritçede Athirat adıyla anılmış, hatta İbrani geleneklerinde Tanrı Yahve'nin eşi olarak betimlenmiştir. Ancak bu isimlerin ve rollerin gerçekte birbirinden farklı mı, yoksa aynı tanrıçanın farklı kültürel tezahürleri mi olduğu konusu tarihçiler, arkeologlar ve din araştırmacıları arasında süregelen bir tartışma konusu olmuştur. Ugarit'te yapılan arkeolojik kazılarda bulunan yazıtlar ve ikonografik tasvirler, Aşera'nın çivi yazılı belgelerde yer alan unvan ve sıfatları ile ilişkilendirilmesine dair ipuçları sunmuştur. Bununla birlikte, bu çalışmada Aşera'nın Yahudilik içindeki tartışmalı konumuna detaylı olarak girilmeyecek, odak noktası Geç Bronz Çağı çerçevesinde ve Eskiçağ tarihi metodolojisi kapsamında ele alınacaktır. Çalışma, Aşera'nın Ugarit tanrılar panteonundaki yerini netleştirmek ve onun kimliğine dair yanlış anlamaları gidermek için yapılan bir girişimdir. Ugarit dünyasında Aşera'nın edindiği konum ile ilgili Türkçe literatüre katkı sunmak da makalenin amaçları arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eskiçağ Tarihi, Ugarit, Panteon, Tanrıça Aşera, İkonografi

IDENTITY AND ICONOGRAPHY OF THE GODDESS ASHERAH AT UGARIT ABSTRACT

Throughout human history, gods, goddesses and sacred figures have been at the centre of belief systems and have profoundly influenced cultural development. These figures have shaped not only religious beliefs, but also social structures, political orders and the way individuals perceive the world. Asherah, one of the most important goddesses of the Ugaritic pantheon, has a special place in this context. However, Asherah's identity and place in history have often been blurred as a result of the interaction of different cultures, and her names and functions have been confused. She was sometimes equated with Astarte, called Athirat in Ugaritic, and even depicted as the wife of the God Yahweh in Hebrew traditions. However, whether these names and roles are in fact different from each other, or whether they are simply different cultural manifestations of the same goddess, has been a subject of ongoing debate among historians, archaeologists and religious scholars. Inscriptions and iconographic depictions found during archaeological excavations at Ugarit have provided clues to the association of Asherah with the titles and attributes of cuneiform documents. However, this study will not go into the controversial position of Asherah within Judaism in detail, but will focus on the Late Bronze Age within the framework of ancient history methodology. The study is an attempt to clarify Asherah's place in the Ugaritic pantheon of deities and to dispel misconceptions about his identity. It also aims to contribute to the Turkish literature on the position of Asherah in the Ugaritic world.

Keywords: Ancient History, Ugarit, Pantheon, Goddess Asherah, Iconography

Giriş

Suriye ilk olarak yaklaşık bir milyon yıl önce Afrika'dan gelen ilk insanlar tarafından iskân edilir. Orta Paleolitik dönemde (yaklaşık 80.000-35.000 yıl önce) Suriye'de insan varlığı ve yerleşim adına yapılan çalışmaların devam eder. 10.000 yıl önce ise tarımın geliştiği önemli

Makale Gönderim Tarihi: 15.04.2025

Yayına Kabul Tarihi: 02.06.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, YOZGAT,

ORCID ID: 0000-0003-0969-7222, E-posta: asli.kahraman@yobu.edu.tr

bir merkez haline gelmeye başlar. Çeşitli bitki ve hayvan türlerinin evcilleştirilmesine ve yerleşik köy yaşamının başlangıcına tanıklık eder. Bunu takip eden Halaf kültürünün kalbi de Suriye'nin kuzeyindedir. Bu kültürün gelişimi, daha karmaşık kültürel yapılara geçişi ve nihayetinde milattan önce 3000 den sonra kentsel uygarlığın ortaya çıkışını işaret eder (Moore, 1988, s.3). Neolitik döneme gelindiğinde Kuzey Suriye kıyılarında sahil boyunca sıralanmış köylerin kurulduğu görülür. Kuzey Suriye'de Lazkiye limanının on bir kilometre kuzeyinde bulunan günümüzde Ras Şamra olarak bilinen fakat antik ismi ile Ugarit MÖ 2. bin yılın ortalarında varlığını iki yüzyıl kadar sürdürür (Kınal, 1963, s. 1). Bu şehrin halkı ise Levant kıyılarındaki Semitik halklardan biri olan Kenanlılardır (Gates, 2017, s.221). Ugarit, bereketli topraklara sahip olması ve Akdeniz kıyısında stratejik önemi nedeniyle çevredeki büyük krallıkların dikkatini çeker ve MÖ 8. yüzyıldan MÖ 2. yüzyıla kadar Hitit ve Mısır gibi büyük krallıkların işgaline uğrar. (Yon, 2006, s. 1). Bölgenin en eski yerleşimleri Geç Tunç Çağı'nın ilk evresine aittir. Yazılı belgelerden elde edilen veriler bugün Ras Şamra olarak bilinen merkezin Ugarit'in başkenti olduğunu kanıtlar (Klengel, 1965, s. 5; Van Wijngaarden, 2002, s. 16). Ras Şamra yakın zamana kadar bu gölgedeki en kapsamlı ve çeşitli arşivlerin bulunduğu küçük şehir devletlerinden yalnızca bir tanesidir (Kahraman Çınar, 2024, s. 102; Kuhrt, 2024, s. 393).

Ugarit kazılarını yürüten Prof. Schaffer Ras Şamra'da tapınak ve saray bölgesinde yaptığı kazılarda, ilahi isimlerin yer aldığı oldukça fazla sayıda belgeyi gün yüzüne çıkarır. Bu metinlerde Mezopotamya geleneklerinin izleri bulunur. Aynı bölgede bulunan bazı tabletlerde ise Tanrıların Ugarit dininden beklenen bir hiyerarşi ile sıralandığı metinler ortaya çıkarılır (Schaffer F. C., 1968, s. 42). Bu listeler Ugarit panteonu tanrıları ve tanrıçaları hakkında bilinmeyen birçok şeyinde açığa kavuşmasına yardım eder niteliktedir. Panteonun en önemli tanrıçalarından birisi olan Athirat, Kenan panteonunda Aşera olarak bilinir. İsmin tanrı listelerinde 'Aṯiratu şeklinde geçtiği görülür. Listede 'Aṯiratu ve 'Aṯtartu isimlerinin ikisi de Astarte olarak transkribe edilirken aslında birincisi Aşera (Aşerat/Aṯiratu/Athorat/Aşerah) ikincisi Astarte'yi işaret eder (bakınız tablo 1). Ugaritçe köklerine bakıldığında "(a)ṯrt" ve "ṯtrt" şeklinde iki farklı kökten geldikleri görülür. Aynı listede 'nt kökü ile verilen 'Anatu isminin de Tanrıça Anat için kullanıldığı görülür.

Aşera ismi, çivi yazılı belgelerde tanrıların annesi olarak geçmesine rağmen ikonografik temsilleri üzerine adına rastlanmaz. Bu çalışma çivi yazılı belgelerde Aşera için kullanılan ifadelerden yola çıkarak onun kıyafetleri ve yanında bulunan eşyaları göz önünde tutarak Aşera'nın kimliğini ikonografik olarak yorumlamaya çalışır. Bu ikonografik temsillerle onun Ugarit panteonundaki varlığı ve diğer tanrıçalarla isim benzerlikleri nedeniyle yaşanan karışıklığın giderilmesine arkeolojik veriler çerçevesinde cevap vermeye odaklanır. Çalışmanın sonuna kadar isimlerin birbirine benzerlikleri açısından karışıklığı önlemek amacı ile Ugaritçe adı Athirat olan tanrıçanın İngilizce transkripsiyonda verilen Asherah adından yola çıkarak, Aşera ismi kullanılacak olup Aşera ile kastedilen Ugarit tanrıçası Athirat'tır. Tanrıça Anat ve Astarte ise başlıbaşına geniş bir makale konusu oldukları için onların özellikleri çalışma içerisinde metin içerisinde ve dipnotlarda kısaca verilerek ana konu olan Aşera bir bütünlük içerisinde aktarılacaktır. Çalışma Eskiçağ metodolojisi çerçevesinde, çivi yazılı belgeler ve ikonografiler ile sınırlandırılacak olup Yahudilik çalışmaları çerçevesinde yapılan tanrıça Aşera tartışmaları kapsam dışı bırakılacaktır.

Kavramsal Çerçeve ve Aşera İkonografileri

Athirat ismi Kenan panteonunda Aşera olarak bilinir ve ismin İbranice *אשרה* 'ya karşılık gelen "ileri gitmek, yürümek ya da basmak" anlamına gelen "א' tr"den türediği öne sürülür. Bu nedenle "rbt ašrt ym" ifadesi "denize (ejderhaya) basan" ya da "denizde yürüyen" olarak çevrilmiştir. Orijinal "tnn"nin isimden kaybolduğunu iddia eden araştırmacılar bu şekilde ismin, Athirat'ın deniz ejderini yenerek El'in dünyayı yaratmasını mümkün kıldığı efsaneye atıfta bulunduğu iddia edilir (Tilde Binger, 1997, s. 43-44). "rbt ašrt ym" ifadesi "günün hanımı Aşera" olarak da yorumlanmıştır fakat Binger bu konudaki tek sorunun Ugarit'teki güneş tanrıçasının (gün kelimesini içeren bir unvanın doğal sahibi) Aşera değil "špš" olduğunu belirtir. Bu nedenle tanrıça Aşera sıradan bir güneş tanrıçası olamaz fakat yine de güneş çağrışımları ve karakteri olan bir tanrıça olarak görülebilir (Tilde Binger, 1997, s. 45-46). Ugaritçe keşiflerden önce Aşera ile ilgili bilinenler daha çok Tanah'a dayanmaktaydı ve Tanah'taki ifadelere göre anlamı "ahşap bir direk" olarak anlaşılmaktaydı. Ugarit kazıları ardından gün yüzüne çıkarılan çivi yazılı belgeler sayesinde Aşera hakkında bilinenler değişir. Ugaritçe metinlere göre İbranicesi Aşera olan kelimenin Ugaritçesi Atirat/Athirat'dır ve kelime "(a)trt" köküne dayanmaktadır (Batuk & Köroğlu, 2017, s. 23-24). Yazımlar arasında farklılıkların olması Aşera konusunda araştırma yapmaya başlayan kişilerin ilk karşılaştığı sorun olabilir. Çünkü hem kelimenin farklı yazımlarının olması hem de Anat ve Astarte¹ gibi tanrıçaların da Aşera ile karıştırılması bu karışıklığın büyümesine yol açmıştır.

Ugaritçe etimolojisi hala tartışma konusu olan Athirat, "rbt" "büyük olan" denilir (Cornelius, 2004, s. 99). Ayrıca Ugaritçe'deki "qds" "kutsal" kelimesinin Aşera'nın bir sıfatı olduğu varsayımına dayanmaktadır. Bu yüzden Mısır tanrıçası Qedeshet, Ugarit tanrıçası Aşera ile benzerliği ikonografilere dayanarak yorumlanmıştır (Wiggins, 1991, s. 384).

¹Antik Sami kültürlerinde Astarte, MÖ 3. binyılda Ebla'da ve daha sonra MÖ 2. binyılda Mari, Emar'da bilinen ve tanrıça İstar ile bağlantısı net olmayan (iki tanrıçanın yazılışı genellikle ayırt edilemez) bir Batı Sami tanrıçasıdır. Ugarit panteonu tanrıçalarından olup çoğu yerde isimler ve görevler karışıklığa mahal verecek kadar iç içe geçmiştir. Astarte, Ugaritik edebi metinlerde avcı tanrıça olarak (KTU 1.92) ve hem tanrıça Anat (KTU 1.100:20) hem de fırtına tanrısı Baal ile yakın ilişki içinde görünür. Güzelliği ile bilinmektedir. Ugarit kayıtlarında geniş kapsamlı bir ikonografisi Akad savaş tanrıçası İstar ile özdeşleştirilir. Fenike'de MÖ 1. binyıl boyunca tapınılan ana tanrıcadır ve Sidonun baş tanrıçasıdır. Kendisine Babil'de "Babil'in büyük hanımı" unvanı ile saygı gösterilmiştir. Sadece Fenike'de değil tüm Fenike ve Pön dünyasında tapınım görmüştür (Merlo, 2009, s. 1100-1101). Astarte'nin Sami kültüründeki yeri için bkz. (Gül&Korkmaz, 2024.)

Şekil 1. Bir stelde Mısır tanrıçası Qedeshet bir aslan üzerinde ayakta durur halde başında tacı, ellerinde yılanların olduğu şekilde resmedilir.(Wiggins, 1991, s. 394)

Aşera ismi Ugarit'ten gelen birkaç farklı tanrı listesinde hece biçiminde görülebilir. Ancak bunlardan ikisinde tabletteki deformasyon nedeniyle sadece ilk hece olan “a” ya da son hece olan “r]a-tu” korunmuştur. Her iki durumda da Aşera'nın kastedildiği kesindir. Üçüncü listede ise, “aş-ra-tu” , Ugaritçe alfabetik yazıyla yazılmış “aşrt” ile aynı yerde görülür. Buna benzer bir tanrı listesindeki “aş-ra-tu” hece yazımı ile de karşılaştırılabilir fakat bu hece yazımının tanrının Akadca biçimi olan “Aşratu”yu temsil edebileceğini öne sürülmüştür. Aşera adı, Ugarit'te konulardan sorumlu kişilerden bahseden ekonomik bir metinde iki kez geçmekle birlikte üç kez de “abdi-aşar-ti” kişi adının bir parçası olarak da görülür(Hess, 1996, ss. 209-210).

Ktrt	Kôtarātu	Doğum tanrıçası
‘ttr	’Attaru	Astar
(a)trt	’Atıratu	Astarte (Aşera)
‘nt	’Anatu	Anat
Špš	Šapšu (Güneş)	Güneş Tanrıçası
‘ttrt	’Attartu	Astarte

Tablo 1.Ugarit Tanrılar listesinde adı geçen tanrıçalar(Cornelius & Niehr, 2004, s. 43; Pardee, 2002, ss. 18-19)

Tanrıça Aşera'nın Ugarit devrine ait ikonografileri hararetli tartışmalara yol açmış olsa da sorun şu ki, diğer tanrıçaların aksine, henüz üzerinde Aşera adı geçen ikonografik bir öge gün ışığına çıkmamıştır(Cornelius, 2004, s. 99). Tanrıça Aşera'nın ikonografisi belirsizliğini korumaktadır. Aşera belki de Ugarit panteonu içerisinde hem oturan hem de kutsayan bir hükümdardır (Şekil 2) fakat üzerinde bu ifadelerin bulunduğu bir kalıntı bulunmadığı sürece bunu açıkça söylemek mümkün değildir(Cornelius, 2004, s. 101). İkonografilerde tanrıçaların sıklıkla çıplak tasvir edildiği görülür (Şekil 3) fakat şu da bir gerçektir ki çıplaklık doğurganlığa eşit değildir, güzelliği veya bereketi de temsil edebilir(Cornelius, 2004, s. 100). Bu yüzden sadece çıplak tanrıça tasvirlerden net yorumlar yapmak güçtür.

Şekil 2: Akropoliste bir mezarda bulunan 16.- 15. yüzyıllara tarihlendirilen bir plaka(Cornelius, 2004, s. 108) üzerinde görülen uzun elbiseli, boynuzlu miğferli, topuzlu, kanatlı kadın, yatan bir öküzün üzerinde oturmaktadır. Yüzü sağa dönüktür ve eli hayvanın ağzındadır. Sol eliyle tasmalı bir aslan tutmaktadır. Bir tutam saçı ve kolları aşağı sarkmış, vücudu öne dönük ama yüzü sağa dönük çıplak bir kadın bu iki hayvanın üzerinde durmaktadır. Yine diz çökmüş iki figür tarafından kuşatılmıştır, sağdaki figürün eli kadının sol omzundadır, diğeri ise hilal şeklinde bir güneş tutuyor gibi görünmektedir(Cornelius, 2004, s. 108).

Şekil 3: Minet el-Beida'daki bir mezardan çıkarılmıştır olan ve Loure Müzesinde sergilenen 6 cm yüksekliğindeki altın kolye ucundaki figürde(Cornelius & Niehr, 2004, s. 48) kadın figürü çıplak bir tanrıçayı sembolize eder. Aslanın üzerinde duran tanrıça ellerinde ceylanlar, kalçalarının yanında yılanların kıvrıldığı şekilde tasvir edilir. “qdş” “kutsal” kelimesi tanrıçanın lakabı olarak kabul edildiğinden temsilin tanrıça Aşera ile ilişkilendirildiği görülür(Cornelius, 2004, ss. 94-98; Cornelius & Niehr, 2004, s. 48).

Kuzey Suriye'deki Ugarit bölgesinde emziren tanrıça, hayvanların hanımı, silahlı tanrıça, bronzdan kutsama figürü ile temsil edilen, oturan tanrıça ve özellikle metal kolyeler üzerine resmedilen Mısır tanrıçası Qedeshet gibi çeşitli tanrıça tipleri vardır(Cornelius, 2004, s.

101). Farklı şekillerde temsil edilen bunca tanrıça içerisinde Athirat/Aşera adında bir tanrıçanın varlığı Ugaritçe tabletlerin keşfine kadar tartışılır. Tabletler deşifre edilip tercüme ile günümüze aktarıldığında, Athirat'ın Ugarit panteonunda önemli bir rol oynadığı ve panteonun başı olan El'in eşi olduğu anlaşılır(Wiggins, 1991, s. 384). Bu arkeolojik keşiflerin ardından Ugaritçe yazılmış mitolojik tabletler, Tanrıça Athirat hakkında bilgilerin ana kaynağı haline gelir. Tabletlerden aktarılan bilgiler ise Athirat hakkında istenildiği kadar ayrıntılı değildir ancak onun kişiliğinin temel unsurlarını gösterecek kadar detay verir. Bu sebeple Aşera'yı ikonografik açıdan incelerken mutlaka yazılı kaynakların temel alınması gerekir çünkü tanrıçaları konu alan ikonografik kaynakların çoğu açık şekilde isimleri ile bağlantılı değildir. Aynı figürlerin büyük tanrıçaların, sıradan kadınların ve hatta oyuncuların temsilleri olduğu yönünde bazı argümanlar da ileri sürülmekle birlikte bu argümanlar karşısında çivi yazılı metinler konuyu aydınlatmak için veriler sunabilecek en önemli birinci el kaynaklardır. Bu metinlerde tanrıçaların temel karakterlerinin ana hatlarının bilinmesiyle, tanrıçalar hakkındaki sonraki diğer ilişkilendirmeler için kılavuz niteliği de taşır(Wiggins, 1991, s. 384).

Aşera'nın tasviri tam olarak bilinmese de bazı sonuçlara varmak için çivi yazılı belgelerin sunduğu karakteri yeterince açıktır. O, yüce tanrı El'in eşidir. Bu nedenle tanrıların annesidir. Burada ilginç olan Athirat bir ana tanrıça değil "tanrıların annesi" olması ile ön plana çıkarılmaktadır. Tanrıların annesi olması demek kraliyet varislerini emziren kadın olmasını beraberinde getirmektedir(Wiggins, 1991, s. 390). Athirat'ın doğurmak ve emzirmekle ilgili eylemlerine Ugaritçe belgelerde; "İhtişamlı tanrılar/ günün oğulları/ Aşera'nın memesinin ucunu emen/...ve üzüm salkımları (?)../ barış (ile) kült işlevleri (ve) askerler/...iyi kurbanlar getirenler"(Tilde Binger, 1997, ss. 45-46). Satırlarıyla vurgu yapılır. Bu satırlar şekil 4'teki ikonografilerde görüldüğü gibi bir kadının memelerinden süt içen iki çocuk sembolü ile canlandırılmıştır. Emzirmek antik çağın diğer medeniyetlerinde olduğu gibi Ugarit'te de bereketi sembolize eden önemli bir eylemdir. Emzirmek, yedirmek-beslemek ile bağlantılıdır. Sadece tanrıları değil doğadaki her şeyi besleyen olarak düşünüldüğü zaman şekil 5'te keçileri besleyen kadın figürünün de tanrıça Aşera'yı temsil ettiği görülecektir.

Şekil 4. Şam Ulusal Müzesinde sergilene bu fildişi kabartma parça Ugarit kraliyet sarayında bulunmuştur. Bir panel üzerindeki figürde iki çocuk bir tanrıçanın göğüslerinden süt içtiği

sahne resmedilir. Göğüslerinden süt içilen tanrıçanın Aşera veya Anat olduğu ya da farklı okumalarda bunun Aşera değil de tanrıça Astarte olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır(Cornelius & Niehr, 2004, s. 48; Greenstein, 1998, s. 105).

Şekil 5: Minet el-Beida'daki III nolu mezarda bulunan ve Loure Müzesinde sergilenmekte olan 13,7 cm boyunda fildişi makyaj kutusu(Cornelius & Niehr, 2004, s. 48) üzerinde iki keçiyi besleyen, hayvanların annesi duruşu ile dağlarda tahta oturmuş bir kadın figürü görülmektedir. Betimlemesindeki bazı unsurlar örneğin saç modeli Ege kökenlidir, ancak Ugarit bölgesinde yerel bir tanrıça olması ihtimali olmakla birlikte tanrıça Aşera'yı temsil ettiği de düşünülür(Cornelius, 2004, ss. 94-98; Cornelius & Niehr, 2004, s. 48).

Aşera'nın baba tanrı El'in eşi² olması onu Suriye'nin her yerinde popüler bir tanrıça haline getirdiği de anlaşılır(Holland, 2010, s. 206). "Tanrıların annesi" olarak bilinmesi aynı zamanda "tanrıların yaratıcısı"(Wiggins, 1991, s. 390) unvanını da ona verir. Böylece Tanrı El ve Tanrıça Aşera Mezopotamya'nın yaratılış hikâyelerinde yer alan çeşitli unsurları temsil eden tanrılara gebe kalıp onları doğurarak yaratılış meydana getiren tasvirin de başkahramanları olup, aynı zamanda cinsel üretim yoluyla yaratılışın da örneğini sergilerler(Holland, 2010, s. 213).

Ugarit panteonunda "gün"ün veya "denizin hanımı", "tanrıların yaratıcısı", "tanrıların sütannelerinden biri" olarak bilinen Aşera için Elat "El'in eşi", Baalat "Baal'in eşi" ve "kutsal"(Cornelius, 2004, s. 94-98) sıfatlarının kullanıldığı görülmekle birlikte Ugarit panteonundaki bu unvanları taşıyan tek tanrıça olmadığına dair yorumlar da göz ardı edilemez. Fakat bu yorumlar henüz bir varsayım niteliğinde olup iyi kanıtlarla desteklenmiş niteliklere ve metinlerle sağlam bir temele dayanmış değildir.(Tilde Binger, 1997, s. 90) Doğurganlığı ile ön plana çıkarılan Aşera yetmiş tanrı doğurur. Baal dışında bütün tanrılar, Panteonun ilk çifti olan El ve Aşera soyundandır. Fakat Aşera, El'in tek eşi olarak görülmez çünkü ikinci eş olarak Anat'ın ismi geçer. Bunlar kibar ve güzel tanrılar olan Sabah Yıldızı ve Akşam Yıldızı'nı doğurmak üzere El tarafından hamile bırakılan tanrıçalardır. Bu tanrılar ailesi içerisinde El, güçlü bir tanrıdır ve "baba, kral, yargıç, adil, bilge" sıfatları ile kurban töreni listelerinde ismi hep en başta

²Tanrıça Aşera, Ugarit'in yüce tanrısının karısıydı. Mitolojik metinlerde El'in babalığına paralel olarak tanrıların atası olarak karşılaşırlar. Bu yüzden ona "anne/metres/fahişe" anlamlarına gelebilecek ifadelerinin de kullanıldığı görülmektedir. Aksi halde Aşera, Ugarit mitolojisinde belirleyici bir rol oynamaz.(Cornelius & Niehr, 2004, s. 48)

yer almasına karşın, mitlerde fiziksel açıdan zayıf, kararsız, ihtiyar, olacaklara boyun eğmiş birisi gibi görünür. Bazı tanrılar onu küçümseyen davranışlar sergiler ve onun zayıflığını fırsat bilen Baal'in ise El'in iki eşini, Aşera ve Anat'ı onun elinden aldığı düşünülür (Eliade & Berktaş, 2016, s. 187). Anat, tanrıça Aşera ile sanki aynı özelliklere sahip ve tanrılar annesiymiş gibi algılansa da aslında onun tanrıça vasıfları çok farklıdır. Ugaritik şiirlere göre Anat kesinlikle savaşçı bir tanrıdır ve avlanmaktan zevk alır. Çivi yazılı metinlerde Anat'ın bu özelliklerine vurgu yapan şu ifadeler yer alır. "Dizlerine kadar askerlerin kanına batan Anat'ın ruhu coşku-luydu, uyluklarına kadar savaşçıların kanları içinde..." (Stuckey, 2003, s. 1)

Şekil 6. Ras Şamra akropolünde bir yüzey buluntusu olan kireç taşı malzeme MÖ 14. -13. yüzyıllara tarihlendirilir. Uzun bir kıyafeti ve sandaleti ile bir kadın sol elinde önde ucu yukarı doğru bakan bir mızrak tutar. Yüzü sağa dönüktür fakat figürün başı kırık parça nedeniyle yoktur ayrıca vücudunun üst kısmı hasar görmüştür. Uzun elbisenin alt kısmının kanatlarla kaplı şekilde görülür. Sağ elinde bir nesne tutmaktadır. (Cornelius, 2004, s. 107) Burada emziren veya çıplak tanrıça figüründen ziyade elinde silah olan bir tanrıça resmedilmiştir. Üzerinde bir isim yazmasa da savaşçı vasıfları çivi yazılı metinlerden bilinen Tanrıça Anat olabileceği yorumunu güçlendirir.

Aşera'nın bahsi geçen yetmiş oğlundan biri de deniz tanrısı Yam gibi görünmektedir (Tilde Binger, 1997, s. 43). Çivi yazılı bir tablette Aşera'nın oğullarına; "El, onu doğuran kral, / Athirat'a ve oğullarına yalvarır, / Elat ve [müttefiklerinden oluşan grup, / Ve benim tanrılar gibi bir evim yok. / Athirat'ın oğulları gibi bir sarayım yok. / El'in konutu; oğullarının barınağı; / Leydi'nin evi, denizin Athirat'ı; / Pidriya'nın evi, ışığın kızı" (Schaffer F. C., 1956, s. 66) şeklinde vurgu yapılmaktadır.

Şekil 7: Viyana Müzesinde sergilenen 15 cm yüksekliğinde hematit taşından silindir mühür (Schaffer F. C., 1969, s. 479) üzerinde bir tanrıça kübik bir taht üzerinde oturur. Ayakları büyük bir aslanın başı üzerinde durur. Sol elinde bir kılıç tutar ve başında bir şapka vardır. Dağ geçisinin üzerinde duran bir grifon tahtın arkasına doğru yükselir; başında bir akbalıkçıl ve uzun bir spiral kıvrım vardır. Tanrıçanın karşısında sakalsız, çıplak başlı, ince belli, iki erkek durur. Bu adamlardan ilkinin elinde iki cirit vardır ve bunlardan birini tanrıçaya sunar (Schaffer F. C., 1969, ss. 479-480). Tanrıçanın karşısında duran iki erkeğin çivi yazılı belgelerde geçen oğulları olabileceği düşünülmüş olsa da konu ile bununla ilgili net bir bulunmamaktadır.

Ugarit'te bulunan Aşera ikonografiler üzerinde Aşera yazısı olmamakla birlikte Ugaritçe çivi yazılı belgelere dayanarak figürlerin Aşera'yı temsil etme ihtimallerinin güçlü olması araştırmacıları bu ikonografilerde Aşera'yı aramaya itmiştir. Bazen fildişi malzemeler ve bronz plakalar üzerinde, kimi zaman da altın kolye uçlarında veya ahşap bir kutu üzerinde görülen kadın figürü sadece çıplaklık üzerine kurgulanmış figürler değildir. Uzun elbiseli, başında örtü veya taç bulunduğu halde, bazen de kanatlı olarak resmedildikleri görülmektedir.

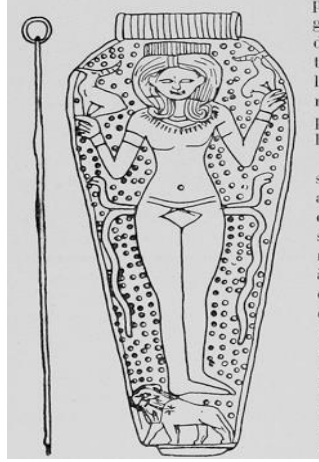

Şekil 8: Loure Müzesinde sergilenen bakır heykelciklerin arkaik tarzı çarpıcı görüntüsünde başında yüksek bir taç bulunan tanrıça figürü vardır.(Schaffer, 1939, s. 134) Ras Şamra'da bulunan ve genellikle Mısır sanatından etkilenen heykelciklerden farklıdır. Bu tanrıça heykelciğinin işlemeli gözlerinde ve kostümünde Mezopotamya izleri görülür. Heykelin tarihlendirildiği MÖ 19. -15. yüzyıllar bölgede Hurri etkisinin olduğu dönemlerdir bu nedenle heykelciğin Hurri sanatından etkilenmiş olması muhtemeldir(Schaffer, 1939, s. 134).

Şekil 9: Ugarit'in güneyinde bir atölyede yapılan kazılarda çıkarılan ve Şam Müzesinde sergilenen 25,8 cm. yüksekliğinde bronz tanrıça heykelciği(Cornelius & Niehr, 2004, s. 48) boncuklu bir etek giymiş olarak ayakta durur halde tasvir edilmiştir. Şapkası kayıptır, kutsama yapmak için bir eli kaldırılmış durumdadır(Cornelius, 2004, ss. 94-98; Cornelius & Niehr, 2004, s. 48).

Yıldızlı bir arka plan üzerine çizilmiş olan bir başka tanrıça figürü şekil 10'da Aşera'mı yoksa astral bir tanrı olduğu bilinen Astarte mi olduğu da net değildir. Fakat bu tanrıçaların panteon içinde zaman zaman görevlerinin benzerliği, resimlerde net ayrımın yapılmasını da engellemektedir. Oysa Ugaritik şiirler Astarte'yi bir güzellik modeli olarak sunar. O, İştâr gibi hem savaş hem de aşk/cinsellik tanrıçası olarak itibar görür. İkonografilerde çıplaklık ve güzellik ile ön plana çıkan figürlerin Astarte olarak yorumlanması da bu sebeple olasıdır.

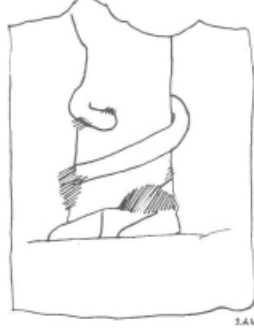

Şekil 10: Minet el-Beida kazılarında bulunan Tanrıça Aşera'ya ait olduğu tahmin edilen 6 cm yüksekliğindeki tanrıça figürü(Schaeffer, 1949, s. 36, 1949, s. 36). Çıplak tanrıça bir aslanın üzerinde durur ve elinde dağ keçilerini tutar şekilde tasvir edilir. Muhtemelen yıldızları temsil eden noktalarla süslü arka planda, birbirleri ile kesişen iki yılan tasvir edilir(Schaeffer, 1949, s. 36). Ugarit mitolojisinde dağ keçisi, kutsal ağaç kültü ve bereket tanrıçalarıyla, Ugaritli kadınların taktığı altın kolyelerdeki çıplak tanrıçalarla ilişkilendirilmiştir(Schaeffer, 1949, s. 36).

Aşera'ya atfedilen "denizlerin tanrıçası", "denizlerin kraliçesi"(Batuk & Köroğlu, 2017, ss. 23-24), "denizlerin hanımı", "denizin Aşerası"(Schaeffer, 1949, s. 127) unvanları Ugarit metinlerinde toplamda on dokuz kez geçmektedir. Bunların altısı, "İlm'in Yaratıcısı (qnyt ilm)" unvanıyla paralellik göstermektedir. Bu ifade, Aşera'nın yaratıcı bir tanrıça olduğunu ima etmektedir. Fakat bu ima ile o, "tüm canlıların kozmik annesi rolünde de görünmez"(Wiggins, 1991, s. 390). Özellikle "rbt" "hanım" ve "ym" "denizler" kelimeleri, onun hem ilahi otoritesini hem de doğal unsurlarla bağlantısını vurgulamaktadır. Ancak bu ifade, aynı zamanda onun yerel mitolojik çerçevede nasıl algılandığına dair tartışmalara yol açmaktadır(Tilde Binger, 1997, s. 43). "El'in sevgilisi Deniz'i ezmedim mi, /büyük tanrı Nehir'i yok etmedim mi?/Tannin'i gerçekten susturdu, eğri yılanı ezdi, /Yedi başlı kudretli olanı ezdi. Yeryüzü tanrılarının sevgilisi (?), /El'in buzağısı Atik'e vurdu, / tanrıların annesi ezdi Tanrılar, /El'in kızı Zebub'u yok ettiler..."(Schaffer F. C., 1969)(Şekil 3 ve 10 de Tanrıça elinde yılanlarla resmedilmiştir.)

Başka bir tablet metninde ise, "El onu görür görmez,/ Çenesini açıp gülüyor./Ayaklarını tabureye vuruyor,/ Bir yandan da parmaklarını oynatıyor./ Sesini yükseltir ve haykırır:/ Neden Denizin Hanımı Asherah geliyor?/Neden Tanrıların Atası?/Açlıktan ölüyor musun?/ Yoksa susadınız ve yıprandınız mı?/Yiyin, evet, için./ Masalardan yemek;/ Kavanozlardan şarap iç,/ Altın bir kadehten kan asmanın..." şeklinde geçen metinde Tanrıça Aşera'nın gelişinin ardından yeme içmeden bahsedilir. Burada Aşera'nın bolluk ve bereket sembolü olması tanrıların annesi olarak besleyen doyuran yönüne de dikkat çekilmektedir.

Aşera'nın temsillerinden biri de ağaç³ tanrıçası olmasıdır. Bu nedenle meşe, ılgın, hurma ağacı, çınar ve diğer birçok ağaç türüyle ilişkilendirilmiştir. Bu ilişki onun kutsal ağaçlarla⁴ ya da hayat ağacıyla özdeşleştirilmesine yol açmıştır(Wiggins, 1991, s. 283).

Şekil 11: Bir ağacın gövdesine sarılmış kollar şeklinde resmedilen stelde bir kutsama/tapınma sahnesi olduğu şeklinde yorumlanır (Wiggins, 1991, s. 394).

Aşera'nın doğurganlık vasfı yetmiş çocuğunun olması ile vurgulanır ve doğurganlığı onun en çok bilinen özelliğidir. Fakat betimlemelerine bakıldığında onun ağaçlar, bitkiler, aslan ve yılan(Wiggins, 1991, s. 384) gibi hayvanlarla birlikte resmedilmediği de göze çarpar. Güvercinler, stilize palmye ağaçları ve kadınların kullandığı başlıklar yani çeşitli şapkalarla temsilleri bulunur. Ayrıca başının üzerinde sanki bir ağaç gövdesi varmış gibi resmedilir. Bazı tasvirlerde ise onun, çiçek açan ve meyve veren bir badem⁵ ağacı olarak betimlendiğini görülür(Collins, 2009, s. 3). O bir aslan kadındır çünkü ayağının altında aslan ile tasvir edilmesi onun gücüne vurgu yapar ve Mısır tanrıçası Qedeshet ile ilişkilendirilmesinin temelinde ikonografilerde ona olan benzerliği yatmaktadır.(Wiggins, 1991, s. 383).

³Yaşlı yargıç, ataerkil ve panteonun babası El'in eşi olan Aşera besleyici bir ana tanrıçaydı. Tanrıçanın dini sembolü olan Aşera, İsrail'de "hayat ağacını" temsil eden ahşap bir direk ya da belki de bir ağaçtı. "Hayat ağacı" eski Yakın Doğu'da üçüncü bin yıla kadar uzanan eski bir motiftir. İsrail'de 13. yüzyılda tanrıçanın sembolü haline gelmiştir. "Hayat ağacı" yaşamı ve ölümsüzlüğü simgeliyordu. Aşera'nın sembolünün Mısır'daki benzerleri tanrıça İsis'i krala, bir soyluya ve karısına besin veren bir ağaç olarak göstermektedir. Her iki tasvir de Mısır'da Sami etkisinin büyük olduğu Yeni Krallık dönemine aittir. Eğer bu benzerlikler bir gösterge ise, ağaç sadece yaşamın ve ölümsüzlüğün değil, aynı zamanda beslenmenin (nurturing) ve doyurulmanın (nourishment) de sembolüydü.(Smith, 1987, ss. 334-335).

⁴İsrail çok sayıda bulunan Aşera'ya adanmış kült nesneleri, tahtadan yapılmış stilize ağaçlar gibi görünmektedir. Bu da yine özellikle de ağaçların fallik imaları göz önüne alındığında Aşera'nın doğurganlıkla olan bağlantılarını yansıtmaktadır (Holland, 2010, s. 206).

⁵Musa'nın kardeşi, ilk başrahip Harun'un asasının bir gecede mucize eseri çiçek ve badem üretmesi nedeniyle bu tanımlama önemlidir. Aşera'nın ana tapınma dönemi MÖ 2000 ile MÖ 500 yılları arasındaydı. Bu zaman dilimi, Yahudiliğin yükselişi sırasında onun tapınma kültürünün canlı ve iyi durumda olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir.(Collins, 2009, s. 3)

Şekil 12: Minet el-Beida kazılarında çıkarılan ve Halep Müzesinde sergilenen 7,2 cm yüksekliğindeki altın kolye üzerinde Mısırlı Hathor saç modeline sahip stilize çıplak kadın figürü, iki elinde birer demet çiçek taşıyor olarak görünmekle birlikte sağ elinde yine bir asa da ile resmedilir. (Cornelius & Niehr, 2004, s. 48). Figürün çiçeklerle betimlenmiş olması onun Tanrıça Aşera olduğu vurgusunu güçlendirir.

Ugarit'te Aşera tapınağı konusu ise tam aydınlatılabilmiş değildir. Akropolis'teki doğu tapınağında El ile birlikte tapınıldığı varsayılır. Çünkü Ugaritçe metinlerde tanrıça Aşera'nın ayrı bir tapınağı olduğuna dair bir ifade geçmemektedir (Cornelius & Niehr, 2004, s. 48). Çivi yazılı metinlerde Aşera'nın tanrıça olarak bir tahtta oturduğunu vurgulayan satırlar şu şekilde ifade edilmiştir. "Asherah, al/senin küçük koltuğun, senin hanımının eyeri,/ ve dışarı çık,/acı içinde kanepe/ Yıkıntıların ortasında/ Ilshiya'nın./ Ey dünyada atalet hizmetkarı,/ yeryüzünde, kudretli El ile...(Schaffer F. C., 1969, ss. 320-321). Şekil2, 7 ve 8'e bakıldığında çivi yazılı metinde ifade edildiği şekilde tanrıçanın tahtında oturur vaziyette resmedildiği görülür.

Sonuç

Ugarit panteonunda tanrıça Aşera, mitolojik metinler ve ikonografik belgeler ışığında önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan arkeolojik ve filolojik çalışmalar, Aşera'nın sadece bir tanrıça değil, aynı zamanda tanrıların annesi, doğurganlık ve bereketin sembolü olduğu bilgisini pekiştirmektedir. Ugaritçe çivi yazılı metinlerden elde edilen veriler, Aşera'nın El'in eşi ve tanrıların yaratıcı gücüne sahip bir figür olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Aşera'nın rolü, sadece ilahi doğurganlıkla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda tanrıların anası, doğa ile bütünleşmiş olarak da şekillenmiştir. Ancak, Aşera'nın ikonografisi hâlâ belirgin bir şekilde eksiktir. Çıplaklık, aslan, ağaç ve yılan gibi sembollerle ilişkilendirilen figürler, Aşera'nın doğurganlık ve koruma ile özdeşleşmiş karakteristik özelliklerini yansıtsa da, tanrıçanın tam olarak kimliğini belirlemek için daha fazla arkeolojik bulguya ihtiyaç duyulmaktadır. Aşera'nın Mısır Tanrıçası Qedeshet ile benzerlik taşıyan ikonografik temsilleri, kültürel etkileşimlerin ve tanrıçaların ortak imgelerinin bir yansımasıdır. İkonografileri üzerinde isimler bulunmadığı için Anat ve Astarte ile karıştırıldığı da görülür. Bu karışıklık ancak çivi yazılı tabletlerin takibi ile aydınlanabilir. Sonuç olarak, Aşera, Ugarit panteonunda sadece güçlü bir ilahi figür olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel anlamda önemli bir yer tutmaktadır. Onun tanrıların annesi ve denizlerin kraliçesi olarak betimlenmesi, toplumun doğa ile kurduğu derin bağları ve

kadının kutsal rolünü simgelemektedir. Ugarit metinlerinin ve ikonografilerinin derinlemesine incelenmesi, Aşera'nın panteondaki yerinin daha net anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- ANDREW M. T. Moore. (1988). The Prehistory of Syria. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 270, 3-12.
- BATUK, C., & Köroğlu, M. (2017). Bir Yahudi Tanrıçası Olarak Aşera. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, Article 41.
- COLLINS, L. B. (2009). *Asherah as Tree Worship in Ancient Israel*. California.
- CORNELIUS, I. (2004). *The Many Faces of the Goddess: The iconography of the Syro-Palestinian goddess Anat, Astarte, Qadeshet and Asherah, c.1500-1000 BCE* (Illustrated edition). Vandenhoeck & Ruprecht.
- CORNELIUS, I., & Niehr, H. (2004). *Götter und Kulte in Ugarit: Kultur und Religion einer nordsyrischen Königsstadt in der Spätbronzezeit*.
- ELİADE, M. & Berktay, A. (2016). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (C. 1). Kabaıcı.
- GATES, C. (2017). Antik Yakındoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- GREENSTEIN, E. L. 1949-. (1998). New readings in the Kirta epic. *Past Links*, 105-123.
- GÜL, S & Korkmaz, M. (2024). İnanna'dan Venüs'e, Bir Mezopotamya Tanrıçasının Değişimi. *Sosyal Bilimlerde Güncel Perspektifler*. 28/2, s. 219-232.
- HESS, R. S. (1996). Asherah or Asherata? *Orientalia*, 65(3), 209-219.
- HOLLAND, G. S. (2010). *Gods in the Desert: Religions of the Ancient Near East*. Rowman & Littlefield Publishers.
- KAHRAMAN ÇINAR, A. (2024). Çivi Yazılı Metinler Işığında Ugarit Medeniyetinde Kurban ve Kurban Ritüelleri. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26(26), Article 26.
- KINAL, F. (1963). Ugarit Kırallarının Tarihi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8(14), 1.
- KLENGEL, H. (1965). *Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend v. U. Z.* Berlin : Akademie-Verlag.
- KUHRT, A. (2024). *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- MERLO, P. (2009). Astarte, Ashtoreth. İçinde *Encyclopedia of the Bible and Its Reception* (ss. 1100-1101).
- PARDEE, D. (2002). *Ritual and Cult at Ugarit*. Society of Biblical Literature.
- SCHAEFFER, C. F.-A. (1949). *Ugaritica II. Nouvelles études relatives aux découvertes de Ras Shamra*.
- SCHAEFFER, F. C. (1939). *Ugaritica I Etudes relatives aux découvertes de Ras Shamra*.
- SCHAEFFER F. C. (1956). *Ugaritica III*.

- SCHAFFER F. C. (1968). *Ugaritica V*.
- SCHAFFER F. C. (1969). *Ugaritica VI*.
- SMITH, M. S. (1987). God Male and Female in the Old Testament: Yahweh and His "Asherah". *Theological Studies*, 48(2), 333-340.
- STUCKEY, J. H. (2003). Goddess Anat. *MatriFocus , a Cross-Quarterly Web Magazine for Goddess Women Near & Far*, 1-3, 1-2.
- TİLDE Binger. (1997). *Asherah Goddess In Ugarit, Israel And The Old Testament (Journal For The Study Of The Old Testament Supplement)*. Sheffield Academic Press.
- VAN WIJNGAARDEN, G. J. (2002). *Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in the Levant, Cyprus and Italy: (Ca. 1600-1200 BC)*. Amsterdam University Press.
- WIGGINS, S. A. (1991). The Myth of Asherah: Lion Lady and Serpent Goddess. *Ugarit-Forschungen: Internationales Jahrbuch Für ...*, 23, 383-394.
- YON, M. (2006). *The City of Ugarit at Tell Ras Shamra* (1st edition). Eisenbrauns.

EXTENDED ABSTRACT

Throughout human history, gods, goddesses and sacred figures have been at the centre of belief systems and have profoundly influenced cultural development. These figures have shaped not only religious beliefs, but also social structures, political orders and the way individuals perceive the world. The Syrian coast has been inhabited since the Early Palaeolithic, and by the Neolithic period a civilisation was established eleven kilometres north of the port of Latakia. Ugarit, known as Ras Shamra but with its ancient name Ugarit, continued its existence here for two centuries in the middle of the 2nd millennium BC. Within the religious structure of Ugarit, Asherah, one of the most important pantheon goddesses, has a special place in this context. However, Asherah's identity and place in history have often been blurred as a result of the interaction of different cultures, and her names and functions have been confused. This study is an attempt to understand how Asherah was perceived throughout Ugaritic history, her relationship with other goddesses and her cultural heritage. Asherah is a particularly important figure in Near Eastern mythology and religious traditions. She is sometimes equated with Astarte, called Athirat in Ugaritic, and even depicted as the consort of the god Yahweh in Hebrew traditions. However, whether these names and roles are in fact distinct from each other, or different cultural manifestations of the same goddess, has been a matter of ongoing debate among historians, archaeologists and religious scholars. This uncertainty has made it difficult to understand how Asherah was worshipped in local cults and how she was perceived in different civilisations. This study aims to illuminate the mythological and historical development of this goddess by investigating the origins of Asherah and her presence in different regions such as Mesopotamia, Canaan, Ugarit and Israel. In particular, archaeological findings, clay tablets and sacred texts provide important sources to help us understand the place of Asherah in religious and social life. Examining the connection between the names Athirat in Ugaritic tablets and Asherah in Hebrew inscriptions is one of the most fundamental steps towards clarifying his divine identity. Of course, while analysing how Asherah has been perceived throughout history, one should not ignore how religious and political transformations have also shaped this perception.

Especially with the rise of monotheistic religions, it is of great importance whether the role of Asherah changed or transformed. The inscriptions and iconographic depictions found during the archaeological excavations in Ugarit provide clues to the association of Asherah with the titles and attributes of the cuneiform documents, and facilitate the tracing of the transformations of Asherah in later periods. In addition, understanding how the worship of Asherah changed depending on different regional and socio-political factors will provide a clearer picture of the evolution of her religious identity. Furthermore, how the worship of Asherah changed among different communities will be evaluated in the light of archaeological evidence. However, this study will not go into the controversial position of Asherah within Judaism in detail, but will focus on the Late Bronze Age within the framework of ancient historical methodology. In this context, the study of the cultural continuity and legacy of Asherah is of great importance for our understanding of the similarities, differences and substitution of divine figures in the ancient world. Moreover, the data on the rituals and forms of worship dedicated to Asherah at Ugarit will help us understand her functions in religious life. This study is an attempt to clarify Asherah's place in the Ugaritic pantheon of goddesses and to dispel misconceptions about her identity. The study, which focuses on the iconography of Asherah, has also tried to reveal the reflections of Asherah and the concepts such as goddess, mother goddess, fertility and fertility on the pantheon in the Ugaritic world. Contributing to the Turkish literature on the position of Asherah in the Ugaritic world is also among the aims of the article.

GÜNEY OSETYA MESELESİNİN GÖLGESİNDE GÜRCÜ-OSET TOPLUMSAL İLİŞKİLERİ VE GÜNDELİK BARIŞIN İZLERİ

İbrahim Fevzi GÜVEN*

ÖZ

Kafkasya'nın karmaşık etnik, siyasi ve tarihsel dinamiklerinin bir yansıması olan Güney Osetya meselesi, toprak bütünlüğünü tesis etmek isteyen Gürcistan, ayrılıkçı eğilimlere sahip Güney Osetya ve bölgesel çıkarlarını korumak için Güney Osetya'ya siyasi, askeri ve ekonomik destek sunan Rusya denklemine varlığını korumaktadır. Bu çalışmada, siyasi ve teritoryal anlaşmazlıkların çözümü konusunda belirsizliğin sürdüğü Güney Osetya meselesi Gürcü-Oset toplumsal ilişkileri bağlamında ele alınmıştır. Çalışmanın kavramsal çerçevesi, barış inşasında yerel aktörlerin rolüne ve önemine dikkat çeken, toplumsal düzeydeki tutum ve davranışların barış ve uzlaşma çabaları için umut vaat edebileceğini savunan gündelik barış yaklaşımına dayanmaktadır. Bu bağlamda, Güney Osetya meselesinin Gürcü-Oset ilişkilerinde günlük yaşamda nasıl yansıma bulduğunun ve toplumsal ilişkilerin barış ve uzlaşma için taşıdığı potansiyelin keşfedilmesi amaçlanmıştır. Nitel araştırma yöntemine başvurularak, Gürcüler ve Osetler arasındaki ilişkileri ele alan çeşitli raporlar, belgeler ve akademik çalışmalardan oluşan ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Elde edilen bulgular, yaşanan çatışmaların demografik yapıya, bir arada yaşama kültürüne ve karşılıklı güven ilişkilerine olumsuz yansımaları olmasına rağmen Gürcü ve Osetler arasında toplumsal düzeyde gündelik barışın izlerinin halen bulunduğunu göstermektedir. Toplumsal ilişkilerde çatışmaya dair hassas konulara girmekten kaçınma, bir arada yaşama kültürüne vurgu yapma ve yaşanan çatışmaların sorumluluğunu gruplar arası düşmanlıklardan ziyade belli siyasi aktörlere yüklemeye gibi tutumlar Gürcü-Oset ilişkilerindeki gündelik barış pratikleri arasında sıralanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gündelik Barış; Güney Osetya, Gürcistan; Rusya, Çatışma Çözümü

GEORGIAN-OSSETIAN SOCIETAL RELATIONS AND SIGNS OF EVERYDAY PEACE UNDER THE SHADOW OF THE SOUTH OSSETIA QUESTION

ABSTRACT

The South Ossetia conflict, which reflects the complex ethnic, political, and historical dynamics of the Caucasus, continues to pit Georgia, which seeks to preserve its territorial integrity, against South Ossetia, which has separatist tendencies, and Russia, which supports South Ossetia politically, militarily, and economically in order to protect its regional interests. The study analyzes the South Ossetia conflict, where the resolution of political and territorial disputes remains uncertain, in light of Georgian-Ossetian societal relations. Drawing on the concept of everyday peace, which emphasizes the significance of local actors in peacebuilding, this study argues that attitudes and behaviors at the grassroots level can be promising for peace and reconciliation efforts. In this regard, it aims to explore how the South Ossetia conflict is reflected in everyday Georgian-Ossetian relations and the potential of such relations for peace and reconciliation. Using qualitative methods, secondary sources, including various reports, documents and academic studies on Georgian-Ossetian relations, were used. The findings show that despite the negative impact of the conflicts on the demographic composition, culture of coexistence, and mutual trust, there are still signs of everyday peace between Georgians and Ossetians. Attitudes such as avoiding sensitive issues related to the conflict, emphasizing the culture of coexistence, and attributing responsibility for the conflicts to political actors rather than to intergroup hostilities were listed among the practices of everyday peace in Georgian-Ossetian relations.

Keywords: Everyday Peace; South Ossetia, Georgia; Russia, Conflict Resolution

Makale Gönderim Tarihi: 23.01.2025

Yayına Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, KARABÜK; ORCID: 0000-0001-8616-947X, E-posta: ibrahimguven@karabuk.edu.tr

Giriş

Kafkasya'nın karmaşık etnik, siyasi ve tarihsel dinamiklerinin bir yansıması olan Güney Osetya meselesi, Gürcistan içindeki yerel aktörlerin yanında Rusya başta olmak üzere bölgesel güçlerin de dâhil olduğu, çözümsüzlüğe saplanıp kalmış bir kriz görünümü taşımaktadır. 2008 yılında yaşanan Rusya-Gürcistan savaşıyla birlikte daha da derinleşen bu kriz, toprak bütünlüğünü tesis etmek isteyen Gürcistan, ayrılıkçı eğilimlere sahip Güney Osetya ve bölgesel çıkarlarını korumak için Güney Osetya'ya siyasi, askeri ve ekonomik destek sunan Rusya denklemine varlığını korumaktadır. Devletler düzeyinde ve siyasi süreçler bağlamında ele alındığında, Güney Osetya meselesinin çözülmesi oldukça zorlu çatışmalardan (*intractable conflicts*) biri olduğu öne sürülebilir. Nitekim gerek yerel ve bölgesel aktörler gerekse uluslararası toplum tarafından donmuş halde bekleyen ancak her an yeniden alevlenebilecek bu çatışmanın çözümü ve sürdürülebilir bir barışın inşası ile ilgili kayda değer çabaların ortaya konulduğu söylenemez. Akademik açıdan bakıldığında da Güney Osetya'da yaşanan anlaşmazlıklar ve çatışma süreçleriyle ilgili pek çok önemli analiz ortaya konulmuş olsa da çatışma çözümü ve barış inşasının nasıl gerçekleşebileceğinin yeterince ele alınmadığı görülmektedir. Bunun yanında, Gürcü ve Oset toplumlarının birbirlerine karşı tutumları üzerinden barış ve uzlaşma çabalarının değerlendirildiği bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Bu çalışmada, Güney Osetya meselesinin siyasi ve teritoryal boyutları yerine, Gürcü-Oset ilişkileri bağlamında toplumsal boyutu ele alınmıştır. Siyasi aktörler ve karar alıcılar düzeyinde soruna çözüm bulunmasının zorluğu kabul edilmekle birlikte, toplumsal ilişkiler düzeyinde de benzer bir tablonun var olup olmadığı sorgulanmıştır. Barış çalışmalarında son dönemlerde öne çıkan yeni yaklaşımlardan biri olan gündelik barış, çözümsüzlük çıkmazına girmiş çatışma örneklerinde dahi toplumsal ilişkilerde, günlük yaşamın akışı içinde barışın izlerine rastlanılabileceğini öne sürmektedir. Çatışan gruplara mensup sıradan insanlar, gündelik hayatlarında grup içi ya da gruplar arası ilişkilerde çatışmanın yarattığı gerilimlerden uzak durmak ve barışçıl ilişkiler geliştirmek için bazı tutum ve davranışlara yönelebilmektedir. Gündelik barış yaklaşımında uluslararası müzakereler, arabuluculuk girişimleri, siyasi elitler ve diplomatlar düzeyinde yürütülen süreçler yukarıdan aşağı (top-down) barış inşası çabaları, çatışmanın öznesi olan toplumların gündelik hayatta birbirlerine yönelik barışçıl tutum ve davranışları ise aşağıdan yukarı (bottom-up) barış inşası olarak değerlendirilmektedir. Çoğu çatışma örneğinde siyasi düzeyde yürütülen süreçlere odaklanılırken toplumsal düzeyde var olan gündelik barış potansiyeli gözden kaçırılabilir. Çalışmanın amacı, Güney Osetya çatışmasına çoğu zaman ihmal edilen gündelik barış perspektifinden bakarak, Gürcü-Oset toplumsal ilişkilerinin barış ve uzlaşma adına taşıyabileceği potansiyeli keşfetmektir. Bunun yanında, çatışma sürecinin söz konusu iki toplumun bir arada yaşama kültüründe ve birbirlerine yönelik bakış açlarına etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede çalışmada cevap aranan araştırma sorusu, "Güney Osetya anlaşmazlığı ve yaşanan çatışmalar Gürcü-Oset toplumsal ilişkileri bağlamında nasıl bir yansıma bulmaktadır?" şeklinde ifade edilebilir.

Kavramsal çerçeve olarak toplumsal aktörlerin önemine dikkat çeken gündelik barış yaklaşımından hareket edilen çalışmada, nitel araştırma yöntemine başvurularak Güney Osetya meselesine ve Gürcü-Oset toplumsal ilişkilerine dair ikincil kaynakların incelenmesine dayalı bir analiz ortaya konulmuştur. Özellikle toplumsal ilişkilerin mercek altına alındığı bu tür bir çalışmada, ele alınan bölgede saha araştırması yapıl(a)mamış olması ve böylece katılımcı göz-

lem ve mülakatlar gibi birincil veri kaynaklarından mahrum olunması çalışmanın en büyük sınırlılıklarındandır. Ancak bu sınırlılığı kısmen de olsa giderebilmek adına, Gürcü-Oset ilişkilerini ele alan daha önce yapılmış saha araştırmalarının verilerinden ikincil kaynak olarak mümkün olduğunca yararlanılmıştır. Bunun yanında, Güney Osetya sorununun toplumsal boyutuna yer veren belgesel ve haber gibi görsel kaynaklardan yararlanılarak veri toplama aşamasında sahadan birincil kaynaklar elde edememenin yarattığı eksiklik nispeten giderilmeye çalışılmıştır.

Kavramsal Çerçeve: Barış Çalışmalarında Yerel Aktörlere Odaklanan Yaklaşımlar

1990'lı yılların başlarından itibaren Afrika'dan Asya'ya, Balkanlardan Ortadoğu'ya dünyanın dört bir yanında iç çatışmaların artışına şahit olunurken, söz konusu çatışmaların çözümüne ve barış inşasına yönelik öne çıkan temel yaklaşım, uluslararası müdahalecilik ve çatışma yaşanan ülkelerde barışı sağlamanın yolunun liberal ve demokratik kurumların tesis edilmesi olduğu düşüncesine dayanan liberal barış inşası olmuştur. Bu yaklaşım, uluslararası toplumun müdahaleleriyle liberal kurumları, demokratikleşmeyi, etkili bir sivil toplumu, hukukun üstünlüğünü ve serbest piyasa ekonomisini tesis edecek çeşitli standartlaştırılmış düzenlemelerin oluşturulabileceği ve böylece sürdürülebilir barışın sağlanabileceği görüşünü yansıtmıştır. Fakat Bosna-Hersek ve Kosova'dan Doğu Timor'a, Sierra Leone, Haiti ve Burundi'den Irak ve Afganistan'a kadar pek çok çatışma örneğinde büyük umutlarla uygulamaya konulan liberal barış inşası girişimleri barış ve istikrarın sağlanmasında beklenen düzeyde başarıya ulaşamamıştır (Campbell, Chandler ve Sabaratnam, 2011, s. 1; Newman, Paris ve Richmond, 2009; Paris, 2010, s. 337).

Liberal barış inşasının uygulama alanı bulduğu pek çok çatışma sonrası ülkede kalıcı barışın sağlanmasında beklenen düzeyde başarılı olamaması, barış çalışmalarının kurucu isimlerinden olan Johan Galtung'un (1969, 2011) kavramsallaştırmasına başvurulursa doğrudan şiddetin sona ermesi ve negatif barışın sağlanmasında büyük ölçüde etkili olsa da yapısal şiddet unsurlarını gidermekte ve böylece pozitif barışı sağlamada yetersiz kalması, barış inşasında, post-liberal (Chandler, 2010; Richmond, 2009a) yaklaşımların gündeme gelmesini beraberinde getirmiştir. Son yıllarda liberal barış inşasının eksikliklerini ortaya koyan (Eminoğlu ve Aydın, 2021; Samuels, 2006), meşruiyetini sorgulayan (Chandler, 2000, 2006; Mac Ginty, 2008; Richmond, 2007) ve alternatif yaklaşımlar geliştiren eleştirel ekole mensup pek çok yazarın ortak noktası, şimdiye kadar barış inşası süreçlerine hâkim olan yukarıdan aşağı (top-down) yaklaşımın yerel aktörleri dışarıda bırakmasına, onların düşüncelerini ve eylemlerini barış sürecine dahil etmemesine, kısacası yerelin fail/özne konumunun görmezden gelinmesine karşı çıkmalarıdır (Autesserre, 2017; Chandler, 2010; Mac Ginty ve Richmond, 2013, ss. 763-764). Bu bağlamda son dönemlerde devletler ve uluslararası örgütler gibi geleneksel kurumların, uluslararası ve ulusal elitlerin barış süreçlerinde baskın konumunu sorgulayan ve barışın yerel dinamiklerine odaklanan "yerele dönüş" (*local turn*) literatürü oluşmuştur (Leonardsson ve Rudd, 2015). Bu yeni literatürün önde gelen araştırmacılarından olan Roger Mac Ginty ve Oliver Richmond'ın (2013) deyimiyle barış inşasında yerele olan ilgide bir "Rönesans dönemi" yaşanmaya başlamıştır.

Esasında barış inşasında yerel unsurların önemine değinen ilk çalışmalar, liberal barış inşasının çatışma örneklerinde geniş bir uygulama alanı bulduğu 1990'lı yıllardan itibaren ortaya konulmaya başlanmıştır. Yerel aktörler ve kültürlerin barış inşasında aktif rol oynaması gerektiğini vurgulayan bu ilk dönem çalışmalarda, uluslararası toplumun yerel halkları sadece

barış inşasının alıcıları olarak görmeyi bırakıp yerel barış inşacılarını desteklemesi, güçlendirmesi ve barışın yerli sosyokültürel yapılar ve uygulamalar üzerine inşa edilmesi için çaba göstermesi gerektiği öne sürülmüştür (Boulding, 2000; Curle, 1994; Fetherston ve Nordstrom, 1995; Lederach, 1997; Nordstrom, 1997; Rupesinghe, 1995). 2000’li yıllardan itibaren, barış inşası girişimlerinde yerel aktörlerin ve kültürlerin ihmal edilmemesi çağrısının kısmen karşılık bulduğu ve uluslararası barış operasyonlarında yerel aktörlerin kapasitesinin geliştirilmesi (*building local capacity*), barış inşası ve devlet inşasında yerel sahiplik (*local ownership*) ve katılımının, sivil toplumun desteklenmesi gibi konuların gündeme alınmaya başlandığı görülmüştür. Birleşmiş Milletler başta olmak üzere küresel barış ve güvenliğin tesis edilmesi için faaliyetler yürüten çeşitli uluslararası örgütler ve Avrupa Birliği gibi bölgesel örgütler ve çeşitli kurumlar, barış inşasında yerel aktörlerin ve pratiklerin daha fazla rol almasını sağlamak için kararlar, politika belgeleri ve projeler ortaya koyarak bu konudaki istekliliğini göstermeye başlamıştır.

Çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturan gündelik barış yaklaşımı, barış ve çatışma çalışmalarında devlet altı düzeydeki yerel/toplumsal aktörlerin failliğini (*agency*) ve önemini vurgulayan söz konusu eleştirel araştırma gündeminin ve yerele dönüş çağrısının içerisinde yer almaktadır (Brewer, 2010; Justino, Brück ve Verwimp, 2013; Mac Ginty, 2014; Richmond, 2009a). Gündelik barış, diğer aşağıdan yukarı (*bottom-up*) yaklaşımlar gibi, çatışma yaşamış toplumlara yönelik yukarıdan aşağı, standartlaştırılmış uygulamalara, tabana nüfuz etmekte yetersiz ya da isteksiz olan aktörlere, resmî kurumlara ve çatışma çözümü teknokratlarına odaklanan bakış açısına karşı bir denge sağlamayı amaçlamaktadır (Mac Ginty, 2014, s. 549; Mac Ginty ve Firchow, 2016, ss. 311-312). Bu çerçevede, yerelin pratikleri ve anlatılarını da barış ve çatışma analizlerine ve barış inşası uygulamalarına dahil edilmesini savunmaktadır (Mac Ginty ve Firchow, 2016, s. 309).

Gündelik Barış

Gündelik barış, çatışan gruplara bölünmüş toplumlarda (*divided societies*) bireyler ve gruplar tarafından çatışma ve kimliksel gerginliklerle başa çıkmak ya da toplumsal bölünmeler içerisinde günlük yaşamlarını sürdürebilmek için geliştirilen birtakım tutum ve davranışlardır (Mac Ginty, 2014, s. 549). Bu tutum ve davranışlar bazı durumlarda çatışmanın şiddet ve gerginlikler gibi olumsuz etkilerinden kaçınmak adına bireyler tarafından geliştirilen pratik ve pragmatik çözümlerle sınırlı, negatif barış formunda olmaktadır (Mac Ginty, 2022; Ware ve Ware, 2022). Bazen ise çatışma dinamiklerine, “Biz-Onlar” ayrımı çerçevesinde kurulmuş çatışma anlatısına meydan okuyan pozitif barış girişimi şeklinde tutum ve davranışlara rastlanılabilmektedir (Mac Ginty, 2014, s. 549). Fakat çoğu durumda gündelik barış daha çok negatif barış şeklinde kendini göstermekte, farklı gruplar aralarındaki ayrışmayı sonlandırmaya yönelik uzlaşma çabalarına girişmek yerine bir arada yaşamak zorunda oldukları için karşılıklı tolrans ve gerginliklerden uzak durma yöntemleri geliştirmektedir (Mac Ginty, 2014, s. 549).

Mac Ginty (2006, 2010), çatışma sonrası toplumların birçoğunda elitler düzeyinde sağlanan ve şiddetli çatışmaları sona erdiren barış anlaşmalarının bir barış görüntüsü oluşturduğuna, fakat etnik/dinsel topluluklar arasında uzlaşmanın sağlanamadığı ve ayrılıkların devam ettiği “ne savaş ne de barış” olarak tarif edilebilecek bir durumun ortaya çıktığına dikkat çekmiştir. Savaş ile barış arasındaki bu muğlak durumda, savaştan barışa henüz tamamlanmamış olan geçiş aşamasının getirdiği belirsizliklerle ve şiddet sona erse de bir şekilde varlığını koru-

yan etnik gerginliklerle başa çıkmak için sıradan insanlar tarafından günlük yaşamda geliştirilen birtakım yöntemler ve toplumsal düzeyde barışı tesis edebilmek için ortaya konulan yerel pratikleri ise gündelik barış şeklinde adlandırmıştır (Mac Ginty, 2014, s. 549).

Gündelik barış, başroldeki aktörlerin uluslararası örgütler, devletler, siyasi liderler, diplomatlar ya da sivil toplum örgütü temsilcileri olduğu, uluslararası barış görüşmeleri, müzakereler ve barış antlaşmalarının konu edinildiği yukarıdan aşağı barış süreçlerinden ziyade, ana aktörlerin bölünmüş toplumlardaki sıradan insanlar olduğu, gündelik yaşamdaki mikro toplumsal dinamiklere odaklanmaktadır (Mac Ginty, 2014, s. 560). Yukarıdan aşağı barış inşası çabalarının önemi kabul edilmekle birlikte, çoğunlukla resmi ve kurumsal barış inşasının gölgesinde kalan aşağıdan yukarı süreçlerin ve yerel düzeydeki barış pratikleri ve çatışma çözümü stratejilerinin de dikkate alınması gerektiği savunulmaktadır. Buna göre, bölünmüş toplumlarda kalıcı barışın inşa edilebilmesi için siyasi ve askeri elitlerin tutum ve davranışları, müzakere süreçleri, uluslararası toplumun çatışma çözümü ve barış inşasına yönelik politikalarının yanında, çatışan/çatışma yaşamış grupların toplumsal düzeyde birbirleriyle nasıl bir etkileşim ve iletişim içerisinde oldukları, birbirlerini nasıl algıladıkları, günlük yaşamlarında birbirlerine nasıl davrandıklarının da analiz edilmesi gerekmektedir (Berents ve McEvoy-Levy, 2015, s. 116; Richmond, 2009b, s. 331).

Mac Ginty (2014, ss. 555-557), gruplar arası ve grup içi ilişkilerde sıradan insanlar tarafından başvuru olan gündelik barış pratikleri için beşli bir tipoloji geliştirmiş, bunları kaçınma (avoidance), belirsizliği (ambiguity) kullanma, ritüelleşmiş kibarlık (ritualised politeness), “Biz” ve “Diğerlerini” ayırt etme (telling) ve çatışma ve ayrışmayla ilgili suçu başkasına yükleme (blame deferring) şeklinde sıralamıştır. Mac Ginty (2021) daha sonraki bir diğer eserinde, gündelik barışın zayıf biçimlerinden güçlü biçimlerine doğru üçlü bir sınıflandırma ortaya koymuştur. Buna göre bölünmüş toplumlarda bireylerin ve grupların birbirleriyle sosyal ilişkilere girmesi, sosyal ortamlarda karşılaşmasıyla sınırlı en zayıf gündelik barış biçimini sosyallik (sociality) olarak isimlendirmiştir. Bunun bir adım ötesinde karşılıklı etkileşimlerin ve mütekabiliyetin olduğu, orta düzeyde gündelik barış için karşılıklılık (reciprocity), son olarak toplumsal bölünmelere meydan okuyan, bütünleşmeye yönelik tutum ve davranışların ortaya konulduğu güçlü gündelik barış biçimi için ise birlik beraberlik (solidarity) kavramını kullanmıştır.

Gürcistan – Güney Osetya Çatışması

Gürcü-Oset toplumsal ilişkilerine dair değerlendirmelere geçmeden önce, Güney Osetya meselesinin siyasi ve teritoryal anlaşmazlık boyutlarına kısaca değinmek yerinde olacaktır. Gürcistan ve Güney Osetya, jeopolitik konumu nedeniyle tarih boyunca batısında ve doğusunda kurulan devletlerin mücadele alanı olan Güney Kafkasya bölgesinde (Asker ve Kahraman, 2016, s. 23), Rusya'nın güneyinde, Ermenistan ve Azerbaycan'ın kuzeyinde yer almaktadır. Osetler, Kafkasya bölgesine yerleşen ve İranî bir dil konuşan kadim bir halk olan Alanların soyundan gelen bir etnik grup olarak asırlardır bölgede yaşamaktadır. Benzer şekilde bölgede Gürcülerin tarihi de asırlar öncesine dayanmaktadır. Bu iki halkın ortak kaderi, topraklarının 19.yüzyılda Çarlık Rusya'sının hakimiyetine girmiş olmasıdır. Çarlık rejiminin yıkılmasıyla 1918-1921 yılları arasında kısa süreli bir bağımsızlık dönemi yaşayan Gürcistan, ardından Sovyetler Birliği'nin kontrolüne girmiştir (Suny, 1994, ss. 191-192). Bu süreçte Osetlerin Bolşeviklerin yanında yer alarak Gürcistan'a karşı savaştığı belirtilmelidir (Yenigün ve Bolat, 2007, s. 332). Savaşın Bolşeviklerin galip çıkmasıyla Gürcistan Sovyetler Birliği içinde bir federe cumhuriyet

haline gelirken, Güney Osetya 1922'de Gürcistan'a bağlı özerk bölge statüsü elde etmiştir (Potier, 2001, s. 13). 1925'te Rusya'ya bağlanan Kuzey Osetya ise 1936'da özerk cumhuriyet statüsü kazanmış, ancak Güney Osetya'nın Gürcistan'a bağlı özerk bölge statüsünde herhangi bir değişiklik olmamıştır (Sandıklı, İsmayılov ve Gafarlı, 2014, s. 30). Böylece Osetya'nın günümüzde de devam eden Kuzey-Güney şeklindeki bölünmüş yapısı oluşturulmuştur.

Sovyetler Birliği döneminde büyük bir sorun yaşamayan Gürcüler ve Osetler, 1980'lerin sonlarına gelinceye kadar gerilimlerden uzak şekilde bir arada yaşamışlardır. Bu dönemde toplumsal düzeyde yakın ilişkilere sahip olunmuş, bunun somut bir göstergesi olarak Sovyetler Birliği içerisinde en çok milletlerarası evlilik Gürcüler ve Osetler arasında gerçekleşmiştir (Nan, 2010, s. 243). Toplumsal düzeydeki iyi ilişkiler, *perestroyka* politikasının hayata geçirilmesi sonrasında Sovyetler Birliği genelinde artan milliyetçi gerilimlerden olumsuz etkilenmeye başlamıştır. Gürcü milliyetçiliğinin Gürcistan'daki Abhazlar ve Osetler gibi azınlıkları dışlayan, bu halkları yabancılar olarak gören bir hüviyet kazanmaya başlaması etnik sorunlara zemin hazırlayan en önemli etkenlerden biri olmuştur (Sunny, 1994, s. 318; Wakizaka, 2022, s. 533). Bu dönemde benimsenen, "*Gürcistan Gürcülerindir*" şeklindeki milliyetçi slogan, söz konusu dışlayıcı milliyetçiliğin öne çıkan sembolik ifadelerinden biri olmuştur (Kaufman, 2001, s. 101).

Bu noktada bir parantez açarak belirtilmelidir ki Gürcistan tarih boyunca hiçbir zaman sadece Gürcülerin yaşadığı mono-etnik bir ülke olmamıştır. Etnik çeşitlilik açısından bölgede en heterojen nüfusa sahip olan ülkelerden biri olan Gürcistan'da öne çıkan azınlık gruplar arasında Azerbaycan Türkleri, Ermeniler, Osetler, Abhazlar, Acaralılar sıralanabilir. Sayıları çok olmasa da Yahudi Tatlar, Yezidiler ve Çeçen asıllı Kistler de Gürcistan'da yaşayan azınlık gruplar arasındadır (Goltz, 2006, s. 49). Bunun yanında, Joseph Stalin'in emriyle 1944 yılında Orta Asya'ya sürgün edilmeden önce Gürcistan'ın güney bölgelerinde çok sayıda Ahıska Türkünün yaşadığını da belirtmek gerekir. Fakat bu dönemde dışlayıcı milliyetçiliğin hedefinde olan gruplar, Sovyetler Birliği döneminde özerk bölge statüsü elde etmiş olan Abhazlar ve Osetler olmuştur. Acaralılar ise etnik olarak Gürcü'dür ancak Gürcistan'ın batı kısımları 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedildikten sonra Müslüman olmuşlardır. Gürcü etnik kimliğine sahip Acaralıların Gürcistan'dan ayrılma talepleri olmamıştır (Bora, 2009, ss. 57-59).

Sovyetler Birliğinin dağılma emareleri göstermeye başladığı süreçte Gürcistan, pek çok Sovyet cumhuriyeti gibi bağımsızlık fikrine yönelirken, Gürcistan'a bağlı özerk bölge statüsünde olan Güney Osetya ise Gürcistan'dan daha fazla özerklik ve kültürel haklar talep etmeye başlamıştır. 1989 yılının Nisan ayında Tiflis'teki bağımsızlık yanlısı gösterilere Sovyet birliklerince sert bir şekilde karşılık vermesi sonucu yirmiye yakın sivil göstericinin yaşamını yitirmesi Gürcistan'da anti-Sovyet ve milliyetçi hisleri daha da alevlendirirken (Wheatley, 2005, ss. 43-44), aynı yıl Güney Osetyalılar Gürcistan'ın Güney Osetya dili ve kültürüne yönelik baskılarına karşı protestolar düzenlemiştir (Nan, 2010, s. 243). 1989'un sonlarına doğru gelindiğinde, Güney Osetya yönetiminin Oset dilinin statüsünü ve Güney Osetya'nın özerkliğini güçlendirmeye yönelik siyasi hamlelerine Tiflis yönetimi tarafından karşı çıkılması gerginliğin tırmanmasına neden olmuştur (Allen, 2022, s. 13). Güney Osetyalılar arasında Kuzey Osetya ile birleşme amacı yönünde hareket edenlerin olması da gerilimin tırmanmasında ve ilk silahlı çatışmaların başlamasında rol oynayan bir faktör olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde Tiflis yönetimi Oset kimliğini dışlayan ve Güney Osetya'nın özerk siyasi statüsüne karşı çıkan politikaları sürdürünce, yaşanan anlaşmazlıklar şiddetlenerek çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Gürcistan bağımsızlık yolunda

ilerlerken Güney Osetya yönetimi de bölgenin bağımsız bir Sovyet Demokratik Cumhuriyeti olduğunu ilan ederek ayrılıkçı bir politikaya yönelmiştir. Bunun üzerine Gürcistan'ın Güney Osetya'nın özerklik statüsünü kaldırma kararı almasıyla sorun büyük bir çıkmaza girmiştir (Yenigün ve Bolat, 2007, s. 332). Nihayet 1991 yılında Gürcistan bağımsızlığını ilan etmiş, ülkenin ilk devlet başkanı olarak seçilen Zviad Gamsahurdia'nın Güney Osetya'daki ayrılıkçı gruplara karşı bölgeye askeri birlikler göndermesiyle Gürcistan ile Güney Osetya arasındaki ilk geniş çaplı çatışma başlamıştır (Allen, 2022, s. 13). Çatışma döneminde Güney Osetya'daki Osetlerin Kuzey Osetya topraklarına, Gürcülerin ise Tiflis'e göç etmesiyle demografik yapıda değişim yaşanmaya başlamıştır (Sandıklı ve diğerleri, 2014, s. 30).

Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin resmen dağılmasıyla SSCB Dışişleri Bakanlığı görevinden istifa eden Eduard Şevardnadze, Ocak 1992'de bir darbeye görevden uzaklaştırılan Gamsahurdia'nın yerine Gürcistan'ın yeni lideri olmuştur. Şevardnadze, göreve gelmesinden kısa bir süre sonra, Haziran 1992'de Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin ile Gürcistan-Güney Osetya arasında ateşkes sağlayan Soçi Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşma ile *de facto* bağımsızlık kazanan Güney Osetya, kendi yasama, yürütme ve yargı mekanizmalarına sahip olmuştur. Böylece 2008'e kadar sürecek olan, bölgede çatışmaların asgari düzeye indiği ancak temel anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulamadığı bir donmuş çatışma dönemi başlamıştır (Fall, 2006, s. 201). Anlaşma kapsamında Rus birlikleri ateşkes hattı boyunca Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) barış gücü olarak görev yapmaya başlamıştır (Allen, 2022, s. 13; O'Ballance, 1997, s. 119). Yeni fiili durumda uluslararası toplumun kabul ettiği bir bağımsız statüye sahip olmayan Güney Osetya, Rusya'nın siyasi, askeri ve ekonomik desteğine bağımlı hale gelmiştir. Bölgedeki çıkarlarını korumak için Güney Osetya'daki nüfuz alanını sürdürmeyi önemseyen Moskova yönetimi, BDT kapsamındaki askeri varlığının ve ekonomik yardımlarının yanı sıra, Güney Osetyalılara Rus vatandaşlığına sahip olma imkânı tanımıştır. Böylece, Gürcistan'ın gelecekte yapacağı hamleler karşısında Rus vatandaşlarını koruma kartını kullanarak müdahale edebileceği bir nüfuz alanı yaratmak istemiştir (Ekinci, 2019; Meydan, 2017, s. 426). Günümüzde Güney Osetya'da yaşayanların yaklaşık %80'inin Rus vatandaşlığına sahip olması (Acaray, 2020, s. 175), Moskova yönetiminin bu politikalarında başarılı olup istediğini büyük oranda elde ettiğini göstermektedir.

2003 yılında Eduard Şevardnadze'nin görevi bırakmak zorunda kalmasıyla sonuçlanan Gül Devrimi, Gürcistan siyasetinde Güney Osetya sorununu da etkileyecek köklü değişikliklere neden olmuştur. Ülkenin yeni Cumhurbaşkanı Mihail Saakaşvili, NATO ve AB üyeliğini gündeme getirerek Rusya'nın tepkisini çekmiştir. Yeni yönetimin ülkenin toprak bütünlüğünü yeniden tesis etme amacını vurgulaması ise Güney Osetya'daki fiili durumun Gürcistan lehine değiştirmek istediğini göstermekteydi. Bu süreç yaşanırken 2004 yılında Güney Osetya parlamentosu ayrılıkçı bir hamle yaparak Rusya Federasyonu ile birleşme kararı almış ve Rusya'ya bu doğrultuda resmi taleplerde bulunmuş, ancak Moskova yönetimi bu talebe sıcak bakmamıştır (Sandıklı ve diğerleri, 2014, s. 30). Ancak bu tavır Rusya'nın Güney Osetya meselesini Gürcistan'ın tasarrufuna bıraktığı anlamına gelmemiş, Moskova yönetimi Güney Osetya'nın statüsü konusunda Gürcistan ile ters düşmeye devam etmiştir. Gürcistan, Rusya'nın açık uyarılarına/tehditlerine rağmen Güney Osetya'ya yönelik toprak bütünlüğünü tesis etme yönündeki politikalarından vazgeçmemiştir (Antonenko, 2008, ss. 23-24). Böylece 2004 yılından itibaren karşılıklı ufak çaplı saldırılar ile yeniden başlayan çatışmalar 2008 yazında gerilimin yeni bir savaşa evrilmesi sonucunu doğurmuştur (Markedonov, 2015, ss. 114-116).

Tiflis yönetimi, çatışmaların başlamasıyla Gürcü köylerine ateş açanlar arasında barış gücü olarak bölgede konuşlanan Rus birliklerinin de olduğunu iddia etmiş, silahlı kuvvetlerini bölgeye sevk ederek geri adım atmayacağını göstermiştir (Sandıklı ve diğerleri, 2014, s. 31). Gürcistan'ın Güney Osetya'nın başkenti konumundaki Şinval'i bombalamasıyla alevlenen çatışma Rusya'nın sert bir şekilde devreye girmesiyle kısa sürede Gürcistan-Rusya savaşına dönüşmüştür. Savaşın ardından Moskova yönetimi Güney Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlığını tanımış ve bu bölgeleri fiilen kendi kontrolü altına almıştır. Bu meselede Gürcistan'ın yanında yer alan Batılı ülkeler ise söz konusu tek taraflı bağımsızlık kararlarını ve Rusya'nın bölgeye askeri anlamda yerleşmesini Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne saldırı olarak görüp kınamıştır (Acaray, 2020, s. 171). Böylece 1992'deki Soçi Antlaşması sonrası oluşan donmuş çatışma durumuna benzer şekilde sorun taraflar arasında bir çözüme kavuşturulamamışken, Rusya'nın bölgedeki nüfuzu daha da artmıştır. Gelinek noktada, Gürcistan ile Güney Osetya arasındaki esnek idari sınırlar artık bir tarafta Rus güçlerinin, diğer tarafta Gürcülerin devriye gezdiği katı sınır hattına dönüşmüştür (Toal ve O'Loughlin, 2013, s. 138). Tiflis yönetimi Güney Osetya ve Abhazya'daki egemenliğini fiili olarak kaybetmiştir.

Sonuç olarak, asırlardır bir arada yaşayan, dini ve kültürel açıdan birbirine yakın iki millet olan Gürcüler ve Osetler, Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinden itibaren, Güney Osetya'nın statüsü konusundaki anlaşmazlıkların tırmanmaya başladığı 1989'dan beri kendilerini bir türlü dinmeyen bir çatışmanın ve derin bir bölünmenin içinde bulmuşlardır (Allen, 2022, s. 12; King, 2008, s. 216). 1990'ların başında ve 2008 yılında yaşanan çatışmalar sonucunda yüzlerce kişi yaşamını yitirirken binlercesi de yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalmıştır (Sotiriou, 2019, ss. 172-173). Siyasi açıdan analiz edildiğinde, artık Rusya'nın da ayrılmaz bir parçası olduğu Güney Osetya meselesinin pek çok çatışma örneğinde görüldüğü gibi çözümsüzlüğe hapsediği düşünülebilir. Devletler ve siyasi elitler düzeyinde sorunun çözümü, barış inşası ve uzlaşma noktasında etkili adımların atıl(a)madığı yorumu yapılabilir. Ancak bu karamsar tablodan kurtulmak ve barış ve toplumsal uzlaşma açısından yerel aktörlerin potansiyelini keşfetmek için toplumsal düzeyde Gürcüler ve Osetler arasındaki ilişkilere yakından bakmak gereklidir. Bir sonraki bölümde görüleceği gibi, Gürcüler ve Osetlerin birbirlerine ve yaşanan çatışmalara yönelik algı ve perspektifleri siyasi düzlemdeki çatışma tablosuna tam olarak uymamaktadır. Toplumsal düzeyde, günlük yaşamda aralarında bir düşmanlık bulunmayan bu iki milletin ilişkileri kaçınılmaz olarak çatışma sürecinden olumsuz etkilenmiş olsa da çatışma dinamiklerinin toplumlar arası ilişkileri tamamen etkisi altına aldığı söylenemez. Gürcü-Oset ilişkilerinde ve bu toplumların birbirlerine ilişkin tutumlarında barışın izini takip etmek halen mümkündür.

Çatışmaların Gürcü-Oset Toplumsal İlişkilerine ve Nüfus Dengelerine Yansıması

Gürcüler ve Osetler arasında asırlardır devam eden yakın ilişkiler ve sıkı toplumsal bağlar mevcuttur. İki millet çok eski tarihlerden beri birlikte yaşamış, birbirleriyle dostluk kurmuş, evlenmiş, tarihin çeşitli dönemlerinde ortak düşmanlara karşı birlikte mücadele etmiş, birbiriyle dayanışma içerisinde olmuştur (Wakizaka, 2017, ss. 638-639, 2022, s. 542). Barış ve uyum içinde yaşama geleneği Sovyetler Birliği döneminde de varlığını korumuş, bu dönemde iki millet arasında yaşanan evlilikler öne çıkarken, başta başkent Tiflis olmak üzere, Gürcistan'ın kentler ya da kırsaldaki pek çok bölgesinde ve Güney Osetya'da Osetler ile Gürcüler bir arada yaşamıştır (Cornell, 2001, s. 109; Gachechiladze, 1995, s. 87). Sovyetler Birliğinde 1989 yılında yapılan nüfus sayımına göre Gürcistan'da yaşayan Osetlerin sayısı 165.000 iken, Güney

Osetya'daki Oset nüfusu 63.200 idi (Markedonov, 2015, s. 111). Dolayısıyla Gürcistan'ın diğer bölgelerinde yaşayan Osetlerin sayısı, Güney Osetya'dakilerden fazla idi. Bu dönemde başkent Tiflis'te 30 binin üzerinde Oset yaşarken (Totadze, 2008, s. 22), Gori ve Rustavi gibi Gürcistan'ın diğer önemli şehirlerinde de nüfusun önemli bir kısmı Osetlerden oluşmaktaydı. Güney Osetya'nın demografik yapısına bakıldığında ise nüfusun üçte ikisini Osetler oluştururken yaklaşık 28.500 kişilik bir Gürcü nüfusu Osetlerle birlikte yaşamaktaydı (Toal ve O'Loughlin, 2013, s. 136). Bu iki büyük topluluğun yanı sıra yaklaşık 2.100 Rus ve 900 Yahudi Güney Osetya nüfusunun geri kalanını oluşturmaktaydı (Markedonov, 2015, s. 111).

Bugün Gürcü-Oset ilişkileri daha çok Güney Osetya sorunu üzerinden, bu bölgeye odaklanılarak ele alınsa da Güney Osetya dışında Gürcistan'ın başka bölgelerinde de Osetlerin Gürcülerle birlikte yaşadığı görülmektedir. Bu durum, Gürcüler ile Osetler arasında toplumsal düzeyde bir düşmanlığın ya da karşılıklı kadim nefretlerin söz konusu olmadığını en önemli göstergelerindendir. Zira eğer bu iki toplum arasında etnik nefret, kimliksel düşmanlık ya da tarihi husumet gibi sorunlar olsaydı Osetlerin Güney Osetya içinde homojen bir nüfus oluşturması beklenirdi. Gündelik yaşamda, toplumsal ilişkilerde sorunların olduğu bir durumda Osetlerin Gürcistan'ın başka bölgelerinde Gürcülerle barış içinde birlikte yaşamaya şaşırtıcı olurdu. Aynı şekilde, Güney Osetya'nın nüfusunun üçte birinin Gürcülerden oluşması mümkün olmazdı. Nitekim 1990'ların başlarından itibaren Gürcistan ile Güney Osetya arasında pek çok siyasi kriz ve çatışma dönemi yaşanmış olsa da 2008 yılındaki savaşa kadar Güney Osetya içindeki Gürcü nüfus Osetlerle birlikte yaşamaya devam etmiş, Gürcülerin zorla yerinden edilmesi ve etnik temizlik gibi süreçler yaşanmamıştır (Markedonov, 2015, s. 113). Ancak Rusya'nın da devreye girmesiyle sorunun farklı bir boyuta taşındığı ve Güney Osetya'nın tek taraflı olarak bağımsızlığını ilan ettiği 2008 yılındaki savaştan sonra bir arada yaşama kültürünün tam olarak ortadan kalkmasa da önemli oranda zarar gördüğü söylenebilir.

Günümüzde Güney Osetya'nın nüfus verileriyle ilgili net bir bilgi elde etmek mümkün olmasa da yaklaşık 20.000'e yakın Gürcü'nün halen Güney Osetya'da yaşadığı tahmin edilmektedir. Çatışmalar öncesi rakamlarla kıyaslandığında Güney Osetya'daki Gürcü nüfusunda düşüş olduğu görülse de bu düşüşün bir arada yaşama kültürünü ortadan kaldıran ve Güney Osetya'yı tamamen homojen nüfuslu bir Oset toprağı haline getiren boyutlarda olmadığı belirtilmelidir. Üstelik sayısı tam olarak bilinmeyen Gürcü-Oset evlilikleri ile kurulan bağlar da varlığını korumaktadır. Ancak Gürcü ve Osetlerin bir arada yaşama kültürüne zıt şekilde gelişen daha büyük demografik değişimin Gürcistan'da, Güney Osetya dışındaki bölgelerde yaşayan Osetlerin nüfusunda gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Çatışma öncesi dönemde Gürcistan içinde sayıları 100 bini aşan Osetler, 2014 yılında Gürcistan'da yapılan nüfus sayımı sonuçlarının gösterdiği üzere bugün sadece yaklaşık 14.400 kişilik bir nüfusa sahiptir (Minority Rights Group, 2018).

Gürcistan ile Güney Osetya arasındaki siyasi anlaşmazlığın elbette toplumsal boyutta çeşitli olumsuz etkileri söz konusu olmuştur. Siyasi anlaşmazlığın silahlı çatışmalara evrilmeye başladığı ilk dönem olan 1990'ların başlarında Güney Osetya'nın içine ve civarındaki köylere militan gruplar tarafından baskınların düzenlenmesi sonucu pek çok Oset Kuzey Osetya'ya ya da Rusya'nın başka bölgelerine göç etmiştir. Böylece silahlı çatışmaların başlamasıyla bölgenin yerel sakinleri için güvenlik kaygıları baş göstermiş, bu kaygılarla göç edenler nedeniyle Gürcistan'daki Oset nüfusu azalmaya başlamıştır (Sordia, 2009, s. 13; Toal ve O'Loughlin, 2013, s. 136). Benzer şekilde çatışmalar nedeniyle Güney Osetya'da yaşayan Gürcüler, evlerini terk edip

Tiflis ve Gürcistan'ın diğer bölgelerine göç etmek zorunda kalmıştır (Murusidze ve Chankvetadze, 2022, ss. 45-46). Özellikle Şinval'ın kuzeyinde bulunan, Gürcü enklavı olarak da anılan bölgede Gürcülerin yaşadığı köylerin neredeyse tamamı yerel milis güçler tarafından yağmalanmış ve ardından yerle bir edilmiştir (Amnesty International, 2008; Toal ve O'Loughlin, 2013, s. 137). Dolayısıyla savaş nedeniyle zorla yerinden edilme sorunu hem Gürcüler hem de Osetler için geçerli olan bir toplumsal sorundur. Yaşanan çatışmaların etkisiyle hem Gürcistan'ın hem de Güney Osetya'nın nüfus yapısı çatışma öncesi döneme göre etnik açıdan daha homojen hale gelmiş, bir arada yaşama geleneği bu süreçte yara almıştır.

2008 yılında yaşanan savaşın ardından Rusya Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanıırken, Güney Osetya ile Gürcistan arasına bir sınır hattı çizme girişiminde bulunmuştur. İki devlet arasındaki sınırlara benzer bir sınır bölgesi ve kontrolü oluşturmaya çalışan Moskova yönetiminin bu hamlesi, özellikle söz konusu sınır hattında yaşayan Gürcülerin ve Osetlerin yaşamını derinden etkilemiştir. Güney Osetya ile Gürcistan'ı ayıran bu sınır uygulaması doğal ya da tarihsel sınırlara dayanmadığından, pek çok köyün ve tarım arazisinin bir kısmının sınırın öteki tarafında kalmasına, aynı zamanda bölgedeki toplumsal ilişkilerin de bu yapay bir sınır çizimiyle bölünmesine neden olmuştur. Çizilen sınır nedeniyle Güney Osetya tarafında kalan Gürcüler, kendilerini Rusya'nın kontrolünde olan ve bağımsız bir devlet olma iddiasındaki bir bölgenin içinde bulmuşlardır. Sınırın Gürcistan tarafında kalan yüzlerce Gürcü köylü ise, sınırın öteki tarafındaki tarım arazilerine erişemez ve tarım ürünlerinden gelir elde edemez hale gelmiştir. Gürcistan nüfus sayımı verilerine göre, sınır hattı boyunca yer alan köylerin nüfusunun yaklaşık dörtte biri son on yılda Gürcistan'ın içlerine taşınmış ya da ülkeyi tamamen terk etmek zorunda kalmıştır. Sınırın Güney Osetya tarafında da benzer sorunlar yaşanmakta ve sınır çizilmesinin getirdiği zorluklar nedeniyle hem Osetler hem de Gürcüler başka bölgelere göç etmek zorunda kalmaktadır. Her ne kadar son yıllarda Gürcistan ve Güney Osetya otoriteleri arasında gerçekleşen temaslar neticesinde belli şartlar altında sınır geçişleri yeniden mümkün hale gelmiş olsa da sınır oluşturma sürecinin hem Gürcüler hem de Osetler açısından toplumsal yaşamda yarattığı olumsuz etkiler varlığını korumaktadır (Vartanyan, Lucena ve Malaney, 2022).

Yaşanan çatışmaların gündelik yaşama bir diğer yansıması, Gürcüler ve Osetlerin birbirlerine olan güveninin zedelenmesidir. Bir arada yaşadıkları yerlerde iki toplumun mensupları casus, ajan, hain gibi yaftalara uğramaktan çekinmektedir. Toplumsal gerilimlerden uzak durmak için Gürcülerin çoğunluk olduğu yerlerde Osetler, Osetlerin çoğunluk olduğu yerlerde ise Gürcüler kendi kimliklerini gizleme yoluna gidebilmektedir. İki toplum arasındaki en önemli kimliksel fark konuşulan dil olduğundan (Wakizaka, 2017, s. 642), kimliği gizleme çabası genellikle dil üzerinden gerçekleşmekte, örneğin Güney Osetya'nın başkenti konumundaki Şinval'de yaşayan Gürcüler Gürcüce konuşmaktan çekinebilmektedir. Bazı durumlarda ise isimler ya da soy isimler kimliği ele verdiğiinden bu noktada bir gizlenme çabasına girilmektedir. Her nasıl olursa olsun, yaşanan çatışmaların toplumsal yaşama olumsuz etkisi, birlikte yaşanan yerlerde kimliklerin çatışma öncesi dönemlerdeki gibi özgürce ifade edilememesi, iki toplumun mensuplarının da bunu yapmaktan çekinebilmesidir (Murusidze ve Chankvetadze, 2022, s. 28).

Tiflis, Nigoza ve Aresperani'de saha araştırması yürüten Wakizaka (2022), birçok kişinin Gürcüler ve Osetler arasındaki Sovyetler Birliği dönemi ve öncesine dayanan yakın ve dostane ilişkilerin zarar görmesini Gamsakhurdia'nın Osetleri dışlayan milliyetçi politikalarına bağladığını aktarmıştır. Yazarın araştırması sırasında görüşmeler yaptığı bölge sakini Osetler, Gamsakhurdia döneminde Güney Osetya'daki birçok kişinin baskı ve saldırılara dayanamayıp

Kuzey Osetya'ya göç ettiğini ifade etmiştir. Güney Osetya dışında Gürcistan'ın başka bölgelerinde yaşayan Osetler de bu gerilimden payını almış, Gürcüler ile Osetler arasında adeta görünmez duvarlar oluşmaya başlamıştır (Wakizaka, 2022, s. 542). Yerel halk arasında öne çıkan bir diğer görüş de Güney Osetya bağlamında ortaya çıkan Gürcü-Oset geriliminin başta Rusya olmak üzere yabancı devletlerin kendi çıkarları için yapay bir şekilde yarattığı bir sorun olduğu şeklindedir (Wakizaka, 2022, s. 544).

Sorunun kimliksel boyutu ele alındığında, Gürcüler ve Osetler arasında kökleri tarihe dayanan bir gruplar arası düşmanlıktan söz etmenin mümkün olmadığı görülmektedir. Aksine, iki millet arasındaki ilişkilerin tarihi karşılıklı nefret ve düşmanlıktan ziyade dostluk, iş birliği ve barış içinde bir arada yaşama örnekleriyle doludur. Nitekim kimlik açısından bakıldığında, her iki millet de Ortodoks Hristiyanlık inancına sahip olmasıyla dini bir yakınlık taşımaktadır. Bunun yanında, asırlardır bir arada yaşamanın sonucu olarak kültürler arası etkileşim de iki milleti birbirine yakınlaştırmıştır (Wakizaka, 2017, s. 637). Kimlik ve kültür açısından birçok ortak noktaya sahip olan Gürcüler ve Osetleri birbirinden ayırt etmenin oldukça zor olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bu benzerlikler dolayısıyla Osetlerin Gürcü toplumuna çok zorlanmadan entegre olabildiği görülmektedir (Sordia, 2009, s. 9). Bu bilgiler ışığında, Gürcüler ile Osetler arasındaki kimliksel farklılıkların yaşanan çatışmanın altında yatan temel sebepler arasında sıralanamayacağı söylenebilir. Bu noktada dini ve kültürel olarak iki millet arasında pek çok ortak nokta ve yakınlık söz konusu olsa da etnik milliyetçilik ve buna bağlı olarak ortaya çıkan siyasi ve teritoryal sorunlar ve Rusya gibi önemli bir bölgesel aktörün müdahalesi anlaşmazlıkların ana hattını oluşturmuştur.

Silahlı Çatışmaların Devreye Girmesinin Toplumsal İlişkilere Etkileri

Toplumsal, kimliksel ayrışmalar çoğu zaman silahlı çatışmaların ana sebebi olmasa da sonucu olabilmekte, silahların ve şiddetin devreye girmesi ayrışmaları derinleştirebilmektedir. Çatışma örneklerinin pek çoğunda görüldüğü gibi, silahlı çatışmanın yaşanması Gürcüler ile Osetler arasındaki anlaşmazlıkları derinleştirmiş, savaşın yarattığı toplumsal travmalar, savaş nedeniyle yerinden edilmiş kişiler ve mülteciler gibi yeni sorun alanlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Siyasi düzeydeki anlaşmazlıklar temelinde başlayan çatışma, şiddetin devreye girmesiyle Gürcüler ile Osetler arasındaki toplumsal bölünmeleri ve güvensizliği artırmıştır (Garb, 2009). Özellikle 2008'de yaşanan savaşın ardından toplumların birbirlerine güveni derinden sarsılmış, çatışma çözümü için öncelikle toplumsal düzeyde karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesini olmazsa olmaz bir koşul haline getirmiştir (Allen, 2022, s. 14). 2008 savaşı sonrası Güney Osetya'da gerçekleştirdikleri saha araştırmasında Osetlerin Gürcülere yönelik fikirlerini inceleyen Toal ve O'Loughlin (2013), araya şiddet ve savaş girdikten sonra toplumların arasının nasıl açıldığını gözler önüne sermektedir. Zira bu çalışmada, Osetler arasında Gürcülere yönelik olumsuz görüşlerin şekillenmesinde ve savaş dönemi Güney Osetya'yı terk etmek zorunda kalan Gürcülerin geri dönüşüne karşı çıkılmasında, savaş döneminde bizzat tecrübe edilen şiddetin önemli rol oynadığı tespit edilmiştir (Toal ve O'Loughlin, 2013, s. 138).

Gürcistan ile Güney Osetya arasında yaşanan çatışmanın toplumsal düzeyde yansıma bulduğu en önemli alanlardan birisi geçmişin taraflarca farklı şekillerde yorumlanması ve birbirine zıt resmi anlatıların toplumsal düzeyde büyük oranda kabul görmesidir. Birbiriyle çatışma yaşayan grupların yaşananlara dair birbirine zıt anlatılara sahip olması, çatışmanın nedenlerine dair farklı açıklamalar ortaya koymaları neredeyse tüm çatışma sonrası toplumlarda görülen bir durumdur. Bu toplumlarda silahlı çatışma sona erse de çatışmanın bu kez geçmişe

dair resmi veya gayri resmi anlatılarda devam ettiği görülmektedir (Bar-Tal, 2007; Oberschall, 2013; Ross, 2013). Taraflar çatışma dönemini yorumlarken yaşananları seçici bir şekilde, kendileri lehine bir anlatı oluşturma amacıyla ele almaktadır. Bu durum Gürcistan-Güney Osetya çatışması örneğinde de görülmekte ve çatışmanın olumsuz etkilerini derinleştirerek çözüm ihtimalini zorlaştırmaktadır. Güney Osetya'nın 2008'den beri Gürcistan'dan kopmuş halde olması ve Rusya'nın yoğun etkisi altında varlığını sürdürmesi, siyasi düzeyde olduğu gibi toplumsal düzeydeki ilişkilerin de kopma noktasına gelmesine neden olmuştur. 1990'lar öncesi barış içinde bir arada yaşama pratiklerinin halen hatırlanmasına rağmen, Rusya'nın Güney Osetya'yı Gürcistan'dan izole etme politikalarının da etkisiyle birbiriyle teması azalan Gürcü ve Oset toplumlarının yaşanan çatışma ve ayrışmaya yönelik bakış açılarının olumsuz etkilenmeye başladığı söylenebilir (Chankvetadze ve Murusidze, 2021, s. 1). Gürcistan ile Güney Osetya toplumları birbirinden ayrılmış şekilde, sosyal etkileşimden uzak yaşamaya devam ederlerse, Gürcüler ve Osetlerin birbirilerine yönelik tutum ve düşünceleri doğrudan toplumsal ilişkilerden ziyade medya ve kitle iletişim araçları gibi dolaylı yoldan alınan bilgilerle şekillenecektir. Bu durum, toplumların birbirlerine yönelik bakış açısını, Gürcistan, Güney Osetya ve Rusya gibi temel aktörlerin medya, eğitim, kitle iletişim araçları gibi kanallarla oluşturduğu anlatının etkisine daha açık hale getirecektir (Chankvetadze ve Murusidze, 2021, ss. 5-8).

Gürcüler yaşanan anlaşmazlık ve çatışmaları, bölgedeki Çarlık Rusya'sına kadar geriye giden Rus hakimiyetinin yarattığı sorunlar bağlamında değerlendirmektedir (Broers, 2008, s. 281). Bu çerçevede 2008'de yaşanan savaşı Güney Osetya'da giderek artan Rus askeri varlığına işaret ederek Rusya'nın Gürcistan'a yönelik işgal faaliyetlerinin son halkası olarak yorumlamışlardır (Acaray, 2020, s. 172). Osetlere göre ise çatışmanın altında yatan temel sebep, Gürcistan'ın Sovyetler Birliği dönemi öncesine kadar geriye götürülebilecek olan, Osetlere yönelik siyasi baskı ve hakimiyet çabalarıdır. Bu baskı politikaları Sovyetler Birliğinin dağılması sürecinde artmış, 2008'de ise tekrar alevlenerek zirve noktasına ulaşmıştır. Bu bağlamda Osetler, Ağustos 2008'deki savaşta Gürcülerin kaçan sivilleri hedef aldığı olaylara atıfta bulunarak, Gürcülerin kendilerine yönelik soykırım girişiminde bulunduğunu iddia etmiştir (Allen, 2022, s. 14). Gürcistan'ın Güney Osetya'da soykırım ve etnik temizlik gibi savaş suçları işlediği iddiasının ortaya konulmasında Rusya'nın da büyük bir desteğinin olduğu belirtilmelidir. Güney Osetya'daki varlığını meşrulaştırmak isteyen Moskova yönetimi, Gürcistan'ın savaş suçları işlediği iddiasını Uluslararası Ceza Mahkemesine taşımıştır (Çakmak, 2009, s. 56; Meydan, 2017, s. 426). Sonuç olarak tarafların geriye dönüp yaşananlara baktıklarında karşılıklı olarak birbirlerini suçlaması, birbirine zıt tarihsel anlatılar oluşturmaları, taraflar arasında sadece siyasi ilişkiler boyutunda sorunlar oluşturmamakta, gündelik yaşamda toplumlar arasında mesafe ve gerilim oluşmasında pay sahibi olmaktadır.

Toplumsal İlişkilerde Gündelik Barışın İzleri

Gürcüler ve Osetler arasındaki ilişkiler yaşanan çatışmalardan olumsuz etkilenmiş olsa da toplumsal ilişkilere yakından bakıldığında gündelik barışın izlerine rastlamak mümkündür. Bu bağlamda toplumsal ilişkilerin, siyasi elitler ve devletler düzeyinde oluşan karamsar denilebilecek tabloyu tam olarak yansıtmadığı görülmektedir. Öncelikle belirtilmelidir ki, 1989-1990 yıllarında Gürcistan'da azınlıkları dışlayıcı bir milliyetçiliğin yükseldiği ve Güney Osetya ve Abhazya'da ayrılıkçı taleplerin dillendirilmeye başladığı dönemde pek çok Osetyalı siyasi arenada yükselen bu gerilim karşısında Gürcistan'a olan bağlılıklarını ortaya koymuşlar, Gürcü-Oset tarihsel birlikteliğine vurgu yaparak ayrılıkçı söylemden uzak durmuşlardır (Cornell, 2002, s.

191). Dahası, 1990'ların başlarında ve 2008'de yaşanan gerginlikler ve silahlı çatışmalara rağmen Gürcistan'ın pek çok bölgesinde Osetler ve Gürcüler beraber yaşamaya devam etmiştir (Wakizaka, 2022, ss. 544-545). İki toplumun yerel düzeyde birbirlerine karşı tutumları, yaşanan çatışmaların olumsuz etkilerine rağmen düşmanlık boyutuna ulaşmamıştır. Aksine, geçmişten beri süregelen karşılıklı dostane tutumun çatışmalar nedeniyle yara almasına rağmen varlığını koruduğu gözlemlenebilmektedir. Pek çok Gürcü, kültürlerinin önemli bir parçası olan misafirperverliğin Osetlere karşı da sergilendiğini, Onları misafir olarak görüp onlara kucak açtıklarını anlatmaktadır (Broers, 2008, s. 288). Osetler ise binlerce yıldır yaşadıkları anayurtlarındaki topraklarda misafir olarak anılmayı küçük düşürücü bulduklarını ifade etmekte ve kendilerini tıpkı Gürcüler gibi bu toprakların kadim milletlerinden biri olarak gördüklerini vurgulamaktadırlar. Gürcülerle ilişkilere gelince, uzun yıllardır bir arada yaşadıkları Gürcü komşularıyla iyi ilişkilere sahip olduklarını belirtmektedirler (Allen, 2022, s. 12; Wakizaka, 2022, ss. 536; 544).

Çatışma yaşamış toplumların yerel ilişkilerde geliştirdiği gündelik barış pratiklerinden birisi, özellikle çatışma dönemine dair ya da çatışmayla ilgili anlaşmazlıklarla ilgili tartışmalı konulara girmekten kaçınmaktır. Pek çok çatışma sonrası toplumda, hassas konuları açmanın yaratacağı gerilimden uzak durmak için bu tip bir mekanizma geliştirilmektedir (Mac Ginty, 2014, 2021). Bu duruma Gürcü-Oset ilişkilerinde de rastlamak mümkündür. Gürcü ve Oset toplumları birbirleriyle gündelik ilişkilerinde gerginlik oluşturabilecek konular olan Güney Osetya ve Abhazya meselelerini konuşmaktan uzak durmaya çalışmaktadır (Wakizaka, 2017, ss. 651-652). Henüz tartışmaya hazır olmadıkları konulardan kaçınma pratiği göstermeleri, Gürcü ve Oset toplumlarının gündelik yaşamda gerginliklerden uzak bir şekilde bir arada yaşama çabalarının göstergesidir. Bu tutum doğrudan toplumsal barış inşa etmeye yönelik bir çaba olmaktan uzak olsa da günlük yaşamda huzursuzluk oluşturacak bir ortamdan kaçınmak için geliştirilmiş pragmatik bir tercih niteliği taşımaktadır.

Gürcistan içerisinde yaşayan Osetlerin Gürcü toplumunda kabul görmek, dışlayıcı bir tutuma maruz kalmamak için tarihsel Gürcü-Oset dostluğuna ve birlikteliğine vurgu yaptığı görülmektedir (Wakizaka, 2017, ss. 652-653). Bu tutum da toplumsal düzeydeki gündelik barış pratiklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Zira hassas konuları tartışmaktan kaçınmaya benzer şekilde amaç, Gürcülerden gelebilecek toplumsal tepkileri ve olumsuz düşünceleri bertaraf etmek ve böylece gerginlikten uzak durmaktır. Ancak bu tutumun pragmatik boyutun bir adım ötesinde, yerel düzeyde tohumları atılabilecek barış ve uzlaşma için bir potansiyel taşıdığı da belirtilmelidir. Zira Osetlerin Gürcülerle aralarındaki çatışmaları, yaşanan olumsuz olayları gündeme getirmek yerine barış ve dostluk içinde geçen ortak tarihi öne çıkarması, karşı tarafı düşman olarak algılamaktan uzak durmaya çalıştıkları ve hatta onlara aralarındaki ilişkide genel kaidenin barış, çatışmanın ise istisna olduğu mesajı vermek istedikleri şeklinde yorumlanabilir.

Gürcü ve Oset toplumları arasında gündelik barış tutumu olarak değerlendirilebilecek bir diğer husus, yaşanan çatışmalar değerlendirilirken kimliksel farklılıklardan kaynaklı toplumsal düşmanlıklar ya da etnik nefret gibi özcü açıklamalara gidilmemesidir. Bunun yerine, çatışmaların temel nedenleri ele alınırken siyasi elitlerin ve bu elitler tarafından hayata geçirilen belli başlı politikaların sorumlu tutulduğu görülmektedir. Bu tutum gündelik barış pratikleri çerçevesinde, Mac Ginty'nin "suçu başkasına yükleme" (*blame deferring*) kavramıyla açıklanabilir. Örneğin Osetlerin pek çoğu 1990'larda yaşanan çatışmaların altında yatan temel sebep

olarak Gamsahurdia'nın dışlayıcı milliyetçiliğine ve baskı politikalarına işaret etmektedirler. Hatta pek çok Oset için 2008'de yaşanan çatışmanın da esas sorumlusu, o dönemde Gürcistan'ın başında olan Saakaşvili yönetiminden ziyade 1980'lerin sonu ve 1990'ların başlarında dışlayıcı milliyetçi politikalarıyla Gürcüler ile Osetler arasındaki sorunları yaratan Gamsakhurdia yönetimidir. Bu yoruma göre, 2008'de olanlar Gamsakhurdia döneminde fitili ateşlenen ve bir türlü çözüme kavuşmayan sorunların yeniden alevlenmesidir (Wakizaka, 2017, ss. 650-651).

Osetlerin yaşanan çatışmaların sorumlusu olarak o dönemde Gürcistan'ın başında olan siyasi yönetimi görmesi, elbette şaşırtıcı değildir. Ancak bu tutumun gündelik barış açısından önemi, yaşananların Gürcülerle Osetler arasında aşılabilir düşmanlıklardan kaynaklanmadığı şeklinde bir görüşü yansıtmaktadır. Sorunun kaynağı olarak siyasi düzeydeki meselelere işaret edilmesi yerine Gürcüler ve Osetler arasındaki toplumsal ilişkilere de yansıyan uyumsuzluk ve husumete vurgu yapılsaydı, toplumlar arasında gündelik barış potansiyelinden bahsetmek zorlaşır. Ancak Osetlerin yaşanan çatışmalardan bir bütün olarak Gürcülerini sorumlu tutmayıp belli bir siyasi lider dönemindeki spesifik politikaları suçlu görmesi aslında dolaylı olarak Gürcülerle bir husumetleri olmadığını göstermektedirler. Pek çok Gürcü'nün yaşanan çatışmayı Rusya gibi dış aktörlerin kışkırttığını, yaşananların temel sebebinin Moskova'nın politikaları olduğunu savunmaları da benzer şekilde değerlendirilebilir. Böylece meselenin temelinde Osetlere yönelik bir düşmanlık olmadığı, Rusya'nın etkisi olmasa Gürcülerle Osetlerin bir sorunu olmadığı mesajı verilmektedir (Chankvetadze ve Murusidze, 2021, s. 5).

Gürcü ve Osetlerin birbirlerine yönelik değerlendirmelerinde gündelik barış açısından önem taşıyan esas nokta, çatışmanın nedenlerinin toplumlar tarafından nesnel ve doğru biçimde ele alınıp alınmaması değildir. Her iki toplumun da yaşananlara ilişkin geliştirdiği açıklamalar doğru ve yanlışlar içerebilir. Nesnel bir değerlendirme ışığında, yaşanan çatışmaların toplumsal düzeydeki birtakım ayrışmalara ve husumetlere dayalı nedenlerinin olduğu da tespit edilebilir. Ancak esas mesele, gerçekte neyin yaşandığından ziyade yaşananların toplumlar tarafından nasıl yorumlandığıdır. Zira benimsenen yorumlama biçimi, toplumsal ilişkilere dair bir tercihi içerisinde barındırmaktadır. Gürcüler ve Osetlerin yaşananları yorumlarken karşı tarafı bizatihi o gruba mensup olduğundan dolayı suçlamaktan kaçınması, diğer bir ifadeyle sorunu kimlik farklılıklarında, çözümü imkânsız anlaşmazlıklarda görmemeleri, tercihin Gürcü-Oset gerginliğinden uzak durmaktan, bir diğer ifadeyle gündelik barıştan yana yapıldığını göstermektedir. Ancak yine de gündelik barışa dair yapılan bu çıkarımlar, Gürcü-Oset ilişkilerinde toplumsal düzeyde barış ve uzlaşma isteğinin hâkim olduğu anlamına gelmemektedir. Dahası, toplumsal düzeyde varlığı tespit edilen barışçıl tutumların Gürcistan, Güney Osetya ve Rusya denklemine varlığını koruyan siyasi ve teritoryal anlaşmazlığa nasıl etki edebileceği büyük bir soru işareti olarak kalmaktadır. Bu nedenle, siyasi aktörler düzeyinde var olan gerilimin toplumsal ilişkilerde aynı oranda yansıma bulmadığı görülse de bu durumun Güney Osetya meselesinin barış ve uzlaşma ile sonuçlanmasında etkili olabileceğini söylemek için henüz erkendir. Gündelik barışın siyasi uyuşmazlıkların çözümü açısından toplumsal tabandan gelen bir potansiyele işaret etmesi barış için bir umut ışığı yaksa da siyasi aktörlerin belirleyici rolünün dikkate alınması ve naif denilebilecek umutlara kapılmamak elzemdir.

Sonuç

Çatışma sonrası ülkelerde sürdürülebilir bir barışın sağlanmasında yerel aktörlerin rolü ve önemi her geçen gün daha fazla vurgulanmaktadır. Bu bağlamda son dönemlerde barış çalışmalarları ve çatışma çözümü alanında hem kuramsal hem de pratik düzlemde aşağıdan yukarı

barış, yerele dönüş çağrısı, yerel pratikler ve bakış açıları öne çıkmaktadır. Fakat barış inşasında yerel aktörlerin önemine dikkat çekilmesi ve aşağıdan yukarı barış inşasına daha çok yer verilmesi gerekliliğinin belirtilmesi, uluslararası toplum ya da devletler düzeyinde yürütülen yukarıdan aşağı barış inşasının önemsenmemesi anlamına gelmemektedir. Burada önerilen, yukarıdan aşağı çabaların başarıya ulaşmasına katkı sunabilecek, barış ve uzlaşmanın toplumsal zeminini oluşturabilecek yerel potansiyelin görmezden gelinmemesi ve barış inşası sürecine dahil edilmesidir. Bununla birlikte, yerel aktörlerin barış ve uzlaşma çerçevesinde sahip olduğu potansiyele yönelik şüpheler varlığını korumakta, uluslararası toplumun, devletlerin, siyasi ve diplomatik elitlerin yürüttüğü barış inşası sürecine ne derece katkı sunabileceği sorgulanmaktadır.

Yerel aktörlerin barış inşasına katkı sunabilme potansiyeli tartışılırken, yukarıdan aşağı barış inşasının tıkandığı bir durumda yerel düzeydeki çabaların ne kadar etkili olabileceği sorusu akla gelmektedir. Örneğin çalışmanın konusunu oluşturan Gürcistan-Güney Osetya çatışması bağlamında, Rusya ile Gürcistan arasındaki ya da daha büyük resimde Rusya ile Batı ülkeleri ve NATO/AB gibi Batı kurumları arasındaki gerilimler sürerken Gürcüler ve Güney Osetyalılar arasındaki yerel düzeyde barış inşasının ilerlemesi mümkün müdür? Bu sorunun cevabı, barışa yönelik nasıl bir beklentiye sahip olunduğuna göre değişecektir. Eğer beklenti, taraflar arasındaki sorunların pek çoğunu çözüme kavuşturan geniş çaplı bir barış ve uzlaşma ise devletler düzeyinde bir uzlaşma olmaksızın yerel çabalarla bunun sağlanması elbette mümkün değildir. Nitekim barış inşasında yerele dönüş çağrısı yapanların bu şekilde bir beklentiye sahip olmadığı söylenebilir. Ancak yerel aktörlerin yapabileceklerine dair daha gerçekçi bir beklentiye sahip olduğunda, elitler düzeyinde tıkanan sürece rağmen toplumsal düzeyde olumlu değişimlerin olabileceği görülecektir. Yine Gürcistan-Güney Osetya örneğine bakıldığında, on yılı aşkın bir süredir devletler düzeyinde çözüme yönelik başarı elde edilememiş olsa da toplumsal ilişkilere yakından bakıldığında yerel aktörlerin barış inşası çabaları sayesinde olumlu değişimlerin yaşanabildiği gözlemlenmektedir (bkz. Allen, 2022).

Gürcistan-Güney Osetya çatışmasında gerek uluslararası toplum, siyasi ve diplomatik elitler düzeyinde gerekse yerel düzeyde olsun, barış ve uzlaşmayı sağlama çabalarının oldukça pragmatik ve minimal bir şekilde ilerlediğinin altı çizilmelidir. Tarafların birlikte masaya yatırmaya açık olduğu konulardan başlanarak adım adım ilerlenmesi ve henüz hazır olunmayan konuların bir kenara bırakılması yönünde gerçekçi bir stratejinin yürütüldüğü söylenebilir. Bu bağlamda yerel düzeyde oluşan diyalog zeminleri küçümsenmemelidir. Zira tarafların aralarındaki bir meseleyi tartışmaya hazır hale gelmesi ve konuyu ele almaya başlamaları bile barış inşası sürecinde bir ilerleme anlamına gelmektedir.

Gürcü-Oset ilişkilerinde barış içinde bir arada yaşamanın ana kaide olduğu, çatışmanın ise yüzyıllardır süren barışçıl ilişkilere gölge düşüren istisnai süreci temsil ettiği söylenebilir. Sorunun kadim kimliksel düşmanlıklara, tarihsel toprak anlaşmazlıklarına dayanan bir yapısının olmaması, çözüm için umut vadetmektedir. Bu noktada toplumsal düzeyde barışın inş edilmesi yönünde ortaya konulacak çabaların, anlaşmazlığı gidermek adına yürütülen siyasi ve diplomatik süreçlere de olumlu yansımaları olacaktır. Ancak toplumsal aktörler çatışma karşısında siyasi aktörlere kıyasla daha barışçıl tutumlara sahip olabilse de siyasi kararların toplumlar üzerinde belirleyici etkisi, günün sonunda çatışma çözümü için siyasi düzeydeki çabaları daha önemli hale getirmektedir. Bu nedenle toplumsal düzeyde umut vadeden veriler elde edilse de devletler düzeyinde adımlar atılmadan toplumsal aktörlerin aşağıdan yukarı barış inşa etmek

için yapabileceklerinin sınırlı olduğu belirtilmelidir. Siyasi ve askeri elitlerin karar alma ve uygulama mekanizmalarındaki üstünlüğü, toplumsal grupları alınan kararlar ve bunun sonucunda yaşananları etkileyen aktörler olmaktan ziyade bunlardan etkilenen aktörler konusunda tutmaya devam etmektedir. Bu nedenle toplumsal ilişkilerdeki barış emareleri umut verici olsa da çatışma çözümü için belirleyici değildir.

Gürcüler ve Osetler arasındaki barış içinde bir arada yaşama pratikleri, siyasi düzlemdeki barış ve uzlaşma çabalarını destekleyici ve kolaylaştırıcı bir zemin sağlayabilir, ancak siyasi aktörlerin çözümünden uzak durduğu bir durumda toplumsal aktörlerin bir dönüşüm yaratması pek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle Gürcistan, Güney Osetya ve Rusya denklemiinde varılacak bir uzlaşmanın çözüm için belirleyici olduğu, toplumsal düzeydeki gündelik barış pratiklerinin ise bu süreci destekleyici ya da kolaylaştırıcı bir rol oynayabileceği söylenebilir. 2008 sonrası süreçte Rusya'nın Güney Osetya üzerindeki etkisinin ulaştığı boyutlar, sorunun çözümünde Rusya'nın tutumunu kilit bir noktaya taşımaktadır. Rusya'nın oynayacağı rol sorunu tırmandırmak veya çözümsüzlük içinde bırakmak olabileceği gibi, Ukrayna Savaşına odaklanmış durumda olan Moskova yönetiminin Gürcistan ile Güney Osetya arasında müzakerelerin yürütülmesi ve ilişkilerde yumuşama yaşanmasına yeşil ışık yakması da ihtimal dahilindedir.

KAYNAKÇA

- ACARAY, D. (2020). Kafkasya Jeopolitiğinde Odak Noktası Olarak Güney Osetya. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(2), 168-183.
- ALLEN, S. H. (2022). *Interactive Peacemaking: A People-Centered Approach* (1. bs.). London: Routledge. doi:10.4324/9781003189008
- AMNESTY INTERNATIONAL. (2008). *Civilians in the Line of Fire: The Georgia-Russia Conflict*. London: Amnesty International. <http://amnesty.org/en/library/info/EUR04/005/2008/en> adresinden erişildi.
- ANTONENKO, O. (2008). A War with No Winners. *Survival*, 50(5), 23-36. doi:10.1080/00396330802456445
- ASKER, A. ve Kahraman, A. (2016). Gürcistan'da Devletleşme, Kimlik İnşası ve Müslüman Topluluklar. A. Aydıngün, A. Asker ve A. Y. Şir (Ed.), *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset* içinde (ss. 23-47). Ankara: AVİM Yayınları.
- AUTESSEERRE, S. (2017). International Peacebuilding and Local Success: Assumptions and Effectiveness. *International Studies Review*, 19(1), 114-132. doi:10.1093/isr/viw054
- BAR-TAL, D. (2007). Sociopsychological Foundations of Intractable Conflicts. *American Behavioral Scientist*, 50(11), 1430-1453. <https://doi.org/10.1177/0002764207302462>
- BERENTS, H. ve McEvoy-Levy, S. (2015). Theorising youth and everyday peace(building). *Peacebuilding*, 3(2), 115-125. doi:10.1080/21647259.2015.1052627
- BORA, A. (2009). *The South Ossetian-Georgian Conflict: 1990-2008*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Middle East Technical University, Department of Eurasian Studies.

- BOULDING, E. (2000). *Cultures of Peace: The Hidden Side of History*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- BREWER, J. D. (2010). *Peace Processes: A Sociological Approaches*. Cambridge: Polity Press.
- BROERS, L. (2008). Filling the Void: Ethnic Politics and Nationalities Policy in Post-Conflict Georgia. *Nationalities Papers*, 36(2), 275-304. doi:10.1080/00905990801934363
- CAMPBELL, S., Chandler, D. ve Sabaratnam, M. (Ed.). (2011). *A Liberal Peace?: The Problems and Practices of Peacebuilding*. London: Zed Books.
- CHANDLER, D. (2000). *Bosnia: Faking Democracy after Dayton*. London: Pluto.
- CHANDLER, D. (2006). *Empire in Denial: The Politics of State-Building*. London: Pluto Press.
- CHANDLER, D. (2010). *International Statebuilding: The Rise of Post-liberal Governance*. London: Routledge.
- CHANKVETADZE, N. ve Murusidze, K. (2021). *Re-examining the Radicalizing Narratives of Georgia's Conflicts*. Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/research/2021/05/re-examining-the-radicalizing-narratives-of-georgias-conflicts?lang=en> adresinden erişildi.
- CORNELL, S. E. (2001). *Small Nations and Great Powers A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. Richmond: Curzon.
- CORNELL, S. E. (2002). *Autonomy and Conflict: Ethnoterritoriality and Separatism in the South Caucasus—Cases in Georgia*. Uppsala: Uppsala University, Department of Peace and Conflict Research.
- CURLE, A. (1994). New Challenges for Citizen Peacemaking. *Medicine and War*, 10(2), 96-105. doi:10.1080/07488009408409148
- ÇAKMAK, C. (2009). Rusya'nın Güney Osetya Politikası, Neo-Self Determinasyon ve UCM'nin Rolü. *Bilge Strateji*, 1(1), 51-70.
- EKİNCİ, F. D. (2019). İnşacılık, Kimlik, 'Üretilmiş' Vatandaşlar: Rusya'nın Abhazya ve Güney Osetya'da Vatandaşlık Politikaları. *Uluslararası İlişkiler*, 16(61), 2019, 97-109. doi: 10.33458/uidergisi.541539
- EMİNOĞLU, A. ve Aydın, Y. (2021). Bosna-Hersek Bağlamında Antropolojinin Yeni Kullanım Alanı Olarak Barış Çalışmaları ve Barış İnşası. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 49-75. doi:10.30903/Balkan.954231
- FALL, S. B. (2006). Conflict in the South Caucasus. *Asian Affairs*, 37(2), 198-209. doi:10.1080/03068370600677520
- FETHERSTON, A. B. ve Nordstrom, C. (1995). Overcoming Habitus in Conflict Management: UN Peacekeeping and War Zone Ethnography. *Peace & Change*, 20(1), 94-119. doi:10.1111/j.1468-0130.1995.tb00625.x
- GACHECHILADZE, R. G. (1995). *The New Georgia: Space, Society, Politics*. Texas: Texas A&M University Press.

- GALTUNG, J. (1969). Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-191.
- GALTUNG, J. (2011). Peace, Positive and Negative. D. J. Christie (Ed.), *The Encyclopedia of Peace Psychology* içinde (s. wbepp189). Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd. doi:10.1002/9780470672532.wbepp189
- GARB, P. (2009). The View from Abkhazia of South Ossetia Ablaze. *Central Asian Survey*, 28(2), 235-246. doi:10.1080/02634930903034856
- GOLTZ, T. (2006). *Georgia Diary: A Chronicle of War and Political Chaos in the Post-Soviet Caucasus*. New York: M.E. Sharpe.
- JUSTINO, P., Brück, T. ve Verwimp, P. (Ed.). (2013). *A Micro-Level Perspective on the Dynamics of Conflict, Violence, and Development*. Oxford: Oxford University Press.
- KAUFMAN, S. J. (2001). *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- KİNG, C. (2008). *Ghost of Freedom*. Oxford ; New York: Oxford University Press.
- LEDERACH, J. P. (1997). *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington, DC: United States Institute of Peace Press.
- LEONARDSSON, H. ve Rudd, G. (2015). The 'local turn' in peacebuilding: A literature review of effective and emancipatory local peacebuilding. *Third World Quarterly*, 36(5), 825-839. doi:10.1080/01436597.2015.1029905
- MAC GINTY, R. (2006). *No War, No Peace: The Rejuvenation of Stalled Peace Processes and Peace Accords*. New York: Palgrave Macmillan.
- MAC GINTY, R. (2008). Indigenous Peace-Making Versus the Liberal Peace. *Cooperation and Conflict*, 43(2), 139-163. doi:10.1177/0010836708089080
- MAC GINTY, R. (2010). No War, No Peace: Why so Many Peace Processes Fail to Deliver Peace. *International Politics*, 47(2), 145-162.
- MAC GINTY, R. (2014). Everyday peace: Bottom-up and local agency in conflict-affected societies. *Security Dialogue*, 45(6), 548-564. doi:10.1177/0967010614550899
- MAC GINTY, R. (2021). *Everyday Peace: How So-called Ordinary People Can Disrupt Violent Conflict*. New York: Oxford University Press.
- MAC GINTY, R. (2022). Everyday Peace. *The Palgrave Encyclopedia of Peace and Conflict Studies*. London: Palgrave Macmillan.
- MAC GINTY, R. ve Firchow, P. (2016). Top-down and bottom-up narratives of peace and conflict. *Politics*, 36(3), 308-323. doi:10.1177/0263395715622967
- MAC GINTY, R. ve Richmond, O. P. (2013). The Local Turn in Peace Building: A critical agenda for peace. *Third World Quarterly*, 34(5), 763-783. doi:10.1080/01436597.2013.800750
- MARKEDONOV, S. (2015). The South Ossetia Conflict. A. Bebler (Ed.), *"Frozen Conflicts" in Europe* içinde (1. bs., ss. 111-118). Opladen: Verlag Barbara Budrich. <https://www.jstor.org/stable/j.ctvdf0bmg.11> adresinden erişildi.

- MEYDAN, V. (2017). 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı'nın Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma Yasağı Çerçevesinde Analizi. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 417-429. doi:10.33905/bseusbed.344587
- MINORITY RIGHTS GROUP. (2018). Ossetians in Georgia. *Minority Rights Group*. 17 Aralık 2024 tarihinde <https://minorityrights.org/communities/ossetians/> adresinden erişildi.
- MURUSİDZE, K. ve Chankvetadze, N. (2022). *Everyday Peace Indicators in Conflict-Affected Communities*. Tbilisi: PMC Research Center.
- NAN, S. A. (2010). The Roles of Conflict Resolution Scholars in Georgian- Abkhaz and Georgian-South-Ossetian Conflict and Conflict Resolution. *Cambridge Review of International Affairs*, 23(2), 237-258. doi:10.1080/09557571003745856
- NEWMAN, E., Paris, R. ve Richmond, O. P. (Ed.). (2009). *New Perspectives on Liberal Peacebuilding*. Tokyo, New York: United Nations University Press.
- NORDSTROM, C. (1997). *A Different Kind of War Story*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- O'BALLANCE, E. (1997). *Wars in the Caucasus, 1990-1995*. New York: New York University Press.
- OBERSCHALL, A. (2013). History and Peacebuilding. R. Mac Ginty (Ed.), *Routledge Handbook of Peacebuilding* içinde (ss. 171-182). Oxon; New York: Routledge.
- PARIS, R. (2010). Saving liberal peacebuilding. *Review of International Studies*, 36(2), 337-365. doi:10.1017/S0260210510000057
- POTIER, T. (2001). *Conflict in Nagorno-Karabakh, Abkhazia and South Ossetia: A Legal Appraisal*. The Hague: Kluwer Law International.
- RICHMOND, O. P. (2007). The Transformation of Peace; NR Cooper, 'Review article: On the crisis of the liberal peace'. *Conflict, Security and Development*, 7(4), 605-616.
- RICHMOND, O. P. (2009a). A post-liberal peace: Eirenism and the everyday. *Review of International Studies*, 35(3), 557-580. doi:10.1017/S0260210509008651
- RICHMOND, O. P. (2009b). Becoming Liberal, Unbecoming Liberalism: Liberal-Local Hybridity via the Everyday as a Response to the Paradoxes of Liberal Peacebuilding. *Journal of Intervention and Statebuilding*, 3(3), 324-344. doi:10.1080/17502970903086719
- ROSS, M. H. (2013). The Politics of Memory and Peacebuilding. R. Mac Ginty (Ed.), *Routledge Handbook of Peacebuilding* içinde (ss. 91-101). Oxon; New York: Routledge.
- RUPESINGHE, K. (1995). *Conflict Transformation*. New York: St. Martin's Press.
- SAMUELS, K. (2006). Post-Conflict Peace-Building and Constitution-Making. *Journal of International Law*, 6(2), 663-682.
- SANDIKLI, A., İsmayilov, E. ve Gafarlı, O. (2014). *Kafkasya'daki Gelişmeler ve Türkiye* (No: 60). İstanbul: Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- SORDIA, G. (2009). *Ossetians in Georgia: In the wake of the 2008 war* (ECMI Working Paper No: 45). Flensburg: European Centre for Minority Issues (ECMI).

- SOTIRIOU, S.A. (2019). The Irreversibility of History: The Conflicts in South Ossetia and Abkhazia. *Problems of Post-Communism*, 66(3), 172-185. <https://doi.org/10.1080/10758216.2017.1406310>
- SUNY, R. G. (1994). *The Making of the Georgian Nation*. Bloomington: Indiana University Press.
- TOAL, G. ve O'Loughlin, J. (2013). Inside South Ossetia: A survey of attitudes in a *de facto* state. *Post-Soviet Affairs*, 29(2), 136-172. doi:10.1080/1060586X.2013.780417
- TOTADZE, A. (2008). *The Ossets in Georgia: Myth and Reality*. Tbilisi: Universal.
- VARTANYAN, O., Lucena, J. G. ve Malaney, M. (2022, 6 Aralık). Fenced In: Stabilising the Georgia-South Ossetia Separation Line. *International Crisis Group*. 16 Aralık 2024 tarihinde <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/georgia/fenced-stabilising-georgia-south-ossetia-separation-line> adresinden erişildi.
- WAKİZAKA, K. (2017). Gürcistan Osetlerinde Kimlik: Lagodekhi ve Kaspi Örneği. *Vakanüvis—Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2), 636-658.
- WAKİZAKA, K. (2022). Gürcistan'daki Gürcü-Oset İlişkileri ve Ortak Tarih Anlayışı. *İstanbul Gelecek Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 532-548.
- WARE, A. ve Ware, V.-A. (2022). Everyday peace: Rethinking typologies of social practice and local agency. *Peacebuilding*, 10(3), 222-241. doi:10.1080/21647259.2021.1997387
- WHEATLEY, J. (2005). *Georgia from National Awakening to Rose Revolution: Delayed Transition in the Former Soviet Union*. Aldershot: Ashgate.
- YENİGÜN, C. ve Bolat, M. A. (2007). Gürcistan: Kaf Dağı'nın Ardındaki Çatışma. K. İnät, B. Duran ve M. Ataman (Ed.), *Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları içinde* (C. 1, ss. 329-340). Ankara: Nobel Yayıncılık.

EXTENDED ABSTRACT

The dissolution of the Soviet Union gave rise to numerous territorial disputes, one of which was the South Ossetian issue, an emblematic reflection of the complex ethnic, political, and historical dynamics of the Caucasus region. South Ossetia, an autonomous region of Georgia, became a focal point of contention involving not only local actors but also regional powers, Russia in particular. The 2008 Russo-Georgian war significantly deepened this crisis, which continues to revolve around Georgia's aspirations to restore its territorial integrity, South Ossetia's separatist ambitions, and Russia's political, military, and economic support aimed at securing its regional interests. Currently, South Ossetia operates as a *de facto* independent state under Russia's influence and control, with little progress made by the parties or the international community toward a sustainable solution.

This study examines how the political and territorial stalemate over South Ossetia affects Georgian-Ossetian societal relations. It seeks to shift the focus from high-level political negotiations to the micro-level dynamics of everyday life, where the potential for peacebuilding and reconciliation may emerge. The conceptual framework of the study is based on the everyday peace concept, which emphasizes the importance of local actors and their social interactions in promoting peace. This approach posits that even in protracted and seemingly intractable conflicts, ordinary people belonging to opposing groups may exhibit behaviors and attitudes in

their daily lives that contribute to reducing tensions and creating opportunities for reconciliation.

The research uses a qualitative methodology, drawing on written and visual secondary sources such as scholarly articles, reports, and documents that explore social relations and mutual perceptions between Georgians and Ossetians. The findings reveal that despite the ongoing political and territorial conflict, Georgian and Ossetian societies retain historical ties of coexistence and friendship that have not been completely eradicated by the violence and tensions of recent decades. Practices of everyday peace are evident in social interactions, where individuals often avoid contentious conflict-related issues, emphasize shared cultural values and traditions, and attribute the causes of the conflict to political actors rather than to inherent social or ethnic animosities.

At the same time, the study underscores the negative impact of the conflict on Georgian-Ossetian social relations. The demographic shifts caused by forced migration, the borderization policy led mainly by Russia, and the escalation of violence have eroded the culture of coexistence that once characterized these communities. In addition, mutual trust has been severely damaged, with individuals in mixed communities often hiding their ethnic identity to avoid potential stigmatization or suspicion. The findings also suggest that the dominant narratives on both sides further entrench divisions by creating opposing understandings of the root causes of the conflict.

Despite identifying promising traces of everyday peace in Georgian-Ossetian relations - such as the persistence of historical friendships, the avoidance of sensitive topics, and the attribution of conflict responsibility to political actors rather than societal divisions - the study also underscores the significant challenges posed by the political and territorial stalemate. These findings suggest that bottom-up, community-driven peacebuilding efforts, while essential, are insufficient in the absence of top-down political processes. The overarching political dynamics, shaped by regional powers such as Russia and the entrenched positions of state actors, continue to dictate the trajectory of the conflict. Thus, the study concludes that sustainable peace and reconciliation in the South Ossetian context will require the alignment of grassroots peace practices with substantive progress in high-level political negotiations and conflict resolution initiatives.

MYRA (DEMRE) ANTİK KENTİNİN DAĞLIK ALANINDAKİ BİZANS YERLEŞİMLERİ 2022 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Bülent İŞLER*

ÖZ

Günümüzde Antalya iline bağlı Demre ilçe merkezini oluşturan Myra, doğuda Phaselis'ten başlayarak batıda Fethiye körfezine uzanan Likya bölgesinin yaklaşık ortasında yer alan antik bir kıyı kentidir. Myra Bizans döneminde yükselişe geçerek 5. yüzyılda Likya bölgesinin dini ve idare merkezi haline gelmiştir. Kent konumu bakımından Akdeniz'deki deniz ulaşımında uğrak ve ikmal noktası olmasının yanı sıra Hristiyanlar için kutsal sayılan azizlerin röliklerini içeren kiliseleriyle dini bakımdan önemli bir yere sahiptir. Myra antik kentinin kuzeyindeki dağlık alanı kapsayan "Likya Bölgesi Alacadağ çevresindeki Bizans yerleşimleri" konulu yüzey araştırmasında bölgedeki geç antik çağ yerleşimlerinin tespit edilmesi, yerleşimlerdeki yapıların tanımlarının yapılarak kendine özgü mimari özelliklerinin belirlenmesi ve halkın ekonomik, dini ve sosyal açıdan yaşam biçimlerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Yüzey araştırmasının 2022 yılı çalışmalarını, Çağman Köyü Güceyman Tepesi ve Karkoba mevkiinde, Gürses Köyü Mahallesi'ndeki Kule Yapısı, İnönü Mahallesi ile Çakalbayat mevkiinde, Belören (Muskar) Köyü'nde Asarbelen Tepe, Yelken Ağaç, Yılanbaşı, Alakilise, Arapyurdu ve Ayıveliler mevkiileri ile Yukarı Beymelek'de tespit ettiğimiz Erken Bizans Dönemi yerleşimlerinde gerçekleştirdik¹. Söz konusu yerleşimlerde mimari anıtların yanı sıra Likçe ve Yunanca yazıtlar ilk kez belgelenmiştir. Belören Köyü'nde bulduğumuz iki yazıt yerleşimin Helenistik dönemdeki ismini içermektedir. Myra'nın kırsal alanında bulunan yerleşimde tespit ettiğimiz yapılar günümüze kadar bozulmadan ulaşabilmiş özgün yerli mimari biçimleriyle, Erken Bizans Dönemi kırsal yaşamına ışık tutmaktadır. Tarım terasları, ışık/harman yeri, konut, sarnıç ibadet mekânı ve mezar birlikteliğinden oluşan bu tip yerleşimler bölgede oldukça yaygındır. Birbirine yakın küçük topluluklar halinde yaşayan halk, yerleşimlerin yakınındaki tarım alanlarından elde ettikleri ürünlerle yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bölgedeki yerleşimlerin antik dönemlerden başlayarak Bizans Dönemi'nin sonuna kadar kesintisiz iskân görmüş olması yapıların tarihlendirilmesini güçleştirir. Elimizdeki tarihsel ve mimari veriler 6. yüzyılın ortalarında Myra'nın dağlık kırsal nüfusunun en yüksek seviyeye ulaştığını gösterir. Dolayısıyla Myra antik kentinin kuzeyindeki dağlık alanında tespit ettiğimiz yerleşimlerin 6.-7. yüzyıllarda küçük köylerin tipik birer örneği olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Likya, Alacadağ, Bizans, kırsal yerleşim, konut mimarisi, kilise, tarımsal ışık.

BYZANTINE SETTLEMENTS IN THE MOUNTAINOUS AREA OF THE ANCIENT CITY OF MYRA (DEMRE) 2022 SURVEY RESULTS

ABSTRACT

Myra, which today forms the center of Demre district of Antalya province, is an ancient coastal city located approximately in the middle of the Lycian region extending from Phaselis in the east to the Gulf of Fethiye in the west. Myra became the religious and administrative center of the Lycian region in the 5th century during the Byzantine period. In terms of its location, the city has an important place in terms of religion with its churches containing the relics of saints, which are considered sacred for Christians, as well as being a stopover and supply point for sea transportation in the Mediterranean. The survey on "Byzantine settlements around Alacadağ in the Lycian Region", which covers the mountainous area north of the ancient city of Myra, aims to identify the late antique settlements in the region, to identify the unique architectural features of the settlements and to reveal the economic, religious and social lifestyles of the people. We conducted the survey in 2022 at Güceyman Hill and Karkoba in Çağman Village, Tower Structure in Gürses Village Neighborhood, İnönü Neighborhood and Çakalbayat, Asarbelen Hill, Yelken Ağaç,

Makale Gönderim Tarihi: 26.02.2025

Yayına Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Doç. Dr., Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü/Ankara.

Eposta: bulent.isler@hbv.edu.tr, Orcid No: 0000-0001-7173-7120

¹ Sunulan makale 16-20 Ekim 2023 tarihinde Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde düzenlenen 43. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nda sözlü sunulmuş ancak teknik bir hata nedeniyle 2024 yılında yayımlanan sempozyum kitabında yer almamıştır.

Yılanbaşı, Alakilise, Arapyurdu and Ayıveliler in Belören (Muskar) Village and Early Byzantine Period settlements in Upper Beymelek. In addition to architectural monuments, Lycian and Greek inscriptions have been documented for the first time. The two inscriptions we found in Belören Village contain the name of the settlement in the Hellenistic period. The buildings we identified in the settlement located in the rural area of Myra shed light on the rural life of the Early Byzantine Period with their original local architectural forms that have survived intact until today. This type of settlements consisting of agricultural terraces, workshops/threshing floors, dwellings, cisterns, places of worship and tombs are quite common in the region. The people lived in small communities close to each other and survived on the products of the agricultural fields near the settlements. The fact that the settlements in the region were continuously inhabited from ancient times until the end of the Byzantine Period makes it difficult to date the structures. The available historical and architectural data indicate that the mountainous rural population of Myra reached its highest level in the mid-6th century. Therefore, it is understood that the settlements we have identified in the mountainous area north of the ancient city of Myra are typical examples of small villages in the 6th-7th centuries.

Keywords: Keywords: Lycia, Alacadağ, Byzantium, rural settlements, residential architecture, churches, agricultural workshops.

Giriş

Antalya İli, Demre (Myra) İlçesi'nin kuzeyindeki dağlık alanda yer alan Bizans Yerleşimleri konulu yüzey araştırması çalışmaları 28 Ağustos-16 Eylül 2022 tarihlerinde, Çağman Köyü Güceyman Tepesi ve Karkoba mevkiinde, Gürses Köyü Mahallesi'ndeki Kule Yapısı, İnönü Mahallesi ile Çakalbayat mevkiinde, Belören (Muskar) Köyü'nde Asarbelen Tepe, Yelken Ağaç, Yılanbaşı, Alakilise, Arapyurdu ve Ayıveliler mevkileri ile Yukarı Beymelek'deki Erken Bizans Dönemi yerleşimlerinde yürütülmüştür² (Harita 1).

Antik ismi Myra olan Demre, doğuda Phaselis'ten başlayarak batıda Fethiye körfezine uzanan Likya bölgesinin yaklaşık ortasında yer alan bir kıyı kentidir. Myra Bizans döneminde yükselişe geçerek 5. yüzyılda Likya Bölgesi'nin dini ve idare merkezi haline gelmiştir. Kent konumu bakımından Akdeniz'deki deniz ulaşımında uğrak ve ikmal noktası olmasının yanı sıra 4. yüzyıl başlarında Myra piskoposu olan Aziz Nikolaos'un röliklerini içeren kilisesiyle dini bakımdan önemli bir yere sahiptir. Kentin kuzeyindeki dağlık alanda ve daha geride bulunan Kasaba ovasında üretilen tarım ve orman ürünlerinin ticareti, kentin en önemli gelir kaynaklarından birini oluşturmaktaydı. Nitekim özellikle Geç Antik Çağda (3.-7. yüzyıllar) kentin kırsal alanını oluşturan dağlık alandaki küçük tarım terasları yakınında çok sayıda küçük yerleşim birimi bulunmaktaydı. 6. yüzyılda yaşamış, bölgede bir manastır kurduğu bilinen Sionlu Aziz Nikolaos'un Vitası'nda da birçok yerleşimin adı geçmektedir³.

Myra'nın kırsal alanında bulunan yerleşimde tespit ettiğimiz yapılar günümüze kadar bozulmadan ulaşabilmiş özgün yerli mimari biçimleriyle, Erken Bizans Dönemi kırsal yaşamına ışık tutmaktadır. Tarım terasları, ışık/harman yeri, konut, sarnıç ibadet mekânı ve mezar bir-

² Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Bülent İŞLER başkanlığında yürütülen çalışmalar, Kültür ve Turizm Bakanlığı adına Demre Likya Uygarlıkları Müzesi uzmanı Arkeolog Esma USLU ŞİMAY, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü Araştırma Görevlisi Dr. Nesrin AYDOĞAN İŞLER, Sanat Tarihi Bölümü öğrencisi Mustafa OFLAS'nın katılımıyla yürütülmüştür. Gürses Köyü Çakalbayat ve Belören Köyü Asarbelen Tepe ile Alakilise mevkilerinde bulduğumuz yazıtları çözümlemek üzere Münih Arkeoloji Enstitüsü başkanı Prof. Dr. Christof SCHULER, yüzey araştırması çalışmalarına katılmıştır. Yüzey araştırmasının giderlerinin bir kısmı Koç Üniversitesi, Suna&İnan Kırac Araştırma Merkezi (AKMED) tarafından karşılandı.

³ Vita'nın metni ve İngilizce çevirisi için bkz. Ševčenko, 1984; Blum 1997. Sionlu Aziz Nikolaos'un Vitası'nda geçen yer isimleriyle ilişkilendirerek günümüzde var olan arkeolojik yerleşimlerin özgün adının tespitine yönelik çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bkz. Foss, 1991, s. 303-339; Blum, 1994, s. 52-67; Alkan 2013.

likteliğinden oluşan bu tip yerleşimler bölgede oldukça yaygındır. Birbirine yakın küçük topluluklar halinde yaşayan halk, yerleşimlerin yakınındaki tarım alanlarından elde ettikleri ürünlerle yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Dağlık alanlardaki yerleşimler, korunaklı konumları sayesinde, kıyılarda, MÖ 1. yüzyıldan başlayarak giderek artan derecede meydana gelen salgın hastalıklar, korsanlık faaliyetleri ve istilaların uzağında izole bir yaşam sürdürüyordu. Günümüze ulaşabilmiş mimari yapılar da bölgenin Geç Antik Çağ'da oldukça yoğun bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir. Myra'nın kırsalında bulunan Beymelek, Belören, Çağman ve Gürses köyleri ile onlara bağlı mahallelerde yaşam halen devam etmektedir.

Bölgedeki yerleşimlerin antik dönemlerden başlayarak Bizans Dönemi'nin sonuna kadar kesintisiz iskân görmüş olması yapıların tarihlendirilmesini güçleştirir. Elimizdeki tarihsel ve mimari veriler 6. yüzyılın ortalarında Myra'nın dağlık kırsal nüfusunun en yüksek seviyeye ulaştığını gösterir. Dolayısıyla Myra antik kentinin kuzeyindeki dağlık alanında tespit ettiğimiz yerleşimlerin 6.-7. yüzyıllarda küçük köylerin tipik birer örneği olduğu anlaşılmaktadır.

Likya ve Myra, aralarında Beaufort, Fellows, Spratt&Forbes ve Texier'nin de bulunduğu Batılı gezginler tarafından ilk kez 19. yüzyılda akademik dünyaya tanıtılır. Başlangıçta Batılıların ilgisi olasılıkla ulaşım gücüyle nedeniyle belli başlı büyük kıyı kentleriyle sınırlı kalmıştır. Myra'nın dağlık alanındaki yerleşimlerden Dereagzı, Belören (Muskar) ve Alakilise'de bulunan kiliseler 1908 yılında H. Rott tarafından yayımlanmıştır (Rott, 1908, s. 300-324). Alacadağ çevresindeki ilk düzenli yüzey araştırmaları ancak 1959 yılında M. Harrison tarafından başlatılmış, araştırma sonuçları 1963 yılından itibaren birkaç makale ve bir kitapta yayımlanmıştır (Harrison, 1963, s. 117-151; Harrison, 1972, s. 187-197; Harrison, 2001). Harrison ile eşi çadırda konaklayarak, puding ve köylülerin verdiği yufkayı yiyerek bölgedeki birçok antik yerleşime ulaşabilmişlerdir. Harrison, makalelerinde bölgedeki kısmen iyi durumdaki birkaç konut yapısı ile Bizans dini yapılarını ve süslemelerini ilk kez tanıtmıştır. 1974-1977 yıllarında P. Grossmann ve H.-G. Severin başkanlığındaki bir grup bilim insanı Alacadağ çevresindeki yüzey araştırmalarını devam ettirmiş, yüzey araştırmasının sonuçları birkaç makale ve bir kitap olarak yayımlanmıştır (Grossmann ve Severin, 1981, 101-109; Severin ve Grossmann, 2003). Ancak söz konusu yüzey araştırmaları belli yerleşimlerdeki, kısmen iyi durumda ulaşan dini yapılarla sınırlı kalmıştır. Sema Doğan, Pamfilya ve Likya Bölgesi Taş Eserleri konulu yüzey araştırması kapsamında 2000'li yıllarda Myra kırsalındaki yerleşimlerde çalışmalar yürütmüştür. Doğan, çalışmalarında bölgedeki kaliteli taş işçiliğine, zengin motif ve teknik özelliklerinin başkent Konstantinopolis ile olan bağlantılarına dikkat çekmektedir⁴.

2006-2009 yıllarında doktora tez çalışmaları kapsamında Karabel Asarcık'taki Erken Bizans Yerleşimi'nde sürdürdüğümüz çalışmalar sırasında bölgedeki antik yerleşimler üzerine daha ayrıntılı araştırmaların yapılması gerektiği sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla 2014 yılında Myra antik kentinin kırsalını oluşturan kuzeyindeki dağlık alandaki yerleşimlerin tespit edilmesi ve bu yerleşimlerdeki sanatsal veya tarihsel değeri bulunan eserlerin belgelenmesi amacıyla yüzey araştırması çalışmalarına başlanmıştır. Bugüne kadar sürdürdüğümüz çalışmalarda çoğu daha önce bilinmeyen birçok yerleşim birimi tespit edilmiş, bu yerleşimlerdeki anıtlar ve bezemeli taş eserler belgelenmiştir. 2006 yılında çalışmalara başladığımızda bölgedeki hiçbir

⁴ Likya taş eserlerinin motif ve teknik özelliklere yönelik değerlendirmeler için bkz. Alpaslan, 2001, s. 187-202; Alpaslan, 2003, s. 251-264; Doğan, 2006, s. 209-224.

yapının tescil kaydı yokken geçen süre içinde tespit edilen tüm yerleşimler Antalya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu ve Antalya Arkeoloji Müzesi'nin de katkılarıyla arkeolojik sit ilan edilerek koruma altına alınmıştır. Ayrıca son yirmi yıl içinde bölgeyle ilgili sürdürülen epigrafik yüzey araştırmaları ve bunlarla bağlantılı tez çalışmaları bölgenin bilinirliğini arttırmıştır.

Sunulan bu makalede 2022 yılında yüzey araştırması kapsamında ziyaret ettiğimiz yerleşimlerdeki tespit edilen mimari anıtların günümüzdeki durumu rapor edilmekte, sahada bulunan yazıtlar çözümlenmekte ve bezemeli taş eserler kısaca tanıtılmaktadır. Tespiti yapılan mimari anıtların birçoğu, yazıtlar ve yerleşimlerde bulunan bezemeli taş eserler ilk kez bu makalede ele alınmaktadır. Yunanca ve Likçe yazıtlar alanında uzman ekip üyelerimiz tarafından ayrıca yayımlanmıştır.

Çağman Köyü Çağman Köyü Güceyman Tepesi: Çağman Köyü'nün kuzeybatısında bulunan 802 m rakımlı tepenin zirvesinde bir kilise ile kilisenin kuzeydoğusunda üç yapraklı yonca planlı küçük bir mezar yapısı bulunur⁵. Üç nefli bazilikal planlı kilisenin orta nefinin doğusunda içinde *syntronon* basamakları bulunan apsis ile kilisenin batısında narteks bölümü yer alır. Narteksten üç kapıyla kilisenin neflerine geçiş sağlanmıştır. Kilise ve ek yapıları günümüze ancak temel seviyesinde ulaşabilmiş, yapıların içi moloz ve maki bitki örtüsü ile kaplı haldedir. Avlu bölümünde kaçak kazı sonucu oluşmuş derin bir çukur görülür.

Kilisenin içinde bir lahit parçası ve bir sütun başlığı ile kilisenin güney dışında bir taş konsol bulunmuştur. Konsolun iki yan yüzünde bulunan akantus yapraklarından oluşan bezemeler oldukça iyi durumdadır. Konsolun ön yüzünde ve alt kısmındaki bezemeleri bozulduğu için içeriği anlaşılamamaktadır.

Çağman Köyü'nün içinde 1957 tarihli iki çeşmenin duvarlarında, yerli halk tarafından Güceyman Tepesi'ndeki kiliseden getirildiği söylenen kiborium kemeri parçaları ile sütun başlıkları tespit edilmiştir (Görsel 1). Taşların yüzeyleri kaliteli işçilik gösteren ajur tekniğinde oluşturulmuş bitkisel motiflerle bezelidir. Ayrıca köyün camisinin yakınındaki Osmanlı dönemine ait bir taş evin duvarlarında, haç ve bitkisel bezemeleri bulunan çok sayıda taş eser görülür. Evin bahçesinde akantus yapraklarıyla bezeli bir sütun başlığı, altar masası ayağına ait bir taş ve iki vida ağırlık taşı bulunur. Tespiti yapılan taş eserler, teknik ve motif özellikleri bakımından 5. yüzyıl sonu 6. yüzyıla tarihlenebilir.

Çağman Köyü'nün 2 km kadar kuzeyinde, Arnai'ye giden yolun sol tarafındaki küçük bir tepe üzerinde, M. Harrison'ın bazilikal planlı bir kilise olduğunu rapor ettiği yapıdan günümüze nerdeyse hiçbir şey kalmamıştır (Harrison, 1963, s. 137). Çalışmalarımız sırasında tepe üzerinde küçük bir duvar kalıntısı ve tepenin 50 metre doğusunda bir vida ağırlık taşı tespit ettik. Dolayısıyla burada bir şarap işliğinin varlığından bahsedilebilir.

Çağman Köyü içinde üç ayrı yerde bulunan kaya oyma mezarlar, yerleşimin geçmişinin Helenistik döneme kadar geri gittiğini göstermektedir. Özellikle Güceyman Tepesi'nin 500 m kadar güneybatısındaki bulunan MÖ. 4. yüzyıla tarihlenen kaya mezarı ahşap ev mimarisini taklidi ve Likya tipi lahit mezarlarının karışımı olan karma düzendeki kaya mezarlarına güzel bir

⁵ M. Harrison, kilisenin ilk kez 1960 yılında Çağman'ı ziyaret eden G. E. Bean tarafından rapor edildiğini belirtmekte, kiliseden çok kısa bilgi verdikten sonra modern köydeki duvarlarda kiliseden getirilmiş bazı taş eserlerin olduğunu yazmaktadır. Bkz. Harrison, 1963, s. 137. P. Grossmann ve H. G. Severin, bölgede yürüttükleri yüzey araştırmaları kapsamında 1977 yılında kiliseye gelerek kilisenin planını çizmişlerdir. Bkz. Grossmann ve Severin, 1981, s. 101-109, resim 3; Severin ve Grossmann, 2003, s. 111-114, Abb. 35.

örnek oluşturmaktadır. Üzerinde dört satırlık Likçe yazıt bulunan kaya mezarının bölgenin geçişinin aydınlatılmasında oldukça önemli bir yeri vardır. Köyün batı çıkışındaki ikinci kaya oyma mezar iyi durumda iken köyün mezarlığının yanında bulunan üçüncü kaya oyma mezar parçalanmış haldedir.

Çağman'daki yerleşimin Antik adının Plakoma olduğu önerilir (Foss, 1991, s. 388) Sionlu Aziz Nikolaos'un Vitası'ndaki bilgilerin yorumlanmasından 6. yüzyılda Plakoma'da üçyüz kişinin yaşadığı tahmin edilir (Ševčenko, 1984, s. 37; Blum, 1994, s. 58). Günümüzde Çağman köyünün bulunduğu Plakoma yerleşiminde kilise dışında, 6. yüzyıldan kalmış olabilecek konut yapısına rastlanmaz.

Çağman Köyü Karabol Mevkii: Karabol yerleşimi Çağman Köyü'nün 6 km kadar doğusunda yer alır. Yerleşim ilk kez M. Harrison tarafından rapor edilmiştir (Harrison, 1963, s. 137-138). Harrison ayrıntıya girmeden yerleşimdeki bazilikal planlı kiliseden kısaca bahseder. Kilisenin, güney duvarındaki farklı taş örgüsünden iki dönemi olduğu yorumunu yapmakta, kilisenin yanındaki sarnıç bileziği üzerinde Latin haçı kazımalarının olduğunu yazmaktadır. Geniş bir alana yayılım gösteren yerleşim Antalya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 20.06.2014 tarih ve 2827 sayılı kararı ile 1. derece arkeolojik sit olarak tescillenmiştir. Aynı kurulun 26.04.2016 tarih ve 4863 sayılı kararı ile sit sınırlarının kuzeye ve doğuya doğru genişletilmiştir.

Bir kale, kalenin dışında iki kilise, işlikler, sarnıç ve bazı konut yapılarından oluşan yerleşimin Geç Antik Çağ'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Küçük bir tepe üzerinde, kalın 1.2 m kalınlığındaki duvarlarla çevrili kale alanında duvarlara bitişik bazı mekanlar, birkaç konuta ait duvarlar ile dikdörtgen planlı büyük bir sarnıç bulunur (Görsel 2). Kale içindeki konutlardan ikisinin girişinde, üzerinde haç kazıması bulunan kapı lento taşı tespit edilmiştir. Kalenin dışında 50 m kadar kuzeydoğuda birbirine bitişik halde iki kilise yapısı bulunur. Kiliselerin apsisleri net olarak görülebilmekte iken diğer duvarlarının bir kısmı temel seviyesinde tespit edilmiştir. Güney kilisenin üç nefli bazilikal plana sahip olduğu anlaşılmaktadır (Görsel 3). Kilise içinde ve çevresinde çok sayıda sütun kaidesi, haç bezemeli levhalar, kiborium kemeri ve bazı mimari taş eserler tespit edilmiştir (Görsel 4). Yerleşimde, çoğu çobanlar tarafından halen kullanılmakta olan en az 44 sarnıç yapısı bulunmaktadır. Bazı sarnıçların ağız kısmına ait bilezik taşları in situ olarak tespit edilmiştir. Sarnıç bilezik taşları yüzeylerinde çoğunlukla haç kazımaları, çiçek motifleri dikkat çeker.

Gürses Köyü, Sümeli Mahallesi'ndeki Kule Yapısı: Gürses'te çalışmalarımız sırasında Helenistik dönem kulesini ziyaret ettik ve güncel durumunu belgelendirmek amacıyla plan çizimi ve fotoğraflama çalışması yaptık. Bugün seralarla çevrili, maki bitki örtülü alan içinde yer alan üç katlı kule yapısının bir kısmı yıkık halde olmasına rağmen bölgede bulunan Helenistik kule yapıları içinde en sağlam olanıdır. Yapı bu haliyle bölgedeki kule yapılarının özgününde nasıl oldukları hakkında birçok veri sunmaktadır. Duvar tekniğinden Helenistik dönemde inşa edildiği anlaşılan yapı sonraki dönemlerde de kullanılmış olmalıdır. Kule yapısının doğu yanında ana kayaya oyularak oluşturulmuş bir şarap işliği görülür. Yapı tescilli olmakla birlikte çevresindeki sera oluşumları nedeniyle tehdit altındadır.

Gürses Köyü İnönü Mahallesi'nde Bulunan Antik Yerleşim: Antalya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 30.03.2011 tarih ve 5018 sayılı kararı ile 1. derece arkeolojik sit

olarak tescillendiği anlaşılan yerleşime belgeleme çalışmaları yapmak üzere gidilmiştir. Yerleşimde 10 kadar konut ile birkaç sarnıç yapısı bulunmaktadır. Ancak yapıların tamamı tanımlanamayacak kadar kötü haldedir. Maki bitki örtüsü ve yıkıntılar arasından duvarlarının çok az bir kısmı görülebilmektedir. Dolayısıyla yerleşimde fotoğraflama dışında bir çalışma yapılmamıştır.

Gürses Köyü Çakalbayat Mevkii: Demre'den Kaş'a giden yolun solunda Çakalbayat'ta Türk dönemine ait bir taş evin bahçesi içinde iki kilise yapısı ile kiliselerin güneyindeki tepede bir şapel, iki ışık, bir sarnıç ve dört lahit mezar tespit edilmiştir. Bazilikal planlı kilisenin apsis duvarları kısmen görünür halde iken üç yapraklı yonca planlı kilisenin örtü seviyesine kadar duvarları korunmuştur (Görsel 5). Şapelin yakınındaki lahitlerden birinin ön yüzünde Geç Helenistik Dönem'e ait bir yazıt keşfedilmiştir. Yazıtın içinde çok seyrek rastlanılan bir yerel isim olan *Derimis* adı geçmektedir. Oldukça kötü durumdaki yazıtın okuma çalışmaları devam etmektedir.

Kilisenin 200 m kadar doğusunda iki lahit, konut, sarnıç ve ışıkten oluşan bir yapı grubu daha bulunmuştur. Roma dönemi lahitlerinden birinin üzerinde oldukça kötü durumda bir yazıt tespit edilmişti.

Belören (Muskar) Köyü Asarbelen Tepe: 2017 yılından başlayarak her yıl ziyaret ettiğimiz Belören Köyü'nün güneyindeki tepelerde bulunan kale, tapınak, kule/çiftlik evleri, mezarlar, kilise, konut, sarnıç ve tarımsal üretime yönelik ışıklar ile Türk Dönemi yapılarının tamamının belgeleme çalışmaları daha önceki yıllarda tamamlanmıştır. Aynı zamanda yerleşimde bulunan ikisi lahit mezar üzerinde, biri aşağı kilisede diğeri yukarı kilisede toplam dört yazıtın okumaları yapılmıştır.

2022 yılında yerleşime kontrol amaçlı tekrar gidildiğinde yukarı kilisenin orta nefine sonradan eklenmiş şapelin güney ve kuzey duvarındaki iki taş blok üzerinde birer yazıt daha tespit edilmiştir. Yazıtlardan güney duvardaki oldukça kötü durumda iken kuzey duvardaki yazıt oldukça iyi durumdadır (Görsel 6). Her iki taş bloğun yakındaki tapınağa ait olduğu, Bizans döneminde şapelin duvarında devşirme olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira taş bloklar üzerindeki yazıtlar hem ters hem de duvarın içinde kalacak biçimde yerleştirilmişlerdir. Yazıtlar bir savaş esnasında "*territorium* ve *peripolion*'un savunması" için para bağışı yapmış olan kişilere ilişkin bir bağış listesidir (*epidosis*). Elimizdeki metinde bahsi geçen savaşın hangisi olduğu anlaşılmamaktadır. Ancak harf formları yazıtın Helenistik Döneme, MÖ. 2. yüzyıla ait olabileceğini düşündürmektedir ve dolayısıyla bu dönemde gerçekleşmiş olan Lykia'nın Seleukos Kralı III. Antiokhos tarafından istilası ya da Rhodos ile yaşanan anlaşmazlıklar akla gelmektedir. Yazıtın diğer önemli tarafı *Sybeneon demos* (Synbeneis halkı) şeklinde yerleşimin bu dönemdeki adının geçmesidir (Schuler, 2023, s. 57-73). Yerleşimin bu ismini 2020 yılı çalışmalarında, aynı yapının avlusunda bulduğumuz başka bir yazıtta daha tespit etmiştik (Schuler ve Öztürk, 2020, s. 65-100.). Dolayısıyla bu yıl bulunan yazıtlar sayesinde yerleşimin daha önce hiçbir yerde geçmeyen ismi doğrulanmıştır.

2022 yılı çalışmamızda akropolisteki kilisenin güneyindeki yamaçta birkaç sütun ile bir sütun başlığı tespit edilmiştir. Sütunlardan birinin yüzeyinde bir Latin Haçı kabartması görülür. Sütun başlığının yüzeyi oldukça kaliteli işçilik gösteren bitkisel süslemelerle bezenmiştir (Görsel 7).

Belören (Muskar) Köyü Yelken Ağaç Mevkii: Demre İlçesi, Belören Köyü'nün kuzey batısında yer alan Katranyatağı, Arpacık Tepesi ve Boyalı mevkiinde taş ocağı açılması için talep olduğu Antalya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından bize iletilmiş, bölgede yüzey araştırmaları yürütmekte olduğumuz için bizden de ayrıca görüş istenmiştir. Belören Köyü'nün kuzeybatısında bulunan Yelken Ağaç mevkiinden başlayarak güneydeki Göynük mevkiine kadar olan geniş bölgenin, Antalya Koruma Bölge Kurulu'nun 31.03.2015 tarih ve 3599 sayılı kararıyla 1. ve 3. derece arkeolojik sit olarak tescillenmiştir. Ayrıca Antalya Koruma Bölge Kurulu'nun 21.04.2014 tarih ve 2616 sayılı kararıyla Belören Köyü'nün kuzeyindeki Kozağaç Tepesi'nden başlayarak Zeytin mevkiine kadarki bölgenin arkeolojik sit ilan edildiği görülmektedir. Bizim incelediğimiz alan iki sit alanı arasında kalmaktadır.

Belirtilen sit alanının dışında, doğuya doğru uzanan Katranyatağı, Arpacık Tepesi ve Boyalı mevkiini içeren dağlık arazi tarandığında 750 m hat boyunca, aralıklarla yerleştirilmiş bir kaya mezarı, konut, tarımsal üretime yönelik işlik ve sarnıç yapılarının varlığı tespit edilmiştir. **1 numaralı yapı:** En batıda oldukça kötü durumda bir konut bulunur. Duvarlarının çok az kısmı gelebilmiş olan konut yapısının içi moloz yığını ve maki bitki örtüsüyle kaplıdır. Kuzeyde ana kayaya yaslanan konutun duvarları harç kullanılmadan, büyük blok taşlarla inşa edilmiştir. Yapının kuzey tarafında teraslanmış tarım alanları ve bir sarnıç bulunmaktadır. Tarım terasları ve sarnıç halen bölgede yaşayanlar tarafından kullanılmaktadır.

2 numaralı yapı: İlk konutun 160 m doğusunda bir konut ve işlikten oluşan ikinci bir yapı grubu tespit edilir. Ana kayaya oyularak oluşturulan işlik 1.70x1.20 m ölçülerindeki ezme havuzu ve doğu yanında bulunan 1 m ölçülerindeki kare planlı biriktirme havuzundan oluşmaktadır. İşliğin güney yanında ve daha alt kotta bir konut yapısı bulunur. Konut 5.3x5.5 m ölçülerinde olup yaklaşık kare planlıdır. Yapının kuzey tarafı ana kaya oyularak, doğu, güney ve batı bölümü ise taş örgü duvarla oluşturulmuştur. İri bloklar halinde harç kullanılmadan inşa edilen duvarları bölgedeki Klasik ve Helenistik dönem yapılarına benzer özellikler yansıtmaktadır. Yanındaki işlikle birlikte yapı çiftlik evi olmalıdır. Yapı içinde ve çevresinde küçük seramik kırıkları tespit edilmiştir.

3 numaralı yapı: İkinci grup yapıların 420 m güneydoğusunda üçüncü bir yapı grubu tespit edilmiştir. 2 numaralı konutla çok benzer özelliklere sahiptir. Kayalık zeminde ana kaya oyularak yapılmış olan işlik, ezme havuzu ve biriktirme havuzundan oluşmaktadır. Ezme teknesi 2.3x2.3 m ölçülerinde kare planlıdır. Güneydoğu kenarındaki biriktirme havuzu 1.3x1.1 m ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir. İşliğin güney tarafında daha alt kotta konut yapısı yer alır. 12x6.3 m ölçülerindeki konut doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Kuzey tarafı ana kayanın biçimlendirilmesiyle oluşturulmuştur. Diğer duvarları ise harç kullanılmaksızın blok taşlarla örülmüştür. Eğimli bir araziye konumlandığı için önünde set duvarları yapılarak teras oluşturulmuştur.

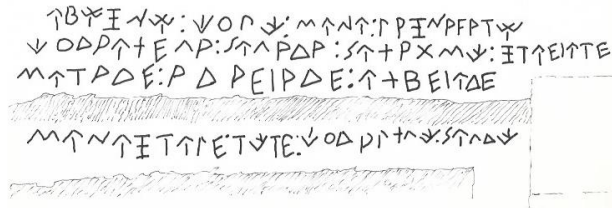
4 numaralı yapı (işlik): İkinci yapı grubunun 490 m doğusu ve üçüncü yapı grubunun 190 m kuzeydoğusunda bir işlik bulunur. Ana kaya oyularak oluşturulan İşliğin ezme ve biriktirme havuzu kısmen görülebilmektedir. Ezme havuzu 2.15x2.50 m ölçülerinde, daha alt kotta bulunan biriktirme havuzu ise 1.3 m. çapında oval şeklindedir. İşliğin yan tarafındaki bir set duvarı, doğu-batı doğrultusunda uzanır.

5 numaralı yapı (Sarnıç): 4 numaralı işliğin 20 m güneydoğusunda bir sarnıç yer alır. Hangi dönemde inşa edildiği anlaşılamasa da günümüzde halen çobanlar tarafından kullanılmaya devam etmektedir. Ana kaya içine üstten tabana doğru genişleyecek biçimde oyulan sarnıç yaklaşık 7 m derinliğindedir. Sarnıcın taş örgü ağız kısmı zeminden 1 m kadar yükseltilmiştir.

6 numaralı yapı (konut): Dördüncü yapı grubunun 55 m kuzeydoğusunda iki odadan oluşan bir konut yapısı bulunur. Kuzeyde yamaca yaslanmış haldeki yapının duvarları örtü sistemine kadar ayakta korunabilmiştir. Duvar örgüsüne göre Geç Antik Çağ'da inşa edildiği anlaşılan konut, küçük onarımlarla Türk döneminde kullanılmaya devam etmiş olmalıdır. Batı taraftaki oda 3.5x3.04 m ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Odanın batı duvarı ortasında 1.2 m genişliğinde bir kapı açıklığı bulunur. Harç olmaksızın, kaba yonu taşlarla örülen duvarları doğu ve batıda 0.9 m, güneyde 1.2 m kalınlığındadır. Doğu taraftaki oda ise içi tamamen toprak dolu olduğundan tam ölçüleri alınamamıştır. Ancak diğer oda gibi oldukça kalın duvarlı küçük bir mekândan oluştuğu anlaşılır. Konutun yanında ve çevresinde çok sayıda seramik kırığı ve bir sütun parçası bulunur.

7 ve 8 numaralı yapılar ve Kaya Mezarı: Yapıların en doğusunda bir kaya mezarı, birkaç konut, sarnıç, tarım terasları ve işlikten oluşan küçük bir yerleşim birimi daha tespit edilmiştir. Maki bitki örtüsü altında bulunan yapılardan bir sarnıç ve kaya mezarının koordinatları alınabilmiştir. Kaya mezarı üzerinde, dört satırlık daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış Likçe yazıt tespit edilmiştir. Prof. Dr. Ş. Recai Tekoğlu tarafından okunan yazıt MÖ. 400-330 yıllarına tarihlenmiştir. Yazıtta "Bu mezarı Khudrahila ve eşi yaptırmıştır ve arazi kendi mülküdür. Kendi kullanım haklarına uygun olarak dikmişlerdir. İçine de Khudrahila'yı ve eşini koymuşlardır" okunmaktadır. Günümüze ulaşabilmiş çok az Likçe yazıt olmasından dolayı yazıt ve içeriği büyük önem taşımaktadır (İşler ve Tekoğlu, 2024, s. 1-8).

Yazıtın metni:

(İşler ve Tekoğlu, 2024, s. 4).

Sonuç olarak belirtilen koordinatta bulunan yapıların 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu kapsamında değerlendirilmesi gereken kültür varlıkları olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle kaya mezarı üzerinde bulunan yazıt yok olmuş bir medeniyete ait olması ve çok ender bulunması bakımından üstün evrensel bir değere sahiptir. Antalya Koruma Bölge Kurulu kararıyla 1. derece sit ilan edilen alana yakın olması ve yapılarının benzer özellikler göstermesi nedeniyle bu iki alanın bütünlük gösterdiği değerlendirilmektedir. Nitekim hazırladığımız rapor dikkate alınarak, incelediğimiz tüm alan Antalya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun kararıyla 1. derece arkeolojik sit ilan edilmiştir.

Belören (Muskar) Köyü Yılanbaşı Mevkii: Demre'den kuş uçuşu yaklaşık 7.5 km kuzeydoğusunda yer alan Yılanbaşı'nda Bizans dönemi kilise, kale, altı şarap işliği, en az on konut, beş sarnıç ve on tane lahit mezar bulunmaktadır. Yerleşim alanı, deniz seviyesinden yaklaşık 850 m yükseklikte, doğudan batıya doğru uzanan dar ve uzun bir sırt üzerinde konumlanmıştır.

Batı tarafı, derin bir vadiye inen dikey kayalıklarla sınırlanmıştır. Sırtın ortasında birkaç konut içeren bir Bizans kalesi bulunur. Kalenin güneybatısında avlulu, bazilikal planlı kilise kompleksi, doğuya doğru teraslanmış yamaçta tahrip olmuş konut, işlik ve mezar yapıları yer alır. Kuzeyde dağdan gelen antik patika yol yerleşimin içinden geçerek güneyde sahile doğru devam eder. Lahit mezarlar da patika boyunca yerleştirilmiştir.

Yılanbaşı yerleşimi ile ilgili en erken çalışma, 1975 yılında basılan *Myra* Kitabı içinde W. Wurster tarafından yazılan “Yukarı Beymelek Üzerindeki Harabeler” başlıklı kısa bölümdür (Wurster, 1975, s. 87-89). Wurster, 1970 yılında sahilden dürbünle tespit ettiği yerleşimi 1971 yılında incelenmiş ve yapılarda kısa süreli ölçüm çalışmaları yapmıştır. Söz konusu metinde Yılanbaşı olarak adlandırılan mevkide bulunan yerleşiminin kısa bir tanıtımı yapılmakta ve yerleşimin genel bir planı yer almaktadır. Yerleşimin doğu tarafında yan yana duran iki lahit üzerindeki Yunanca yazıtların metinleri dipnotta verilmiştir (Wurster, 1975, s. 88, dipnot 144). Severin ve Grossmann ise yerleşimdeki üç nefli bazilikal planlı kilisenin ölçekli planını çizerek, kilise ve içindeki taş eserler hakkında daha ayrıntılı bilgi vermişlerdir. Araştırmacılar kilisenin ilk evresini 6. yüzyıla, ikinci evresini ise Orta Bizans dönemine tarihlendirir (Severin ve Grossmann, 2003, s. 54-56). Yerleşimdeki 3. yüzyıla tarihlenen lahitler üzerindeki yazıtlar M. Alkan tarafından daha ayrıntılı incelenmiştir (Alkan 2013, s. 117-118). Yerleşimin güney yamacındaki lahitlerden biri adı okunamayan Myralı bir kadın ve muhtemelen kocası için yaptırılmış bir mezardır. Yazıtında mezara yasadışı müdahalede bulunanın *Myra gerousia*’sına 500 denar ceza ödeyeceği ifade edilmektedir (Alkan 2013, s. 118). Yazıttaki ifadeden buradaki yerleşimin Myra Kenti’ne bağlı bir kome (köy) olduğu anlaşılmaktadır.

Yerleşimde 2020 yılında başladığımız yüzey araştırması çalışmaları kapsamında kale, kilise, işlik ve konutların plan çizimleri tamamlanmış, lahitler üzerinde ve kilise içinde bulunan toplam altı yazıtın okuma çalışmaları yapılmıştır. 2022 yılında ise kilise içinde bulunan yirmi kadar taş eserin ölçüleri alınarak fotoğraf çekimleri ve çizimleri bitirilmiştir (Görsel 8). Ayrıca yerleşimdeki kilisenin doğusunda bulunan 10 kadar konutun koordinatlı plan çizimleri yapılmıştır (Görsel 9). İkişer katlı oldukları anlaşılan konutların kat ayrımlarına kadar olan alt duvarları sağlam, üst kat duvarları ise yıkık haldedir. İçleri moloz ve maki bitki örtüsü ile kaplı halde olduğundan mimarilerini algılamak oldukça güçtür. Ancak alt kat duvarlarında pencere-lerinin olmadığı görülmektedir. Alt kat ve üst kat girişleri farklı kotlarda, farklı yönlere açılan kapılarla sağlanmıştır.

Belören (Muskar) Köyü Alakilise Vadisi: Yaklaşık 1 km uzunluğundaki vadi içindeki kilise merkezli yerleşim, çok sayıda konut, işlik, sarnıç ve bazı mezar yapılarından oluşur. Yapıların bir kısmının belgeleme çalışmaları daha önceki yıllarda tamamlanmıştır. 2022 yılı çalışmalarımızda kilisenin 589 m kadar güneybatısında kaya üzerinde tek satırlık, iki kelimededen oluşan bir yazıt tespit edilmiştir. Yazıtın anlamı henüz açıklığa kavuşmamıştır. Yazıtın doğu üst kısmında 6-7 konut yapısı bulunmuştur. Konutların duvarları üst kat seviyesine kadar oldukça iyi durumda korunmuştur. Duvarlardaki ahşap hatıl yuvaları konutların iki katlı olduklarını göstermektedir. İçleri maki bitki örtüsüyle kaplı olduğundan çalışmak ve ölçü almak zor olmuştur. Buradaki konutlardan sadece ikisinin koordinatlı çizimleri yapılabilmektedir (Görsel 10).

Belören (Muskar) Köyü Zeytin Mevkiindeki Türk Dönemi Konutları: Belören Köyü’nden Alakilise’ye giden yol üzerinde bulunan Zeytin mevkiinde, daha önceki yıllarda bir kule çiftlik yapısını, çok sayıda Bizans dönemi konut, işlik, sarnıç ve mezar yapısını belgelendir-

miştik. Bu yıl olasılıkla biri Bizans konutu üzerine oturtulan üç Türk dönemi konutunun belgeleme çalışmalarına devam edilmiştir (Görsel 11). 1930'lu yıllarda inşa edilen konutlar günümüzde kullanılmamaktadır. İkişer katlı, taş duvarlı konutların alt katları depolama, üst katları yaşam alanı olarak düzenlenmiştir. Konutların kat ayrımları ahşap olup üçünün de güneye bakan cephesinde özgününde birer ahşap terası bulunur. İkinci kat odaları bu teraslara açılır. Konutlardan birinin çatısı beton, diğer ikisinin kiremit kaplıdır. Birinci konutun girişinin hemen yanında Bizans dönemine ait olması gereken bir şarap işliği görülür.

Arapyurdu Bizans Kalesi: Aşağı ve Yukarı Arapyurdu olmak üzere iki ayrı mevkide arazi taraması yapılmıştır. Aşağı Arapyurdu, Ayıveliler Mahallesi'nin kuzeybatısında, dağlık alanının en uç noktasında yer almaktadır. Burada bir tepe üzerine konumlanmış bir kale yapısı tespit edilmiştir. Kale, Demre Vadisi'nin Kasaba ovasına bakan girişinde, doğu yamaca konumlanmıştır. Kalenin karşısında, batıdaki tepede Dereağzı Kalesi olarak adlandırılan başka bir kale daha bulunur. Her iki kale de vadinin ağzında, Kasaba ve Karadağ çayının birleştiği noktadaki, yüksekçe birer tepe üzerinde karşılıklı iki yakada yer alırlar. Seramik buluntularına göre geçmiş M.Ö. 9. yüzyıla kadar geri gittiği anlaşılan Dereağzı Kalesi, içindeki kilisesiyle Bizans döneminde kullanıldığı açıktır. Kaya mezarları ve mimari kalıntılar Klasik dönemde, M.Ö. 5. yüzyıl sonu-M.Ö. 4. yüzyıl başında burada bir yerleşimin olduğunu gösterir. Bizans döneminde 5. yüzyılda, antik yapıların taşları kullanılarak bir kilise inşa edilmiştir. Dereağzı Kalesi'nde 1970'li yıllarda yüzey araştırması yürüten J. Morganstern, 7.-9. yüzyıllardaki Arap saldırıları sırasında kale alanının genişletilerek duvarlarının yeniden inşa edildiği ileri sürer (Morganstern, 1980, s. 201-220; Morganstern, 1993). Aşağı Arapyurdu Kalesi de yaklaşık aynı döneme tarihlendirilmesi mümkündür.

Aşağı Ayıveliler Kalesi doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 250 m kadar uzunluğunda kuzey-güney doğrultusunda 30 m kadar genişliğinde oldukça geniş bir alanı kaplamaktadır. Kalenin 1.3 m kalınlığındaki duvarlarının alt kısmı sağlamdır ve oldukça iyi takip edilebilmektedir. Kaleye giriş, güney duvarındaki tek kapıdan sağlanmaktadır. Maki bitki örtüsüyle kaplanmış haldeki kale alanı içinde sadece bir sarnıç ile bir şarap işliği tespit edilmiştir.

Aşağı Arapyurdu ile Ayıveliler yerleşimi arasında yaklaşık yarı yolda yer alan Yukarı Arapyurdu'nda, iki konut, iki işlik, üç sarnıç ile mezar kalıntılarından oluşan bazı yapı kalıntıları tespit edilmiştir. Konut ve işliklerin koordinatlı çizimleri yapılmıştır. Yerleşimde bulunan konut yapısı yan yana iki odadan oluşmaktadır (Görsel 12). Konutun duvarları kapı üst seviyesine kadar korunmuş olmakla birlikte ikinci katının olup olmadığına dair hiçbir veri elde edilememiştir. Giriş odasının zemininin altında ana kayaya oyularak oluşturulmuş, iki adet dairesel planlı ağız bulunan büyük bir sarnıç yer alır. Konutun hemen dışında, ağız kısmı tahrip olmuş, ana kayaya oyularak oluşturulmuş bir sarnıç daha bulunur. Konutun yaklaşık 50 m kadar doğusunda yan yana iki odadan oluşan ve birinin içinde şarap işliği bulunan bir bina görülür. Şarap işliğinin alt kısımları ana kayaya oyularak oluşturulmuştur. İşliğin yanında tekne kısmı yok olmuş bir lahit kapağı ters halde belgelendirilmiştir. İşliğin yanında yine ana kayaya oyularak oluşturulmuş bir sarnıç daha bulunmaktadır. Sarnıcın ağız kısmında dikdörtgen küp şeklinde bilezik taşı *in situ* olarak günümüze kadar ulaşabilmiştir. Sarnıç bilezik taşı içten yuvarlak dıştan kare planlıdır. Güneye bakan yüzünde, daire içine alınmış eş kollu bir haç motifi bulunmaktadır (Görsel 13). Bu tip sarnıç bilezikleri bölgede oldukça yaygındır (İşler, 2019, s. 19-35). Bilezik taşları ağız kısmı zeminle aynı seviyede olan sarnıçlarda kullanılmışlardır. Dolayısıyla

sarnıç bilezik taşlarının sarnıcın yerini belli etmek, hayvanların ve toprağın sarnıç içine düşmesini önlemek ve suyun temiz kalmasını sağlamak amacıyla yapılmış oldukları anlaşılmaktadır. Üst kısmındaki oyuklar sarnıç bilezik taşlarının ahşaptan ya da taştan ayrıca kapakları olduğunu göstermektedir. Kapaklar yabancı maddelerin suya karışmasını önlediği gibi suyun buharlaşmasını da engelleyen bir unsurdur. Sarnıç bilezik taşlarının yüzeylerinde dinsel motiflerin bulunması yaşam kaynağı suya ve dolayısıyla sarnıca kutsallık yüklediğinin de bir göstergesidir (İşler, 2019, s. 34).

Ayıveliler mevkii Yukarı Yerleşim: Ahmetler mevkii ile Ayıveliler mevkii arasında kalan tepenin en üst kotunda, birbirine bitişik halde üç mekanlı bir konut ve bu konutun 200 m kadar kuzeyinde bir kilise kalıntısı tespit edilmiştir. Maki bitki örtüsü ve moloz yığınlarından dolayı konutların duvarları kısmen takip edilebilmektedir. Konutun giriş kapısının lentosunun ön yüzünde haç kabartmaları görülmektedir (Görsel 14-15). Konutların 50 m kadar güneyinde tamamı ana kaya oyularak oluşturulmuş iki sarnıç, bir ışık ve bir kayaya oyma mezar tespit edilmiştir. *Khomosorium* tipi mezarın kapak taşı günümüze ulaşmamıştır.

Kilise oldukça harap halde ulaşmıştır. Ancak apsis ve batı duvarının bir kısmı takip edilebilmektedir. Kalan kısımlarından kilisenin doğu-batı doğrultusunda uzanan, üç nefli bazilikal planlı olduğu anlaşılmaktadır. Kilisenin naosu içinde iki sütun ve bir sütun başlığı tespit edilmiştir (Görsel 16). Buradan nef ayırımının sütun ve kemerlerle sağlandığı anlaşılmaktadır.

Ayıveliler mevkii, Aşağı Kilise/Yerleşim: Yukarı yerleşimdeki kilisenin 452 m kuzeybatısındadır. Ahmetler ile Ayıveliler arasında kalan tepenin batı yamacında kilise, şapel, lahit mezar, sarnıç, iki ışık ve bir konuttan oluşan bir grup yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Kilisenin duvarlarının büyük kısmı tam olarak takip edilebilmektedir. Ancak iç kısmını, kaçak kazılar ve bitki örtüsü nedeniyle çok fazla algılamak mümkün değildir. İzlerden kilisenin doğu-batı doğrultusunda uzanan üç nefli bazilikal planlı olduğu, nef ayırımının sütun ve kemerlerle sağlandığı anlaşılmaktadır. Güney nefteki sütunlardan ikisinin alt kısmı *in situ* olarak tespit edilebilmiştir. Nefler doğuda birer apsisle sonlanır (Görsel 17). Apsislerden kuzeydeki yıkık olduğundan duvarları tam olarak takip edilemez. Dışa taşkın ana apsis, içten yarım yuvarlak planlı olup dıştan üç cepheli olarak tasarlanmıştır. Ana apsisin dış kısmında kare planlı bir sarnıç tespit edilir. Batıdaki narteksten kilisenin neflerine birer kapı açıklığı bulunur. Narteksin güney kapısı önünde yapılan kaçak kazıda bir mezar ve iskeletler ortaya çıkmıştır. Kilisenin güney duvarının doğu köşesi yakınında bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Bu kapı kilisenin güneydoğu köşesine eklenen şapele geçiş için yapılmış olmalıdır. Şapelin apsisi ve duvarlarının çok az kısmı takip edilebilmektedir. Kilise içinde bezemeli bazı taş eserler ile kilisenin 50 m kadar güneyinde bir sütun başlığı tespit edilmiştir (Görsel 18). Kilisenin kuzeybatısındaki lahit mezarın sandık kısmı ana kayanın oyulmasıyla oluşturulmuş olup zemin seviyesinin alt kotundadır. Mezarın kapak kısmı kısmen sağlamdır.

Kilisenin kuzeydoğusunda bir ışık ile bir konut yapısının kalıntıları görülür. Işık tamamen tahrip olduğundan sadece yerinin koordinatları alınabilmiştir. Yaklaşık kare planlı konut yapısı ise oldukça büyük bir odadan oluşmaktadır. Ortasında devrilmiş halde bir sütun görülür. Sütun konutun tavanını desteklemek için kullanılmış olmalıdır. Konuta giriş güney duvarındaki kapı açıklığından sağlanmıştır. Konut yapısının 20 metre kadar doğusunda bir ışık daha tespit edilir. Şarap üretimi için olması gereken ışık ana kaya oyularak oluşturulduğundan oldukça iyi durumdadır. Bir ezme teknesi ve ezme teknesi ile bağlantılı biriktirme havuzu görülür. Işığın biraz ilerisinde günümüzde de kullanılmaya devam eden bir sarnıç bulunur.

Yukarı Beymelek: Demre İlçesi, Beymelek Mahallesi'nde, Antalya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 14 Haziran 2016 tarih 5100 sayılı kararıyla 1. derece arkeolojik sit ilan edilen alanın içindeki tarihi yapılarda belgelendirme çalışmalarına devam edilmiştir. Arkeolojik sit alanı güneyde Helenistik dönemden kalma İsion Kalesi'nden başlayarak kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 4 km uzunluğunda, doğu-batı yönünde yaklaşık 1.2 km genişliğinde geniş bir alanı kaplamaktadır. Arkeolojik sit alanının yaklaşık orta kısmında Örencik Damları olarak adlandırılan mevkideki Türk Dönemi (20. yüzyıl başı) bir taş evin Helenistik dönem çiftlik evinin üzerine inşa edildiği tespit edilmiştir. Köristan Tepe ve Göğsükızıl Damları mevkiinde, modern yolun iki yanında üç adet, Likya bölgesine özgü mahya kirişli, semerdam çatılı lahde ait sanduka ve kapakları görülmektedir. Çevredeki diğer evlerin duvarlarında bir kiliseye ait olması gereken bazı taş eserler görülür. Nitekim evlerin 300 m daha güneyinde Bizans yerleşkesi olması gereken bir yerleşim yeri bulunur. Yerleşimde on kadar konut, dört sarnıç, ışlık ve bir küçük kilise tespit edilmiştir. Yerleşimdeki kilise tek nefli doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Kilisenin yarım yuvarlak planlı apsisi dışa taşkın yapılmıştır. Batı duvarı ortasındaki kapı açıklığından narteks bölümüne geçilir. Narteksin üç yönden birer kapısı vardır. Yerleşimdeki sarnıçlardan birinin ağız kısmında dikdörtgen küp biçiminde sarnıç bilezik taşı bulunur. Taşın bir yüzünde bir haç kazıması görülür.

Örencik Damları mevkiinin 1600 m kadar kuzeydoğusunda 1. derece arkeolojik sit alanının yaklaşık kuzey sınırında yer alan 244 Ada 48 parsel kayıtlı tarla içinde bazı tarihi kalıntılara rastlanmıştır. Parsel içinde Türk dönemine ait iki katlı bir taş ev, evin altında bir şapel, şapelin altında bir Helenistik dönem çiftlik evine ait duvarlar, evin 85 m kadar batısında iki sarnıç ile evin kuzeydoğusunda tarımsal üretime yönelik set duvarları tespit edilmiştir. Ayrıca evin 190 m güneyinde, parsel sınırının dışında bir lahit bulunmaktadır.

1950'li yıllarda inşa edilen taş evin 3 m kadar güneyinde, taş evin duvarına paralel uzanan 9.2 m uzunluğunda bir duvar kalıntısı bulunur (Görsel 19). Duvarın yaklaşık ortasında 1 m genişliğinde, sonradan kapatılmış bir kapı açıklığı yer alır. Bu duvar, tekniğine göre Helenistik dönem bir çiftlik evine ait olmalıdır. Çiftlik evinin kuzey tarafı Türk dönemi taş evinin altında kalmıştır. Türk konutunun zemin katının özgününde kilise olduğu konutun, kilisenin duvarları üzerine oturtulduğu anlaşılmaktadır. Kilisenin apsis kısmı ve duvarları taş evin doğu cephesinde halen görülebilmektedir. Konutun zemin katına batı duvarı ortasındaki 1 m genişliğindeki kapı açıklığından girilir. Özgününde kilise olduğu anlaşılan konutun zemin katı 5.45x3.50 m ölçülerinde, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır (Görsel 20). Doğu duvarındaki dışa taşkın yapılan apsis 2.05 m genişliğinde, 1.4 m derinliğindedir. Mekânın kuzey ve güney duvarında karşılıklı iki duvar payesi yer alır. Ortalama 0.8 m kalınlığındaki duvarlarında pencere açıklığı bulunmaz. 4.20x3.85 m ölçülerinde tek mekândan oluşan evin üst katında iki pencere ile bir ocak bulunmaktadır. Konutun güney cephesinde bir kapı açıklığı ve kapının önünde ahşap bir teras yer alır. Konutun terasına duvara bitleştirilmiş ahşap merdivenle ulaşılır. Konutun zemin katı depo, üst katı yaşam alanı olarak halen kullanılmaya devam etmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak belgelendirdiğimiz yapılar bölgenin zengin bir geçmişi olduğunu göstermektedir. Ayrıca bölgedeki halkın kültürü ve yaşam biçimleri hakkında da bilgiler sunmaktadır. Tespit ettiğimiz mezar, kule çiftlik evleri, ışıklar ve yazıtlar bölgedeki yerleşimlerin geçmişinin M.Ö. 5. yüzyıla kadar geri gittiğini göstermektedir. Geç Antik Çağ'da Myra'nın dağlık kırsal alanındaki yaşam, sağladığı güvenli ortam ve tarımsal üretime yönelik avantajlı imkanlarına bağlı

olarak gelişerek devam eder. Konut, kilise veya tarımsal üretime yönelik işliklerin birçoğunun 5.-6. yüzyıllarda inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda bu dönemde Myra'nın kırsalını oluşturan bu bölgenin nüfusunun en üst seviyeye ulaştığını söyleyebiliriz. 2022 yılı çalışmamızda bölgede bulduğumuz yerleşimlerdeki yapıların ve taş eserlerin birçoğu ilk kez belgelenmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Burada ön rapor olarak sunduğumuz araştırma sonuçlarıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi, belge ve değerlendirmeleri içeren yayın çalışmalarımız devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- ALPASLAN, S. (2001), "Architectural Sculpture in Constantinople and the Influence of the Capital in Anatolia" *Byzantine Constantinople: Monuments Topography and Everyday Life*, Leiden-Boston-Köln, 187-202.
- ALPASLAN, S. (2003) "The Evaluation of the Motifs and Styles of the Architectural Sculpture of the Byzantine Age in Antalya and Lycia", *Adalya VI*, s. 251-264.
- DOĞAN, S. (2006). "Likya'da Bizans Taş Yapıtları/The Carved Byzantine Stonework of Lycia", *III. Uluslararası Likya Sempozyumu, 7-10 Kasım 2005 Antalya*, cilt 1, İstanbul, s. 209-224.
- GROSSMANN, P. ve H.-G. Severin (1981), "Forschungen im Südöstlichen Lykien, 1977" *Türk Arkeoloji Dergisi* 25/2, s. 101-109.
- HARRİSON, R. M. (1963), "Churches and Chapels of Central Lycia" *Anatolian Studies* 13, s. 117-151.
- HARRİSON, R. M. (1972), "A Note on Architectural Sculpture in Central Lycia" *Anatolian Studies* 22, s. 187-197;
- HARRİSON, R. M. (2001). Mountain and Plain. From the Lycian Coast to the Phrygian Plateau in the Late Roman and Early Byzantine Period, ed. Wendy Young, Michigan.
- İŞLER, B. – Ş. R. Tekoğlu (2024). "A Rock-cut Tomb from Arpacık Boyalı Mevkii with an Inscription in Lycian" *Gephyra* 28, s. 1-8.
- İŞLER, B. (2019). "Akdeniz Bölgesinde Myra Antik Kenti Kırsalında Bulunan Bizans Dönemi Sarıncı Bilezikleri" *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi (AKAF)*. Cilt 1 / Sayı 1 / 2019 GÜZ, s.19-35.
- MORGANSTERN, J. (1980). "The Settlement at Dereagzı: A preliminary report on the 1974 and 1975 seasons". *Türk Arkeoloji Dergisi* 25 (1), 201-220;
- MORGANSTERN, J. (1993). *The fort at Dereagzı: and other material remains in its vicinity: from Antiquity to the Middle Ages*, Ernst Wasmuth.
- SCHULER, Ch. – H. S. Öztürk, 2020 Neue Inschriften aus dem Territorium von Myra: Die Gemeinde der Sybeneis in Belören/Muskar, *Acta Classica Mediterranea* 3, 65-100.
- SCHULER, Ch. (2023), "Neue Inschriften aus dem Territorium von Myra: Die Gemeinde der Sybeneis, ein Peripolion" *Acta Classica Mediterranea* 6, s. 57-73.
- ŠEVČENKO, I. ve N. P. Ševčenko (1984). *The Life of Saint Nicholas of Sion*, Massachusetts.

SEVERİN, H. G. ve P. Grossmann (2003). *Frühchristliche und byzantinische Bauten im südöstlichen Lykien, Ergebnisse zweier Surveys, IstForsch 46*, Tübingen.

EXTENDED ABSTRACT

Demre, whose ancient name is Myra, is a coastal city located approximately in the middle of the Lycian region extending from Phaselis in the east to the Gulf of Fethiye in the west. Myra rose during the Byzantine period and became the religious and administrative center of the Lycian Region in the 5th century. In addition to being a port of call and supply point for maritime transportation in the Mediterranean, the city has an important place in terms of religion with its church containing the relics of St. Nicholas, who was the bishop of Myra in the early 4th century. The trade of agricultural and forest products produced in the mountainous area to the north of the city and in the Kasaba plain further back was one of the most important sources of income for the city. In fact, especially in Late Antiquity (3rd-7th centuries), there were many small settlements near the small agricultural terraces in the mountainous area that formed the rural area of the city. The 6th century Vitae of St. Nicholas of Sion, who is known to have founded a monastery in the region, also mentions many settlements.

The buildings we identified in the settlement located in the rural area of Myra shed light on the rural life of the Early Byzantine Period with their original local architectural forms that have survived intact until today. This type of settlements consisting of agricultural terraces, workshops/threshing floors, dwellings, cisterns, places of worship and tombs are quite common in the region. The people lived in small communities close to each other and survived on the products of the agricultural fields near the settlements.

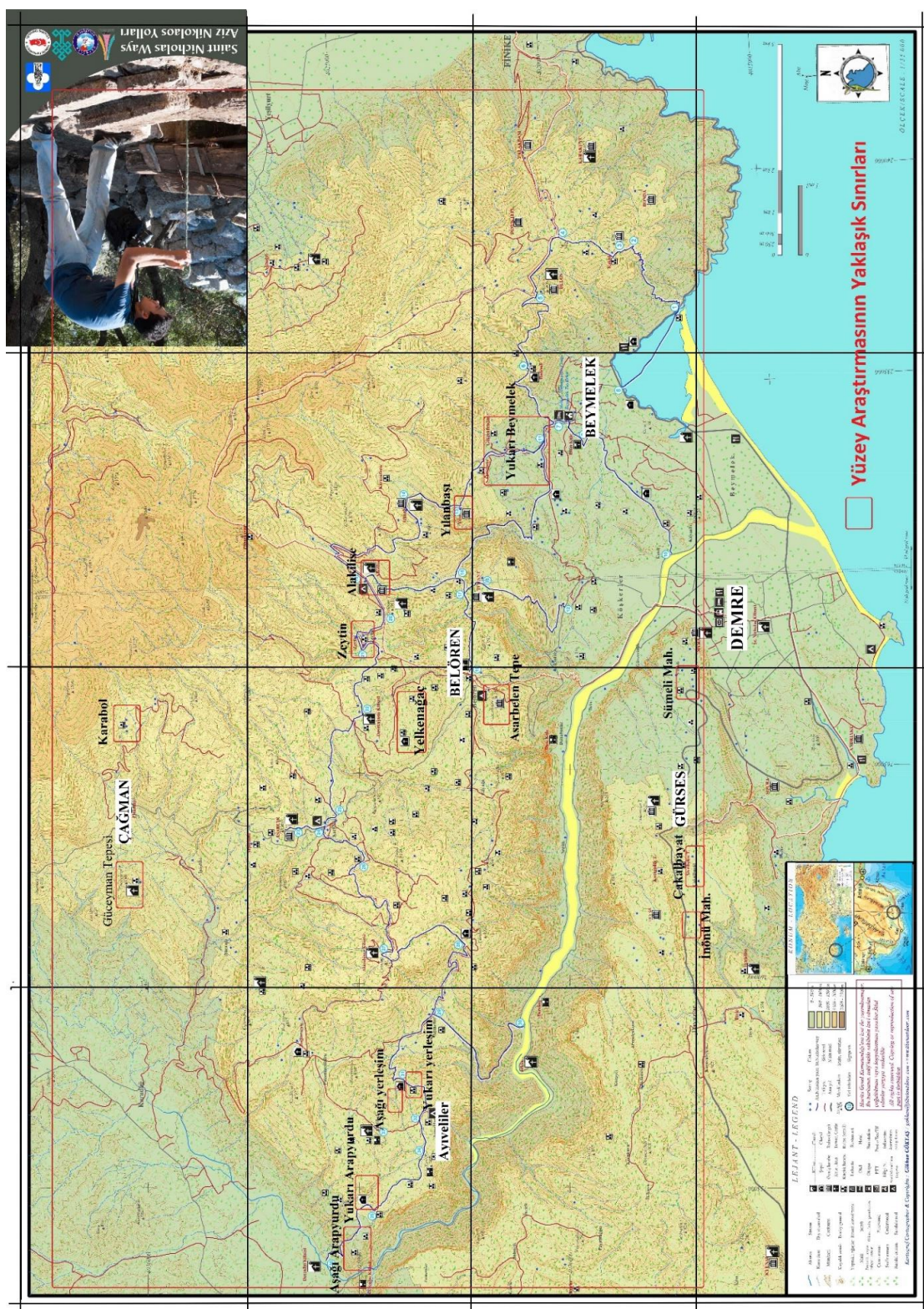
Thanks to their sheltered location, the settlements in the mountainous areas lived in isolation on the coast, away from the epidemics, piracy and invasions that increasingly occurred starting from the 1st century BC. The surviving architectural structures also indicate that the region was densely populated in Late Antiquity. The villages of Beymelek, Belören, Çağman and Gürses in the countryside of Myra and their neighborhoods are still inhabited.

The fact that the settlements in the region were continuously inhabited from ancient times until the end of the Byzantine Period makes it difficult to date the buildings. The available historical and architectural data indicate that the mountainous rural population of Myra reached its highest level in the mid-6th century. Therefore, it is understood that the settlements we identified in the mountainous area north of the ancient city of Myra were typical examples of small villages in the 6th-7th centuries.

During our PhD thesis studies at the Early Byzantine Settlement at Karabel Asarcık in 2006-2009, it was concluded that more detailed research should be conducted on the ancient settlements in the region. Therefore, in 2014, surveys were initiated to identify the settlements in the mountainous area to the north of the ancient city of Myra and to document artifacts of artistic or historical value in these settlements. To date, we have identified many settlements, most of which were previously unknown, and documented the monuments and decorated stone artifacts in these settlements. In 2006, when we started working in the region, none of the buildings in the region were registered, while all the settlements identified in the meantime have been declared archaeological sites and taken under protection with the contributions of the Antalya Regional Board for the Protection of Cultural Assets and the Antalya Archaeological Museum. In addition, the epigraphic surveys and related thesis studies carried out in the last two decades have increased the awareness of the region.

We conducted the survey in 2022 at Güceyman Hill and Karkoba in Çağman, Çakalbayat in Gürses, Asarbelen Hill, Arpacık, Yılanbaşı, Alakilise, Arapyurdu and Ayıveliler in Belören (Muskar) and Early Byzantine Period settlements in Yukarı Beymelek. In addition to architectural monuments, Lycian and Greek inscriptions have been documented at Asarbelen Hill and Arpacık in Belören. The two inscriptions we found on the Belören Asarbelen Hill contain the name of the settlement in the Hellenistic period.

In this article, the current status of the architectural monuments in the settlements we visited as part of the survey in 2022 is reported, the inscriptions found in the settlements are analyzed and the decorated stone artifacts are briefly introduced. Many of the architectural monuments, inscriptions and decorated stone artifacts found in the settlements are discussed for the first time in this article. Greek and Lycian inscriptions have been published separately by our expert team members.

Harita 1 Yüzey araştırmasının 2022 yılı çalışma alanlarını gösteren harita (Kate Clow).

Resim1. Karabol yerleşiminde bulunan kilisenin doğudan görünümü

Resim 2. Belören Köyü Asarbelen Tepe, kilise içinde bulunan 2 nolu yazıt.

Resim 3. Asarbelen Tepe Kilisenin güney tarafında bulunan sütun başlığı ve sütunlar

Resim 4. Belören Köyü Yılanbaşı mevki, kilise içindeki bulunan taş eserler

Resim 5. Belören Köyü Yılanbaşı Mevkii, konut yapılarından birinin görünümü

Resim 6. Belören Köyü, Alakilise yerleşiminde bulunan konutlardan birinin dıştan görünümü

Resim 7. Yukarı Arapyurdu, konutun içten görünümü

Resim 8. Yukarı Arapyurdu yerleşimi sarnıç bilezik taşının görünümü

Resim 9. Ayıveliler Yukarı yerleşim konut yapısının girişi

Resim 10. Ayıveliler Yukarı Yerleşim sütun başlığı

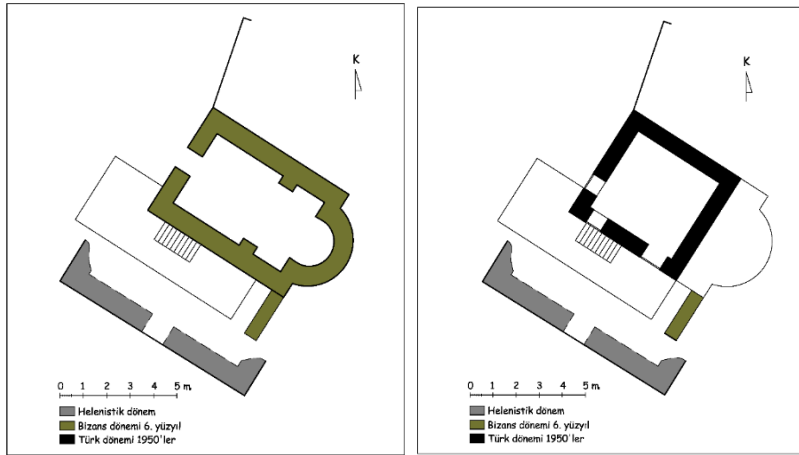
Resim 11. Ayıveliler Aşağı yerleşim kilisenin içinin batıdan genel görünümü

Resim 12. Ayıveliler Aşağı Yerleşim, Kilise içinde bulunan bazı taş eserler, templon arşitravı, sütun kaide ve başlıkları.

Resim 13. Taş evin güneydoğudan genel görünümü, Helenistik dönem duvarları

Çizim 1. Yukarı Beymelek 244 ada 48 parselde yer alan konutun zemin ve üst kat planı

MAARİF NAZIRI MUSTAFA HAŞİM PAŞA'NIN HÜDAVENDİGÂR VİLAYETİ ADLİYE MÜFETTİŞLİĞİ VE SEYAHATNAMESİ (1886)

Berke ŞANLI*
Ali OKUMUŞ**

ÖZ

II. Abdülhamid'in son Maarif Nazırı Mustafa Haşım Paşa'nın (1852-1920), 1886 yılında Hüdavendigâr vilayetinde adliye müfettişi olarak bulunduğu beş buçuk aylık dönemi ve Adliye Müfettişliği vazifesini konu alan bu araştırmada aynı zamanda adliye müfettişinin faaliyetlerinin yanı sıra günlük hayatının nasıl geçtiği incelenmektedir. Mustafa Haşım Bey'in müfettişliği esnasında kaleme aldığı bir defter sayesinde günlük rutinleri hakkında bilgi elde edilebilmektedir. Hüdavendigâr vilayetine gelip görevine başlayan Mustafa Haşım Bey, kısa bir süre sonra Çanakkale'ye gitmek üzere İstanbul'a dönmüş ancak hava muhalefeti nedeniyle bu seyahatini ertelemek durumunda kalmıştı. Bu sırada Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa ile görüşen Haşım Bey, Ankara vilayetinden gelen şikâyetlerden dolayı orayı teftiş etmekle görevlendirildiğini öğrenmişti. Hazırlıklarını tamamlayan Haşım Bey önce Hüdavendigâr vilayetine gelmiş ve oradan yolu üzerinde bulunan şehir ve kasabaları teftiş ederek Ankara'ya varmıştı. Buradaki işini tamamlayıp Bursa'ya döndükten kısa bir süre sonra da memuriyet görevi olan adliye müfettişliğinin ilga edildiğini öğrenip aynı gün İstanbul'a gitmişti. Bu araştırmada, Adliye müfettişliği vazifesinin tanımı, zaman içerisindeki değişimi, Mustafa Haşım Paşa'nın müfettişlik görevi arşiv belgeleri ve devrin gazeteleri ışığında incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Haşım Paşa, Bursa, Hüdavendigâr, Adliye Müfettişi

MUSTAFA HAŞİM PASHA'S INSPECTORSHIP OF DEPARTMENT OF JUSTICE IN HUDAVENDIGAR PROVINCE (1886)

ABSTRACT

This study examines the five-and-a-half-month period in 1886 during which Mustafa Haşım Pasha (1852–1920), the last Minister of Education under Sultan Abdülhamid II, served as a judicial inspector in the province of Hüdavendigâr. In addition to analyzing the official responsibilities of the judicial inspectorate, the research also explores aspects of the inspector's daily life. A notebook authored by Mustafa Haşım Bey during his tenure provides valuable insight into his daily routines. After arriving in Hüdavendigâr and commencing his duties, Mustafa Haşım Bey soon returned to Istanbul in preparation for a journey to Çanakkale. However, adverse weather conditions forced him to postpone this trip. During this time, upon meeting with the Department of Justice, Abdurrahman Pasha, he learned that he had been reassigned to inspect the province of Ankara in response to complaints originating from there. Once his preparations were complete, Haşım Bey first returned to Hüdavendigâr and then proceeded to inspect the cities and towns along his route before arriving in Ankara. After completing his duties in Ankara and returning to Bursa, he learned shortly thereafter that the judicial inspectorate had been abolished and departed for Istanbul the same day. This study will investigate the definition and evolution of the judicial inspectorate, as well as Mustafa Haşım Pasha's tenure, in light of archival documents and contemporary newspapers.

Keywords: Mustafa Haşım Pasha, Bursa, Hüdavendigâr, Department of Justice

Giriş

II. Abdülhamid devrinin meşhur maarif nazırlarından Mustafa Haşım Paşa (Görevi Temmuz 1903- 28 Temmuz 1908) (Kuneralp, 2003, s. 6), 9 Ocak 1886'dan 23 Mayıs 1886'ya kadar yaklaşık beş buçuk ay süre ile Hüdavendigâr vilayeti ve çevresini kapsayan adliye müfettişliği görevine tayin edildi. Bu memuriyeti süresince hem Hüdavendigâr vilayeti ve

Makale Gönderim Tarihi: 23.01.2025

Yayına Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, ORCID: 0009-0003-0660-6759, E-posta: berke11_osmaneli@hotmail.com.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-4615-4932, E-posta: ali.okumus@bilecik.edu.tr.

çevresinde dolaşarak hem de Ankara, Afyon, Kütahya gibi şehirlere giderek müfettişlik vazifesini icra etti.

Bu seyahati esnasında “Seyahatname-i Teftiş-i Vilayet-i Hüdavendigâr” başlığı ile kaleme aldığı defterde her ne kadar göreviyle alakalı detaylar içermese de günlük rutini ve ziyaret ettiği kişiler ile yerler kayıtlıdır. Vazifesini icra ederken yaptığı faaliyetlerin arşiv belgeleri ve gazete haberleri üzerinden kısmen takip edilebilmesine ilaveten defterdeki dağınık bilgiler kısa bir süre adliye müfettişliği yapan Mustafa Haşim Bey’in beş buçuk aylık görevini incelemeyi mümkün kılmaktadır. Bilindiği gibi resmi olarak kaleme alınan ve bugün birer arşiv malzemesi olarak değerlendirilen rapor ve layihalar veyahut asker ve siyasetçilerin çoğunlukla yaşanan hadiseleri kendi penceresinden bakarak kaleme aldıkları hatırat metinleri dışarıda tutulduğunda sıradan memurların günlük tarzında tuttuğu kayıtlar son derece nadirdir. Adliye müfettişliği sırasında Mustafa Haşim Bey’in tanınan bir isim olmamasına rağmen günlük tutması bu tür memurların özel hayatına dair fikir vermektedir.

Bu açıdan bakıldığında Haşim Paşa’nın adına seyahatname dediği günlüğü müstesna bir yere sahiptir. Göreviyle ilgili gerekçesi her ne olursa olsun çok fazla detay vermeyişini ise bir problem olarak görmek yerine araştırmaya muhtaç bir konu olarak düşünmek daha doğru olacaktır. Kaldı ki Haşim Paşa’nın memuriyetiyle ilgili yaşadıklarını birçok kaynaktan tespit etmek mümkündür. Ancak bu kaynakların tamamı şahsi bakış açısını yansıtmaktan veya günlük hayatıyla ilgili detaylar vermekten uzaktır. Şu hâlde, memuriyeti hakkında yapılan resmi yazışmalar ile görevi sırasında bizzat tuttuğu günlük birleştirildiğinde hem adliye müfettişlik memuriyeti hem de o sıradaki kişisel yaşamı aydınlatılabilmektedir.

Mustafa Haşim Bey’in vazifesi olan Adliye Müfettişliği, Adliye Nezareti’ne bağlı birimlerden birisidir. Bu müfettişlik vazifesi 1879’da hayata geçirilen “Teşkilat-ı Mehakim Kanunu” çerçevesinde kurulmuş ve sonrasında her vilayete belirlenen sayıda müfettişler tayin edilmeye başlanmıştır. Adliye Müfettişliğinin kurulmasındaki temel amaç mahkemelerde adli işlerin düzgün bir şekilde yürütülüp yürütülmediğini kontrol etmektir. Padişah iradesiyle tayin edilen bu müfettişler, üç ayda bir Adliye Nezareti’ne raporlar sunmaktaydı. Adliye Müfettişi olarak tayin edilecek olan memurların güvenilir kimseler olmaları, hukuk ve ceza kanunları ile yargılama usulüne vakıf olmaları gerekmektedir. Müfettişlerin yılın on ayını atandıkları vilayette bir ayını ise merkezde geçirmeleri şart koşulmuştu. (BOA, ŞD. 2502/25) Diğer yandan bir müfettiş on aylık görev süresi boyunca kendi yerine bir naib bırakabilmekteydi. (BOA, ŞD. 2481/12) Bunun yanı sıra Adliye Nezareti ile vilayetler arasında yapılan yazışmalar bu müfettişler üzerinden gerçekleştirilmekteydi.

Adliye Müfettişlerinin vazifesi yalnızca adliyeye dair işlerin denetlenmesinden oluşmamaktaydı. Bu bağlamda Adliye Müfettişinin bir diğer vazifesi ise hapishanelerin ve henüz cezaları belirlenmemiş olan kişilerin tutulduğu nezarethanelerin denetlenmesidir. Buradaki temel vazife hapishane veya nezarethanenin insan sağlığı açısından durumunu incelemek ve tutuklama veya tahliye kararlarının titizlikle yürütülüp yürütülmediğini araştırmaktır. Diğer yandan bu kararlar alınırken herhangi bir yolsuzluğun veya rüşvetin olup olmadığını incelemektir. Bahsedilen görevlerinin yanı sıra müfettişlerin gerektiği durumda kullanabilecekleri belirli yetkileri de mevcuttur. Örneğin bir Adliye Müfettişi teftiş esnasında kanunlara ters bir uygulama gördüğünde, usulsüzlük yapan kişiye ihtarda bulunabilirdi. Dahası mahkemelerde yer alan kâtip ve icra memuru gibi görevlileri aynı sebepten ötürü işinden el çektirebilirdi. Diğer yandan taşradaki adliye encümenlerinin yaptıkları memur seçimlerinin denetiminden sorumludurlar. Bu sorumluluklarında bir usulsüzlük ve rüşvet tespit edildiği takdirde encümeni işten el çektirilmesi için Adliye Nezaretine telgraf çekebilirlerdi. (Demirel, 2003, s. 187-188, 193, 196)

Adliye Nazırı Mehmed Said Paşa'nın bir eseri olan Adliye Islahı, 1879'da muhtemelen İngilizlerin Osmanlı mahkemelerini Avrupalı müfettişlerin denetlemesine dair önerisine karşı aceleyle hayata geçirilmişti. (Kırmızı, 2012, s. 74) Bu acele hareketten dolayı gerekli donanımına sahip olmayan müfettişler vilayetlere gönderildiğinden, adliye müfettişliği birimi hakkında bir süre sonra pek çok şikâyet gelmeye başladı. Bu şikâyetlerin çoğu doğrudan adliye müfettişlerinin tutum ve davranışlarıyla alakalıydı: Bazı müfettişler bulundukları yerlerde teftiş vazifelerini layıkıyla yerine getirmemekte, üstelik bazıları hiç teftiş yapmamakta, kimileri müfettişliğin dışında başka işlerle uğraşmakta, diğer bir kısmı ise müfettişliğe ehliyeti dahi bulunmamaktaydı. Bir yandan üst üste gelen şikâyetlerin artması diğer yandan da Adliye Nezareti'nin bütçesinin yetersiz olması sebebiyle Adliye Nezareti, vilayetlere bağımsız olarak müfettiş atama uygulamasına 17 Mayıs 1886 tarihinde son vermekle beraber bu müfettişlik vazifesine, Temyiz Mahkemesi'nden seçilen azalar görevlendirilmişti. Bağımsız müfettişlik gönderilmesi usulünün lağvedilmesinin ardından müfettişlerin şahsi ödenekleriyle İstanbul'daki İstintak Dairelerinde yer alan sorgulama memurlarının sayısı arttırıldı. (Demirel, 2003, s. 188-189; BOA, İ.DH. 994/78491)

Adliye Müfettişliğinde vilayetlere müstakil olarak tayin yapılması usulünün kaldırılmasının ardından XIX. yüzyılın sonlarında Vilayet-i Sitte ile başlayan bir ıslahat programı oluşturulmakla beraber Adliye Müfettişliği vazifesinde terk edilen vilayetlere bağımsız müfettiş atanması pratiği yeniden uygulanmaya başlanmıştı. (Karaca, 1993, s. 51; Demirel, 2003, s. 191) Bu süreçte ilk olarak Erzurum, Diyarbakır, Van, Bitlis, Sivas ve Mamuratülaziz (Elâzığ) vilayetlerinin her birine bağımsız üç adet Müslüman üç adet de Gayrimüslim Adliye Müfettişi tayin edilmiştir. (BOA, Y.A.RES. 77/38) Lakin yapılan ıslahat düzenlemeleri üzerine Adliye Müfettişliği tayin usulünde de bir değişikliğe gidilmiştir. Bu değişikliğe göre iki vilayete tek bir müfettiş atanacak ve bu müfettişe gerek teftiş gerekse de yapılan teftiş hakkında rapor sunmak üzere yardımcı olması amacıyla bir muavin tayin edilecektir. (BOA, İ.HUS. 43/10) Yapılan ıslahatlar bağlamında, Beyrut, Suriye, Konya, Adana, Halep vilayetlerine bir adet müfettiş ve muavin, Hüdavendigâr Vilayetine yalnızca bir adet müfettiş, Ankara, Konya, Trabzon ve Kastamonu Vilayetlerine bir adet müfettiş ve muavin, Cezair-i Bahr-ı Sefid Vilayetine de bir adet müfettiş ve muavin görevlendirilmiştir. Tayin edilen müfettişlerin maaşları beş bin kuruş olarak, beraberinde atanan muavinlerin maaşı iki bin ile iki bin beş yüz kuruş arasında belirlenmiştir. (BOA, Y.A.RES. 84/1)

Bir süre sonra Adliye Nezaretinde tekrardan mali sıkıntılar ortaya çıkması üzerine bütçeyi daha da yormamak amacıyla müfettişlere yardımcı olması amacıyla tayin edilen muavinlerin birçoğu görevden alınmıştır. (BOA, Y.PRK.AZN. 23/14) Daha sonra Adliye Nezareti bütçesinin durumu göz önüne alınarak bir düzenleme yapılmış ve Heyet-i Teftişle adıyla Adliye Müfettişlerinden ve muavinlerinden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Komisyonun görevi Adliye Müfettişlerinin yaptığı görevlerle aynı olmakla beraber Müfettişlerin görevleri ve yetkileri hakkında bir talimatname kaleme alınmıştır. (Demirel, 2003, s. 193)

Özetle iki defa hayata geçirilen Adliye Müfettişliği, Osmanlı taşra idaresinde adli kurumları ve onların faaliyetlerini teftiş etmekle vazifeliydi. Mustafa Haşım Bey, iki ayrı dönemde kurulan Adliye Müfettişliğinin Mayıs 1886 kaldırılan ilk döneminin son beş buçuk ayında bu vazifeyi icra etmişti.

Mustafa Haşım Paşa (1852-1920)

Yahya Akyüz, 1981 yılında Mustafa Haşım Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde kaleme aldığı bir raporuyla ilgili Belleten dergisinde yayımladığı makalesine Türk eğitim tarihinde Haşım Paşa'nın hiç adının geçmediğini ve onun unutulmuş bir maarif nazırı olduğunu söyleyerek başlar. (Akyüz, 1981, s. 205) Akyüz'ün bu tespiti aradan otuz beş yıl geçmesine

rağmen hâlâ geçerlidir. Haşim Paşa'ya yakıştırılan “şu mektepler olmasaydı maarifi ne güzel idare ederdim” (Akyüz, 1981, s. 205) sözü haricinde kendisiyle ilgili literatürde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Halbuki Osmanlı'nın en sarsıntılı döneminde, Adliye Nezareti'ne bağlı pek çok memuriyet görevinin ardından Trablusgarp valisi olan ve II. Abdülhamid iktidarının son maarif nazırı olarak görev yapan Mustafa Haşim Paşa, şüphesiz hukuk ve eğitim tarihi açısından yakından incelenmesi gereken önemli bir isimdir.

Osmanlı arşivinde bulunan sicil-i ahval dosyasına göre Mustafa Haşim, 24 Ekim 1852 (10 Muharrem 1269) tarihinde İstanbul'da dünyaya geldi. Eski sadrazamlardan Koca Yusuf Paşa'nın oğlu, ulemadan Mahmud Bey'in torunudur. Babası Molla Bey olarak da bilinen Şeyhülislam Ahmed Muhtar Efendi'dir. (İpşirli, 1989, s. 105) Mustafa Haşim, ilk mektep eğitiminin ardından Şehzade, Beyazid ve Mercan Camii medreselerinde eğitimini tamamladı. Ayrıca Arapça tahsil görerek icazet aldı. Hatta şahsi gayretleriyle özel hocalardan Farsça dahi öğrendi. (BOA, DH. SAİDd. 4/212)

4 Ekim 1863 tarihinde, 11 yaşındayken medreselerin en alt derecesi olan iptida-i harice başladı. 10 Kasım 1868'de ikinci kademe olan hareket-i harice geçti. 14 Aralık 1869'da eğitim derecesine uygun olarak kendisine aylık 150 kuruş maaş tahsis olundu. Aynı maaşla 28 Şubat 1870 tarihinde fetvahane müsvedde salikliğine tayin edildi. 28 Ağustos 1871'de Sahn-ı Seman ve aynı yılın 10 Ekim'inde eğitim silsilesinin sonuncusu olan Süleymaniye ruusunu elde etti. Ardından Musul ve İzmir payelerini kazandı. 9 Ocak 1872'de bin beş yüz kuruş maaş ile Meclis-i Tedkikat-ı Şeriye azalığına tayin edildi. Ardından 10 Ekim 1872'de Mekke-i Mükerrreme Mevleviyeti payesi ve üçüncü rütbeden Mecidi Nişanı tevdi edilmesinden bir süre sonra Meclis-i Tedkikat-ı Şeriye azalığına ara verdikten sonra 23 Ekim 1877 tarihinde dört bin beş yüz kuruş maaş ile Mahkeme-i Temyiz-i Hukuk Azası olarak tayin olundu. (BOA, DH. SAİDd. 4/212) Ayrıca bu görevinde bulunduğu esnada kendisine ikinci rütbeden Mecidi Nişanı tevdi edildi. (BOA, İ.DH., 776/63138)

Medreselerden ve özel hocalardan donanımlı bir eğitim alan Mustafa Haşim Efendi, bu tarihlerde “Eser-i Haşim” imzasıyla İzahü'l-Kavaid isimli Arapça bir risale kaleme aldı. Bu risalesini 22 Ekim 1878 tarihinde II. Abdülhamid'e sundu ve karşılığında kendisine ikinci rütbeden Nişan-ı Ali Osmani takdim edildi. (BOA, DH. SAİDd. 4/212) Haşim Efendi'nin, Kavaid-i Külliye-i Fıkhiye'nin bir şerhi niteliğindeki bu kitabı kısa bir süre sonra, 23 Ocak 1879 tarihinde Maarif Nezareti'nin ruhsatıyla (BOA, MF.MKT., 59/175) Matbaa-yı Amire Matbaası'nda kitap olarak da basıldı. (Haşim, 1295, ss. 88)

Daha sonra Osmanlı padişahlarının kısa biyografilerini içeren ve Osmanlı'nın ilk fütuhatlarından başlayarak o günün tarihine kadar hüküm süren Osmanlı padişahlarını ve tarihini kısaca ele alan Tuhfetü'l-Müluk ve Zeyli Nuhbetü'l-Müluk isimli kitabını 1881 yılında Mahmud Bey Matbaası'nda neşretti. Mustafa Haşim Efendi, kitabın son kısmına düştüğü nota göre Tuhfetü'l-Müluk'un zeyli olarak tertip ettiği bu “tuhfe”, aslında birinci cüzü oluşturarak ikinci cüzü de yayına hazır hale getirilmektedir. (Haşim, 1299, ss. 182) Ancak bu kitabın devamı yayımlanmamıştır.

Mustafa Haşim Efendi, Mahkeme-i Temyiz-i Hukuk Azası olarak çalışırken Mustalahat (terimler) isimli bir eser daha yayımlanmıştır. Bu eserin bir nüshasını, padişahтан basımı için izin talep etmek amacıyla Yıldız Sarayı'na gönderdiği anlaşılmaktadır. 5 Ağustos 1886 tarihli irade ile gerekli izinlerin alınmasının ardından aynı yıl eser İstanbul'da basıldı. (BOA, İ.DH., 998/78840) Kitabın başında yer alan “beyan-ı meram” kısmında, şer'i hukukta yer alan temel terim ve kavramları açıklamak amacıyla bu eserini kaleme aldığını ifade etmektedir. (Haşim, 1303, s. 2)

Uzunca bir süre Mahkeme-i Temyiz-i Hukuk Azası görevinde çalışan Mustafa Haşım Efendi, kendi talebi üzerine Hüdavendigâr vilayeti adliye müfettişliğine 8 Ocak 1886 (27 Kanunuevvel 1301) tarihinde tayin edildi. (BOA, İ.DH., 975/77063) Bu araştırmanın konusunu teşkil eden memuriyeti de budur ve aşağıda incelenecek olan seyahatnamesini de bu müfettişliği esnasında ve sonrasındaki süreçte kaleme almıştır.

Mustafa Haşım Efendi yaklaşık beş buçuk ay süren bu vazifesinin ardından 23 Mayıs 1886 tarihinde İstanbul'a dönerek eski görevi olan Mahkeme-i Temyiz-i Hukuk Azalığı görevine yeniden başladı. Yaklaşık üç ay sonra da (19 Ağustos 1886) tarihinde yine adli bir görevle İzmir ve Manisa'ya gönderildi. (BOA, DH. SAİDd. 4/212)

20 Ocak 1888'de taşradaki vazifesinin ardından İstanbul'a dönen Mustafa Haşım Bey, 30 Mart 1888'de Mahkeme-i Temyiz Başmüdde-i Umumisi olarak tayin edildi. (BOA, İ.DH., 1075/84383) 8 Kasım 1888'de ise Mahkeme-i Temyiz'in ikinci başkanlığına getirildi. Ardından, 5 Eylül 1890 tarihinde Anadolu Kazaskerliği payesi kazanarak yaklaşık bir yıl sonra Adliye Nezareti Müsteşarı oldu ve birinci dereceden Mecidi Nişanı ile taltif edildi. (BOA, DH. SAİDd. 4/212)

Memuriyet kariyerinde sürekli olarak yükselen Mustafa Haşım Bey hakkında zaman zaman şikayetler de meydana gelmekteydi. Örneğin Adliye Nezareti'nde memur olduğu dönemde beş-altı aydan beri dönemin Adliye Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa'ya (Görevi: Kasım 1895-Ağustos 1908) görünmemiş, hatta iki aydan daha uzun bir süre de görevine devam etmemişti. Mustafa Haşım Bey bu devamsızlığının ardından bir gün çıkıp gelerek Adliye Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa'nın huzuruna çıkarak bu davranışının sebebini açıklamıştır. Nureddin Paşa ile aralarında bir dargınlık olduğunu ileri süren Mustafa Haşım Bey, bu dargınlığını, ihmalkarlığına sebep olarak göstermiştir. Bunun üzerine Nureddin Paşa, Haşım Bey'in bu tavrından şikâyetçi olarak durumu bizzat Yıldız Sarayı'na bildirmiştir. (BOA, Y.PRK.AZN., 17/6, 12 Aralık 1896) Bu hadisenin ardından Haşım Bey, Adliye Nezareti'ndeki görevinde daha fazla kalamadı. Sonrasında 17 Nisan 1897'de Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı'na tayin edildi (BOA, BEO, 943/70685). Bu sırada kendisi hem Murassa Nişan-ı Osmani (BOA, İ.TAL., 112/110) hem de altın imtiyaz madalyası ile taltif edildi. (BOA, İ.TAL., 130/56)

Mustafa Haşım Bey, 28 Şubat 1899 tarihinde otuz bin kuruş maaş ile Trablusgarp valisi olarak tayin edildi. (BOA, İ.DH., 1362/13) Anadolu toprakları dışarısındaki ilk görevine başlamak için Kuzey Afrika'ya gidecek olan Haşım Efendi bir aylık maaşı nispetinde otuz bin kuruş harcırahıyla beraber yola koyuldu. (BOA, İ.HUS., 73/34) Ancak bu görevini bir yıl kadar sürdürebildi. Bunun sebebi Haşım Bey'e göre, Trablusgarp'ın havası ve suyuyla, "imtizaç" edememesi, uykudan ve yemekten kesildiğinden dayanacak gücünün kalmamasıdır. Vali Haşım Bey, 4 Şubat 1900 tarihli tezkiresinde aktardığına göre bu sebeplerden ötürü hastalanmıştır. Doktorlar tarafından, Haşım Bey'in günden güne ilerleyen hastalığına çare bulunamaması üzerine yine doktorlarının önerisiyle "tabdil-i hava" etmesi kararlaştırıldı. (BOA, Y.PRK.UM., 48/115; BOA, Y.PRK.UM., 49/74)

Haşım Bey, bu sebeplerden dolayı valilik görevini daha fazla sürdüremedi ve Trablusgarp valiliği vazifesinden istifa ederek 21 Nisan 1900 tarihinde İstanbul'a döndü. Döndükten sonra, 21 Ağustos 1900'de Trablusgarp'a gitmeden önceki memuriyeti olan Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı'na tekrar tayin edildi. Buradaki üç yıllık memuriyetinin ardından 27 Temmuz 1903 tarihinde kariyerinin en üst mertebesine, Maarif Nazırlığı görevine tayin edildi. (BOA, BEO, 2125/159333) Maarif Nazırlığı görevine tayininin kısa bir süre sonra kendisine ayrıca vezaret rütbesi de verildi. (BOA, İ. MF., 9/56; BOA, İ.TAL., 317/3)

Otuz altı bin kuruş maaş ile Maarif Nazırı olan Mustafa Haşim Paşa, bu memuriyetini II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden bir hafta sonrasına, 30 Temmuz 1908 tarihine kadar beş yıl süreyle devam ettirdi. 30 Kasım 1908 tarihinde ise emekli oldu. Ancak emekli olmasına rağmen sürgüne gönderilmekten kurtulamadı. (BOA, İ.TKS., 21/8) İki senelik sürgün sürecinde ilk olarak Limni Adası'na gönderilen Haşim Paşa burada ikamet konusunda sorun yaşadığından (BOA, BEO, 3581/268568), önce Sakız Adası'na ve daha sonra kendi talebiyle Midilli Adası'na gönderildi. (BOA, BEO, 3609/270625) Ardından sürgünden kurtulmak amacıyla, kendisine kanunlara aykırı bir şekilde muamele gösterildiğini öne sürerek 14 Mart 1910 tarihinde bu muamele hakkında bir tezkire kaleme alması üzerine mahkûmiyet sebebi yeniden incelendi. (BOA, BEO, 3738/280342) II. Meşrutiyet'in ilanının ikinci senesinde, 23 Temmuz 1910 tarihinde Meclis-i Vükela kararıyla affedilenler arasında Mustafa Haşim Paşa'da yer almaktadır. (BOA, BEO, 3785/283810)

Haşim Paşa, 29 Temmuz 1910 yılında İstanbul'a döner dönmez Tezkir-i İnkılab adlı eserini kaleme aldı (Haşim, 1328, ss. 43). Yazdıktan iki sene sonra 1912'de yayımlayabildiği kitabının içeriğinde Tanzimat'ın ilanından, Kırım Harbi'nden, Meşrutiyet'in ilan edildiği günlere kadar yaşanan hadiseleri özetlemektedir. Ayrıca Maarif Nazırlığı vazifesinde bulunduğu beş yıllık süreçte şahit olduklarını anı niteliğinde aktarmaktadır. (Haşim, 1328, s. 1-8)

Mustafa Haşim Paşa kendi hazırladığı şeceresine göre Mustafa Haşim Paşa'nın Ali Haydar Bey isminde bir kardeşi bulunmaktadır. Ayrıca Hüseyin Fahreddin Bey, Mehmed Emin Bey, Ahmed Muhtar Bey, Mehmed İzzeddin Bey, Hatice Utbetullah Hanım, Fatıma Hibetullah Hanım, Zübeyde Kısmetullah Hanım, Yusuf Refik Bey, isimlerinde beş erkek ve üç kız olmak üzere toplam sekiz çocuğu vardır.

Mehmed Zeki Pakalın, Haşim Paşa'nın erkek çocuklarının isimlerine ek olarak Ahmed Bey, Avukat Yusuf Haşim Bey ve Koca Yusuf Paşa'yı (ö. 1957) da göstermektedir. (Pakalın, 2008, s. 4) Ayrıca Pakalın, kardeşi Ali Haydar Bey'in ise Şura-yı Devlet azalığında bulunarak onun bâlâ ricalinden olduğunu kaydetmekte ve 13 Mart 1907 tarihinde vefat etmesinin ardından babası Şeyhülislam Ahmed Muhtar'ın Karacaahmet'te bulunan türbesine defnedildiğini aktarmaktadır. (Pakalın, 2008, s. 6)

Haşim Paşa, kendisi için hazırladığı sicil defterinin bir sayfasına düştüğü notta annesi Hatice Hanım'ın yakalandığı "Seretan"¹ isimli, bir hastalıktan kurtulamayarak altmış üç yaşında vefat ettiğini ve babasının medfun bulunduğu Üsküdar İnadiye'deki türbeye defnedildiğini aktarmaktadır. (EK 2) İnadiye'deki türbenin Karacaahmet Mezarlığı'nın hemen yanı başında bulunması büyük ihtimalle eldeki iki farklı kaydın aynı yeri işaret ettiğini göstermektedir. Buna rağmen Haşim Bey'in vefatı ve defnedildiği yerle ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İnadiye'de bulunan türbe ise erken Cumhuriyet döneminde yıkıldığı için mezarlığı tahrip olmuştur. (Işın, 1994, s. 16) Bu sebeple Haşim Paşa'nın ailesine ait mezarları bugün tespit etmek mümkün olamamıştır.

Mustafa Haşim Paşa'nın Hüdavendigar Vilayeti Adliye Müfettişliği

Vilayetlere bağımsız olarak müfettiş tayin etme pratiğinin lağvından yaklaşık beş buçuk ay önce Mustafa Haşim Bey, Hüdavendigar Vilayetine adliye müfettişi olarak tayin edilmişti. Hem günlüğünde hem de resmi yazışmalarda ifade edildiğine göre bu memuriyeti bizzat kendisi talep etmişti. (BOA, BEO.AYN.d... 1581, s. 191; BOA, İ.DH., 975/77063, lef 3)

¹ Seretan hastalığı tedavisi çoğunlukla mümkün olmayan, sert bir şişlik ile başlayarak vücuda zamanla yapışan ve büyüdükçe etrafında yeşil damarlar belirerek kökleşen ölümcül bir hastalıktır (Acıduman vd. 2021, s. 516)

Atama kararına dair dönemin Sadrazamı Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa'nın 6 Ocak 1886 (25 Kanunuevvel 1301) tarihli arzı üzerine çıkartılan 8 Ocak (27 Kanunuevvel) tarihli irade-i seniyyede "Mahkeme-i temyiz azasından faziletli Haşım Bey Efendi hazretlerinin vaki olan talep ve istid'asına mebni Hüdavendigâr vilayeti adliye müfettişliğine" tayin edildiği belirtilmekteydi. (BOA, BEO.AYN.d... 1581, s. 191; BOA, İ.DH., 975/77063, lef 3) Ek olarak, bu vazifede kendisinden evvel bulunan Kıbrıslı Hüseyin Hamid Bey'in de Dersaadet istinaf mahkemesi cünha dairesi riyasetine atanmasına karar verildi. Haşım Bey'in tayini ile boş kalan Mahkeme-i Temyiz Azalığı vazifesine ise İbrahim Bey tayin edildi. (BOA, BEO.AYN.d... 1581, s. 191; BOA, DH. SAİDd., 4/314; BOA, Y.PRK.DH., 2/19)

Hüdavendigâr vilayetine Mustafa Haşım Bey'in adliye müfettişi olarak atanmasına, Adliye ve Mezahip Nezareti, İntihap Encümeni'nin yedi üyesi 24 Aralık 1885 tarihinde karar vermişti. (BOA, İ.DH., 975/77063, lef 1) 8 Ocak'ta ataması yapılan Haşım Bey'e karar bir gün sonra tebliğ edilmiş olmalı ki günlüğüne 9 Ocak 1886 tarihinde (28 Kanunuevvel 1301) tayin edildiğini kaydederek başlamaktaydı. Kendi ifadesine göre sekiz seneden beri bulunduğu, beş bin kuruş maaşı olan Mahkeme-i Temyiz Azalığı'ndan bu şekilde ayrılarak Bursa'ya doğru yola çıktı.

Haşım Bey'in adliye müfettişi olarak tayin edilmesi Tarîk gazetesinin 11 Ocak 1886 tarihli nüshasında, "tevcihat" kısmında da yer almaktadır. (Tarik, 11.01.1886, s. 1) Tercüman-ı Hakikat gazetesi ise bir gün sonra, 12 Ocak 1886 tarihli nüshasında atamayla ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Dersaadet mahkeme-i istinaf cünha riyasetine tahvil-i memuriyet etmiş olan saadetlü Hüseyin Hamid Bey Efendi hazretleri almış oldukları emir mucibince önümüzdeki perşembe günü Bursa'dan Dersaadet'e gelecekleri gibi Hüdavendigâr adliye müfettişi tayin buyurulan faziletlü Haşım Bey Efendi hazretlerinin dahi gelecek cuma günü mahall-i memuriyetine azimet edeceği işitilmiştir." (Tercüman-ı Hakikât, 12.01.1886, s. 1)

Tercüman-ı Hakikat gazetesi, 20 Ocak tarihli nüshasında Dersaadet istinaf mahkemesine tayin edilen Hüseyin Hamid Bey'in İstanbul'a gelerek görevine başladığını haber vermektedir. Hüseyin Hamid Bey'i "ecille-i memurin ve kanun-şinas" olarak tanımlayan gazete, Hamid Bey'in önceki gün Mudanya üzerinden şehre ulaştığını kaydetmektedir. Aynı gazete bunun yanında Bursa'ya tayin edilen Haşım Bey'in de 19 Ocak'ta Hüdavendigâr vilayetine giderek görevine başladığı duyurmaktadır. (Tercüman-ı Hakikat, 20.01.1886, s.1)

Ne var ki Haşım Bey, gazetenin aktardığı tarihten yaklaşık bir hafta önce Bursa'ya varmıştı. Günlüğünde kaydettiğine göre 10 Ocak Pazar günü Şehber isimli idare-i mahsusa vapuruna iki uşak ve bir aşçı ile binerek Mudanya'ya doğru hareket etmişti. Haşım Bey, ocak ayı olmasına rağmen havanın adeta yazı aratmayacak durumda olduğunu aktarmaktaydı. Haşım Bey'in bu anlatımını doğrulayacak şekilde o tarihlerde gazetelerde şöyle haberler çıkmaktaydı: "Bu sene Bursa havalisinde hemen hiç kış olmadı denilse sezadır. El-yevm dağlar, ovalar ve mezrualar bir manzara-i nev-bahar gösteriyor." (Tarik, 03.02.1886, s. 3; Tercüman-ı Hakikat, 04.02.1886, s. 2) Sanki bir bahar havasında yolculuk yaptığını ifade eden Haşım Bey, "payitaht-ı kadim saltanat-i Osmani olan şehir-i şehir" şeklinde tanımladığı Bursa'ya 15 Ocak Pazar günü varmıştı.

Hüdavendigâr vilayetine gelip görevine başlayan Haşım Bey'in beraberinde kâtip olarak Ömer Faik Efendi bulunmaktadır. (Hüdavendigâr Salnamesi, 1303, s. 227) Haşım Bey'in müfettişlik memuriyetinin ilk zamanları hakkında kayda değer bir gelişme ne günlüğünde ne arşiv belgelerinde ne de dönem basınında yer almaktadır. 1880 yılında adliye müfettişi Mehmed Ferid Bey Diyarbakır'da çeşitli ayaklanmalarla uğraşmasına (Kırmızı, 2012,

s. 75, 77) karşılık Mustafa Haşim Bey 1886'da Bursa'da oldukça rahat bir durumdaydı. Bu dönemde Bursa'da Telgraf ve Posta Müdürü Osman Efendi'nin girişimleriyle şehir merkezinde mükemmel bir posta ve telgraf merkezi inşa edilerek Vali Mehmed Nazif Paşa'nın nezaretinde icra edilen görkemli bir törenle açılışı yapılmıştır. (Saadet, 09.02.1886, s. 2) Ayrıca Osmanlı Rus harbinden sonra Rumeli'den gelen muhacirlerin 1886 yılı başlarında dahi Bursa civarına iskanlarına devam edilmekteydi. (Tercüman-ı Hakikat, 13.02.1886, s. 1)

Bu gelişmelerle ilgili haberlerde Haşim Bey'in ismi zikredilmemektedir. Bununla birlikte 24 Şubat 1886 tarihli Tercüman-ı Hakikat gazetesinde Adliye Müfettişi Haşim Bey Efendi'nin önceki gün İstanbul'a gittiği haber verilmekteydi. (Tercüman-ı Hakikat, 24.02.1886, s. 1) Buna herhangi bir gerekçe göstermeyen gazete, 1 Mart tarihli nüshasında aynı konuyla ilgili başka bir haberinde sebebini şu şekilde açıklamaktadır: "Hüdavendigar vilayeti celilesi adliye müfettişi olup çend günden beri Dersaadet'te bulunan faziletli Haşim Bey Efendi Hazretleri Adliye Nazırı Devletlü Server Paşa hazretlerinden bazı evamir ahz ile bugün Balıkesir'e azimet etmiş ve orada vilayet umur-ı adliyesini tahkik ve teftişe bed'en ve mübaşeret edecekleri işitilmiştir." (Tercüman-ı Hakikat, 01.03.1886, s. 1)

Tercüman-ı Hakikat gazetesinin aktardığı bu bilgi oldukça ilginçtir. Çünkü Haşim Paşa günlüğünde her ne kadar tarihini gazeteden farklı olarak zikretse de İstanbul'a gittiğini beyan etmekte ancak Balıkesir'e gönderildiğine dair herhangi bir şey kaydetmemektedir. Haşim Bey, günlüğünde 16 Şubat 1886 tarihinde "Kale-i Sultani cihetini devr ve teftiş etmek üzere Bursa'dan hareket" ettiğini beyan etmektedir. Ancak hava şartlarının kötü olması sebebiyle Kale-i Sultani'ye (Çanakkale) hareket edememiştir. İstanbul'da bulunduğu bu günlerde, gazete haberinde de belirtildiği gibi Adliye Nazırı Server Paşa ile görüşen Mustafa Haşim Bey, 23 Şubat tarihinde nazır ile yaptığı görüşmeden sonra adliye memurlarından gelen şikayetleri tahkik etmek amacıyla Ankara vilayetine gönderilmek istendiğini öğrenmişti.

Diğer yandan Tarık gazetesi bu günlerde, Ankara gazetesi yazı heyetinden Mustafa, Muhiddin ve İsmail imzalarıyla gönderilen 3 Mart 1886 tarihli bir mektubu neşretti. Bu mektuba göre, Ankara belediye sandığından bir miktar akçe çalan hırsızlar iki gün içinde bulunarak adliyeye teslim edilmişti. Ehemmiyetli görülen bu konu, vilayet gazetesi aracılığıyla duyurulunca Ankara gazetesinin yazı heyetinden İsmail Efendi duruşmayı takip etmek üzere bizzat mahkemeye gitmişti. İsmail Efendi "kamal-i edeb ve sukunetle" mahkemede konuşulanları kaydederken mahkeme reisi Halepli Muhammed Hilal Efendi, İsmail Efendi'yi gerekçe göstermeksizin zabıttan menetmişti. Hatta kendisine hâkim olamayan Reis Muhammed Hilal Efendi, oturduğu yerden fırlayarak İsmail Efendi'nin elindeki kağıtları almıştı. Bunun üzerine İsmail Efendi'nin yanında bulunan arkadaşı Muhiddin Bey yazmaya teşebbüs ettiği sırada reis efendi "hariçten zabıt tutulmaz" diyerek onu da bu işten menetmişti. İki yüz kadar kişinin önünde yaşanan bu muamele hakkında mektubu yazanlar şöyle bir serzenişte bulunmaktaydı: "Şu muamele, mücerret reisin Türkçe ifham ve istifham-ı merama kâfi iktidarı olmamakla beraber usul-i muhakemeye adem-i vukuftan dolayı herkesin gözüne çarpmakta olan yanlışlıkların enzar-ı umumiyeye konulması maksadından ileri gelmekle heyet-i tahririmize ait olan bu tahkirden müştekiyiz." (Tarık, 05.03.1886, s. 2-3)

Tarık gazetesinin neşrettiği mektupta, mahkeme reisi olarak zikredilen Muhammed Hilal Efendi (1840-1912), Osmanlı döneminde sosyoloji ile ilgilenen meşhur Bedii Nuri ve Meşrutiyet döneminin eğitim bilimcilerinden olan Mustafa Satı Beylerin (Satı el-Husri) babasıdır. Halep'te 1840 yılında tüccar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Hilal Efendi, mektupta da belirtildiği üzere Türkçe sorup anlama ve meramını anlatmada yetersiz bir durumdaydı. (Cleveland, 1971, s. 12-14; Manav, 2013, s. 7; Çil, 2004, s. 8) Böyle bir durum adli konularda bu gibi eksiklikleri isabetsiz kararların alınmasına neden olabilirdi. Bu durum bir

yana Muhammed Hilal Efendi hakkında şikâyetle bulunanlar reis efendinin mahkeme usullerine de vakıf olmadığını ileri sürmekteydi.

Bununla birlikte Tarik gazetesi, kendilerine gönderilen bu mektubun alt kısmına şöyle bir değerlendirmede bulunmuştu:

“Cümleye bais-i hayret olacağı derkâr olan bu madde hakkında buraca tahkikat-ı lazıme icrasıyla her gûna usul ve kavaid haricinde bulunan bu muameleye cûret eden reis-i mahkeme için muamele-i mukteziye ifası Nezaret-i Celile-i Adliye'den bekleniliyor. Hatta dünkû gün işittiğimiz tahkikata nazaran Ankara vilayeti umur-ı askeriyesi hakkında bir müddettir işitilen şikâyetin tahkik-i mahiyet ve ehemmiyeti maksadıyla mahkeme-i temyiz aza-yı sabıktan olup şimdi Hüdavendigâr vilayeti adliye müfettişi olan faziletli Haşım Bey Efendi hazretleri memur olmuşlar ve yakında azimet etmek üzere bulunmuşlardır.” (Tarik, 05.03.1886, s. 3)

Tarik Gazetesi'nin şaşkınlıkla karşıladığı bu durum günümüzdeki özgür basın ve habercilik anlayışına erken bir örnek olması bakımından ilginçtir. Bununla beraber Tarik gazetesinde yer alan Hilal Efendi'yle ilgili bu iddialar, Haşım Bey'in Ankara'ya gönderilmesiyle ilgili resmi yazışmalara hiçbir şekilde yansımamaktadır. Ayrıca Mustafa Haşım Bey'in Ankara vilayetine gönderileceğine dair gazetenin verdiği bilgi doğru olmakla birlikte bu atamanın askeri işler hakkındaki şikâyet üzerine yapıldığı hakkındaki bilgiler gerçeği yansıtmamaktadır.

Resmi yazışmalara bakıldığında, Haşım Bey'in Ankara'ya gönderilmesi hakkındaki padişah izni Adliye Nazırı Mahmud Server Paşa (Nazırlığı: Eylül 1885-Haziran 1886) tarafından 25 Şubat 1886 tarihinde hazırlanan tezkire üzerine 2 Mart tarihli Sadrazam Kâmil Paşa'nın arzıyla talep edilmişti. Bu talep üzerinde 4 Mart 1886 tarihinde çıkartılan bir irade-i seniyye ile Haşım Bey'in Ankara'ya gönderilmesine karar verildi. (BOA, İ.DH., 980/77363, lef 2)

Adliye Nazırı Server Paşa'nın hazırladığı tezkirede Ankara vilayetinde bulunan Adliye Müfettişi Şükrü Efendi ile vilayetteki başka adliye memurlarının birbirleri aleyhinde şikâyetle bulunmalarından dolayı meselenin iç yüzünü araştırmak amacıyla Haşım Bey'in görevlendirildiği ifade edilmektedir. Bu amaçla Haşım Bey'e yedi bin kuruş harcırah da verilecekti. Ayrıca Ankara'da dolaşmak durumunda kalacağı için adliye müfettişlerine tahsis edilmiş olan aylık iki bin kuruş da kendisine ödenecekti. (BOA, BEO.AYN.d... 1581, s. 221; BOA, İ.DH., 980/77363, lef 1 ve 2)

Haşım Bey günlüğünde kaydettiğine göre Ankara'ya gitmeden önce İstanbul'dan Bursa'ya döndü. 27 Mart 1886 Cumartesi günü Bursa'dan Ankara'ya doğru beraberinde dört zabıt olduğu halde iki tatar arabası ile bir landoya binerek hareket etti. Birkaç gün süren yolculuğun ardından Ankara'ya ulaşan Haşım Bey, yolculuğu esnasında güzergahında bulunan ve ikamet ettiği yerler hakkında günlüğünde birtakım detaylı bilgiler bulunmaktadır.

Kısa bir süre sonra Haşım Bey'in yaptığı tahkikat hakkında Adliye Nezaret'i'ne yazdığı rapor üzerine Sadrazam Kâmil Paşa'nın 3 Mayıs 1886 tarihinde kaleme aldığı tezkirede, Ankara vilayetinde yaşananlar ve şikâyetle konu olan meseleler hakkında şu tespit ve öneriler bulunmaktadır:

“... icra-yı tahkikat için bi'l-istizan şeref-müteallik buyurulan irade-i seniyye-i canab-ı mülûkâneye tevfikân geçende Ankara'ya iğram olunan Hüdavendigâr adliye müfettişi faziletli Haşım Bey Efendi hazretlerinden varid olan evrak-ı

tahkikiyeye nazaran Ankara memuriyet-i adliyesinden müfettiş Şükrü Efendi ile mahkeme-i istinaf reisi Muhammed Hilal ve bidayet mahkemesi reisi evveli Abdüllatif Efendilerin ve istinaf müdde-i umumisi Rifat Bey'in tebdilleri lazım gelmesiyle müfettişlik umuru şimdilik civar bir vilayet müfettişliğine havale-ten rüyet ettirilmek üzere mumaileyhimin azilleriyle istinaf mahkemesi reisi Hilal Efendi'nin yerine Dersaadet istinaf mahkemesi cinayet kalemi başkatibi Şakir Efendi'nin ve bidayet mahkemesi riyaset olunmasına Bingazi ticaret mahkemesi reisi olup bir hayli müddetten beri bulunmuş olan Ahmed Rifat Efendi'nin ve istinaf müdde-i umumiğine Edirne istinaf mahkemesi müdde-i umumisi sabık Markar Efendi'nin intihap olunduklarına dair encümen-i intihab-ı adliyeden tanzim olunan mazbatanın gönderildiği beyanıyla icra-yı icabı hakkında adliye Nezaret-i Celilesinin tezkiresi takımıyla arz ve takdim kılınmış olmakla..." (BOA, BEO.AYN.d... 1581, s. 257)

Hakkında şikâyetler bulunduğundan, Haşim Bey'in incelemesi için gönderildiği Ankara Adliye Müfettişi Mehmed Şükrü Efendi de esasen benzer bir şikâyete binaen Ankara vilayetine tayin edilmişti. Şükrü Efendi'nin 27 Aralık 1883 tarihinde Ankara Adliye Müfettişi olarak tayiniyle ilgili iradede "Ankara vilayeti Adliye müfettişi Hikmet Bey'in umur-i memuriyesinde vukua gelen mübalatsızlığıyla beraber hareket-i sairesi ve hakkında vaki olan şikâyet üzerine orada bekası caiz olamayacağından" görevinden alındığı ve yerine Van vilayeti merkez mutasarrıfı sabıkı Mehmed Şükrü Efendi'nin tayin edildiği belirtilmektedir. (BOA, İ.DH. 904/71848) Kendisinin selefi olan müfettiş Hikmet Bey'in memuriyetiyle ilgili umursamaz tavırlar sergilediği iddia edilen hareketlerinden ötürü görevden alınmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Haşim Bey'in, yerinde inceleme yaparak hali hazırdaki müfettiş Şükrü Efendi ve diğer memurların değişmesiyle ilgili önerilerinin nasıl bir sonuç verdiği ise merak konusudur.

Eleştirileri oklarının hedefinde bulunan Mehmed Şükrü Efendi, aslen Mardinli olup, Mardin eşrafından Yunus Efendi'nin oğludur. 1836/37 yıllarında doğan Şükrü Efendi, Mardin ve Diyarbakır'da eğitimini tamamladıktan sonra Musul, Siirt, Yanya, Van gibi şehirlerde çeşitli memuriyetlerde bulunmuştur. Son olarak 1883 yılının sonlarında başladığı ve iki yıldan uzun bir süredir devam ettirdiği Ankara adliye müfettişliği görevinden muhtemelen Mustafa Haşim Bey'in önerisi dikkate alınarak görevinden azledildi. Sicil varakasinda bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: "Mumaileyh Şükrü Efendi'nin vilayet-i müşarunileyha [Ankara] memuriyet-i adliyesi ile beyenlerinde tahaddüs eden ihtilaftan dolayı tebdiline lüzum görülmesiyle 1303 senesi Recep'in 28'inde vaki 1302 senesi Nisan'ının 21'inde [2/3 Mayıs 1886] mezkûr Adliye Müfettişliğinden azledilmiştir." (BOA, DH. SAİDd. 2/408)

Bir şikâyet üzerine göreve atanan Mehmed Şükrü Efendi'nin benzer bir şikâyetle görevinden alınması ironik bir tablo olarak gözüксе de Adliye Müfettişliklerinin kaldırılma sebeplerinden biri olarak yoğun şikâyetlerin ileri sürülmesi, Haşim Bey'in Ankara'daki durum hakkında yaptığı bu tahkikatla da ortaya çıkmaktadır. Öte yandan yukarıda Ankara gazetesi yazı heyetini mahkemede yazmaktan alıkoyan Muhammed Hilal Efendi de çok geçmeden görevinden alınmıştı. Sicil dosyasına göre 24 Nisan 1886 tarihinde görevinden azledilen Muhammed Hilal Efendi, 10 Ağustos 1886 tarihinde Trablusgarp istinaf mahkemesi riyaset-i saniliğine tayin edildiği kaydedilmektedir. (BOA, DH. SAİDd., 4/1032) Muhammed Hilal Efendi'nin Trablusgarp'a tayin edilmesinde Türkçe anlama ve konuşma konusundaki eksiklikleri etkili olmuştur. (Manav, 2013, s. 7; Çil, 2004, s. 8)

Ankara'daki vazifesinin ardından tekrar görevlendirildiği Bursa'ya dönen Haşim Bey, bu memuriyetinin lağvedildiğini 23 Mayıs 1886 Cuma günü haber almasının ardından

İstanbul'a geldi. Birkaç ay aradan sonra eski vazifesi olan mahkeme-i temyiz azalığına Meclis-i Vükela kararıyla 31 Ekim 1886 tarihinde yeniden tayin edildi. (BOA, MV, 13/51)

Adliye müfettişliklerinin lağvedilmesine dair 27 Mayıs 1886 tarihinde Sadrazam Kâmil Paşa tarafından mabeyne sunulan tezkirede konu hakkında herhangi somut bir gerekçe gösterilmeyip bunun yerine "Dersaadet ve taşra umur-i adliyesinin teftişi ve lede'liktiza bir madde-i mahsusanın tahkiki mahkeme-i temyiz azasından tensip olunacak zata tevdi olunmak üzere adliye müfettişliklerinin lağvı" gerekli görüldüğü ifade edilmekteydi. Yine aynı tezkirede gerekli durumlarda müracaat edilecek kişiler sayılırken mahkeme-i temyiz azalığı ve Hüdavendigâr vilayeti Adliye Müfettişliği yapmış olan Mustafa Haşım Bey'in de ismi zikredilmektedir. (BOA.BEO.AYN.d... 1581, s. 272)

Sonuç

Bu araştırmada, Mustafa Haşım Bey'in başta Osmanlı arşivi olmak üzere çeşitli süreli yayınlardan ve tuttuğu günlükten hareketle Adliye Müfettişliğine dair detaylar tespit edilmiştir. Böylece Haşım Bey'in doğrudan memuriyetini ilgilendirdiği için yazma gereği duymadığı bilgiler Osmanlı arşivi ve dönem gazetelerinden hareketle derlenmiştir.

Bu araştırmada, Mustafa Haşım Bey'in başta Osmanlı arşivi olmak üzere çeşitli süreli yayınlardan ve tuttuğu günlükten hareketle Adliye Müfettişliğine dair detaylar tespit edilmiştir. Böylece Haşım Bey'in doğrudan memuriyetini ilgilendirdiği için yazma gereği duymadığı bilgiler Osmanlı arşivi ve dönem gazetelerinden hareketle derlenmiştir.

Mustafa Haşım Bey'in Hüdavendigâr vilayetine Adliye Müfettişi olarak tayini, Osmanlı Adliye Nezareti'nin 1879 tarihli ıslahatı çerçevesinde tesis edilen yeni denetim sisteminin bir sonucu olarak gerçekleşmişti. Bu reformla birlikte kurulan Adliye Müfettişliği kurumu, vilayetlerdeki mahkemelerin işleyişini merkezden denetlemeyi, uygulamadaki hataları tespit ederek hukuki işleyişi disiplin altına almayı hedeflemişti. Müfettişler doğrudan padişah iradesiyle tayin edilmekte ve her üç ayda bir İstanbul'a ayrıntılı rapor sunmakla mükellef tutulmuşlardı.

Mustafa Haşım Bey, bu vazifeye atanmayı bizzat kendisi talep etmiş ve Sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın arzı üzerine 8 Ocak 1886 tarihli irade-i seniyye doğrultusunda müfettiş tayin edilmişti. Bunun üzerine önceki görevinden istifa ederek Hüdavendigâr vilayeti'nin merkez sancağı Burasa'ya doğru yola çıkmış ve 15 Ocak 1886'da şehre ulaşarak görevine başlamıştır. Nitekim Mustafa Haşım Bey'in müfettişlik görevinin ilk zamanlarını herhangi bir zorluk veya hadiseyle karşılaşmadan geçirmiş, çeşitli ziyaretler yaparak şehri dolaşmıştır.

Bununla birlikte aynı yılın şubat ayında İstanbul'a dönmüş ve Adliye Nazırı Server Paşa ile görüşmüştü. Bu temasın hemen ardından Balıkesir'e geçmişti. Bu sırada, Ankara adliyesinde yaşanan karışıklıklar sebebiyle, bölgede görev yapan adliye memurlarının birbirlerini şikâyet ettikleri meselelerin tahkiki için Haşım Bey bizzat Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa tarafından Ankara vilayetine gönderildi. Bu yeni göreviyle bağlantılı olarak kendisine harcırah ve müfettişlere mahsus ek ödenekler tahsis edilmişti.

2 Mart 1886 tarihli Sadaret tezkiresi ve 4 Mart tarihli irade-i seniyye ile resmi niteliğe kavuşan bu görevlendirme, Haşım Bey'in merkezle sıkı temas hâlinde, değişken gündemlere göre yeni görevler alan bir bürokrat olduğunu göstermektedir. Ankara'da yaşanan adli sorunlar, dönemin basınında da geniş şekilde yer almış, özellikle mahkeme reisi Hilal Efendi'nin liyakatsizliği, tarafgir tutumu ve usulsüz uygulamaları kamuoyunda tartışmalara yol açmıştı.

Mustafa Haşim Bey'in Ankara vilayetine teftiş amaçlı gönderilmesi, yalnızca olayların soruşturulması değil, aynı zamanda merkezi idarenin taşrada adalet sistemi üzerindeki gözetimini güçlendirme amacını da taşımaktadır. Bu araştırma, Mustafa Haşim Bey üzerinden, adliye müfettişliği sisteminin nasıl işlediğine, bürokratik tayinlerin hangi gerekçelerle yapıldığına ve dönemin hukuk pratiğindeki problemleri çözüme biçimlerine ışık tutmuştur.

KAYNAKÇA

- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Babıali Evrak Odası (BEO), 3581/268568; 3609/270625; 3785/283810
Babıali Evrak Odası Ayniyat Defteri (BEO.AYN.d...), 1581, s. 191, 221, 257,
Dahiliye Nezareti, Sicil-i Ahval Defterleri (DH. SAİDd.), 4/212; 2/606; 4/1032;
96/311; 4/314
İrade Dahiliye (İ.DH.), 904/71848; 1075/84383; 975/77063; 980/77363;
994/78491; 998/78840
İrade Hususi (İ.HUS.), 43/10
İrade Taltifat (İ.TAL), 317/3; 112/110; 130/56
İrade tekaüd Sandığı (İ.TKS.), 21/8
İrade, Maarif (İ. MF.), 9/56
Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT.), 59/175
Meclis-i Vükela (MV), 13/51
Şura-yı Devlet (ŞD), 2502/25; 2481/12
Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES.), 77/38; 84/1
Yıldız Perakende Umumi (Y.PRK.UM.), 49/74
Yıldız, Adliye ve Mezahip Nezareti Maruzatı (Y.PRK.AZN.), 17/6; 23/14
Yıldız, Perakende Dahiliye (Y.PRK.DH.), 2/19

Diğer Kaynaklar

- ACIDUMAN, A., vd. (2021). "Cancer in Ottoman Surgical Books – Part I: Classical Period (1450–1730)" *Erciyes Medical Journal*, XXXXIII/4: 513-518.
- AKYÜZ, Y. (1981). "Maarif Nazırı Haşim Paşa ile İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler, Sorunlar" *Bellekten*, XXXV/179: 205-214.
- CLEVELAND, W. L (1971). *The Making of an Arab Nationalist: Ottomanism and Arabism in the life and thought of Sati' al-Husri*. Princeton: Princeton University Press.
- ÇANKAYA, A. (1968). *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*. III. Cilt, Ankara: Mars Matbaası.
- ÇİL, F. (2004). *Satı Bey'in Hayatı, Eserleri ve Türk Eğitimine Katkıları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- DEMİREL, F. (2003). *Adliye Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- HAŞİM, (1295). *İzahu'l-Kavaid*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- HAŞİM, (1299). *Tuhfetü'l-Müluk ve Zeyli, Nuhbetü'l-Müluk*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- HAŞİM, (1303). *Mustalahat*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- HAŞİM, (1328). *Tezkir-i İnkılab*. İstanbul: Ranin Matbaası.

- Hüdavendigâr Salnamesi, (1303). Bursa: Matbaa-yı Vilayet.
- İŞİN, E. (1994). "Haşım Efendi Tekkesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. Cilt: 4, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları.
- İPŞİRLİ, M. (1989), "Ahmed Muhtar Beyefendi, Molla Bey (1807-1882)" TDV İslâm Ansiklopedisi, 2. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KARACA, A. (1993), Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- KIRMIZI, A. (2012). "1880'de Diyarbakir Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 7: 73-90.
- KUNERALP, S. (2003). Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prodopografik Rehber. İstanbul: İSİS.
- MANAV, H. (2013). Bedîi Nuri Bey'in Hayatı, Görüşleri ve Şahsiyeti: 1872-1913. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- PAKALIN, M. Z. (2008). Sicil-i Osmani Zeyli. IX. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Süreli Yayınlar

- Saadet Gazetesi, 09 Şubat 1886
- Tarik Gazetesi, 03 Şubat 1886; 05 Mart 1886; 11 Ocak 1886
- Tercüman-ı Hakikat Gazetesi, 04 Şubat 1886; 12 Ocak 1886; 13 Şubat 1886; 20 Ocak 1886

EXTENDED ABSTRACT

This research will investigate the details of Mustafa Haşım Pasha's assignment as an inspector of Department of Justice in the Hudavendigâr vilayet (province) during the first half of 1886, using both his diary which he named seyahatname (travelogue) and primary sources. Despite Mustafa Haşım Pasha's more than thirty years of service in various positions within the justice department and his service as Minister of Education (1903-1908), no academic research has been conducted about him.

Mustafa Hasım Pasha, born in Istanbul in 1852, was the last minister of education under Abdulhamid II from July 27, 1903, until the second declaration of the Constitution on July 24, 1908. He was the son of Şeyhulislam Ahmed Muhtar Beyefendi (known as Molla Bey) and the grandson of former grand vizier Koca Yusuf Pasha. After completing his primary education in Ottoman schools, Hasım Pasha pursued studies at medreses (Muslim theological schools) in the Şehzade, Beyazid, and Mercan mosques. At 18, he began working at the fetvahane (Islamic religious house) with a monthly salary of 150 kuruş. Two years later, on January 9, 1872, he transferred to the Department of Justice as an investigator. He served in various branches of this department for nearly thirty years. On February 28, 1899, Mustafa Haşım Pasha became the governor of the Tripoli province but stayed only for a year due to health issues caused by the city's climate. He was exiled after his dismissal from the minister of education on July 30, 1908, to the Chios and Lesbos islands. When he was pardoned in 1910, he returned to İstanbul and died in 1920.

Mustafa Haşım Bey's appointment as judicial inspector to the province of Hüdavendigâr was a result of the new supervisory system established as part of the Ottoman Department of Justice's reforms of 1879. With this reform, the institution of judicial inspectorship was created with the aim of centrally overseeing the functioning of courts in the provinces, identifying errors in practice, and enforcing discipline in legal procedures. Inspectors were

appointed directly by the Sultan's decree and were required to submit detailed reports to Istanbul every three months.

Mustafa Haşim Bey personally requested this position, and upon the recommendation of Grand Vizier Kıbrıslı Kâmil Pasha, he was appointed inspector by an imperial decree (*irade-i seniyye*) dated January 8, 1886. Following this, he resigned from his previous post and set out for Bursa, the central district of the Hüdavendigar province, arriving in the city on January 15, 1886, where he officially commenced his duties. Indeed, in the initial phase of his inspectorate, Mustafa Haşim Bey encountered no difficulties or incidents and spent time touring the city and making various visits.

However, in February of the same year, he returned to Istanbul and met with the Minister of Justice, Server Pasha. Shortly thereafter, he traveled to Balıkesir. During this period, due to disturbances in the Ankara judiciary, and the mutual accusations among judicial officials working in the region, Haşim Bey was dispatched to the province of Ankara by the new Minister of Justice, Abdurrahman Pasha, to investigate these matters personally. In connection with this new assignment, he was granted travel allowances and additional funds specific to inspectors.

This new appointment was formalized by a Grand Vizierial memorandum dated March 2, 1886, and an imperial decree dated March 4. It reveals that Haşim Bey was a bureaucrat in close contact with the central administration and was frequently assigned new duties in accordance with changing agendas. The judicial problems in Ankara received wide coverage in the press at the time, particularly focusing on the incompetence, partiality, and irregular practices of the court president, Hilal Efendi, which sparked public debate. Mustafa Haşim Bey's dispatch to the province of Ankara for inspection was intended not only to investigate these incidents but also to strengthen the central government's oversight of the justice system in the provinces.

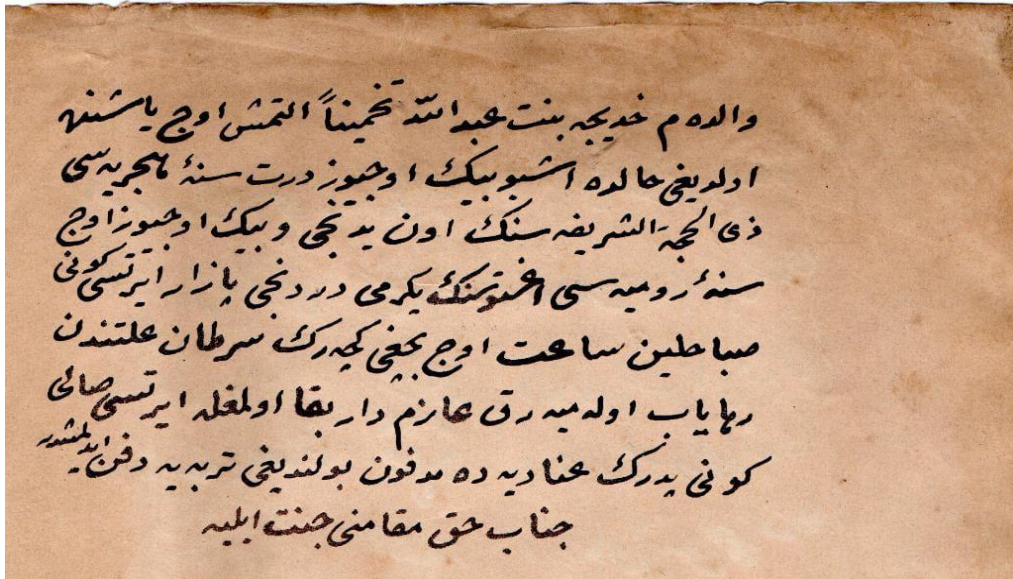
This study, through the case of Mustafa Haşim Bey, sheds light on how the judicial inspectorate functioned, the reasoning behind bureaucratic appointments, and the methods used to address problems within the legal practices of the period.

EKLER

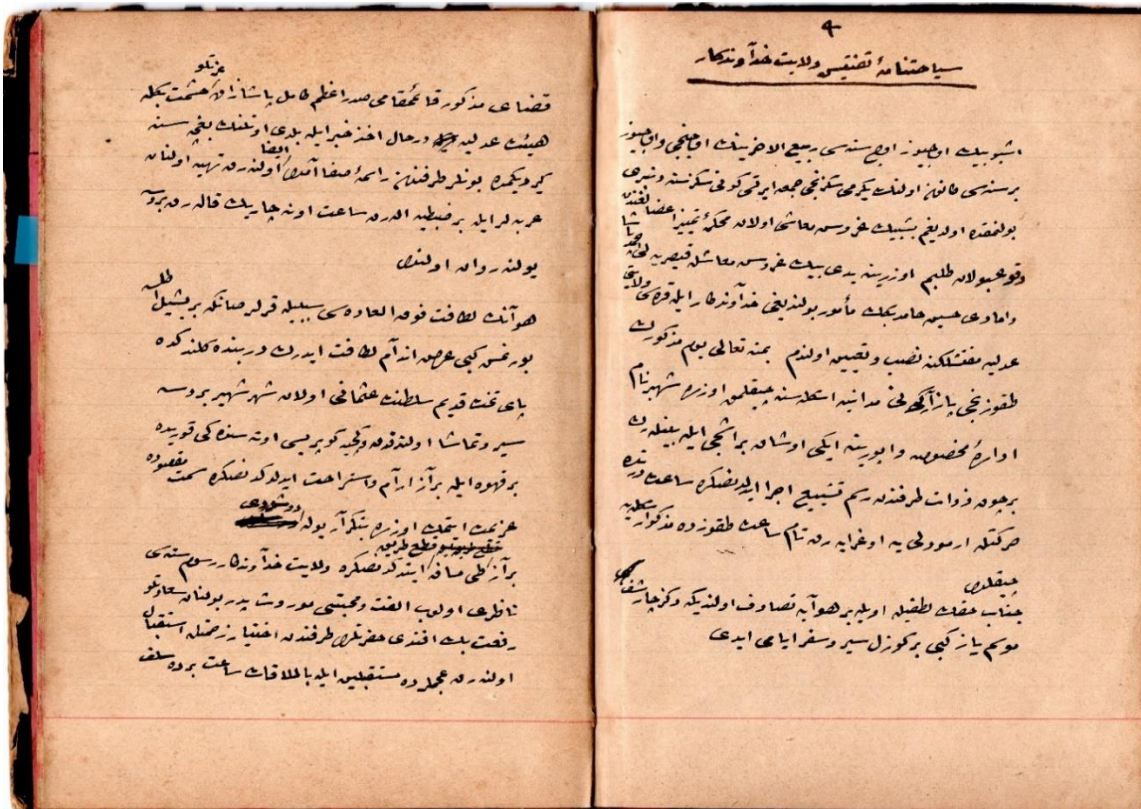
EK 1: Mustafa Haşim Paşa'nın fotoğrafları (Yazarların koleksiyonu)

EK 2: Mustafa Haşim Bey'in annesinin vefatı ve defnedilmesi hakkında tuttuğu kayıt (Yazarların koleksiyonu)

EK 3: Mustafa Haşim Bey'in Hüdavendigâr vilayetinde Adliye Müfettişi olarak görev yaptığı sırada tuttuğu defter. (Yazarların koleksiyonu)

عاجز نیست عربی بنده و برادر او نامه امرای اوز
میرشار ایدم خانه سینه کیدم و او را بعد از طعنه
او نامه نافه شام صدمه و دلمی سعاد و لطیف است
حصار ده واقع خانه سینه علی لویه المافع داخل اولد
درست کجه قافله قدسک ماه حاله اولد بنی و شرفی و نوب
طقوز بنی بنی کوی نسا اقلی و صحت
توانا غلت سلاطه جراتی بالستجانه نقل اولدی
شب مواصلت صبحی لور غریبه حضرت امیر و اخای حضرت
افتاده زیارت ایدل
چرا بنی اخای و دخی خدو نه غازی بعد از بارش
قالوجه سلت اوست طفره بر نامه یکتی قابل وجهیه کردل
بور سلت ایسه قرائنه بر آفر خوجه حاکم اولدی کورده
یوم و صولت بنی جمعه کوی جامع کیده صله جمعه را
اولد قدسکد جامع مذکر تیرک قایم سینه کولت
مکته نامیده معروف حلیه حضرت لعلی بعد از بارش

حصار ده کجه مولوی خانه کیده استماع نعت و غی ایل
تزییند صناع حجت اولد در خانه به عروست اولدی
۱۰۰ نان نانی
یوم جمعه
باز کوی دخی و ارج حکومت کیده کدسک و فخر اولد
نامیست اقلی حضرت بنیست یلدن نام بر مهر قیستقا و
موفی اولد قریه قصر والا کورده
او محل قصر کده نجه بر سینه است بر بنی موفی و کفتاب
دهو آجه دخی است محتاج محلی ایدل
جمعه خانه حکومت ده کجه خدو نه غازی سله نه بر اول
جامع نور لا میند والی ولایت و دلتون طیف باشا حضرت
اولد اولد قدسکد تربه اولد سینه برانه امام و استراحت قدسک
صحن و قریه مصطفی باشا ایل سله نه بر آفر بنی تربه لعلی بعد از بارش

خانه به کلند ۱۷ نان نانی
یوم جمعه

شهر خانه نانیست اولد طفره بنی باز کوی هو ایدل
لطیف اولد قریه مصطفی قابلوجه سینه کیدل
کهنه قدسک بور ایسه بر آفر ایسه ده بر کربانه فرین
اولدی اکلان
بر سینه مواصلت او بنی جمعه غازی جامع کیده
ایضا اولد قدسکد متصرف مرکز حاکم القاب سعاد
حیدر باشا حضرت بنیست خانه حاکم والی و ماریه
بنی جمعه قریه نایب ولایت بدری اقلی
زاده فضل و خدو اقلی حضرت لعلی الم سائر ذوات
مکتب دخی بر جمعیت الفت قلیل ایدل
بالا ده نسا اقلی خانه سلت سلاطه جراتی نقل
اولدی بنی قید اولد ایدل
خانه مذکر غایت خراب بنی سید قیسه مکتب اولد
قابل اولد به حضرت نه باله و جیقیده شهر مذکور کوی

بنی جمعه ابرقی کوی ساعت اولد بری کجه دخی کجه سینه
کیده سینه کلیل مصطفی اقلیست و دخی اولد بنی عیال سینه
انشا ابتدیر مس اولدی و ارج حکومت اوست سواد خدو نه
خانه سینه نقل اولدی
۵ نان نانیست اولد بنی جمعه کوی دخی و فخر اولد ولایت
بالا ده ذکر سینه ایدل کولند والی و نایب ایل
ذوات مرکب بر جمعیت ایل صبح طعنه سینه
او صیور بر سینه سلاطه و دخی صلی صبحی است
اولد اولد دقیقه قالد و قلع سینه نه جراتی دور
ایست اولد بر سینه و در سعاد و کولت اولد
مکتب ایل ساعت بر جقه مدانه ده قاقاق کولت
خانه سینه والی اولد بر آفر اراد قدسکد و ایل کولت
ایسه ده هو ایدل غایت سرت المی جراتی و ایل
مکتب ایدل به جکی خبری المی
موضراً لعلی ایسه قید المی به جراتی کله و ایل
کولت اولد لعلی خبر و یسید و ایل سینه کجه عروست ایل

ظاهر سیم سته فحمت بت افندی و
 متعرف شد الیه بطریق بها افندی و دهها بار قیام و نوازش
 معروفه الی عقد بنیم الفت اولندی
 مذکور ما بقیت او و بنی جمعه ایرتجی کو فی صبا جلوسه
 او جمیع عقیقه بسو کتبه (افق) ما فوریت موقت سته فحمت
 بر و سه روز افق بتوجو و درت فطیبه و ایلی تا آخر
 بر لاند و بر بینه رت حرکت و در عقیده بر ساعت کتبه
 و بندنیه و او را در ایلی ساعت مکرره (افق) نام
 بالمواصله بر آید و در مکرره ایلی رت بر سه روز
 خسته فحمت الفی ساعت بر جا یکند (افق) اولی و ثانی
 مواصلت اولی و ثانی و فطیبه قضیه فحمت ایفا
 استار قلندی

واو کچھ ضروری اور اہمہ قائلہ ایتھی ایا کوئی
صبا علیہ ساعت اور ایچی۔ اوہ قائلہ و سر کند
تمام ایچی ساعت حکو قوسونی نام قریہ۔ بر حاکمہ
اولندہ۔ نو توکم نظام ایچی ساعت او جیہ و اولندہ

وخی حرکت ساعت بر جعبه آهسته آهسته فرو می
رود و در هر یک از این جعبه نام ناهیه می کنند
اول و دوم بر آهسته و استراحت انداختن یک جعبه حرکت دادن
قرص صاف بوغافینه بالهوس بر ساعت بر جای یک بوغافه
مذکور کجیل است ساعت نام او بر جعبه (بوغافه) است
نام قرص نه خانه او کعبه مافرا و در
ایرانی کعبه مافرا ساعت نام او در خانه در محل مذکور در هر
بر جعبه ساعت در هر کس کوینه او فراموشی و در هر
کعبه است (بقوه) حصار قرصه کعبه است و در هر طعانی
بعد ساعت بر جعبه حرکت آهسته آهسته فرو می
مقدور

[illegible]

وادیکجه اورا سحر بیست و یکم ای صافی کوفی ساعت بره یکمی
 قاله در عربیه بشیر ده
 بر ساعت قره دقیقه ده (قافانی صد) در بنینه وایله بره صد
 طعای ابدلوه و ساعت اوچی یکمی که رت دهی در بنینه
 حرکت الی ساعت یکمی دقیقه ده یعنی اونجه یکمی قاله در بنینه
 وایله غده دهی داخلنه بر نشانه (قافانجه) نام قرینه
 خاشنه مافرقانده در صبا علیه ایرکنده ساعت اوچی
 قره که رت خانه مذکورده باحوکه اوچی ساعت الی دقیقه ده
 (مفرغ صا) داخل اولندن

و در جمعه ۱۰ و اهل اول و
 قضای مذکور شده ساعت سه بجمله عزتله ای
 سافه ۵۰ (و غایب جمیع کتب) اینک کتب
 طبقه بجمله (مؤلف) نام قریبه کلافه بوده
 قانع و از سر برآورده اند کتب کلمات ائمه حاصل اول
 هفتاد و سه کتب حال ائمه برضا غرضه است اول
 قانع و از سر برآورده و جمله کتب او کتب کتب

ابر قی بن خنیفه کوئی صبا علیہ اولہ بر ساعت اولہ دقیقه ده
مرکتہ ایک ساعت الی دقیقه ده صبا غه کوئی ساعت
اولام ده سید مواصله صبا طاعی ~~طاعی~~ ایدیلہ
اولہ دقیقه ده
اوران در قی حرکت اولن
ای چایک
ایک ساعت کیم رت (کیمه) نام قریه یواصله
بر الام واستراحت نکر ساعت
یعه به بسه قاله ده ~~قریه~~ نکره لغه قاله ده نکره
باز صه به ~~صه~~ نکره قاله او نکره کیدیلوب قابل
کئی اولایقی بر ساعته بر ساعت زمانه اضا
وقت ایدیلہ رت کیمه ساعت برده (قاسم)
کیمی

نام قریه اینک
بوراده بر خانه نخت اولده سنه واره ایسه ده
برقاریر کولی اولدیله طوبلاغی و برده خسته تاقه
سولجی و بوخسته حجر آخر محله کوندلست اوز سنجینه
ایسه ده خسته نخت قالدر لاهم حقتد شیدا ارای
تفرات الحیدر لغیره مذکور خسته اولده ده ایضا ایسه

فرزند
اولد یغنه نه ساعت اوچون اوله قالدرمه
کیمیرلک اوزنه لاند و حیرت ایتمه
صباحه قدر اوارده امار و قضااعت او نه یکدی قالدرمه
هر کله مات و میمنت یکدی برنجی او صیور اوچ سنه بیجا
یکدی بیخی بعد کوفی دره یکدی اوچی قور و ذقیه کیمیرلک
شهر افرویه و رسول ایلد وائی ولایت سره یاشا حقیرلک
بیور مقصد اولدقلک دائره حکومت و فوکل اولدقلک
یولارد و کجه لک بیوت ایلمسه اولدله محلهلک میسکی سبیل تحسین
و نظیر ~~بیور~~ بیور ایلمسه اوزنه لکله ده حمانه کیمیرلک
بعد افرویه ~~بیور~~ بیور ایلمسه محضه حاصه نه غایه
حاصه بیورلک نه بر لایحه دخی مشا الیه ایلد بلک نه زیارت ایلد
دائره حکومت و وائی مشا الیه ایلد و نه کیمیرلک
آمال ماوریه تحقیق لایحه و سبیل ماینت او قون برنجی
ایرته کوفی ساعت و ذقیه شهر مذکور و نه
هر کله بر ساعت مافیه قدر وائی ولایت ایلد و نه
دفعه

تشیعی مع زیاده ایما ایلہ الہی جمیع ساعتہ واقع
(و نفوسہ) نام قریبہ واصل اوکیہ اورہ
بیتہ سترہ ارضی صالحی کوئی صبا طبعہ اورہ یحییٰ کریمی
واقبہ قالہ نہ حرکتہ اولہ طعانی بدل اورہ نہ اولہ
(فران قبولہ) نام قریبہ اورہ ایرک (توقا) نام قریبہ
اغندہ کریمہ کہ ~~توقا~~ انا نہ اورہ و حقہ صدمہ
یا ~~توقا~~ و اها الیہ کریمہ و درودہ
(میان) قضای طعانی نہ اولادہ (شیخ احمدی)
قرینہ واصلہ اوکیہ و دخی یازموی شاسبقہ غن
اوپہ سہ کتمہ اولادہ بیک برہوسہ خانہ سنہ کوریت
(غزین) قضائہ کتمہ و اولہ اورہ
وایہ فی صبا عید فی ایکنہ ساعتہ اورہ ایہ کریمی
قالہ نہ حرکتہ ~~توقا~~ قونیہ ولایتی و احضرنہ بولانہ
(اورہ ویش) نام قریبہ و عیشا نہ یک برادر
حاجی صہ بیک اولہ سنہ اینیلہ کہ اورہ صبا
طعانی ادرک

بعض ساعت در بی حقیقت او را در هر کتله التي حق
بعضی او به حقیقت (طه غفره) نام قریب دو ماهی غفره
خانه سده ما فرمودند
او کجی او را دره قالند و بد آدم صاحب امام
او لغله ~~ح~~ است ایله صبا غفره او ایکی
او را دره حقیقت ~~ه~~ التي حقیقت (عزیزیم) حقیقت
مواظبتک مجلس دارم اعضا سده یوسف که
ما فر اولدم بوزات دخی غایت کدم و لطیف
او لغله بر کجی ده بر ده ده ~~از~~ ده ~~از~~ ده
اولدی نام ساعت برده بر طه ای ~~از~~ ده
ایرشی صبا ~~ه~~ یعنی ~~از~~ ده ~~از~~ ده
جمعه کوخی قضای ~~از~~ ده ~~از~~ ده
سزده (بولواریه) قضای ~~از~~ ده ~~از~~ ده
و ایله ~~از~~ ده او کجی قالند

[illegible]

قاله في نيابة اوله برنجي جمعة كوفي صباحي ساعت
اوله ايجي شهر مذکور ده حرکت اوله ايجي ساعت اوله
دقیقه ده اثنای غرضه دخی قاله اوله (برنجی)
قریب سنه هائمی خانه وایله ده جمعه برنجی کوی
اوله کوی لک
ایرتی قاضی نیابت اوله ايجی جمعه برنجی کوی
صباحی ساعت اوله برده قره مذکور ده
(نیابتی) قاضی نیابتی لک کوی
حقیقته ده (ایرتی) قضا ساعته
لقوزی اوله کوی ده مواصلت وایله حکومت اوله
قاله
ایرتی کوی که نیابت اوله ايجی برنجی کوی
ایله ساعت اوله ايجی به عایله قاله ده قضا
مذکور ده حرکت ايجی چارایت کوی ده برنجی
داخل اوله
اسبوانهم مأموریت بوقت منقعه دخی داخل اوله

نیابت اوله برنجی جمعه کوی شرف نیابت (هیکر ده)
واقع کوی کوی نیابتی جمعه کوی وایله نیابتی
مؤخرأ کوی نیابتی برنجی اوله و قرضه (برنجی) برنجی ده
(حقیقته) نام بوقت بکده نیابتی انعام اوله
شهر ابرقی جمعه برنجی کوی (هیکر ده) طومعه اوله ايجی کوی
خانه به نقل اوله بود ده برنجی سلاطه و دیگر دخی
طیله اوله اوله میرمقلد حرم وایله کوی
نیابت یکه ايجی صافی کوی برآورده ايجی مقلد
کوی کوی نیابتی برنجی کوی ايجی ايجی مقلد
(حقیقته) نام کوی ايجی سلاطه استقبال اوله
برآورده ايجی میرمقلد کوی کوی طومعه خانه ده
کلنگ
نیابت اوله ايجی و ما بکده کوی کوی صباحی
باشیله ده ابرقی ايجی کوی کوی اوله برنجی
امالی کوی کوی برنجی برنجی اوجی کوی

بادعه خا- کلی اوله
شهر نیابت اوله برنجی کوی مأموریت لغوا نیابتی
افشار اوله نیابت بناو شهر برنجی (هیکر ده)
ساعت طقوز ده حرکت ايجی جمعه اوله ايجی کوی
کوی ده (برنجی) به مواصلت اوله
اورا دخی ساعت ايجی ده (نجد)
نام اوجی مخصوصه وایله نیابتی کوی
بسمه قاله ده له الحمد والمنه بالعافیه و
واصل وساعت طقوز ده بسمه قاله ده دخی
(نجد) کوی ده ايجی خانه به داخل اوله
جناب هم اسبوانهم مواصلت ايجی اوجی خیر
ایستغفر الله ربی
الحمد لله
یوم احمد

NÜKLEER REKABETTE KARŞILIKLI KESİN YIKIM DOKTRİNİ: 21. YÜZYILDAKİ GEÇERLİLİĞİ

Şeref ÇETİNKAYA*

ÖZ

Karşılıklı Kesin Yıkım (KKY), Soğuk Savaş yıllarında ortaya çıkmış ve nükleer caydırıcılığın önemli prensiplerinden biri haline gelmiş askeri bir doktrindir. Bu doktrin, nükleer silah kullanarak karşı tarafta tahribat oluşturacak gücün, aynı şekilde bir misillemeye maruz kalacağını öngörmektedir. Dolayısıyla nükleer caydırıcılık konusunda temel prensiplerden bir tanesidir. ABD tarafından İkinci Dünya Savaşı'nda kullanılan nükleer silahlar savaşın sonunu getirecek kadar büyük tahribata yol açmış ve bu haliyle uluslararası güvenlik stratejilerinde önemli değişimlere neden olmuştur. Bu çalışma, Soğuk Savaş döneminde ABD-Sovyetler Birliği arasındaki nükleer denge sonucu ortaya çıkan KKY doktrinini tarihsel bağlamda inceleyerek, bu doktrinin 21. yüzyıldaki geçerliliğini tartışmaktadır. Nükleer silahların yayılmasının ve bilimsel-teknolojik ilerlemelerin KKY doktrinine yönelik etkileri de değerlendirilmektedir. Bu çalışmanın bir sonucu olarak; KKY doktrininin, günümüzde de nükleer silahların kullanılmasında caydırıcı bir etkiye sahip olduğu, bunun yanında değişen güvenlik ortamı ve tehdit türleri nedeniyle bu doktrinin güncellenmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Yine nükleer silahların yayılmasını önleyici farklı mekanizmaların da geliştirilmesinin uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nükleer, Nükleer Silah, Karşılıklı Kesin Yıkım, Caydırıcılık

THE DOCTRINE OF MUTUAL ASSURED DESTRUCTION IN NUCLEAR RIVALRY: ITS RELEVANCE IN THE 21ST CENTURY

ABSTRACT

Mutually Assured Destruction (MAD) is a military doctrine that emerged during the Cold War and became one of the key principles of nuclear deterrence. This doctrine predicts that any use of nuclear weapons by one side would provoke a retaliatory strike of equal or greater destructive force, resulting in mutual devastation. Thus, it serves as one of the core principles of nuclear deterrence. The nuclear weapons used by the United States during World War II caused such widespread devastation that they effectively ended the war, leading to significant shifts in international security strategies. This study examines the MAD doctrine, which arose from the nuclear balance between the U.S. and the Soviet Union during the Cold War, within its historical context and discusses its relevance in the 21st century. The effects of nuclear proliferation and scientific-technological advancements on the MAD doctrine are also evaluated. As a result of this study, it is concluded that the MAD doctrine still holds a deterrent effect regarding the use of nuclear weapons today. However, due to the changing security environment and evolving threat landscapes, it is argued that the doctrine needs to be updated. Moreover, the development of alternative mechanisms to prevent nuclear proliferation is deemed necessary.

Keywords: Nuclear, Nuclear Weapon, Mutual Assured Destruction, Deterrence

Giriş

Nükleer silahlar, başta insanoğlunun olmak üzere tüm canlıların karşı karşıya olduğu en büyük tehditlerden biri olarak varlığını devam ettirmektedir. Nükleer silahların keşfi ve kullanımı, devletlerin güvenlik stratejilerinde köklü değişikliklerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu da doğal olarak uluslararası ilişkilerin farklı bir açıdan yeniden değerlendirilmesi gerekliliğini tetiklemiştir. Bu makalede, nükleer mücadelede temel prensiplerinden biri olan "Karşılıklı

Makale Gönderim Tarihi: 04.03.2025

Yayına Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları ABD, İSTANBUL, ORCID: 0000-0002-6446-2322, E-posta: seref.cetinkaya@istanbul.edu.tr

Kesin Yıkım" (KKY) doktrini incelenmekte ve Soğuk Savaş ürünü olan bu doktrinin 21. yüzyılda ne kadar geçerli olduğu tartışılmaktadır.

Nükleer silahlar ilk kez İkinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde ABD tarafından Japonya'ya karşı kullanılmıştır. Bu olay sonrasında yaşanan büyük tahribat ve kayıplar, uluslararası barışın bir an evvel tesis edilmesinin önemini ortaya koymuştur. Nükleer silahların büyük savaşları dahi bu derece etkileme ve hatta savaşı sona erdirebilme gücü aşikâr hale gelmiş, bu durumun bir sonucu olarak savaş stratejileri ve güvenlik politikaları yeniden organize edilmeye başlanmıştır. Soğuk Savaş döneminde ise ABD ve Sovyetler Birliği arasında karşılıklı bir nükleer tehdit dengesi oluşturulmuş ve bu, "Karşılıklı Kesin Yıkım" olarak bilinen prensibin doğmasına yol açmıştır.

Bu makalenin ana amacı, Karşılıklı Kesin Yıkım doktrininin 21. yüzyıldaki güvenlik anlayışı çerçevesinde hala geçerli olup olmadığını analiz etmektir. Bu kapsamda, nükleer silahların tarihsel süreci, uluslararası ilişkilerdeki yeni dinamikler ve ortaya çıkan güvenlik tehditleri ele alınarak, KKY'nin günümüzdeki etkileri ve rolü değerlendirilmektedir. Ayrıca nükleer silahların yayılması ve teknolojik ilerlemelerin bu doktrine olan etkileri de tartışılmaktadır. KKY doktrininin, 21. yüzyılda nükleer mücadeledeki öneminin ve geçerliliğinin incelendiği bu makale, uluslararası güvenlik ortamının sağlanması adına ne tür stratejilerin geliştirilebileceğini de tartışmaya açmaktadır.

Metodoloji

Bu çalışmada, Türkçe ve İngilizce dillerinde literatür taraması yapılmak suretiyle veriler elde edilmiş ve bu veriler doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bu yöntem, elektronik ve basılı belgeler tarafından sunulan verilerin incelenmesi amacıyla kullanılan bir nitel araştırma yöntemidir (Wach, 2013). Doküman analizi yönteminde araştırılan konu ile ilgili deneye dayalı bilgi üretimi için sistemli bir şekilde verilerin incelenmesi gerekmektedir (Corbin and Strauss, 2008). Bu çalışmada bu yöntemin kullanılma nedenlerinden biri de araştırılan konu ile ilgili kapsamlı veri sağlamasıdır. (Travers, 2001), Bunun yanında doküman olarak yazı temelli dokümanlar (rapor, kitap, dergi gibi) kullanılmıştır (Geray, 2006).

Bulgular ve Tartışma

Karşılıklı Kesin Yıkım Doktrini

Karşılıklı kesin yıkım (Mutual Assured Destruction- MAD), bir tarafın, kendisi gibi nükleer vuruş kabiliyetine sahip diğer bir tarafa karşı, tam ölçekli nükleer silah kullanmasının hem kendisinin hem de karşıdakinin tamamen yok olmasıyla sonuçlanacağını öne süren bir askeri strateji ve ulusal güvenlik politikası doktrinidir (Parrington, 1997). Bir başka ifade ile Karşılıklı Kesin Yıkım, birbirini yok edecek kapasiteye sahip iki rakip nükleer gücün sahip oldukları bu güçle istikrarlı bir ilişki oluşturmalarını tanımlamaktadır. Bu istikrarın ana mantığını ise bir devletin nükleer kapasitenin rakip devleti ilk anda tamamıyla yok edecek boyutta olmaması ve rakip devletin karşı vuruşuna ve akabinde ikinci vuruş (second strike) sürecine maruz kalmasının kesin olması oluşturmaktadır. Wohlstetter (1959), ikinci vuruş yeteneğini bir taraf diğer tarafa elindeki bütün imkânlarla saldırırsa dahi, karşı tarafın nükleer bir karşılık verebilme kapasitesi olarak ifade etmiş ve bu durumu dehşet dengesi olarak adlandırmıştır. Bu noktada rakip devletlerin ikinci vuruş kapasitesine sahip olma durumunun caydırıcılığı kolaylaştırdığı ifade edilmektedir (Brown vd., 2018, s. 373; Evans ve Newnham, 1998, s. 312-313). KKY,

ABD'nin 1950'li yıllardaki kitlesel misilleme doktrininin bir ürünüdür. Her ne kadar esnek mukabele ve nükleer caydırıcılık olarak yeniden tanımlanmaya çalışılmış da olsa bu tanımlamalar, KKY doktrininin yerini alamamıştır (Kissinger, 1979, s. 264). KKY ve nükleer caydırıcılık ile ilgili önemli çalışmaları olan Brodie, yeni nükleer dünyada askerlerin görevinin savaşmaktan çok savaşı önlemek olduğunu ifade etmiş, nükleer silahların var olması caydırıcılık için yeterlidir görüşünü savunmuştur (Brodie, 1972). Yine Brodie, ikinci vuruş kapasitesinin karşılıklı bir denge durumu yaratacağını ifade etmiştir (Brodie, 2007). Soğuk Savaş süresince bu karşılıklı caydırıcılık dengesini oluşturan ana unsur, ağır bombardıman uçakları (taktik nükleer silahlar), kıtalar arası füzeler (stratejik nükleer silahlar) ve nükleer denizaltılardan oluşan nükleer üçleme (nuclear triad) ve bu kapasiteler arasında kurulan stratejik denge olmuştur (Mehmetcik, 2015, s. 51). KKY'nin ortaya çıkışının düşünsel zeminindeki önemli isimlerden biri olan Schelling, caydırıcılığı, bir devletin diğer devletleri güç kullanma tehdidi ile istedikleri yönde hareket etmelerini sağlamak üzere güçlerini somut dış politika çıktılarına dönüştürmeleri olarak tanımlamış ve caydırıcılığın söz konusu olması için eylemin gerçekleşmemiş olması konusuna dikkat çekmiştir. Eylem gerçekleştikten sonra eylemin geri çektilmesi caydırıcılık değil, baş eğdirme olarak tanımlanmıştır (Schelling, 1980). Bu düşünsel arka planın ardından KKY'nin bugünkü anlamıyla ilk ortaya çıkışının ise 1960'lı yıllara denk geldiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde Hudson Enstitüsü'nde çalışan bir stratej olan Donald Brennan tarafından ortaya atılan bu kavram için İngilizce kısaltma olarak MAD kullanılmıştır. Brennan'ın bu kısaltmayı, toplumu yok edebilecek silahlara sahip olmanın akıl dışı olduğunu savunmak için MAD kısaltmasını tasarladığı iddia edilmiştir (Jervis, 2002, s. 40).

KKY doktrini kapsamında; her iki taraf da diğer tarafı yok etmeye yetecek kadar nükleer silaha sahiptir. Taraflardan biri, diğerinin herhangi bir nedenle saldırısına uğrarsa, eşit ya da daha büyük bir güçle misilleme yapacaktır. Dolayısıyla her iki taraf için de kesin yıkım söz konusu olacaktır. Bu haliyle savaş alanındaki mücadeleden farklı bir mücadeleyi tasvir eden kavram, geleneksel savaş görüşüne karşı radikal bir çıkışı da temsil etmiştir (Castella, 2012).

KKY ayrıca her iki tarafın da ilk saldırıyı yapmaya cesaret edemeyeceğini, çünkü diğer tarafın uyarı üzerine ya da hayatta kalan kuvvetlerle saldıracağını ve bunun her iki taraf için de kabul edilemez kayıplara yol açacağını varsaymaktadır. Böylece gergin de olsa istikrarlı bir küresel barış sağlanabilecektir. Tabi buna karşı çıkan tezler de mevcuttur (Jones, 2018, s. 31). Özellikle de siber alanın ortaya çıkışı, hipersonik füzelerin üretimi ve yapay zekânın artan etkinliği KKY doktrinine karşıt bu tezleri güçlendiren son dönem gelişmeleri olarak sayılabilir.

Nükleer Mücadelenin Değişen Yüzü

20. yüzyıl, iki büyük dünya savaşına şahitlik etmiş, milyonlarca insanın hayatını kaybettiği ve ondan çok daha fazlasının yaralandığı bir dönem olarak hafızalara kazınmıştır. İki dünya savaşını takip eden Soğuk Savaş sürecinde her ne kadar kayıplar azalmış ve uluslararası denge kısmen sağlanmış olsa da farklı alanlarda yaşanan krizler, istikrarlı bir denge ortamının oluşumunu sekteye uğratmıştır (Muller, 2004, s. 15).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra nükleer silahların olağandışı bir şekilde artmasının bir sonucu olarak oluşan Dehşet Dengesi (Balance of Terror) kavramının teknik ifadesi olarak karşımıza çıkan KKY doktrininin, nükleer caydırıcılığın sağlanması ve buna bağlı olarak nükleer dengenin sağlanması süreciyle doğrudan ilintili olduğu ifade edilebilir. Bir başka ifadeyle bu kavramın muhtevasında bir nükleer gücün muarızı olan güce karşı kazanma mantığından daha

çok caydırma mantığıyla hareket ettiği anlayışı içkindir (Sönmezoğlu, 2014, s. 544-545; Nye ve Welch, 2011, s. 237).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'de nükleer savaş kapasitesinin inşası için kamuoyu desteğinin sağlanması amacıyla Soğuk Savaş süresince bir dizi gerekçenin öne sürüldüğü görülmektedir. Bu çerçevede 1948'de "bombardıman açığı" (bomber gap), 1956'da "stratejik açık" (strategic gap), 1960'da "füze açığı" (missile gap) ve 1980'de "vurulabilirlik penceresi" (widow of vulnerability) şeklinde bir dizi gerekçe öne sürülmüştür. Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin duruşu ise her zaman daha savunmaya dönük ve tepkisel bir özellik arz etmiştir (Gaddis, 2006). Dolayısıyla KKY doktrininin ortaya çıkış tarihi, nükleer silahların kullanma ve geliştirme stratejileri ile doğrudan ve içsel bağlantısının olduğu yadsınmaz bir tarihsel gerçeklik olarak belirmektedir.

İlk nükleer silahlar bilindiği gibi Japonya'nın tesliminin sağlanması amacıyla stratejik bombardıman harekâtının bir parçası olarak kullanılmıştır. Bir başka ifadeyle nükleer stratejik bombardıman yoluyla askerlerin dışında sivillerin de etkisiz hale getirilerek Japonya'nın koşulsuz tesliminin sağlanması amaçlanmıştır. Nükleer silahlarla amacın askerî ve maddi unsurlara karşı-güç hedeflemesinin (counterforce targeting) dışında sivillere ve karşı tarafın ekonomisine yönelik karşı-değer hedeflemesinin (countervalue targeting) olduğu gözlemlenmiştir (Correll, 2005). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra nükleer silahlar potansiyel saldırgan güçlere karşı bir caydırıcı araç olarak kullanılmaya başlanmıştır (Brodie, 1972). Nükleer silahların kullanımı yoluyla düşman bir gücün büyük nüfus merkezlerinin kesin bir şekilde yıkımının garanti edilerek kitlesel (mutlak) bir misilleme (massive retaliation) tehdidinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu kitlesel misilleme tehdidi ve buna bağlı oluşan caydırıcılığın, Batı Avrupa'nın Sovyetler Birliği'ne karşı korunmasında ya da Kore ve Hindicini'nde gerçekleşen savaşlarda, ABD tarafından etkili bir şekilde uygulanarak Sovyetlerin bu savaşlara taraf olmasının nükleer caydırıcılık sayesinde engellendiği düşünüldüğünde başarılı sonuçlar alındığı ifade edilebilir. Bu noktada 1960'larda Sovyetler Birliği'nce nükleer harp başlıklarını taşıyabilecek kıtalararası balistik füzelerin geliştirilmesi ve buna bağlı olarak ABD topraklarının da vurulabilme ihtimalinin ortaya çıkması ile birlikte mutlak mukabele görüşünün etkisini yitirmeye başladığı ve Kennedy yönetimince esnek mukabele doktrinin geliştirildiği görülmektedir. Esnek mukabele doktrini, 1962 yılı Ekim ayında patlak veren Küba krizinin nükleer karşılıklı kesin yıkım ihtimalini ortaya çıkarması ile hayat bulmuştur. Ancak NATO'nun Avrupalı üyeleri ABD'nin nükleer şemsiyesinin garantisinden vazgeçmek istemediklerinden esnek mukabele stratejisine direnmişlerdir. Bu dönemde ABD'nin gittikçe daha fazla Vietnam savaşının içine çekilmesi yeni bir strateji hazırlama konusundaki çabaları yavaşlatmış, bu bağlamda esnek mukabele fikrinin ittifakın stratejisine yansıtılması 1968 yılına kadar gerçekleşmemiştir. Bu fikre en çok direnen ülke olan Fransa'nın 1966'da ittifakın askeri kanadından çekilmesi esnek mukabele stratejisinin benimsenmesini kolaylaştırmıştır. Nihayet Ocak 1968'de 'Esnek Mukabele Doktrini' NATO'nun dördüncü stratejik konsepti olarak kabul edilmiştir (Ereker, 2019, s. 2-3). Esnek mukabele doktrinine göre; muhtemel bir saldırı karşısında ittifakın nükleer silahlara kademe kademe başvuracak olması, yani silahların niteliğinin yavaş yavaş artırılacak olması esastır (Erhan, 2001, s. 570). Buna göre saldırıya, 'doğrudan savunma', 'kontrollü tırmanma' ve 'genel nükleer karşılık' olmak üzere üç aşamada karşılık verilmesi öngörülmüştür. Böylece nükleer silahların kullanılması seçeneği bir kenara bırakılmazken, birçok durumda konvansiyonel silahların kullanılacağı de kabul edilmiş oluyordu (Karaosmanoğlu, 2014, s. 9). Bu noktada karşılıklı yıkım teh-

didi ve buna bağlı olarak nükleer denge durumu, uluslararası barışın sürmesine katkıda bulunduğu ifade edilebilir. 1967-1990 yılları arasında ABD-Sovyetler arasında stratejik silahların sınırlandırılması amacıyla imzalanan SALT I ve SALT II anlaşmalarına veya Avrupa'nın kendi içinde ve diğer devletler ile ilişkilerinde yumuşamayı ve işbirliğini öne çıkaran Helsinki Nihai Senedinin imzalanması gibi gelişmelere rağmen 1970'lerin sonundan itibaren Soğuk Savaş'ın yeniden tırmanması gündeme gelmiştir. Bu nedenle beklenen işbirliği odaklı yaklaşım ancak Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle gerçekleşen dönüşümle hayata geçirilebilmiştir (Ereker, 2019, s. 3). Soğuk Savaş döneminin ikinci tırmanma dönemi olarak kabul edilen Reagan döneminde, Karşılıklı Kesim Yıkım'ın Stratejik Savunma Girişimi (Strategic Defense Initiative) ile dönüşüme uğramış olduğu görülmektedir. Bu dönemde kara, deniz ve hava mecralarına ilaveten Stratejik Savunma Girişimi (SSG)'nin bir parçası olarak uzayın da savunma girişimine konu olduğu ve böylece Sovyetler Birliği'nden gelecek risk ve tehditlerin asgari düzeye indirgenerek KKY doktrininden Karşılıklı Kesin Hayatta Kalma (Mutual Assured Survival) doktrinine istikrarlı bir şekilde geçiş yapıldığı söylenebilmektedir (Patrick O'Sullivan, 1994, s. 82-183; Sönmezoğlu, 2014, s. 532; Bracken, 1990). SSG, füzeleri uçuşlarının çeşitli aşamalarında durdurarak ABD'yi Sovyet kıtalararası balistik füzelerinin (ICBM) saldırılarına karşı korumayı amaçlamaktaydı. Savunma sisteminin potansiyel bileşenleri arasında, öldürücü ışınlarını hareket halindeki Sovyet hedeflerine yönlendirecek olan hem uzay hem de yer tabanlı lazer savaş istasyonları bulunmaktaydı. Hava tabanlı füze platformları ve diğer nükleer olmayan öldürme mekanizmalarını kullanan yer tabanlı füzeler savunmanın arka kademesini oluşturacak ve ABD ICBM siloları gibi büyük hedeflerin etrafında yoğunlaşacaktı. Saldırıları tespit edecek sensörler yerde, havada ve uzayda bulunacak ve radar, optik ve kızılötesi tehdit tespit sistemleri kullanacaktır (Encyclopaedia Britannica, 2024). Bu döneme kadar savaşılamaz görülen nükleer savaş, sınırlı amaçlar için askerî noktalar hedeflenerek savaşılabılır hâle getirilmeye çalışılmıştır. Taktik nükleer silahlarda bu dönemde görülen yaygınlaşma sınırlı bir nükleer savaşın savaşılabılır olarak görülmesinden kaynaklanmıştır (Mehmetcik, 2015, s. 45).

Soğuk Savaş döneminde ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki rekabet, nükleer silahların yoğun bir şekilde üretilmesine ve konuşlandırılmasına neden olmuştur. Öyle ki her iki taraf da karşısındakini defalarca yok edebilecek kadar nükleer silah geliştirmiştir (Swift, 2009). O dönem her iki devlet de birbirini, nükleer misilleme yapabilecek bir rakip/düşman olarak tanımlamıştır (Curtis, 2000, s. 240). Bu durum iki tarafın da rakibin/düşmanın sahip olduğu nükleer silahlar konusunda endişe duymasına neden olmuştur (Straub, 2019, s. 1). Zaman zaman çeşitli şekillerde çatışmalar (vekâlet savaşları gibi) yaşasalar da iki devlet de bahse konu sebep nedeniyle, nükleer silah kullanma konusunda adım atmaktan geri durmuşlardır (Salehyan, 2010: 496). Uluslararası sistemin iki kutuplu denge üzerine inşa edildiği soğuk savaş döneminde, nükleer silahların varlığı ve giderek artan miktarı, caydırıcılık konusunda iki taraf açısından da oldukça etkili olmuştur. Bu süreçte yaşanabilecek bir nükleer savaşın hem iki devlet hem de uluslararası sistem açısından büyük bir felakete neden olabileceği fikri öne çıkmıştır. Bu nedenle Karşılıklı Kesin Yıkım doktrini kabul görmüştür. Bir başka ifade ile her iki taraf da nükleer savaşın sonuçlarını göze alamamış ve kontrollü gerginlik politikası uygulamışlardır (Koçpınar, 2023, s. 316).

Soğuk Savaş yıllarında caydırıcılık, nükleer rekabetin ana konusu olmuştur. Caydırıcılık, güç kullanarak ya da kullanacağını göstererek karşıdakinin potansiyel eyleminden vazgeçirebilme yeteneği olarak tanımlanabilir (Morgan, 1977, s. 26). Yine caydırıcılık, karşıdakinin eylemi yaptıktan sonra başına gelecekleri hesaplaması ve eylemin getirisinden çok götürüsünün

olacağına ikna edilmesi süreci olarak da tanımlanabilir (Mearsheimer, 1983, s. 14). Caydırıcılıkta başarı, karşı tarafın niyetten eyleme geçmemesini sağlamakla elde edilebilir demek mümkündür. Özellikle nükleer savaşın eşiğine gelindiği 1962 tarihli Küba Krizi, nükleer bir savaşın çok geniş çaplı yıkımlara sebep olabileceğini göstermiş, bu nedenle ABD ile SSCB arasında yumuşama ve görüşme olanağı sağlamıştır. Bu noktada her iki taraf için de karşılıklı kesin yıkım doktrinin ne derece etkili olduğu ortaya çıkmıştır. Tannenwald, Soğuk Savaş döneminde ABD Başkanlarının, SSCB liderlerine karşı nükleer caydırıcılık stratejisini uyguladıklarını, bu sayede SSCB tarafından yapılan tehditlerin sıcak çatışmaya dönüşmesini engellediklerini düşündüklerini ifade etmiştir (Tannenwald, 2008, s. 110).

Nükleer silahların yarattığı karşılıklı kesin yıkım olgusunun Soğuk Savaş'ın sıcak bir savaşa dönüşmesini etkili bir şekilde önlemiş olduğu görülmektedir. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise iki kutuplu dünya düzeni değişerek yerini çok kutuplu uluslararası sisteme bırakmıştır. Bu çok kutuplu sistemin bir sonucu olarak caydırıcılık dinamiklerinde de değişiklikler yaşanmıştır. Bir başka ifadeyle küresel boyutta cereyan eden güç mücadelesinin yeni jeopolitik gelişmelerle birlikte askerî-politik mecradan ekonomik ve teknolojik mecraya kaydığına şahit olunmuştur (O'Loughlin, 1994, s. 202). Bununla birlikte nükleer bilginin varlığından ötürü kitle imha silahları çağının son bulmadığı ve buna bağlı olarak belirli ölçüde de olsa karşılıklı kesin yıkım olgusunun tartışıldığı ifade edilebilmektedir. Ayrıca 1 Temmuz 1968 yılında imzaya açılan Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması (NPT) bugün 190 ülke tarafından imzalanmış bulunmaktadır ve bu Antlaşma 1995 yılında belirsiz bir tarihe uzatılarak halen varlığını sürdürmektedir. Buna karşın daha antlaşmaya en başından beri katılmayan üç ülke de Hindistan, Pakistan ve İsrail'dir. Yine Kuzey Kore de 2003 yılında Antlaşma'dan çekildiğini açıklamıştır ve hemen arkasından nükleer silah edinmiştir. Bunu kendine uygulanan uluslararası ambargo ve siyasi yalnızlığa rağmen yapabilmıştır. Gizli nükleer faaliyetleri nedeniyle İran'a da ambargo uygulanmış ve 2015 yılında kabul edilen Kapsamlı Ortak Eylem Planı'ndan (JCPOA) ve İran'ın Antlaşma kapsamında üstlendiği yükümlülükleri yerine getirme taahhüdünü yenilemesinden sonra ambargo hafifletilmiştir (Durkalec, 2018). Bu noktada devletlerin yukarıda zikredilen nükleer silahlar konusundaki bu ikircikli tavrın sebebi olarak bu silahların yüksek tahrip gücüne sahip olması gösterilebilir. Zira nükleer kapasiteye sahip bir devlet, çatışma dinamiklerini değiştirme gücüne sahip olmaktadır. Kuzey Kore gibi konvansiyonel açıdan zayıf ancak nükleer güç sahibi devletlerin uluslararası alandaki tehditkâr tavrı bu açıdan değerlendirilebilir. Ancak bu tek başına bir neden değildir. İran ve Kuzey Kore gibi ülkelerin; küresel güçlerin, rejimlerini sona erdirmeye yönelik askeri müdahalelerini caydırmak, bir başka ifade ile rejimi ayakta tutmak gibi amaçları da söz konusudur. Yine Rusya örneğinde olduğu gibi bu silahlara sahip güçlü devletlerin de hasımlarını etkili bir şekilde tehdit ederek caydırabilme imkânına sahip oldukları görülmektedir (Nye ve Welch, 2011, s. 246-247).

Caydırıcılık ve karşılıklı kesin yıkım olgusu konusunda son Rusya-Ukrayna Savaşı'nın bir dönüm noktasını teşkil etmiş olduğu ifade edilebilir. Şöyle ki; iki kutuplu sistemindeki bloklar arasındaki rekabet her ne kadar bitmiş olsa da nükleer silahların, caydırıcılığın temel unsuru olma işlevinin devam ettiği görülmektedir. ABD ve Rusya Federasyonu arasında Soğuk Savaş'tan kalma nükleer yığınağın azaltılması ile ilgili olarak zamanında görüşmeler yürütülmüş olsa da Ukrayna savaşı gölgesindeki uluslararası güvenlik ortamında bu yaklaşımın nereye evrileceği merak konusudur. Mevcut durumda nükleer kabiliyeti olan hiçbir ülkenin nükleer silahlardan vazgeçmeyi istemeyeceği, NATO ile Rusya arasında güvenlik ikileminin devam ede-

ceği öngörülmektedir. Bir başka ifadeyle Soğuk Savaş döneminde başlayan ve Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte meydana gelen yeni güvenlik ortamında da devam eden nükleer silahların azaltılmasına yönelik görüşme ve girişimlerin, günümüzde Rusya ile NATO arasında yaşanan güvenlik ikilemi nedeniyle başarısızlığa uğradığını söylemek mümkündür. Bu güvenlik ikileminin yaratılmasında, bir taraftan NATO'nun genişleme sürecinin Orta ve Doğu Avrupa coğrafyasından başlayarak Rusya tarafından kendi arka bahçesi olarak kabul edilen eski Sovyet Cumhuriyetlerine doğru kayması diğer taraftan Rusya'nın eski Sovyet topraklarındaki genişleme siyasetinin Batı'da yarattığı korkunun etkili olduğu görülmektedir. Bu güvenlik ikileminin en son ve somut örneği ise yukarıda da ifade edildiği gibi Rusya-Ukrayna Savaşı'nda yaşanmaktadır (Koçpınar, 2023, s. 325-327). Bu güvenlik ikilemini arttıran bir diğer önemli etken de Çin'in özellikle son 20 yılda nükleer silah kapasitesini arttırması ile ilişkilidir. Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü'nün (SIPRI) silahlanma, silahsızlanma ve uluslararası güvenliğe ilişkin yayımladığı 2023 yılı raporuna göre Çin'in Ocak 2022'de 350 olduğu düşünülen nükleer savaş başlıklarının sayısı, Ocak 2023'te 410'a yükselmiştir. Çin'in sahip olduğu nükleer başlıkların artmaya devam etmesi beklenmektedir. Nükleer güçlerin izleyeceği politikaya göre Çin, 2030'un başında kıtalararası balistik füze yarışında da ABD ve Rusya'yı yakalayabilecek duruma gelmesi öngörülmektedir (Hanedar, 2023). Bu durum, ABD ve Rusya'nın nükleer güçlerini, Çin'e karşı da caydırıcılık sağlayacak şekilde genişletme ihtiyacı hissetmelerine neden olmaktadır.

Balistik Füzelere Evrimi ve Asimetrik Tehditler

Balistik füzeler, nükleer, kimyasal ve biyolojik başlık taşıma kapasitesine sahip, uzun menzili olan ve teknolojik olarak oldukça gelişmiş silah sistemleridir (Kıbaroğlu, 2012, s. 184). Balistik füzeler kısa, orta ve kıtalararası olarak kategorilere ayrılmaktadır. Bu ayrımındaki referans noktaları 'menzil' ve 'hız'dır. Kısa menzilli füzeler 1000 km'ye kadar, orta menzilli füzeler 1000 km-5500 km arası mesafeler için ve kıtalararası füzeler de 5500 km'den daha uzun mesafelere erişim için kullanılabilir (Seren, 2015, s. 14-15). Balistik füzenin diğer silah sistemlerinden ayıran en önemli özelliği, fırlatıldıktan sonra dik açıya yakın bir açıyla atmosferin üst tabakaları ve uzaya doğru süratle yükseldikten sonra dünyanın çekim gücüyle yavaşlayıp uçuşunun tepe noktasına ulaştığında, yer çekimini kullanarak bu kez daha büyük bir süratle hedefine doğru tepeden dalışa geçmesidir. Uçuşlarının önemli bir kısmını uzayda gerçekleştiren balistik füzelerin yeryüzüne neredeyse dik bir açıyla düşüyor olması, bu füzelere karşı savunma yapılmasını da oldukça güç hale getirmektedir (Egeli, 2014, s. 42).

Soğuk Savaş sonrası dönemle birlikte tehdit algısında belirgin bir değişim yaşanmış olduğu görülmektedir. Bir başka ifadeyle Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan koşulların süregelen tehditlerin doğasını, kimliğini, çıkış noktasını, yayılma hızı ile etki alanını derinden ve kalıcı bir şekilde değişikliğe uğratmış olduğu ifade edilebilir. Soğuk Savaş döneminin bitişiyle birlikte tehdit algısının daha asimetrik bir boyuta evrildiği görülmektedir. Öyle ki kitle imha silahları geliştirme, tedarik ve transfer etme, üretme veya kullanma çabası içinde bulunan devlet ve/veya devlet-dışı aktörlerden gelen 'asimetrik' nitelikli tehditlerin daha fazla görünür hale gelmiş olduğu müşahade edilmektedir (Seren, 2015, s. 7-8). Teröristlerin kitle imha silahlarını edinme ve kullanma tehlikesi bağlamında güvenliğe yönelik uluslararası tehdit olarak da adlandırılan bu olgunun devletlerin ciddiye alması gereken bir husus olarak temayüz ettiği görülmektedir (Nye ve Welch, 2011, s. 37).

Balistik füzelerin gelişimi, Soğuk Savaş dönemi boyunca hız kazanmış ve uluslararası güvenlik dengelerini önemli ölçüde etkilemiştir. Balistik füzeler, esas olarak yüksek hızları ve uzun menzilleri sayesinde stratejik caydırıcılık araçları olarak kabul edilmektedir. İlk kez II. Dünya Savaşı'nda Nazi Almanyası tarafından geliştirilen V-2 roketleri, balistik füze teknolojisinin erken örneklerinden birini temsil etmektedir (Neufeld, 1996). Savaş sonrası dönemde, özellikle Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği, balistik füze teknolojilerini hızla geliştirmiş ve bu silah sistemlerini nükleer başlıklarla donatmıştır.

Balistik füzelerin stratejik öneminin artması, nükleer silahların taşıyıcı sistemleri olarak kullanılmalarına neden olmuştur. İlk balistik füze denemelerinin ardından, özellikle kıtalararası balistik füzeler (ICBM'ler) Soğuk Savaş döneminin en etkili caydırıcılık araçları haline gelmiştir. ABD'nin Minuteman füzeleri ve Sovyetlerin SS-18 Satan füzesi gibi sistemler, iki süper güç arasında karşılıklı kesin yıkım doktrininin temel taşları olmuştur (Sagan, 1990).

Bu füze sistemlerinin gelişimi, hız ve menzil gibi teknik özelliklerdeki ilerlemelerle birlikte stratejik dengeyi daha karmaşık hale getirmiştir. Erken dönem füzeleri sınırlı doğruluğa ve düşük güvenilirliğe sahipken, 1970'lerden itibaren geliştirilen sistemler çok daha hassas hedefleme kabiliyetine ve daha yüksek güvenilirliğe ulaşmıştır (Kraska ve Raul, 2022, s. 204-205). Bunun sonucu olarak, balistik füzelerin sadece geniş çaplı şehirleri değil, aynı zamanda askeri hedefleri de etkili bir şekilde vurma potansiyeli artmıştır.

21. yüzyılda balistik füzelerin evrimi, teknolojinin hızla ilerlemesiyle devam etmiştir. Özellikle, 1960'larda keşfedilen nükleer başlıkların taşınmasını sağlayan çoklu bağımsız hedeflenebilir yeniden giriş araçları (MIRV) teknolojisinin geliştirilmesi, tek bir füzenin birden fazla hedefi aynı anda vurma kabiliyetini ortaya koymuştur. MIRV teknolojisi, hem ABD hem de Rusya tarafından Soğuk Savaş'ın sonlarına doğru geliştirilen stratejik füze sistemlerinin bir parçası olmuştur ve bugün de modern füze programlarında önemli bir yer tutmaktadır (Payne, 2001).

MIRV'lerin yanı sıra, süpersonik ve hipersonik balistik füzeler gibi yeni nesil teknolojiler de balistik füze sistemlerinin evriminde bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu füzeler, ses hızının beş katına ulaşabilen hızları ve manevra kabiliyetleri ile mevcut füze savunma sistemlerine karşı koyma yeteneğine sahiptir (Gertz, 2019). Özellikle hipersonik füzeler yön ve irtifa değiştirerek hedeflerine ulaşmaları, yani balistik uçuş hattı takip etmemeleri nedeniyle füze savunma sistemlerinin takibine yakalanmama yeteneğine sahiptir. Çin, Rusya ve ABD gibi büyük güçler, henüz hizmete girmemiş de olsa hipersonik teknolojilere büyük yatırımlar yaparak balistik füze yeteneklerini modernize etmektedirler.

Füzelerin hassasiyetindeki ve hızındaki bu ilerlemeler, nükleer caydırıcılık stratejilerinde de yeni tartışmaları beraberinde getirmiştir. Özellikle hipersonik füzelerin gelişimi, mevcut balistik füze savunma sistemlerini aşma potansiyeline sahiptir ve bu durum, karşılıklı caydırıcılık doktrinlerini de etkileyebilecektir. 1972 yılında ABD ile Sovyetler, ülkelerine gelecek füzelere müdahale edecek sistemler tasarlamayı yasaklayan ve her iki ülkenin misilleme korkusu olmadan diğerini vurmaktan alıkoyan Anti-Balistik Füze Antlaşması (ABM)'ni imzalamışlardır (Foner, 2012, s. 815). Bu da füze savunma sistemlerinin caydırıcılığı azaltma potansiyeline sahip olduklarını göstermektedir. Bu haliyle hipersonik silahlar, caydırıcılık doktrinlerinin yeniden tesisine ve güçlendirilmesine hizmet edebilecektir.

Asimetrik Tehditlerin Nükleer Caydırıcılık Üzerindeki Etkisi

Asimetrik tehditlerin ortaya çıkmasıyla birlikte nükleer caydırıcılık konusunda ciddi bir karmaşa yaşanmaya başlanmıştır. Büyük devletler ölçeğinde bakıldığında; KKY doktrini karşılıklı bir yıkımdan bahsetmektedir. Nükleer silahı kullanan devletin de hedef devlet gibi büyük tahribata uğrayacağı varsayılmaktadır. Ancak asimetrik tehditler özellikle de devlet dışı aktörler, balistik füzeler yoluyla nükleer silah saldırısında bulunursa caydırıcılık konusunda uluslararası dengeleri alt üst edebilirler (Williams, 2019, s. 791).

Terör örgütlerinin ya da küçük devletlerin nükleer teknolojilere ulaşabilmesi günümüz koşullarında pek de imkânsız görünmemektedir. Özellikle de küresel terör örgütleri arasında son yıllarda adlarından çokça söz edilen IŞİD ya da El-Kaide gibi yapıların nükleer silahlara erişimi ihtimali dahi uluslararası güvenlik ortamı için çok önemli bir tehdit olarak karşımıza çıkmaktadır (Kroenig, 2020). Bu tarz aktörlerin geleneksel yöntemler kullanılarak nükleer açıdan kontrol edilmesi pek olası değildir. Bu yapılar geleneksel devlet anlayışına sahip olmadıkları gibi radikal eylemlerde bulunmayı özellikle tercih etmektedirler. Hal böyle olunca, gelişen teknoloji ve nükleer silahların yayılması nükleer caydırıcılık stratejilerinin yeniden değerlendirilmesine yol açmaktadır.

21. Yüzyılda Balistik Füze ve Asimetrik Tehditlere Yönelik Stratejiler

21. yüzyılda nükleer caydırıcılık konusunda geliştirilmeye çalışılan stratejilerin, karmaşık bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Hem büyük devletler arasındaki nükleer dengenin korunması ve caydırıcılığın en üst seviyeye çıkarılması hem de asimetrik tehditleri hedef alan yöntemlerin belirlenmesi gerekmektedir. Nükleer alanda önde gelen devletlerin balistik füze kapasitelerini arttırma çabalarına, savunma amaçlı füze savunma sistemlerine de büyük yatırımlar yaptıkları göz önüne alındığında bu durumun bir güvenlik ikilemi yarattığı da ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla sürekli bir kapasite artırımı ve modernizasyon süreçlerinin yaşanacağını hesaba katmak suretiyle stratejiler belirlenmelidir. Bunun yanında kontrol edilebilmeleri çok daha güç olan asimetrik tehditlere yönelik uygulanabilecek stratejiler arasında; uluslararası denetim mekanizmalarının oluşturulması ve bu yönde yapılacak anlaşmaların başı çektiği söylenebilir. Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması (NPT) ve Füze Teknolojisi Kontrol Rejimi (MTCR) gibi uluslararası mekanizmalar, nükleer başlık taşıyabilen balistik füzelerin yayılmasını kontrol altında tutmayı amaçlamaktadır (Alım, 2020, s. 824). Buna karşın İran, Kuzey Kore gibi ülkelerin nükleer silah kapasitelerini sürekli olarak artırma çabaları, balistik füze gelişimini de özendirebilecek ve bu durum da balistik füze teknolojisinin kontrolünü zorlaştıracaktır. Nispeten küçük devlet olarak nitelenebilecek bu asimetrik tehdit unsurlarının da büyük devletler arasındaki nükleer dengeyi daha karmaşık bir hale getirdiği aşikârdır.

Bu gelişmeler ışığında, içinde bulunduğumuz dönemde bilim-teknoloji alanındaki ilerlemenin balistik füze teknolojisinde meydana getirdiği değişimler ve asimetrik tehditlerin varlığı, nükleer stratejilerin yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Balistik füzeler, hem büyük güçlerin nükleer caydırıcılık stratejilerinde kritik bir unsur olmaya devam etmekte hem de asimetrik tehditlerle karşı karşıya olan devletler için önemli bir stratejik silah olarak kullanılmaktadır. Füze savunma sistemlerinin gelişimi, bu tehditlere karşı bir yanıt sağlasa da, özellikle yeni nesil hipersonik füzeler ve asimetrik aktörlerin yükselişi, uluslararası güvenlik denklemlerini karmaşıktırmaktadır.

2022 yılından bu yana devam eden ve NATO ile Rusya arasında Ukrayna topraklarında cereyan eden savaşın bir nükleer savaşa dönüşmesinin önündeki engelin ABD ve Rusya'nın halen birbirlerini karşılıklı olarak yok edebilecek kapasitede nükleer silaha sahip olmaları gösterilebilir. 25 Eylül 2024 tarihinde Rusya Devlet Başkanı Putin, Rusya'nın yeni nükleer doktrinini açıklamış ve gerektiğinde nükleer silaha başvurabileceğini ifade etmiştir. Güncellenen yeni nükleer doktrine göre (Erkan, 2024);

- Bir nükleer devleti destekleyen nükleer olmayan bir devletin saldırısı, Rusya Federasyonu'na karşı ortak bir saldırı olarak kabul edilecektir,

- Rusya Federasyonu sınırına büyük miktarda seyir füzeleri, insansız hava araçları (dronlar), hipersonik ve diğer uçakların girmesi,

- Konvansiyonel silahların kullanılması dâhil Rusya'nın egemenliğine yönelik kritik tehdit oluşturacak durumlar ve

- Belarus'a yönelik bir saldırı, Rusya açısından nükleer silah kullanılabilmesinin gerekçeleri olarak sıralanmıştır. Devam eden savaşın, bugün için nükleer doktrinlerde değişimler yaratacak duruma gelmesi dikkate değer bir durumdur. Farklılaşan tehditlerin ve savaş alanında yaşanan gelişmelerin, nükleer alanda da stratejilerin yeniden gözden geçirilmesine neden olduğunu söylemek mümkündür.

Karar Vericilerin Rasyonelliği ve Nükleer Caydırıcılık

Nükleer caydırıcılık, herhangi bir insan inanç sistemi gibi bir dizi varsayıma dayanmaktadır. Bu varsayımlardan biri, karar vericilerin tercihlerine rasyonel bir şekilde sıralama yapabilme yeteneğine sahip olduklarıdır. Bu bağlamda, nükleer silahların muhtemel felaket sonuçlarının, karar vericilerin nükleer bir krize yaklaşırken daha temkinli hareket etmelerini teşvik edeceği varsayılmaktadır. Bu durum, nükleer krizler sırasında karar vericilerin ne şekilde hareket edeceklerine yönelik makul tahminlerin yapılmasına olanak tanımaktadır (Borrie, 2020). Bu bakış açısıyla, hem ABD hem de Sovyetler Birliği'nin Soğuk Savaş boyunca çeşitli krizlerde nükleer bir felaketi önledikleri ifade edilebilir (Allison, 2012).

Günümüzde ise Soğuk Savaş'ı karakterize eden dinamiklerden farklı olan bazı gelişmeler yaşanmaktadır. Uluslararası güvenlikte artan çok kutupluluk ve yeni stratejik teknolojilerin ortaya çıkması, nükleer caydırıcılık ve stratejik istikrar hakkındaki önceki anlayışları zorlamaktadır. Hatta nükleer silahları caydırıcı bir kapasite olarak güçlü bir şekilde savunan bazı kişiler son zamanlarda bunların etkinliği konusunda şüphelerini dile getirmiştir (Krepinevich Jr, 2019). Ayrıca, yeni bilimsel bulgular, önceki bazı anlayışların giderek sorgulanmasına neden olmakta ve bu durum, nükleer caydırıcılığın pratiği üzerinde derin etkiler yaratma potansiyeline sahip olmaktadır (Borrie, 2020).

Caydırıcılık, çeşitli şekillerde tanımlanabilir, ancak özü, başkalarında acı verme tehdidi ile temkinli olma durumu yaratmaya çalışmaktır. Nükleer konusunda da nükleer silahların kullanılma ihtimali ile caydırıcılık sağlanabilmektedir. Ancak bu durum caydırıcılık ve nükleer silahların eşanlamlı olduğunu göstermemektedir. Caydırmak için çeşitli yöntemler vardır. Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında, iki süper güç arasındaki ilişki ve nükleer savaşı önleme amacıyla olağanüstü bir entelektüel faaliyet dönemi yaşanmıştır. Gerçekten de, nükleer caydırıcılık, iki süper güç arasında bir tür denge sağlamayı başarmışsa da ne ABD ne de Sovyetler Birliği, karşılıklı

kesin yıkım teorisini tamamen kabul etmiştir. Bu nedenle her ikisi de füze savunma sistemlerini geliştirmeye devam etmişlerdir (Brodie, 1966).

Süper güçler arasındaki nükleer savaşın getirdiği varoluşsal tehdidi azaltmak, "terör dengesi" olarak adlandırılan göreceli bir istikrarı sağlamak başlı başına büyük bir başarı olarak görülebilir. Bu başarı, rakibin rasyonel davranacağı varsayımının kabul edilmesine dayanıyordu ve her iki tarafın da, rakiplerinin nükleer misillemeye yol açacak şekilde hareket etmelerinin hiçbir zaman rasyonel bir tercih olmaması için gerekeni yapmaları gerektiği düşünülüyordu. Oyun teorisi terminolojisinde, rasyonel hareket etmek, bir fayda ödemesini maksimize etmek anlamına gelmektedir. Ancak politika düzeyinde, nükleer bir kriz sırasında olayların kontrolden çıkma korkusu (1962 Küba füze krizi gibi), yanlış algılama olasılığı ve bürokrasi ile iç politikaların nükleer silah taşıyan rakipler arasındaki diğer anlayışları şekillendirme etkisi, bu kadar iyimser olmayı zorlaştırmıştır. Soğuk Savaş dönemi boyunca nükleer caydırıcılık ve terör dengesinin en büyük kaygılarından biri, nükleer yanlış hesaplama idi (Borrie, 2020). Nükleer caydırıcılığın etkisi, gerçek kullanım tehdidinin güvenilirliğine dayanmaktaydı. Nükleer silah kullanımından ne kadar uzun süre kaçınılırsa, nükleer caydırıcılığın sürdürülebilir olduğuna dair düşünce o kadar pekişecektir (Freedman, 2013, s. 102).

Nükleer caydırıcılığın özünde, nükleer silahların, ya bir saldırıya hedeflerine ulaşma imkânı tanımaması ya da onların davranışlarının maliyetini kabul edilemez şekilde cezalandırması yer almaktadır. Bu reddetme ya da cezalandırma durumu, eğer saldırgan rasyonel ise, potansiyel bir saldırganın ilk etapta böyle bir eyleme kalkışmayacağı anlamına gelmektedir. Bu nedenle, caydırıcılığın hayati bir ögesi, bir tarafın, gerekirse nükleer silahları kullanma taahhüdünü yerine getireceği konusunda rakibini ikna etme yeteneğidir. Bu kararlılığı iletmenin önemli bir kısmı, nükleer silah kullanımına yönelik hazırlıkların açıkça yapılmasıdır. Bir diğer önemli öge ise, bir rakibe, belirli bir noktadan sonra nükleer kullanımın gerçekleşmesini engellemenin kişinin elinde olmayabileceği konusunda ikna edici bir yöntem geliştirmektir - bu, "şansa bırakılan tehdit" (Schelling, 1960, s. 187) - olarak adlandırılmakta ve daha fazla temkinli olmaya teşvik etmesi beklenmektedir.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşının sona ermesi ile birlikte ulusal ve uluslararası güvenlik stratejilerinin belirlenmesinde başat rol oynayan nükleer silahlar ve bu silahlara sahip olma iradesi, günümüzde de önemli mücadele alanlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Soğuk Savaş sürecinin iki başat aktörü olan ABD ve Sovyetler Birliği, bu süreç boyunca nükleer silah kapasitelerini artırmak suretiyle uluslararası sistemin iki ana eksenini oluşturmuşlardır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan Karşılıklı Kesin Yıkım doktrini, nükleer güce sahip bir tarafın bu gücünü kullanması halinde karşı tarafın da aynı şekilde misilleme yapabilme kapasitesine sahip olduğu ve dolayısıyla nükleer bir savaşın her iki taraf için de kesin bir yıkıma neden olacağı iddiası üzerine oturtulmuştur. Karşılıklı Kesin Yıkım, Soğuk Savaş süresince her iki tarafında nükleer silah kullanmasını engelleyen bir diğer ifade ile nükleer caydırıcılık sağlayan önemli bir doktrin olarak literatüre girmiştir.

ABD ve Sovyetler Birliği tarafından domine edilen uluslararası sistem, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte değişmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak uluslararası güvenlik ortamında da değişim kaçınılmaz hale gelmiştir. Çok kutuplu güvenlik ortamının baş gösterdiği yeni dönemde, nükleer mücadele alanının dinamiklerinin de bu durumdan etkilendiği söylenebilir.

Bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin de katkısıyla, nükleer silah üretme çabasına giren ülke sayısının giderek artması, siber saldırılar, terörizm, yüksek hız ve tahribat gücüne sahip füzeler gibi yeni tehditlerin vücut bulması ile birlikte bahse konu Karşılıklı Kesin Yıkım doktrininin de Soğuk Savaş sürecindeki geçerliliğinin sorgulanmasını ve yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu doktrinin sorgulanmasındaki diğer bir neden de karar vericilerin baskı altında olduklarında rasyonel kararlar verip veremeyeceği noktasındaki belirsizlik ve endişelerdir. Yine Çin'in son yıllardaki nükleer silah kapasitesindeki artış ve bu konudaki gelecek planlamaları, güvenlik ikilemini güçlendirerek silahlanma yarışını arttıracak bir katalizör görevi görebilecektir. Bu da KKY doktrininin geçerliliğini ve güvenilirliğini zayıflatabilecek bir diğer unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nükleer silahların geliştirilmesi ve yayılmasının önlenmesine yönelik uluslararası alanda gösterilen çabalar günümüzde de devam etmektedir. Buna rağmen nükleer silah geliştirmeye çalışan yeni devletlerin varlığı, hâlihazırda nükleer güce sahip olanların ise bunu sıradan bir dış politika unsuru olarak kullanma eğilimleri gibi nedenler nükleer caydırıcılığın önemini koruduğuna işaret etmektedir. Rusya ve Ukrayna arasında süren savaşta Rusya'nın nükleer silahlara başvurmaması, nükleer silahların caydırıcılık işlevinin devam ettiğini bir başka ifade ile Karşılıklı Kesin Yıkım doktrininin 21. yüzyılda da etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak; Karşılıklı Kesin Yıkım, doğuşu her ne kadar Soğuk Savaş yıllarına denk geliyor olsa da günümüzde uluslararası alanda ortaya çıkabilecek sıcak savaş hallerinde dahi nükleer silahların kullanımını engelleyen, nükleer caydırıcılığın ana omurgasını oluşturan bir askeri doktrin olarak geçerliliğini sürdürmektedir. Bunun yanında ifade etmek gerekir ki; özellikle bilim ve teknoloji alanındaki ilerlemeler, uluslararası güvenlik ortamının yeniden şekillenmesine ve yeni tehdit türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle nükleer silahların kontrol edilmesine yönelik daha etkili mekanizmaların geliştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca Çin'in üçüncü başat bir nükleer güç olarak güvenle ikileminin yaratacağı silahlanma yarışını tetikleyebilme potansiyeli ve karar vericilerin baskı altında rasyonel davranamama ihtimalleri de göz önüne alınarak KKY doktrininin yeniden değerlendirilmesi doğru bir strateji olacaktır. Bu durumda, nükleer caydırıcılığın sağlanarak uluslararası barışı koruyacak şekilde yapılandırılması ve sivil toplum kuruluşlarının da nükleer silahlar karşısındaki tutumunu devam ettirmesi önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- ALIM, E. (2020). "Füze Teknolojisi Kontrol Rejimi: ABD Merkezli Hegemonik Bir Yapıdan Normatif Bir Yapıya Geçişin Önemi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 16, 36: 821-872.
- ALLISON, G. T. (2012). "The Cuban Missile Crisis at 50", *Foreign Affairs*, 91, 4: 11-16, Erişim tarihi: 30.01.2025. <https://www.jstor.org/stable/23218035>
- BORRIE, J. (2020). "Human Rationality and Nuclear Deterrence, Perspectives on Nuclear Deterrence in the 21st Century", Erişim Tarihi: 01.01.2025. <https://www.chathamhouse.org/2020/04/perspectives-nuclear-deterrence-21st-century-0/human-rationality-and-nuclear-deterrence>
- BRACKEN, J. (1990). "Stable Transitions from Mutual Assured Destruction to Mutual Assured Survival", *INFOR*, 28, 1: 3-25.

- BRODIE, B. (1966). *Escalation and the Nuclear Option*, NJ: Princeton University Press.
- BRODIE, B. (1972). *The Absolute Weapon: Atomic Power and World Order*, N.Y.: Books for Libraries Press.
- BRODIE, B. (2007). *Strategy in the Missile Age*. CA: RAND.
- BROWN G. W., MC LEAN I. ve MC MILLAN A., (2018). *Oxford Concise Dictionary of Politics & International Politics*, Oxford: Oxford University Press.
- CASTELLA, T. D., (2012). "How did we forget about mutually assured destruction?", BBC News, Erişim Tarihi: 02.02.2025. <https://www.bbc.com/news/magazine-17026538>
- CORBIN, J. ve STRAUSS, A., (2008). *Basics Of Qualitative Research: Techniques And Procedures For Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- CORRELL, J. T. (2005). "The Ups and Downs of Counterforce, Air&Space Forces Magazine", Erişim Tarihi: 25.01.2025. <https://www.airandspaceforces.com/article/1005-counterforce/>
- CURTIS, W., (2000). "The Assured Vulnerability Paradigm: Can It Provide A Useful Basis For Deterrence In A World Of Strategic Multi-Polarity?", *Defence Analysis*, 16, 3: 239–256.
- DURKALEC, J. (2018). "Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması elli yaşında: bir orta yaş krizi", Erişim Tarihi: 29.12.2024. <https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2018/06/29/nuekleer-silahlarin-yayilmasini-onleme-antlasmasi-elli-yasinda-bir-orta-yas-krizi/>
- EGELİ, S. (2014). "Füze Tehdidi ve NATO Füze Kalkanı: Türkiye Açısından Bir Değerlendirme", *Uluslararası İlişkiler*, 10, 40: 39-73.
- ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, (2024). "Strategic Defense Initiative", Erişim Tarihi: 28.12.2024. <https://www.britannica.com/topic/Strategic-Defense-Initiative>.
- EREKER, F. A. (2019). "Nato'nun Güvenlik Anlayışı Ve Stratejik Konseptleri, Güvenlik Yazıları", Erişim Tarihi: 02.03.2025. https://trguvenlikportali.com/wp-content/uploads/2019/11/NATOSTrategikKonseptleri_FulyaAksuEreker_v.1.pdf
- ERHAN, Ç. (2001). *NATO ve ABD'yle İlişkiler, Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Günümüze Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (der. Baskın Oran), İstanbul: İletişim Yayınları.
- ERKAN, A. Ç. (2024). "Rusya'nın Nükleer Doktrinini Değiştirme Kararı Nasıl Yorumlanmalı?" Erişim Tarihi: 25.01.2025. <https://strasam.org/analiz-ve-raporlar/analiz/rusyanin-nukleer-doktrinini-degistirme-karari-nasil-yorumlanmalı-3517>
- EVANS, G. ve NEWNHAM J., (1998). *Dictionary of International Relations*. Londra: Penguin Books.
- FONER, E. (2012). *Give Me Liberty: An American History*, W. W. Norton & Company.

- FREEDMAN, L. (2004). *Deterrence*. Polity Press.
- FREEDMAN, L. (2013). "Disarmament and Other Nuclear Norms", *The Washington Quarterly*, 36, 2: 93-108.
- GADDIS, J. L. (2006). *The Cold War: A New History*, Londra: Penguin Books.
- GERAY, H., (2006). *Toplumsal Araştırmalarda Nicel Ve Nitel Yöntemlere Giriş İletişim Alanından Örneklerle*. Ankara: Siyasal Yayınları.
- GERTZ, B. (2019). *Deceiving the Sky: Inside Communist China's Drive for Global Supremacy*. Encounter Books.
- HANEDAR, F. (2023). "SIPRI raporuna göre Çin'in nükleer savaş başlığı sayısında belirgin artış görüldü", Erişim Tarihi: 30.01.2025. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/sipri-raporuna-gore-cinin-nukleer-savas-basligi-sayisinda-belirgin-artis-goruldu/2920397>
- JERVIS, R., (2002). "Mutual Assured Destruction", *Foreign Policy*, 133: 40-42.
- JONES, S. G., (2018). "The Return of Political Warfare", *Defense Outlook*, 30-32, Erişim Tarihi: 21.02.2025. <https://www.jstor.org/stable/resrep22448.10>
- KARAOSMANOĞLU, A. (2014). "NATO'nun Dönüşümü", *Uluslararası İlişkiler*, 10, 40: 3-38.
- KİBAROĞLU, M. (2012). "NATO'nun Balistik Füze Savunma Sistemi ve Türkiye", *Uluslararası İlişkiler*, 9, 34: 183-204.
- KISSINGER, Henry A., (1979). "NATO: The Next Thirty Years", *Survival*, 21: 264-268.
- KOÇPINAR, A. T., (2023). "Devamlılık veya Değişim? Caydırıcılık ve NATO'nun Nükleer Stratejik Tutumu", *Savunma Bilimleri Dergisi*, 43, 2: 313-330.
- KRASKA, J. ve RAUL, P. (2022). *Disruptive Technology and the Law of Naval Warfare*, Oxford University Press.
- KREPINEVICH JR, A. F. (2019). "The Eroding Balance of Terror: The Decline of Deterrence", *Foreign Affairs*, 98 1, Erişim Tarihi: 30.12.2024. <https://www.foreignaffairs.com/articles/2018-12-11/eroding-balance-terror>
- KROENIG, M. (2020). *The Return of Great Power Rivalry: Democracy versus Autocracy from the Ancient World to the U.S. and China*, Oxford: Oxford University Press
- MEARSHEIMER, J. J., (1983). *Conventional Deterrence*, ABD: Cornell University Press.
- MEHMETCİK, H. (2015). "21. Yüzyıl için Caydırıcılık: Teori Ve Pratikte Neler Değişti?" *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 11, 22: 31-60.
- MORGAN, P. M., (1977). *Deterrence: A Conceptual Analysis*, ABD: Sage Publications.

- MULLER, R. R., (2004). "The Origins of MAD: A Short History of City-Busting". Sayfa: 15-50, *Getting Mad: Nuclear Mutual Assured Destruction, Its Origins And Practice*, (editör: Henry D. Sokolski), US Army War College Press.
- NEUFELD, M. J. (1996). *The Rocket and the Reich: Peenemünde and the Coming of the Ballistic Missile Era*. Harvard University Press.
- NYE, J. S. ve WELCH, D. A., (2011). *Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak*, 2. bs., (çev. Renan Akman), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- O'LOUGHLIN, J. (1994). *Post-Cold World War. Dictionary of Geopolitics*, Ed. John O'Loughlin, Westport: Greenwood Press.
- O'SULLIVAN, P., (1994). *Nuclear Strategy. Dictionary of Geopolitics*, Ed. John O'Loughlin, Westport: Greenwood Press.
- PARRINGTON, Alan J., (1997). "Mutually Assured Destruction Revisited: Strategic Doctrine in Question", *Airpower Journal*, Erişim Tarihi: 11.02.2024. <https://web.archive.org/web/20150620055606/http://www.airpower.maxwell.af.mil/airchronicles/apj/apj97/win97/parrin.html>.
- PAYNE, K. B. (2001). *The Fallacies of Cold War Deterrence and a New Direction*. The University Press of Kentucky.
- SAGAN, S. D. (1990). *Moving Targets: Nuclear Strategy and National Security*. Princeton University Press.
- SALEHYAN, I., (2010). "The Delegation of War to Rebel Organizations", *Journal of Conflict Resolution*, 54, 3: 493-515.
- SCHELLING, T. C. (1980). *The Strategy of Conflict*, Londra: Harvard University Press.
- SEREN, M. (2015). *Türkiye'nin Füze Savunma Sistemi İhale Süreci: Temel Dinamikler ve Aktörler*. İstanbul: SETA Yayınları.
- SÖNMEZOĞLU, F., (2014). *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, 6. bs., İstanbul: Der Yayınları.
- SWIFT, J., (2009). "The Soviet-American Arms Race", *History Review*, 63.
- TANNENWALD, N., (2008). *The Nuclear Taboo: The United States and the Non-Use of Nuclear Weapons Since 1945*, İngiltere: Cambridge University Press.
- TRAVERS, M., (2001). *Qualitative Research Through Case Studies*. Avustralya: Sage Publications.
- WACH, E. (2013). "Learning about Qualitative Document Analysis", *IDS Practice Papers*, 13.
- WILLIAMS, H. (2019). "Asymmetric arms control and strategic stability: Scenarios for limiting hypersonic glide vehicles", *Journal of Strategic Studies*, 42, 6: 789-813.

WOHLSTETTER, A. (1959). "The Delicate Balance of Terror", *Foreign Affairs*, 37, 2: 211-234.

EXTENDED ABSTRACT

The discovery and use of nuclear weapons has led to fundamental changes in state security strategies and necessitated a rethinking of international relations from a different perspective. This article examines the doctrine of "Mutual Assured Destruction" (MAD), one of the main approaches in the nuclear struggle, and discusses to what extent this strategy, which was shaped during the Cold War, is still valid in the 21st-century security environment. The doctrine/concept of Mutual Assured Destruction is also referred to as Mutual Certain Destruction or Mutual Guaranteed Destruction in some Turkish sources. However, this doctrine is generally referred to as mutual assured destruction.

Nuclear weapons were first used by the United States against Japan toward the end of the Second World War. The massive destruction and casualties that follow such use underscore the urgency of restoring international peace. The power of nuclear weapons to change the course of war quickly and effectively has led to a rethinking of security and war strategies. During the Cold War, a balance of mutual nuclear threats was established between the United States and the Soviet Union, paving the way for the development of a principle known as "Mutually Assured Destruction".

The primary objective of this article is to analyze whether the doctrine of mutually assured destruction is valid in the context of 21st-century security understanding. In this context, the historical development of nuclear weapons, new dynamics in international relations, and emerging security threats are analyzed to assess the current impact and role of MAD. The effects of nuclear proliferation and technological advances on this doctrine are also discussed.

During the preparation of the article, a literature review was conducted to collect data. Then, a document analysis method was used. Document analysis is a qualitative research method that produces empirical information on a subject through a systematic examination of written and electronic sources. One of the important features of this method is that it can provide in-depth and comprehensive information about the subject. The research analyzed written documents such as reports, books and journals.

The MAD doctrine is a deterrence-based military strategy based on the premise that a full-scale nuclear attack by one side would result in the complete destruction of both itself and its opponent. According to this doctrine, a reciprocal balance between the nuclear powers, and deterrence is further reinforced by the fact that both sides have second-strike capabilities. Under this doctrine, each side is capable of destroying its opponent in the event of an attack by retaliating with equal or greater force.

The 20th century's two world wars and the subsequent Cold War period demonstrated the impact of nuclear weapons on international security. During the Cold War, mutual nuclear deterrence strategies were developed between the United States and the Soviet Union, establishing a balance known as the "Balance of Terror". As a concept defining the balance of deterrence between a nuclear power and its adversary, the doctrine of MAD focused on preventing a nuclear war rather than winning it.

During the Cold War, the mutually destructive power of nuclear weapons effectively prevented them from escalating into a major confrontation. However, with the end of the Cold War, the bipolar world order gave way to a multipolar system, which led to some changes in deterrence dynamics. In particular, the global power struggle has shifted from the military-political sphere to economic and technological spheres.

In the 21st century, ballistic missile development has continued with the rapid advancement of technology. In particular, multiple independently targetable re-entry vehicles (MIRV) technology capable of carrying nuclear warheads has demonstrated the ability of a single missile to hit multiple targets simultaneously. MIRV technology was developed by both the United States and Russia as part of their strategic missile systems during the late Cold War and still plays an important role in modern missile programs. Strategies developed against ballistic missile threats during this period included policies aimed at maintaining nuclear deterrence among the great powers and solutions to combat asymmetric threats. Great powers such as the United States, Russia, and China are constantly updating their ballistic missile capabilities while making significant investments in missile defense systems. International agreements and controls also play an important role in mitigating the risks of non-state actors and asymmetric threats.

The impact of nuclear weapons on international security has been significant since the Second World War. During the Cold War, the United States and the Soviet Union influenced the international system as the main actors in the nuclear weapons race, leading to the emergence of the MAD doctrine. The basic principle of this doctrine assumes that if one side uses nuclear force, the other side may retaliate and, as a result, both sides will suffer certain destruction.

Today, despite international nonproliferation initiatives, some states' efforts to develop nuclear weapons and the strategic positions of existing nuclear powers demonstrate that nuclear deterrence remains important. In particular, current events such as the Russia-Ukraine War demonstrate that nuclear weapons continue to play a deterrent role. In conclusion, although the doctrine of Mutually Assured Destruction was born during the Cold War, it remains valid today as one of the fundamental principles of nuclear deterrence. However, changes in international security dynamics and new threats suggest the need to update this doctrine and develop more effective mechanisms for nuclear weapons control.

BURDUR MERKEZ BEREKET KÖYÜ'NDEN ZEUS "KARPOPHOROS ?" BÜSTÜ

Yaşar ARLI*

ÖZ

Bu çalışmada, 1997 yılında sivil bir yurttaş tarafından Burdur Arkeoloji Müzesi'ne kazandırılan erkek büstü irdelenmiştir. İlk kez bilim dünyasıyla paylaşılan büst, ikonografisiyle tarafımızca tanrı Zeus olarak tanımlanmıştır. Birden çok yan isimle tapınım gören tanrıya ait olduğunu iddia ettiğimiz bu büst, aynı teritoryumun sınırlarından ele geçen yazıtlı Çeltikçi büstüyle de karşılaştırılarak Zeus "Karpophoros" olarak yorumlanmıştır. Burdur kırsalında Sagalassos teritoryumundaki Çeltikçi Köyü'nden ele geçen yazıtlı büst, yörenin kırsalında meyve veren ya da arazilere ekin sağlayan "Zeus Karpophoros"a tapınımın en somut örneklerindendir. Burdur'un 19 km uzağındaki aynı teritoryumun sınırları içerisindeki Bereket Köyü'nde bulunan benzer formdaki büst örneği de tanrının aynı *epithetonu*na adanmış olmalıdır; çünkü yazıtsız büstlerin hangi isme ithafen yontulduklarını belirlemek ancak yorumlarla mümkündür. Zeus "Karpophoros"a ithafen adanmış Çeltikçi örneği ise kırsaldaki tanrı *epithetonu* tanımlamak açısından önemlidir. Ayrıca Burdur kırsalından ele geçen her iki büst örneği, kırsaldaki yöre halkının Zeus ikonografisinde büst formunu benimsediklerini gösterir. Çeltikçi büstünün yanı sıra Burdur'dan ele geçen yazıtlı bir altarla da yörede var olan Zeus "Karpophoros" tapınımı belgelenmektedir. Bereket büstü, bölgenin yerel malzemesi kireç taşıdan yontulmuştur. İhtimale de Sagalassos teritoryumundaki yerel bir atölyede taşralı ustalar tarafından üretilmiş olmalıdır. Dalgali saç ve sakal buklelelerindeki işçiliklikle birlikte *himation*undaki kıvrım yapısıyla da büst, Hadrianus – Erken Antoninuslar (MS 117-161) Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zeus "Karpophoros" Büstü, Burdur Arkeoloji Müzesi, Bereket Köyü, Hadrianus – Erken Antoninuslar Dönemi

BUST OF ZEUS "KARPOPHOROS ?" FROM CENTRAL BEREKET VILLAGE IN BURDUR

ABSTRACT

In this study, a man bust brought to the Burdur Archaeology Museum by a citizen in 1997 was examined. Shared with the scientific world for the first time, the bust was identified by us as the god Zeus with its iconography. This bust, which we claim to belong to the god worshipped with multiple bynames was compared with the inscribed Çeltikçi bust found in the borders of the same territory and was interpreted as Zeus "Karpophoros". The inscribed bust, found in the Çeltikçi Village in the Sagalassos territory in the countryside of Burdur, is one of the most concrete examples of the worship of "Zeus Karpophoros", who bears fruit or provides crops to the fields in the rural area of the region. The similarly shaped bust example found in Bereket Village within the borders of the same territory, 19 km away from Burdur, must have been dedicated to the same epithet of the god; since it is only possible to determine which name the uninscribed busts were carved through interpretation. The Çeltikçi example dedicated to Zeus "Karpophoros" is important in terms of defining the god epitheton in the countryside. Additionally, both bust examples found in the Burdur countryside show that the local people in the countryside adopted the bust form in the Zeus iconography. In addition to the Çeltikçi bust, an inscribed altar found in Burdur also proves the worship of Zeus "Karpophoros" in the region. The Bereket bust was sculpted from limestone, a local material of the region. It must have been produced by provincial craftsmen in a local workshop in the Sagalassos territory. The bust is dated to the Hadrianus-Early Antonine Period (117-161 AD) with the workmanship in the wavy hair and beard tresses and the fold formation in its himation.

Keywords: Zeus "Karpophoros" Bust, Burdur Archaeology Museum, Bereket Village, Hadrianus – Early Antonine Period

Makale Gönderim Tarihi: 21.02.2025

Yayına Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Araş. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, ANTALYA, ORCID ID: 0000-0001-7799-6764 E-posta: yasalarli@akdeniz.edu.tr

Giriş

Bu çalışmada, Burdur Arkeoloji Müzesi bahçesinde müze teşhir salonu giriş kapısı yönünde ön cephe duvarı önünde sergilenen Zeus büstü kaleme alınmıştır¹. Eser, 05.05.1997 tarihinde B. Çelik adlı vatandaşın satın alma yoluyla müzeye kazandırılmıştır. Müze kaydına buluntu yeri olarak da Burdur merkez ilçesinin 19 km uzağındaki antik dönemin küçük bir kenti olarak bilinen Sagalassos teritoryumundaki Moatra'nın bir *komesi* ya da köyü olarak yorumlanan Bereket Köyü'nden ele geçtiği belirtilmiştir (Bean, 1959, s. 110-111; Umar, 1993, s. 577; Gündüz Önal vd. 2023, s. 265; Talloen vd. 2024, s. 84-85).

31.01.2011'de de müze defterine K.121.16.97 envanter numarasıyla kaydedilen Zeus büstü, bölgenin yaygın malzemesi kireç taşından yontulmuştur. Büstün yüksekliği 91 cm, genişliği 78 cm, derinliği de 34 cm'dir.

Günümüze kadar yayımlanmayan ve bilim dünyasıyla ilk kez paylaşılacak olan Zeus büstü hakkındaki bu çalışmada, hem pek çok *epithetonu* ile tapınım gören tanrı Zeus'un hangi yan isme ithafen yontulduğunu belirtmek hem de üslupsal özelliklerinden yola çıkarak bir dönem önerisi sunulmak istenmiştir. Ayrıca tespit edilen Zeus *epithetonu*, bölgeden ele geçen ve arkeoloji bilimine kazandırılmış yazıtlı ve figürlü heykeltıraşlık eserleri ve altarla da desteklenerek tanrının bölgede karşılaşılan tapınımı da yorumlanacaktır. Son olarak ise buluntu yeri bilinen eserin üretim yeri ve atölyesi hakkında da görüş bildirilecektir.

Eserin Tanımı

İri gözenekli kireç taşından yontulan büstte, eksiklikler ve kopmalar görülür. Alnın üst kısmı noksandır. Gözler, burun ve üst dudağı kapsayan kısım, eksiktir. Büstün alt silmesinde eksiklikler yer alır (Resim 1-3).

Erkek büstünde alın gerisinin noksan olmasından dolayı alın merkezindeki saç buklelerinin işlenişi tanımsızdır (Resim 1). Yanlardaki ve başın arka kısmındaki hacimli ve uzun saç bukleleri dalgalıdır. Başın arka kısmında, tepe noktasını çevreleyen meşe yaprağı ve dallarından oluşan çelenk yer alır (Resim 2). Uzun yüz yapısı; kuru, zayıf ve kemiklidir. İri ve dolgun sakal bukleleri; dalgalı ve gürdür. Boyun, güçlü ve kısadır. Omuzlar, yuvarlak ve dardır. Büst, heybetli ve yarı giyimlidir. Sol omuz ve göğsü *himation*la örtülmüşken, vücudun geri kalanı çıplaktır (Resim 3). *Himation*daki kıvrımlar, yumuşak ve yüzeyseldir.

¹ Zeus büstünü, çalışmama izin veren ve hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen Burdur Müzesi Taş Eserler Sorumlusu Sayın Evren ŞAHİN'e en içten duygularıyla teşekkürlerimi sunarım.

Resim 1: Zeus Büstünün Cepheden Görünümü (Şahıs Arşivi).

Resim 2-3: Zeus Büstünün Sağ-Sol Profilden Görünümü (Şahıs Arşivi).

Eserin Değerlendirmesi

Üzerinde yazıt bulunmayan büstün kimi betimlediği bildirilmemiştir; fakat büstün bir tanrıyı ait olduğu da kesindir. Dalgalı, hacimli, uzun, iri ve dolgun saç ve sakal bukleleriyle birlikte heybetli ve yarı çıplak görünümüyle büst, alışlagelen ikonografisiyle tanrı Zeus'u tanımlar (Leventi, 1997, s. 341-342, res. 213, 219c-f; Leventi vd. 1997, s. 348, res. 261; Smith, 2013, s. 69, res. 64; Akyürek Şahin, 2014, s. 123, 146-166; Kaya vd. 2024, 19-26, lev. 9-13). Tanrı Zeus'un; Zeus Karpophoros, Zeus Bronton, Zeus Eukharistos, Zeus Agothios, Zeus Bennios ve Zeus Sebastos gibi birden çok *epitheton*la tapınım gördüğü bilinir (Akyürek Şahin, 2014, s. 135; Poblome, 2019, s. 362, res. 59). Birbirinden farklı yan isimlerle tapınım gören tanrının her bir sıfatını temsil eden ayrı bir ikonografisi ise söz konusu değildir (Akyürek Şahin, 2014, s. 129). Bu yüzdendir ki büstün tanrının hangi yan ismine ithafen adandığını yazıtsız yorumlamak mümkün görünmemektedir (Akyürek Şahin, 2014, s. 135).

Yukarıda bahsedildiği gibi çalışmaya konu olan Zeus büstü de yazıtsızdır; fakat bölgeden ele geçen yazıtlı örneklerle desteklenerek *epithetonu* hakkında görüş belirtilecektir. Bu hususta, aynı teritoryumda (Çeltikçi) bulunan ve satın alma yoluyla müzeye kazandırılan benzer büst formu ve ikonografisiyle yazıtlı Zeus büstü (envanter numarası: K.156.82.95) oldukça önemlidir (Poblome, 2019, s. 362, res. 59). 2007 yılında hem G. H. Horsley (2007, s. 112-113, lev. 154) hem de N. Karakaya'nın (2007, s. 188, 203, 281, res. 104) bilim dünyasına tanıttıkları Çeltikçi Zeus büstü, son kez 2019'da J. Poblome (2019, s. 362, res. 59) tarafından yorumlanmıştır. J. Poblome'nin MS 2. yüzyıla tarihlendirdiği kireç taşından büstün alt silmesinde "Ζεὺς καρποφόρος χωρίοις" yazıtı yer alır (Poblome, 2019, s. 362, res. 59). Bu yazıta göre büst, yörenin zengin toprak sahipleri tarafından meyve veren ya da arazilere ekin sağlayan Zeus anlamındaki Zeus "Karpophoros"a ithafen adanmıştır (Horsley, 2007, s. 112-113, lev. 154; Karakaya, 2007, s. 188, 203, 281, res. 104; Poblome, 2019, s. 362, res. 59). Bu büst dışında buluntu yeri Burdur olarak gösterilen 6636 envanter numaralı kireç taşından yontulan prizma formundaki altar da önem arz eder (Horsley, 2017, s. 112, lev. 153). MS 1. yüzyılın sonu veya 2. yüzyıla tarihlendirilen altın üzerinde buğday başağı demeti tasviriyle birlikte Zeus "Karpophoros"a adandığını gösteren yazıt görülür (Horsley, 2017, s. 112, lev. 153). Literatüre giren bu iki çalışma dışında yörede, Zeus "Karpophoros" tapınımını gösteren başka bir arkeolojik veri henüz söz konusu değildir. Bu iki örnek de Burdur yöresinde ve özellikle kırsalında Zeus "Karpophoros"a adak hediyelerinin adandığını gösterir; fakat bu iki örnekten de yola çıkarak Pisidia Bölgesi'nde tanrının bu *epithetonu*na yaygın bir tapınımdan bahsetmek doğru bir çıkarım olmayacaktır.

Zeus büstünü, K.156.82.95 envanter numaralı Zeus "Karpophoros" büstüyle de karşılaştığımızda her iki eser, birbiriyle yakın benzerlik içerisindedir. Kaleme alınan Zeus büstünde alnın üst kısmın kopmasından dolayı saç stili hakkında bilgi sahibi değiliz. Bunun dışında büstün boyutu, yarı giyimli olması, omuzların yuvarlak ve dar olmasıyla birlikte kısa ve kalın boyun, Çeltikçi büstüyle benzerdir. Aynı zamanda her iki eser, aynı teritoryum sınırları içerisindeki Burdur kırsalından ele geçmiş ve bölgenin yerel malzemesinden yontulmuşlardır. Bu benzerlikler neticesinde de yorumlanan eserin, Zeus "Karpophoros" olduğu düşünülebilir. Yazıtlı Çeltikçi eseri de bu önerideki en somut arkeolojik verilerdendir. Bu iki büstle birlikte yayımlanan çalışmada (Horsley, 2017, s. 112, lev. 153), Burdur içerisindeki buluntu yeri belirtilmemiş olsa da 6636 envanter numaralı altar da kırsaldan ele geçmiş olmalıdır. Bu örnekler, Burdur

kırsalında Zeus'un "Karpophoros" unvanıyla ilişkilendirilen adakların sunulduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, bu iki büstle birlikte teşhir salonundaki diğer yazıtsız Zeus büstleri de göstermektedir ki, yöre halkı Zeus ikonografisinin tercihinde büst biçimini severek kullanmışlardır (Kaya vd. 2024, s. 20, 23, 25).

Adanan bu büstlerin yerlerine nasıl yerleştirildikleri konusunda da fikir ayrılıkları görülür. Örneğin bazı araştırmacılar büstlerin doğrudan toprağa yerleştirildikleri (Lochman, 2003, s. 90, 217) konusunda görüş bildirirken, bazı araştırmacılar da altar üzerinde durduklarını savunmuşlardır (Akyürek Şahin, 2014, s. 133, 135). Büstlerin alt, sunakların da üst kısımlarında gözlemlenebilen dübel izleri de bu görüşü desteklemektedir (Karakaya, 2007, s. 281, res. 101-102; Akyürek Şahin, 2014, s. 132, 134, 147, 153). Ayrıca, yazıtsız büstleri kimliklendirmek amacıyla büstlerin yazıtlı altarlar üzerinde konumlandırılmış olabilecekleri de akla uygun gelmektedir; çünkü benzer ikonografide tasvir edilen ve birden çok yan isimle tapınım gören yazıtsız Zeus büstlerini, başka türlü ayırt etmek mümkün olmayacaktır.

Son olarak tarihlendirme hususunda, "Zeus Bereket Büstü", Sagalassos teritoryumu kapsamındaki diğer eser olan Zeus "Karpophoros" büstü ile karşılaştırılarak, eser için çağdaş dönem önerisi getirilmiştir. J. Poblome, yazıtlı büst hakkında MS 2. yüzyıl önerisinde bulunmuştu (Poblome, 2019, s. 362, res. 59). Ancak, Çeltikçi eserindeki üslupsal özellikler irdelendiğinde, MS 2. yüzyıl içerisinde daha spesifik bir dönem önerisi vermek mümkündür. Mesela, işçilik olarak üstün nitelikteki heykeltıraşlık eserlerinden kolaylıkla ayırt edilebilen büstün saç ve sakal buklelerinin işlenmesinde matkap kullanımı söz konusu değildir. Bu üslupsal özellik de eserin tarihlendirmesinde oldukça önemlidir; çünkü Hadrianus (MS 117-138) Dönemi'nde Neoklasizm'in (Klasik Döneme öykünme) zirve yaptığı (Özgan, 2013, s. 134; Arlı, 2023, s. 45) ve bu üslupsal özelliğin, Antoninus Pius (MS 138-161) Dönemi'nde de korunduğu bilinir (Arlı, 2023, s. 45). Bu yüzdendir ki, söz konusu dönemlerin plastik sanatında matkap kullanımı oldukça sınırlıdır. MS 130'lu yıllardan itibaren Roma İmparatorluk Dönemi plastiğinde erkek-kadın portrelerinde yalnızca gözbebeği ve irisin işçiliğinde matkap kullanımı söz konusuyken (Wegner, 1939, s. 17, 21, 28, 51, lev. 1, 10, 34; Wegner, 1956, s. 40, res. 61-62; İnan vd. 1979, s. 248, lev. 158, res. 1-3; Fittschen vd. 1983, s. 10-11, lev. 12; Kleiner, 1992, s. 242, res. 206; Özgan, 2013, s. 163-165, 205-210, res. 172, 222-225), mitolojik konulu eserlerde ise bu üslup özelliğinin rastlanmadığı örnekler de görülür (İnan, 1981, s. 365; İnan, 1983, s. 202-203; Akçay, 2007, s. 133-134, 188-189, lev. 19, 70-71). Hadrianus – Erken Antoninuslar Dönemi plastik sanatında, matkap kullanımı yalnızca gözbebeği ve irisin işçiliğiyle sınırlı iken; Orta Antoninuslar (MS 161-189) Dönemi ve sonrasında, matkap uygulamaları göz bebeği ve irisin aktarımının yanı sıra saç ve sakal bukleleri ile giysi detaylarında da yoğunlaşarak devam etmiştir (Wegner, 1939, s. 41, lev. 19, Özgan, 2013, s. 221-223, res. 234-235; Poulsen, 1974, s. 131-132, lev. 205-206; Özgan, 2015, s. 40-42, res. 16-17; Durugönül, 2021, s. 198-199, 214-215, 218, res. 96-97). Bahsedilen bu üslupsal özellikler neticesinde, değerlendirilen esere, genel bir yüzyıl tarihlendirmesinin aksine Hadrianus – Erken Antoninuslar Dönemi önerisinde bulunmak mümkündür (Kaya vd. 2024, s. 24, lev. 12). Ayrıca, *himotion*daki yumuşak ve yüzeysel aktarılan kıvrımlar da bu görüşü destekler niteliktedir (Durugönül, 2021, s. 153, 165); çünkü önerilen dönem sonrasında giderek artan matkap kullanımından dolayı giysideki kıvrımlar, doğal görünümünden uzak bir şekilde derin ve şematik işlenmektedir. (Özgan, 2015, s. 53; Durugönül, 2021, s. 204, 218; Arlı vd. 2022, s. 43).

Bu üslupsal aktarımlar ışığında, “Zeus Bereket Büstü”nün saç ve sakal buklelerinde de matkap izine rastlanmaz. Ayrıca *himation*daki kıvrım yapısı da yumuşak ve doğal görünümündedir. Bu üslupsal benzerlikler de “Zeus Bereket Büstü”nün, Çeltikçi eseriyle aynı döneme tarihlendirmesini mümkün kılmıştır.

Üretim Yeri

Sagalassos, Hadrianus Dönemi’nde hem Pisidia Bölgesi’nin en görkemli kenti hem de kült merkezi konumundadır (Waelkens vd. 2011, s. 99). Elde edilen statüyle kent, zengin heykeltıraşlık eserleriyle donatılmıştır (Waelkens vd. 2011, s. 99; Arlı, 2024, s. 71). Kentteki bilimsel kazılar sonucunda keşfedilen üstün kalite ve işçilikteki heykeltıraşlık eserleri de bu görüşü doğrulamaktadır. Burdur Arkeoloji Müzesi’nde sergilenen ince tanecilikli beyaz mermerden yontulan 42.02.04. envanter numaralı Poseidon heykeli (Waelkens, 2013, s. 44, lev. 67; Poblome, 2019, s. 343, res. 34; Kaya vd. 2024, s. 78-79, lev. 30) ile 531.152.95 envanter numaralı Asklepios heykeli (Waelkens vd. 2011, s. 125; Waelkens, 2013, s. 22, lev. 17; Kaya vd. 2014, 80-81, lev. 31) ve 32.152.95 envanter numaralı Koronis heykeli’nden (Waelkens vd. 2011, s. 125; Kaya vd. 2024, s. 97-98, lev. 39) alınan mermer örnekleri, yontu malzemesinin Dokimeion kökenli olduklarını göstermiştir. Mermer analizlerinin yanı sıra 298.99.94 envanter numaralı heykel kaidesinde (Waelkens vd. 1997, s. 373, no. 4; Poblome, 2019, s. 326-327 no. 15; Kaya vd. 99-100, lev. 40) de “beni Dokimeionlu Alkimos’un oğlu Glykon yaptı” yazıtı yer alır. Böylelikle hem arkeolojik veriler hem de analiz sonuçları sipariş verilen üstün nitelikteki heykeltıraşlık eserlerinin Dokimeionlu ustaların elinden ya da atölyesinden çıkmış olduklarını gösterir (Arlı, 2024, s. 71).

Sagalassos teritoryumunun kırsalında ise benzer durumdan bahsetmek mümkün değildir. Bölgenin yaygın malzemesi kireç taşından yontulan büstteki işçilik kaba ve estetikten yoksundur. Ayrıca eserin yerel malzemeden ve büst formunda yontulmuş olması, üretim maliyetlerini azaltma amacıyla yerel halk tarafından bilinçli bir tercih olarak değerlendirilmelidir. Düşük kalitedeki malzeme ve işçilikle yontulan “Zeus Bereket Büstü”nün, yukarıdaki örneklerde bahsedildiği gibi köklü bir atölyede marifetli heykel ustaları tarafından üretilmiş olduğunu düşünmek doğru bir sav olmayacaktır. Aksine, Sagalassos teritoryumundaki yerel bir atölyede veya yerinde gezgin bir atölyede taşralı ustaların üretimi olabileceğini söylemek mümkündür.

Sonuç

B. Çelik adlı vatandaşın satın alma yoluyla Burdur Arkeoloji Müzesi’ne kazandırılan eser, Sagalassos teritoryumunun kırsalında küçük bir yerleşim yeri olan Moatra kentinin köyü ya da *komesi* olarak adlandırılan Bereket Köyü’nde bulunmuştur. Bilim dünyasıyla ilk kez paylaşılan yazıtsız büst; iri, dolgun, hacimli ve dalgali saç ve sakal bukleleriyle birlikte heybetli ve yarı giyimli görünümüyle de tarafımızca tanrı Zeus olarak yorumlanmıştır. Ancak tanrının hangi *epitheton*una ithafen adandığı ise belirtilmemiştir. Bunun yanı sıra Bereket eserinin büst formunda olması da kırsaldaki yöre halkının Zeus ikonografisindeki tercihinin bize göstermiştir. Bu tanrı ikonografisinde gözlemlenen tercih, Sagalassos teritoryumuna bağlı Çeltikçi Köyü’nde ele geçen büstle de desteklenmektedir. Ayrıca Burdur kırsalından ele geçen estetikten yoksun kaba işçilikteki her iki büst, kireç taşından yontulmuştur. Bu büstlerin düşük kalite ve işçilikte olması da siparişi veren yöre halkının maliyeti düşürmek amacıyla benimsedikleri bilinçli bir tercih olarak yorumlanmıştır.

Çeltikçi buluntusu Zeus büstü, yazıtlıdır ve yazıtında meyve veren ya da arazilere ekin sağlayan Zeus "Karpophoros"a ithafen adandığı belirtilmiştir. Yazıt, pek çok yan isimle tapınım gören tanrının bahsedilen *epithetonu*yla da kırsaldaki yöre halkı tarafından tapınım gördüğünün belgelenmesi açısından önemlidir. Ayrıca Burdur'dan ele geçen ve Zeus "Karpophoros"a adanan yazıtlı altar da yörede tanrının bu sıfatına tapınımı gösteren bir diğer önemli arkeolojik veridir. Bu arkeolojik veriler de söz konusu yazıtsız Zeus büstünü kimliklendirme konusunda bize yol göstermektedir. Bereket büstünün omuz yapısının dar ve yuvarlak olmasıyla birlikte kısa ve güçlü boyun yapısı ile yarı çıplak görünümü ve büst ölçüleri, Çeltikçi büstünün ikonografisiyle yakın benzerlik içerisindedir. Alışlagelen bu büst ikonografisi de yorumlanan eserin "Zeus Karpophoros"a ithafen yotulduğunun kanıtı olmalıdır. Bu *epithetonun* belirtilmesi için de yazıtlı altar örneğinde olduğu gibi, "Zeus Bereket Büstü"nün de bir altar üzerine yerleştirildiğini düşünmek mümkündür.

Burdur kırsalından ele geçen ve Zeus "Karpophoros" yan ismiyle görüş bildirilen büst, her ne kadar Sagalassos teritoryumunda gün yüzüne çıkartılmış olsa da Sagalassos'ta keşfedilen üstün kalitedeki malzeme ve işçilikte yontulan eserlerden farklılık gösterir. Bu husus da, Zeus büstünün, Sagalassos teritoryumunda yerel bir atölyede ya da sipariş üzerine yerinde gezgin bir atölyede taşralı ustalar tarafından yontulduğu sonucuna varmamızı mümkün kılmıştır.

Son olarak ikonografisi ve kırsaldaki tapınımıyla Çeltikçi eseriyle yakın benzerlik gösteren büst, yontuldukları dönem itibarıyla de çağdaş olmalıdırlar. Bereket eserine dönem önerisi öncesinde; ilk olarak MS 2. yüzyıla tarihlendirilen Çeltikçi büstü yeniden irdelenerek eser için verilen yüzyıl içerisinde daha spesifik bir dönem önerisi getirilmiştir. Çeltikçi örneğinde olduğu gibi, dalgalı ve iri saç ve sakal buklelerinde matkap izine rastlanmayan büstün, ayrıca giysisindeki yumuşak ve doğal kıvrım yapısı da eserin tarihlendirilmesinde bize yol göstermiştir. Gerçekleştirilen bu üslupsal değerlendirmeler neticesinde de "Zeus Bereket Büstü", Hadrianus – Erken Antoninuslar Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

- AKÇAY, B. A. (2007). *Perge Güney Hamamı Heykeltıraşlık Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AKYÜREK ŞAHİN, N. E. (2014). "Bilecik'ten Bir Grup Zeus Büstü ve Zeus Bronton". *Gephyra*. 11: 121-171.
- ARLI, Y. (2023). "Ödemiş Müzesi'ndeki Kadın Portresi". *BANÜSAD*. 6/1: 40-50.
- ARLI, Y. (2024). "Burdur Müzesi'nden Kadın Portresi". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 35: 65-78.
- ARLI, Y. – ATALAY, S. (2022). "Perge Batı Kapıdan Bir Heykel". *Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*. 14/26: 38-51.
- BEAN, G. E. (1959). "Notes and Inscriptions from Pisidi. Part I". *AS*. 9: 67-117.
- DURUGÖNÜL, S. (2021). *Roma Devlet Kabartmalarında Propaganda ve 'Sanat'*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- FITTSCHEN, K.-ZANKER, P. 1983. *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den Anderen Kommunalen Sammlungen der Stadt Rom: Band 3-Text/Tafeln*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

- GÜNDÜZ ÖNAL, A.-YALKIN, A. O. (2023). "Burdur İli Merkez İlçesine Bağlı Köy Adları Üzerine Bir Değerlendirme". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 11: 263-284.
- HORSLEY, G. H. (2007). *The Greek and Latin Inscriptions in the Burdur Archaeological Museum*. Ankara: British Institute at Ankara.
- İNAN, J. (1981). "Perge Kazısı 1980 Çalışmaları". *Belleten*. 45/2: 364-369.
- İNAN, J. (1983). "Perge Kazısı 1982 Çalışmaları". *Kazı Sonuçları Toplantısı*. 5: 199-206.
- İNAN, J.-ROSENBAUM, E. A. (1979). *Römische und Frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei-Text/Tafeln*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- KARAKAYA, N. (2007). *Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları*. İstanbul: Ege Yayınları.
- KAYA, M. C.-ARLI, Y.-ŞAHİN, E. (2024). *Burdur Arkeoloji Müzesi Teşhir Salonu Serbest Heykeltıraşlık Eserler Kataloğu*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- KLEINER, D. E. E. (1992). *Roman Sculpture*. New Haven: Yale University Press.
- LEVENTI, I. (1997). "Zeus". *LIMC*. 8/1-2: 338-346.
- LEVENTI, I.-MACHAIRA, V. (1997). "Zeus". *LIMC*. 8/1-2: 346-350.
- LOCHMAN, T. (2003). *Studien zu kaiserzeitlichen Grab- und Votivreliefs aus Phrygien*. Basel: Skulpturhalle Basel.
- ÖZGAN, R. (2013). *Roma Portre Sanatı 2*. İstanbul: Ege Yayınları.
- ÖZGAN, R. (2015). *Roma Portre Sanatı 3*. İstanbul: Ege Yayınları.
- POBLOME, J. (2019). *Bir Zamanlar Toroslar'da Sagalassos*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- POULSEN, V. (1974). *Les Portraits Romains Volume II: De Vespasien Á La Basse-Antiquité Texte/Planches*. Copenhagen: Ny Carlsberg.
- SMITH, R. R. R. (2013). *Hellenistik Heykel*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- TALLOEN P.-SCHÜRR, D.-VANDAM, R. (2024). "More Water at Moatra: Archaeology, Geomorphology and Toponymy in the Territory of Sagalassos". *Gephyra*. 28: 83-95.
- UMAR, B. (1993). *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- WAELEKENS, M.-POBLOME, J. (1997). *Sagalassos IV. Reports on the Survey and Excavation Campaigns of 1994 and 1995*. Leuven: Leuven University Press.
- WAELEKENS, M.-POBLOME, J. (2011). "Pisidya'nın birinci kenti". *Sagalassos city of dreams*. (Ed. Marc Waelkens, Jeroen Poblome, Patrick De Rynck, Ebru Torun). Gent: 99-131.
- WAELEKENS, M. (2013). *Sagalassos: City of Water*. İstanbul: Ertuğ&Kocabıyık.
- WEGNER, M. (1939). *Die Herrscherbildnisse in Antoninischer Zeit*. Berlin: Verlag Gebr. Mann.
- WEGNER, M. (1956). *Das Römische Herrscherbild: Hadrian (Plotina. Marciana. Matidia. Sabina)*. Berlin: Verlag Gebr. Mann.

EXTENDED ABSTRACT

The Bereket Bust has not been published until today. With its imposing, half-naked appearance and large, wavy tresses of hair and beard, the bust identifies the god Zeus. It is not

known to which of the god's epithetones, such as Zeus Karpophoros, Zeus Bronton, Zeus Eukharistos, Zeus Agothios, Zeus Bennios and Zeus Sebastos, the bust was sculpted. It is not possible to determine the epitheton of the uninscribed bust. Although the god Zeus was worshipped under many bynames, the depicted iconography is similar. There are no different iconographies showing the distinction in each epitheton. Therefore, the most important issue in determining the epitheton of the god is the inscribed examples that have survived to the present day.

Although there are differences of opinion on the placement of the busts, it is reasonable to assume that especially the uninscribed busts were placed on inscribed altars. It is conceivable that the inscribed busts were placed directly onto the ground as in the case of Çeltikçi; however, placing the uninscribed busts onto the ground in a similar manner would raise the question of which epitheton of the god the votive gift was dedicated to. Therefore, the uninscribed busts were standing on an altar like the example of the altar with the inscription of Zeus "Karpophoros" in the form of a prism sculpted from limestone with an inscription of Zeus "Karpophoros" and depicting an ear of wheat, which was found in the countryside of Burdur but most probably recovered from the countryside of Burdur.

The inscribed bust and altar example are important in terms of showing the worship of Zeus "Karpophoros" in the region, especially in the rural areas. Apart from these two examples, there are no other examples known in the region dedicated to the mentioned epitheton of the god. As a result of these two examples, it would not be wrong to say that the people in the rural areas of Burdur, although not in the entire Pisidia Region, knew about Zeus "Karpophoros" and worshipped him.

Apart from these two examples, it is possible that the bust found in the countryside of the same territory was sculpted in dedication to the mentioned epitheton. As in the Çeltikçi example, the imposing appearance and dimensions of the bust are almost similar, as well as the narrow and rounded shoulders, the short and thick neck and the half-dressed appearance. In addition to these similarities, considering the fact that the uninscribed bust was found in the countryside, it is possible to say that it was dedicated to Zeus "Karpophoros".

As in the case of the inscribed bust, the Bereket bust, which was found in the countryside of the Sagalassos teritorium and sculpted from limestone, must have been sculpted by provincial craftsmen in a local workshop within the borders of the teritorium or in an itinerant workshop on site. Because the results of the marble analysis of the sculptural artifacts discovered at Sagalassos and the example of the inscribed pedestal show that the sculptural artifacts of superior quality and qualification came from the hands or workshops of craftsmen from Docimeium who were famous for their sculpture production.

Finally, the dating of the bust, which is a provincial production lacking aesthetics, is based on the craftsmanship of the large and wavy hair and beard tresses and the fold formation of the dress. In Hadrianic (117-138 AD) Period sculpture, the use of drills was only practiced in the craftsmanship of the pupil and iris from the 130s AD onwards. The use of drills during the reign of Antoninus Pius (138-161 AD), who ruled after Hadrianus, was also valid only in the craftsmanship of the pupil and iris, just like the Hadrianic period. In the Middle Antonine Period (161-180 AD), in addition to the workmanship of the pupil and iris, drills are also used in the processing of the tresses of the hair and beard, as well as in the processing of the folds of clothing. There is no use of a drill in the hair and beard tresses of the bust in the study. The fold formation on the Himation is also not deep and schematic. As a result of these stylistic features, the bust of Bereket is dated to the Hadrianus –Early Antonine Period (117-161 AD).

MEVLEVIS AND MEVLEVI ORDER IN THE GEOGRAPHY OF THE AYDINOĞULLARI PRINCIPALITY*

Kemal Ramazan HAYKIRAN**

ABSTRACT

The Aydınoğulları Principality was founded in Western Anatolia in the 14th century and developed close relations with the Mevlevi Order. The spread of the Mevlevi Order in the region began with the visits of Sultan Veled and Arif Çelebi, and was further strengthened when the founder of the principality, Mübârizeddin Mehmet Bey, joined the Mevlevi Order. His son Umur Bey also showed respect to the Mevlevi Order and maintained his ties with the order. It is thought that there were Mevlevi lodges in important centers such as Tire, Birgi and Ayasuluğ during the principality period. However, there are limited definitive records about these structures. After the Ottomans conquered the region, Murat II annexed the Aydınoğulları lands to the Ottomans in 1426 and had the Tire Mevlevi Lodge built in 1441. This indicates that the Mevlevi presence in the region was strong. As Evliya Çelebi stated in his travelogue, Mevlevi lodges were not only places of worship but also served as centers of cultural and social life. It is seen that even the coffeehouses in the region were shaped in accordance with the Mevlevi culture. Among the Mevlevi sheikhs affiliated with the Aydınoğulları were names such as Derviş Ali Horasanî, Derviş Lâî, Küçük Nûre'd-dîn, and Derviş Nigâhî. These sheikhs both spread Mevlevi and made important contributions to science and art. Mevlevi was supported during the Ottoman period, but from time to time it faced movements such as the Kadızadeler movement. The activities of the Mevlevi lodges ended with the closure of the lodges and zawiya in 1925.

Key Words: Mevlevi Order, Aydınoğulları, Mevlevi Lodge, Tire, Güzelhisar, Ayasuluk

AYDINOĞULLARI BEYLİĞİ COĞRAFYASINDA MEVLEVİLER VE MEVLEVİLİK ÖZ

Aydınoğulları Beyliği, Batı Anadolu'da 14. yüzyılda kurulmuş olup Mevlevîlik tarikatı ile sıkı ilişkiler geliştirmiştir. Mevlevîliğin bölgedeki yayılışı, Sultan Veled ve Arif Çelebi'nin ziyaretleri ile başlamış, beyliğin kurucusu Mübârizeddin Mehmet Bey'in Mevlevîliğe katılmasıyla daha da güçlenmiştir. Oğlu Umur Bey de Mevlevîliğe hürmet etmiş ve tarikatla olan bağlarını sürdürmüştür. Beylik döneminde Tire, Birgi ve Ayasuluğ gibi önemli merkezlerde Mevlevîhaneler bulunduğu düşünülmektedir. Ancak, bu yapılar hakkında kesin kayıtlar sınırlıdır. Osmanlı'nın bölgeyi ele geçirmesinden sonra, II. Murat 1426 yılında Aydınoğulları topraklarını Osmanlı'ya katmış ve 1441'de Tire Mevlevîhanesi'ni inşa ettirmiştir. Bu durum, bölgede Mevlevîlerin varlığının güçlü olduğuna işaret etmektedir. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde belirttiği üzere, Mevlevîhaneler sadece ibadet yerleri değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal hayatın merkezleri olarak da işlev görmüştür. Bölgedeki kahvehanelerin bile Mevlevî kültürüne uygun şekillendiği görülmektedir. Aydınoğulları'na bağlı Mevlevî şeyhleri arasında Derviş Ali Horasanî, Derviş Lâî, Küçük Nûre'd-dîn, Derviş Nigâhî gibi isimler bulunmaktadır. Bu şeyhler hem Mevlevîliği yaymış hem de ilim ve sanat alanında önemli katkılar sunmuşlardır. Osmanlı döneminde Mevlevîlik desteklenmiş ancak zaman zaman Kadızadeler hareketi gibi akımlarla karşı karşıya kalmıştır. 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla Mevlevîhanelerin faaliyetleri sona ermiştir.

Anahtar Kelimeler: Mevlevilik, Aydınoğulları, Mevlevihane, Tire, Güzelhisar, Ayasuluk

Makale Gönderim Tarihi: 15.04.2025

Yayına Kabul Tarihi: 23.06.2025

* This article is produced from the thesis titled Mevlevi Order and Mevlevi Lodges in Western Anatolian Principalities (Menteşeoğulları, Saruhanoğulları, and Aydınoğulları).

* *Doç. Dr. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü,
krhaykiran@gmail.com, ORCID: [0000-0002-7840-0309](https://orcid.org/0000-0002-7840-0309)

Introduction

Sultan Veled organized trips all over Anatolia and brought the Mevlevi order to the farthest corners of the country. During one of these trips, he met Aydınoğlu Mübârizeddîn Mehmet Bey, who was the subasi of the Germiyanogulları. (Ahmet Eflaki particularly focused on this subject and provided information about Mehmet Bey.) Eflaki says in his work that Sultan Veled loved Mehmet Bey very much and gave him the titles of “Our Subasi” and “Sultanü'l Guzzât”, meaning the Sultan of the Gazis. Sultan Veled also said that he loved him the most among the Mongol and Turkish rulers in Anatolia. Sultan Veled, who praised Mehmet Bey, recommended that those who wanted to learn goodness, beauty, generosity and bravery should go to him. Mehmet Bey, not being overwhelmed by this love and generosity, frequently sent gifts to Sultan Veled. (Eflaki, 1973:309) After this visit, Mehmet Bey converted to Mevlevi order. (Şeker, 2006:106)

Arif Çelebi, just like his father Sultan Veled, frequently organized trips to spread the Mevlevi order to the Western Anatolian Principalities. Again, in one of these trips, Arif Çelebi first went to Ladik (Denizli) and then to Kütahya. He was hosted by Alişiroğlu, the emir and ruler of the Germiyanogulları in Kütahya. Aydınoğlu Mehmet Bey was the chief of the Germiyanogulları at that time. When Arif Çelebi went to Birgi, Mehmet Bey had not yet conquered that place. He was trying to establish his principality with a small number of soldiers. When he heard about Arif Çelebi's visit, he went to him and asked for his help in finding a state and power. Arif Çelebi gave him the stick in his hand and said, “Whoever opposes you and runs away from you, break his head with this stick and know that from today on, this province and many of the provinces of Hüdavendigâr will pass through your hands and many conquests will be granted to you, your children and descendants and you will dominate all of them under your command.” Mübarizeddin Mehmet Bey took the stick and put it on his head. He said, “I will hit my own soul with Çelebi's stick and I will hit the enemies of religion with my own stick.” After this incident, Aydınoğlu Mehmet Bey was successful in whatever he did. He expanded his territory in a short time. He took his place among the powerful principalities in Western Anatolia. (Eflaki, 1973:307-309)

Umur Bey, just like his father Mehmet Bey, was a great commander and ruler. In addition to his administrative skills, he showed great respect to the people of Sufism and the Mevlevi order. We can understand how much importance the Mevlevi gave him from Ahmet Eflaki's description of Umur Bey as the second Hamza and his mentioning of him as “Melikü'l-Ümera”. According to a narration in Eflaki's work, Gazi Umur Bey says that when he was in trouble during a sea expedition, he was saved by Mevlana Hazretleri and that Sultan Veled helped him in the wars. One day, Umur Bey sees Arif Çelebi in his dream and Çelebi says the following in his dream: “Whoever carries our protection certificate on the edge of his robe will be a hero and be respected wherever he goes on land and sea.” After this dream, he says that he found the strength to conquer the island of Chios and added the island of Chios to the lands of the Aydınoğulları. (Eflaki, 1973:308-310)

As we learned from Eflaki, a man named Ahi Polat, who came from the border principalities, visited the tombs in Konya. His aim was to get permission from there, settle in the Aydınoğulları Principality and organize sema ceremonies there. During his stay at the tomb, it was understood that he was not worthy of this duty due to his rude attitude towards Arif Çelebi. (Eflaki, 1973:291) The people sent from central Konya to the regions to spread Mevleviism

were carefully selected. The reason for this meticulousness was undoubtedly that the Mevlevi sheikhs in the regions represented Hazrat Mevlana and Mevleviism. In his travelogue, Evliya Çelebi states that while he was visiting Aydın Güzelhisar, he met with valuable friends such as “Mustafa Paşazâde, Şems Paşazâde, Boyazâde Efendi, Serdar Hasan Ağa, Mumcu Hüsayin Ağa, poet Salihî Çelebi, Zamiri Çelebi and Mevlevihane Şeyhi Çelebi Efendi” (Evliya Çelebi, 2011:166). As can be understood, his travels made the Mevlevi community felt at the time. The information about Çelebi Efendi is limited to the information provided by Evliya Çelebi. Evliya Çelebi, who said that the coffeehouse culture was developed in Aydın, said “Every tradesman and every tribe has a special coffeehouse. For example, the Mevlevihane coffeehouse is the place of scholars, poets and eloquent people. The Bey’s coffeehouse is for soldiers. The Hacı’s coffeehouse is for merchants. Pasha’s coffee is the bazaar tradesman. Accordingly, every coffeehouse is full of people day and night and they have heart-to-heart conversations. The beautiful scent of lemon and orange flowers in every coffeehouse perfumes the minds of those who drink coffee. These coffee lovers also come to the helva lovers. They have lovers and admirers.” (Evliya Çelebi, 2011:173) He explains the situation in this way. In his words, we learn that there is a Mevlevihane coffeehouse belonging to the Mevlevis and that scholars, poets and people of the book go there.

Mevlevi Lodges Belonging to Aydınoğulları

In the years following the establishment of the Aydınoğulları Principality, they quickly dominated the geography they were in and knew how to make themselves accepted. They carried out intensive construction works in the regions under the principality's population. They built mosques, madrasahs, zawiyas, etc. charitable institutions in regions such as Tire, Birgi, Ayasuluğ. They allocated many foundation properties for these. (Şeker, 2006:251) We learned about the interest of the Aydınoğulları principals in Mevlevi through Eflaki. Sultan Veled sang the praises of Mehmet Bey, did not break off Mehmet Bey's communication and sent gifts to Sultan Veled. Similarly, the relationship between Mehmet Bey's son Umur Bey, who followed in his footsteps, and Arif Çelebi is also obvious. Considering such intense interaction, the existence of any Mevlevi Lodge belonging to the Aydınoğulları Principality period has not been recorded. II. Murat annexed the Aydınoğulları Principality to his lands in 1426. In a short period of 15 years, he had the Tire Mevlevi Lodge built in 1441. The fact that Murat II had a Mevlevi Lodge built in a short period of time must have been due to the existence of Mevlevi people in the region, even though there was no Mevlevi Lodge.

Tire Mevlevi Lodge

It was built in Tire during the Aydınoğlu Principality. At first, its name was unknown, but later it was named Tire Mevlevi Lodge. He lived a modest life during the Aydınoğulları period. (Armağan, 2006:478)

It is located in a location overlooking the Tire plain. Today, it was located at the intersection of Aydınoğlu Street and Uzunirim Street. It was oriented north and had a large garden. (Armağan, 2006:477)

The last sheikh of the Tire Mevlevi Lodge was Hayrullah Dede. Hayrullah Dede, who was born in Tire, became a teacher after receiving the necessary education. This Mevlevi person read and taught the Mesnevi in the Mevlevi Lodge. When the Tire Mevlevi Lodge burned down in 1333 AH, he moved to Izmir. When the Tire Mevlevi Lodge was built by benefactors who

loved the Mevlevi order, he moved back to Tire and continued to give lessons. Hayrullah Dede, who was also a Qadiri and Melami, received his education from Hacı Hasan Dede from Eskişehir. (Gölpınarlı, 1931:315) After Hayrullah Dede's death, the Mevlevi Lodge lost its functionality. The seal belonging to Hayrullah Dede is in the Galata Mevlevi Lodge. On the seal, it says "Tire Mevlevi Lodge sheikh Hayrullah Dede". (Armağan, 2006:477)

Yeşil İmaret Mevlevi Lodge was built in 1441 by Yahşi Bey, one of his emirs, during the reign of Murat II. (Tanrıkorur, 2004:469) Yahşi Bey, the first sanjak bey of Aydın during the reign of Murad II, was a person who was a lover of Mevlana. (Armağan, 2006:476) Yahşi Bey b. Abdullah etmea-i, who was known for his trustworthiness and reliability during his time, had a foundation charter built in a location close to Çeken Garden in Tire to emphasize the transience of worldly blessings and the importance of alms-i carıye. It is of the type called a zawiya mosque. Its plan is in the shape of a "t". (Seçkin, 2007:8) The name of the zawiya was given by the person who built it, Yahşi Bey b. Abdullah etmea-i. There is a large courtyard around the foundation charter, a kitchen, a cellar, a stable, a garden and a guesthouse to accommodate passers-by inside the courtyard. (Seçkin, 2007:27)

a. The incomes of the foundation deed and the Mevlevihane are as follows:

The entirety of the bathhouse located in the Yenipazar area of Tire, all of the eleven shops adjacent to each other located opposite the said bathhouse, the entirety of the inn known as the Kapan Caravanserai located on the north side of the bathhouse, the upper and lower cells located near the inn named Kapan Caravanserai and the entirety of the inn's flowing fountain, and the fourteen shops located side by side on the qibla side of the Kapan Caravanserai inn were given. In addition, all eighteen shops adjacent to each other opposite the shops located in the qibla to the west of the mentioned inn, all five shops adjacent to each other to the north of the Kapan Caravanserai inn, the entire empty land in the middle of the shops located in Tahtakale, Bayrakoğlu Mustafa property in the direction of the qibla near the mentioned zawiya, Doğan property on the east side and Şeyh Abdi property on the north side of the endowment and Mahmut and Mustafa property on the west side and the entire garden around it, Turak property and Papas Yani property in the qibla of the mentioned zawiya, Şarkan Market place, the Muslim cemetery located in the north, the endowment of the madrasah given to Feriştahoğlu, the entire garden located in the enclosure next to the enclosure, the qibla direction located in the village of Ayasuluğ Nazlıova belonging to Osman bin Aydın Fakih to the east belonging to İlyas daughter Tori to the north belonging to İvaz bin Hacı property to the west of the bathhouse located in the large street and the enclosure and a certain amount of the kibbeh adjacent to the bathhouse and The entire land, the property of Bayram bin Emir Gazi in the west in the Ayasuluğ location, Mahmutlu village in the north, a large street in the direction of the qibla and a large hamlet in the east and the entire vineyard there. The property of Mevlana Mehmet bin Tacüddin in the Hisar Yakası location in the direction of the qibla, the foundation in the east, the property of Mahmut in the north, the property of zimmi Badye in the west, the entirety of Hatun garden were given. In addition to these, the property of Hatip Sinan in the east and north in Aydın, the property of Süleyman Bin Mehmet in the direction of the qibla, the mill surrounded by the surroundings and the entirety of the garden in this direction were given as a foundation. (Seçkin, 2007:27)

The foundation real estates with clearly defined boundaries cannot be sold or transferred to another person, cannot be leased for more than three years, and cannot be given to anyone as property. If the person responsible for the maintenance of the real estates dies, they are given to a sane and charitable family member from the same family, regardless of whether they are male or female. In this way, the same family protects and looks after these properties for generations. If there is no one left from the family, the leading figures of Tire such as the Kadı and the Governor should intervene, choose from among sane and reliable people and give them the duty of protecting these properties. (Seçkin, 2007:27)

b. Distribution of Expenses of the Foundation

One tenth is given to the foundation trustee as a salary. One tenth is allocated for the repair costs of the foundation. The wages of the employees in the zawiya are prepared twice a day, in the morning and in the evening, and these meals are distributed to the poor. A fee is allocated from the budget for the expenses to be made for the celebrations to be held on religious days and holidays. (Seçkin,2007:28-29) When we look at the details of the foundation expenses that we have outlined in the previous paragraph, we see that the foundation expenses are first stated item by item. The salary of the foundation trustee is determined at a rate of one tenth. Again, a separate budget is given to the trustee to be spent at a rate of one tenth for the foundation's repair and maintenance expenses. One fourth of the remaining income is determined to be two dirhams per day for the imam and sheikh who are on duty in the zawiya. The clerk is given four dirhams per day, and the muezzin is given two dirhams per day. Kitchen expenses are also stated one by one. The daily allowance for the kitchen cook was two dirhams, the daily allowance for the zawiya's meat expenses was fifteen dirhams, the daily allowance for bread was two dirhams, and the daily allowance for flour was eight dirhams, rice, wheat, grain, pepper, cumin and similar spices was five dirhams, the daily allowance for the person who runs the kitchen was three dirhams, the daily allowance for pure and oil, and pickles, honey and sour ingredients was two thousand dirhams. The annual allowance for wood and salt to be used for cooking was five hundred dirhams. In addition to these, two meals a day in the zawiya, one in the morning and one in the evening, should be served to guests, regardless of whether they were rich or poor, local or guests. The annual allowance for spending on Ramadan nights, Fridays and holy days was three thousand dirhams. These records should be kept item by item and the collector who follows up on this work should be paid two dirhams per day. The collector should regularly report the profit-loss ratio to the sheikh and imam of the zawiya. If any of the duties mentioned above are not performed, the person who neglects his duty should not be fired directly, but should be warned several times. If he insists on his mistake, his duty is terminated by the trustee of the foundation. A more suitable person is found for this job. The trustee is also responsible for this job. If there is any increase in the income, the disposal of that money belongs to the trustee. (Seçkin, 2007:28-30)

If the lodge is ruined, everything that can be done to repair it should be done, and if it cannot be saved despite all efforts, the property where the lodge is located should be given to the poor. Finally, the construction date of the Tire Mevlevi Lodge, which is Hijri 845 (1441), has been annotated in the middle of the cemaziye'l-âhir. (Seçkin, 2007:30)

We learn that this Mevlevi Lodge was converted into a Mosque through Evliya Çelebi, who passed through Anatolia in the 17th century. He says that the figures specific to the Mevlevi Lodge are still there, considering that it is used as a mosque. The conversion of the Mevlevi

Lodge into a mosque must not have had much of an impact on the local people because Çelebi says that the locals are still Mevlevi. (Evliya Çelebi, 2011:181) Mehmet Demirci attributes the reason for the conversion of the Mevlevi Lodge to the lack of a mosque in the region. (Demirci, 2017:59-60)

In the second half of the 17th century, the Kadızadeler movement opened a front against all religious orders in Anatolia. Vani, who became the Sultan's sheikh through Köprülü Fazıl Ahmet Pasha, hated rituals such as the Sema belonging to the Mevlevis. For this reason, in 1666, he banned all religious orders and their rituals throughout the country with a document called "yasağı bed". This ban lasted until 1684. During this 18-year period, many dervish lodges and zawiya belonging to religious orders were damaged and demolished. (Ösen, 2015:50) This ban may have a connection with the conversion of the Mevlevi lodge into a mosque. The Mevlevi lodge, which was converted into a mosque, was named Yeşil İmaret Mosque. The structure has gained the characteristics of a foundation mosque over time. (Baloğlu, 2017:75-76) In addition to magnificent examples of tiles from the Beylik period, there are also decorations from the Ottoman Empire. (Şimşek, 2006:197)

Ömer Rûşenî, the founder of the Rûşenîyye order, was originally from Tire. He spent his childhood in Tire and received his necessary education at the madrasah belonging to the Yeşil İmaret Mosque, which was built as a Mevlevihane here. The seeds of Rûşenî Dede's love for Mevlana and Mevlevi order were planted here. (Tavukçu, 2005:19)

It survived a fire in the early 1900s. The necessary restorations were made. Tire Mevlevihanesi still exists today under the name Yeşil İmaret Mosque. (Şimşek, 2006:197)

Kadızade Mevlevi Lodge

II. It is a Mevlevi lodge located in a zawiya built by Muhiddin Bey during the reign of Murat. The Mevlevi lodge is located in Tire. Some parts of the Mevlevi lodge were demolished in the 16th century. In 1531, it was recorded that the income of the Mevlevi lodge was 18,161 silver coins. It is located close to the Tire Mevlevi lodge. 110 shops were allocated to the foundation as income. Among the Mevlevi lodges in Tire, it is the Mevlevi lodge with the highest income after the Yeşil İmaret. (Armağan, 2006:477)

Muhiddin Bey, who built the Mevlevi lodge, was a very talented person in the field of music. He presented a work called "musiki", which included Mevlevi music, to Murat II. (Armağan, 2006:477)

It is stated that the following people served as sheikhs in the Mevlevi lodge in the 19th century; "Esseyid Hacı Musa, Hafız Ali, Hafız Hasan, Esseyid Bedi-ül Rahman Hulki and Esseyid Ömer-ül Faruk" were recorded. (Armağan, 2006:477)

Nothing remains from the Mevlevi Lodge today. However, the mosque inside the lodge, known among the public as Cazıroğlu, Kazırzade, still exists today. There are door arches on the right and left sides of the mosque that open to the lodges. It is not known when the doors were closed and when the Mevlevi Lodge lost its function. (Bozkurt, 2021:195)

Hüsameddin Bey Mevlevi Lodge

Hüsameddin Bey, who loved Mevlana very much, had a two-story Mevlevi Lodge built in a location close to the Yeşil İmaret Mevlevi Lodge. The Mevlevi Lodge known as Hüsameddin Bey was built during the reign of Murat II. (Armağan,2006:477)

Hasan Çelebi Mevlevi Lodge

It is said that there was a Mevlevi Lodge known as Hasan Çelebi in the Derekahve Area of Tire. It is said that the place known among the public as Neslihan Mosque was previously used as a Mevlevi Lodge. (Armağan,2006:478)

Hasan Çelebi, who used titles such as Seferşah and Sungurşah, had his death date recorded as 1527 on his tombstone in the Tire Museum. (Belen,2015:58)

Hekim Çelebi and Mola Çelebi Mevlevi Lodge

During the reign of Murat II, Tire was virtually surrounded by Mevlevihanesi. Hasan Çelebi Mevlevihanesi, Hekim Çelebi and Mola Çelebi Mevlevihanesi are located close to each other. (Armağan,2006:478)

Aydın Güzelhisar Mevlevi Lodge

The Mevlevihanesi was built in 1552-1553 by Dervish Ali Horasani, who was born in Khorasan and died in Aydın, in the rose garden belonging to Ramazan Pasha's sister Safiye Hanım. Ramazan Pasha Mosque is located near the Mevlevihanesi. It is also known that the Mevlevi Lodge was close to the bazaar. (Göyünç, 1992:83) As we learn from Evliya Çelebi's Seyahat-name, Evliya Çelebi saw this Mevlevi Lodge. He describes what he saw with the following words. The Ramazan Efendi Mosque had a large garden. Çelebi mentions the existence of a Mevlevi Lodge in this garden. However, he mentions that with a decree issued during the Ottoman Empire, all Mevlevi Lodges were closed throughout the country and Mevlevi rituals were banned. Mevlevi sheikhs were exiled from the country. On the wall of the destroyed Mevlevi Lodge it is written, "While the Halkah-ı çerhde was a rite, those who were angry and happy are always unfulfilled" (This lodge, where sema ceremonies were held in the past, was closed because it was no longer wanted.) (Evliya Çelebi, 2011:174) The Mevlevi Lodge, which we know was close to the bazaar, had its share of fire incidents in the late Ottoman period and was completely burned in 1857-1858. (Artam, 2007:51) The documents in it were burned together with the Mevlevi Lodge. Apart from a few documents belonging to the Mevlevi Lodge found in the house of Esbak Sa'id Dede, the sheikh of the Mevlevi Lodge, nothing remained. (Göyünç, 1992:83) The Mevlevi Lodge, which we know was destroyed after the prohibitions, could not survive this great fire.

Ayasuluğ Mevlevi Lodge

The name of the Selçuk district, which is 75 km away from İzmir today, was mentioned as Ayasuluğ during the Aydınöğulları Principality. It was conquered by Menteşe Bey's son-in-law Sasa Bey, but Mehmet Bey himself defeated Sasa Bey and annexed this region to his lands. Ayasuluğ became the capital of the Aydınöğulları Principality after Birgi in 1348 when Hızır Bey became the head of the principality. (Şeker, 2006:230-233)

The Mevlevi Lodge, whose construction date is unknown, is estimated to have been built in the last half of the 14th century. It is larger and more functional than the Keçeçi Ali Mevlevi Lodge in Ece Village, which is affiliated with Ayasuluğ. The Mevlevi Lodge lost its importance when the principality lost its power. (Telci, 2006:454)

Ayasuluğ is located close to the sea. For this reason, some people living here were exempted from taxes on the grounds that their lands were unproductive. This situation caused the region to receive a lot of migration. It brought vitality to the region in the 16th century. The existence of a mosque, thirteen small mosques, five zawiyas, a madrasah, four baths, a caravan-serai, a Mevlevihane, and fifty-seven shops were recorded. (Emecen, 1991:226-227) No information was recorded about the Mevlevihane, which we estimate to have been established in the late 14th century, for the next hundred years. However, according to the records in the accounting book dated 1530, it was stated that all of the income of the Mevlevihane was annexed to the Hoca İbrahim neighborhood mescid. (Telci,2006:454) The income transferred to the mosque is as follows:

A vineyard that brings in 50 akçe income, a farm in Kuyumcu village with an income of 400 akçe, a pasture near the city that brings in 30 akçe income, two mulberries in the pasture that brings in 50 akçe income, an olive tree, a tannery with a well worth 80 akçe, a house plot worth 10 akçe rent, two dilapidated shops with an unknown income and the income of a few mulberry trees, a total of 620 akçe income was transferred from the Mevlevi Lodge to the Hoca İbrahim neighborhood mosque. (Telci,2010:167)

As can be seen, the Mevlevi Lodge, which was established in the 14th century, lost its function before the 16th century. According to accounting records dated 1530, the incomes endowed to the Mevlevi Lodge remained idle and were added to the Hoca İbrahim Masjid in Ayasuluğ. (Arıkan, 1990:166) Apart from this, there is not much information about the Ayasuluğ Mevlevi Lodge.

Keçeçi Ali Mevlevi Lodge

In the 16th century, Mevlevi order spread to the most remote corners of Western Anatolia. In fact, Mevlevi Lodges, which were built in city centers during the foundation period, began to be built in villages in later periods. Keçeçi Ali Mevlevi Lodge is one such Mevlevi Lodge. It was opened by the local people in the village of “Edeköy” in Ayasuluğ, whose entire population was Mevlevi. (Gülpınarlı, 2018:228)

Foundation lands were allocated for the expenses of the Mevlevi Lodge. These lands consist of two parts. The foundation document includes the phrase “It is constitutional for the ulema and the sultans”. (Telci, 2010:167)

Keçeçi Ali Mevlevi Lodge, like Ayasuluğ Mevlevi Lodge, was short-lived and was demolished before the 16th century. Today, it is estimated that this place is the village of Sultaniye in the Selçuk district of İzmir. (Telci, 2010:167)

Mevlevi Sheikhs of the Aydınogulları Principality

After the Ottoman State conquered the lands of Western Anatolia, it benefited from the Sufi people in the region as well as the lands. Through these people, the hearts of the locals were won and the courage of these people who were taken to wars was increased.

Starting with Mehmet Bey, the intellectuals were protected and respect for sheikhs and scholars was not neglected. The needs of the Sufis who were housed within the state were met. These people who came ensured the cultural development of the region. (Şeker, 2006:251) The rulers of the Aydınöğulları Principality knew that the real permanence was hidden in cultural development.

Sheikh Imam-Zade (B.? /? - D.915/1509)

There is not much information about Imam-Zade, whom we know to be from Aydın. However, it is recorded that he served as a sheikh in the Mevlevi Lodge for many years. Since his period as a sheikh lasted for a long time, he trained many students during this time. (Kaya-can, 2019:155)

Dervish Ali Horasani (16th Century)

Ali Horasani, who was honest, generous and sweet-tongued, came to Konya from Khorasan with an assignment. He fell under the spell of Mevlevi Order in Konya and became a lover of Hazreti Mevlana. He traveled to various places in Anatolia and during one of these trips, he met Sultan Divani, the Postniche of the Afyon Mevlevi Lodge, and received training from him. He lived in Aydın for a while. (Odunkıran, 2020:2051)

In 1552-53, he founded the Aydın Güzelhisar Mevlevihane in the rose garden belonging to Safiye Hanım, the sister of Ramazan Pasha. However, the Mevlevihane was completely burned down due to the fire incidents that occurred in the last periods of the Ottoman Empire. (Artam, 2007:51)

As can be understood from his name, this person was born in Khorasan and his exact date of birth is not known. However, as we learn from Sakıp Dede's work titled Sefine-i Neffise-i Mevlevîyân, we know that he lived in the 15th and 16th centuries and died in the Güzelhisar town of Aydın. (Odunkıran, 2020:2051)

Dervish Lâlî (B.? /? - D. 980/1572)

We know that Derviş Lâlî was born in Güzelhisar and his father was a merchant. When his father died, he inherited a lot of money. He spent most of the inheritance he received to help the poor. He was known as a reliable and trustworthy person by his circle. Derviş Lâlî Dede, who helped those in need, was loved and respected by everyone. (Odunkıran, 2020:2075) After his wealth was depleted, he went to the Mevlevihane founded by Horâsânî Ali Dede and suffered in the kitchen.

He took the name Derviş Lâlî because he could not speak. He was also a disciple of Horâsânî Ali Dede. After the death of his sheikh, Dervish Ali Horasani Dede, he took the post of sheikh in Aydın Güzelhisar Mevlevi Lodge. (Haykıran et al, 2019:81) The following lines of Lali Dede, who was famous for his poetry, have reached us today:

“Lali made his servant ol lü'lü'-i lâî

With the grace of his breath and his will, he said

The miracle of the moment is the essence of his body

With nothingness, you should be a shehe lâî” (Enver, 2013:187)

He studied under Khorasani for a long time. He served Khorasani throughout his life. He started to speak with the miracle of Khorasani Dede. He became a magnificent orator beyond speaking. He affected everyone with the magic of his words and his reputation reached the ears of the sultan of the period. Sultan invited Lâli Dede to Enderun. (Odunkiran, 2020:235) He went to Dersâdet with the invitation, but he did not have the chance to return and died there. The people of the period saw him as a saint, and this continued after his death. His tomb was flooded with visitors for many years. (Odunkiran, 2020:2078)

El-Mevla Nure'd-dîn (Little Nure'd-dîn) (16th Century)

Little Nure'd-dîn, who was born in Aydın, was a well-mannered, honorable, bright-faced, well-educated enlightened person. There is no clear information about his birth and death dates. We know that Little Nure'd-dîn, who is known as a Mevlevi, is from Aydın. However, he did not live in Aydın for a long time. (Atayî, 2017:570)

After the province of Aydın fell into Ottoman hands, the scholars who were educated there were assigned and sent to every corner of the country. Like everyone else, Küçük Nure'd-dînde served in many parts of the country. After working for a while with a judge, he worked as a lecturer at the Bursa Hamza Bey Mosque with 20 akçe in 961 AH (1553/1554) and became a master of rhetoric. He served at the Bursa Molla Hüsrev Madrasah with 25 akçe. He served at the Istanbul Efdal-zâde Madrasah with 30 akçe in 974 AH (1566/1567), and was assigned to Çorlu in place of Deli Kerim, who was dismissed in 978 AH (1570/1571). Finally, he was a teacher to the son of the vizier Ali Pasha. (Atayî, 2017:571)

Nûre'd-dîn Efendi, who was interested in illumination as well as the sciences, wrote his work called "Mesalik" on the way to the hajj. No further information has been obtained about his work, which we know emphasizes reason and virtue. (Atayî, 2017:571)

Dervish Nigâhî (B.? /? - D.940/1542)

We do not have much information about Dervîş Nigâhî, who was from Aydın, Tire. However, he is mentioned briefly in Esrâr Dede's work called Teskire-i Şu'ara-yı Mevleviyye. Nigâhî, who was a divan poet, and Sultan Divani, the Postnişini of Afyon Mevlevihane, met in Istanbul. Nigâhî accepted the Mevlevi order through Sultan Divânî. (Dede, 2018:291-292) He worked as a clerk during his time in Istanbul. (Efendi, 2017:319) Nigâhî, who was very proud, fell ill with love and lost consciousness, shaved his eyebrows and joined the saints. He gave up on worldly blessings. It is recorded that he lived a generally troubled life. (Köksal, 2005:613)

"If your calligraphy is shaved, 'it is a shame for you Nigâhî"

The people of the pen are the ones who will make you a Dîvânerâ kelem nîst" (Enver, 2013:207)

Though we do not know the exact date of his birth and death through his poem written in 940 (1533/1534) (Dede, 2018:291-292), we know that he died during the reign of Suleiman the Magnificent. (Dede, 2018:320) Although it is not certain, Ali Enver gives the date of Nigâhî's death as 949/1452 in his work titled Semâ-Hâne-i Edep.

Dervish Mehmed Hâletî (B.? /? - D. 1012/1603)

It is agreed that Hâletî was a sipahi by profession. He traveled to many countries because he loved learning science. During these travels, he came to Konya. Here he converted to

Mevlevi. During his time in Konya, he worked intensively on the Mesnevi. He translated Menâkıb-ı Hazreti Mevlânâ. He wrote a verse called “Usûl-î Usûl” to Taşlıcalı Yahya’s work called “Kitâb-ı Usûl”. The following couplets belong to this verse. (Mehmed Tahir, C3, 31)

Pâk dog your heart walk like a ney Hâletî

Keşf ola you nidüği. esrâr-ı Mesnevî (Mehmed Tahir, C2, 413)

Riyâzi, who expressed his sorrow at the death of Haleti by saying “Ah Değiş Haleti has passed away”, also stated the date of Haleti’s death as 1012 AH. (Enver, 2013:60)

Arami (B.??? - D.1040/1630)

Arami, who was born in Tire, has an unknown date of birth and real name. He is one of the well-known poets of the 16th century. He has a dervish-like and elegant structure. Since he was illiterate, he received education at the dervish lodge of Hazreti Molla Ahmet Hüdavendigâr, one of the scholars of the period, and learned to read and write in a short time. Being a lover of Hazrat Mevlana, Arami went to Konya and became a Mevlevi. (Ahdî, 2018:114)

The last years of Arami's life coincided with the reign of Murat IV. He was in literary circles with famous scholars of the period such as Nefi, Cevri and Atayi, and became a person who was loved and respected during his time. (Enver, 2013:39)

Arami, known for his beautiful nature, had his own divan. His divan has not survived to the present day. Esrar Dede says that the reason why Ahdî mentioned this person with the name Arama is because this person did not know how to read or write. (Açık, 2002:129)

Arşî-i Şânî Dede Tirevi (B.? /? - D.1000/1591)

Arşî Dede, one of the Aydın Mevlevis, was born in Tire. (Efendi, 2017:226) There is no clear information about his real name and date of birth. Arşî Dede, who was well-educated and referred to as a mullah, left the mullah and devoted all his attention to Mevlevi. (Adak, 2008:122) It is known that he served İbrahim Şâhidî and his son Şuhûdî Dede, who were important sheikhs of the Muğla Mevlevihane, for a while. (Dede, 2018:211)

Arşî Dede is at the forefront among Mevlevi poets. There are some poems that have survived to the present day. For example:

“The drunkard is drunk, the cupbearer does not hold on his path

If you turn him away from God, what will happen as he falls

I said let me rub my face with your hand for a moment

That rosebud laughed and said I will not kiss

Make the pleasure of a beloved with a smile

If you want to push away, oh my lord, the pleasure of the world”

During the foundation period of the Ottoman Empire, it implemented a policy of settlement and exploitation in the lands it conquered. In line with this, it followed the path of winning the hearts of the people of the region by sending the intellectuals in the places it conquered to various places. Especially with the conquest of the Balkans, many intellectuals were sent to the

Balkans for the non-Muslim subjects in this region. (Köprülü, 1991:107) Arşî Dede is one of them.

He is close friends with Yeniceî Hayalî Bey. They participated in some poetry competitions together. (Mehmed Tahir, 1972:20) He was also a Kalender dervish, one of the companions of Günahî Dede. (Enver, 2013:148) He traveled to various parts of Anatolia and went to the Balkans. Arşî Dede, who was a Danışmend, resided in Mora for a long time due to his duty and went to many places in Mora. He died in Mora and was buried there. (Dede, 2018:211)

Cafer Efendi (B.? /? - D.1021/1620)

Cafer Efendi was originally a teacher from Aydın. His date of birth is not known for sure, but it is certain that he was born in the 16th century. He served as the mullah of Jerusalem and Mecca and Mecca in 1603. He even resigned from this duty due to a stroke. He returned to Anatolia and became the Mullah of Tire. He converted to Mevlevî order in Tire. He died in 1620. (Kayacan, 2019:82)

Ayşî Dede (B.1572/73- D.1650)

Ayşî Dede, who was born in Aydın, had his real name İsa. His father was Aydınî Hacı Himmî Efendi. He should not be confused with Ayşî, whose real name was Mehmet and who lived in Tire in the same period. Both are different people. (Sürraya, 1996:343) Ayşî named Mehmet died in 1607, and Ayşî Dede, who was a Mevlevî, died in 1650. Ayşî Dede, who received education in the Madrasah, received permission from Kınalızade Mehmet Efendi and served as a teacher to Ümmül Veled in 1619, Sinan Paşa in 1621, Hoca Hayreddin in 1623, and Hatice Sultan in 1625, and in Çorlu in 1628. Later, he was dismissed from his duty and appointed as a judge in Üsküdar. After a while, he returned to Aydın and continued his duty as a judge there. Ayşî Dede, who was a Mevlevî, began to be called "merd-i saadetmendi". He came to the forefront in his time with his poetry. This person, who was a Mevlevî, was appointed to Mecca in 1650 and died in the same year at the age of over eighty. He was buried outside Edirne Kapı, near the Emir Bukhari lodge.

REFERENCES

- AÇIK, N. (2002). Divan Edebiyatında Mevlevîlik Etkisi ve Mevlevî Şâirleri. Ankara.
- ADAK, A. (2008). Gülşeniyye Tarikâtı ile İrtibatı Olan Bazı Mevlevî Şâirleri. Marife, 105 136.
- AHDÎ, B. (2018). Gülşen-i Şu"arâ. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- ARMAĞAN, A. M. (2006). Tire Mevlevîhaneleri. Uluslararası Mevlânâ Mesnevi Mevlevîhaneler Sempozyumu (19-21- Aralık 2005) (s. 475-478). Manisa: Mevlânâ Araştırma Kültür Sanat Derneği Maksud Yayınlar.
- ARTAM, G. (2007). Osmanlı Devleti"nde Mevlevî Tarikâtı"nın Klasik Öncesi Dönemi (13 17. Yüzyıllar). İstanbul: Tarih Encümeni Yayınları
- ATÂİYİ, N. (2017). Hadâ"iku"l- Hakâ"ık Fî Tekmilleti"ş-Şakâ"ık. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Bakanlığı Yayınları
- BALOĞLU, H. (2017). Tire Yeşil İmaret (Yahşi Bey) Cami. Tire"den Yansımalar, 75-80

- BELEN, Gülay, XV ve XVI yüzyıllarda Tire Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı, (Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).
- KAYACAN, Bircan, 18 ve 19. Yüzyıl Aydın Sufiler, ve Sufilerin Mezar Taşları, (Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, 2019)
- BOZKURT, O. (2021). Tire Kazırzade (Keziroğlu) Camii'nin Plan ve Süslemelerine ĖliĖkin Yeni Bulgular. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 194-206.
- Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, Haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1972)
- DEDE, E. (2018). Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevlevîyye. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- DEMİRCİ, M. (2017). İzmir ve Tire Mevlevîhaneleri . Günümüzde Yurt İçi Mevlevîhanelerinin Durumu ve Konumu (s. 53-64). Konya: Selçuk Üniversitesi Mevlânâ Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- EFENDİ, R. M. (2017). Riyâzi"ş-Şuara(Tezkiretü"ş-Şuara). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- EFLAKİ, A. (1973). Ariflerin Menkıbeleri. İstanbul: Hürriyet yayınlar.
- ENVER, A. (2013). Semâ-Hâne-i Edeb . Ankara: Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- EVLİYA ÇELEBİ, (2011) Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- EMECEN, F. M. , (1991)., "Ayasuluk" *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, ss.226-227
- EMECEN, F. M. , (1995). "Saruhanöğulları ve Mevlevîlik."Ekrem Hakkı Ayverdi Hâtıra Kitabı İstanbul: Özal Matbaası.
- GÖLPINARLI, A. (1931). Melamilik ve Melamiler. İstanbul: Devlet Matbaası.
- GÖLPINARLI, A. (2018). Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik. İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayınları
- GÖYÜNÇ, N. (1992). "Sivas Mevlevîhanesi"IX. Vakıf Haftası Kitabı. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- HAYKIRAN, R. K. (2019). XIII ve XVII Yüzyıllar Arasında Aydın'da Tasavvufi Faliyetler. Studies of The Ottoman Domain.
- KAYACAN, B. (2019). Aydın'da Mevlevîlik. Yörük Ali Efe Uluslararası Halk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu (s. 135-158). Aydın: Ekonomi Klubü Aydın.
- KÖKSAL, M. F. (2005). Nigâhî. Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, F. (1991). Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ODUNKIRAN, F. (2020). Mevlevî Tezkiresi: Sefîne-i Neffse-i Mevlevîyân(İnceleme- Metin). İstanbul.

- ÖSEN, S. (2015). Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatında Mevlevîlik (19. yüzyıl). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- SEÇKİN, A. (13-15 Aralık 2007). Türkiye’de Önemli Mevlevîhaneler ve Mevlevîhanelerin Yaşatılmasında Vakıflar Genel Müdürlüğünün Rolü. Dünyada Mevlânâ İzleri (s. 1 45). Konya: SÜ Mevlânâ Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- SÜREYYA, M. (1996). Sicill-i Osmani (Cilt 1). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- SÜREYYA, M. (1996). Sicill-i Osmani (Cilt 2'). İstanbul: Tarih Vakfı Yurdu Yayınları.
- ŞEKER, M. (2006). Anadolu’nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ŞİMŞEK, A. K. (2006). Türkiye Mevlevîhaneleri Fotoğraf Albümü . Konya: T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya.
- TANRIKORUR, B. (2004). Mevlevîyye. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (s. 468 475). Diyanet İslâm Ansiklopedisi.
- TAVUKÇU, O. K. (2005). Dede Ömer Rûşenî Hayatı Eserleri, Edebi Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni. Erzurum: Suna Yayınları.
- TELCİ, C. (2006). Beylikler Devrinin İki Önemli Şehri Ayasuluğ ve Balat’taki Mevlevîhanelerin XVI. Yüzyıldaki Durumu. Uluslararası Mevlânânâ mesnevi Mevlevîhaneler Sempozyumun (19-21 Aralık 2005) (s. 449-460). Manisa: Mevlânâ Araştırma ve Kültür Derneği Maksud Yayınları.
- TELCİ, C. (2010). Ücrâ Yerde ve Deniz Kenârında, İhtiyatlı Mahallede Bir Şehir Ayasuluğ (XV-XVI. Yüzyıllar). İstanbul: Bilnet Matbaacılık Biltur Basım Yayın ve Hizmet A.Ş

EXTENDED ABSTRACT

The Turks' adoption of Islam was a turning point in terms of Islamic and Turkish history. The Turkish States assumed the role of protector of the Islamic world and fulfilled this duty duly. Turkish rulers had architectural works built in the lands under their rule whose fame would go beyond borders. They were instrumental in the training of important Sufis. They enriched the lands under their rule materially and spiritually.

The trust in the Turks during the migrations to Anatolia after the Mongol invasion should not be ignored. The early Seljuk rulers did not disappoint this trust and met the needs of those who came. However, the imprudence of the Seljuk ruler in Anatolia after the Mongol invasion changed the course of everything and Anatolia was subjected to intense Mongol invasion. The people, who had no more strength to endure during the occupation, found a solution in turning to religion. Here, sects such as Halvetilik, Suhrawardilik, Kubrevilik, and Mevlevilik came into play. While the people increased their resistance power thanks to these orders, the administrators gained influence over the people through the orders. The Mevlevi elders who managed this situation well found the opportunity to spread their views to wide geographies in a short time.

The Mongol invasion started to lose its effect after a while. The principalities that took advantage of this situation declared their independence one by one. The Monteshe-Oghulları principality in Western Anatolia was the first principality to emerge from this process. The principality achieved political stability in a short time. This situation attracted the attention of Mev-

lana's successors. Mevlana's caliphs penetrated the Menteşe lands with their visits. Many Menteşe Beys accepted Mevleviism starting from Mesut Bey. This situation was crowned with a Mevlevi lodge built during the reign of Ahmet Bey. Although the records of the principality period are insufficient, it is possible to say that Mevleviism was adopted until the last period of the principality.

We have previously mentioned that the Aydınoğulları Principality met the Mevlevi Order during the period of its founder Mehmet Bey. Similarly, there was communication with the Mevlevi elders during the Umur Bey period. During this period, there is no information recorded about a Mevlevi lodge being built in Birgi, the capital of the principality. This situation has also brought about ideas that the Mevlevi order remained superficial and unorganized during the Aydınoğulları Principality period.

Although the existence of a Mevlevi lodge in Birgi is not known, the existence of a Mevlevi lodge in Ayasuluğ, the second capital of the principality, which is estimated to have been built in the 14th century, has been recorded. We can understand that this Mevlevi lodge belongs to the principality period, just like the Ahmet Bey Mevlevi lodge built during the Menteşe-Oğulları Principality period, since it lost its function shortly after the principality collapsed.

During the Aydınoğulları Principality period, the Tire region was also rich in terms of Mevlevi lodges. However, since the records of that region were limited, it did not stand out as much as other Mevlevi lodges. Munis Armağan, known for his work titled Tire and Tire History Encyclopedia in the State Archives, states that Tire was surrounded by Mevlevi lodges in the 14th and 15th centuries.

When the Aydınoğulları lands came under Ottoman rule, there was no serious change in terms of Mevlevi. After Murat II took over the region, he had the structure known today as Yeşil İmaret Mosque built in Tire as a Mevlevi lodge in a short period of 15 years. It is possible that this move by Murat II was aimed at appeasing the people of the region. In addition, as Evliya Çelebi also stated, since most of the people of the region were Mevlevi, such a structure must have been needed.

The Ottoman State faced the Shia Safavid threat from the reign of Bayezid II. It pursued a policy of supporting Sunni orders against Shiism. Since Mevleviyeh was one of the most influential orders at that time, it was supported by the state. The material and spiritual needs of Mevlevi and Mevlevi lodges were met. They were allowed to spread to as wide a geography as possible. Although the existence of Mevleviyeh was interrupted by the Kadızadeler movement, it regained its power in the 18th and 19th centuries. After the abolition of the dervish lodges and zawiyas in 1925, Mevlevi lodges were closed and the institutions belonging to the orders were terminated.

KIBRIS KALELERİNDE YAŞAM VE KALE GÖREVLİLERİNİN TASARRUF ETTİKLERİ MAAŞ VE TİMAR GELİRLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME (1570-1650)

Nihal BAKIŞCI*

ÖZ

Tarih boyunca eski devirlerden itibaren insanlar kendini, ailesini, yaşadığı alanı, eşyalarını ve yiyeceklerini korumak adına evi olarak gördüğü yerlerin etrafını duvarlarla çevirme gereksinimi duymuşlardır. Bu gereksinim sonucunda ortaya çıkan yapılardan biri de kaleler olmuştur. 16. yüzyıl kale kuşatmalarının sıklıkla yaşandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu bu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu da kale kuşatmalarında önemli başarılarla imza atmıştır. Akdeniz'de önemli bir mevkiye bulunan Kıbrıs, Osmanlı Devleti egemenliği altına girdiğinde adadaki kaleler de zamanla birer Osmanlı kalesi haline gelmiştir. Kale içi ve dışındaki yapılar onarılmış, Osmanlı mimarisi ve kültürel dokusu hızlı bir şekilde işlenmiş ve kalelerdeki yaşama dair her türlü mekânsal, sosyal ve askerî dinamikler hayata geçirilmiştir. Kıbrıs kalelerinde yaşamlarını sürdüren kale görevlileri ise azımsanmayacak nüfusları ile bu resmin en büyük parçalarından biri olmuştur. Kale görevlileri önceleri ulufe alırken kendilerine daha sonra hazinenin yükünü azaltma amacıyla hizmetlerinin karşılığı olarak tımar verilmeye başlanmıştır. Çalışmamızda Kıbrıs adasında bulunan kalelerin kentin içindeki yeri ve toplumun hangi fertlerinin bu yapı ve çevresinde yaşadığı üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu makale, Kıbrıs'taki kale görevlilerinin maaş olarak tasarruf ettiği tımar gelirleri ve günlük ulufe miktarlarını Osmanlı arşiv kaynakları arasında yer alan Tımar Ruznamçe ve Mühimme Defterlerine göre detaylıca inceleyerek kale görevlilerinin geçimleri hakkında bir değerlendirme yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Kaleler, Kale Görevlileri, Maaş, Tımar

AN ASSESSMENT OF LIVING CONDITIONS IN THE CASTLES OF CYPRUS AND THE SALARIES AND TIMAR ALLOCATIONS OF CASTLE PERSONNEL (1570-1650)

ABSTRACT

Throughout history, from ancient times, people have felt the need to protect themselves, their families, the spaces they inhabit, their belongings, and their food. As a result of this need, one of the structures that emerged was the castles. The 16th century was notably marked by frequent sieges. During this century, the Ottoman Empire achieved significant successes in castle sieges. Cyprus, which holds a significant position in the Mediterranean, became part of the Ottoman Empire, and over time, the castles on the island gradually turned into Ottoman castles. The buildings castles were repaired, Ottoman architecture and cultural fabric were rapidly integrated, and all kinds of spatial, social, and military dynamics related to life in the castles were implemented. The castle personnel in Cyprus formed a significant part of this population. Initially, castle personnel received ulufe (a type of salary), but later, in order to reduce the burden on the treasury, they were instead allocated timar as compensation for their services.

This paper will focus on the position of the castles within the cities of Cyprus and will examine which segments of society lived around these structures and their environments. Furthermore, this article aims to provide a detailed examination of the timar revenues and daily ulufe amounts of the castle personnel, based on Ottoman archival sources such as the Tımar Ruznamçe and Mühimme Defterleri. Through this analysis, the paper will assess the livelihood conditions of the castle personnel in detail.

Makale Gönderim Tarihi: 26.02.2025

Yayına Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Arş. Gör., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ÇORUM, ORCID ID: 0000-0001-7825-0972,

E-posta: nihalbakisci@gmail.com

** Bu makale Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı'nda hazırlanmakta olan "Fetihten 18. Yüzyıla Kıbrıs'ta Tımar Sistemi (1570-1700)" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

Keywords: Cyprus, Castles, Castle Personnel, Salaries, Tımar

Giriş

Kökünden koparmak, kazımak anlamındaki kal' kökünden türeyen kalaa kelimesi tırmanılması zor, çıkılamayan bir dağdan kopan büyük kaya parçası veya dağ gibi büyük bulut anlamda olup, dağ başlarına inşa edilen muhkem yapı anlamındaki kal'a (kale) kelimesinin de buradan geldiği belirtilmektedir (Eyice, 2001, s.234). Kale gerek bir memleketi korumak için etrafına ve gerek içine asker konulmak üzere muhtelif yerlerde sağlam ve dayanıklı bir şekilde yapılan etrafı kalın duvarlarla çevrili binalar hakkında kullanılan bir tabirdir (Pakalın, 1993, s.143-144). Kaleler, Orta ve Yeniçağ dönemlerinde orduların karşılaştıkları en büyük engellerdi. Bulunduğu bölgenin topoğrafyasına göre çeşitli şekilde ve boyutlarda inşa edilen kaleler, savunma amacına ek olarak ileri askerî harekâtın da önemli bir merkezidi. Mühimmat, gıda, araç-gereç gibi lojistik faktörlerin ve yedek birliklerinin bulunduğu kaleler, yapılan hücum hareketlerinde son derece mühim bir destek unsuru olarak etkinliğini yüzyıllar boyunca devam ettirmiştir (Eyice, 2001, s.234-235; Kul, 2021, s.70). Osmanlı- Türk mimari terminolojisinde belli bir alana savunma amacıyla yapılmış, üzerinde kuleler ve mazgallar bulunan, yüksek ve kalın duvarlardan meydana gelmiş yapılara, büyüklüklerine bakılmaksızın, genel anlamda kale denilmektedir (Öztürk, 2009, s.35). Kalelerin en temel görevi olası bir düşmanın bölgede yayılmasını engellemek olmasına rağmen bu yapılar içinde sosyal ve ekonomik hayata dair önemli unsurlar da bulunmaktadır.

Akdeniz 14. yüzyıldan 16. yüzyılın dönümüne değin kendi başına bir dünya idi, yani bir dünya ekonomisiydi (Tabak, 2010, s.9). Bundan dolayı söz konusu bu denizin konumu, çevresindeki tüm devlet ve toplumları birbiri ile sıkı ilişki ve iş birliğine mecbur bırakmıştır (Bostan, 2021, s.162). Akdeniz'de önemli bir mevkide yer alan Kıbrıs adası da tarih boyunca çeşitli devletler tarafından ele geçirilmeye çalışılmış ve deniz ticareti için önemli uğrak noktalardan biri olmuştur. Kıbrıs, Osmanlı Devleti için Akdeniz'e açılan kapının bir anahtarı olarak görülmüştür. Kıbrıs'ın fethi adanın konumu sebebiyle Osmanlı Devleti için her zaman gündemde olan ve önemi koruyan bir konu olarak kalmıştır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu nihayetinde 1571 yılında Kıbrıs'ı fethederek 1489'dan beri süren Venedik hakimiyetine son vermiştir (Çiçek, 2022, s.372). Kıbrıs'ın fethi ile ada ve bünyesinde bulunan kalelerin güvenliği de artık Osmanlıların sorumluluğuna girmiştir. Bu doğrultuda adadaki kalelere hızlıca askerî teşkilat yerleştirilmiş, bölge şenlendirilmiş, kaleler onarılmış, kale ve çevresindeki günlük hayatın nizamı için gerekli görülen uygulamalar yürürlüğe girmiştir.

Osmanlı Devleti bir yeri fethettikten hemen sonra ilk olarak o bölgede detaylı nüfus ve arazi sayımı için yapılan tahriri gerçekleştirdi (Öz, 2010, s.425). Tahrir sonucu oluşturulan tahrir defterleri ise, tımar sisteminin altyapısını oluşturan verileri içermektedir. Tımar sistemi en basit tanımı ile geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafların karşılanması için devlet mülkiyetindeki toprakların devlet memurlarına bırakılmasıdır. Tımar 20.000 akçeden az gelirler için kullanılan bir tabirdir. Bu miktarın üstündeki gelirler ise has ve zeamet olarak isimlendirilmiştir (Barkan, 1974, s.287; İnalçık, 2012, s.169). Osmanlı Devleti'nde birçok gruba çeşitli şekillerde ve isimlerde tımarlar verilmekteydi. Tımar verilen en yaygın grup ise sipahilerdi. Yine Osmanlı askerî teşkilatının içinde yer alan yeniçeriler ve kale görevlilerine de tımarlar verilmekteydi (İnalçık, 2012, s.169). Kıbrıs adasının arazileri, yapılan ilk tahrirle birlikte padişah hassı olarak ayrılmıştır. Fetihten sonraki ilk yedi yıl kadar ada gelirleri mukataa olarak düzenlenmiş ve iltizam ya da emanet yoluyla işletilmiştir. 1577 yılından itibaren ise ada

topraklarında dirlik sistemi uygulanarak tımarlar verilmeye başlanmıştır (Dündar, 1998, s.193-195). Kale görevlilerine hizmetleri karşılığında verilen bu tımarlar müstahfız tımarları olarak değerlendirilebilir. Müstahfız tımarları, Osmanlı tımar sistemi çerçevesinde mensubu oldukları kaleleri korumaları ve muhafazasını sağlamaları için görevlendirilen kişilere tahsis edilen özel dirliklerdir (Cin, 2005, s.71).

Kıbrıs'ın yayınlanan ilk yılı bütçesinde, ada hazinesinden ulûfe alan çavuşan, gönüllüyan, müstahfazan, azeban, topçuyan ve cebeciyandan oluşan toplam 2.779 neferin ulûfesi 6.604.593 akçe tutmaktadır. Söz konusu bu maaş giderlerinin toplamı, neredeyse ada gelirlerinin tamamına yakındır. Daha sonraki yıllarda Kıbrıs'a gönderilen 1.000 kadar yeniçerinin ulûfeleri de eklenince Kıbrıs hazinesi açık vermeye başlamıştır. Bundan dolayı ada topraklarının 1577 yılından itibaren yeniçeriler hariç diğer askerî sınıflara tımar verilmesiyle bu açıklık kapatılmaya çalışılmıştır (BOA, Mühimme 31, s.357; Sahillioğlu, 1993, s.32-33; Dündar, 1998, s.156). Böylelikle bu uygulama neticesinde ulûfe alan asker sayısı azaltılarak Kıbrıs hazinesi rahatlatılmıştır (Dündar, 2010, s.1041). Kıbrıs kalelerinde görevli olan askerlerin hizmetleri karşılığında tasarruf ettikleri tımar miktarlarını tespit etme noktasında Tımar Ruznamçe Defterleri ilk kaynağımız olacaktır. Tımar Ruznamçe Defterleri tımar sahipleri ile tımara talip olanlar hakkında geniş biyografik malumatı, kimi zaman kökenlerini, tımar hasıllarını ve askerî faaliyetler gibi bilgileri içermektedir. Bu defterler Osmanlı İmparatorluğu'nda tımar sahibi olan zümreler hakkında güzel bir tablo elde edilmesine olanak sağlamaktadır (Göyünç, 1996, s.127). Tımar Ruznamçe Defterleri iki tahrir arasındaki günlük muamelâtı, yeni tevcih edilen veya boşta kalan tımarları ve bunlarla ilgili kayıtları içermesi bakımından tımar sisteminin en önemli kaynaklarından biri sayılmaktadır. Bu defterler Osmanlı Devleti'nde merkez ya da beylerbeyi arzıyla verilen has, zeamet ve tımar tezkirelerinin kronolojik bir şekilde kayıtlarının bulunması özelliği ile mufassal ve icmâl defterlerinden farklıdır (Howard, 1987, s.41-42).

Osmanlı kaleleri üzerine yapılan birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar daha çok Osmanlı askerî tarihi çerçevesinde gelişmiş ve kaleler savaşın bir sahnesi olarak görülmüştür. Fakat zamanla kalelerin mimarisi, mühimmat envanteri, garnizonların yapısı, kalelerde istihdam edilen askerlerin iâşesi gibi konularda yazılan çalışmalar da artmaya başlamıştır. Gezer'in (Gezer, 2018, s.131-150) kaleler hakkındaki literatürü değerlendirdiği detaylı bir çalışması bulunmaktadır. Bunun dışında Osmanlı kalelerinde görevli kişilerin, aldıkları maaşlar ve kalelerde sürdürdükleri yaşama dair bilgiler içeren çalışmalar da mevcuttur.¹ Kıbrıs özelinde ise çalışmalar, genel olarak kale kuşatmaları, kalelerin onarım/bakımları (Serin, 2016, s. 452-483) ve kale mimarisi bağlamında olmuştur. Recep Dündar (1998, s.141-182), "Kıbrıs Beylerbeyliği" adlı doktora tezinde adada bulunan kale görevlileri ve tasarruf ettikleri tımar gelirleri hakkında incelediği tahrir defterlerden yola çıkarak detaylı bilgiler vermektedir. Yine Mehmet Akif Erdoğan (2008, s.216) "Kıbrıs'ta Osmanlılar" adlı kitabında tahrir defteri verilerine dayanarak kalelerdeki görevlilerden kısaca bahsetmiştir. Bu çalışmalar daha çok Tahrir Defterleri ve Şeriye Sicilleri çerçevesinde şekillenmiştir. Fakat bahsettiğimiz çalışmalar haricinde özellikle Kıbrıs'ın fetihinden hemen sonraki dönemde kalelerde yaşanan süreci gösteren ve İmparatorluk genelinde bulunan kale görevlileri ile Kıbrıs'ta bulunan kale görevlilerinin tasarruf ettikleri maaş ve gelirleri değerlendiren ve karşılaştırma yapan bir çalışma mevcut değildir. Bunun dışında

¹ Söz konusu çalışmalar için bkz. (Nalezen, 2021, s.253-257) (Nalezen, 2022, s.242-266) (Kılıç, 2012, s.87-128) (Avşin Güneş, 2024, s. 381-401) (Baş, 2018, s.151-181) (Türkmenoğlu, 2021, s.30-42)

özellikle tımar tasarruf eden kale görevlilerinin tevcih bilgilerini içeren 16. ve 17. yüzyıllara ait Kıbrıs Tımar Ruznamçe Defterlerinin kullanıldığı bir çalışma da bulunmamaktadır.

Bu noktada şu konuya açıklık getirmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde tımara sahip olanların gelirinin ne kadarının aynı ne kadarının nakdi olduğu hususunda bir standart bulunmamaktadır. Genel olarak kale görevlilerinin de dahil olduğu tımar gelirine sahip kişilerin tasarruf ettikleri tımar hisseleri, bulunduğu bölgeye has vergilendirme koşulları, vergilendirilebilir nüfusun değişimine ve bölgenin zirai verimliliğine göre değişmektedir. Tımar ve zeamet tasarruf edenlerin nakdi gelirlerinde bir yükselme olmasa dahi aynî olarak topladıkları zirai vergilerin satılıp nakde çevrilmesi sırasında enflasyondan dolayı bir artışın söz konusu olma ihtimali yüksektir. Bu durumun gerçekleşme garantisi yoktur ve tam tersi durumlar da yaşanabilir. Gelir sabit olmadığı için savaş, göç, kuraklık gibi etkenler sonucunda toplanan vergiler düşebilir. Ayrıca hayatını tasarruf ettiği tımar gelirine göre idame ettiren bir kişinin gelir ve gider durumunu tek başına bütünüyle ortaya koyan 16. yüzyıl sonrasına ait birincil bir kaynak henüz keşfedilmediği için sadece gelir miktarları hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz (Punar, 2024, s.8).² Bu tür birincil kaynak eksiklikleri, tımar sistemi içindeki bireylerin sosyo-ekonomik durumunu derinlemesine analiz etmeyi zorlaştırır, araştırmacıyı tahmini çıkarımlar yapmaya ve dönemin genel yapısına göre değerlendirme yapmaya mecbur bırakır.

Osmanlı Devleti'nde tımar gelirleri uzun yıllar sabit kalmıştır. Bu kayıtların sürekli olarak güncellenmesi dönemin şartlarına göre pek de kolay değildi. Bundan dolayı tasarruf edilen gelirler sürekli güncellenmek yerine standartlaştırılmış ve böylece idari açıdan da kolaylık sağlanmıştır. Defterlere kaydedilen görünürdeki yazılı değer ile satın alma gücünü yansıtan değer her zaman aynı olmamaktadır. Fakat yine de ulaşabildiğimiz defterlerden elde edilen verilerin sunulması tımar sahiplerinin yıllık gelirleri üzerinden genel olarak ekonomik bir sınıflandırma yapmaya olanak sağlar. Bu durum, Osmanlı taşrasında sosyal hiyerarşinin ve gelir dağılımının anlaşılması açısından çok kıymetlidir. Ayrıca Kıbrıs'taki bir kale görevlisinin geliriyle aynı dönem Anadolu'daki bir görevlinin gelirinin karşılaştırılmasıyla bölgesel farklılıklar anlaşılabilir. Bu çalışmalar sayesinde, bir askerî devlete olan yükümlülüğü ve bu yükümlülüğe karşılık aldığı ekonomik karşılık da tespit edilebilir. Tımar ve Zeamet Ruznamçe ve diğer defterlerin okunup verilerin sistemli hâle getirilmesi hem belge çözümleme pratiği kazandırır hem de gelecekteki çalışmalara metodolojik altyapı sağlayabilir.

Çalışmamız aslında yukarıda da bahsettiğimiz gibi Kıbrıs kalelerinde fetihten sonraki sürece değinerek mevcut olan çalışmalardaki bazı boşlukları doldurmayı ve katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca kale görevlilerinin tasarruf ettikleri maaşlar ve tımar gelirleri hakkında bilgiler vererek hayatlarını nasıl idame ettirebildikleri sorusu cevaplanmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan Tımar Ruznamçe Defterleri ve Mühimme Defterlerindeki verilerden yola çıkarak kale görevlilerinin geçinmek için tasarruf ettikleri gelirler üzerinde durulacaktır. Söz konusu gelir verileri üzerinden kale görevlilerinin ekonomik durumunu, görev türlerine göre değişen gelir dağılımlarını ve farklı kalelerde görev yapan personelin gelir düzeylerini karşılaştırmalı bir şekilde ele alarak, kale görevlilerinin Osmanlı tımar sistemi içerisindeki yeri ve statüsü hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

² Bu konudaki problematikleri anlama ve açıklama hususunda Bünyamin Punar'ın "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Tımar Mutasarrıflarının Standart Gelirleri ve Sefer Harcamaları Hakkında Bazı Bulgular" adlı çalışmasından ziyadesiyle faydalanılmıştır.

Kıbrıs Kaleleri ve Osmanlı Fethinden Sonra Kalelerde Yaşam

Akdeniz'in Sicilya ve Sardinya'dan sonra üçüncü büyük adası olan Kıbrıs, stratejik konum olarak son derece önemli bir mevkide bulunmaktadır. Tarih boyunca adaya hâkim olmak isteyen güçleri buraya çeken asıl unsur ise askerî ve ticarî bakımdan adanın sahip olduğu büyük stratejik değer olmuştur. Osmanlılar, 1570 yılında Kıbrıs'ı fethetmek için harekete geçtiklerinde adanın tamamen ele geçirilmesi 1571 yılının Ağustos ayına kadar sürmüştür (Göger, 2014, s.43). Fetihle birlikte Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına giren Kıbrıs'ta Lefkoşa, Girne, Mağusa, Baf ve Limasol olmak üzere beş adet kalenin varlığı söz konusu idi. Kıbrıs'taki kaleler arasında Lefkoşa ve Mağusa Kaleleri döneminin en güçlü kaleleri arasında yer almaktaydı ve o dönem bu kalelerden muhkem yapılar olarak bahsedilmekteydi (G., A., Başkanlığı, 1986, s.116). Yine Mağusa ve Lefkoşa şehirleri de Venedikliler tarafından yeni tarzda tahkim edilmiş müstahkem kale şehirleridir. Lefkoşa ve Mağusa tahkimatları, tasarım olarak çağın ilerisinde olan prototipler olarak kabul edilmektedir (Ersenal, 2019, s.4). Lefkoşa Kalesi daha çok İtalyan tarzı bir istihkâma sahiptir (Göger, 2014, s.67). Kıbrıs adasının iç kısmında yer alan Lefkoşa şehrinde inşa edilen kalede on bir burç bulunmaktadır. Kale, 1567 -1570 yılları arasında büyük ölçüde, Mimar Savorgnano ve Françesko Barbaro tarafından dönemin top mermilerine ve tahrip araçlarına dayanacak güçte olmasına dikkat edilerek yeniden yapılmıştır (Kıbrısın Fethi (1570-1571), 1986, s.65).

Yapılan araştırmalar neticesinde Mağusa Kalesi'nin, döneminin en kuvvetli kalelerinden biri olduğu kabul edilmektedir. Kaleye bağlı görkemli surlar ve hendekler, bir kare şeklinde Mağusa'yı tümüyle kuşatmaktadır. 1550 yılında Venedikli Mühendis Giovanni Girolomo tarafından eski savunma sistemi yenilenmiş, gerekli onarım ve eklemeler yapılmıştır. Toplamda 13 burcu olan Mağusa kalesinin surlarının yüksekliği 15, genişliği 6-9 metredir. Sur dışındaki içi su dolu derin hendeklerin genişliği ise 11 metre kadardır (Kıbrısın Fethi (1570-1571), 1986, s.76-77). Baf kalesi ise deniz kenarında olup aslında bir Luzinyan kulesi üzerine inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti daha sonra bu kaleyi çok detaylı ve güçlü bir şekilde tamir ettirmiştir. Kaynaklarda Osmanlı idaresinin, Baf Kalesi'nin inşası için epey para harcadığından hatta Baf Kalesi'nin Osmanlılar tarafından yeniden yapıldığından bahsedilmektedir (Erdoğan, 2018, s.1367). Denizin içinde yapılan Baf Kalesi'ne karadan rampalı bir köprü ve bunun üzerine açılan asma köprü ile girilmektedir. Kalenin zemin katının merkezinde üstü kısmen taştan yapılmış tonoz örtülü bir ana mekânı bulunmaktadır. Etrafında ise tutsak hücrelerine bitişik odalar yer almaktadır. Alt katında iki geniş zindanın yer aldığı mahzen bölümü, üst katta ise merdivenler ve tahta bir iskele ile birbirine bağlanan odalar yer almaktadır. Kalenin mescidi de bu katın merkezinde konumlanmaktadır. Kalenin kitabesinde söz konusu kalenin bir hayır eseri olarak ve hisar halkının güvenliğini sağlamak üzere bir dönem Kıbrıs Beylerbeyi de olan Hafız Ahmed Paşa tarafından 1592 yılında yapıldığı bilgisi yer almaktadır (Yıldız, 2002, s.6). Üzerinde barok tarzda süslemeli bir tuğra ve Kale-i Cankurtaran yazılı iki levha olan Limasol Kalesi, enine dikdörtgen planlı cephesiyle sahil şeridi boyunca uzanmaktadır. Kalenin kuzeyinde merdiven kulesine bitişik olarak yer alan kare planlı ve çapraz tonoz örtülü geniş bir ana mekânın yanı sıra, kuzeydoğu yönünde iki sıra halinde düzenlenmiş, oldukça kalın duvarlara sahip on adet hapisane hücresi ile bir merdiven bulunmaktadır. Kale duvarlarının üç metreye kadar geniş olmasının nedeni muhtemelen top saldırılarına karşı alınmış bir savunma önlemidir. Birçok kaynak, kalenin 1568 yılında meydana gelen bir deprem sonucunda ciddi hasar gördüğünü ifade etmektedir (Yıldız, 2002, s.7).

Kaleler yalnızca savaş sahnelerinin yaşandığı bir alan ve yapı olarak değil aynı zamanda sosyal ve ekonomik hayata dair dinamiklerin günlük yaşama yansıdığı yerler olarak da görülmelidir. Cezar (1981, s.10), ticaret merkezlerinin şehirde bulunan kale ya da surun yakınlarında geliştiğini ve insan ulaşımına en uygun veya en kolay yere konumlandırıldığını belirtmektedir. Kalelerin korunaklı yapı özelliğinden faydalanmak amacı ile çarşının kaleye yakın bir konumda inşa edilmesi de kentin kalbi olan bu mekânın güvenliğini sağlamaktadır (Kejanlı, 2010, s.297). Bu doğrultuda Osmanlı kaleleri ve çevresindeki hayat canlı bir resim olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaleler hem şehrin merkezi hem de şehre dair önemli uğrak noktalarının toplandığı yapılara ev sahipliği yapmaktadır.

Osmanlı Devleti Kıbrıs'ı hakimiyeti altına aldıktan hemen sonra adanın şenlendirilmesi için hızlı bir şekilde gerekli aksiyonları almıştır. Bu durum adada bulunan kalelerin imarı hususunda da geçerli olmuştur.³ Osmanlı Arşivinde adadaki kalelerin durumlarıyla ilgili birçok hüküm bulunmaktadır. Arşivde yer alan 26 Ekim 1570 tarihli ve 837 numaralı hükümde Kıbrıs adasında bulunan Baf kalesinin büyük bir şehir olmak için müsait olduğu, kalenin önünde iki tane limanın mevcut olduğu bilgisi geçmektedir. Hükümün devamında ise fetih zamanı hasar görmüş olan kalenin tamir edilmesi istenmiş ve liman ağzına iki adet burç yapılır ve bu yerlere muhafızlar konulur ise kale ve çevresi için çok daha iyi olacağı belirtilmiştir. Kaleye ayrıca bir cami ve bir hamam yapılması gerektiği de eklenmiştir (BOA, Mühimme 14, h.837, s.588). Baf şehrinde yapılacak kalenin resmettirilerek mimari planının masrafına dair Kıbrıs Beylerbeyi ve Defterdarına bilgi verildiğini de görmekteyiz (BOA, Mühimme 23, h.742, s.664). Fethin gerçekleşmesinden hemen sonra Kıbrıs kaleleri için bir mimara ihtiyaç duyulmuş ve 20 akçe ulufe ile bir mimar istenmiştir (BOA, Mühimme 13, h.1633, s.172). Yine Lefkoşa şehrinin fethinin gerçekleşmesinden hemen sonra kale içinde bulunan Büyük Kilise cami olmuş ve mütevelliliği ise 40 akçe ile Abdulgaffar adlı kişiye verilmiştir (BOA, Mühimme 8, h.1454, s.128). Fethedilen yerlerdeki kiliselerin camiye dönüştürülmesi hem bir gayrimüslim bölgesini fethetmenin sembolü olması hem de toplumsal nizamın yeniden düzenlenmesi açısından önemlidir. Bu nedenle kalelerde bulunan kiliseler hızla camiye dönüştürülmüş ve gerekli görevlilerin ataması yapılmıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti Kıbrıs'taki kalelere hem kültürel hem de dini motiflerini tek tek işleyerek bu kaleleri birer Osmanlı yapılarına dönüştürmüştür.

Savaşın ve kale kuşatmalarının getirmiş olduğu tahribatlar neticesinde özellikle Lefkoşa ve Mağusa kalelerinin etrafında olan köyler harap olmuştur. Bu doğrultuda Lefkoşa'ya yapılan camiye su getirmek gerektiği ve köye kadar gelen suyun camiye getirilmesi ve bölgedekilerin mağdur olmaması için ihtiyaçların karşılanması istenmiştir (BOA, Mühimme 19, h.291, s.198). Mağusa Kalesi'nin tamiri için ise Konya, Lârende, Niğde ve İçel sancaklarından yeterli sayıda duvarcı ve marangoz gönderilmesi istenmiş ayrıca Kıbrıs'a yerleşmek üzere gidecek olanlara da zorluk çıkarılmaması emredilmiştir (BOA, Mühimme 12, h.804, s.408). 1579 tarihli hükme göre Lefkoşa ve Baf kalelerinin tamirine hisar erleri yeterli olmadığı için Sis ve Tarsus beylerinin askerleri ile yardıma gelmesi emrolunmuş baharda söz konusu askerlerin gelip kaleleri tamir etme hususunda yardım etmesi istenmiştir (BOA, Mühimme 36, h.294-295, s.141). Baf kalesinin inşa edilmesi sırasında hayatını kaybeden Kıbrıs Beylerbeyi Ahmed Bey'in kale tamirinde görevlendirdiği ırgat, yeniçeri usta ve reayayı aynı şekilde Baf Sancakbeyinin de çalıştırması ve kalenin tamamlanması önemle belirtilmiştir (BOA, Mühimme 40, h.707, s.307). Baf

³ Bu konu hakkında 12 numaralı Mühimme Defterinde birçok kayıt bulunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (1993). Divan-ı Hümayun sicilleri serisi: 12 numaralı Mühimme Defteri Özet ve Transkripsiyon. Ankara.

kalesini tamir etmek şartıyla Baf sancağının Mehmed Bey'e verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, Mühimme 50, h.1021, s.142). Kalelerin tamiri, kalelerin yaşanılır birer yapı haline getirilmesi ve düşman saldırılarından korunması için merkez, devletin tüm teşkilat birimleri ve halk el birliği ile çalışmıştır. Yine fetihle birlikte Kıbrıs'taki kalelerde hızlı bir şekilde askerî teşkilatın kurulmasına dair adımlar atılmış ve kalelerdeki asayiş muhafaza etmekle görevli kişilerin atamaları yapılmıştır. Tüm bu belgeler ve hükümler Osmanlı Devleti'nin koordineli bir şekilde kale ve çevresindeki nizamı, ekonomik, sosyal ve askerî teşkilat düzenini sağlamak istediğini göstermektedir.

Kıbrıs'taki kaleler ve çevresinde; beylerbeyi, kadı, defterdar, yeniçeri ağası ve kalelerin korunması için görevli olan askerler dışında toplumun birçok kesiminden gruplar da yaşamaktaydı.⁴ Bu durum kimi zaman istenmeyen durumlara sebep olabilmekteydi. Bu nedenle kalelerde olası bir tehlikeyi engellemek için Osmanlı Devleti bazı yaptırımlar uygulamıştır. Örneğin Lefkoşa Kalesi'nde ikamet eden Müslüman halk nüfusu toplam bin kişi kadar iken Hristiyan sayısı çok daha fazla idi; bunun arz edebileceği tehlike düşünülerek sanat ehli olanlar hariç diğer Hristiyanların kale dışındaki varoшта ikamet etmeleri istenmiştir. Fakat aynı zamanda bu kişilerin kaledeki mülklerini hemen satmaları için zorlanmamaları ve diledikleri kimselere satılmasına müdahale edilmemesi de emredilmiştir (BOA, Mühimme 18, h.277, s.129). Kale ve çevresinde oluşan etrafı bir tahkimatla sarılmış kale-kentlerinde şehir surlarının dışında ona yakın bazı yerleşimlerin ve yapıların olduğu alanlar bulunmaktadır ve bu alanlara varoş denilmektedir (Göger, 2014, s.63-64). Söz konusu bu varoş bölgesinde bulunan yapı ve ağaçların kale duvarlarına bitişik olmamasına her zaman dikkat edilmektedir. Böylelikle hem surlara zarar verilmesi hem de bir saldırı esnasında düşmanın bu alanları bir metris gibi kullanmasına engel olmaya çalışılmıştır. Mühimme Defterinde yer alan 12 Haziran 1571 tarihli hükme göre Girne Kalesi'nin önündeki evlerin düşmanın metris gibi kullanabilmeleri açısından tehlikeye sebep olduğu ve bu sebeple söz konusu bu evlerin ve kaleyi tehlikeye sokacak diğer yapıların yıkılması istenmiştir (BOA, Mühimme 18, h.185, s.85). Kale ve çevresinde gelişen sosyal hayatın nizamı ve kale muhafazası için Osmanlı Devleti'nin her ayrıntıyı düşündüğünü ve bu düzeni bozacak her türlü olumsuzluklara hızla müdahale ettiğini görmekteyiz.

Kıbrıs adasını ve kalelerini korumakla görevli olan askerî teşkilat içinde yer alan yeniçerilerin kaleler içindeki ikamet durumu kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Kıbrıs'ta bulunan yeniçeriler için oda yapıp bunların toplu şekilde bir yerde bulunmaları sakıncalı görüldüğü için 200 adet atının Limasol ve Baf kalelerine gönderilmesi istenmiştir. Yine Mağusa ve Lefkoşa kalelerinde bulunan 50 adet neferin de söz konusu bu kalelere gönderilmesi münasip görülmüştür (BOA, Mühimme 33, h.208, s.154). İstedikleri odalar yapıldığı halde sükûnet göstermeyen, kız ve oğlanlara musallat olup sorun çıkarmaya devam eden Kıbrıs yeniçerileri adadaki kalelere dağıtılmıştır (BOA, Mühimme 33, h.488, s.268). Böylelikle askerî grubun hem adada hem de kalelerde sorun çıkarıp toplumu huzursuz etmesi ve isyan etmesi gibi durumların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nde, kalelerde görevli olan askerler eğer varsa aileleriyle birlikte kale içerisinde yaşamaktaydı. Kıbrıs'ta da kale görevlilerin kalelerde yaşaması istenmiş ve görevlilerin kale dışına çıkması pek hoş karşılanmamıştır. Nitekim kaleleri korumakla görevli neferlerin kale dışında kalmaları ve ikamet etmelerine olanak sağlanmaması ve üç ayda bir yoklama yapılması emredilmiştir (BOA, Mühimme 19, h.288, s.186). Kıbrıs

⁴ BOA, Mühimme 13, hüküm 1127 (Lefkoşa'da Ayasofya Mütevellisi Abdülkadir'e gönderilen hükümde: Beylerbeyi ve kadı ve hazine defterdarı oturmak için kale derununda münasip üç ev tedarik etmesi ve kiralarını tayin edip deftere kaydetmesi ve her ay kiralarını miri namına tahsil etmesi ve tamiratın vakıf tarafından yapılması istenmiştir.)

adasında bulunan kale sakinlerinin arasında çok ilginç grupların yer aldığını da görmekteyiz. Miladi 20 Ağustos 1577 tarihli Kıbrıs Beylerbeyliğine gönderilen hükümde Safed şehrinde Kıbrıs'a gönderilen 500 hane Yahudi'nin kadırgalarla birlikte adaya geçirilmesi ve münasip bir kalede iskân ettirilmesi istenmiştir (BOA, Mühimme 31, h.412, s.184). Kıbrıs'ta bulunan kaleler tüccarların uğrak noktaları olmuş kimi zaman satmak için getirdikleri mallar vefat ya da başka sebeplerden dolayı kalelerde uzun süre muhafaza edilmiştir (KSŞ, 4.Defter, h.341 s.144). Kıbrıs kalelerinde ayrıca sürgün cezası için gönderilen kişiler de ikamet etmiştir. Örneğin, 1634 tarihinde görevinden azledilen İstanbul Kadısı Abdülaziz, Kıbrıs'a sürgün edilmiş ve Lefkoşa Kalesi'nde hapsedilmiştir (KSŞ, 4.Defter, h.561 s.246). Görüldüğü üzere Kıbrıs'taki kaleler adanın korunmasına yardımcı olan birer yapı olmalarının dışında aslında ticaret, alışveriş, konaklama ve kimi zaman suçluların cezalarını çektikleri canlı yapılar olarak da karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu yapıların içindeki su kaynakları, erzak depoları, silahhaneler ve ibadet alanları gibi unsurlar bizlere kalelerin hem askerî hem de günlük yaşam açısından yapılandırılmış olduğunu göstermektedir.

Kıbrıs Kalelerindeki Görevliler ve Gelirleri

Kıbrıs kaleleri sadece askerî bir yapı olmasının ötesinde Osmanlı İmparatorluğundaki diğer kalelerde olduğu gibi aynı zamanda ekonomik ve sosyal bir sistemin parçasıydı. Kale ve çevresinde yaşayan ve kalelerde görevli olan askerî zümre ise kaleyi korumak ve asayiş sağlamla mükellefti. Kıbrıs adasındaki kalelerin hepsinde kale sorumlusu bir dizdar, yeniçeriler, gönüllüler, müstahfızlar, azaplar, cebeciler ve topçular bulunmaktadır (Dündar, 1998, s.141-142). Tahrir Defterleri dışında⁵ incelediğimiz Ruznamçe Defterlerinde ve Mühimme Defterlerinde de bu beş kale ve içinde bulunan görevlilerden bahsedilmektedir.⁶ Kıbrıs'taki kale görevlileri geçinmek için önceleri ulufe (üç ayda bir verilen maaş) alıyorken 1577 yılında hizmetleri karşılığı kendilerine maaş karşılığı olarak tımarlar verilmiştir (BOA, Mühimme 31, h.793, s.357).

Bir kalenin en üst düzey yöneticisi olarak adlandırılan dizdar, kale ile ilgili işlerden sorumlu olan ve kale erlerinin kumandanı konumundaki kişidir. Dizdar, diğer bir adıyla kale muhafızı, emri altında kapı halkı denilen kendi askerlerine sahiptir. Kale ağası olarak bilinen dizdarların, genel olarak bulundukları kalelerde ikameti zorunlu idi. Kanunnamelerdeki tariflere göre dizdarlar kalenin cebe, top, tüfek gibi sair her türlü harp aletinin muhafazasından ve tahkimatından sorumlu tutularak daimî hizmetli olarak görevlendirilirdi (Engin, 2022, s.210). Dizdarların tımar gelirleri, kalenin stratejik konumuna ve sahip olduğu askerî gücün fazlalığına göre değişirdi. Dizdarlar, beylerbeyi, sancakbeyi ve kadının denetimi altındadır ve görevleri gereği onlara karşı sorumlulukları bulunmaktadır. Herhangi bir başarısızlığı ya da görevini kötüye kullanması durumunda bu kişilerin arzı ile azledilebilirlerdi (Ergenç, 1995, s.79). Kıbrıs adasında ve kalelerinde görevli olan dizdarlar kale içindeki düzenden, top, barut ve silah mühimmatı ile ilgili tedarik sürecinden ve bunların korunmasından sorumlu idi (BOA, Mühimme 37, h.2655, s.223). Adada bulunan dizdarlar kalelerin muhafazası ve korunması, kale içinde

⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, 64,779 ve 292 Numaralı Tahrir Defterleri

⁶ Kıbrıs adası toprakları fetihten sonra hassa-i hümayuna ayrılmıştı fakat ilk dönemlerde tımara verilmemiş, 1577 yılından itibaren tımar vermeye başlanmıştır. Bazı çalışmalarda, Kıbrıs'taki tımarlı sipahilerin varlığına dair ilk bilgilerin 1603 tarihine ait olduğu belirtilmektedir. İncelediğimiz Ruznamçe Defterlerinde yer alan hüküm kayıtlarında ise 1581 tarihinden itibaren sipahi kelimesinin belgelerde geçtiğini ve bu kişilere tımar tevcih edildiğini görmekteyiz. Bu konuyu doktora tezimizde ayrıntılı olarak ele aldığımız için bu makalede "sipahiler" e ayrıca değinilmeyecektir.

bulunan sorumluluğu altındaki görevlilerin nizamı ve zaptı konularında kale komutanı derecesine sahip idiler. Kıbrıs'taki kalelerde görevli olan dizdarlar, doğrudan kendilerine merkezden hüküm gelebilecek derecede yetkili idiler (BOA, Mühimme 88, s.94; Dünder, 1998, s.142). Kıbrıs'taki dizdarların görevli oldukları kale içinde ikamet etmesi şart idi. Ayrıca çoğunlukla gösterdikleri yarar ve hizmete göre dizdar olarak seçilmekteydiler.⁷

Kıbrıs'taki dizdarların fetihle birlikte maaş olarak ulufe almaya başladıklarını fakat daha sonra kendilerine tımar tasarruf etme hakkı verildiğini bilmekteyiz (BOA, Mühimme 31, s.357; Sahillioğlu, 1993, s.32-33; Dünder, 1998, s.156). Kıbrıs kalelerindeki bütün dizdarların mevâciblerini bilmemekle birlikte Osmanlı Arşivi'nde bazı dizdarların yevmîyeleri hakkında bilgiler veren hükümlere rastlamaktayız. Arşivde yer alan 13 numaralı Mühimme defterindeki 23 Haziran 1571 tarihli hükme göre Kıbrıs'ta Girne Kalesi dizdarı olan Ahmed'in yerine sekban bölükbaşlarından İzvornikli İsmail otuz akçe yevmîye ile Girne dizdarı tayin olmuştur (BOA, Mühimme 13, h.1344, s.186). Yine Kıbrıs Beylerbeyine gönderilen 15 Kasım 1571 tarihli başka bir hükümde Limasol Kalesi ve mahalının muhafazası için hassa reislerinden Ahmed'in yüz bin akçe salyane ile kaptan tayin edildiği ve elli nefer azap ve elli nefer hisar eri ve Baf gönüllülerinden yirmi nefer atlı yazıldığı ve bu kişilere yirmişer akçe ile dizdar ve azap ağası tayin edilmiş olduğunu görmekteyiz (BOA, Mühimme 16, h.611, s.346). 1594 tarihli bir hükme göre ise Mağusa Kalesi dizdarı Abdulkadir 40 akçe yevmîye tasarruf etmektedir (Dünder, 1998, s.143). Bu arşiv kayıtları neticesinde yukarıda belirtilen tarih aralığı göz önünde alındığında dizdarların maaşlarında zamanla belirli bir oranda artış olmuştur. 1571 yılında Girne dizdarı 30 akçe yevmîye alırken aynı yıl Limasol Kalesi dizdarı 20 akçe yevmîye almaktadır. Bu ücretlere bakarak dizdarların derece itibarıyla aynı olmadıklarını ve kalelerin büyüklüğü ile sahip oldukları askerî gücün fazlalığına göre maaşlarının belirlendiğini söyleyebiliriz. Bu farklılık aslında sadece dizdarlar için değil Kıbrıs'ta bulunan tüm kale görevlileri için geçerli olmuştur. Kale görevlilerinin maaş miktarları, görevlinin rütbesine, hizmet süresine, bulunduğu kalenin önemi ve stratejik konumuna göre değişiklik göstermektedir.

17. yüzyılın ortalarına doğru, 1635 tarihinde Lefkoşa Kalesi dizdarlığına kale müstahfızlarından yevmî 80 akçe ulûfeyle Süleyman tayin edilmiştir (KŞŞ, 4.Defter, h.543 s.243; Dünder, 1998, s.143). 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başında Ege'deki Osmanlı kalelerinde görevli olan dizdarların yevmîye miktarı kalelerin stratejik konumu ve büyüklüğüne göre 8 akçe (Leryos Kalesi Dizdarı) ile 70 akçe (Rodos Kalesi Dizdarı) arasında değişmekteydi (Nalezen, 2021a, s.349). Bu doğrultuda Kıbrıs'ta Lefkoşa dizdarının almış olduğu günlük akçe miktarı Rodos kalesindeki bir dizdara oranla daha fazladır. 1609-1611 yıllarına ait mevâcib defterlerinde yazılan Van Kalesi'nin 6 dizdarından 1'inin yevmîyesi 100 akçe; 1'inin 18 akçe; diğer 4'ünün ise 14 akçedir (Kılıç, 2012, s.102). 1571 tarihli bir hükümde Ahlat Kalesi dizdarına 15 akçe yevmîye verildiği bilgisi geçmektedir (BOA, Mühimme 15, h.894, s.103). Tıмышvar Kalesi dizdarı ise 1686 yılında 35 akçe yevmîye almaktadır (Engin, 2022, s.216). Ulaşabildiğimiz verilere dayanarak, 1570-1600 yılları arasında Kıbrıs'taki dizdarların yevmîyeleri ortalama 30-40 akçe ve 1635 tarihinde ise 80 akçe olarak kabul edildiğinde aldıkları maaş miktarlarından yola çıkarak Kıbrıs kalelerindeki dizdarların gelir seviyesinin daha yüksek olduğu söyleyebiliriz. Kalelerde görevli olan dizdarların aldıkları yevmîye miktarları görüldüğü üzere imparatorluk sınırları içerisinde farklılık göstermektedir. Dizdarların yevmîyelerindeki bu değişkenlik kuvvetle muhtemel

⁷ KŞŞ, 2.Defter, sayfa 60, hüküm 112: Hicri 15 Rebiyülevvel 1016 (1607) tarihli hükümde vefat eden Lefkoşa Dizdarı Pervane Ağa'nın yerine Müftü Sadeddin Efendi'nin kethüdası Mahmud Bey'in kethüdalık görevinde iken gösterdiği yarar ve hizmetten dolayı bu göreve layık olduğunu ve tayin edildiğini görmekteyiz.

kalenin stratejik önemi ve büyüklüğü, savaşlar ve isyanlar gibi durumlar ve bulundukları tehlike ihtimallerinin derecelerine göre belirlenmektedir. İncelediğimiz Ruznamçe Defterlerinde dizdarların 1580-1650 yılları arasında gelir olarak tımar tasarruf ettiklerine dair herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Ancak daha geç tarihli Ruznamçe Defterlerinde bu kayıtlara rastlamak ihtimal dahilindedir. Fakat 1642 olarak tarihlendirilen tahrir defterindeki verilere göre sadece Limasol Kalesi dizdarının 13.300 akçelik bir tımar tasarruf ettiği bilinmektedir (Dündar, 1998, s.144). Dizdarların bazı zamanlarda görevini kötüye kullandığını ya da suistimal ettiğini ve kale görevlilerinin bu durumdan şikayetçi olduklarını arşivdeki kayıtlardan bilmekteyiz. 1631 tarihli hükme göre Lefkoşa Kalesi'nin Dizdarı Çaker, aynı zamanda Meserya'daki miri köylerin mültezimi olduğu için uzun süre kaleye uğramıyor, görevinde gevşek davranıyor ve kalede bulunan görevlilere zulmediyordu. Bundan dolayı kale müstahfızları ve bölükbaşılar tarafından şikâyet edilen dizdarın teftiş edilip eğer hakkındaki iddialar doğru ise üzerinde bulunan hakların alınıp sahiplerine verildikten sonra dizdarlıktan azledilmesi emredilmiştir (BOA, Mühimme 85, h.187, s.77). Verilen bu bilgiye göre bazı dizdarların kaledeki görevleri dışında başka işlerle de meşgul olduğu ve gelir sağladığını görmekteyiz.

Görevli Olduğu Kale	1571	1594	1635	1642
Girne	Yevmî 30 akçeden: 10.620 akçe			
Limasol	Yevmî 20 akçeden: 7.080 akçe			Yıllık tımar geliri 13.300 akçe
Mağusa		Yevmî 40 akçeden: 14.160 akçe		
Lefkoşa			Yevmî 80 akçeden: 28.320 akçe	

Tablo.1. Kıbrıs'taki Dizdarların Yıllara Göre Gelir Miktarları

Osmanlı askerî teşkilatı içerisinde önemli bir yeri olan Yeniçeri Ocağı disiplinli, düzenli, daimî, maaşlı bir ordunun karşılığı demektir. Seferde veya kale nöbetinde olmadıkları zaman kışlarında kalmaya devam ederler ve üç ayda bir ulufe adı verilen maaşlarını almaktaydılar (Beydilli, 2013, s.453). I. Murad devrinde kurulan Yeniçeri Ocağı askerlerinin görevleri ise savaş zamanı silahları ile çarpışmalara katılmakla birlikte padişahı ve otağ-ı hümayûnu korumaktır. Yeniçeriler barış zamanında ise şehrin ve kalelerin asayiş ve düzeni için hizmet etmekteydiler (Uzunçarşılı, 1988, s.5-321-325-363). Kıbrıs'ın fethiyle birlikte Lala Mustafa Paşa tarafından oluşturulan askerî teşkilat içerisinde yeniçeriler önemli bir yer tutmaktaydı. Yeniçerilerin sayısı tam olarak tespit edilemese de toplamda 1000 civarı oldukları tahmin edilmektedir. Kıbrıs adasına gönderilen söz konusu bu yeniçeriler aslında daha çok kalelerin muhafazasında görev

almışlardır. Recep Dünder çalışmasında, 1599 yılında 1003 kişi olan yeniçerilerin 37'sinin görevli zabıt, 308'inin süvari ve 668'inin piyade olduğundan bahsetmektedir. Süvarilerin tamamının günlük 7 akçe yevmiye alırken piyadelerin yevmiyelerinin ise kıdemlerine göre 3 ila 5 akçe arasında değişmekte olduğunu belirtmektedir (Dünder, 1998, s.150). 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarında kalelerde oturan yeniçeri ağaları ise günlük 100 akçe almaktaydılar (Dünder, 1998, s.154).

Yukarıda da belirtildiği üzere, Kıbrıs'ın fethiyle birlikte adada bulunan ve kaleleri korumakla görevli olan kişiler önceleri ulufe alırken daha sonra tımar tasarruf etmeye başlamışlardır. Aslında 1577 tarihli hükümde yeniçeriler hariç diğer kale görevlilerine hazinenin yükünü azaltma amacı ile tımar verilmeye başlanmıştır (BOA, Mühimme 31, s.357; Sahillioğlu, 1993, s.32-33; Dünder, 1998, s.156). Fakat çok geçmeden hemen sonraki yıllarda, diğer yerlerde olduğu gibi Kıbrıs'ta da maaş karşılığı olarak yeniçerilere de tımar verildiğini görmekteyiz (BOA, Mühimme 36, s.102; Dünder, 1998, s.163). Arşivde 61 numaralı Tımar Ruznamçe Defteri olarak kaydedilen deftere göre 1580-1582 yılları arasında Kıbrıs'ta 19 yeniçeriye tımar tevcih edildiğini görmekteyiz. Bu kişilere ait bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tımarın Verildiği Nahiye	Tımar Verilen Yeniçeri	Önceden Aldığı Ulufe Miktarı ve Bölük Bilgileri	Hasıl Olan Tımar Geliri Toplamı	Tevcih Edilen Tımar Miktarı
Mazoto	Abdurrahman Oğlu Makbul	2. Ağa Bölüğü / Süvari / Yevmî 7 Akçe Ulûfe	13.332 akçe	7.000 akçe
Mazoto	Abdullah Oğlu Mehmed	7. Ağa Bölüğü / Yevmî 3 Akçe Ulûfe	13.332 akçe	5.299 akçe
Mesarya	Mehmed Oğlu Ahmed	2. Ağa Bölüğü / Yevmî 3 Akçe Ulûfe	39.996 akçe	5.000 akçe
Pendaya	Alasonyalı Yunus	9. Bölük / Yevmî Beş Akçe Ulûfe	6.666 akçe	5.000 akçe
Baf	Abdullah Oğlu Mustafa	3. Cemaat /Yevmî 3,5 Akçe Ulufe	6.666 akçe	5.299 akçe
Gilan	Budun'lu Yusuf	2. Bölük / Yevmî 4 Akçe Ulûfe	19.998 akçe	5.000 akçe
Mazoto	Mustafa Oğlu Mehmed	8. Cemaat /Yevmî 3 Akçe Ulufe	39.996 akçe	5.000 akçe

Evdim	Ayas oğlu Mehmed	4. Cemaat /Yevmî 3 Akçe Ulufe	31.330 akçe	5.000 akçe
Baf	Mehmed Oğlu Hasan	8. Cemaat /Yevmî 3 Akçe Ulufe	19.998 akçe	5.299 akçe
Baf	Hasan Oğlu İsmail	Evvelki Bölük/ Yevmî 3 Akçe Ulufe	34.662 akçe	5.299 akçe
Hırsofu	Sefer Oğlu Mustafa	13. Ağa Bölüğü / Yevmî 3 Akçe Ulûfe	20.364 akçe	5.000 akçe
Limasol	Abdullah Oğlu Mukbil	2. Ağa Bölüğü / Süvari / Yevmî 7 Akçe Ulûfe	13.998 akçe	6299 akçe
Mesarya	Abdullah Oğlu Ali	2. Bölük / Süvari/ Yevmî 7 Akçe Ulûfe	47.994 akçe	6299 akçe
Mesarya	Ereğlili Hasan	Evvelki Bölük/ Süvari/ Yevmî 7 Akçe Ulufe	39.996 akçe	6299 akçe
Evdim	Abdullah Oğlu Rıdvan	11. Cemaat/ Süvari/ Yevmî 7 Akçe Ulufe	19.998 akçe	6000 akçe
Mazoto	Osman Oğlu Ahmed	9. Bölük / Yevmî 3 Akçe Ulûfe	67.333 akçe	5299 akçe
Gilan	Abdullah Oğlu Mehmed	4. Cemaat / Süvari/ Yevmî 7 Akçe Ulufe	19.998 akçe	6299 akçe
Evdim	Abdullah Oğlu Ali	1. Ağa Bölüğü / Yevmî 3 Akçe Ulûfe	20.664 akçe	5000 akçe

Tablo.2 61 Numaralı (1580) Tımar Ruznamçe Defterine göre Tımar Verilen Yeniçeri Listesi

Defterde yer alan hüküm kayıtlarında *“mâl-ı mîrîde ve kal’a ta’mîrinden hizmet etmiştir deyü”, “Lefkoşa kal’ası ta’mîrinde hizmetde bulunmuştur deyü”, “mîri sekiz atla Âsitâne-i sa’ade-time bile gelip hizmetde bulunmuştur deyü”* ifadeleri ile detaylı bir şekilde öncelikli olarak

devlete hizmet ve yararlılık gösteren kişilere tımar verildiğini görmekteyiz. 61 numaralı Tımar Ruznamçe Defterinde bir yeniçeri kethüdasına zeamet verildiğine dair bir kayıt da bulunmaktadır. Buna göre Pendaya nahiyesinde 25.000 akçe zeameti olan Süleyman vefat etmiştir ve zeameti boşa kalmıştır. Kıbrıs yeniçerilerine 35 akçe ulufe ile kethüda olan Arapgirli Mahmud'a hem Lefkoşa kalesinin tamirinde hizmet göstermesi hem de yoldaşlık etmesi sebebiyle 15.000 akçe zeamet tevcih edilmiştir. Mahmud, vefat eden Süleyman'ın zeameti ile (25.000 akçe) toplamda 40.000 akçe zeametın sahibi olmuştur. 1580 ve 1582 yılları arasını düşündüğümüzde 61 numaralı Tımar Ruznamçe Defterinde Kıbrıs'ın çeşitli kalelerinde yaşayan ve görevli olan yeniçerilerin hayatlarını idame ettirebilmeleri için aldıkları maaş ve gelirlere dair bir resim görebiliyoruz. Buna göre yeniçerilerin tasarruf ettikleri tımar miktarları 5000 akçe ile 7000 akçe arasında değişmektedir. Söz konusu bu tarihlerde günlük en fazla 7 akçe alan yeniçerilerin günlük yevmiye miktarlarını baz alarak hesapladığımızda (7*354 hesabı ile) yıllık gelirleri 3000 akçeyi geçmiyordu. Yeniçerilerin tımar tasarruf etmeye başladıklarında yıllık gelir miktarlarında artış olduğu açıktır. Biraz daha ileri bir tarih olan 1594 tarihinde ise Kıbrıs yeniçerilerinin onuncu bölük başı olan yevmî dokuz akçe ulûfeye mutasarrıf olan Abdi oğlu Mehmed'e 8299 akçelik tımar tevcih edilmiştir (BOA, DFE.RZ.d.160, s.40). Bu kişi bölükbaşı olduğu için tasarruf ettiği tımar miktarı normal yeniçerilere ve süvarilere göre biraz daha fazladır. 1601 tarihli Ruznamçe Defterinde yer alan kayda göre ise Kıbrıs yeniçerilerinden beşinci cemaatte yevmî yedi akçe ulûfeye mutasarrıf olan süvarilerden Abdullah oğlu Yusuf için 6.000 akçe tımar tevcih edilmiştir (BOA, DFE.RZ.d.241, s.24). 1580 yılında yeniçeri süvarisi 6000 akçe tımar tasarruf ederken, 1601 tarihinde de süvari sınıfından kimseler 6000 akçe tımar tasarruf etmektedir. Bu kayıtlardan yola çıkarak 20 yıl sonrasında da yeniçeri sınıfının maaş olarak tasarruf ettiği nominal tımar miktarlarında herhangi bir artış görülmemektedir. 1580 tarihli Ruznamçe Defterinde kayıtlı olan hükme göre ise Kıbrıs yaya başlarından üçüncü cemaatte yevmî 18 akçe ulûfesi olan Abdullah oğlu Pervaneye 26.694 akçelik zeamet gelirinden 20.000 akçelik zeamet tevcih edilirken 1598 tarihli Ruznamçe kaydında ise Kıbrıs yeniçerilerinin dördüncü cemaatinde yevmî 18 akçe ulûfe ile yayabaşı olan Mehmed oğlu Ali için 72.000 akçelik zeamet hasılından yine 20.000 akçelik zeamet tevcih edildiğini görmekteyiz (BOA, DFE.RZ.d.61, s.81; BOA, DFE.RZ.d.241, s.18). Bu iki kayıt arasındaki 18 yıllık bir zaman farkına rağmen önceden aldıkları günlük yevmiye miktarları 18 akçe olarak kaydedilmiş ve daha sonrasında tasarruf ettikleri zeamet gelirleri de miktar olarak aynı kalmıştır. Kale görevlilerine hizmetleri karşılığı verilen gelir miktarları defterlere ortalama sabit bir miktar olarak yazılmıştır. Osmanlı kayıtlarındaki resmi yıllık gelirlerin nominal değer olarak yazılması kalelerdeki kişilerin görevini, yükümlülüğünü ve statüsünü belirlemeye yardımcı olmakla birlikte pratikte elde edilen reel gelirlerin de farklı olabileceği ihtimali unutulmamalıdır.

Kıbrıs adasının ilk yıl bütçesinde 2.779 askere 6.604.593 akçe maaş ödenmiştir. Ödenen bu maaş miktarının adanın toplam gelirinine yakın bir miktarda olması ilginçtir. Bu durum sonucunda 1577 yılında yeniçeriler haricinde maaş verilen diğer kale görevlilerine, maaş yerine tımar alanları tahsis edilerek ada hazinesi üzerindeki yük hafifletilmeye çalışılmıştır (Arslanboğa vd. 2014, s.22). Yine aynı sebepten ötürü 61 numaralı Tımar Ruznamçe Defterine göre 1580 yılından itibaren yeniçerilere de tımar gelirlerinin tahsis edildiğini tespit edebilmekteyiz. Dolayısıyla önceleri tımandan muaf tutulan yeniçerilere çok geçmeden tımar tasarruf etme hakkı verilmiştir. Fakat yayınlanan Kıbrıs bütçe çalışmaları, adada bulunan yeniçerilerin bir kısmının tımar tasarruf ederken büyük bir kısmının da ulufe almaya devam ettiğini göstermektedir (Arıcı vd. 2017, s.104).

Kalelerde görevli olan diğer askerî zümre ise müstahfızlardır. Müstahfız kelimesi, “koruyan, muhafaza eden” anlamlarına gelmektedir. Osmanlı Devleti’nin askerî teşkilâtında ülke içinde ve sınırlardaki bütün kalelerde muhafaza ve savunma hizmetinde vazifeli askerî gruplar mevcuttu. Bunlar kalelerin ehemmiyetine göre bölükler halinde teşkilatlanmıştı. Bu kişilerin maaşları hazineden karşılanıyor ya da tımar verilerek geçimlerini sağlamalarına olanak veriliyordu (DİA, 2006, s.109-110). Osmanlı vesikalarında müstahfız ve hisar eri sözcükleri eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Müstahfızları hafif piyade sınıfına koymakla birlikte müstahfızların köken itibarıyla hangi sınıfa mensup oldukları konusunda farklı görüşler ileri sürülmektedir. Müstahfızların yeniçeri kökenli olduklarını ifade eden görüşler dışında tımar tasarruf eden kale muhafızları olduğu da belirtilmektedir (Kılıç, 2012, s.114).⁸

Kıbrıs adasında bulunan müstahfızlar dizdarların yönetimi altında bölükler şeklinde teşkilatlanmışlardır (Dündar, 1998, s.171). 1572 yılı Kıbrıs’ın ilk bütçesinde yer alan mevacic kayıtlarına göre Lefkoşa Kalesinde 309, Mağusa Kalesinde 409, Baf Kalesinde 102, Girne Kalesinde 107 ve Limasol Kalesinde 52 olmak üzere toplam 979 müstahfız bulunmaktadır (Sahilli-oğlu, 1993, s.24-25). Recep Dündar 1642 tarihinde müstahfızların 4000 akçe, bölükbaşılardan ise 4300 akçe tımar tasarruf ettiklerini belirtir (Dündar, 1998, s.171). Hicri 988 (1580) tarihli deftere göre “Tımar-ı Halil bin Veli ser’i bölük an merdan-ı kal’a-i Mağusa” ile belirtilen hükümde Veli oğlu Halil’e adet-i ağnam vergisi hariç “Öşr’ül hums ve hububat-ı saire ve ispençe ve resm-i arusane ve resm-i asiyab ve küvvare ve bidat-i henazir ve meyhane ve bad-ı heva-ı saire” ifadeleri ile belirtilen tımar gelirlerinden pay edilen hisse miktarı 4300 akçedir. Yine aynı defterde bölük başı olmayan normal kale görevlilerine (defterde *merdan-ı kala-i Mağusa* olarak geçmektedir) verilen tımar miktarı ise 4000 akçedir (BOA, MAD.d.17917, s.1-2). Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde söz konusu bu defter Kıbrıs’ın Mağusa Kalesi müstahfızanından olup tımar sahibi olan kimselerin isimlerini, tımar köyleriyle tımar hasılatı miktarını içeren tımarlar defteri olarak kaydedilmiştir. Defterin aslında içerdiği bilgiler çerçevesinde bir tımar icmal defteri olduğu anlaşılmaktadır. Fakat başından ve sonundan eksik olduğu için tüm kayıtlara ulaşmak mümkün olmamıştır. Bu kayıtlardan yola çıkarak Kıbrıs’ta kale erleri (merdan-ı kal’a) ve müstahfızların büyük ihtimal aynı miktarlarda tımar tasarruf ettiklerini söyleyebiliriz.

Osmanlı Devleti’nde genel olarak müstahfızlık iyi bir gelir kaynağı olarak kabul edilmezdi. Nitekim kimi kayıtlarda bu askerlerin fukara oldukları vurgulanır (Nalezen, 2021b, s.260). Örneğin 16. yüzyılda Manisa Kalesi’ndeki müstahfızlara 1000 akçe tımar tahsis edilmiştir (DİA, 2006, s.109). 1555-56 tarihli deftere göre ise Tımsıvar Kalesi müstahfızlarına “serbölük” yani bölük başı olanlara 1.800 akçelik tımar, er olan müstahfızlara ise 1.700 akçelik tımar verilmiştir (Serdaroğlu, 2017, s.195). Söz konusu bu örnekler tarih olarak hemen hemen aynı yılları kapsamasa da İmparatorluk genelinde tasarruf edilen ve defterlere sabit miktarlarda yazılan tımar gelirlerinde uzun yıllar değişiklik olmadığı aşikardır. En azından arşiv kaynaklarından ele edilen verilere göre maaş/gelir olarak verilen tımarlar çoğunlukla ortalama miktarda kaydedilmiştir.⁹ Fakat görevlilerin tımar gelirleri aynı kalsa da aynı ürünlerin paraya çevrilmesi dönemin enflasyonuna göre değişmektedir. Defterlere kaydedilen görünürdeki yazılı değer ile satın alma gücünü yansıtan değer her zaman aynı olmamaktadır. Ayrıca ulufe ya da tımar

⁸ 1455 tarihli deftere göre Ünye kalesi dizdar ve mülazımlarının ve 1485 ve 1554 tarihli tahrir defterlerine göre ise Ünye ve Samsun kalelerindeki görevlilerin (dizdar, mülazım, mustahfız vb.) tasarruf ettikleri tımarlar için bkz. Öz, M. (1999). XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı. Ankara: Türk Tarih Kurumu: 151-157. 164. 172. 176.

⁹ 1554 tarihinde Samsun kalesi dizdarı 4398 akçelik tımara tasarruf ederken müstahfızlarının tımarlarının ise çoğunlukla 1400 akçe civarında olduğu anlaşılmaktadır (Öz, 1999, s. 176.)

gelirine sahip olmanın kendi içinde hem avantajları hem de dezavantajları bulunmaktadır. Ulufe düzenli bir gelirdir ve hizmet karşılığı doğrudan merkeze bağlı olarak alınmaktadır. Bunun yanında ulufe gelirleri sınırlıydı, nadiren artış olurdu ve devletin ekonomik olarak sıkıntı yaşadığı dönemde maaşlarda gecikme olabilirdi. Öte yandan tımar geliri tasarruf eden bir kişi vergiyi kendisi toplamak zorunda olup beraberinde idari bir yüke de sahip olurdu. Fakat verimli ve kalabalık bir bölgeden tımar verildiyse görevlilerin yıllık kazandığı gelir potansiyeli ulufe oranına göre çok daha fazla olabilmekteydi. Ele alığımız yıllar arasında incelediğimiz Tımar Ruznamçe Defterlerinde Kıbrıs kalelerinde bulunan müstahfızların tımar tasarruf ettiğine dair bir kayda rastlanılmamıştır. Recep Dünder'ın sunmuş olduğu 1642 tarihli tahrir verilerinden yola çıkarak müstahfızlara verilen tımar miktarlarına ulaşabilmekteyiz (Dünder, 1998, s.213). Bu doğrultuda Kıbrıs'taki müstahfızların tasarruf ettikleri gelirlere baktığımızda sorumlulukları ve görev yüklerine göre İmparatorluk genelindeki diğer bazı hisar görevlilerine oranla daha yüksek miktarda tımar tasarruf ettiklerini söyleyebiliriz.

Kıbrıs'taki kalelerde görevli olan diğer askerî grup ise gönüllülerdir. Kalelerdeki gönüllüler hizmetleri karşılığında ulûfe alırdı. Ücretleri bağlı oldukları eyalet maliyesinden verilirdi. Bu gönüllülerin âmirine "gönüllü ağası" denirdi. Bunun altında kethüdâ, kâtip, alemdar, çavuş gibi gönüllü zâbitleri vardı. Bu gönüllüler Kapıkulu Ocağı gibi cemaat ve bölük tarzında teşkilâtlandırılmış olup sağ gönüllüler (gönüllüyân-ı yemîn) ve sol gönüllüler (gönüllüyân-ı yesâr) diye iki kısma ayrılırdı. Büyük kalelerde süvari ve piyade olarak iki cemaat teşkil edilmişti. Her cemaati bir ağa kumanda ediyordu ve bunlar onar veya otuzar kişilik bölüklere ayrılmıştı (Özcan, 1996, s.153). Kıbrıs adasında bulunan gönüllüler maaşlı yeniçeriler olup bu işi ücretsiz yapanlara rastlanılmamıştır. Lefkoşa'nın fethiyle birlikte Kıbrıs'ta girilen askerî teşkilatlanma sonucunda Lefkoşa kalesinde bir gönüllüler birliği meydana gelmiştir. Söz konusu bu birliğin başına ise 12 Eylül 1570 tarihinde Kaptan Paşa'nın arzıyla Hasan isimli kişi ağa olarak tayin edilmiştir (Dünder, 1998, s.165-166). Kıbrıs kalelerinde 1571-1572 tarihlerinde toplam 561 nefer gönüllü vardı. Bunlardan 254'ü Lefkoşa Kalesi'nde, 203 nefer Mağusa Kalesi'nde ve son olarak Baf Kalesi'nde ise 104 neferdi (Sahillioğlu, 1993, s.24-25). Kıbrıs'taki gönüllüler ulufe karşılığı görevlerini ifa etmekle birlikte kendilerine zaman içerisinde tımar verilmiştir (BOA, 61 numaralı Tımar Ruznamçe Defteri). 1580-1582 yıllarında kayıt altına alınan 61 numaralı Ruznamçe Defterine göre 40 gönüllüye tımar tevcih edilmiştir. Defterde yer alan tımar tevcih kayıtlarında gönüllüler önceleri yevmî 10 ya da 11 akçelik bir ulufeye mutasarrıfken kendilerine 6666 akçe tımar verilmiştir.¹⁰ Himmet oğlu Hacı Mustafa Lefkoşa gönüllülerinden beşinci bölükbaşı olup yevmî on bir akçe ulûfeye mutasarrıf iken kendisine 1580 yılında 7332 akçe tımar tevcih edilmiştir (BOA, DFE.RZ.d.61, s.5). Mahmud oğlu Mehmet, Baf gönüllüleri kâtibi olup yevmî on akçe ulûfeye mutasarrıf iken kendisine 1581 yılında Limasol nahiyesinde 29.330 akçelik gelirden 8666 akçe tımar tevcih edilmiştir (BOA, DFE.RZ.d.61, s.9). 1580 tarihli Ruznamçe Defterindeki hükme göre yevmî 15 akçe ile Baf Kalesi gönüllüleri kethüdâsı olan Abdullah oğlu Rıdvan'a 15.299 akçelik tımar verilmiştir. Recep Dünder 1642 olarak tarihlendirilen tahrir defterine göre Baf Kalesi gönüllüleri katibinin Limasol'da 8666 akçelik tımar tasarruf ettiğini

¹⁰ BOA, DFE.RZ.d.61: Hükümler çoğunlukla bu minvaldedir. "Mezkûr Magosa gönüllülerinden on dördüncü bölükde yevmî on akçe ulûfeye mutasarrıf iken mukaddemâ cezîrelerinde olan kul tâifesine sülûsân hesabı üzere havâss-ı hümâyûna yaramayan karyeleri timâr tevzî' edesin deyü defterdâr-ı sâbık Derviş Efendi'ye hüküm-i şerîfe verilip ol tevzî' ref' olunup emr-i sâbık mücebince ber-vech-i adâlet semtlü semtiyle tevzî' edesin deyü sene 987 Cemâziye'l-âhîrinin evâyiliyle tekrâr hükmi şerîf verilmeğin zikr olan 6.666 akçe timâr-ı mezkûr Arslan'a ber-vech-i sülûsân vilâyet kâtibi sene 97 Şevvali guresinden tevcih edip verdiği tezkire muktezâsinca der-i devletden berât-ı âlîşân için tezkire verildi. Fî 19 Muharrem sene 990".

belirtmektedir. Hicri 9 Rebû'l-evvel sene 990 (1582) tarihli Ruznamçe Defterindeki kayıta Baf gönüllüleri kâtibi olan Mahmud oğlu Mehmed'in 8666 akçelik tımar tasarruf ettiğini görmekteyiz. Tımar Ruznamçe Defterleri ile Tahrir Defteri karşılaştırıldığında tasarruf edilen tımar miktarlarının genel olarak değişmediği tespit edilmiştir. 1580-82 yılları arasındaki kayıtlara göre Kıbrıs'taki gönüllüler yevmî 10-11 akçelik ücret alırlarken tımar tasarruf etmeye başladıklarında kendilerine 6666 akçe tımar verilmiştir. 1592 tarihli hükme göre Budin gönüllülerinden Seydi oğlu Mehmed yevmî 10 akçe almaktaydı (BOA, Mühimme 65, h.653, s.160). Yine aynı tarihlerde Budin gönüllülerinden on birinci bölükte yevmî 10 akçesi olan Bosna Hasan'a 6666 akçelik bir tımar tevcih edilmiştir (BOA, Mühimme 65, h.101, s.25). 1581 tarihli hükme göre Mısır gönüllülerinden Hasan bin Abdullah yevmî 14 akçe ulufeye mutasarrıf idi (BOA, Mühimme 45, h.797, s.66). 1590 tarihinde ise Revan gönüllülerinden yevmî 15 akçe ulufeye mutasarrıf olan Seyyid Ahmed oğlu Ahmed'e 5000 akçe tımar tevcih edilmiştir (BOA, Mühimme 65, h.1009, s.240). Bu kayıtlardan yola çıkarak Kıbrıs'taki gönüllülerin yevmiye bedellerinin bazı bölgelere göre ortalamanın biraz aşağısında kalmasıyla birlikte tımar tasarruf etmeye başladıklarında kendilerine maaş karşılığı olarak verilen tımar miktarlarının önceki ulufe miktarlarına göre daha yüksek oranda olduğu görülmektedir.

Sözlükte evlenmemiş “bekar” erkek anlamına gelen azab (azeb) kelimesi askerî bir sınıf olarak muhtelif işlerde kullanılan bir grubu temsil etmektedir. Osmanlı Devleti'nin askerî teşkilatında azaban/azaban olarak kullanılmıştır (Pakalın, 1993, s.128). Osmanlı askerî teşkilatı içinde yer alan azabların varlığını Yeniçeri Ocağının kurulmasından da öncesine kadar götürmek mümkündür. Azablar, erken dönemlerden itibaren Osmanlı ordusunda yer almıştır. Bu grup 16. yüzyıldan itibaren kalelerde görevlendirilen piyade sınıfı birlikleriydi ve ok ve yay kullanırlardı (Pakalın, 1993, s.128; Bostan, 1991, s.312-313). Azablar kalede azab ağalarının komutasında hareket ediyorlardı. Azablar, kara ve deniz azabları olmak üzere kendi aralarında ikiye ayrılıyorlardı. Kara azabları 16. yüzyılın ortalarında kale muhafazasında görev almaya başlamış ve böylece maaşlı bir sınıf haline gelmiştir. Kale azablarının sayısı kalelerin önemine göre değişkenlik gösteriyordu. Azablar, yeniçerilerde ve diğer ocaklarda olduğu gibi “orta” ismi verilen gruplara ayrılıyor ve her bir ortanın başında reis, odabaşı ve bayraktar bulunuyordu. Bütün ortaların idaresi ise azablar ağası ve kâtibin elinde idi. Azabların başkumandanına Azab ağası denilmekteydi. Eyaletlerde bulunan azablar beylerbeyinin yönetimi altında sefere katılırlardı. Azablar bir ihtiyaç hali olması üzerine başka görevlerde de kullanılmaktaydılar. Kara azabları, kale muhafızlığı dışında lağımçılık ve köprücülük ve hizmetlerinde de kullanılmışlardır (Bostan, 1991, s. 313).

Kıbrıs adasında fetihten hemen sonra kalelere azab ağaları atamaları yapılmış ve askerî teşkilat içerisinde azap grubu da aynı hızla oluşturulmuştur. Kıbrıs'ta bulunan azablar hem kale hem de deniz azablarından oluşmaktaydı (Dündar, 1998, s.172). 1571-1572 yıllarında Lefkoşa Kalesi'nde 309, Mağusa'da 312, Bafta 104, Girne'de 105 ve Limasol Kalesi'nde ise 52 olmak üzere toplam 882 nefer azab Kıbrıs'ta teşkilatlanmıştı (Sahillioğlu, 1993, s.24-25). Hicri 988 (1580) tarihli deftere göre Kıbrıs Lefkoşa Kalesi'ndeki azablar 3200 akçe tımar tasarruf etmekteydiler (BOA, MAD.d.17917, s.9-10.). 1600 tarihli Tımar Ruznamçe Defterindeki kayıtlara göre ise azab odabaşısı hariç toplamda 5 azabın tasarruf ettiği 3.200 akçelik tımar gelirinin 5.000 akçe olarak yeniden tahrir edilip, her biri kendi bulunduğu sancağa sipahi olarak atanmak üzere tevcih edilmesi ve bu atamanın belgesi olan tezkirelerin verilmesi istenmiştir (BOA, DFE.RZ.d.241, s.7/8/22/23/24/29). Odabaşı olan azabın ise daha önce 4.000 akçe olan tımarı 6.000 akçeye çıkarılmış ve o da sipahi olarak atanmıştır. Tımar tevcihi ve terakkisinde “ber-

vech-i tekmil” adı verilen tamamlama uygulaması yapılabilmekteydi (Işık, 2013, s.180). 241 numaralı Tımar Ruznamçe Defterindeki kayıtlardan da anlaşıldığı üzere söz konusu bu azablar sipahi olarak kaydedilip tımar miktarlarındaki artış bu uygulamaya göre gerçekleşmiştir. Kıbrıs’taki kalelerde görevli olan azabların tasarruf ettiği tımar miktarları 1642 olarak tarihlendirilen deftere göre ise odabaşı 4000 akçe normal azablar ise 3.200 akçe olarak kaydedilmiştir (Dündar, 1998, s.173). 1580 ve 1642 tarihleri arasında azabların tasarruf ettikleri tımar gelir miktarları değişmemiştir.

1586 tarihli 88 numaralı Ruznamçe Defterine göre Lefkoşa Azablar Ağası Yusuf’a Pendaya nâhiyesinde Temriye isimli köyden ve bazı başka yerlerden 54.000 akçe zeâmet verilmiştir (BOA, DFE.RZ.d.88, s.104). Arşivde 779 numara ile kaydedilen ve içinde tımar icmal kayıtlarının bulunduğu Kıbrıs Tahrir Defteri H-29-12-1052 (1642) olarak tarihlendirilmiştir. Bu defterde yer alan kayıtlardan yola çıkarak 1642 yılından itibaren Azab ağalarının tamamının zeamet tasarruf ettiğinden bahseden Recep Dündar, 1642 yılında Lefkoşa Kalesi Azaplar Ağasının Pendaya nahiyesinde 25.000 akçe, Evdim’de ise 22.000 akçe olmak üzere toplamda 54.000 akçelik zeametnin sahibi olduğunu belirtir (Dündar, 1998, s.176). 88 Numaralı Ruznamçe Defterinde yer alan kayda göre 1586 yılında Lefkoşa Azablar Ağası 54.000 akçelik zeamete sahip iken 1642 olarak tarihlendirilen defterde yani 56 yıl sonra yine Lefkoşa Azablar Ağasının 54.000 akçelik zeamet tasarruf ettiğini görmekteyiz. 1597-98 tarihli 208 numaralı Ruznamçe Defterindeki kayda göre Limasol Kalesi Azablar Ağalığı görevine Ali oğlu Mehmed getirilmiş ve kendisine 17.665 akçe timâr tevcih edilmiştir. Yine 1642 tarihi verilen tahrir defterinde de Limasol Kalesi Azablar Ağasının 17.665 akçe tımar tasarruf ettiği belirtilmiştir (BOA, Tahrir Defteri 779, s.254; Dündar, 1998, s.176). 1556 yılında Belgrad Kalesi Azablar Ağası Yusuf 9000 akçe tımar tasarruf etmekteydi (Serdaroğlu, 2017, s.192). 1588 yılında Kili Kalesi azablarına ağa olan Ali oğlu Halil’e 13.333 akçe tımar verilmiştir (BOA, Mühimme 65, h.346, s.84). Yine aynı yıla ait bir hükümde Preveze Azab Ağası olan Ali oğlu Beyazıd için ise 23.533 akçe zeamet tevcih edilmesine dair bir emir görmekteyiz (BOA, Mühimme 65, h.538, s.132). Osmanlı Devleti’nde azab ağalarının gelir miktarları bulundukları kalelere göre değişkenlik göstermektedir. Kıbrıs’taki kalelerde görevli olan azab ağalarının tasarruf ettikleri tımar ve zaemet miktarları da kalelere göre değişmekle birlikte tasarruf ettikleri tımar gelirlerinin belirtilen tarih aralığında aynı kaldığını görmekteyiz.

Azab sınıfının başında azab ağalarından sonra ikinci olarak kethüdalar da bulunmaktaydı. 1598 tarihli Ruznamçe Defterindeki hükümde Girne Kalesi azablar kethüdalığı 8000 akçe tımar ile Hamza oğlu Mehmed’e verilmiştir (BOA, DFE.RZ.d.88, s.14). Söz konusu aynı defterde 1596 tarihli hükme göre Lefkoşa Kalesi azablar kethüdalığı ise 17.332 akçelik tımar tevcih edilerek Abdülhalim’e verilmiştir (BOA, DFE.RZ.d.88, s.17). Daha geç tarihleri ele alan örnek bir çalışmada Ahıska Kalesi azaplar kethüdası Mehmet’in 1748’de 6.000, Kemah kalesi azaplar kethüdası olan İbrahim’in ise 4.000 akçelik bir tımar gelirine sahip olduğunu görmekteyiz (Türkmenoğlu, 2021, s.36). Yine 1637 yılında Mardin Kalesi’nde 1 azab kethüdası günlük 15 akçe yevmiye almaktaydı (Gürhan, 2016, s.228). Bu hesaba göre ortalama yıllık gelirleri 5500 akçeyi geçmemekteydi. Tespit edilen bu örneklerden yola çıkarak Kıbrıs’ta bulunan Azaplar kethüdasının ortalama yıllık geliri ile diğer kalelerde görevli olan kethüdaların gelirlerini karşılaştırma imkânı bulabiliyoruz. Fakat karşılaştırma yaparken tımar geliri olarak maaş tasarruf edenler ile günlük yevmiye üzerinden yapılan hesapların nakdi nitelik olarak birbirini tam manada tamamlamadıklarını da göz önünde bulundurmak gerekir. Yine de genel tabloya baktığımızda tımar geliri tasarruf edenlerin gelir olarak daha fazla kazanç sağlamaları beklenmektedir.

Kıbrıs'ta görevli azabların katipleri de bulunmaktadır. 1580 yılında Mağusa Kalesi'nin azaban kâtibi Abdülkadir oğlu Ata yevmî 13 akçe ulufe alırken kendisine 9665 akçe tımar verilmiştir (BOA, DFE.RZ.d.61, s.62). 1600 tarihli Tımar Ruznamçe Defterinde yer alan bilgiye göre Lefkoşa Kalesi azaban kâtibi 22 akçe yevmîye alırken bu göreve 12.000 akçe tımar ile Mustafa oğlu Ahmed getirilmiştir.

Cebeciler, harp aletleri levazımı yapan, bunları muhafaza eden ve söz konusu bu ihtiyaçları harp zamanı mevzilere ve tabyalara kadar sevk eden bir kısım ordu mensuplarına verilen isimdir (Pakalın, 1993, s.262). Cebeciler, Yeniçeri Ocağında bulunan neferlere yay, ok, yay, zırh, tüfek, kılıç, barut, kurşun, kazma, kürek gibi silâh ve savaş malzemesi temini, bunların yapımı, tamiri ve korunması ile uğraşan Cebeci Ocağı bünyesinde yer almaktadır (Kılıçarslan, 1993, s.182). Cebeci Ocağı, Kapıkulu ordusunun yeniçeriler, acemiler, topçular ve top arabacılarıyla birlikte yaya kısmını oluşturmaktaydılar. Kapıkulu askerlerinin yaya kısmının içinde yer alan cebecilerin merkezdeki cebehâne adı verilen silah deposu dışında ayrıca önemli hudut kalelerinde var olan büyük silah depolarında da hizmet etme durumları vardı (Özcan, 2001, s.347; Uzunçarşılı, 1988, s.4). Kalelere mühimmat temininin yanı sıra sefer esnasında özellikle kale kuşatmalarında metris yerlerinin tespit edilerek muhasara hazırlıkları yapılmasında ve ele geçirilen kalelerde mevcut olan silahların tespit edilip kayıt altına alınmasında cebecibaşları da görev almaktaydı (Koçak, 2023, s.40).

Osmanlı Devleti'nde topların döküm ve nasıl kullanılacağı ile ilgili görevlendirilen Kapıkulu Ocağı'nın yaya kısmından yer alan Topçu Ocağı muhtemelen II. Murad devrinde ortaya çıkmıştır. Topların ve mühimmatının taşınması ve top arabalarının imal edilmesi göreviyle vazifeli Top Arabacıları Ocağı'nın ise 15. yüzyılın ikinci yarısında olduğu tahmin edilmektedir (Âgoston, 2012, s.240). Dolayısıyla Topçu Ocağının genel olarak asli vazifeleri arasında top dökmek, toptan atılan gülleleri imal etmek ve en önemlisi topun kullanılması gelmekteydi (Halaçoğlu, 2007, s.53). Topçular, ocağın yaya askerlerinden olan ve muharebe destek sınıfını oluşturan gruptu. 16. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte topçuluğa çok büyük bir önem veren Osmanlı Devleti, askerî teşkilat içerisinde topçu sınıfını meydana getirerek bu bağlamda dünya askerî tarihi içerisinde öncü bir rol oynamıştır diyebiliriz. Kale muhasaralarında ciddi bir güç çarpanı olan topçular, çatışmaların meydanlardan kale önlerine doğru evrildiği 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sayı olarak önemli artış göstermiştir (Koçak, 2023, s.69).

Kıbrıs'ta 1571-72 yıllarında toplamda 254 nefer topçuyan ve 63 nefer cebeciyan bulunmaktaydı. Cebeciler Lefkoşa ve Mağusa kalesine eşit olarak dağıtılırken, Lefkoşa Kalesinde 102, Mağusa Kalesinde ise 152 nefer topçu vardı (Sahillioğlu, 1993, s.24-25). Cebeciler ve topçular da diğer kale görevlileri gibi ilk zamanlar ulufe alırken daha sonra tımar tasarruf etmeye başlamışlardır. 88 Numaralı Tımar Ruznamçe Defterine göre 1584 tarihli bir hükümde "*kethüda-i topçuyan-ı kal'a-i Girne*" ifadesi ile Girne Kalesi'nde bir kethüda olduğunu görmekteyiz. Hükümde, Girne Kalesi'nin topçu başı kethüdalığı görevinin boş kaldığı ve bu görevin ilk önce Hamza'ya verilip daha sonra Hamza'nın topçuluk ilminden asla haberi bulunmaması ve bu konuda ehil olmamasından dolayı söz konusu görevin topçular bölük başısı olan Halil oğlu Mehmed'e tevcih edildiği bilgisi yer almaktadır. Görevini ifa etmesi için Mehmed'e 6666 akçelik tımar tevcih edilmiştir (BOA, DFE.RZ.d.88, s.392). 1642 tarihli 779 numaralı tahrir defterine göre Lefkoşa ve Girne kalesi topçuları kethüdaları 6666 akçelik tımar tasarruf etmekte idiler (Dündar, 1998, s.181; BOA, Tahrir 779, s.105/124). Hicri 988 (1580) tarihli deftere göre Kıbrıs Mağusa Kalesinde bulunan topçular 4000 akçe tımar tasarruf etmekteydi. Yine aynı defterde

Mağusa Kalesi topçu başı görevini ifa eden Mehmed'in 4300 akçe tımar tasarruf ettiği tespit edilmiştir (BOA, MAD.d.17917, s.6-7). 241 numaralı Tımar Ruznamçe Defterinde yer alan 1600 tarihli hükme göre Lefkoşa Kalesi'nde sekizinci bölük topçularından olan Abdullah oğlu Mustafa'ya 4000 akçelik tımar tevcih edilmiştir (BOA, DFE.RZ.d.241, s.2). İncelediğimiz Ruznamçe Defterlerinde cebecilerin tımar tasarruf ettiğine dair bir hükme rastlanılmamıştır. Recep Dünder 1577 yılından sonra kendilerine tımar verildiği ilk tarihi 1642 tarihi olarak belirtmektedir. Buna göre Lefkoşa ve Mağusa Kaleleri cebecileri 4000 akçelik tımar tasarruf ederken, bölük başları ise 4300 akçe tımar tasarruf etmekte idi. Yine aynı tarihli tahrir defterine göre ise Lefkoşa ve Mağusa Kalesi cebeci başları 6666 akçe tımara sahip idiler. Mağusa Kalesi cebeci kethüdası ise 5332 akçelik tımar tasarruf etmektedir (Dünder, 1998, s.179). İncelenen arşiv defterlerindeki bilgilere göre tasarruf etmeleri için verilen tımar miktarları uzun yıllar boyunca sabit miktarlarda kaydedilmiştir.

16. yüzyıl ortalarına doğru ekonomik olarak sıkıntılar yaşayan Osmanlı Devleti söz konusu bu mali bunalımları en aza indirmek adına birtakım çözümler üretmiştir. Derinleşen mali problemler neticesinde, Osmanlı para tarihinde büyük iz bırakan 1585 devalüasyonu yapılmıştır (Pamuk, 2000, s.145). Bu büyük tağşiş ile hem gümüş akçenin ayarı hem de ağırlığı büyük ölçüde değişmiştir (Pamuk, 2000, s.61/143). Böylelikle Osmanlı'da tağşiş adı altında ilk devalüasyonun ve buna paralel olarak enflasyonist bir dönemin başladığı görülmektedir. Osmanlı Devleti büyük bir enflasyon ile karşı karşıya kalmış ve tarihte örneğine az rastlanan "ihtilâlcî" bir fiyat yükselişinin sonucu olan buhranlara maruz kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda yiyecek maddelerinin kompoze endeksleri 1585 yılından itibaren hızla yükselerek 1606 yılında en yüksek seviyeye ulaşmıştır (Barkan, 1970, s.578). Dolayısıyla daha çok toprağa bağlı üretim ve tüketim ile kendisini idame eden reaya söz konusu bu fiyat artışları nedeniyle geçim sıkıntısı yaşamıştır. İmparatorluk bünyesinde yaşanan mali sorunların Kıbrıs adasını etkilememiş olması da pek ihtimal dahilinde değildir. Kıbrıs'ta bulunan kalelerde görevli olan askerlerin maaşlarının ulufe alanlar hariç büyük bir kısmının tarımsal üretimden elde edilen gelirle ödendiği incelediğimiz arşiv belgelerinden net olarak tespit edilebilmektedir. Bundan dolayı adadaki tımar gelirleri doğrudan reayadan alınan aynı ve nakdi vergileri içerdiğinden, köylülerin ödeme gücündeki azalmalar ve sıkıntılar doğal olarak tımar sahiplerini de etkilemiştir.

Osmanlı Devleti, diğer bölgelerde olduğu gibi Kıbrıs adasında da her kazanın kendi kendine yetebilmesini temel prensip olarak görmüştür. Bu yöntemle, olağanüstü zamanlar hariç, Kıbrıs'ın herhangi bir yerinde yiyecek kıtlığı, tahıl ürünlerine ulaşamama veya yüksek kârlarla mal satışının yapılması engellenmeye çalışılmıştır (Tamçelik, 2023, s.361). Recep Dünder (1998, s.312), Kıbrıs'ta 1593 ve 1633 yılları arasındaki hububat fiyatlarında %300-400 lere uzanan bir artış olduğunu tespit etmiştir. Fiyatların bu derece yükselmesine Kıbrıs'ta sıkça yaşanan çekirge istilaları, veba ve sıtma gibi salgın hastalıklar neticesinde ortaya çıkan kıtlıkların da sebep olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Bu fiyat artışlarından özellikle buğdayın çok fazla etkilendiğini ve ekmek fiyatlarının akçe olarak aynı kalmasına rağmen gramının düşmesi ile sonuçlandığını belirtmiştir. 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında Osmanlılar parasal açıdan son derece istikrarsız bir döneme girmiştir. Kaynaklarda yer alan bilgiye göre 1600 yılında 120 akçe 1 altına denk gelmektedir. Bu durum genel olarak tasarruf edilen tımar gelirleri ile alınacak herhangi bir mal ve hizmet miktarında ciddi düşüşler yaşanmasına sebep olmuştur. Çünkü tımar sahiplerinin hizmetleri karşılığı olarak aldıkları gelirler sabit kalırken, bu gelirlerin karşılığı olan tarım ürünleri, temel ihtiyaç malzemeleri ve askerî donanım çok daha pahalı hale gelmiştir. Bu bağlamda kale görevlilerinin geçinmek için tasarruf ettikleri gelirlerin yeterli

olup olmadığı tartışmalı bir konu olarak kalsa da ele alınan dönem aralığında enflasyonun artması ile alım gücünün düştüğü gerçeği göz ardı edilmemelidir.

Sonuç

1571 yılında Osmanlı Devleti tarafından fethedilen Kıbrıs'ın idari ve askerî yapısı köklü bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşüm Kıbrıs adasında bulunan kalelere de yansımış, Osmanlı Devleti kendine ait izleri hızlı bir şekilde bu yapılara geçirmeye çalışmıştır. Kentin kalbini oluşturan dinamiklerden en önemlileri olan cami, çarşı, hanlar, hamamlar, dükkanlar ve ticari mekanlar gibi yapıları içinde barındırmasından dolayı Kıbrıs'taki kaleler ve çevresi şehrin merkezi haline gelmiştir. Adada bulunan kaleler sadece savunma amaçlı kullanılmamış ayrıca güvenli bir yer olarak kıymetli malların ve paranın da saklandığı yapılar olmuştur. Kıbrıs kaleleri, Osmanlı askerî ve idari disipliniyle birlikte hareket eden yerel bir Osmanlı kent düzenini yansıtmıştır. Kaleler, yönetimin, üretimin, sosyal yaşamın ve kültürel etkileşimin sürdüğü küçük birer Osmanlı kent merkezi olarak da işlev görmüştür. Bu doğrultuda Kıbrıs kalelerinde yaşamın çok canlı olduğu ve bu yapıların bir yaşam merkezi konumunda olduğu ortaya çıkmıştır.

Kıbrıs kalelerinde yaşayan ve önemli bir nüfus miktarı ile karşımıza çıkan çeşitli rütbelerdeki kale görevlileri ise kalelerin hem savunmasından hem de günlük düzeninden ve asayişinden sorumlu tutulmuşlardır. Söz konusu bu görevlilerden bir kısmı doğrudan hazineden yani merkezden ulufe almış, bir kısmı ise tımar tasarruf ederek geçimlerini sağlamıştır. Bu görevlilerin başlarında bulunan ağa, kethüda, kâtip ve bölükbaşı rütbesine sahip kişiler hariç diğer görevli grupları arasından en düşük yıllık gelir miktarına 3.200 akçe ile azab sınıfı sahip olmuştur. Onları sırasıyla 4.000-4.300 akçe ile müstahfızlar, cebeci ve topçular, 5000-7000 akçe ile yeniçeriler, 6666 akçe ile gönüllüler ve 10.000- 28.000 akçe ile dizdarlar takip etmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere tımar verilen kişilerin tasarruf ettikleri miktarlarda bir değişiklik olmaması yani hep standart bir kalıpta yazılması ve gelirlerinin ne kadarının aynı ne kadarının nakdi olduğu hususunda da tam tersi bir standart olmaması, tasarruf edilen gelirler hakkında derinlemesine bir analiz yapmayı zorlaştırmaktadır. Bu kişilerin sabit gelir değerleri ile gerçek gelir değerleri arasındaki olası farklar ve riskler her zaman ihtimal dahilindedir. Fakat Kıbrıs'taki kale görevlilerinin belgelere yansıyan tasarruf ettikleri tımar gelirlerinin incelenmesi beraberinde birçok önemli ipuçları sunmuştur. Kalelerdeki farklı görev gruplarının gelir düzeylerinin tespit edilmesiyle bu kişilerin görev tanımları ile ekonomik statüleri arasındaki ilişki somut olarak görülmektedir. Böylelikle kale görevlileri yalnızca askerî değil aynı zamanda sosyal ve ekonomik bir zümre oluşturarak Osmanlı toplumunda yerlerini almıştır. Kıbrıs gibi stratejik konumu önemli olan yerlerde ve kalelerde görevli olan kişiler klasik Osmanlı tımar sistemi işleyişinden belirli açılardan ayrılmaktadır. Bu kale görevlileri hizmetlerinin sabit olması nedeniyle kalelerde yerleşmiş, buraların güvenliğinin sağlanması ve adadaki Osmanlı hakimiyetinin kalıcılığının daimî bir şekilde tesis edilmesi hususunda kritik roller üstlenmişlerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı / Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hüküm, (H), Sayfa, (S).

Mühimme Defterleri, A.DVNSMHM.d., 8, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 23, 31, 36, 37, 40, 45, 50, 65, 85 numaralı defterler.

Tımar Ruznamçe Defterleri, Defterhane-i Amire Fonu, DFE.RZ.d., 61, 88, 241, 160, 208 numaralı defterler.

Maliyeden Müdevver Defterler, BOA, MAD.d., 17917 numaralı defter.

Tahrir Defterleri, 64 ,779 ve 292 numaralı defterler.

Kıbrıs Şeriye Sicilleri, KŞS., 2 ve 4. defter.

- ÁGOSTON. G. (2012). "Top". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 41: 240-24.
- ARICI, D. vd. (2017). "H.994 (M.1586) Yılı Kıbrıs Ruznâmçesi (Bütçesi) Üzerine Bir İnceleme" *History Studies*. IX/2: 85-107.
- ARSLANBOĞA, K.- Ahmet ARSLANTÜRK. (2014) "Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs Adası'nın Ağustos 1598 ile Nisan 1599 Tarihleri Arasındaki Gelir ve Giderlerinin Tahlili". *History Studies*. VII/5: 13-30.
- AVŞİN GÜNEŞ, G. (2024). "Osmanlı Kudüs'ünde Kale Müessesesi ve Görevlileri". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*. XVI/30: 381-401.
- BAŞ, G. (2018). "XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Balkanlarda Osmanlı Serhad Organizasyonunun Oluşumu: Kaleler Ağı, Askerî Personel, Finansman ve Malî Külfet". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. XXXIII: 151-181.
- BARKAN, Ö.L. (1979). "Tımar". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 12/1: 287-333.
- BARKAN, Ö. L. (1970). "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri". *Belleten*. XXXIV/136: 557-608.
- BEYDİLLİ, K. (2013). "Yeniçeri". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43:450-462.
- BOA, Divan-ı Hümayun Sicilleri Serisi. (1993). 12 Numaralı Mühimme Defteri Özet ve Transkripsiyon. Ankara.
- BOSTAN, İ. (1991). "Azeb". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 4: 312-313.
- BOSTAN, İ. (2021) Osmanlı Akdeniz'i Üzerine, Coğrafya Tarih ve Uluslararası Hukuk Boyutlarıyla Küresel ve Bölgesel Denkleme Ege ve Doğu Akdeniz Denklemi. (ed. Mahmut Ak, Haluk Alkan, Metin Ünver). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 145-165.
- CEZAR, M. (1981). "XIV-XVI. Yüzyıllar Türk Şehrinde Çarşının Konumu ve Çarşıların En Tipik Yapısı". *Akademi*. 10: 12-25.
- ÇİÇEK, K. (2022). "Kıbrıs". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 25: 373-379.
- CİN, H. (2005). Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü. Mersin: Çağ Üniversitesi.
- DİA. (2006). "Müstahfız". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32: 109-111.
- DÜNDAR, R. (1998). *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*. Malatya. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- DÜNDAR, R. (2010). "18 Mart-14 Haziran 1608 Yılı Kıbrıs Eyaleti Bütçesi". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. V/4: 1032-1048.
- ENGİN, H. (2022). "Osmanlı Serhad Kalelerinin İdaresi: Dizdarlardan Muhafız Paşalara İbrail Kalesi Tatbiki (XVIII. Ve XIX. Yüzyıllar)". *Near East Historical Review*. XII/3: 209-238.
- ERDOĞRU, M. (2008). Kıbrıs'ta Osmanlılar. Lefkoşa: Galerî Kültür Yayınları.
- ERDOĞRU, M. (2018). "1572 Yılında Kıbrıs'ın Baf Bölgesinde Nüfus ve Tarımsal Üretim." *XVII. Türk Tarih Kongresi*. Ankara: 1365-1375.
- ERGENÇ, Ö. (1995). Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya. Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları.
- ERSENAL, K. (2019). *Kaleden Yıldız Kale'ye: Lefkoşa ve Mağusa Kuşatmaları Örneğinde Kale Mimarisindeki Değişim*. Ankara. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- EYİCE, S. (2001). "Kale". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 24: 234-242.
- GEZER, Ö. (2018). "Osmanlı Kaleleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. 33: 131-150.
- GÖGER, V. (2014) 16. Yüzyıl Kale Kuşatmaları (Strateji, Taktik, Kuşatma Aşamaları ve Teknolojisi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- GÖYÜNÇ, N. (1996) "Tımar Ruznamçe Defterleri'nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi". *Belleten*. LX/227: 127-138.
- GÜRHAN, V. (2015). "XVIII. Yüzyılda Mardin Kalesi Üzerine Bazı Tespitler". *Şarkiyat*. VII/2-14: s. 219-233.
- HALAÇOĞLU, Y. (2007). XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet ve Teşkilâtı ve Sosyal Yapı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HOWARD, D. (1987). *The Ottoman 'Timar' System and Its Transformation (1563-1656)*. Indiana University. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- IŞIK, M. (2013). "Budin Sancağında Tımar Rejimi: 1560-1561 Yılı Örneği". *History Studies*. V/4: 177-187.
- İNALCIK, H. (2012). "Tımar". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 41: 168-173.
- KEJANLI, D. Türkan. (2010). "Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Kent Sistemi, Kale ve Merkez-Çarşı Gelişimi". *Social Sciences* 5. III: 287-302.
- KILIÇ, O. (2012). "Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevacib Defterleri". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. XXXI/31: 87-128.
- KILIÇARSLAN, Y. (1993). "Cebeci". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 7: 182-183.
- KOÇAK, T. (2023). *Osmanlı Ordusu Geri Hizmet Birlikleri'nde Teşkilat ve Dönüşüm: Cebeci Ocağı*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KUL, M. (2021). "Muhasara ve Deprem: Kal'a-i Ağrıboz Tamiratları (1688-1715)". *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. XIII/I: 69-97.
- NALEZEN, O. (2021). *Ege Adalarında Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulmasında ve Sürdürülmesinde Kalelerin Rolü*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- NALEZEN, O. (2021). "Maişet ve Mevacib: Ege Adalarındaki Osmanlı Kalelerinde Geçim Mücadelesi". *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*. VII/2: 253-73.
- NALEZEN, O. (2022). "Osmanlı Adalarındaki Garnizonların Finansman Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. VI/I: 242-266.
- ÖZ, M. (1999). XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÖZ, M. (2010). "Tahrir". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 39: 425-429.
- ÖZCAN, A. (1996). "Gönüllü". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 14: 152-154.
- ÖZCAN, A. (2001). "Kapıkulu". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 24: 347-349.
- ÖZTÜRK, A. (2009). *Aydos'tan Sultanbeyliği'ne Kent-Kale ve Fetih*. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Yayınları.
- PAKALIN, M. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-II-III*. İstanbul: MEB Yayınları.
- PAMUK, Ş. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- PUNAR, B. (2024). "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Tımar Mutasarrıflarının Standart Gelişimleri ve Sefer Harcamaları Hakkında Bazı Bulgular". *Kadim*. 8: 1-21.

- SAHİLLİOĞLU, H. (1993). “Osmanlı İdaresi’nde Kıbrıs’ın İlk Yılı Bütçesi”. *Belgeler*. IV/7/8:1-33.
- SERDAROĞLU, M. (2017). “Tımsıvar Sancağı’nda Tımar Rejiminin Teşekkülü ve İlk Uygulamalar (1555–1556)”. *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/1: 181–198.
- SERİN, M. (2016). “Kıbrıs Kalelerinin Keşif Defterleri ve Kalelerin Tamiri (Osmanlı dönemi). *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Uluslararası Sempozyumu*. İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları: 452-483.
- TAMÇELİK, S. (2023). “Osmanlı Yönetimindeki Kıbrıs’ta Tahıl Üretimi ve Esasları (1571-1610)”. *Türkiye İktisat Kongresi*. 19-20 Temmuz: 357-399.
- Tarih, G. A., & Başkanlığı, S. E. (1986). Kıbrıs’ın Fethi (1570-1571). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- TÜRKMENOĞLU, M.A. (2021) “Osmanlı Klasik Döneminde Kaleler ve Savunulması.” 5 Th International Conference on History & Culture. 109-133.
- YILDIZ, N. (2002). “Kıbrıs’ta Osmanlı Kültür Mirasına Genel bir Bakış”. *Türkler*. (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca). Ankara. Yeni Türkiye Yayınları. 19: 966-993.

EXTENDED ABSTRACT

After the conquest of Cyprus by the Ottoman Empire in 1571, the island’s administrative and military structures underwent significant transformation. This transformation extended to the castles, where Ottoman authorities rapidly sought to imprint their architectural and cultural identity. Major fortresses such as Nicosia, Famagusta, Kyrenia, Paphos, and Limassol were repaired and equipped with institutions vital for military, administrative, and social life. These castles, hosting mosques, markets, inns, baths, shops, and commercial facilities, became central hubs of urban life on the island. Beyond their defensive functions, the castles served as secure locations for the storage of valuable goods and money, thus acting as both military and economic centers reflecting a localized Ottoman urban order.

The late 16th century was marked by economic challenges for the Ottoman Empire, culminating in the significant debasement of 1585, which drastically reduced the silver content and weight of the akçe, the empire’s currency. This devaluation triggered an inflationary period, severely affecting rural populations whose economies were largely based on agricultural production. Consequently, it is highly probable that Cyprus, integrated into the Ottoman administrative framework, was also impacted by these fiscal instabilities.

In Cyprus, the incomes of castle personnel—excluding those receiving direct cash stipends (*ulufe*)—were predominantly drawn from the agricultural revenues through the *timar* system. Archival documents clearly show that most salaries were paid through land-based taxes. Therefore, economic pressures on peasants due to inflation directly impacted the income of *timar* holders on the island. Given that agricultural production and market conditions were highly sensitive to broader imperial economic trends, the stability of incomes for Cypriot castle officials was inevitably compromised during periods of monetary turmoil.

The Ottoman state, both in Cyprus and elsewhere, aimed for self-sufficiency at the local level, attempting to prevent food shortages, access crises, and excessive profiteering, particularly concerning staple goods like wheat. Despite fixed nominal prices, a decrease in the weight and quality of bread indicates the extent of economic decline. By 1600, the value of the akçe had fallen significantly, with 120 akçe equaling a single gold coin, which further diminished the purchasing power of fixed-income groups such as *timar* holders. Although it remains debatable whether the incomes of castle personnel were sufficient to meet their living needs, there is clear evidence that inflation eroded their real wages.

The personnel stationed in Cypriot castles included various ranks and units responsible for the castles' defense, daily administration, and maintenance of public order. Some officers, such as aghas, kethüdas, scribes, and bölükbaşı, enjoyed higher income levels, while lower-ranking groups like the azaps earned as little as 3,200 akçe annually. Other groups such as mustahfiz (garrison soldiers), cebeci (armorers), and topçu (artillerymen) earned between 4,000 and 4,300 akçe, while janissaries earned between 5,000 and 7,000 akçe. Volunteers (gönüllüler) received approximately 6,666 akçe, and higher officers such as dizdars earned between 10,000 and 28,000 akçe.

Despite the fixed nominal value of timar grants, variations in actual revenues—depending on whether they were paid in cash or kind—complicate any precise economic analysis. The gap between nominal and real income levels, influenced by local agricultural output and broader economic conditions, must always be considered.

Nonetheless, studying the documented incomes of castle personnel offers valuable insights. By analyzing the income levels of different occupational groups, it becomes possible to map the correlation between military duties and economic status. These officials thus emerge not only as a military class but also as a distinct socio-economic group within Ottoman society.

Moreover, personnel stationed in strategically significant areas like Cyprus diverged in some ways from the standard operation of the Ottoman timar system. Their services were continuous rather than seasonal, making them permanent fixtures in the castles. Consequently, they played a vital role in securing Ottoman dominance and ensuring administrative stability on the island.

In conclusion, Cypriot castle personnel exemplify a unique adaptation of the Ottoman timar system, where fixed military service combined with local socio-economic integration to produce a resilient model of imperial governance on the frontier.

RELIGIOUS BELIEF AND MOTIVATION: PSYCHOLOGICAL AND ISLAMIC PERSPECTIVE

İsmail DEMİR*

ABSTRACT

This study examines the relationship between religious belief and individual motivation from the perspectives of Islamic thought and modern psychology. The main purpose of the study is to analyze the internal (intrinsic) and external (extrinsic) motivation sources of the individual and to reveal the effects of the spiritual framework offered by Islam on psychological resilience. In the study conducted with the literature review and comparative analysis method, the role of Islamic values such as patience, trust in God, worship and prayer on the individual's stress management, life satisfaction and search for meaning was examined. At the same time, findings obtained show that religious motivation increases the individual's inner peace, develops the skills to cope with difficulties and provides long-term spiritual satisfaction. In addition, it is emphasized that secularization and individualization, which are widespread in the modern world, weaken motivation sources; on the other hand, the Islamic motivation model has the potential to protect the individual's psychological integrity. The study argues that religious beliefs are an important support element not only in terms of spiritual but also mental health. In this context, Islamic motivation model offers a holistic structure that makes both the individual's search for meaning and life satisfaction sustainable.

Anahtar Kelimeler: Motivation, psychology, Islam, patience, trust.

DİNİ İNANÇ VE MOTİVASYON: PSİKOLOJİK VE İSLAMİ PERSPEKTİF ÖZ

Bu çalışma, dini inanç ile bireysel motivasyon arasındaki ilişkiyi İslami düşünce ve modern psikoloji perspektiflerinden ele almaktadır. Araştırmanın temel amacı, bireyin içsel (intrinsik) ve dışsal (ekstrinsik) motivasyon kaynaklarını analiz ederek İslam'ın sunduğu manevi çerçevenin psikolojik dayanıklılık üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Literatür taraması ve karşılaştırmalı analiz yöntemiyle yürütülen çalışmada; sabır, tevekkül, ibadet ve dua gibi İslamî değerlerin bireyin stres yönetimi, yaşam memnuniyeti ve anlam arayışı üzerindeki rolü incelenmiştir. Aynı zamanda elde edilen bulgular, dini motivasyonun bireyin iç huzurunu artırdığını, zorluklarla başa çıkma becerilerini geliştirdiğini ve uzun vadeli ruhsal tatmini sağladığını göstermektedir. Ayrıca, modern dünyada yaygınlaşan sekülerleşme ve bireyselleşmenin, motivasyon kaynaklarını zayıflattığı; buna karşılık İslamî motivasyon modelinin bireyin psikolojik bütünlüğünü koruma potansiyeline sahip olduğu vurgulanmaktadır. Çalışma, dinî inançların sadece ruhsal değil, aynı zamanda zihinsel sağlık açısından da önemli bir destek unsuru olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda İslamî motivasyon modeli, bireyin hem anlam arayışını hem de yaşam doyumunu sürdürülebilir kılan bütüncül bir yapı sunmaktadır.

Keywords: Motivasyon, psikoloji, İslam, sabır, tevekkül.

Introduction

By nature, man is a being who seeks meaning and orients his life according to certain goals. Motivation is defined as a psychological force that guides an individual in achieving the goals he has set for himself, gives him energy and makes his behavior sustainable (Ryan & Deci, 2000). Modern psychology says that motivation is divided into two basic categories: internal and external. While intrinsic motivation is fueled by the individual's internal sense of satisfaction, extrinsic motivation is influenced by external factors such as reward, punishment and social expectations (Deci and Ryan, 1985).

Makale Gönderim Tarihi: 23.01.2025

Yayına Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
ÇANAKKALE, ORCID ID: 0000-0001-9756-1901, E-posta: ismail.demir@comu.edu.tr

In Islamic thought, motivation is a multidimensional concept that includes not only the achievement of an individual's worldly goals, but also his moral development, spiritual maturation and increasing closeness to Allah. There are elements such as patience, trust, prayer, worship, love for Allah, awareness of Jihad and belief in life after death in the Quran and hadiths, which allows an individual to give meaning to his life and increase his motivation (Ghazali, 2011). The Islamic understanding of motivation in many ways coincides with the motivational theories of modern psychology, but at the same time it represents a broader framework that provides spiritual satisfaction to the individual.

In today's world, the rapid evolution of value systems, increasing individualization, accelerated secularization and the spread of materialistic thinking have profound effects on the sources of motivation and the vision of the individual's life (Taylor, 2007). While religion is considered one of the main elements of individual motivation in traditional societies, it seems that people in modern societies are moving away from religious sources of motivation and are turning more to external factors. This causes a loss of meaning that weakens the inner peace and psychological resilience of the individual (Seligman, 2011). However, research shows that having spiritual values increases a person's happiness and motivation in the long term (Koenig, 2012).

This study examines the relationship between religious belief and motivation from the point of view of Islam and modern psychology. First of all, the concepts of religious belief and psychological motivation are discussed, and the main sources of motivation in Islam are evaluated in the light of the Koran and hadiths. Then, how religious beliefs shape an individual's internal motivation and how external motivation can be strengthened in the context of society, community and family is analyzed. In addition, it is discussed how religious belief guides individuals in the processes of happiness and goal-setting within the framework of positive psychology. Another important topic of the study is the stimulating effect of religious belief on motivation in the face of difficult living conditions. In modern psychology, the term "resilience" refers to an individual's ability to cope with stress and trauma (Masten, 2014). In Islamic thought, this concept is considered in parallel with patience, trust and prayer.

In the Qur'an and hadiths it is emphasized that the difficulties that a person faces in life are a test of Allah, and those who show patience and trust in this process become psychologically and spiritually stronger. Finally, in today's world, the relationship between religious belief and motivation is evaluated in the context of secularization, individualization and materialistic thinking. Research in modern psychology and sociology shows that focusing only on material goals leads to long-term discontent and that religious beliefs increase an individual's spiritual satisfaction (Diener et al., 2010). Islam encourages individuals not only to focus on worldly life, but also to live a more balanced life by acting in the consciousness of the afterlife. In this context, the objective of the study is to make a comparative analysis of the understanding of Islamic motivation with the theories of motivation of modern psychology and to show how an individual can develop a stronger and more flexible motivation in accordance with his religious beliefs.

He also offers suggestions on how an individual can resist the loss of meaning caused by secularization and materialism in today's world and at the same time preserve his spiritual values. In summary, religious belief is an important element that increases an individual's motivation, strengthens their mental flexibility and gives meaning to their life. Comparisons

between modern psychology and Islamic thought show that the Islamic understanding of motivation contributes both to individual development and to the social cohesion of the individual. The aim of this study is to evaluate the role of spirituality on the mental health and motivation of an individual in the modern world in a more global way by examining the internal and external sources of motivation of the individual from an Islamic point of view.

Method

The aim of this study is to make a comparative analysis with modern psychology by examining the relationship between religious belief and motivation from the Islamic point of view. As part of the research, the concept of motivation was discussed in its internal and external dimensions and its relationship with concepts such as patience, trust, adoration and prayer in Islam was studied. The study explains in detail the Islamic motivation model using examples from the Qur'an and hadiths. The results obtained in the modern psychological literature were compared with the understanding of Islamic motivation and their effects on the psychological endurance of the individual were analyzed. Finally, it was examined how religious motivation interacts with the loss of meaning, stress and the processes of individualization experienced by individuals in today's world.

Findings

As a result of the study, it was found that understanding the Islamic motivation has a positive effect on the mental and mental health of the individual. Religious practices such as patience, trust and worship have been shown to allow an individual to cope with stress and increase their spiritual flexibility. With regard to extrinsic motivation, it has been found that the spiritual motivation of an individual is enhanced by the support of society, family and society. In today's world, where the processes of individualization and secularization are taking place, it has become clear that people who move away from religious motives experience more stress and loss of meaning. Thus, the motivational model of Islam provides a holistic structure that supports both the psychological and spiritual development of an individual.

Purpose

The aim of this study is to understand the internal and external sources of motivation of an individual by comparing the motivation model of Islam with modern psychology. One of the main objectives is to study the effects of Islamic motivation on mental flexibility, stress management and an individual's sense of happiness. The effects of secularization, individualization and materialistic thinking on the motivation of the individual in today's world are discussed and the role of religious belief in the spiritual satisfaction of the individual is explained. The study addresses the question of how an individual can have a more balanced and sustainable motivational structure by preserving spiritual values. Finally, by comparing the motivation theories of modern psychology with the Islamic understanding of motivation, suggestions are given on how an individual can develop a healthier and stronger motivation model.

Concepts of Religious Belief And Psychological Motivation

Man is by nature a being in search of meaning. Faced with the difficulties and uncertainties of life, the individual seeks the elements that motivate him. Motivation refers to a person's internal or external desire to achieve a certain goal. In modern psychology, motivation is explained by the cognitive, emotional and behavioral processes of the individual, while in Islamic

thought it is emphasized that motivation is a process that includes not only the individual's worldly success, but also his spiritual development. Religious belief is one of the most important factors affecting a person's motivation.

The Qur'an and the Hadiths contain psychological elements that allow an individual to give meaning to his life and activate it. According to Islamic understanding, the existence of a human being in this world is temporary, and the main goal is to live a meaningful life both in this world and in the hereafter. This understanding makes individuals more resilient to the challenges they face in life and provides them with a strong source of motivation. This section explains the concept of religious belief, discusses the psychological foundations of motivation and evaluates the effects of religious beliefs on an individual in the context of the concepts of internal and external motivation.

In addition, the opinions of Muslim psychologists and Islamic scholars on this issue are being discussed. The concept of religious belief: Religious belief refers to an individual's devotion to Allah, the prophets, the holy books, the angels, the day of judgment and fate. In Islam, faith is not only a theoretical belief, it is a factor that shapes an individual's entire life and is a source of motivation.

In the Qur'an it is said that faith brings peace and stability to a person's heart:

"It is He Who sends peace into the hearts of believers so that they may believe in their faith." (Fath, 48:4)

This verse shows that faith strengthens the psychological state of an individual and is a factor that increases his motivation. Islamic scholars have also emphasized the role of faith in the spiritual development of an individual. Imam Ghazali maintained that man is naturally in search of meaning and that this search can only be satisfied by faith in Allah (Ghazali, 2011). Ibn Sina, on the other hand, emphasized the impact of religious belief on people's mental health and said that believers can more easily cope with stress, fear and despair (Nasr, 2001).

Fundamentals of psychological motivation:

In the psychological literature, motivation is defined as the act of achieving a certain goal under the influence of internal or external factors of a person (Ryan & Deci, 2000). There are two main components of motivation:

- Intrinsic motivation: it is a type of motivation that feeds on the inner world of the individual and does not require external rewards or punishments. For example, if a person feels the inner joy of gaining knowledge or praying, he falls into this category.
- External motivation: an individual's response to external factors (reward, punishment, social expectations, etc.) refers to the action based on. Examples of such motivation are, for example, a student who works just to get a good grade, or an employee who makes more efforts to get a promotion (Deci and Ryan, 1985).

In the Islamic faith, an individual's motivation is shaped not only by external relationships, but also by internal ones. For example, if a Muslim prays only to obtain the approval of Allah, this is an internal Motivation. On the other hand, when he prays to win the approval of the people around him, an external motivation comes into play. However, it has been pointed out that intrinsic motivation is more valuable in Islamic thought. In fact, it is said in the Qur'an

that "there is no compulsion in religion" (Baqara, 2:256) and that faith and worship should be a sincere source of motivation in the inner world of an individual.

The relationship between religious belief and intrinsic motivation:

Religious belief is an important element that increases an individual's intrinsic motivation. According to Islam, a person is motivated not only by worldly success, but also by spiritual peace and the goal of gaining the appreciation of Allah. In Islamic thought, the source of this search for meaning is seen in the abandonment of man to Allah and the nourishment of his soul through worship.

It is emphasized in the Qur'an that when a person believes in Allah, he acquires inner peace and endurance:

"Know that hearts find peace only in the Reminder of Allah." (Rad, 13:28)

This verse shows that the main source of inner motivation is spiritual satisfaction, and this satisfaction has a positive effect on the human soul.

Ibn Khaldun stated that a person's motivation to achieve his life's goals is not limited to material gain, but that the most powerful source of motivation is spiritual satisfaction (Ibn Khaldun, 2005).

Religious belief is a powerful factor that affects a person's internal and external motivation. Modern psychology is gradually recognizing the role of individual significance and the search for spiritual fulfillment for motivation, and new research is being conducted in this area. In Islamic thought, it is emphasized that the motivation of an individual is not limited to worldly achievements, but is also characterized by faith and the worship of Allah.

In order to strengthen internal motivation, the individual must not only see religious faith as an external necessity, but also establish a deep connection with it. Islamic scholars and Muslim psychologists point out that religious belief strengthens an individual's mental health and increases his motivation for life.

Sources of Motivation in Islam

Motivation is a psychological force that provides energy and directs a person's behavior in the process of achieving a goal. Modern psychology divides motivation into two basic groups: internal and external (Ryan and Deci, 2000). Intrinsic motivation is a type of motivation that comes from the inner world of an individual and develops without the need for a reward or external pressure. External motivation is when an individual allows himself to be guided by external factors. Islam is a belief system that encourages an individual to work not only for worldly achievements, but also in a spiritual context.

There are many sources of motivation in the Quran and hadiths that allow every Muslim to add meaning to his life and achieve his goals. The most basic sources of motivation in Islam are the love of Allah, worship, personal struggle (Jihad) and belief in life after death. These elements guide the life of the Muslim individual and support his psychological and spiritual development. In this section, the fundamental sources of motivation in Islam are examined and the elements that guide an individual's life are explained by the Koran and the hadiths.

Divine love (the search for closeness with Allah (C.C.):

One of the most powerful sources of motivation in Islam is the Love of Allah. One of the greatest goals in the life of a Muslim is to get to know Allah and get closer to Him. This love is the most important source of internal motivation that supports the spiritual development of an individual and directs him to good deeds.

The role of the love of Allah in the life of an individual is expressed in the Qur'an as follows.

Say: Follow me, if you love Allah (C.C.). Allah (C.C.) will love you and forgive your sins. (Ali Imran, 3:31).

This verse shows that a person's love for Allah is a source of motivation that keeps them on the right path. Imam Ghazali explained that the love of Allah is the greatest spiritual element that purifies the heart of an individual and leads him to good deeds (Ghazali, 2011).

From the point of view of modern psychology, a person's motivation and mental flexibility increase when he has a high goal or a goal (Seligman, 2011). In Islam, the love of Allah gives an individual a strong internal motivation, increases his efforts in life and provides spiritual satisfaction.

Worship and spiritual development:

Worship is a source of motivation that promotes the inner peace of a Muslim person and gives meaning to his life. Cult-related actions such as prayer, fasting, alms and supplication help a person maintain spiritual balance and strengthen his will.

The regulating role of worship in the life of an individual is expressed in the Qur'an as follows:

"Prayer keeps a person away from immorality and evil." (Ankabut, 29:45)

This verse shows that worship increases a person's motivation and keeps him away from bad habits.

Research conducted in modern psychology shows that people who pray regularly experience less stress, are more resistant to depression and have a higher life motivation (Koenig, 2012).

Ibn Sina, one of the Islamic scholars, explained that worship strengthens the psychological state of an individual and improves his willpower (Nasr, 2001). According to him, people who pray regularly can more easily achieve their goals in life and become more patient and determined in the face of difficulties. The concept of jihad: personal struggle and personal improvement: Jihad in Islam does not only mean war; on the contrary, it means the personal improvement of an individual, the abandonment of bad habits and the discipline of his soul. The struggle against oneself, called the Great Jihad, is an important source of motivation that strengthens and disciplines the will of the individual.

Hz. Muhammed (S.A.V.), he told his friends on the way back from the war:

"We have returned from Small Jihad to big Jihad." (Bayhaki, Shuab Al-Iman, 4/233)

It is explained here that the great Jihad is the struggle of the individual with himself. This struggle increases the internal motivation of the individual and makes him stronger and more determined.

Ibn Khaldun stated that the process of self-development of an individual requires a constant struggle, and this struggle can only be maintained with strong Motivation (Ibn Khaldun, 2005). According to him, a person who struggles with his ego can take more decisive steps in life and achieve his goals with more determination.

Belief in life after death and the motivation for eternal happiness:

One of the most important motivational elements of Islam is the belief in life after death and the desire for eternal happiness. A Muslim knows that earthly life is temporary and that the main goal is happiness in the afterlife. This awareness allows the individual to face difficulties and act from a long-term perspective.

The belief in life after death and its effect on the motivation of the individual are expressed in the Qur'an as follows:

"Whoever wants the reward of the hereafter, we will give him a greater reward." (Shura, 42:20).

This verse shows that the goal of the afterlife is one of the most powerful factors that increase a person's motivation.

Ibn Taymiyyah, one of the Islamic scholars, said that belief in life after death is the most important element that strengthens an individual's patience, endurance and determination (Ibn Taymiyyah, 2010). According to him, a Muslim who acts in the consciousness of the afterlife does not give up in the face of the difficulties he encounters in life and is more resilient in achieving his goals.

The main sources of motivation in Islam are shaped by elements such as love for Allah, worship, struggle with oneself and belief in life after death. These elements give meaning to an individual's life and make him stronger, more patient and determined. The Quran and the hadiths provide tips to increase an individual's motivation, and Islamic scholars offer detailed analyses on the subject. Modern psychology also recognizes the strong influence of a person's spirituality and faith on his motivation. In this context, the sources of motivation offered by Islam contribute to the psychological and spiritual empowerment of the individual.

Motivation from the Perspective of the Qur'an and Hadith

Motivation is an important psychological factor that provides energy, motivates decisions and maintains a person's determination to achieve a goal. Islam offers people various sources of motivation to give meaning to their lives and do good deeds. These sources of motivation encourage individuals to achieve not only worldly success, but also happiness in the afterlife.

The hadiths of the Noble Qur'an and the Hz. Muhammed (S.A.V.) contain important elements that strengthen the internal and external motivation of an individual. In this section, the motivating elements of the Qur'an are examined under four headings and the Hz. Muhammed (S.A.V.). Hz. Muhammed (S.A.V.), according to the hadiths of), Patience and endurance (Al-Baqara 153, Al-Anfal 46):

Patience is a fundamental source of motivation in Islam that allows an individual to fight tirelessly and maintain his determination in the face of difficulties. The Noble Quran contains many Verses that encourage patience and perseverance.

"O you who believe! Ask for Allah's help with Patience and Prayer. Indeed, Allah is with the Patient."(Baqara, 2:153).

This verse emphasizes that a Muslim must be patient in the face of difficulties and adhere to his worship. Patience is a powerful internal element that allows a person to maintain motivation. In modern psychology, the concept of "resilience" describes a person's ability to cope with stress and trauma (Bonanno, 2004). The emphasis on patience in the Qur'an encourages the individual to be flexible and not lose motivation.

In another verse, the importance of Determination and Unity is emphasized:

"Obey Allah and His Messenger, and do not argue. then they relax and their strength decreases. Be patient, for Allah is with those who are patient."(Anfal, 8:46).

This verse emphasizes two important factors that increase a person's motivation: endurance and the spirit of unity. Recent psychological research shows that determined and persistent people achieve their goals more successfully (Duck and Gross, 2014).

H. Muhammed (S.A.V.) also drew attention to the importance of patience and determination with these words:

"If Allah wills good for his servant, he will make it difficult for him."(Bukhari, Marda,1)

This hadith shows that a person should see the difficulties he is facing not as a loss, but as an opportunity for development.

The power of trust and faith (Ali Imran 159, Zumar 38):

Trust is a source of motivation for an individual by trusting Allah to overcome the difficulties he faces in life. According to Islam, trust in Allah (C.C.) is not passive submission, but an individual's trust in Allah (C.C.) after doing his best.

There are the following words about trust in the Qur'an:

"Place your trust in Allah. Indeed, Allah loves Those who put their trust in Him."(Ali Imran, 3:159).

This verse encourages Muslims to act with confidence, and not without fear, in the face of life's uncertainties. In modern psychology, the concept of locus of control describes how an individual evaluates events. People who believe in internal control are more likely to be motivated by the belief that their own efforts affect their results (Rotter, 1966). Understanding the trust in Allah (C.C.) in the Qur'an also recommends that an individual first make an effort and then trust in Allah (C.C.). Another verse of the Qur'an about trust is as follows:

"To Allah belongs everything that is in the heavens and everything that is on earth. Do they worship anyone other than Allah? (Zumar, 39:38)

This verse emphasizes the effect of turning to Allah as a leader in a person's life on his motivation. H. Muhammed (S.A.V.).

Hiz. Muhammed (S.A.V.) He put his trust in Allah:

"Fasten your camel, then place your trust in Allah."(Tirmidhi, Qayamah, 60).

This hadith is a powerful source of motivation, because it explains that it is not right for a person to trust Allah without effort, but that he must trust Allah after doing his best.

Success and Effort (Najm 39-41):

Islam is a religion that encourages an individual to be hardworking, determined and successful. It is clearly stated in the Noble Qur'an that an individual is rewarded for his work:

"There is no reward for a person except for what he works for. And his work will be seen soon. Then he will get his full reward."(An-Najm, 53:39-41)

This verse expresses that an individual can only succeed by his own efforts. In modern psychology, it is accepted that one of the most important factors for increasing a person's motivation is personal effort (Bandura, 1997).

Hiz. Muhammed (S.A.V.), Hadith-i sharif said: "A person who is the same for two days is confused."(Daylami, Musnad, 5585). This hadith is a powerful source of motivation that constantly advises an individual to improve himself.

Prayer and Inner Strength (Mu'min 60):

In Islam, prayer is one of the most important ways to increase an individual's motivation. Prayer is performed in the Qur'an:

"Pray to me, I will answer you."(Believer, 40/60).

This verse allows an individual to connect with Allah (C.C.) and become spiritually stronger. In modern psychology, the positive effects of prayer and meditation on stress management and increasing an individual's motivation have been scientifically proven (Koenig, 2012).

Hiz. Muhammed (S.A.V.), adding that prayer increases spiritual strength:

"Prayer is the weapon of the believer."(Abu Dawud, Salah, 3586).

This hadith emphasizes that a person's most powerful weapon for coping with difficulties is his spiritual connection.

The Quran and the hadiths emphasize elements such as patience, endurance, confidence, effort and prayer that increase an individual's motivation. Islam offers individuals a psychological and spiritual roadmap to achieve their goals. Modern psychology also confirms the motivational effect of these concepts on the individual. Therefore, the sources of motivation offered by Islam contribute to the spiritual and psychological empowerment of the individual.

Religious Belief And Intrinsic Motivation

People are looking for meaning throughout their lives. This search for meaning is one of the most fundamental elements that shape an individual's motivation. In modern psychology, intrinsic motivation is defined as the orientation of an individual towards his goals nourished by his inner world without the need for external rewards or punishments (Ryan and Deci, 2000). In Islamic thought, it is emphasized that an individual should be motivated not only by

worldly achievements, but also by spiritual peace, devotion to Allah and happiness in the after-life.

Islam offers a system that strongly supports the inner motivation of the individual. The Quran and the hadiths contain many teachings that allow an individual to build his inner world and support his spiritual development. In this context, sincere belief and intention are one of the most important elements to increase an individual's internal motivation. In this section, the importance of intention in Islam, how an individual should build his inner world and how to achieve a high level of motivation with sincere faith are discussed.

Intrinsic motivation and religious belief:

Modern psychology assumes that one of the most important factors to increase a person's intrinsic motivation is a personal meaning and purpose (Seligman, 2011). Intrinsic motivation is directly related to the feeling of satisfaction that a person feels in himself. Islam shows that faith in Allah is one of the most important elements that give meaning to a person's life. There is the following verse in the Holy Quran about inner peace and motivation:

"Know that hearts only find peace by remembering Allah. "(Rad, 13:28) This verse shows that the main source of spiritual Peace and Motivation of a person is his devotion to Allah. Modern psychology also examines the relationship between a person's belief system and his spirituality, as well as his mental well-being, and confirms that religious belief increases a person's motivation (Koenig, 2012).

Ibn Khaldun, an Islamic scholar, said that the most important factor that increases an individual's motivation is spiritual devotion. According to him, a person who seeks meaning and focuses his life on a goal becomes more determined, purposeful and successful (Ibn Khaldun, 2005).

The importance of intention in Islam:

The sincerity and correctness of intentions in Islam are one of the cornerstones of a person's intrinsic motivation. In the Qur'an and hadiths, it is often emphasized how intention shapes actions in a person's life. According to Islam, the value of an action is evaluated not only according to its external result, but also according to the intention of the individual to perform this action.

Hz. Muhammed (S.A.V.) he emphasized the importance of intention with the following Hadith:

"Actions are based on intentions, and everyone receives what he intends."(Bukhari, Badul revelation, 1).

This hadith shows that the source of an individual's internal motivation must have an internal meaning, and not the external result of the work he does. For example, when a Muslim gives alms, he feels greater satisfaction when he does it not to show, but to gain the appreciation of Allah.

In modern psychology, the "theory of self-determination" affirms that an individual's intrinsic motivation is based on three fundamental factors (Deci and Ryan, 1985):

- Autonomy (the individual's ability to make his own decisions)

- Competence (the individual's sense of accomplishment and personal development)
- Commitment (the individual's sense of spiritual and social commitment)

Understanding intention in Islam contributes significantly to an individual finding his inner meaning and being sincere in his actions.

Building an individual's own inner world:

In order for a person to increase his inner motivation, he must base his inner world on solid foundations. In Islam, worship, prayer, contemplation and moral values are of great importance for the spiritual development of an individual.

In the Noble Qur'an, there is a verse about each structure. He said: "The truth is that Allah will not change the state of a society until He changes its interior." (Rad, 13:11)

This verse expresses that an individual must build his own inner world and only in this way can he increase his motivation. Islamic scholars recommend that an individual control his ego, develop internal discipline and receive spiritual education.

According to Ibn Sina, it is possible for a person to change through spiritual education and the development of internal discipline. He explained that educating a person's soul will increase his spiritual motivation (Nasr, 2001).

High motivation with sincere faith:

Islam declares that it is possible for a person to increase his inner motivation with sincere faith. Faith shows the way to success both in this world and in the hereafter.

This problem is explained in the Noble Qur'an as follows:

"For those who believe and do good deeds, there is an eternal reward." (Fussilat, 41:8).

This verse shows that faith and good deeds are factors that increase both the inner satisfaction and the long-term motivation of an individual. People with sincere faith are motivated not only by material success in the world, but also by moral and spiritual satisfaction. From the point of view of Islamic psychology, a sincere belief gives spiritual balance and stability to an individual. Ibn Taymiyyah, an Islamic scholar, said that faith is the most important element that increases an individual's psychological strength and is a strong source of motivation so that an individual can better cope with life's difficulties (Ibn Taymiyyah, 2010).

Religious belief is a powerful element that shapes a person's inner motivation. Islam increases the motivation of an individual by allowing him to find spiritual satisfaction and to give meaning to his life. There are many recommendations in the Qur'an and hadiths about the meaning of a person's intention, how he should build his inner world and how he can achieve a higher motivation with sincere faith. In addition, modern psychology confirms that intrinsic motivation has a great influence on a person's success and happiness. In this context, the understanding of motivation by Islam offers a complete framework that supports both the spiritual and psychological development of an individual.

External Motivation And the Role of Religious Communities

Motivation is a combination of internal or external factors that motivate a person to achieve a certain goal. While intrinsic motivation refers to acting in accordance with one's own

values, beliefs and personal development, extrinsic motivation refers to acting in accordance with the rewards, punishments or social expectations of one's environment (Ryan and Deci, 2000).

Islam is a belief system that supports an individual's motivation not only by internal factors, but also in a social context. The Muslim individual must be motivated not only for his own spiritual and psychological development, but also as a social being. Community, family and society are among the most important external factors that increase an individual's motivation. In this section, the role of external motivation in an individual's religious life is discussed and how Muslims can increase their motivation in the context of society, family and society is analyzed.

Psychological foundations of extrinsic motivation:

In modern psychology, extrinsic motivation is defined as the action of an individual in response to incentives from the environment. This type of motivation is usually based on factors such as rewards, social status, social expectations or the avoidance of punishments (Deci and Ryan, 1985).

In the religious context, external motivation manifests itself in the form of fulfilling religious duties, obeying religious rules and adopting moral values by encouraging the individual through society, the family and the social environment.

The importance of the individual's position in society and social relations is emphasized in the Holy Qur'an as follows:

"Create a community among you that calls for good, ordains good and forbids evil. They are the ones who will succeed." (Ali Imran, 3:104).

This verse shows that the motivation of an individual is not only a personal process, but also a social responsibility. Islam encourages individuals to strengthen their social ties and create an environment that increases their motivation.

The effect of society on motivation:

In Islam, the consciousness of the community is one of the most important factors that increases the motivation of an individual. In Muslim societies, the spiritual development of an individual is greatly promoted with the support of society. The congregation provides spiritual support to individuals and helps them to realize their beliefs and to celebrate regular worship services.

Haz. Muhammed (S.A.V.) emphasized the value of motivation within society with the following Hadith on the importance of society:

"Praying together is twenty-seven times more virtuous than praying alone." (Bukhari, Adhan, 30).

This hadith shows that community is a powerful element that increases an individual's motivation to worship. Ibn Taymiyyah, one of the Islamic scholars, argued that an individual should keep his ties with society strong in order to maintain his faith and motivation (Ibn Taymiyyah, 2010). According to him, a person may lose motivation over time when he is alone, but he can continue his worship and moral duties more consistently in a community.

In modern psychology, it is said that the participation of an individual in a social group increases his motivation. It has been proven that people with social support systems are more motivated than people on their own (Koenig, 2012).

The role of the family in external motivation:

The family is one of the most important sources of motivation in a person's life. In Islam, the family is a fundamental institution that shapes the religious identity of an individual and contributes to his spiritual development. In the Qur'an it is said that parents should raise their children with a religious conscience. :

"O you who believe! May they protect themselves and their families from the fire whose fuel is people and stones." (Tahrim, 66:6).

This verse shows the responsibility of the family for the spiritual development and motivation of the individual. A Muslim can increase his religious motivation when he is encouraged and supported by his family.

Hiz. Muhammed (S.A.V.) also emphasized the importance of motivation within the family with the following Hadith:

"You are all shepherds and you are all responsible for your flock." (Bukhari, Ahkâm, 1).

This hadith shows that a person's spiritual motivation is strengthened not only by personal effort, but also by encouragement within the family. Imam Ghazali, one of the Islamic scholars, said that the spiritual education of an individual within the family should begin at a young age and that this is one of the most important factors that increases an individual's motivation (Ghazali, 2011).

Modern psychological research also provides important evidence that family support increases an individual's motivation and self-confidence (Seligman, 2011). The maintenance of religious rituals within the family and the creation of moral support mechanisms are important elements that strengthen the external motivation of the individual.

Strengthening society and external motivation:

Islam insists on the fact that an individual must develop not only himself, but also the society in which he lives. It is the responsibility of a Muslim to have a positive impact on the society in which he lives and to spread religious consciousness. This is an important external factor that increases the motivation of an individual.

The meaning of the struggle for the good of society is expressed in the Holy Quran as follows:

"You are the best Nation created for humanity. You command the good and forbid the evil." (Ali Imran, 3:110).

This verse shows that an individual has a responsibility towards the society in which he lives and that this responsibility is a factor that increases his motivation. Social solidarity is a factor that increases the morale and motivation of an individual.

The Islamic scholar Ibn Khaldun emphasized the influence of society on the individual and stated that an individual's motivation is directly related not only to his own efforts, but also

to the social structure in which he lives (Ibn Khaldun, 2005). External motivation is shaped not only by the internal efforts of the individual, but also by the influence of the social environment in which he lives.

Islam emphasizes three main external factors that increase an individual's motivation: the Community, the family and Society. The congregation provides an environment that supports the spiritual development of the individual and increases motivation for worship. The family contributes to the construction of the religious identity of the individual and provides him with moral support. On the other hand, society strengthens the motivation of the individual by reminding him of his moral and religious duties. Modern psychology proves that a person's motivation is strengthened not only by internal factors, but also by social support systems. In this context, the external motivation mechanisms of Islam contain strong elements that support the psychological and spiritual development of the individual.

Islam And Positive Psychology: Happiness And Goal Setting

Positive psychology is a branch of psychology that includes scientific studies to determine the purpose of a person's life and increase his happiness and well-being (Seligman and Csikszentmihalyi, 2000). In this area, it's not just about preventing mental illness, but also about making sure that people lead fulfilling and meaningful lives. Happiness is a state that a person reaches through the process of mental, emotional and spiritual self-realization. Islam is a complete belief system that supports an individual's happiness and life purpose.

In the Quran and the hadiths, the individual is encouraged to protect his spiritual well-being, to give meaning to his life and to improve himself by setting goals. In Islamic thought, happiness is achieved not only through material gain, but also through spiritual peace, worship and awareness of life after death. In this section, the concepts of happiness and goal-setting are discussed from the point of view of positive psychology and examine how Islam contributes to the process of self-realization of the individual. In addition, the discoveries of modern psychology are compared with the views of Islamic scholars on motivation.

Positive psychology and the concept of happiness:

Positive psychology emphasizes that an individual must realize himself and find a satisfying meaning in his life (Seligman, 2011). One of the main objectives of this field is to allow the individual to discover and develop their strengths in order to lead a happy life. According to positive psychology, happiness consists of three basic elements:

1. pleasure: enjoy positive experiences in everyday life.
2. commitment: commitment to one's own work and activities that give meaning to life.
3. meaning: acting with the conviction that life has a higher meaning (Seligman, 2011). Islam does not consider the happiness of an individual solely from a point of view based on pleasure. On the contrary, it provides people with a spiritual guide for self-realization and inner peace.

The source of happiness and peace is explained in the Noble Qur'an as follows:

"Know that hearts find peace only by remembering Allah."(Rad, 13:28).

This verse emphasizes that the spiritual peace of an individual can be obtained not only by material gain, but also by devotion to Allah. In modern psychology, it has been found that a

person's life increases the level of happiness within the framework of inner meaning and spiritual values (Koenig, 2012).

The concept of happiness in Islam:

Islam does not associate happiness only with the pleasures of the world. Happiness is a process that comes with a person's spiritual satisfaction, inner peace and closeness to Allah (C.C.).

Imam Ghazali, one of the Islamic scholars, said that the highest level of happiness can be achieved by disciplining one's soul and strengthening one's bond with Allah (Ghazali, 2011). According to him, earthly happiness is temporary, but permanent happiness is possible if an individual purifies his soul and acts in order to obtain the approval of Allah. Hz. Muhammed (S.A.V.) also explained that happiness is associated with an individual's inner peace and sense of contentment:

"True wealth is not the abundance of goods, but the satisfaction of the heart." (Bukhari, Riqaq, 15) This hadith shows that an individual's happiness does not depend on external factors, but on inner satisfaction and spiritual balance. In modern psychology, it has been proven that a person cannot be happy only with material gain, and that inner satisfaction and mental balance are among the determining factors of happiness (Lyubomirsky, 2008).

Purpose and self-realization:

Positive psychology affirms that setting goals in a person's life and making efforts to achieve these goals increases the level of happiness (Deci and Ryan, 2000). Islam also encourages individuals to set goals in life and work towards these goals in a disciplined manner. The Qur'an states that a person should strive and work hard, as follows:

"There is no reward for a person other than what he works for. And his work will be seen soon. Then he will get his full reward." (Najm, 53:39-41).

This verse emphasizes that a person must work hard to be successful in life and achieve his goals. In Islam, individuals are advised to take into account the balance between this world and the afterlife when setting goals.

Ibn Khaldun explained that an individual can realize himself and give meaning to his life by acting in harmony with his social environment (Ibn Khaldun, 2005). The goal-oriented approach of Islam encourages individuals to realize themselves within the framework of spiritual values and awareness of social responsibility.

Research conducted in modern psychology has shown that people are happier, set goals for themselves and work to achieve them (Locke & Latham, 2002).

Islam and positive psychology: comparative evaluation:

The theories of modern psychology about happiness and purpose largely coincide with the teachings of Islam. However, there are important differences:

Positive psychology combines Islamic happiness with psychological satisfaction and positive experiences of an individual. It combines happiness with spiritual peace and devotion to Allah (C.C.). He argues that every individual should set meaningful goals for self-realization. He emphasizes that the goals of the individual must maintain the balance between this world and the other world. Examines the effects of social relationships on happiness. He notes that

community and family ties are the elements that increase an individual's happiness. This comparison shows that Islam provides a complete guide to increase an individual's happiness and is largely compatible with the discoveries of modern psychology. Positive psychology and Islam offer effective recommendations for increasing a person's happiness and ensuring that he achieves his goals. While Islam encourages individuals to be mentally and psychologically satisfied, positive psychology shows that a meaningful life increases an individual's level of happiness. Modern scientific research confirms the positive impact of spirituality on the psychological well-being and happiness of an individual.

In this context, the understanding of motivation and happiness given by Islam represents a global system that strengthens the mental balance and well-being of an individual.

Faith and Coping with Difficulties

The difficulties that you encounter in life are factors that directly affect a person's motivation, mental flexibility and ability to cope with life. While modern psychology considers an individual's resistance to trauma and stress as an important psychological trait, Islamic thought emphasizes that an individual increases his resistance to difficulties through patience, trust and faith.

It is said in the Quran and the hadiths that difficulties are temporary and that an individual can overcome these difficulties with patience and confidence. The Islamic faith helps an individual to develop a flexible, patient and Allah (C.C.)-fearing attitude to the difficulties he faces in life. In this section, the Concept of flexibility in psychology and the concepts of patience and trust in Islam are compared. The concept of examination and patience, the effect of prayer and worship on stress management and the role of trust in Allah in increasing spiritual endurance are discussed.

The concept of test and patience:

The concept of Examination (Examination, Examination) in Islam is based on the idea that the difficulties that a person faces in worldly life are a way to achieve spiritual maturity. It is emphasized in the Qur'an that exams are a process that strengthens individuals:

"We will test you with a little fear, hunger and loss of wealth, life and harvest. Proclaim the good news to those who are patient." (Baqara, 2:155).

This verse expresses that the difficulties that a person faces are a test, and patience is the most important element to overcome this test. In psychology, the term "resilience" refers to the mental resilience that a person shows in the face of traumas and negative life events (Bonanno, 2004).

Patience is one of the most fundamental concepts that Islam transmits to an individual. Hz. Muhammed (S.A.V.) also emphasized the positive impact of patience on the human soul and encouraged people to be patient in the face of the difficulties they were facing:

"Patience is one of the treasures of Heaven." (Tabarani, al-mu'jam Al-Kabir, 11/316).

Modern psychology also shows that patience plays an important role in a person's ability to cope with stress and achieve long-term goals (Duck & Gross, 2014). Especially in diseases such as post-traumatic stress disorder (PTSD) and depression, an individual's resistance, patience and hope for the future accelerate the recovery process (Masten, 2014).

The Islamic understanding of patience and the concept of resilience of modern psychology largely overlap. However, Islam defines patience not only as a passive expectation, but as an individual's effort to do his best and trust Allah.

The effect of prayer and adoration on the fight against stress:

Stress is one of the most common psychological reactions that a person faces in everyday life. In modern psychology, methods such as meditation, mindfulness and cognitive restructuring are proposed as strategies to cope with stress (Lazarus and Folkman, 1984). However, one of the most important methods of coping with stress in Islamic thought is prayer and worship.

The effect of prayer and worship on increasing the spiritual well-being of an individual is expressed in the Qur'an as follows:

"Pray to me, and I will answer you." (Believer, 40/60).

Prayer makes individuals feel that they are not alone and that they have found inner peace by taking refuge in Allah (C.C.). Modern psychology also shows that prayers and worship play an important role in the fight against stress.

According to a study conducted by Koenig (2012), people who pray and worship regularly can manage stress better and have greater mental flexibility.

The positive effect of prayers on stress has also been confirmed by psychological studies:

- The effects of prayer and meditation on brain waves have been studied and it has been found that stress levels are lower in people who pray regularly (Davidson et al., 2003).
- It has been found that cortisol levels decrease in people who pray and that the biological effects of stress are attenuated (Koenig, 2012).

These results show that the Islamic teachings on stress management coincide with modern psychological methods. The role of trust in Allah (C.C.) in increasing spiritual endurance:

Trust means that an individual trusts Allah (C.C.) and leaves the results of his efforts for himself. In the Qur'an it is said that trust in Allah (C.C.) increases the spiritual strength of an individual as follows:

"Allah loves those who trust in him." (Ali Imran, 3:159).

Trust is a factor that reduces a person's fears and makes them more resilient psychologically. In modern psychology, the theory of the "place of control" is a concept used to explain how an individual interprets events (Rotter, 1966). People with a belief in internal control believe that their life is in their own hands, while people with a belief in external control believe that external forces or fate direct events.

The Islamic understanding of trust is a balance that encourages individuals to make efforts and leave the results to Allah. Hz. Muhammed (S.A.V.) expressed his faith in Allah as follows: "First fasten your camel, then place your trust in Allah." (Tirmidhi, Qayamah, 60).

This hadith emphasizes that an individual must put his trust in Allah after fulfilling his duties. People who trust Allah (C.C.) are less afraid of life's uncertainties and lead more peaceful lives (Schnall et al., 2010).

Islam provides a solid spiritual framework that allows the individual to cope with life's difficulties. Concepts such as patience, trust, prayer and worship are mentioned in the Qur'an and hadiths as elements that increase an individual's spiritual resilience. Modern psychology shows that a person's resistance to trauma and stress protects his mental health and increases his happiness in the long term.

The understanding of patience and trust in Islam largely coincides with the concept of resilience in modern psychology. In this context, the positive effects of Islam on mental health are also supported by modern science.

Religious Belief And Motivation in Today's World

The modern world is in a state of profound change, characterized by rapidly evolving value systems, secularization, individualization and the spread of materialistic thought. This transformation has a direct impact on the individual's belief systems, his sources of motivation and the processes he uses to give meaning to his life (Taylor, 2007).

While religion is considered one of the most fundamental elements of individual motivation in traditional societies, as secularization increases in today's world, the sources of motivation of the individual have changed. However, the Islamic faith continues to provide an effective orientation that protects the internal and external motivation of the individual. The principles contained in the Koran and the hadiths help the individual to find his way and overcome the crises of meaning in the complexity of the modern world.

In this section, the effects of religious belief on an individual's motivation in the rapidly changing value system of the modern world are examined and the motivational effects of the Islamic perspective on the individual, as opposed to secularization, individualization and materialistic thinking, are discussed.

The role of secularization and religious belief in motivation:

Secularization is defined as the process by which modern societies move away from religious values and adopt a lifestyle more centered on the world (Berger, 1999). With the industrial revolution, scientific progress and technological development, the influence of religious beliefs on the lives of individuals decreased in many societies, and rationality and scientific thinking appeared instead.

However, the process of secularization can weaken the individual search for inner peace and meaning. Modern psychology shows that having a spiritual value system protects a person's motivation and mental health (Koenig, 2012). Islam provides a solid spiritual framework allowing the individual to explore himself and increase his motivations to eliminate the negative effects of secularization on the individual. In this context, the following verse of the Quran gives meaning to an individual's life:

"Good news for those who repent to Allah and find peace in their hearts through faith. Know that hearts find peace only in the Reminder of Allah." (Rad, 13:28).

This verse shows that a person's inner peace and Motivation can be achieved not only through worldly success, but also through spiritual fulfillment. The loss of meaning that accompanies the spread of secularization in the modern world is linked to the alienation of the individual from sources of spiritual motivation (Seligman, 2011).

Islam encourages the individual to maintain his inner motivation through the balance between earthly life and life after death. This balance is emphasized in the hadiths as follows:

"Work for your worldly gain, but as if you would never die; work for the hereafter, but as if you would die tomorrow." (Bukhari, the book, 9).

This hadith allows an individual to develop a strong perspective against the crises of meaning caused by secularization by weighing his secular and spiritual motivations.

Individualization and the influence of religion on individual motivation:

Modern societies tend to individualism. In traditional societies, although the individual is more strongly linked to his family, community and religious values, he is encouraged to act independently in today's world (Giddens, 1991).

Although individualization helps the individual to make independent decisions and develop, it can also lead to psychological problems such as loneliness, loss of meaning and depression (Bauman, 2001). Religious beliefs help an individual to experience spiritual satisfaction and maintain internal motivation by balancing the negative effects of individualization. The Qur'an declares that an individual is not alone and that his connection with Allah strengthens him as follows: "We are closer to people than their jugular veins." (Qaf, 50/16).

This verse emphasizes that the individual is not alone and that Allah is always with him. In modern psychology, it has been found that a strong belief system reduces the feeling of loneliness and protects mental health (Koenig, 2012).

H. Muhammed (S.A.V.) he also stressed the importance of being strong individually and trusting Allah with this hadith:

"A strong believer is better and more beloved by Allah than a weak believer." (Muslim, Qader, 34) This hadith emphasizes that an individual must develop and support his motivation with a strong faith.

Islamic perspective and motivation against materialistic thinking:

In the modern world, materialism is a system of thinking that evaluates an individual's happiness and motivation solely on the basis of material gain and physical well-being. However, research shows that the effect of material achievements on happiness is limited, and if the spiritual side of the individual is neglected, a lack of satisfaction appears in the long term (Diener et al., 2010).

The Qur'an warns against materialistic thinking:

"Life in this world is nothing but fun and games. And the abode of the hereafter is the abode of the hereafter. I'd like you to know." (Ankabut, 29:64).

This verse emphasizes that if a person focuses only on material gain, it will not give him spiritual satisfaction.

Ibn Khaldun, one of the Islamic scholars, argued that the alienation of an individual from spiritual values will lead to long-term psychological collapse (Ibn Khaldun, 2005). In today's psychology, it is recommended that the individual define the values that give meaning to his life and achieve the goals that provide inner satisfaction (Frankl, 1985).

Haz. Muhammed (S.A.V.) also stated in a hadith that a person should adhere to his spiritual values and not follow materialistic thinking:

"True wealth is not the abundance of goods, but the satisfaction of the heart." (Bukhari, Book, 15).

This hadith emphasizes that an individual should be content not only with material success, but also with inner peace and spiritual values.

In the modern world, religious faith is a powerful element that increases a person's motivation and gives him a sense of significance. While secularization, individualization and materialism can weaken a person's motivation for life, Islam helps an individual overcome this negativity by providing a solid spiritual framework. In addition, modern psychology confirms the positive effects of spirituality on the mental health and motivation of an individual. In this context, the motivation model of Islam offers a sustainable system that supports both the psychological and spiritual development of the individual.

Conclusion, Discussion And Suggestions

This study examined the relationship between religious belief and motivation from an Islamic point of view and made a comparative evaluation with modern psychology. Islam offers a motivational model that encourages an individual to achieve not only secular goals, but also spiritual maturity. Concepts such as patience, trust, prayer, worship and trust in Allah contained in the Quran and hadiths stand out as basic elements that increase an individual's mental flexibility and make it easier for him to cope with difficulties.

A person's motivation is caused by a combination of psychological and social factors. In Islam, an individual's motivation is shaped by both internal and external factors. Intrinsic motivation is linked to the love of Allah (C.C.), to adoration, to the sincerity of the intention and to the spiritual development of the individual. Extrinsic motivation is supported by the community, family, Society and the social environment of the individual. In the modern world, rapidly changing value systems and the processes of individualization and secularization significantly affect the sources of motivation and the perception of the individual's life.

Islam provides a framework that helps an individual to achieve long-term satisfaction and happiness by maintaining their spiritual balance in the face of these changes. The influence of spiritual values on motivation is increasingly recognized by modern psychology. In summary, religious belief is an important element that strengthens an individual's motivation and sense of meaning. Achieving inner peace with elements such as patience, trust and adoration increases an individual's psychological resilience and makes them a more flexible person. Given the stress, fear and the search for meaning that people face in today's world, the Islamic motivation model offers a sustainable structure that supports the psychological and spiritual development of the individual.

Discussion:

Intrinsic motivation means that a person acts in accordance with his intrinsic values and beliefs without external pressure or reward. In Islam, the inner source of motivation of an individual is his love for Allah and his desire to gain his appreciation.

This situation allows the individual to give meaning to his work, to face difficulties and to discipline his life. Emphasizing the importance of intention in the Qur'an and the hadiths is one of the fundamental dynamics of intrinsic motivation.

When a person performs an action with sincere intention, his motivation increases and he feels spiritual satisfaction with his work. In modern psychology, the effects of intrinsic motivation on a person's long-term success and psychological well-being have been scientifically proven. In particular, the theory of self-determination shows that people lead more fulfilling lives and achieve better results when their intrinsic motivation is high.

In Islam, it is also emphasized that the individual must act decently by establishing the balance between this world and the other world. However, in modern societies, people seem to be moving away from internal sources of motivation and focusing more on external rewards. From an Islamic point of view, it is affirmed that an individual should not be motivated solely by worldly achievements and should not neglect his spiritual side.

In this context, the motivational model of Islam provides a structure that increases the mental flexibility of an individual and satisfies him spiritually. Extrinsic motivation refers to the actions of an individual under the influence of his social environment, society and cultural structure. In Islam, the motivation of an individual is not limited to his inner world; we see that social structures such as society, the family and society play a major role in the development of an individual. With increasing individualization in the modern world, the alienation of the individual from social support mechanisms and isolation can lead to a loss of motivation and the spread of mental disorders.

Islam encourages individuals to participate in society, to strengthen social ties and to act with a collective motivation. In Islamic teaching, it is said that participation in cults in the Congregation is a virtue and that an individual must be in contact with social support mechanisms. An individual's relationship with his family and the society in which he lives is one of the basic elements that makes his motivation lasting. In this context, modern psychology also provides convincing evidence that social support systems increase an individual's mental flexibility and motivation. The Islamic understanding of motivation offers a balanced model that allows an individual to focus on their own development and fulfill their social responsibilities.

The effects of secularization and materialistic thinking on individual motivation:

In today's world, the spread of secularization and materialistic thinking has a great impact on individual motivation. In the process of secularization, the departure of the individual from his religious beliefs can lead him to lose himself in the search for meaning. Materialistic thinking combines a person's happiness and motivation only with material gain. However, scientific research shows that a person cannot be happy only with material gain, and spiritual values have a much stronger effect on happiness and motivation.

Islam encourages the individual to live a meaningful life not only by focusing decently on worldly life, but also by maintaining the balance between this world and the hereafter. This balance increases the mental satisfaction of the individual and allows him to achieve long-term happiness and success.

Recommendations:

Using religious values to increase internal motivation:

In order to increase an individual's internal motivation, religious values must be integrated into individual development processes. The positive effects of religious beliefs and practices on an individual's psychological flexibility have also been scientifically proven.

In this context:

- Individuals should be encouraged to regularly practice spiritual practices such as worship and prayer.
- Scientific research should be supported to ensure that religious motivation increases an individual's spiritual satisfaction, and this issue should be addressed in the context of mental well-being.

Strengthening of social support mechanisms Community, family and social support mechanisms should be strengthened in order to increase the motivation of the individual.

In order to avoid the feeling of loneliness created by individualization:

- Activities that strengthen social solidarity should be organized and religious communities should be encouraged to contribute to the spiritual development of the individual.
- Religious education and domestic support mechanisms should be strengthened. Emphasis on spiritual values against the loss of meaning by secularization and materialism So that the individual in today's world does not lose the search for meaning:
- The meaning and motivation that religious beliefs give to a person's life must be emphasized by linking them to psychological well-being.
- The importance of a lifestyle based on spiritual values will be explained in the light of the negative effects of secularization on individuals.

These suggestions include strategies that allow the individual to achieve a healthier and more balanced motivational structure by integrating the Islamic understanding of motivation with modern psychology.

REFERENCES

- BANDURA, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. W. H. Freeman.
- BAUMAN, Z. (2001). The individualized society. Polity Press.
- BERGER, P. L. (1999). The desecularization of the world: Resurgent religion and world politics. Wm. B. Eerdmans Publishing.
- BEYHAKİ, A. (2003). Şuabü'l-İman. Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
- BONANNO, G. A. (2004). Loss, trauma, and human resilience. *American Psychologist*, 59(1), 20-28.

- DAVIDSON, R. J., Kabat-Zinn, J., Schumacher, J., & Rosenkranz, M. (2003). Alterations in brain and immune function produced by mindfulness meditation. *Psychosomatic Medicine*, 65(4), 564-570.
- DECI, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. Springer.
- DECI, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227-268.
- DİENER, E., Oishi, S., & Lucas, R. E. (2010). Beyond money: Toward an economy of well-being. *Psychological Science in the Public Interest*, 5(1), 1-31.
- FRANKL, V. E. (1985). *Man's search for meaning*. Washington Square Press.
- GAZALÎ, İ. (2011). *İhya-u Ulumiddin* (M. Çağrıçı, Çev.). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- IBN HALDUN. (2005). *Mukaddime* (F. Rosenthal, Trans.). Princeton University Press.
- IBN HALDUN. (2005). *The Muqaddimah: An introduction to history* (F. Rosenthal, Trans.). Princeton University Press.
- IBN KHALDUN. (2005). *The Muqaddimah: An introduction to history*. Princeton University Press.
- IBN TAYMİYYAH, T. (2010). *The key to paradise*. Darussalam Publications.
- KOENİĞ, H. G. (2012). Religion, spirituality, and health. *ISRN Psychiatry*, 2012, 278730.
- KOENİĞ, H. G. (2012). Religion, spirituality, and health: The research and clinical implications. *ISRN Psychiatry*, 2012, 278730.
- MASTEN, A. S. (2014). Global perspectives on resilience in children and youth. *Child Development*, 85(1), 6-20.
- NASR, S. H. (2001). *Science and civilization in Islam*. Harvard University Press.
- ROTTER, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80(1), 1-28.
- RYAN, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55(1), 68-78. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68>
- SCHNALL, S., Haidt, J., Clore, G. L., & Jordan, A. H. (2010). Disgust as embodied moral judgment. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(3), 292-301.
- SELİGMAN, M. E. P. (2011). *Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being*. Free Press.

MARSİLYA TARİFESİNİN FENİKE KURBAN RİTÜELLERİNİN ANLAŞILMASI AÇISINDAN ÖNEMİ

İlknur GÜNEL*

ÖZ

Fenike dini uygulamalarının merkezinde yer alan kurban, tanrılara insan, hayvan, yiyecek, içecek ile çeşitli nesnelerin sunulduğu kanlı ve kansız kurban türlerini içerir. İnsan ve hayvanların kurban edildiği kutsal alanları ifade eden *tophet*ler kurban pratiğinin işleyişinin anlaşılabilirliği açısından oldukça önemlidir. Kartaca başta olmak üzere pek çok yerleşimde bulunan *tophet*lerdeki kurban kalıntılarına ek olarak ritüellerle ilgili bilgiler içeren yazıtlar da ele geçmiştir. Bunlardan biri de çalışmanın ana konusunu oluşturan Marsilya Tarifesi'dir. Marsilya'da bulunmuş olmasına rağmen Kartaca'dan geldiği saptanan bu tarifede yer alan bilgiler Fenike dini pratikleri ve kurban uygulamalarına ışık tutmaktadır. Bununla birlikte tarifenin Fenikelilere ait Kartaca Tarifesi ve benzeri diğer kurban tarifeleriyle karşılaştırılmasıyla kurban uygulamalarının dönem ve coğrafya açısından ne şekilde gelişme gösterdiği de daha anlaşılır hale gelir. Marsilya Tarifesi'nin içeriği ve Fenike dini ritüelleriyle olan bağlantısı incelendiğinde motivasyon ve işleyiş bakımından günümüz semavi dinlerindeki kurban ibadeti ile dahi benzer özellikler taşıdığı görülmüştür. Bu açıdan çalışmanın odak noktası Marsilya Tarifesi'nin Fenike dini uygulamalarının anlaşılması açısından öneminin vurgulanması ve Akdeniz Dünyasına ekonomik, toplumsal, kültürel açılardan etki etmiş bu uygarlığın dini pratiklerde de ne kadar büyük bir etkiye sahip olduğunun gösterilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Kurban, Marsilya, Kartaca, Tarife, *Tophet*

THE SIGNIFICANCE OF THE MARSEILLE TARIFF FOR UNDERSTANDING PHOENICIAN SACRIFICIAL RITUALS ABSTRACT

Sacrifice which lies at the core of the Phoenician religious practices encompasses both bloody and bloodless sacrifices in which humans, animals, food, drinks, and various objects might be offered to the deities. Tophets, that is the sacred sites where human and animal sacrifices were conducted, hold significant importance in understanding the mechanism of sacrificial practices. Besides the sacrificial remains unearthed in tophets, which were located in numerous sites, primary ones of whose was Carthage, inscriptions also provide significant insights about internal mechanisms of these practices. One such inscription, which forms the central subject of this study, is the Marseille Tariff. The information on this tariff, which was discovered in Marseille, but then it was understood that it originated in Carthage, sheds light on the Phoenician religious and sacrificial rituals. In addition to this, by comparing the tariff with the Carthage Tariff which belongs to the Phoenicians and the other similar sacrifice tariffs, it becomes more comprehensible how the sacrificial practices unfolded in terms of time and space. An examination of the Marseille Tariff's content and its close relationship with Phoenician religious rituals shows that there is a similar motivation and function in sacrifice, which is one of the foundational practices of today's Abrahamic religions. In these terms, this study focuses on showing the significance of Marseille Tariff in comprehending the Phoenician religious practices and the profound impact of this civilization, which influenced the Mediterranean world in economic, social, and cultural aspects, on religious practices.

Keywords: Sacrifice, Marseille, Carthage, Tariff, *Tophet*

Giriş

Akdeniz'in doğu kıyısında, günümüz Lübnan, Suriye ve İsrail'i içine alan bölgeye konumlanan Fenike uygarlığı, denizcilik ve ticaretteki başarılarıyla bilinir. Tüm Akdeniz'de kurdukları geniş ticaret ağıyla ünlenen Fenikeliler gittikleri bölgelere taşıdıkları dini inanç ve ritüelleriyle de dikkat çekmiştir. Bunların en başında Fenike dininin de temelini oluşturan kurban

Makale Gönderim Tarihi: 06.03.2025

Yayına Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Arş. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, BURSA; ORCID: 0000-0002-8815-4818, E-posta: igurgen@uludag.edu.tr

uygulamaları gelmektedir. Kurbanlar tanrılara olan minnettarlığı ve bağlılığı göstermek amacı taşımıştır. Kurban ritüelleri, tanrılarla iletişim kurmanın, onların rızasını kazanmanın ve toplumsal birliği sağlamanın bir yolu olarak görülmüştür. Bazen özel bir isteğin yerine getirilmesi için de kurbanlar sunulmuştur. Örneğin bazı törenler önemli savaşlar öncesinde yapılarak tanrılarının desteğinin kazanılması ve toplumun birliğinin sağlanması hedeflenmiştir (Guzzo-Lopez, 2012-2013, s. 179; Günel, 2023, s. 216, 277; McCarty, 2017, s. 398). Bu noktada Fenike anayurdunda ve Kartaca'da ele geçen kurban tarifeleri, uygarlığın dini inanç ve uygulamaları hakkında önemli bilgiler sunmakta ve bu ritüellerin detaylarının ve öneminin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Kurban tarifeleri, tanrılara adanmış kurbanların nasıl ve ne şekilde sunulacağına dair kuralları ve uygulamaları içerir. Burada kullanılan kurban tarifesi terimi, kurban edilecek hayvanlar için aynı veya nakdi ödemeli listeleri ifade etmektedir. Bu tarifeler, kurban edilecek hayvanların veya insanların seçimi, kurbanın hazırlanışı ve sunulmasına dair adımları kapsamaktadır (Fantar, 2001, s. 61). Fenike kurban tarifelerinde yer alan kısımlarda genellikle sığır, koyun, keçi ve kuş gibi hayvanların kurban edildiği bilgisi yer almaktadır. Kurban kategorileri de hayvanın tamamen yakıldığı, öldürülen hayvanın bir kısmının kurbanı sunana ve bir kısmının da kurban edene verildiği (ortak kurban) ya da kurbanın tamamen rahibe verildiği türler olmak üzere çeşitlilik gösterir. Kurban edilen hayvanlar için rahiplere yüzdelik bir pay verilmesi şart koşulmuş; ücretler kurban tarifelerine ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir (Günel, 2023, s. 218; Schmitz, 2013, s. 216, 217-218 tablo 1 ve 2).

Kurban uygulamalarının hazırlık aşamasına bakıldığında kurban edilecek hayvan veya kişinin dikkatle seçildiği görülür. Kurbanın fiziksel olarak kusursuz olması gereklidir. Hayvanların ve insanların temizlenip belirli dualar eşliğinde törene hazırlanması oldukça önemlidir. Kurbanlar, genellikle sunak üzerinde sunulmuştur. Hayvan kurbanları, kesilerek ve belirli parçaları tanrılara sunulacak şekilde hazırlanarak yakılmıştır. Bu noktada *tophet*ler kurbanların sunulduğu en özel alanlardır. Buralarda çok sayıda insan ve hayvan kalıntısı barındıran urnalar ve adak stelleri ele geçmiştir (Diod. XX. 14. 4-7; Clifford, 1990, s. 58; McCarty, 2017, s. 398; McCarty, 2012-2013, s. 13; Kotsonas, 2012, s. 2; Bénichou-Safar, 1988; Xella, 2012-2013, ss. 260-261; Smith vd. 2013, s. 1192, 1197; Smith vd. 2011, s. 860, 871; Fields, 2010, s. 5; Karageçi, 2019, s. 215, 219).

Kurban ritüelleri ve tarifeleri hakkında bilgi veren kaynaklar kurban törenlerinin nasıl gerçekleştirileceğine dair detaylı bilgiler içerir. Kurban tarifelerini içeren CIS I, 165=KAI 69; CIS I, 167=KAI 74; CIS I, 168; CIS I, 169; CIS I, 170; CIS I, 3915; CIS I, 3916=KAI 75; CIS I, 3917 gibi yazıtlar MÖ 4.-2. yüzyıllar arasına tarihlenmekte ve bunların büyük bir kısmı Kartaca'dan gelmektedir. Bu yazıtların amacı kurbanın türüne göre rahiplere ödenecek ücretleri ve kurbanı sunan kişiye ait olan hakları belirlemektir (Minunno, 2022, s. 142; McCarty, 2017, s. 398; McCarty, 2012-2013, s. 13). Böyle bir listenin en iyi örneği MÖ 4. yüzyılın sonu ile MÖ 3. yüzyılın başlarına tarihlenen Marsilya Tarifesi'dir (CIS I 165; KAI 69). Bu tarife 1845 yılında Marsilya'da Baal Saphon'a adanmış bir mabette bir stelin üzerine yazılmış parçalı bir metin şeklinde bulunmuştur. Tarife bulunduğu bölgeden dolayı bu şekilde adlandırılrsa da aslında kısmen korunmuş 21 satırlık bir Kartaca yazıttır (Lupu, 2003, s. 335; Lupu, 2009, s. 394).

Corpus Inscriptionum Semiticarum I''de 165 numarayla yayınlanmış bir kurban tarifesi olan Marsilya Tarifesi'nin üzerine kazındığı taşın, yapılan kimyasal analizler sonucunda Kartaca kökenli olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle tarifiede yer alan bilgiler büyük olasılıkla Kartaca dini

pratiklerinde de geçerlidir. Dolayısıyla tarifeden yola çıkarak Fenike uygarlığının dini inanç ve uygulamalarına dair çıkarımlarda bulunmak da mümkündür (Branden, 1965, s. 114). Çünkü Fenike kolonileri, anayurtlarının inanç ve dini uygulamalarını büyük oranda korumuş ve sürdürmüşlerdir. Bu çalışmada, Marsilya Tarifesi detaylı bir şekilde incelenerek tarifenin Fenike ve Kartaca'daki kurban uygulamalarının daha iyi anlaşılmasında sahip olduğu role değinilmiştir.

1.MARSİLYA TARİFESİ

Marsilya Tarifesi (Figür 1), 1845 yılında Marsilya'daki La Major Katedrali'nin yakınında bulunmuştur (CIS I, 165=KAI 69; D'Andrea, 2021, s. 159). Sağ alt tarafının bir kısmı eksik olmak üzere iki parçaya bölünmüş vaziyette ve 21 satırdan oluşmaktadır. Paleografik açıdan MÖ 4. yüzyıl sonları ile MÖ 3. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir (Guzzo-Zamora 2018, s. 195; Langdon, 1904, s. 81; Peckham 1968, Pl. XIII, 1).

Figür 1: Marsilya Tarifesi (D'andrea, 2021, s. 174)

Marsilya Tarifesi, Marsilya (Massalia/Marseilles) kentinde uygulanan dini uygulamaların ve kurban ritüellerinin ücretlendirmelerini içermektedir. Yaklaşık olarak MÖ 600'lerde Akdeniz'in batısında önemli bir ticaret merkezi haline gelen Marsilya'da Fenike kültürünün etkisi, kurban ve dini adak uygulamalarına da yansımıştır. Metin, Kartaca'daki Baal Saphon Tapınağı'nda gerçekleştirilen kurbanlarla ilgili bir talimatlar kodudur. Marsilya'ya nasıl geldiği bilinmemekle birlikte tarifenin Kartaca kökenli olduğu hem bir dizi benzer tarifenin keşfedilmesiyle hem de tablet üzerinde yapılan analizlerle tespit edilmiştir (CIS I 167, 3915, 3916, 391754; Guzzo-Zamora, 2018, ss. 195-196; Cathcart, 1987, s. 13, Lupu, 2009, s. 392; The Old Testament Student, 1885, s. 322). Marsilya Tarifesi, 1863 yılında Nathan Davis tarafından keşfedilen ve

MÖ 3.-2. yüzyıllara tarihlenen Kartaca Tarifesi (Figür 2) ile dikkate değer bir benzerlik göstermektedir. Kartaca Tarifesi, Marsilya Tarifesi'ne benzer şekilde, kurbanlar için yapılan ödemeleri detaylandıran ve bu ödemelerin hangi kısmının rahiplere, hangi kısmının ise adak sunanlara tahsis edildiğini listeleyen bir belge niteliği taşımaktadır. Fenike kurban uygulamalarına dair bilgiler içeren bu tarifiede tanrılara adanan hayvanların ve çocukların ritüel süreçleri ele alınmıştır. Tarifeden yola çıkarak Kartaca'da kurban ritüellerinin daha merkezi bir otorite altında, toplu şekilde ve resmi bir düzen içinde gerçekleştirildiği söylenebilir. Ayrıca 11 satırdan oluşan bu kireçtaşı levhanın, bir tapınakta adak sunanların kuralları öğrenebilmesi amacıyla duvara yerleştirildiği düşünülmektedir (Davis, 1863, s. 4; Cooke, 1903, s. 123).

Marsilya Tarifesi her tür kurban ve hayvan için ödenmesi gereken ücretler ile etlerin rahipler ve kurban sahipleri arasında nasıl paylaşılacağını yetkili bir komisyonun kontrolü altında tablete işlenmesiyle oluşmuştur. Tarifenin ilk kısmında, kurban türlerine göre Baal Saphon Tapınağı'nda sunulabilecek hayvanlar ile süt ve yağ gibi diğer sunu türleri listelenmektedir. Hayvanlara ait sunu listesi büyükbaş hayvanlardan küçükbaş hayvanlara doğru hiyerarşik bir şekilde yazılmıştır. Ardından da kek, süt, yağ gibi yiyecek ve içecek sunularından söz edilmiştir. Bu kısımda ayrıca rahiplere et ve para cinsinden neyin borçlu olunduğuna dair hükümler yer almaktadır. Rahiplerin kurban edilen hayvan türleri için ne miktarda ücret alacağı belirtilirken kurban edilen hayvanların hangi kısımlarının rahiplere verileceği bilgisi de yine bu kısımda yer almaktadır. Ayrıca kurbanı sunan kişinin kurban edilen hayvandan alacağı parçalar da tablette açıkça belirtilmiştir (CIS I, 165. 1-15). Rahiplere kurbanlardan belirli bir oranda pay verilmesi Marsilya Tarifesi'nin hem rahibe hem de kurban sahibine verilecek kısımlara odaklanan ekonomik bir belge olma özelliği taşıdığını göstermektedir. Belgenin sonunda ise tapınakta kurban sunarken listelenen talimatlara uymak zorunda olan grup ve bireylerden söz edilmiştir. Yoksul kimseler kurban sunarken rahiplere ücret ödemekten muaf tutulmuşlardır (CIS I, 165. 16-21; Guzzo-Zamora 2018, s. 196). Tarife, talimatlara uyulmadığı takdirde ödenecek para cezası ile ilgili uyarılarla son bulmaktadır. Bu açıdan Marsilya Tarifesi içerdiği yaptırımlar dolayısıyla dini ve ekonomik bir metin olmasının yanı sıra hukuki özellikler de taşımaktadır.

Marsilya Tarifesi, Fenike kültürüne benzer şekilde, Marsilya'da da hayvan kurbanlarının yaygın bir uygulama olduğunu ortaya koymaktadır. Tanrılara sunulmak üzere sıklıkla sığır, koyun, keçi ve kuş gibi hayvanların kurban edildiği görülmektedir (KAI 69; Mosca, 2003, s. 91; Günel, 2023, s. 218). Kurban ritüelleri, genellikle *tophet* adı verilen özel kutsal alanlarda veya tapınaklarda gerçekleştirilmiştir. Kurban edilecek hayvanların seçiminde ve törene hazırlık süreçlerinde büyük bir titizlik gösterilmiştir. Fenikeliler için kurban edilecek hayvanların fiziksel olarak kusursuz olması büyük bir önem taşımıştır. Tanrılara duyulan saygının bir ifadesi olarak özenle seçilen hayvanlar, itinayla temizlenmiş ve ritüele hazırlanmıştır. Bu hazırlık süreçleri, belirli dualar eşliğinde gerçekleştirilmiştir. Hayvanlar genellikle sunaklarda kesilmiş ve tamamı ya da belirli parçaları tanrılara sunulmuştur. Kurban türleri, hayvanın tamamen rahibe verilmesi, tamamen yakılması (*yakılan kurban*), ya da bir kısmının rahibe ve bir kısmının kurban edene tahsis edilmesi (*ortak kurban*) şeklinde çeşitlidir. Özellikle hayvanların yakılarak kurban edilmesi yaygın bir uygulamadır (KAI 69, 75, 76; CIS I. 3915, 3916; Moscati, 2004, s. 199; Günel, 2023, s. 218; Branden, 1965, s. 110; D'andrea, 2021, ss. 171-172; Karageçi, 2019, s. 219; Smith vd. 2013, s. 1192, 1197; Smith vd. 2011, s. 860, 871).

Marsilya Tarifesi'nde tanrılara kurban edilen hayvanlar arasında boğalar, kuzular, koçlar, koyunlar ve kuşlar yer almaktadır. Hayvan sunuları için belirlenen temel üç kurban kategorisi

ise *kll*, *šw't* ve *šlm kll* olarak listelenmiştir. Metinde yer alan *kll*, *šw't* ve *šlm kll* kelimelerinin ne ifade ettiği net olmamakla birlikte *kll* ve *šlm kll* türlerinde kurbanın yakıldığı, *šw't* türünde ise sunuların yakılmadan tanrılara sunulduğu anlaşılmaktadır. Bu tür kurbanlarda kan muhtemelen bir sunu olarak dökülmüş; et, rahip ile ibadet eden arasında paylaştırılmıştır. Görüldüğü gibi kurbanlar ya tamamen yakılmış ya da adak sahipleri ve rahipler arasında çeşitli oranlarda paylaştırılmıştır (Günel, 2023, s. 218; Branden, 1965, s. 115; Amadasi Guzzo, 1993).

Tarife, MÖ 4. ve 3. yüzyıllar arasına tarihlense de içerdiği kurban terimleri, hayvan adları ve diğer kurban ürünleri açısından uygulamanın ana hatları MÖ 7. yüzyılda Tyros'taki ritüellere dayandırılabilir (Branden, 1965, s. 114). Nitekim Marsilya Tarifesi'nde ele alınan kanlı (CIS I, 165. 3-11, 13) ve kansız adaklar (CIS I, 165. 14) Fenike uygarlığındaki kurban kategorileriyle büyük benzerlik taşımaktadır (Euseb. *Praep. evang.* 4. 16. 13-18; Branden 1965, ss. 114-115; Reece, 2005, s. 39). Tarifede yer alan maddeler aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

1.1.Kurban Ödemeleri ve Paylaşımlarıyla İlgili Hükümler

Marsilya tarifesine bakıldığında kurban edilen hayvanların büyükten küçüğe doğru sıralandığı ve kuşların en sonda yer aldığı görülür. Öküz, koyun, keçi ve kuşlarla ilgili kurallar hayvanların büyüklüğüyle orantılı olarak değişiklik göstermektedir. İki veya üç tür hayvandan oluşan gruplarda ise aynı kurallar geçerli sayılmıştır (Minunno, 2022, ss. 142-146). Bütün sunu, kurbanın tamamen tanrıya adanmış olduğu kurban türünü ifade etmektedir. Etin bir kısmının rahipler tarafından da yenilebilmesi, bu sunu türünde kurbanı sunan kişinin bütün kurbanı tanrıya ve rahiplere verdiği ve hiçbir pay almadığı anlamını taşır. Kurbanın mahiyetine göre tanrının ve rahiplerin payı pratikte değişkenlik gösterebilmektedir (Langdon, 1904, s. 82; Branden, 1965, s. 124).

Her kurban için gümüş şekel cinsinden ücret talep edilmiştir. Bu genel bir kuraldır. Tarifede bu paranın rahiplere verildiği bilgisi yer almakla birlikte ücretlerin kendilerine tapınağın bakımını sağlaması, personel ücretlerini ödemesi ve ibadetin yerine getirilmesiyle ilgili genel masrafları karşılaması amacıyla verildiği düşünülebilir. Metinde bahsi geçen hayvanlar ve rahiplerin alacağı nakdi ücretler tek tek ele alındığında ortaya çıkan tablo şu şekildedir: “*Bir bütün bir öküz ister parçalanmış olsun ister bütün olarak olsun, rahipler her hayvan için 10 gümüş şekel alacaklardır*” (CIS I, 165. 3). Baal Saphon Tapınağı'nda, otuz ücret denetmeninin belirlediği tarife uyarınca, kurban türü ister günah sunusu, ister barış sunusu, isterse yakılan sunu olsun, her bir öküz için rahipler kişi başı 10 gümüş şekel almıştır. Ancak, hayvanın boyutu küçüldükçe bu miktar değişiklik göstermektedir.

Marsilya Tarifesi'nde yer alan “*Başında boynuzları olmayan (yani henüz büyümemiş) bir buzağı için veya parçalanmış veya tamamen sağlam bir koç için rahipler beş gümüş şekel [her (hayvan) için 5] alacaktır.*” (CIS I, 165. 5). “*Bütün bir koç veya keçi için ister parçalanmış olsun ister bütünüyle sağlam olsun, rahipler her bir (hayvan) için 1 gümüş şekel ve 2 ZR alacaklardır.*” (CIS I, 165. 7). “*Bir koyun, bir keçi veya bütün bir koç için ister parçalanmış olsun ister bütün olarak olsun, rahipler her hayvan için (1) gümüş para ve üç çeyrek ZR alacaklardır.*” (CIS I, 165. 9). [Bir] ‘GNN-kuşu veya bir ŞŞ-kuşu (şahin?) (yani) tamamen sağlam olan veya (bir) ŞŞP-kuşu veya HZT-kuşu için, rahipler 3 çeyrek gümüş şekel ve her (hayvan) için 2 ZR alacaklardır; ancak geri kalan [kurban edene ait olacaktır.], [B]ir kuş veya kutsal bir QDMT veya bir av kurbanı veya bir yağ kurbanı için, rahipler her (hayvan) için 10 gümüş «a[gorut]» (alacaklar)” (CIS I, 165. 11-

12) ifadelerinden anlaşılacağı üzere rahibe ödenen ücret hayvan küçüldükçe 5, 1 ve çeyrek gümüş şekel şeklinde azalmıştır (Branden, 1965, s. 111, 125).

Tarifede, kurban edilen hayvanların uzuvlarının kurban sahibi ile rahipler arasındaki paylaşımına ilişkin hükümler şu şekilde ifade edilmiştir: *“Ve bir (hayvan)ın tamamı için, bu ücrete ek olarak, üç yüz dirhem ağırlığında bir et daha vardır ve kesilmiş parçalardan göğüs ve eklemeler (rahipler için) olacaktır. Fakat deri, ŞLBM, ayaklar (bacaklar?) ve etin geri kalanı kurban edene ait olacaktır.”* (CIS I, 165. 3-4). Burada kastedilen hayvan öküzdür ve rahibin alacağı kısımlar ile kurban sahibine kalacak kısımlar açıkça belirtilmiştir. Buzağı ve koçlar için de paylaşım benzer şekildedir. *“Ve bir (hayvan)ın tamamı için, bunlara ek olarak, yüz elli (150) ağırlığında et ve parçalanmış parçalardan da bir miktar kuzu eti ve eklem yerleri vardır. Fakat deri, ŞLBM, bacaklar ve etin geri kalanı kurban edene ait olacaktır.”* (CIS I, 165. 5-6). Bu hayvanların boyutundan dolayı rahibe düşen et miktarı daha az tutulmuştur. Keçiler için belirtilen oran *“Ve kesilmiş parçalardan, bu ücrete ek olarak, onlar için QŞRT] / ve eklem yerleri de vardır. Fakat deri, ŞLBM, bacaklar ve etin geri kalanı kurban edene aittir”* şeklindedir (CIS I, 165. 7-8). Tarifenin devamında yine koç ve keçiler için *“Ve (hayvanın) parçalanmış kısımlarından, bu ücrete ek olarak, kesilen hayvanın payı ve eklem yerleri de vardır. Fakat deri, ŞLBM, bacaklar ve etin geri kalanı kurban edene ait olacaktır.”* şeklinde ifadeler yer almaktadır (CIS I, 165. 9-10). Son kısımda kuş kurbanları için ise tüm kısımların tanrı ve rahiplere ait olduğu bilgisi yer alır. *“[Bir hayvanın] bir tanrıya (sunu olarak) getireceği bütün kesilmiş kısımların QŞRT'si ve eklemeleri rahipler için olacaktır. Fakat kesilmiş kısımların [...]”* (CIS I, 165. 13). Burada en küçük hayvan kurbanı kategorisine giren kuşlar için kurban sahibine pay verilmemiş, tamamının tanrı ve rahiplere adanması uygun görülmüştür.

Tarifede kurban edilen hayvan türleri, bunların nakdi ödemeleri ve paylaşımları kaydedildikten sonra bunlara ek olarak 14. satırda kansız kurban türlerine (*mnht*) de değinilmiştir. Bunlar yiyecek kurbanları ve sıvı malzeme kurbanları yani içki sunuları olmak üzere iki türe ayrılabilir. Süt, yağ vb. yiyecek sunuları ile ilgili hüküm *“[Y]em için, süt için, yağ için ve bir kimsenin yiyecek sunusu olarak sunacağı herhangi bir kurban için rahipler ... alacaklardır.”* şeklindedir (CIS I, 165. 14). Buradan hareketle törenlerde sıklıkla hayvanların yanı sıra un, yağ, süt vb. yiyecek ve içeceklerin de sunulduğu görülmektedir (Moscatti, 2004, s. 199; Clifford, 1990, s. 58, 62; Günel, 2023, s. 219-220; Reece, 2005, s. 39).

Marsilya Tarifesi'nin son kısmında ise tarifenin kimleri kapsadığı ve tarifeye uyulmaması durumunda yaptırımın ne olacağına dair hukuki ve cezai kısım yer almaktadır. Buna göre ödemeler tarife memurlarının belirlediği miktara uygun yapılmak zorundadır. Belirlenen miktardan fazla ödeme alan rahip para cezasına çarptırılacaktır. Aynı şekilde tarifede yer alan ücreti ödemedi kurban kesenlere de para cezası uygulanacaktır. Burada cezaların miktarı belirtilmemiş ya da yazıtın kırık kısmında kalmıştır. *“..Bu kişiler, her kurban için tarife memurlarının belgelerinde belirtilen miktara göre ödeme yapacaklardır. Bu yazıtta belirtilmeyen herhangi bir ödeme, tarife yetkilileri tarafından [yazılan] belgelere uygun olarak ödenecektir.. Bu yazıtta yazılı olandan fazla ödeme alan herhangi bir rahip para cezasına çarptırılacaktır..[Bu yazıtta belirtilen ödemenin tamamını ödemeyen herhangi bir kurban kesen, ...] para cezasına çarptırılacaktır.”* (CIS I, 165. 16-21). Bunlara ek olarak tarifenin son kısmında fakir kimselerin rahiplere ödeme yaptıktan muaf tutulduğu, onların dışında herkesin tarifeye uymak zorunda olduğu ile ilgili bir uyarı yer almaktadır. Burada yoksulların gözetilmesi belgenin sosyal açıdan da okunabileceğine işarettir (Clifford, 1990, s. 58).

SONUÇ

Fenike uygarlığında büyük önem atfedilen dini pratiklerden biri olan kurban uygulamaları sadece dini bir aktivite değil aynı zamanda toplumsal, ekonomik ve siyasi ilişkileri şekillendiren önemli bir organizasyondur. Fenike kent-devletlerinin kolonizasyon faaliyetleriyle birlikte bu uygulamalar Akdeniz dünyasına yayılmıştır. Fenikelilerin çok tanrılı inanç sistemi içinde yer alan kurban uygulamaları hem insan hem de hayvan kurbanlarını içermektedir. İçerisinde hayvan kurbanları ve bazı adak türlerine dair bilgilerin yer aldığı Marsilya Tarifesi'nde kurban türleri ile rahiplerin hak ve sorumlulukları ele alınmıştır. Tarifenin içeriğine bakıldığında kurban edilen hayvan türleri, yetişkin bir sığırdan başlayıp kuşlarla sona erecek şekilde, büyükten küçüğe hiyerarşik bir biçimde sıralanmış; bunlara karşılık gelen aynı ve nakdi ödemeleri belirtilmiştir. Tanrılara sunulan kurbanların ne kadarının ilahi paya dâhil olduğu ise net değildir. Daha çok rahiplerin alacağı et miktarı ve ücretler dikkati çekmektedir. Bunlara ek olarak metnin sonunda bu düzenlemeye uyulmadığı takdirde rahiplere yaptırım uygulanacağı ve belirli bir miktarda ceza ödeyecekleri açıkça dile getirilmiştir. Bu durumda tarife dini bir pratiğin ekonomik bir metni olmakla birlikte hukuki bir boyut kazanmış ve böylelikle Fenike uygarlığı hakkında ekonomi, din, hukuk gibi farklı konularda da bilgi edinilmesini sağlamıştır. Örneğin dönemin ruhban sınıfının dini ritüeller sayesinde ekonomik bir rant elde etmesi ve toplum üzerinde nüfuz sağlamak için kurban pratiğini araç olarak kullanmış olması muhtemeldir. Nitekim Marsilya Tarifesi'nin kurban törenlerinde görev alan din adamlarının otoritesini meşrulaştırdığı; kendilerine yalnızca dini bir görev değil aynı zamanda sosyal ve politik bir görev de yüklediği açıktır. Bunlara ek olarak tarife üzerinden toplumda düzenin nasıl sağlandığı ve kurallara uymayanlara ne tür yaptırımlar uygulandığı da görülmektedir. Ayrıca metinde bahsi geçen ağırlık ve para birimleri yoluyla dönemin ekonomisi hakkında da tahmin yürütülüp diğer dönem uygarlıklarıyla mukayese şansı elde edilebilir. Böylece Marsilya tarifesi, Fenike dini ritüellerinin sadece bir ibadet şekli değil, aynı zamanda ekonomik organizasyonu yansıtan bir araç olduğunu da gösterir. Kurban için kullanılan hayvanlar, tarım ürünleri ve diğer adaklar, Fenike kolonilerinde dini hayatın ekonomik bir temele dayandığını ortaya koyar. Bu ritüeller Fenike uygarlığının ekonomik organizasyonu hakkında bilgi verir. Nitekim kurban edilen hayvan türleri ve sunu bitkileri, tarım ve hayvancılıkla doğrudan ilişkilidir.

Marsilya'da ele geçen Kartaca kökenli bu kurban tarifesi, Kartaca'nın dini pratiklerinin anlaşılması açısından da büyük öneme sahiptir. Nitekim Fenike kökenli tanrılara ibadet edilmesi, Kartaca'dakilere benzer hayvan kurbanı uygulamaları, düzenlenen dini festival ve törenler Marsilya'daki dini hayatın temel unsurlarındandır. Buna ek olarak tarife, Kartaca'nın dini ritüellerinin ve kurban uygulamalarının Marsilya'da benimsenip uygulandığının da bir kanıtı olarak gösterilebilir. Fenike kültürü Akdeniz'in batısındaki bu önemli ticaret merkezinin dini ve toplumsal yaşamını şekillendirmiştir. Bu bağlamda Marsilya tarifesi, Fenike kültürünün ve dini mirasının Batı Akdeniz'deki kültürel aktarımının önemli bir örneğidir. Buradan Marsilya'nın, Fenike dini mirasının Batı Akdeniz'deki önemli bir temsilcisi olduğu çıkarımında bulunulabilir. Marsilya Tarifesi örneğinde olduğu gibi Fenikeliler, gittikleri bölgelere ticaretini yaptıkları mallarla birlikte kendi inanç ve kültürlerini de taşımışlardır. Ticari ilişkiler kurdukları bölgelerin dini ve kültürel formlarını etkileyerek benzer kült, dini ritüel, mezar tipi, gömme adeti ve sunu şekilleri gibi pek çok alanda kültürel geçişkenliğin oluşumunu sağlamışlardır.

Marsilya Tarifesi, Fenike'nin kolonizasyon sürecinde dini adak uygulamalarının nasıl birleştirici bir rol oynadığını anlamak için önemli bir belgedir. Ritüeller, bir yandan yerel halkla

Fenike kolonileri arasındaki kültürel etkileşimi kolaylaştırmış bir yandan da kolonilerin Fenike kimliğini korumasını sağlamıştır. Ticaret ve denizcilik ağı, göç ve nüfus hareketleri, dini pratikler aracılığıyla Kartaca'daki uygulamalar Marsilya'ya taşınmıştır. Böylece Marsilya'da görülen kurban ritüelleri ve dini uygulamalar, sonraki dönemlerde dahi Fenike kültürünün zengin mirasının yayılımını gözler önüne sermektedir.

Fenike kolonilerinde uygulanan dini ritüeller, Akdeniz dünyasında kültürel alışverişin önemli bir aracı olmuştur. Dolayısıyla Marsilya Tarifesi, Fenike'nin yerleştiği coğrafyalardaki kurban uygulamalarının yeni koşullara nasıl uyum sağladığını ortaya koyan bir belge niteliği taşımaktadır. Fenike inanç ve kültürünün koloniler aracılığıyla farklı bölgelere taşınması, yerel inançlarla sentezlenmesi, Akdeniz'deki kültürel etkileşimlerin somut bir göstergesidir. Kartaca tarifesinde hayvan kurbanlarının yanı sıra insan kurbanlarına yer verilirken, Marsilya tarifesinde hayvan kurbanları ve bitki adaklarının ön planda olması, Fenike'nin dini pratiklerinde coğrafi, kültürel bağlama bağlı olarak yaşanan dönüşümleri yansıtmaktadır. Kartaca'daki ritüeller devlet kontrolünde toplu şekilde gerçekleştirilirken, Marsilya'da daha yerel, bireysel bir karakter taşımış; hayvan türleri ve adak biçimleri gibi unsurlar Fenike'nin kültürel etkisini göstermiştir. Marsilya tarifesi, Fenike'nin kanlı ritüellerden arınarak sembolik ve toplumsal odaklı bir dini yapıya evrildiğini, kültürel kimliğini korurken esnekliğini de sürdürebildiğini kanıtlamaktadır. Hem Marsilya hem de Kartaca tarifeleri, Fenike'nin dini ve kültürel değerlerinin farklı coğrafi bağlamlarda nasıl evrildiğini, kolonizasyon sürecinde bu değerlerin yerel topluluklarla olan bağlarını güçlendiren araçlar olarak işlev gördüğünü göstermektedir.

Yakın Doğu'nun kültürel ve dini mirasını şekillendiren en eski uygarlıklardan biri olan Fenikelilerin dini, bilindiği üzere Kenan inançlarından türemiştir. Fenike ve diğer Kenan toplumlarının hayvan kurbanı pratikleri ortak özellikler barındırır. Fenike kurban ritüelleri ile günümüz semavi dinlerindeki kurban pratikleri arasında da belirgin benzerlikler vardır. Fenike ve semavi dinlerde kurban, tanrıyla insan arasında bağ kurma aracı işlevi görmüştür. Kurban pratiği tanrıların gazabını yatıştırmak, bereket sağlamak veya bir felaketten korunmak amaçlı yapılmıştır. Kurbanla birlikte sunulan diğer adaklar ve bunların paylaşımı da benzer özellikler taşır. Dolayısıyla Fenikelilere ait kurban geleneğinin yeniden şekillenip farklı boyutlar kazanarak günümüze kadar ulaştığı da söylenebilir.

Sonuç olarak, Marsilya Tarifesi, bir yandan kurban ritüellerinin detaylarının anlaşılmasına ışık tutarken bir yandan da Fenike dini pratiklerinin farklı coğrafyalarda nasıl değiştiğini ve yayıldığını göstermektedir. Bu uygulamalar, yalnızca dini birer eylem olarak değil, aynı zamanda Fenike'nin kolonizasyon süreçlerinin bir parçası ve sonucu olarak da değerlendirilebilir. Tarife, bir yandan Fenike kurban ritüellerinin kültürel tutarlılığını diğer yandan da uygarlığın coğrafi farklılıklara uyum sağlama yeteneğini göstermektedir. Fenike kültürünün Akdeniz'deki geniş etkisi ile bu etkilerin toplumsal, dini ve ekonomik boyutlarının anlaşılmasında kritik bir rol oynar. Tüm bunlara ek olarak Fenike uygarlığının dinamik bir şekilde farklı coğrafyalara adapte olabilme yeteneğini, kültürel esnekliğini ve Akdeniz dünyasında üstlendiği kültür aracılığı vazifesini de gösterir.

KISALTMALAR VE ANTİK KAYNAKLAR

CIS Corpus Inscriptionum Semiticarum

Diod. (=Diodoros, *Bibliothēke Historike*) Kullanılan metin ve çeviri: *Diodorus Siculus Library of History*, Ed. C. H. Oldfather, London, 1953. (The Loeb Classical Library)

Euseb. *Praep. evang.* (=Eusebius of Caesarea, *Praeparatio Evangelica*) Kullanılan metin ve çeviri: *Preparation for the Gospel*, Trans. E. H. Gifford, 1903.

KAI Donner H. ve Röllig W. (1962-1965). *Kanaanaische und Aramaische Inschriften*, 3 cilt, Wiesbaden.

KAYNAKÇA

AMADASI GUZZO, M. G. - J. A. ZAMORA LÓPEZ. (2012-2013). "The Epigraphy of the Tophet". *Studi Epigrafici e Linguistici* 29-30, 159-192.

AMADASI GUZZO, M. G. - J.Á. ZAMORA. (2018). "The Phoenician *Marzeah*- New Evidence from Cyprus in the 4th Century BC". Ed. Paolo Matthiae. *Studia Eblaitica* 4, 187-214.

BÉNICHOU-SAFAR, H. (1988). "Sur L'incinération des Enfants aux Tophets de Carthage et de Sousse". *Revue de l'histoire des religions*, 205, 57-68.

CATHCART, K. J. (1987). "Ugaritic NSB and Punic ŠLB - KJ Cathcart". *Aula Orientalis* 5, 11-15.

CLIFFORD, R. J. (1990). "Phoenician Religion". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 279, 55-64.

COOKE, G. A. (1903). *Text-book of North-Semitic Inscriptions: Moabite, Hebrew, Phoenician, Aramaic, Nabataean, Palmyrene, Jewish*, The Clarendon Press.

D'ANDREA, B. (2021). "Historiographie Contemporaine sur la Religion Phénico-punique d'Afrique du Nord". *Revista de historiografia* 36, 149-175.

DAVIS, N. (1863). *Inscriptions in the Phœnician Character, Now Deposited in the British Museum, Discovered on the Site of Carthage, during researches made by Nathan Davis, esq; at the expense of Her Majesty's government, in the years 1856, 1857, and 1858.*

FANTAR, M. H. (2001). "Le Fait Religieux à Carthage". *Pallas*, No. 56, 59-66.

FIELDS, N. (2010). *Carthaginian Warrior 264-146 BC.*, UK: Osprey Publishing.

GÜNEL, İ. (2023). *Fenike Kolonizasyonunun Akdeniz Dünyasındaki Kültürel ve Ekonomik Etkileri*. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi. Bursa.

KOTSONAS, A. (2012). Phoenicia, Phoenicians. *The Encyclopedia of Ancient History*, 1-3.

KARAGEÇİ, M. (2019). "Fenike Dini ve Çocuk Kurbanları". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 20, 205-218.

LANGDON, S. (1904). "The History and Significance of Carthaginian Sacrifice". *Journal of Biblical Literature*, Vol. 23, No. 1, 79-93.

LUPU, E. (2003). "Sacrifice at the Amphiareion and a Fragmentary Sacred Law from Oropos". *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol.72, No. 3, 321-340.

LUPU, E. (2009). *Greek Sacred Law*. Edts. H.S. Versnel, D. Frankfurter, J. Hahn, 2. Edition, Vol. 152, Leiden- Boston: Brill.

- McCARTY, M. M. (2017). "Africa Punica? Child Sacrifice and Other Invented Traditions in Early Roman Africa". *Religion in the Roman Empire*, Vol. 3, No. 3, 393-428.
- McCARTY, M. M. (2012-2013). "Continuities and Contexts The Tophets of Roman Imperial-Period Africa". *Studi Epigrafici e Linguistici* 29-30, 1-26.
- MINUNNO, G. (2022). "Phoenician Animal Names". *Rivista di Studi Fenici*, 50, 141-164.
- MOSCA, P. G. (2003). Phoenician-Punic Dictionary by Charles R. Krahmalkov. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 329, 90-92.
- MOSCATI, S. (2004). *Fenikeliler*. Çev. S. Gül, Ankara: Dost Yayınevi.
- PECKHAM, J. B. (1968). *The Development of the Late Phoenician Scripts*. MA: Cambridge.
- REECE, K. (2005). *The Phoenicians: Mysterious Sea People (Ancient Civilizations)*. Rourke Pub Group Publishing.
- SCHMITZ, P. J. (2013). Phoenician-Punic Religion. *The Cambridge History of Religions in the Ancient World*, Eds. Salzman M. R. and Sweeney. M. A., Cambridge University Press (online), 205-233.
- SMITH, P. vd. (2013). "Cemetery or Sacrifice? Infant Burials at the Carthage Tophet: Age Estimations Attest to Infant Sacrifice at the Carthage Tophet". *Antiquity* 87/338. 1191-1207.
- SMITH, P. vd. (2011). "Aging Cremated Infants: The Problem of Sacrifice at the Tophet of Carthage". *Antiquity* 85/329. 859-874.
- The Old Testament Student (1885). "*The Phoenician Ritual*". Vol. 4, No. 7, 322-323.
- VAN DEN BRANDEN, A. (1965). "Lévitique 1-7 Et Le Tarif De Marseille, CIS I. 165". *Rivista degli studi orientali*, Vol. 40, Fasc. 2, 107-130.
- XELLA, P. (2012-2013). "'Tophet' an Overall Interpretation". Ed. Paolo Xella. *Tophet in the Ancient Mediterranean-Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente Antico*, Verona: Esedue. 259-281.

EKLER

Figür 2: Kartaca Tarifesi CIS 167=KAI 74
(British Museum, No. 125303; Cooke, 1903, Plate III)

69

(1) בת בעל־צֶפֶן בענת המשאחת אש טִנָּא שלשם האש אש על המשאחת עת נר
חלצבעל השפט בן ברתנת בן ברנאשמן וחלצבעל (2) השפט בן בדאשמן בן
חלצבעל וח[ברנן] (3) באלף כלל אם צועת אם שלם כלל לכהנם כסף עשרת
10 באחד ובכלל יכן לם עלת פן המשאחת ז שנאר משקל שלש מאת 300
(4) ובצועת קצרת ויצלת וכן הערת והשלבם והפעמם ואחרי השאר לבעל הזבח
(5) בעגל אש קרני למבמחסר באשומשא אם באיל כלל אם צונעת[ת] אם שלם
כלל לכהנם כסף חמשת [5 באחד ובכלל יכן לם על(6)ת פן המשאחת ז שאר
משקל מאת וחמשם 150 ובצועת קצרת ויצלת וכן הערת והשלבם והפעמם
ואחרי השאר לבעל הזבח (7) ביבל אם בעז כלל אם צועת אם שלם כלל
לכהנם כסף שקל 1 זר 2 באחד ובצועת יכן לם עלת פן המשאחת ז קצרת
(8) ויצלת וכן הערת והשלבם והפעמם ואחרי השאר לבעל הזבח (9) באמר אם
בגדא אם בצרב איל כלל אם צועת אם שלם כנ[ל] לכהנם כסף רבע שלשת
זר [2 באחד ובצועת יכן לם על(10)ת פן המשאחת ז קצרת ויצלת וכן הערת
והשלבם והפעמם ואחרי השאר לבעל (11) [בצ]פר אננן אם צין שלם
כל[ל] אם שצף אם חזת לכהנם כסף רבע שלשת זר 2 באחד וכן השנאר לבעל

הזבח] (12) [על צפר אם קדמת קדשת אם זבח צד אם זבח שמן לכהנם כסף
 אגרת] 10 לבאחד [] (13) [בכל צועת אש יעמס פנת אלם יכן לכהנם
 קצרת ויצלת ו[ב]צועת [] (14) [על כלל ועל חלב ועל חלב ועל כל זבח
 אש אדם לזבח במנח[ת] יכן לכהנם [] (15) בכל זבח אש זבח דל מקנא
 אם דל צפר בל יכן לכהנם מנס] (16) כל מזרח וכל שפח וכל מזרח אלם וכל
 אדם אש זבח [] (17) האדם המת משאת על זבח אחד כמדת שת
 בכתבת] (18) [כל משאת אש איבל שת בפס ז ונתן לפי הכתבת אש [כתב
 האשם אש על המשאת עת ר חלצבעל בן בדתנ] (19) וחלצבעל בן
 בדאשמן וחברנם (20) כל כהן אש יקח משאת בדרך לאש שת בפס ז ונענש []
 (21) כל בעל זבח אש איבל יתן את כ[...ל המשאת אש]

(Satır 1-2)	Ba'alšaphon Tapınağı. (Bu) [Tarifelerden sorumlu Otuz Adamın] Bod[']esmün'un (torunu) oğlu ve Hālošba'al] / Suffeteler, Bodesmün'un oğlu, Hālošba'al'in (torunu) oğlu ve onların meslektaşları zamanında belirlediği (kurbanlar için) ödeme/ücret tarifesidir.
(Satır 3-4)	Bütün bir öküz ister parçalanmış olsun ister bütün olarak olsun, rahibler her hayvan için on tane 10 gümüş şekel alacaklardır; Ve bir (hayvan)'ın tamamı için, bu ücrete ek olarak 300 dirhem ağırlığında bir et daha vardır ve kesilmiş parçalardan göğüs ve eklemeler (rahipler için) olacaktır. Fakat deri, ŞLBM, ayaklar (bacaklar?) ve etin geri kalanı kurban edene ait olacaktır.
(Satır 5-6)	Başında boynuzları olmayan (yani henüz büyümemiş) bir buzağı için veya parçalanmış veya tamamen sağlam bir koç için rahipler 5 gümüş şekel[her (hayvan) için 5] alacaktır; Ve bir (hayvan)'ın tamamı için, bunlara ek olarak yüz elli (150) ağırlığında et ve parçalanmış parçalardan da bir miktar kuzu eti ve eklem yerleri vardır. Fakat deri, ŞLBM, bacaklar ve etin geri kalanı kurban edene ait olacaktır.
(Satır 7-8)	Bütün bir koç veya keçi için ister parçalanmış olsun ister bütünüyle sağlam olsun, rahipler her bir (hayvan) için 1 gümüş şekelin dörtte üçünü ve 2 ZR alacaklardır; Ve kesilmiş parçalardan, bu ücrete ek olarak, onlar için QŞRT] / ve eklem yerleri de vardır. Fakat deri, ŞLBM, bacaklar ve etin geri kalanı kurban edene aittir.
(Satır 9-10)	Bir koyun, bir keçi veya bütün bir koç için ister parçalanmış olsun ister bütün olarak olsun, rahipler her hayvan için 1 gümüş şekelin dörtte üçünü ve 2 ZR alacaklardır; Ve (hayvanın) parçalanmış kısımlarından, bu ücrete ek olarak, kesilen hayvanın payı ve eklem yerleri de vardır. Fakat deri, ŞLBM, bacaklar ve etin geri kalanı kurban edene ait olacaktır.]
(Satır 11)	[Bir] 'GNN-kuşu veya bir ŞŞ-kuşu (şahin?) (yani) tamamen sağlam olan veya (bir) ŞŞP-kuşu veya HZT-kuşu için rahipler (1) gümüş parça (ve) her (hayvan) için 2 ZR alacaklardır; ancak geri kalan [kurban edene ait olacaktır.]

(Satır 12)	[B]ir kuş veya kutsal bir QDMT veya bir av kurbanı veya bir yağ kurbanı için, rahipler her (hayvan) için 10 gümüş «'a[gorut]» (alacaklar).
(Satır 13)	[Bir hayvanın] bir tanrıya (sunu olarak) getireceği bütün kesilmiş kısımların QŞRT'si ve eklemleri rahipler için olacaktır. Fakat kesilmiş kısımların [...]
(Satır 14)	[Y]em için, süt için, yağ için ve bir kimsenin yiyecek sunusu olarak sunacağı herhangi bir kurban için rahipler ... alacaklardır.
(Satır 15)	Siğır veya kuş kurban eden yoksul bir kişinin kurban ettiği her kurban için rahipler [bir şey] almayacaktır.
(Satır 16)	Herhangi bir klan, bir MZRḤ-topluluğu veya herhangi bir aile veya herhangi bir tanrının MRZḤ-topluluğu veya [kurban] sunacak herhangi bir kişi için,
(Satır 17)	Bu kişiler, her kurban için Tarife memurlarının belgelerinde belirtilen miktara göre ödeme yapacaklardır.
(Satır 18-19)	Bu yazıtta belirtilmeyen herhangi bir ödeme, Hâkimler Bodtinnî oğlu Ḥaloşba'al ve Bodesmûn oğlu Ḥaloşba'al ve meslektaşları zamanında Tarife yetkilileri tarafından [yazılan] belgelere uygun olarak ödenecektir.
(Satır 20)	Bu tablette yazılı olandan fazla ödeme alan herhangi bir rahip para cezasına çarptırılacaktır.
(Satır 21)	[Bu tablette belirtilen ödemenin tamamını ödemeyen herhangi bir kurban kesen, ...] para cezasına çarptırılacaktır.

Tablo 1: Marsilya Tarifesi (üstte) ve Türkçe çevirisi (altta)
(KAI, 69; Cooke, 1903, s. 112-113)

EXTENDED ABSTRACT

Phoenician religious practices were among the major religious systems of the ancient Mediterranean world, exerting a significant influence throughout history. At the core of these practices was sacrifice, which functioned not only as a religious ritual but also as a key factor in shaping social structures, cultural interactions, and economic relationships. Sacrificial practices in Phoenician religion encompassed both blood and bloodless offerings, including the offering of humans, animals, food, drink, and various other objects to the gods. The sacred spaces where these rituals took place were commonly known as tophets. Tophets served as important religious centers, particularly in Phoenician settlements such as Carthage, where sacrifices were perceived as expressions of reverence and devotion to the gods. Archaeological excavations in Carthage and other Phoenician sites have unearthed significant evidence on sacrificial rituals. These findings provide valuable insights into the mechanisms of sacrifice and its societal implications. The remains of sacrificial offerings found in tophets shed light on the ritualistic aspects of Phoenician religion while accompanying inscriptions offer additional details about the procedures and regulations governing these practices.

One of the most significant inscriptions in this context is the Marseille Tariff, which constitutes the central focus of this study. Although originally from Carthage, this inscription gains particular attention due to its discovery in Marseille. The Marseille Tariff contains crucial information regarding Phoenician religious practices and sacrificial traditions, detailing the structure and execution of these rituals. Through an analysis of this text, it is possible to attain a deeper understanding of how sacrifices functioned within Phoenician religious and socio-economic frameworks. The Marseille Tariff details various sacrificial offerings, primarily focusing on animal sacrifices and votive offerings. It categorizes sacrifices hierarchically, from large animals like cattle to smaller birds, specifying the corresponding monetary or in-kind payments. While the text does not clarify the portion allocated to the divine, it explicitly outlines the quantities of meat and payments due to the priests, highlighting their economic role in these rituals. Additionally, the inscription stipulates penalties for non-compliance, indicating the presence of legal enforcement mechanisms within religious practices. This financial and legal dimension suggests that sacrificial rites were not merely acts of devotion but also integral to the socio-economic and political structures of Phoenician society.

The specific weight and monetary units mentioned in the text allow for comparisons with other contemporary civilizations, offering insights into economic interactions and standardization processes within the Mediterranean world. Additionally, the text provides significant information on the administrative aspects of religious rituals, revealing how these practices were regulated to maintain order within society. The Marseille Tariff also serves as an evidence of cultural transmission in the Western Mediterranean. The similarities between sacrificial traditions in Carthage and the rituals practiced in Marseille demonstrate that Phoenician religious traditions were adopted by colonial settlements and adapted to local conditions. Trade networks not only facilitated material exchanges but also contributed to religious and social integration. The presence of Carthaginian ritual elements in Marseille emphasizes the influence of Phoenician settlements in shaping local religious practices.

A comparative analysis of Phoenician sacrificial traditions with later religious practices reveals notable continuities. The concept of sacrifice as a means of communication with the divine and as an act of atonement, as observed in the Marseille Tariff, exhibits conceptual similarities with sacrificial traditions in Abrahamic religions. This suggests that Phoenician sacrificial customs were influenced by Near Eastern traditions and, over time, played a role in shaping broader Mediterranean religious practices. Ultimately, the Marseille Tariff constitutes a crucial source for understanding Phoenician religious practices and their diffusion. It highlights how Phoenician culture maintained its religious coherence while adapting to regional variations. Through an analysis of this text, scholars can gain deeper insight into the intersections of religious, economic, and legal structures within Phoenician society and how these elements contributed to the broader cultural landscape of the Mediterranean.

RÜSUMAT EMANETİ MÜSTEŞAR MUAVİNİ ALİ RIZA BEY'İN OSMANLI MUAHEDELERİ VE GÜMRÜKLERİNE DAİR TESPİTLERİ

Engin ÇAĞMAN*

ÖZ

Ali Rıza Bey, Osmanlı Devleti'nin son döneminde Rüsumat Emaneti'nde Müsteşar Muavinliği de dahil olmak üzere mali teşkilatın önemli mevkilerinde görev yapmış bir bürokrattır. Avrupa devletleriyle 1861'de 28 yıllığına imzalanan ve süresi biten ticaret ve gümrük anlaşmalarının yenilenme sürecine Rüsumat Emaneti'ndeki görevleri dolayısıyla yakından şahit olmuştur. Konuyla ilgili bu dönemde yaşanan problemlere, Avrupa ülkelerinin tutumlarına, Osmanlı Devleti'nin gümrük politikalarına ve gümrüklerdeki aksaklıklara dair tespitlerini bir layiha halinde takdim etmiştir. Yeni anlaşmaların Osmanlı Devleti açısından öncekilerden daha himayeci yaklaşımla hazırlandığını ifade eden Ali Rıza Bey, Avrupa devletlerinin bazı nedenlerle itirazlarından dolayı imza sürecinin çok uzadığını ve bu durumun Osmanlı Devleti'ne zarar verdiğini vurgulamaktadır. Yanı sıra Osmanlı gümrüklerindeki vergilendirme işlemlerinin uzunluğuna, ekipmanların ve gümrük verileriyle ilgili istatistiki yöntem ve çalışmaların eksikliğine dikkat çekerek yapılması gereken düzenlemeler hakkındaki düşüncelerini aktarmaktadır. Makale, Osmanlı Devleti'nin söz konusu dönemde Avrupa ülkeleriyle imzalanmak için tasarlanan anlaşmanın süreçlerini ve gümrüklerde yaşanan problemleri Ali Rıza Bey'in layihası bağlamında ele almakta ve Osmanlı iktisadi ve mali tarihine katkı sunmayı hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: Ali Rıza Bey, Balta Limanı Muahedesi, Kanlıca Muahedesi, Osmanlı gümrükleri.

OBSERVATIONS OF ALİ RIZA BEY, ASSISTANT UNDERSECRETARY OF RÜSUMAT EMANETİ, ON OTTOMAN TREATMENTS AND CUSTOMS

ABSTRACT

Ali Rıza Bey was a bureaucrat who held significant positions in the financial organization, including Deputy Undersecretary in the *Rusumat Emaneti*, during the final period of the Ottoman Empire. Due to his duties at the *Rusumat Emaneti*, he closely witnessed the renewal process of the expired trade and customs agreements signed with European states for 28 years in 1861. During the mentioned period, he presented his findings in a document regarding the problems encountered concerning this matter, the stances of European countries, the customs policies of the Ottoman Empire, and the disruptions in customs operations.

Ali Rıza Bey highlights that the new agreements were created with a more protective approach than previous ones for the Ottoman Empire. He points out that the signing process took a long time due to objections from European states for various reasons, and this delay ultimately harmed the Ottoman Empire. In addition, he points out the length of taxation procedures in the Ottoman customs, the lack of equipment and statistical methods and studies regarding customs data, and expresses his thoughts about the regulations that need to be made. The article discusses the processes of the agreement designed to be signed by the Ottoman Empire with European countries in that period and the problems experienced in customs, in the context of Ali Rıza Bey's report, and aims to contribute to the economic and financial history of the Ottoman Empire.

Key words: Ali Rıza Bey, Balta Limanı Treaty, Kanlıca Treaty, Ottoman customs.

1.Giriş

18. yüzyılın sonlarından itibaren sanayileşme yolunda hayli mesafe kat etmiş olan İngiltere ve Fransa'nın yanı sıra Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuz mücadelesi şiddetini artırmıştır. Osmanlı Devleti'nin çok geniş bir coğrafyaya, Boğazlara, bazı önemli hammadde kaynaklarına ve tarımsal ürünlere sahip olması, sanayi ürünleri için geniş bir pazar olarak görülmesi, ticaret yolları üzerinde bulunması ve İngiltere'nin sömürge yolları açısından

Makale Gönderim Tarihi: 10.02.2025

Yayına Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi, engin.cagman@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3787-7960

stratejik konumu, nüfuz mücadelesinin temel nedenleridir. Öte yandan yapısal ve konjontürel çok yönlü krizlerle baş etmek zorunda olması, iç isyanlar ve Avrupalı devletlerle uzun süren savaşlara maruz kalması Osmanlı Devleti'ni güç durumda bırakmış ve zayıflatmıştır. Kendisine bağlı bir eyalet olan Mısır'ın isyan ederek topraklarını genişletmesi ve özerk konum kazanması, bu süreçte Avrupa'dan yardım istenmesi devletin acziyetinin açık bir göstergesidir. Özellikle sanayileşmiş Avrupa devletleri, bu gelişmeleri fırsat bilerek Osmanlı coğrafyasında siyasi ve iktisadi nüfuzlarını artırmak istemişlerdir. Üzerinde daha sonra çokça tartışılan 1838 Balta Limanı Muahedesi bu şartlar altında imzalanmıştır.

Birçok araştırmacı Balta Limanı Muahedesi'nin, Osmanlı Devleti'nin kapitalist dünya ekonomisine "eklemlenmesinde" önemli bir evre olduğunu, yanı sıra Osmanlı sanayileşme çabalarına büyük sekte vurduğunu ileri sürmüştür. Bu anlaşmanın ardından yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra 1861'de Kanlıca Muahedesi imzalanmıştır. Avrupalıların, Osmanlı coğrafyasında sahip oldukları iktisadi avantajlarını artırma gayretleri devam etmiş, buna mukabil Osmanlı Devleti himayeci politikalar izlemeye ve gittikçe vergi oranlarını artırmaya çalışmışsa da Avrupa devletlerinin muhalefetiyle karşılaşmıştır.

Kanlıca Muahedesi 28 senelik olup sürenin bitiminde Osmanlı Devleti'nin tespit ettiği yeni gümrük tarifesine Avrupa devletleri karşı çıkmış, sadece Almanya ile yeni bir ticaret ve gümrük anlaşması imzalanıp yürürlüğe konulabilmiştir. Ali Rıza Bey, çalışmaya konu olan layihasında bu sürece ve yaşananlara tanıklık etmiş üst düzey bir maliye bürokratıdır. Layihasını yazdığı 1895 yılında¹ Rüşumat Emaneti Müsteşar Muavinliği görevinde bulunan Ali Rıza Bey, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki gümrük anlaşmaları süreci, bu süreçte ülkelerin yaklaşımları ve talepleri hakkında bilgi vermektedir. Yanı sıra Osmanlı gümrüklerindeki problemlere değinmekte, bunların giderilmesi için çözüm önerileri sunmaktadır. Genç yaştan itibaren Osmanlı mali teşkilatında çeşitli görevler üstlenen ve meselelere vakıf olan Ali Rıza Bey'in verdiği bilgiler bu açıdan büyük önem arz etmekte; çalışma bu bağlamda onun layihası üzerinden dönemin iktisadi ve mali tarihine ışık tutmayı hedeflemektedir.

Makalede önce Ali Rıza Bey'in bulunduğu görevlerden bahsedilmiş, ardından 19. yüzyılda başta İngiltere ve Fransa ile ardından diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ve Osmanlı Devleti'nin iktisadi politika ve faaliyetlerini önemli ölçüde yönlendiren Balta Limanı ve Kanlıca muahedeleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında cereyan eden ticaret ve gümrük tarifeleri hususundaki problemleri süreç Ali Rıza Bey'in layihası doğrultusunda aktarılmış ve akabinde müellifin Osmanlı gümrüklerinde yaşanan problemlere dair tespit ve önerileri ele alınmıştır.

2. Ali Rıza Bey'in Görev Yaptığı Kurumlar

1859 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Ali Rıza Bey, mülkiye kaymakamlarından Hüseyin Hüsni Bey'in oğludur. İyi bir eğitim almış ve Rüşumat Emaneti'nin çeşitli kademelerinde önemli görevlerde bulunmuş, bu nedenle uluslararası ticarete, Osmanlı Devleti'nin yaptığı anlaşmalara, gümrük ve vergi muamele süreçlerine vakıf bir Osmanlı bürokratıdır. Ali Rıza Bey,

¹ Layihada yazılma tarihi belirtilmemekle birlikte Ali Rıza Bey, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri ile yaptığı muahedelerden bahsederken "sekiz yüz altmış bir senesinde yani bundan otuz dört sene mukaddem" ibaresini kullanmaktadır. Buradan hareketle layihanın 1895 yılında yazıldığı anlaşılmaktadır (BOA, Yıldız Perakende 4/31). Ayrıca Ali Rıza Bey'in layihasını 29 Temmuz 1895'te takdim etmiş olması bu tahmini güçlendirmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31, 6 Safer 1313/29 Temmuz 1895).

sıbyan mektebinden sonra Mekteb-i Sultaniye'yi ve ardından Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'yi bitirdi. Fransızca konuşup yazabilen Ali Rıza Bey, 1881 yılında 22 yaşında iken Maliye Nezareti Varidat İdare-i Umumiyesi'nde memuriyete başladı. İki sene sonra Rüsumat Emaneti Müsteşar Muavini olmuş, ilave olarak Emanet'in Sicill-i Ahval Şubesi Müdürlüğü görevi de kendisine tevdi edilmiştir. Daha sonra yeni kurulan Tarife Kalemi Müdürlüğüyle Antrepo ve Galata Rıhtım Şirketi Aktarma Muamelatı Nezaretlerine tayin olunmuştur. Son olarak Muhafaza Müdürlüğü, Mülkiye Tekaüd Sandığı Heyet-i Umumiyesi ve Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi İntihab-ı Memurin Encümenliği görevlerinde bulunmuştur. Sicilinde, dönemin Rüsumat Emni Edib Efendi ile Emanet Müsteşarı Emil Bertram'ın² takdirlerine mazhar olduğu bildirilen Ali Rıza Bey, üstlendiği görevlerindeki başarılarından dolayı çeşitli nişan ve rütbelerle taltif edilmiştir (BOA, Dahiliye Said Defter, 2/364, 26 Mart 1330/8 Nisan 1914; BOA. İrade Taltifat, 229/39, 16 Ağustos 1316/29 Ağustos 1900; BOA. İrade Taltifat, 229/39, 17 Ağustos 1316/30 Ağustos 1900; BOA, İrade Taltifat, 229/39, 26 Eylül 1316/9 Ekim 1900).

3. 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti ile Avrupa Devletleri Arasında İmzalanan Muahedeler

3.1.Balta Limanı Muahedesi

19. yüzyılda Avrupa devletleriyle imzalanan iki önemli ticaret anlaşmasından birincisi olan Balta Limanı Muahedesi Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel kapitülasyon muahedelerinin devamı niteliğindedir. Avrupa devletleri ile imzalanan ahidnameler 19. yüzyıl başlarına kadar hemen hemen aynı şartları taşıyor ve dış gümrük vergilerinin esasları bunlara göre düzenleniyordu. 18. yüzyıldan itibaren tüm devletler için Osmanlı coğrafyasında alınacak gümrük vergisi %3 olarak tespit edilmiş, gümrüklerde kolaylık olması açısından her milletin tüccarı için ayrı ayrı ve normal süresi on dört yıl olan tarifeler düzenlenmeye başlanmıştır.³ 1820 yılında yapılan anlaşmanın, süresinin bittiği yıl olan 1834'te yenilenmesi gerekiyordu. Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin ihtiyaçlarının karşılanması ve 1820'den itibaren vuku bulan fiyat artışlarına rağmen gümrük vergilerinin düşük kalması⁴ nedeniyle hazinenin gelir kaybına uğramasından dolayı yabancı tüccardan çeşitli adlarla ve değişik miktarlarda fazla vergi alınması özellikle başta İngilizler olmak üzere yabancı tüccarların tepkisini çekmiştir. Buna ilave olarak Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın yönetimindeki Mısır ve Girit'te uygulanan yed-i vahid sistemi de yabancı tüccara zarar veriyordu (Kütükoğlu, 1992, s.38). Bu olumsuzluklara rağmen İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde hassasiyetle durmasının çok önemli bir nedeni Avrupa devletlerinin gümrük politikaları idi. Avrupa'nın ileri gelen ülkeleri, gelişen sanayilerini İngiliz mallarından koruyabilmek amacıyla gümrük duvarlarını yükseltmişlerdi. Alman Gümrük Birliği (Zollverein) ile Fransa, Avusturya

² Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısında bir yandan mali alanlarda reformlar yaparken diğer yandan gümrük gelirlerini artırabilmek amacıyla 1880'lerden itibaren Almanya'dan uzmanlar getirtti. Yapılan davet üzerine Osmanlı hizmetine giren ilk uzman, müsteşar olarak görevlendirilen Emil Bertram'dır (Çelik, 2018, s.174).

³ Gümrük tarifelerinin 1839 yılına kadar on dört yılda bir yenilenmesi esas kabul edilirken 1838 muahedesiyle yedi yılda bir yenilenmesi kararlaştırıldı. Fakat yenileme için taraflardan birinin anlaşma süresi dolmadan müracaat etmesi gerekiyor, herhangi bir talep gelmezse eski tarife devam ediyordu (Kütükoğlu, 1996, s.265).

⁴ 1820 yılında fiyatların aşırı yüksek olması nedeniyle İngiliz tüccarlar çok önemli avantajlar sağlamış, eşyanın değerinden %3 oranında vergi ödemeleri gerektiği halde bu oran %1-1.5 civarında seyretmiştir. Bu nedenle mali açıdan çok zor durumda kalan Osmanlı Devleti yeni gelir kaynakları arayışına girmiştir (Sağlam, 2011. s.166-167).

ve Rusya gibi ülkeler birçok eşyanın ithalatına ağır vergiler getirmiş, bazılarını da tamamen yasaklamıştır (Yücekök, 1968, s.395).

Mısır'ın, bütçesi içinde çok önemli bir gelir kalemi olan yed-i vahid usulünü yaygınlaştırması,⁵ daha önce kapitülasyonlar sayesinde elde ettiği imtiyazları sınırlanan İngiltere'yi ve yeni pazarlar arayışında olan diğer emperyal devletleri rahatsız etmiştir. İngiltere için Doğu Akdeniz ticareti açısından diğer önemli bir tehlike Osmanlı Devleti üzerinde gittikçe artan Rus nüfuzu idi. 1829 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Edirne Anlaşması ve daha sonra 1833'te imzalanan Hünkâr İskelesi Anlaşması, özellikle de bu anlaşmaya göre Rusya'nın, Osmanlı kara ve denizlerinde serbestçe her türlü ticareti yapabilecek olması ve Rus ticaret gemilerine Boğazlardan serbestçe geçiş hakkı tanınması İngiltere'yi ciddi şekilde endişelendirmiştir (Eşiyok, 2010, s.74).

Netice itibarıyla Osmanlı Devleti, İngiltere'den tarifelerin görüşülmesini talep etti ve müzakereler bir muahede müzakeresi niteliğine dönüştü. 16 Ağustos 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Muahedesi'ne göre ihraç yasakları kaldırılıyor ve yabancı tüccar istediği malı satın alabilme imkânı kazanıyordu. Her türlü ürün ve eşya üzerine konulan yed-i vahid sisteminin yanı sıra satın alınarak bir yerden başka bir yere taşınan mallar için mer'i olan tezkire usulü de lağvediliyordu. Bu kararların aksine hareket eden Osmanlı memurları şiddetle cezalandırılacak ve yabancı tüccarın zararı karşılanacaktı. İngiliz tüccarı Osmanlı mahsullerini yerli tüccar gibi alım-satım yapabilme ve yerli tüccar içinde en imtiyazlı olanlarla aynı statüde vergi ödeme hakkını elde ediyordu. Dış gümrüklerde ihracat ve ithalata konu olan mallardan eskiden olduğu gibi %3 vergi alınması kararlaştırıldı. Ancak 1826'dan itibaren çeşitli isimlerle alınmakta olan vergiler kaldırılarak bunların yerine %9 oranında tek bir vergi konuldu. Bu vergi, ülke içinde malı satın aldığı yerden iskele şehrine getiren yerli veya yabancı tüccardan tahsil edilecekti. İthal mallar ülke içinde bir yere götürülecek olursa %3'e ilave olarak %2 vergi ödenecekti. Bu şekilde toplam vergisi %5 olan mallardan başka vergi alınmayacağı gibi söz konusu mallar ülke içinde herhangi bir yere nakledilebilecek ve hatta ihraç dahi edilebilecekti. Transit mallardan alınacak vergi oranı da %3 olacaktı (Kütükoğlu, 1992, s.38-39; Muahedat Mecmuası, C.1, 1294, s.272-275).

Anlaşmada Osmanlı Devleti'nin ihraç edilecek mallar için on yedi adet liman belirlenmesi önerisine itiraz eden İngiltere'nin, bu limanların sayısının elli dörde çıkarılması teklifi kabul edilmiştir. İngiltere'nin ardından 25 Kasım 1838'de Fransa'yla ve ilerleyen yıllarda diğer Avrupa ülkeleriyle ticaret muahedeleri imzalanmıştır. 1846 yılında Ruslarla daha hafif şartlarda yapılan anlaşmaya göre Rus tüccarının Osmanlı topraklarında esnafılık yapması yasaklandı; içki, tütün, tuz ve barut gibi maddelerin ticaretine kısıtlamalar getirildi (Kütükoğlu, 1992, s.40).

Balta Limanı Muahedesi'nin sonuçları hakkında muhtelif yorumlar yapılmıştır. Tevfik Çavdar'a göre bu anlaşmayla birlikte kapitalizm, Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret ve tarım sektörlerine girmiş, akabinde yabancı sermaye yatırımlarıyla diğer alanlara da yayılmıştır (Çavdar, 2003, s.53). Reşat Kasaba, Balta Limanı Muahedesi'nin, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda

⁵ Mısır'ın 1835 yılı bütçesinin %27'si tekel gelirlerinden meydana geliyordu. Bu gelirin %47'sinin Mısır'ın ordu ve donanmasına harcandığı göz önüne alınırsa Mehmed Ali Paşa'nın iktisadi ve siyasi nüfuz elde etmesinde tekel uygulamalarının çok önemli bir yeri olduğu daha net anlaşılacaktır. İngiltere, söz konusu tekel gelirlerinden mahrumiyetinin Mısır için kaybı ve olumsuz etkisini, Osmanlı Devleti'ni 1838 anlaşmasına ikna etmede kullanmıştır (Eşiyok, 2010, s.73-74).

yaptığı diğer anlaşmalarla birlikte devletlerarası ilişkilerde kabul ettiği yükümlülöklere daha kalıcı nitelikte bir anlam kazandırdığını ve bunun, Osmanlıların dış dünyayı klasik dönemde tek taraflı yorumladıkları düzenlemelerden farklı bir durum olduğunu ileri sürmektedir (Kasaba, 1993, s.35).

Kurdakul, Yusuf Kemal Tengirşenk'in, Osmanlı sanayinin yıkılmasında temel etken olarak Balta Limanı Muahedesi'ni gördüğünü aktarmaktadır. Tengirşenk'e göre anlaşmanın temel nedeni Osmanlı Devleti'nin Mısır meselesinde İngilizlerin desteğine ihtiyaç duymasıdır (Kurdakul, 1981, s.11-13). Doğan Avcıoğlu ve Niyazi Berkes, Balta Limanı Muahedesi'nin Osmanlı Devleti'ni bağımlı hale getirdiğini iddia etmiştir. Avcıoğlu'na göre Osmanlı İmparatorluğu'nun gümrük vergilerini artırmak istemesi sanayiye korumaktan ziyade hazineye gelir elde etmek içindir. Fakat devletin bu teşebbüslerinde tek tek ikna etmek için çabaladığı Avrupa devletleri ağır tavizler koparmışlardır. Onun ifadesiyle *"bu gümrük esareti, Avrupa'nın ön aldığı bir dönemde kapitalist gelişmenin temel şartı olan bağımsız gelişme olanağını kaldırarak sanayileşmeyi engellediği gibi mevcut sanayinin de yok olmasına yol açmıştır"*.

Berkes'e göre ithalat-ihracat tarifeleri sabitleştirilerek ilerleyen dönemlerdeki tarifeler üzerinde yabancı ölkelerin müdahalesine yol açmıştır. Halil İnalçık, anlaşmayla birlikte gümrük vergisi oranlarının düşürölmesinin ve beraberindeki açık pazar politikasının, Osmanlı Devleti'nin, Avrupa merkantilizminin aksine iç pazarda malların bol ve ucuz olmasına dayanan ekonomik anlayışından kaynaklandığını belirterek bu durumun yerli sanayinin daha ucuz ve kaliteli Avrupa malları karşısında çöküşüne neden olduğunu ileri sürmektedir (Türkislamoğlu, 2024, s.609-611).

Şevket Pamuk, kısa vadeli sonuçları açısından anlaşmanın dış ticaret üzerindeki tekelleri ve diğer engelleri kaldırmasının gümrük vergilerine dair düzenlemelerden daha önemli olduğunu ileri sürerek tekeller ve devlet müdahaleleri kaldırıldıktan sonra hammadde ihracatındaki önemli artışlara dikkat çekmektedir. Yanı sıra anlaşmada gümrük vergileri öncekilerden daha aşağı düzeye çekilmemekle birlikte ona göre Osmanlı Devleti gümrük vergilerini ilkesel açıdan Avrupa devletleriyle birlikte belirlemeyi kabul ederek bağımsız dış ticaret uygulama hakkından vazgeçmiştir (Pamuk, 2007, s.206). Pamuk, zanaatlara dayalı yerli üretimde önemli gerilemeler olduğunu kabul etmekle birlikte bunu sadece anlaşmaya bağlamanın yanlış olacağını, Avrupa'dan ithal edilen mamul madde artışının anlaşmadan çok önce, 1830'larda başladığını ve Osmanlı zanaatlarının tümüyle yıkıldığı düşüncesine karşı çıkarak son araştırmalara referansla yerli imalat faaliyetlerinin önemli bir direnç gösterdiğini ileri sürmektedir (Pamuk, 2007, s.208-209).

3.2.1861 Kanlıca Muahedesi

Kanlıca Muahedesi, 1860-61 yıllarında Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan mali krizin yanı sıra Lübnan'daki siyasi çalkantıları fırsat bilen Avrupalı devletlerin baskısıyla gerçekleşmiştir. İlki Fransızlarla 29 Nisan 1861'de imzalanan anlaşma esas alınarak aynı yıl ve daha sonra 1862'de diğer ölkelerle imzalanmıştır (Sağlam, 2011, s. 173-174).

Anlaşmanın dördüncü maddesine göre ihraç edilmek üzere Osmanlı ölkesinde satın alınan tarım ve sanayi ürünleri ile her tür eşya, tüm dahili vergilerden muaf olarak ve ihraç edileceği iskeleye getirilerek bunlar için iskeledeki kıymeti üzerinden sadece %8 vergi ödenecek ve bu oran her sene %1 oranında indirilecekti. Daha önce ithal malları için %5 oranında vergi ödenirken anlaşmanın beşinci maddesince yabancı tüccar tarafından Osmanlı ölkesine ithal edilen

malın değeri için %8 oranında ithalat vergisi tahsil edilecekti. Fakat ithal edilen mal satılma-yarak tekrar ülke dışına çıkarılırsa transit mal olarak kabul edilecek ve herhangi bir vergi alın-maksızın sadece transit vergisi kesilecekti. Böylece ithalat vergisi %5'den %8'e çıkarılmış olu-yordu. On birinci maddeye göre Fransa tebaasının top, barut, silah ve savaş mühimmatı ithal edemeyecekleri, Osmanlı Devleti'nin, bu maddelerin ticaretini yapma ve buna dair kuralları koyma haklarını koruduğu belirtilmiştir. Anlaşma, 1838 anlaşmasının yerine geçiyor ve süresi 28 yıl olarak tespit ediliyordu (Kurdakul, 1985, C.3, s.666-667; Muahedat Mecmuası, 1294, C.1, s.46-50).

Sürenin 28 yıl olarak kabul edilmesine rağmen taraflar gerektiğinde tadilat talebinde bulunabilecek ancak bu talepler anlaşmanın 7., 14. veya 21. senelerinin sonunda mümkün ola-bilecekti. Anlaşmanın 21. yılına denk gelen 1882'de Düvel-i Muazzama, Osmanlı Devleti'nin an-laşmayı yenileme ve tarifeyi değiştirme teklifini kabul etmekle birlikte ad valorem önerisini reddetmiş, anlaşmanın feshi durumunda 1838 anlaşması hükümlerine dönüleceğini ilan etmiş-tir (Eldem, 1970, s.253).

Osmanlı Devleti'nin gündeme getirdiği spesifik tarife usulü için 1907'ye kadar bir sonuç elde edilememiş, aynı yıl ihraç mallarından alınan vergi %11'e çıkarılmıştır. Malların değeri esasına göre düzenlenen ad valorem tarifelerinin, fiyat hareketlerinin altında kalması ve kısa zamanda vergi oranlarının düşmesi gerekçesiyle ağırlık ve sayı esasına göre spesifik tarifelere geçilmesi kararlaştırılmışsa da bunu sadece Almanya kabul etmiştir. Diğer ülkelerle de benzer anlaşmalar yapılmak istenmiş fakat Osmanlı Devleti'nin karşısına kapitülasyonları çıkaran Av-rupalılar serbest ticaret ilkesine aykırı olacağını öne sürerek spesifik tarifeyle dayalı ticaret söz-leşmelerini reddetmiştir. Halbuki Avrupa devletleri o dönemde spesifik tarifeleri ve seçici güm-rük politikaları uygulamakta, dış ticaretlerini istedikleri gibi kısıtlamaktaydı. 19. yüzyılın son çeyreğindeki Büyük Buhran nedeniyle Avrupa'da ithal mallarının gümrük oranları artırılmış olmasına rağmen Osmanlı Devleti kapitülasyonlar nedeniyle gümrüklerini tek taraflı olarak yükseltmiyordu (Toprak, 1985, c.3, s.669-670).

4.Ali Rıza Bey'in Layihası: Kanlıca Muahedesi Sonrası Süreç ve Osmanlı Gümrük-lerinde Yaşanan Problemler

Ali Rıza Bey'in layihası 18 varak ve 36 sayfadan oluşmaktadır. Konuları, her birini nu-maralandırdığı 15 başlık altında ele almaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi layihasını yazdığı 1895 yılında Rüsumat Emaneti Müsteşar Yardımcısı olan müellife göre on beş seneden beri (1880'den 1895 yılına kadar olan süreç) Osmanlı Devleti'ni en çok meşgul eden meselelerden biri Düvel-i Muazzama'yla yeni bir ticaret muahedesi akdedilmesi ve yeni tarifenin düzenlene-rek uygulamaya konulması olmuştur. Müellif, eserinin hemen girişinde bilgi ve tecrübelerine dayanarak bunun nedenlerini ve ne gibi zorluklar yaşandığını izah etmeye çalışmaktadır. Layi-hasını yazmasının temel gerekçesi de bu nedenlerdir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31). Layihasının takdim yazısında ise bir devletin ruhu olarak gördüğü ticaret muahedeleri meselesine dair bir süredir yaptığı incelemelerin semeresi olarak eserini vücuda getirdiğini ifade etmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Layihasının yine giriş bölümünde eserin kapsamını kısaca özetleyen müellif, süresi geç-miş olan ticaret muahedelerinin nasıl fesh ve ilga olunduğunu; hükümetin, feshedilen muahe-deleri yeniden hangi esaslara istinaden akdetmeye karar verdiğini, yeni muahede için kurulan komisyonla ayrıca yeni tarife komisyonunun ne zaman ve nasıl teşekkül ettiğini, Almanya ile

akdolunan muahedeyi, Düvel-i Muazzama tarafından kabul ve imza olunan yeni tarifenin⁶ faydalarını, gümrüklerde cari olan usul ve vergi muamelelerinin zararlarını, yeni tarifeye göre gümrüklerde bırakılan eşyanın vergi muamelelerini, mevcut usulün değişmesinin sağlayacağı faydaları, tek tarife usulünün anlamını, nasıl ve niçin tanzim edildiğini, gümrük muamelelerinin nasıl tanzim olunduğunu, Düvel-i Muazzama'nın bu muamelelere itirazlarını, yeni gümrük muahede ve tarifelerinin eksikliklerini, uygulanma imkânlarını ve gümrüklere dair istatistiklerle ilgili problemleri ele alacağını bildirmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

4.1. Avrupa Devletleriyle Yapılan Müzakereler

Osmanlı Devleti ile Fransa, İngiltere, İtalya, Rusya, Zollverein Hansatik, Avusturya, Flemenk, İsveç, Norveç, Portekiz, İspanya, Belçika, Danimarka ve Yunanistan arasında 1861 yılında 28 sene süreliğine ticaret muahedesi imzalanmıştır. Muahedenin süresi 1890'da dolacak olmasına rağmen Osmanlı Hükümeti tarafından 26 Temmuz 1881 tarihli tezkireyle birlikte muahedelerin ve gümrük tarifelerinin fesholunduğu tüm ülkelere resmen bildirilmiştir.⁷ Said Paşa⁸ yeni bir ticaret muahedesiyle tarifenin akdedilmesine kadar tüm ithalat eşyasından eski tarifelerde mevcut rayiç fiyat üzerinden %8 gümrük resmi alınmasına devam edilmesinin meclis kararı gereği olduğunu belirtmiştir. Yeni muahede ve tarifenin en kısa zamanda akd ve tanzimine diğer devletlerle müzakerelerden doğacak problemleri artırmamak için Düvel-i Muazzama'dan sadece Fransa, İngiltere, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya devletleriyle başlanması daha uygun görülmüştür. Bu bağlamda diğer küçük devletlerden gelen müzakere teklif ve taleplerine cevap verilmesi muvafık bulunmamıştır. Osmanlı Hükümeti, kendi hususi menfaatlerine halel getirmeyen devletlere "en ziyade müsaadeye mazhar olan millet muamelesi" kaidesince zımnın kolaylık göstermiş, öte yandan kendi çıkarlarına dair serbest hareket edebilmeyi korumuştur. Feshedilen muahedelerin yerine getirilecek geçici usulün tespit edilerek icrası için Rüsumat Emaneti'ne talimat verilmiştir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Osmanlı Hükümeti, feshedilmiş olan ticaret muahedelerinin yenisini yedi esas üzerine imzalamaya karar vermiştir: Bunlardan birincisi eşyanın ağırlığı üzerinden maktu bir resim alınması; ikincisi tüm ithal malların düzenlenecek olan tek tarifede (vahide-i tarife) kayıtlı vergiye tabi tutulması, mücevherat eşyalarının vergisinin %3'ten fazla olmaması ve sair tüm eşya vergisinin iki kısma ayrılarak birinin vergisinin düşük, diğerinin ise yüksek olması fakat %20'yi aşmaması; üçüncüsü aksiz rüsumu⁹ derecesinde müskirat ile Osmanlı ülkesinde buna denk ola-

⁶ Ali Rıza Bey, layihasında birkaç defa yeni tarifenin Avrupa devletleriyle akdedilerek imzalandığını ifade ediyorsa da bu hususta bir muğlaklık olduğu anlaşılmaktadır. Yeni bir tarife imzalanmış olsa bile Almanya haricindeki devletlerle uygulama imkânı bulunmamıştır. Toprak'ın verdiği bilgiye göre Osmanlı Hükümeti 1880'de tarifeleri değiştirerek yükseltmek istemiş ve 1883'te spesifik tarifeleri gündeme getirmişse de 1907 yılına kadar bir sonuç alınamamış, ancak bu yılda ihracat gümrükleri %11'e çıkarılabilmektedir (Toprak, 1985, c.3, s.669). Avrupa devletleriyle 1860-1862 yıllarında imzalanan ticari anlaşmalarda ad valorem olarak %8'e çıkarılan gümrük vergileri 1907'ye kadar hemen hemen tüm yabancı ülkelere yapılan ithalat için uygulanmaya devam edilmiştir (Kazgan, 1985, C.3, s.712).

⁷ Ali Rıza Bey, 28 yıllığına imzalanan ve 1890'da sona erecek olan anlaşmanın Osmanlı Devleti tarafından niçin 1881 yılında fesh edildiğine dair bilgi vermemektedir.

⁸ Kısa boylu olduğu için "Küçük" lakabıyla anılan Said Paşa (1838-1914), Hazine-i Hassa ve Adliye nazırlıklarının yanı sıra muhtelif görevlerde bulunmuş, fasılalarla 1879-1909 yılları arasında dokuz defa sadrazamlık yapmıştır (Kurşun, 2008, C. 35, s.576-578).

⁹ Genel olarak alkollü içecekler vergisi (Öner, 2020, s.216).

rak üretilen malların vergisinin artırılması; dördüncüsü oyun kâğıtları ile kibritin inhisara alınması; beşincisi transit ile % 7 redd-i rüsum usulünün¹⁰ lağvedilip antrepo usulünün getirilmesi; altıncısı fener, liman ve karantina rüsumlarının eskiden olduğu gibi alınmaya devam edilmesi ve eşyanın yükleme ve boşaltılmasının icra edileceği limanlardaki idarelerin hizmetlerine ve masraflarına karşılık bu limanlardan ihracat ve ithalatı yapılacak tüm eşya ve emtiadan gereken vergilerin alınması; yedincisi vergi ödemelerinin altın akçe üzerinden yapılmasıdır (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Said Paşa, hükümet tarafından alınan yedi maddelik kararı 2 Nisan 1883 tarihinde Düvel-i Muazzama'ya tebliğ etmiştir. Bu esaslara uygun olarak söz konusu devletlerden her biriyle ayrıca ve yeniden muahede akdi ve tarife düzenlenmesi için müzakerelere başlanması ve görüşmelere katılacak murahhasların belirlenerek gönderilmesi için ilgili devletlerin sefaretleriyle temasa geçilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu konudaki murahhasları Çabiç Ohannes, Kuyumcuyan Bedros, Bertram Kesr ve Gabriel Efendiler idi. Düvel-i Muazzama'nın murahhasları ise çoğunlukla İstanbul sefaret müsteşarları veya başkâtiplerinden oluşuyordu. Bunun yanı sıra bazı devletler murahhaslık için ayrıca hususi memurlar göndermiştir. Yeni gümrük ve tarife anlaşması için ilk toplantı Almanya heyeti ile yapıldı. Diğer devletlerin murahhasları ile ayrı ayrı günler kararlaştırılarak müzakerelere devam edildi. Öte yandan feshedilen tarifelerin yeniden düzenlenmesi için Rüsumat Emaneti'nde Tarife Komisyonu adıyla Osmanlı Hükümeti ve Düvel-i Muazzama murahhaslarından oluşan ayrı bir komisyon teşekkül edilmiş ve ilk olarak Almanya'yla, ardından diğer devletlerin murahhaslarıyla toplantılara başlanmıştır. Söz konusu Tarife Komisyonu'na Osmanlı Hükümeti adına Mikail Paşa, Bertram Efendi ve layihanın yazarı Ali Rıza Bey temsilci olarak seçilmiştir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Almanya ile yapılan görüşmeler 26 Ağustos 1890 yılında sonuçlandırılarak anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmanın 25. maddesine göre muahedename ve buna bağlı tarife, daha önce Osmanlı Devleti ve Zollverein Alman hükümetiyle 20 Mart 1862'de ve yine Will Hansatik'le 27 Eylül 1862 tarihinde yapılmış olan muahedenamelerin yerine ikame edilerek 13 Mart 1891'de uygulamaya konulacak ve 20 sene süreyle geçerli kalacaktı.¹¹ Bununla birlikte taraflardan biri gerektiğinde tadilat teklif etme hakkına sahip olacaktı (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia 4/31).

Ali Rıza Bey'e göre anlaşmada Osmanlı Devleti'nin hukuku ve vergi hususuna dair çıkarları muhafaza edilmiştir. Anlaşma gereği kaçakçılığın önlenmesi için yabancı gemilerde muhafaza memurları görevlendirilmesi hakkı korunmuştur. Gümrüğe çıkarılacak ticari eşyalar herhangi bir muameleye girmeden önce eşya sahibi yazılı olarak bir beyanname vermeye mecbur tutulduğundan ve eşyanın cins ve miktarının beyan edilenle farklı çıkması durumunda ağır ceza verileceğinden eşya sahibi ile kontrol memurlarının aralarında anlaşarak usulsüzlük yapılması

¹⁰Gümrüğe gelen malın ithalat veya transit malı olduğu beyan edilerek ambarda muhafaza edilir ve belirli süresi içinde gümrük resmi ödenirdi. Ardından ithalat gerçekleşir veya mal, teminata bağlanırdı. Şayet mal tekrar transit edilecek olursa ve ödenen resim teminata bağlanmış ise iade edilir, buna redd-i rüsum denilirdi.

chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MEC-MEB/mmbd03ic04c002/ink053/mmbd03ic04c002ink0530395.pdf; Erişim Tarihi 05.11. 2024.

¹¹ Osmanlı Devleti ile Alman Gümrük Birliği (Zollverein) arasındaki ilişkiler 18. yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. 1761 yılında Osmanlı Devleti ile Prusya arasında imzalanan ilk dostluk ve ticaret anlaşması 1790'da 50 yıl süreyle uzatılmıştır. Yine Prusya ile Zollverein'e üye devletler adına 1838 Balta Limanı Muahedesini esas alınarak 1840 yılında birlik üyeleriyle ticareti artırmayı ve ürün mübadelesini kolaylaştırmayı hedefleyen bir anlaşma imzalanmıştır (Çıtır, 2022, s.1432-1433).

pek mümkün olmayacaktır. Yabancı postalarına paket geldiğinde vergi memurlarının da hazır bulunma yetkisi olacaktır. Sefaret memurları ve konsolosluk görevlileri adına gelip gümrükten muaf tutulan postaların da gümrük kontrolüne tabi tutulması gibi şartlar devam etmektedir. Bunun yanı sıra değiştirilmesi ve kaldırılması kesinlikle caiz olamayacak bazı vergi hükümleri de bulunmaktadır. Yeni tarife tüm murahhaslar arasında müzakere edilerek düzenlenmesine rağmen muahedenin akd ve teatisi sadece Almanya ile mümkün olabilmiş, yeni tarifeler ise Düvel-i Muazzama'nın tamamıyla kararlaştırılarak imzalanmış ve Rüsumat Emaneti'nde muhafaza edilmiştir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

4.2.Muahede Müzakerelerinin Sonuçsuz Kalmasının Nedenleri

Müzakerelerin sonuçlanamaması, müzakereler esnasında Düvel-i Muazzama murahhaslarıyla ortaya çıkan bazı siyasi ve dahili meselelerin halledilememesinden kaynaklanmaktadır. Rusya murahhasları öncelikle eski muahede hükümlerinin devam etmesini, silah, barut, dinamit vesair savaş mühimmatı yüklü ticari gemilerin Boğazlardan serbestçe geçebilmesini, Rusya tüccarı için gaz yağı depolanmasına mahsus birer antrepo tesisine salahiyetleri olmasını, polis, belediye, liman ve fener gibi sair dahili nizamların Rusya hükümeti tarafından incelenip tasdik edilmesinden sonra tamamen icrasının teminat altına alınmasını istemiş ve gümrük umum nizamnamesinin başlıca maddelerini reddetmiştir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

İtalyan murahhasları şaraplardan alınan rüsümün artırılmasını kabul etmedikleri gibi yeni muahedenin uygulanması esnasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkların bir "muhtelit hüküm komisyonu" vasıtasıyla çözüme kavuşturulmasını ve yeni muahede ile tarifenin müstemlekelerini de kapsamasını talep etmiştir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

İngiltere murahhasları eski muahedelere göre icra edilen tadilatın hükmünün yeni muahedelerin süresinin bitimine değin devam etmesini, vergilere yapılacak zammın diğer devletlerle kararlaştırıldıktan sonra ele alınmasını, nakledilen eşyaların antrepoya konulmasında kolaylık gösterilmesini, ağırlığı fazla değeri düşük olan eşyalar için antrepo rüsümünün indirilmesini, gemilerin Osmanlı karasularında römorkörlerle çektilmesinin serbest bırakılmasını, bir limandan ülke dahilindeki bir noktaya ve yine o noktadan aynı limana demiryolu vasıtasıyla naklolunacak emtia ve eşyanın bir kısmından veya tamamından alınacak nakliye ücretlerinin eşit olmasını talep ettikleri gibi umumi nizamnamenin başlıca noktalarını red ile ahidnameyi imzalamadan evvel daha önce imzalanmış olan tarifeyi tekrar inceleme hakkını muhafaza ettiklerini bildirmişlerdir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

4.3.Gümrüklerde Cari Olan Usulün Zararları ve Yeni Tarifenin Faydaları

Ali Rıza Bey'e göre gümrüklerde ithalat eşyasının kıymeti takdir edilerek %8 vergi alınıyorsa da gerçekte bu oran ancak %3-4'e tekabül etmekte, eşyaların vergilendirilmesi estimatorların¹² tahminen değer biçmesi ve eşyaların kontrolünün zorluğu gibi durumlarla karşı karşıya kalınmaktadır. Öte yandan verginin eşya olarak alınması usulü bazı zorluklara, hazine ve ticaret açısından da bazı zararlara yol açmaktadır. Tüccarların gümrükte terk ettiği eşyaların

¹² Gümrüklerde eşyaların değerini takdir eden memur.

<https://www.osmanlicasozlukler.com/turkcelugat/tafsil-245940-c23.html>, Erişim tarihi 17.09.2024.

sayısı her geçen gün çok ciddi sayıda artmakta ve muhafaza edildiği mağazalar tamamen dolmaktadır. Bu eşyaların bir kısmı çürümekte olduğu gibi bir kısmı da alındıkları değere satılamayarak hazineye zarar verilmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Yeni tarifenin uygulanmasının hazineye büyük faydası olacağını ileri süren Ali Rıza Bey, kendisinin de yer aldığı daha önce Dahiliye Nazırlığı yapmış olan Hüdavendigâr Valisi Münir Paşa'nın başkanlığında kurulan komisyonda yeni tarifenin bu özelliğinin teyit edildiğini aktarmaktadır. Yine bu komisyonda kahve, şeker, demir, mensucat gibi yabancıların ithal ettiği başlıca emtia ve eşyanın sadece kırk kalem kadarından gümrüklerce alınan %8 verginin bir senelik toplam hasılatının ne kadar olduğu ve yeni tarife üzerinden alınacak verginin ulaşacağı meblağın komisyon tarafından hesap edilerek dokuz yüz bin liradan fazla gelir elde edileceği ortaya çıkmıştır. Sonuçta Almanya ile anlaşma yapılmasına rağmen diğer devletlerin beş yıldan beri imzalamamış olmasıyla devlet hazinesinin ciddi ölçüde kayba uğradığı tespit edilmiştir. Yeni tarifenin önemli bir özelliği de belli bir dereceye kadar himaye usulünün uygulanabilmiş olmasıdır¹³ (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31)

4.4.Gümrüklerde Yaşanan Problemler

18. yüzyılda Avrupa'daki sanayileşme hareketleri yeni gümrük tarifelerinin düzenlenmesine yol açmış ve Osmanlı Devleti de ticareti ve gümrük işlemlerini düzenlemek ve tüccarlar ile gümrük memurları arasına meydana gelen problemlere çözüm bulmak amacıyla tarifeleri ıslah etme ihtiyacı duymuştur. Fakat yine de bazı olumsuzluklar yaşanmaya devam etmiştir. Gümrüklerde uygulanması gereken hususlar için gerek yerel amirlere gerek gümrük yöneticilerine gönderilen bazı emirnamelerin uygulanmaması veya keyfi davranılması sonucunda tüccarlar ile memurlar arasında ortaya çıkan problemler sefaretler aracılığıyla Divan'a iletilmiştir. Gümrüklerde karşılaşılan problemlerin çoğu yabancı tüccarların tarifeler değişmesine rağmen eski tarifeler üzerinden vergi vermek istemeleri, kaçakçılık, rüşvet ve mükellef olunmayan vergilerin alınması gibi hususlardır (Işıktaş, 2021, s.49-51).

Tarife düzenlemelerinin yanı sıra gümrük teşkilatında 19. yüzyılın ortalarından itibaren girilen reform çabalarında dönemin gelişmelerinin ve özellikle 1861 yılında süresi dolacak olan ticaret anlaşmalarının önemli etkisi olmuştur. Devletin amacı Avrupalı tüccarların Osmanlı gümrüklerinde karşılaştığı problemleri gidermek, Avrupa devletlerinin başlattığı gümrük birliğine uyum sağlamak ve Kırım Savaşı ile ortaya çıkan dış borçlanmaya karşı tedbir almaktır. Bu amaçla gümrükler önce hazineye ardından maliyeye bağlandı. Kurum yapısını ve gümrüklerden alınacak vergileri modernleştirmek amacıyla düzenlemeler yapıldı. Gümrük ve maliye işlerine vakıf olan Üsküp Valisi Mehmet Kâni Paşa İstanbul Emtia Gümrük Emaneti'ne atandı. Yurt dışından yabancı uzmanlar getirildi. Gümrüklerde iltizam usulü kaldırılarak emanet usulüne geçildi. 1860 yılında gümrük işlemleri, personelin çalışma düzeni ve saatleriyle uyulacak kuralları içeren bir nizamname hazırlandı. 1861'de İstanbul Emtia Gümrük Eminliği'nin yerine kurulan Rüşumat Emaneti'nin başına Mehmet Kâni Paşa getirildi¹⁴ (Çelik, 2018, s.175-177).

¹³ Kütükoğlu'na göre Osmanlı gümrüklerine dair himaye düşüncesi ilk defa 1861 anlaşması için yapılan tarife müzakerelerinde gündeme gelmiştir (Kütükoğlu, 1973-1974, s.345).

¹⁴ Gümrük faaliyetleriyle ilgili önemli bir yenilik tüccarlara kolaylık sağlamak amacıyla sözleşmeye ait tarifelerin basılı hale getirilmesidir. Tarifede yer almayan malların değerlerinin tespiti için "mukaddir" adı verilen görevliler tayin edilmiştir (Toprak, 1985, s.669).

Ali Rıza Bey de dönemin konuyla ilgili üst düzey bürokrati ve meseleleri yakından bilen biri olarak layihasında gümrük sorunlarına değinmekte daha çok süreçlerin uzun ve yorucu olmasına, istatistiki verilerin, ekipmanların ve antrepoların eksikliklerine odaklanmaktadır. Bu hususta önemli bir problem olan gümrük memurlarının yolsuzluk ve usulsüzlüklerinden de kısaca bahsetmektedir.¹⁵

4.4.1. Gümrük İşlemlerinin Uzun Sürmesi

Ali Rıza Bey'in naklettiğine göre Osmanlı Hükümeti'nin, yeni usule geçildiğinde transit ihracattan ve dahilde bir iskeleden diğerine naklolunan eşyadan alınmakta olan vergiyi tamamen lağvedeceğini bildirmiştir. Böylece yabancı ülkelerden gelecek olan emtia ve eşyadan yeni tarifede yazılı olan vergiler alınacaktır. Bu takdirde gümrük ve vergi muameleleri büyük oranda sadeleşecek ve tüccarın işi kolaylaşacaktır. Hatta on beş yirmi balya veya sandığın resmi muamelesi yarım saat gibi çok kısa bir sürede tamamlanmış olacaktır.

Mevcut durumda bir tüccar aynı miktardaki balyanın muamelelerini ancak dört beş günde tamamlayabilmektedir. Mesela, gümrüğe getirilmiş olan boyun bağı, çorap, mendil gibi eşyaların bulunduğu bir sandığı ambardan çıkarmak, kontrol mahalline getirmek ve konşimento¹⁶ muamelesini yaptırmak için bazen bir iki gün vakit kaybedilmektedir. Arayıcı adı verilen memurlar kontrol mahalline getirilen sandığın muhteviyatının her birini tek tek elden geçirir. Neticede eşya, düzeni bozularak karışık hale gelir. Eşya sahibi bu durumdan rahatsız olsa bile şikâyetleri dikkate alınmaz. Böylece tüm kontrollerden sonra eşyalar tür cins, renk gibi özellikleriyle birlikte mubassır tarafından özel bir deftere kaydedilerek mühürlenir. Defter ile eşyanın bir numunesi estimatora getirilerek sırası bekletilir. Estimatorun numunelere bakarak belirlediği fiyat tüccarın büyük tepkisine neden olur. Daha sonra defter, gümrüğün en büyük amirine ibraz olunur. Eşya sahibi burada da fiyatın yüksekliğinden şikâyetçi olur. Şayet şikâyeti dikkate alınmazsa vergisini aynî olarak ödeyeceğini söyler. Bu, %8 nakdi gümrük vergisinin eşya olarak ödenmesi demektir. Bu durumda gümrük amiri deftere ödemenin aynen yapıldığına dair işaret koyar. Fakat aynen eşya verileceği zaman da cinsi ve türünden dolayı aynî eşya ile memur uğraştıktan sonra vergi miktarı hesap edilmek üzere defter, hesap memurluğuna gönderilir. Verginin ödenmesi için veznedara ve her bir muamelenin tamamlanarak vergilerinin alındığını gösteren bir pusula hazırlanması için pusula memuruna müracaat edilir. Eşya sahibi ancak tüm bu zorlu ve karmaşık işlemler bittikten sonra eşyasını mağazasına götürebilir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

¹⁵ Gümrüklerin ıslahı için Almanya'dan getirtilen ve bir süre Rüsumat Emaneti Müsteşarlığı yapan Emil Bertram, Emanetin mevcut durumuyla ilgili sunduğu layihasında gerek merkezde gerek sahadaki görevliler için ağır eleştirilerde bulunmaktadır. Bertram, Rüsumat Eminliği yapmış olan Edib, Raif ve Hasan Fehmi paşaların köken itibarıyla rüsumat memurluğundan gelmediklerini, kurumdaki üst düzey bürokratların Eminlere gereken yardımlarda bulunmadıklarını ve Eminlerin bürokratlar tarafından yönlendirilmesinden dolayı vergi işlerinin yoldan çıktığını, söz konusu bürokratların gereken ıslahat ve terakkinin önünde engel olduklarını, kurumda rüşvetin mevcudiyetinin yanı sıra atama ve becaişlerde kayırmacılığın yapıldığını ileri sürmektedir. Ayrıca sadece cari olan mevzuatı ve işlemleri bilmenin yetmeyeceğini, bunun dışında önemli meselelerin ve zorlukların halli için ihtiyaç duyulan bilgi ve iktidara sahip olunmasının gerekliliğini ve bir an önce ehil insanların görevlendirilmelerinin elzem olduğunu ifade etmektedir (BOA, Yıldız Esas Evrakı, 13/1, 13 Safer 1308/28 Eylül 1890).

¹⁶ "Konşimento, navlun sözleşmesini ispat eden ve eşyanın taşıyan tarafından teslim alındığını veya yüklendiğini ve taşıyanın bunun iadesi karşılığında eşyanın teslimini taahhüt ettiğini gösteren belge olarak tanımlanır." (Şenel, 2019, s.14).

Tüccar, mükellef olduğu %8 gümrük vergisi yerine eşyasını %3-4 vergi oranı ile gümrükten çıkardığı için bu zorluk ve gecikmelere katlanarak itiraz etmez. Fakat hazinenin çok ciddi zarara uğratılması söz konusu olur. Bunun yanı sıra gümrüklerden mal çıkarmayı kendisine meslek edinen bazı kişiler bulunmaktadır. Bunlar %5-6 ile ve tüm masrafları kendileri karşılamak üzere çalışırlar. Tüccarlar, bu kişilerden faydalaniyorsa da çok büyük suistimaller vaki olmaktadır (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Ali Rıza Bey, yeni tarifenin uygulanması halinde gümrüklerde eşya kontrolü ve vergilemenin kısa sürede tamamlanacağını ileri sürmektedir. Yeni uygulamaya göre bir tüccar gümrüğe çıkardığı eşyası için önceden matbu bir beyanname evrakını imzalayacaktır. Evrakta ne kadar cins ve türden eşya olduğu, tarifeye göre ne kadar gümrük vergisi ödeneceği ve bildirilen eşyanın dışında başka bir eşya çıkarsa gümrük idaresi tarafından zabt ve müsadere olunacağı ifade edilmektedir. Tüccarın bu şartları kabul ederek imzalayacağı evrak gümrük amirine teslim edilecektir. Beyanname evrakı ayrıca defter tanzim ve kaydına gerek duyulmayacak şekilde düzenlenmiş, her muamele için ayrı bir sütun hazırlanmıştır. Bu sistemde önce kontrol memuru eşyayı tartar ve ağırlığını ilgili sütuna yazarak mühürler. Daha sonra ser muayeneci, tespit edilen ağırlık üzerinden tahakkuk eden gümrük resminin doğruluğunu kontrol eder. Eşya sahibi veznede gümrük resmini ödedikten sonra eşyasını gümrükten çıkarır. Bu sistemde bir tüccar muamelelerini kısa sürede bitirebilecek, hatta otuz kırk balya eşyasını yarım saat gibi kısa bir zamanda gümrükten çıkarabilecektir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Ali Rıza Bey'e göre mevcut uygulamada ortaya çıkan suistimallerin önüne geçebilmek için muamele vergilerini artırmak ve bazı defterlere kaydetmekle iyi bir tedbir alındığı zannedilmekte ise de bu doğru değildir. Yeni usulde bu tür işlemlere ve dolayısıyla çok fazla memur istihdamına gerek kalmayacaktır. Memurların maaşları kolayca ödenebileceğinden suistimallerin önüne geçilebilecek, ayrıca tarifede yazılı vergiler tamamen alınacağından hazinenin menfaati de korunmuş olacaktır (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

4.4.2. İstatistik Usul ve Bilgilerinin Yetersizliği

Ali Rıza Bey'in dikkat çektiği önemli bir husus Osmanlı Devleti'nin vergiler konusunda sağlıklı bir istatistiki veriye sahip olmamasıdır. Ona göre her ülkenin servet ve ticaretinin göstergesi, vergilerin toplandığı idare ve bunun istatistikleridir. İstatistikler Rüşumat Emaneti'nin en önemli dalı olmasına rağmen dağınık ve eksik vaziyettedir.¹⁷ Otuz kırk kişiden oluşan istatistik kalemi heyetinin görevi bir sene boyunca ülkelerle ihracat ve ithalatı yapılan her çeşit cins ve miktarda eşyayla ilgili bilgileri sıhhatli ve anlaşılır bir şekilde ortaya koymaktır. İstatistiklerin tanzim ve tertibi gerekli iken mevcut durumda ancak üç sene önceki ithalat ve ihracatın toplam miktarını gösteren ve çok yüzeysel bir şekilde sadece iki sayfadan ibaret bir cetvel düzenlenerek neşredilmektedir. Bazı meselelerde mevcut cetveller yetersiz kalmakta, bu nedenle tekrar gümrük defterleri ve icmallerinden bilgi almaya çalışılmaktadır. Buna ilave olarak istenilen bilgiler bahsi geçen kalem heyetinin ancak birkaç ay çalışmasıyla elde edilebilmektedir. Küçük devletlerin bile kendileriyle ilgili istatistikleri birer kitap halinde yeni ve faydalı bilgileri içerecek şekilde düzenlenmekte olup Osmanlı Devleti'ndeki istatistiklerle kıyas olunamayacak derecededir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

¹⁷ Osmanlı dış ticaret istatistiklerinin ilk defa yayınlandığı 1878 yılı öncesinde konuya dair verilerin düzenli bir şekilde toplanmadığı söylenebilir. Ayrıca resmi istatistikler pek çok hata ve eksiklikler içermektedir (Pamuk,1985, s.655).

Müellif bu konuda Mısır Eyaleti'ni örnek göstermekte ve her üç ayda bir tanzim edilerek Mısır Komiserliği tarafından Osmanlı Rüsumat Emaneti'ne gönderilen istatistiklerin Düvel-i Muazzama istatistikleri mertebesinde olduğunu belirtmektedir. Ali Rıza Bey, istatistik konusundaki durumunun Osmanlı Devleti'nin şanına yakışmadığını, Rüsumat Emaneti'nin istatistiğe dair çok geniş çaplı araştırma yaparak ıslahata giriştiğini, Avrupalı medeni devletlerde mer'i olan yeni usullere uygun şekilde istatistik cetvel modellerini uygulamaya çalışmasına rağmen yine de başarılı olamadığını ifade etmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

4.4.3. Gümrük İşlemleri İçin Gereken Araçların Eksikliği

Ali Rıza Bey'e göre gümrüklerde yeni tarife usulünün icra ve tatbik edilmesi için gerekli olan araçlardan birincisi yerli kantardır. Çünkü ithalat vergisinin alınabilmesi eşyanın ağırlığının net bir şekilde ortaya çıkarılmasına bağlıdır. Bu nedenle Osmanlı coğrafyasındaki tüm gümrüklerin ihtiyacını karşılayacak sayıda baskül imal edip ilgili yerlere gönderilmelidir. Fakat gerek fabrika ihtiyaçların tamamını aynı anda karşılayamayacağından gerek kış mevsiminde basküllerin gümrüklere karayoluyla gönderilmesinin zorluğundan dolayı ihtiyaçlar önceden tespit edilerek siparişleri verilmelidir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Bunun yanı sıra yeni tarife ve tarifeyle ilgili gerekli defterlerin, gümrüklerin tertip ve tanzim edilmiş olan dahili muamelelerinin, istatistik, muhafaza, kurşun mühür ve resmi kayıtlara ait sair nizam ve talimatların numuneleriyle basımı, çoğaltılması ve nüshalarının gerekli makamlara tasdik edilmesi gereklidir. Ayrıca keten, yün, ipek, pamuk ve bunlardan elde edilen ürünlerin tespiti ve ayırt edilmesi için yeterince mikroskop alınmalı, cüzi bir mesele olmakla birlikte basküller gibi bunlar da zamanında tedarik edilmelidir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

4.4.4.İhtiyaç Duyulan Antrepoların İnşa ve Tesisi

Yeni anlayışa göre önemli limanlarda ve ticari menfaatler açısından hududa yakın büyük şehirlerde antrepo inşası taahhüt ediliyordu. Yabancı ülkelerden getirilerek antrepolara koyulacak emtia ve eşyayı uygun görülen zamanda Osmanlı ülkesinde kullanma, tüketme veya tekrar yabancı bir ülkeye ihraç etme salahiyeti sahibinin elinde olacaktı. Buna karşın adil ve hakkaniyetli bir ambar ücreti alınmak üzere mallar bir sene süresince antrepoda kalabilecekti. Bu gibi antrepoların tesisi için özellikle İstanbul, İzmir, Trabzon, Beyrut, Basra, Cidde, Selanik, Edirne ve Üsküp ön plana çıkmıştır. Bu merkezlerden İstanbul'da bir antrepo yapımına başlanarak bitirilmiş ise de asansörler yerleştirilmediği için işletmeye açılamamıştır. Asansörlerin konulmasının birkaç ay alacağını, dayanıklılığı ve muhafazası şüpheli olan antrepoların takviyeleri için gereken çalışmaların uzun süreceğini belirten Ali Rıza Bey, ayrıntılarına girmemekle birlikte Dersaadet Rıhtım Kumpanyası'nın antrepolar hakkında vuku bulan bazı iddialarının mesele haline gelerek Şura-yı Devlet'te müzakere edildiğini ifade etmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Müellifin aktardığına göre Beyrut antreposunun, Rıhtım Kumpanyası tarafından inşası bitirilmiş fakat sözleşmesinin tanziminde hukuk ve menfaatlerin korunmasına dair hükümlerin yazılmaması bazı ihtilaflara ve problemlere neden olmuştur. Konuyla ilgili inceleme ve müzakerelerden sonra anlayışa bazı ekler yapılarak mesele halledilmiştir. Edirne, İzmir ve Bağdad'da antrepo inşası için gereken araziler satın alınmış ise de herhangi bir faaliyete başlanmamıştır. Ali Rıza Bey, antrepoların olmamasının ticarete sekte vuracağını öngörmekte ve tarafların protestolarıyla karşılaşılmasına yol açabileceğinden bu protestolara hak vermenin zaruri

olacağını düşünerek bundan dolayı antrepoların bir an önce tamamlanması için her türlü tedbirin alınması ve teşebbüse geçilmesi gerektiğini bildirmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

4.5.Mütalaaname-i Mahsus

Ali Rıza Bey layihasının son bölümünde “Mütalaaname-i Mahsus” başlığı altında genel bir değerlendirme yapmakta ve yürürlükteki gümrük ve ticaret anlaşmasının sanayi ve ziraate verdiği zararlara değinerek Osmanlı Devleti’nin çıkarlarına uygun olan yeni anlaşmanın imzalanması ve yürürlüğe girmesini zaruri görmektedir. Müellif, mevcut vergi oranlarının mahalli ihtiyaçların ülke içinde yapılan üretim ve imalat ile karşılandığı dönemlerde tanzim edildiğini ifade etmektedir. Buna karşın ecnebi mallarının Osmanlı ülkesine girmesi ve revaç bularak ülkeye nüfuz etmesinden beri ülkede önce sinai ve sonra da zirai mallara zarar vermekte olan mevcut vergilendirme usulünün terakki asrında tadil ve ıslahının gerekliliği anlaşılmıştır. Buna istinaden Düvel-i Muazzama ile ticaret muahedelerinin hızlıca yenilenmesi ve düzenlenmesine teşebbüs edilmiştir. Fakat bu konuda arka arkaya yapılan müzakerelerin müspet bir şekilde sonuçlandırılarak yürürlüğe konulması mümkün olamamış ve senelerce ertelenmesi ülke ticaretinin ve dahildeki üretim ve imalatın çöküşüne başlıca neden olmuştur. Hatta zaten iptidai seviyede olan ziraat de bu nedenle çöküşe sürüklenmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Günden güne büyüyerek milli hayatı tehdit etmekte olan mevcut buhranın bir dereceye kadar ortadan kaldırılması ancak yeni ticaret muahedenamelerinin tamamlanarak uygulamaya geçilmesi ve ecnebi eşyalarından yeni tarifede tespit edilen maktu rüsumun alınmasına bağlıdır. Hükümet sinai üretimi de dikkate alarak bazı dahili sanayi dallarının terakkisi ve revacı hususunda son derecede müsamahakâr davranmakta, kolaylık sağlamakta ve hatta imtiyazlar vermektedir. Fakat dahilde üretilen malların yabancı ülkelerden gelen mallarla aynı kalitede olmasına rağmen mevcut vergi usulünün yetersizliği ve vergi oranlarının düşüklüğü nedeniyle rekabet mümkün olamamaktadır. İthalat vergisi tüm eşyalar üzerinden %8 gibi düşük seviyede olmasının yanı sıra eşyanın değeri üzerinden alınmakta ve aynen ödeme de kabul edilmektedir. Bu nedenle diğer ülkelerin vergilerine oranla zaten cüzi olan bu verginin değerinin layıkıyla takdirinin imkânsızlığı, bazen de vergi tahsil kaideleri yönünden suistimal edilmesinden dolayı alınan vergi %3-4 oranlarına düşmektedir. Adeta hiç mesabesinde olan vergi oranlarının iptidai seviyede olan dahili tarım ve sinai ürünlerini yabancı ülkelerin rekabeti karşısında mahvettiği, hatta çok yüklü miktarda sermaye ile kurulan bazı fabrikaların bir süre sonra tamamen zarar ederek kapandıkları görülmektedir. Sadece Beykoz’daki kâğıt ve şişe fabrikaları bile buna örnek olarak gösterilebilir. Sermaye sahipleri ithalat vergisini düşük bularak yabancı rekabetiyle başa çıkamayacaklarını düşündüklerinden hiçbir teşebbüste bulunamamakta ve zaten cüzi olan dahili sermaye bir yandan atıl kaldığı, diğer yandan da azaldığı gibi yabancı sermaye celbi de mümkün olamamaktadır. Yeni tarifede eşyadan alınan vergi %20 kadar artırılmış olduğundan ve tahsil edilme usulü de eşyanın ağırlıkları esasına dayandığından her türlü suistimal engellenmiştir. Yeni tarifenin uygulanmasıyla dahili ürünler revaç bulacağı gibi fabrikaların açılmasına cesaret edilecek ve böylece umumi servet artış gösterecektir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Ali Rıza Bey son olarak Almanya dışında yeni tarifeyi kabul etmeyen diğer devletlere uygulanacak muameleler için önerilerini dile getirmektedir. Müellif, Almanya ile imzalanan yeni muahede hükümlerine göre düzenlenen gümrük umum nizamnamesinin kabul edilmeyen

maddelerini gümrükler açısından en önemli hususlar olarak değerlendirmektedir. Ona göre hükümlerin tamamının ülke içindeki faaliyetleri koruyucu tedbirler olması hasebiyle yabancı muhahasların itiraz ve muhalefetleri haksız olduğundan gerekli teşebbüslerde bulunarak hukuki ve diğer delillerle bu hükümleri kabul ettirmek mümkündür. Ayrıca Avrupa devletlerinin vergi usul ve muameleleriyle alakası olmayan bazı siyasi tekliflerinin ilerde halledilmek üzere ertelenmesi uygun olacaktır. Bir iki devletle daha muahede akdi imzalanarak yürürlüğe konulmalı, şayet bu yapılamazsa süresi sona erdiği için ticaret anlaşmalarının tamamı fesh edilmiş olduğundan hiçbir ülkeyle bu anlamda bağ kalmamış olacaktır. Ali Rıza Bey bu durumda sadece Almanya ile imzalanan anlaşma ve tarifenin hemen icraya konulmasıyla diğer devletlere de bu muahede hükümlerine göre muamele (en ziyade müsaadeye mazhar millet muamelesi) edilebileceği kanaatindedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

5.Sonuç

Çalışmanın konusunu teşkil eden Ali Rıza Bey'in layihası, 1861 ve 1862 yıllarında Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında 28 yıllığına imzalanan Kanlıca Muahedesi'nin süresinin bitimiyle anlaşmanın yenilenmesi çabalarını, Osmanlı Devleti'nin ve Avrupalıların meseleye yaklaşımlarını, Osmanlı gümrüklerinde yaşanan problemleri ve buna dair çözüm önerilerini ele almaktadır. Ali Rıza Bey, genç yaşta maliye bürokrasisine dahil olmuş, Rüsumat Emaneti Müsteşar Muavinliği'nde ve yine aynı kurumda muhtelif görevlerde bulunmuştur. Bu görevleri esnasında gümrük tarife anlaşmalarıyla ilgili süreçleri yakından takip eden Ali Rıza Bey'in gözlem ve tecrübeleri büyük önem arz etmektedir.

19. yüzyılda özellikle İngiltere ve Fransa başta olmak üzere sanayileşmiş Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerinde iktisadi baskıları artmış ve daha önce elde ettikleri ticari imtiyazları artırmışlardır. Bu bağlamda söz konusu yüzyılda iki önemli uğrak Balta Limanı ve Kanlıca muahedeleridir. Osmanlı Devleti, Mısır meselesinin ve İngiltere-Rusya rekabetinin baskısı altında 1838 yılında İngiltere ile Balta Limanı Muahedesi'ni imzaladı. Bunu diğer Avrupa ülkeleriyle yapılan anlaşmalar takip etti. Anlaşmanın genel olarak Osmanlı Devleti açısından en olumsuz yanları devletin tek taraflı olarak gümrük oranlarını tespit etmekten vazgeçmesi, yabancı tüccarların Osmanlı coğrafyasında her türlü serbest ticaret yapabilme hakkı kazanması ve netice itibarıyla özelde devletin sanayileşmesini genelde ise ekonomik kalkınma çabalarını sekteye uğratmasıdır.

Tanzimatla birlikte Osmanlı Devleti'nin uyguladığı politikalar ve gümrük vergisi oranlarının düşük tutulması sanayileşmiş olan Avrupalı devletlerin lehine işlemiştir. Gümrüklerin korunması düşüncesi ilk defa 1861 Kanlıca Muahedesi döneminde gündeme gelmiş ve Osmanlı Devleti himayeci bir politika takip etmek ve anlaşma süresinin bitiminde kendi lehine olan spesifik tarife usulüne geçmek istemiştir. Fakat bunu sadece Almanya kabul etmiş, Avrupa devletleri kendi aralarında spesifik tarife ve seçici gümrük politikaları uygulamalarına rağmen Osmanlı Devleti ile anlaşmalarında kapitülasyonları gerekçe göstererek bu yaklaşımı reddetmişlerdir. Tekrar müzakerelere başlanmasına rağmen uzun yıllar boyunca bir sonuç elde edilememiştir. Ali Rıza Bey, layihasında özellikle İngiltere, Rusya ve İtalya'nın Osmanlı Devleti tarafından tespit edilen yeni tarifelere ve değişen anlaşma maddelerine itiraz gerekçelerini ve konuyla ilgili müzakere süreçlerini aktarmaktadır. Ayrıca yeni tarifenin imzalanmamış olmasının çok önemli miktarda gelirin hazineye girmeyerek Osmanlı maliyesinin zarara uğramasına sebebiyet verdiğini vurgulamaktadır.

Ali Rıza Bey'in layihasında üzerinde durduğu önemli bir husus gümrüklerde yaşanan problemler ve buna dair reform yapılması gerekliliğidir. Aslında bu husustaki çalışmalar onun önerilerinden çok önce başlatılmıştır. Osmanlı Devleti, Avrupalı tüccarların gümrüklerde karşılaştığı problemleri çözmek, Avrupa devletleri arasındaki mevcut gümrük birliğine uyum sağlamak ve Kırım Savaşı'yla başlayan dış borçlanmaya karşı tedbir almak amacıyla 19. yüzyılın ortalarından itibaren gümrük sisteminde reformlar yapmıştır. Söz konusu reform teşebbüslerinde özellikle 1861 yılında imzalanan anlaşmaların önemli rolü olmuştur. Bu amaçla Almanya'dan uzmanlar getirildi. Gümrükler önce hazineye, ardından maliyeye bağlandı. Gümrük sisteminin işleyişi ve personelin çalışma düzenine ilişkin ilk defa nizamname yayınladı. 1861 yılında İstanbul Emtia Gümrük Eminliği, adı değiştirilerek Rüşumat Emaneti'ne dönüştürüldü. Osmanlı gümrük sistemini ve gümrüklerin çalışma düzenini modernize etmek için yapılan reformlar sayesinde istenilen düzeyde olmasa da belirli ölçüde Avrupa gümrük standartlarına yaklaşıldığını ve gümrük personelinin disipline edildiğini söylemek mümkündür.

Ali Rıza Bey'in tespitlerine göre gümrüklerde cari olan uygulamalar, eşya kontrol ve vergilendirme süreçlerini çok uzatmakta, bundan tüm taraflar zarar görmektedir. Yeni usule geçildiğinde her şeyden önce hazinenin gümrük gelirleri büyük ölçüde artacak ve bürokrasi azalarak işlemler çok kısa sürede sonuçlanabilecektir. Gümrüklerdeki diğer bir problem devletin vergiler konusunda sağlıklı bir istatistik bilgisine sahip olmamasıdır. Ülkelerde servet ve ticaretin göstergesi olan vergilerin toplandığı idareler ve istatistikler olmasına rağmen Osmanlıda istatistikler dağınık ve eksik, raporlar çok kısa ve yüzeyseldir. Ali Rıza Bey istatistik konusunda Osmanlı Devleti'nden daha ilerde olduğunu düşündüğü Mısır eyaletini Avrupa'nın büyük devletleriyle denk görmektedir. Onun aktardığı diğer bir olumsuzluk yeni tarife usulünün icra ve tatbik edilmesi için gümrüklerde mevcudiyeti zorunlu araçlardan olan yerli kantarların eksikliği, yanı sıra keten, yün, ipek ve pamuğun ve bunlardan elde edilen ürünlerin ayırt edilmesi için gerekli olan mikroskobun bulunmamasıdır. Müellif, eksik ekipmanların ihtiyaca göre üretilmesi ve nakliye zorlukları nedeniyle zamanında tedarikleri için önceden sipariş edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Ali Rıza Bey'in gümrüklere dair ele aldığı önemli bir husus da yeni anlaşma gereği önemli liman kentlerine antrepolar yapılması yükümlülüğüdür. Antrepo inşası için İstanbul, İzmir, Trabzon, Beyrut, Basra, Cidde, Selanik, Edirne ve Üsküp merkezleri tespit edilmiş ise de bildirdiğine göre sadece İstanbul'da antrepo yapılmış fakat bazı eksikliklerden dolayı hizmete alınamamıştır. Beyrut'ta tamamlanan antrepoyla ilgili yapılan sözleşmede devletin hukuku göz ardı edilmişse de sonrasında sözleşmeye ilave edilen maddelerle problem giderilmiştir. Sözü edilen merkezlerden bazılarında antrepo için belirlenen yerler satın alınmış fakat inşaatları için herhangi bir teşebbüste bulunulmamıştır. Müellif antrepoların yapılmamış olmasının ticarete zarar vereceğini, bu durumun anlaşma muhataplarının haklı protestolarına neden olabileceğini ve bir an önce antrepoların tamamlanması gerektiğini ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

DH.SAİDd.00002.00364, 26 Mart 1330 (8 Nisan 1914).

İ.TAL.00229.00039.001.001, 16 Ağustos 1316 (29 Ağustos 1900).

İ.TAL.00229.00039.002.001, 17 Ağustos 1316 (30 Ağustos 1900).

İ.TAL.00229.00039.005.001, 26 Eylül 1316 (9 Ekim 1900).

Y.EE.00013.000001. lef 1, 2/1, 2/2, 13 Safer 1308 (28 Eylül 1890).

Y.PRK.TNF.00004.00031.001, lef 1-12 ve lef 15-18, 1895.

Y.PRK.TNF.00004.00031.002, 6 Safer 1313 (29 Temmuz 1895).

Diğer Kaynaklar

ÇAVDAR, T. (2003). *Türk Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, Ankara: İmge Kitabevi.

ÇELİK, B. (2018). "Osmanlı Gümrüklerinde 19. Yüzyıl Son Döneminde Yapılan Reformlar ve Yabancı Uzmanlar", *XVIII. Türk Tarih Kongresi içinde* (173-211). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÇITIR, B. (2022). "Alman Gümrük Birliği (Zollverein) ve Osmanlı İmparatorluğu'yla İlişkileri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan Özel Sayısı, Yıl 7, 1415-1445.

ELDEM, V. (1970). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

EŞİYOK, B. A. (2010). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması", *Mülkiye*, Cilt: XXXIV, Sayı:266: 67-108.

IŞIKTAŞ, E. (2021). "19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Gümrük Merkezlerinde Avrupalı Tüccarların Karşılaştıkları Sorunlar", *Osmanlı'da Şehir, Toplum ve Ticaret I*, (Ed. Erkan Işıktaş, Muhammed Nuri Tunç), Ankara, Sonçağ Akademi: 45-69.

KASABA, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, (Çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul: Belge Yayınları.

KAZGAN, H. (1985) "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul, İletişim Yayınları: 691-716.

KURDAKUL, N. (1981). *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Döler Neşriyat.

-(1985). "Ticaret Antlaşmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul, İletişim Yayınları: 666-667.

KURŞUN, Z. (2008). "Said Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIV, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 576-578.

KÜTÜKOĞLU, M. (1996). "Osmanlılarda Gümrük", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 263-268.

-(1992). "Balta Limanı Muahedesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.38-40.

-(1973-1974). "Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4-5: 335-393.

(1294). Muahedat Mecmuası, C.1, Hakikat Matbaası.

Osmanlıca Sözlükler, Estimatör, Erişim tarihi 17.09. 2024.

<https://www.osmanlicasozlukler.com/turkcelugat/tafsil-245940-c23.html>,

ÖNER, M. Z. (Haz.), (2020). (Ed. Ahmet Zeki İzgöer), *Lozan Sulh Muahedenamesi Osmanlıca Metin ve Çevirisi*, İstanbul, Dün Bugün Yarın Yayınevi.

PAMUK, Ş. (2007). *Osmanlı- Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

-(1985). "19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları: 653-665.

SAĞLAM, F. (2011). *Son Dönem Osmanlı Gelir Kaynaklarının Cumhuriyet Dönemi Gelir Kaynaklarıyla Mukayesesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- ŞENEL, N. (2019). *Türk Hukuku'na Göre Taşıyanın Konşimento İçerinden Sorumluluğu*, İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- TBMM Kütüphanesi, Meclisi Mebusan 1,
<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MEC-MEB/mmbd03ic04c002/ink053/mmbd03ic04c002ink0530395.pdf> Erişim Tarihi 5 Kasım 2024.
- TOPRAK, Z. (1985) "Tanzimat'tan Sonra İktisadi Politika", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları: 668-671.
- TÜRKİSLAMOĞLU, E. (2024). "Türk Düşüncesinde 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi Üzerindeki Etkilerine Dair Tartışmalar",
<https://ttk.gov.tr/wpcontent/uploads/2024/05/Turk-Dusuncesinde-1838-Baltalimani-Ticaret-Antlasmasin.pdf>, Erişim tarihi 17.11.2024.
- YÜCEKÖK, A. (1968) "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri", *AÜSBF Dergisi*, C. XXIII, S. 1: 81-425.

EXTENDED ABSTRACT

The article discusses the process of the new agreement planned to be signed after the 28-year Kanlıca Treaty between the Ottoman Empire and the European states in 1861 expired. For this purpose, although negotiations were held with European states and commissions were established, no consensus could be reached for many years. Ali Rıza Bey, who was one of the senior finance bureaucrats of the period and served as the Deputy Undersecretary of the *Rusumat Emaneti*, is one of the important witnesses of the process with this feature. In his report, he explains in detail what happened after the Kanlıca Treaty and the policies of the Ottoman Empire and the European states. The study evaluates this process through his work.

Ali Rıza Bey's report contains two substantial points. The first is both parties' expectations, objections, and emerging complications regarding the agreement planned to be signed between the Ottoman Empire and the European states. The author discusses the issues both in general and in detail and mainly provides important information about the new customs policies that the Ottoman Empire wanted to establish in response to changing economic conditions. Another crucial aspect of the work is the author's determinations of the Ottoman customs office's deficiencies and what needs to be done to transition to a modern customs system like that in European states.

The article first touches on the commercial agreements made by other European countries, especially England, after the Industrial Revolution in the 19th century to increase their economic influence on the Ottoman Empire and their consequences. In this context, the Treaty of Balta Limanı, signed in 1838, first with England and then with other European states, is of capital importance. The prime result of the agreement was that the Ottoman Empire waived determining customs duties and, therefore, customs policy on its own in principle. In the literature on the subject, comments have been made that this treaty feature prevented Ottoman industrialization and significantly increased Europe's economic influence on the Ottoman Empire. The other vital customs treaty other than Balta Limanı in the 19th century was Kanlıca. The Ottoman Empire had to accept both treaties, despite to the detriment of them, due to the its political, military, and economic conditions.

The Kanlıca Treaty was signed for 28 years, and although the parties showed the will to sign a new agreement at the end of the period, no agreement was reached. The only exception

to that is Germany. Since no new agreement was signed with the contracting countries, the Ottoman Empire officially notified all countries that the customs tariffs and previous agreements were abolished. Stating that the inconclusive negotiations were due to some political and internal problems not being resolved, Ali Rıza Bey explains why Russia, England, and Italy, in particular, objected to the new agreement. According to the author, the customs tariff the Ottoman Empire wanted to impose was quite protective compared to the previous ones. In addition, the revenues to be obtained will increase significantly with both the change in tax rates with the customs legislation in accordance with the agreement and the customs reforms to be made. Therefore, prolonging the agreement process causes severe losses in state revenues.

Moreover, conveying the negotiation process regarding the customs agreement, Ali Rıza Bey also makes observations about Ottoman customs. Although reform efforts in customs accelerated since the mid-19th century, the desired level could not be reached. Transactions are very slow, and bribery is common. According to Emil Bertram Efendi, who was brought from Germany and employed during the period in question, served as the Undersecretary of the *Rüsumat Emaneti* and prepared a report on customs, the Emanet bureaucrats were not competent in customs matters. Additionally, bribery and irregularities are frequently encountered.

Apart from the tardiness of customs procedures, other issues raised by Ali Rıza Bey are the inadequacy of statistical methods and information, the lack of vehicles required for customs procedures, and the warehouses needed to store customs goods. According to the author, although there are statistics indicative of the wealth and trade of every country, the Ottoman Empire does not have reliable data. It is even behind Egypt, which it sees as equal to Europe in this regard. One of the essential pieces of equipment that Ali Rıza Bey deemed necessary for the execution and implementation of the new tariff procedure in Ottoman customs was local weighing machines. Another noteworthy material is the microscope used to detect and distinguish flax, wool, silk, cotton, and the products obtained from them. The author emphasizes that the required weighing machines and microscopes must be supplied in a timely manner.

Another substantial issue that Ali Rıza Bey focuses on is the warehouses that are promised to be built in significant ports and big cities close to the border for commercial interests, according to the new agreement. Although mainly Istanbul, Izmir, Trabzon, Beirut, Basra, Jeddah, Thessaloniki, Edirne, and Skopje come to the fore to establish such warehouses, no serious efforts are made in this direction. The author predicts that the absence of warehouses will disrupt trade. He thinks that since this situation may lead to protests in countries, it will be mandatory to justify them. Therefore, he states that all precautions should be taken, and attempts should be made to complete the warehouses as soon as possible.

SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRAS VE TURİZM BAĞLAMINDA AYBASTI VE KABATAŞ YÖRESİ EFSANELERİ

Mustafa EREN*

ÖZ

Türkiye’de somut olmayan kültürel miras çalışmaları 2006 yılından beri hız kazanmıştır. Somut olmayan kültürel miras çalışmalarının amacı tanıtmak, korumak ve yaşatmaktır. Son yıllarda bu kültürel unsurların turizm gibi faaliyetlerde kazanç getirici bir unsur olarak değerlendirildiği de görülmektedir. Yapılan çalışmalardan somut olmayan kültürel mirasın halk anlatıları başlığı altında bulunan efsanelerin kültür, inanç ve sağlık turizminde etkili olduğu bilinmektedir. Çalışmanın ekseninde yer alan ve efsaneleriyle öne çıkan Aybastı ve Kabataş yöresi, Ordu ilinin güney batısında yer alan ortak tarihî ve kültürel değerlere sahip iki ilçedir. Yöre, birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır ve bu nedenle zengin bir tarihî ve kültürel geçmişe sahiptir. Bu tarihî ve kültürel zenginliğin bir ifadesi olarak yörede tarihî ve dinî birçok efsane anlatılmaktadır. Bu efsanelerin yöreye sosyal ve ekonomik yönden fayda sağlaması için kültür ve inanç turizmine kazandırılması gerekmektedir. Bu çalışmada, nitel araştırma türlerinden doküman incelemesi ve literatür taraması yöntemleriyle somut olmayan kültürel miras, Aybastı ve Kabataş yöresi, turizm ve kültür turizmi hakkında bilgi verilmiş, Aybastı ve Kabataş yöresinin yazılı kaynaklarda yer alan efsaneleri metin ve bağlam merkezli içerik analiziyle incelenmiştir. Yapılan bu incelemede yöre efsanelerinin mekân, kahraman, olay örgüleri ve motiflerinin turizm kapsamında kitap, broşür, hediyelik eşya ve anıt gibi alanlarda tanıtım ve çevre düzenlemelelerinde değerlendirilmesinin gerektiği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Somut Olmayan Kültürel Miras, Aybastı, Kabataş, Efsane, Turizm

LEGENDS OF AYBASTI AND KABATAŞ REGION IN THE CONTEXT OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE AND TOURISM

ABSTRACT

Intangible cultural heritage studies in Turkey have gained momentum since 2006. The aim of intangible cultural heritage studies is to promote, protect and sustain. In recent years, it has been observed that these cultural elements have been evaluated as a profitable element in activities such as tourism. It is known from the studies that the legends under the title of folk narratives of intangible cultural heritage are effective in culture, faith and health tourism. Aybastı and Kabataş regions, which are at the center of the study and stand out with their legends, are two districts with common historical and cultural values located in the southwest of Ordu province. The region has hosted many civilizations and therefore has a rich historical and cultural past. As an expression of this historical and cultural wealth, many historical and religious legends are told in the region. In order for these legends to provide social and economic benefits to the region, they should be included in culture and faith tourism. In this study, information was given about intangible cultural heritage, Aybastı and Kabataş region, tourism and cultural tourism with the methods of document review and literature review, which are qualitative research types, and the legends of Aybastı and Kabataş region in written sources were examined with text and context-centered content analysis. In this examination, it was revealed that the place, hero, plot and motifs of the regional legends should be evaluated in promotion and environmental arrangements in areas such as books, brochures, souvenirs and monuments within the scope of tourism.

Keywords: Intangible Cultural Heritage, Aybastı, Kabataş, Legend, Tourism

Makale Gönderim Tarihi: 22.02.2025

Yayına Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORDU; ORCID: 0000-0003-4153-2671, E-posta: kutaymustafa@hotmail.com

Giriş

Ziya Gökalp kültür yerine Arapça hars kelimesini kullanır ve kültürü “*bir milletin dinî, ahlaki, hukuki, muakelevî (rasyonel-akli), bediî (estetik), iktisadi ve fennî hayatlarının ahenktar bir mecmuası*” olarak tanımlar (1976, s. 25). Daniel G. Bates ise kültürü, bir toplumun üyelerinin içinde bulundukları dünya ve birbirleriyle ilişkilerinde kullandıkları öğrenme yoluyla gelecek kuşaklara aktarılan ortak inanç, değer, âdet, davranış ve maddi nesneler sistemi olarak tanımlamaktadır (2009, s. 6). Bu tanımlar, insanın doğumundan itibaren edindiği davranış biçimlerini, bilgi ve becerileri, ürettiği ürünleri kapsamaktadır. Milleti bir araya getiren ve devamını sağlayan kültür, gelenek ve görenekleri de içine alan bir yapıya sahiptir. Gelenek; el sanatları geleneği, mutfak ve beslenme geleneği, çocuk oyunları geleneği, mâni söyleme geleneği gibi folklorun hemen her alanında karşımıza çıkar. Dolayısıyla gelenekler ve geleneklerle oluşan maddi, manevi tüm unsurlar kültürü meydana getirmektedir.

Kültürü inceleyen bilim dalına ise halk bilimi (folklor) denmektedir. Halk bilimi yanında antropoloji ile etnolojinin de temel konusu kültürdür. Halk bilimi, belli bir ülkede yaşayan halkın toplum birliklerini, kültür ürünlerini; gelenek, töre, tören, dil ve ağız özelliklerini; din ve mezhep ayrımlarını inceleyen bir bilim dalıdır (Boratav, 1995, s. 10-11). Halk bilimciler kültürü somut ve somut olmayan kültürel miras olarak bölümlere ayırmışlardır. Somut kültürel miras kültürün maddi yönünü kapsar. Mimari, geleneksel el sanatları ürünleri, kılık kıyafet, araç gereç gibi ürünler somut kültürel miras kapsamına girer ve bu ürünler müzelerde sergilenerek gelecek nesillere aktarılır. Somut olmayan kültürel miras ise somut kültürel miras ürünlerinin yapım teknikleri, bilgi ve becerileri ile halkların inanç, gelenek ve sözlü kültür ürünlerini kapsayan geniş bir alandır.

Kültürün ortaya çıkıp şekillendiği ortamlar sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamları olarak gruplara ayrılmaktadır. Sözlü kültür ortamı, anlatı türlerinin ilk ortaya çıktığı, konuşma dilinin, hareketlerin ve mimiklerin kullanıldığı yüz yüze gerçekleşen iletişim ve aktarımı ifade etmektedir. Yazının icadı ile beraber yazılı kültür ortamı ortaya çıkmıştır ancak sözlü kültür ortamı hâlâ varlığını sürdürmektedir (Aça, 2021, s. 5-6). Efsaneler de sözlü kültür ortamında ortaya çıkmış, yayılmış ve bazıları yazıya geçse de anlatılmaya devam eden canlı bir söylem türüdür.

Somut kültürel mirasın korunması çalışmaları insanlık tarihiyle eş bir zamanı kapsar ve bu koruma günümüzde müzelerle sağlanır. Müzeleşme unutulma tehlikesiyle yüz yüze bulunan ulusal kültürü basmakalıp hâle getirip sıradanlaştırmaktadır. Aktulum’a göre buna engel olmanın ve yapıtları gündemde tutmanın en etkili yolu onları yeni bağlamlarda alıntılanmak, yeniden kullanmak ya da yeniden yazmaktır (2013, s. 77-78). Müzelerde korunmaya çalışan somut kültürel mirasa ait ifade, bilgi ve becerileri koruma altına alma ve yaşatmayla ilgili son yıllarda önemli çalışmalar yapılmaktadır. Uygulamalı halk bilimi çalışmaları bunlar arasındadır. Bu bağlamda UNESCO, 2003 yılında bir sözleşme yayınlayarak somut olmayan kültürel miras (SOKÜM) çalışmalarını başlatmıştır. Bu sözleşme “*toplulukların, grupların ve bazı durumlarda bireylerin kültürel miraslarının bir parçası olarak gördükleri kültürel uygulamaları, ifadeleri, bilgi ve becerileri tanıtmayı, korumayı ve aktarmayı amaçlamaktadır.*” (UNESCO, 2025). Sözleşmede somut olmayan kültürel miras listeleri: “İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi, Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi, Korumanın İyi Uygulamaları Kaydı” başlıklarıyla yer almaktadır (UNESCO, 2025). Somut olmayan kültürel miras; sözlü

gelenekler ve anlatımlar (masal, halk hikâyesi, efsane) gösteri sanatları (karagöz, meddah), toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şöenler, geleneksel yemekler, halk hekimliği, halk takvimi ve meteorolojisi, el sanatları geleneği gibi halk biliminin kapsamına giren unsurları karşılamakta-
dır (YAKEGM, 2025).

Türkiye bu sözleşmeye 2006 yılında taraf olmuş ve 2025 yılı itibariyle Meddahlık Gele-
neği, Toplumsal Hikâye Anlatıcıları (2008), Mevlevi Sema Töreni (2008), Âşıklık Geleneği
(2009), Karagöz (2009) ve Geleneksel Sohbet Toplantıları (2010) gibi otuz bir tane kültürel
değerini bu sözleşmeyle belirlenen “İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi”
ve “Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi”ne aldirmayı başarmıştır
(İCH.UNESCO, 2025). Bu kayıtlarla Türkiye, dünyada somut olmayan kültürel miras listesine en
fazla unsur kaydettiren üçüncü ülke konumundadır.

Türkiye ulusal çapta da somut olmayan kültürel miras çalışmaları yapmakta kendi lis-
tesini oluşturmaktadır. Bu bağlamda Türkiye’nin Somut Olmayan Kültürel Miras Ulusal Envan-
teri; “Klasik Türk Süsleme ve El Sanatları, Geleneksel El Sanatı Ustalığı (Geleneksel Zanaatkâr-
lık), Geleneksel Çocuk Oyunları ve Oyuncakları, Evlenme Gelenekleri, Halk Anlatıları Geleneği
ve Halk Ozanlığı ve Âşıklık Geleneği” gibi otuz altı unsurdan meydana gelmektedir. 2025 yılı
itibariyle Türkiye’de bu otuz altı unsurdan toplam 1.545 kayıtlı somut olmayan kültürel miras
ögesi bulunmaktadır (YAKEGM, 2025). Hemen her yöreyi kapsayan bu unsurların korunma ve
yaşatılması gelecek nesillere aktarılması oldukça önemlidir. Bu yapılırken kültürel mirasın tu-
rizmde kullanılması ait olduğu yörenin ve ülkenin kalkınmasına fayda sağlayacaktır. Bu kap-
samda somut olmayan kültürel miras unsurlarından biri olan ve halk anlatıları geleneğinin
içinde yer alan efsanelerin turizmdeki yeri ve Aybastı, Kabataş yöresi efsaneleri turizm bağla-
mında incelenecektir. Çalışmada ilk önce nitel araştırma türlerinden doküman incelemesi ve
literatür taraması yöntemleriyle somut olmayan kültürel miras, Aybastı ve Kabataş yöresi, yö-
rede anlatılan efsaneler ve turizm hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra bu yörelerin somut
olmayan kültürel varlıklarından birisi olan ve “Halk Anlatıları” unsur başlığının altında yer alan
efsaneler, metin ve bağlam merkezli içerik analizine tutulmuş, kültür turizmine kazandırılma
bağlamında incelenmiş ve önerilerde bulunulmuştur.

2. Aybastı ve Kabataş Yöresi

Ordu yöresinde ilk yerleşimlerin izleri MÖ 400’lü yıllara kadar gitmektedir. Milattan ön-
ceki yıllarda bölge Miletliler, Persler, Makedonyalı İskender ve komutanlarının hâkimiyeti al-
tındadır. Ardından Pontus Devleti (MÖ 280-MS 63), Roma İmparatorluğu (63-395), Bizans
(Doğu Roma) İmparatorluğu (395-1461) ve Trabzon İmparatorluğu (1204-1461) yörede etkili
olmuştur (Yediyıldız, 2021, s. 46). Demir, yörede Oğuzlardan önce Kuman, Kıpçak ve Peçenek
Türk boylarının bulunduğunu da öne sürmektedir (2007, s. 20). Ordu ve yöresinin Türkler ta-
rafından ilk fethinin 1461 yılında Trabzon ile beraber yapıldığı bilinmektedir ancak Yediyıldız,
“Ordu Tarihinden İzler” adlı eserinde bu fethin 1380’lerde Hacıemiroğulları Beyliği tarafından
yapıldığını belirtmektedir (2021, s. 45).

Hacıemiroğullarına gelinceye kadar 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı’ndan itibaren yö-
reye Oğuz Türkleri yerleşmeye başlamışlardır. Yörenin fetih mücadelelerinde Danişmendliler
öncü olmuş, 1105 yılında Sivas’tan (Niksar) yola çıkarak Aybastı’nın Perşembe Yaylası’na kadar
ilerlemişlerdir (Demir, 2001, s. 73). Bu mücadelede Danişmendli ordusunun pusuya düşürül-
düğü ve Danişmend Gazi’nin yaralandığı yer bugün hâlâ Perşembe Yaylası’nda (Aybastı) ziyaret
yeri olarak durmaktadır. Buraya bir mescit ve şehitlik yapılmıştır (Demir, 2007, s. 39). Ardından

Anadolu Selçuklular ve sonrasında Hacıemiroğulları merkezi Ordu olan ve Ünye'den Giresun'a kadar uzanan Orta Karadeniz Bölümü'nü 1270'lerden 1380'lere kadar süren mücadelelerle fethedilebilmişlerdir (Yediyıldız, 2021, s. 46-47). 1386 yılında Hacıemiroğulları Beyliği'nin başına geçen Hacı Emir Bey'in oğlu Süleyman Bey, Giresun'u fethederek Ordu'nun da içinde bulunduğu Orta Karadeniz Bölümü'nü tamamen yönetimi altına almış ve böylece bu bölgede yoğun bir Türk iskân hareketi yaşanmıştır (Yediyıldız, 2021, s. 52-53). Ordu Yöresi 1427 yılında ise Osmanlı egemenliğine girmiştir (Yediyıldız, 2021, s. 54-56) ve yazılı kayıtlarda ilk olarak 1455 tarihli tahrir defterinde "Vilâyet-i Bayramlı Me'a İskefsir ve Milas" adıyla geçmektedir. Bu defterde Ordu'ya bağlı bölük, nahiye ve niyabet adıyla 22 yerleşim yeri bulunmaktadır (Yediyıldız vd. 1992, s. 263-284).

Aybastı ilçesinin tarihte bilinen ilk adı Bölük-i Fidâverende'dir. Bu dönemde Aybastı, İskefsur kazası, Şebinkarahisar Sancağı, Erzincan Eyaleti'ne bağlı bir nahiyedir. 1455'teki merkezi kaynaklarda Nefs-i Fidaverende olarak yer almaktadır. Aybastı, 1547-1613 yıllarında ise Nâhiye-i Habsamana'ya bağlıdır ve adı "İbasda" olarak geçmektedir. 19. yüzyılda Aybastı nahiyesinin İbasdı, İbasda olarak anıldığı görülür ve Fidaverende'nin yerine bu tabirler kullanılır (Yediyıldız, 1985, s. 29-30).

1869-1874 tarihli Trabzon Eyaleti Salnamelerinde Aybastı'nın Ordu kazasına bağlı bir nahiye olduğu aktarılmaktadır. 1874 yılına gelindiğinde ise Aybastı kaza yapılmış ilk kaymakamı Ali Ağa, kâtibi de Ahmet Efendi olmuştur. 1945 yılında, Gökçöy'e bağlı bir nahiyeye dönüştürülmüş, 27 Haziran 1957 tarihinde 9644 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 7033 Sayılı Kanunla ise 01.04.1959 tarihinde ilçe yapılmıştır. Bu yıllarda belediye teşkilatı geliştirilmiş, İbrahim Gökalioglu ilk belediye başkanı seçilmiştir (Aybastı, 2025). Aybastı ilçesi bu tarihî derinliğinin yanında Tokat ve Niksar yöresini Fatsa Limanı'na bağlayan bir yol güzergâhında yer almaktadır. Aybastı ilçesinin yirmi bir mahallesi bulunmaktadır ve 2023 yılı verilerine göre nüfusu 20.966'dır (Aybastı Nüfusu, 2025). Kabataş ilçesi ise 1990 yılına kadar Aybastı'ya bağlı bir kasabadır. 20 Mayıs 1990 tarihli ve 3644 sayılı kanunla ilçe olmuş ve Aybastı'dan ayrılmıştır (Baş, 2014, s. 238-243; Kabataş, 2025). Kabataş ilçesinin 18 mahallesi bulunmaktadır ve 2023 yılı verilerine göre nüfusu 11.011'dir (Kabataş Nüfusu, 2025).

Aybastı yöresi, özellikle son yıllarda doğal güzellikleri ve somut/somut olmayan kültürel varlıklarıyla turizmin ilgi odağı hâline gelmiştir. Bunda yörede hemen her yıl düzenlenen kurultayın etkisi oldukça büyüktür. İlk Aybastı Kabataş Kurultayı, 19 Temmuz 2000 tarihinde yapılmıştır. Bu kurultaylar arasında 12. Aybastı Kabataş Kurultayı "Bilimin Işığında Yerel Kalkınmaya Doğru" parolası ile 22 Temmuz 2011 tarihinde düzenlenmiştir. Bu kurultayın konusu "Yöre Kültürü"dür (Şengel, 2012). Bu çalışmaların yanında yöre tarihinin Selçuklular ve Danişmentliler Beyliği'ne kadar gidiyor olması ve doğal güzellikleri, buranın iç ve dış turizmin ilgi odağı olmasını sağlamıştır.

Aybastı ve Kabataş ilçeleri ulusal çaptaki somut olmayan kültürel miras çalışmalarında da yer almaktadır. SOKÜM Türkiye Ulusal Envanteri'nde "Manda Boynuzundan Doğal Tarak Yapımı" (Geleneksel El Sanatı Ustalığı-Boynuz ve Kemik İşlemeciliği) ve "Aybastı Cevizli Helvası" (Türk Mutfak Kültürü/Geleneksel Yiyecek-İçecek Yapımı ve Toplumsal Uygulamaları-Helva Kültürü) Aybastı yöresinden listeye giren ürünlerdir. Kabataş yöresinden ise "Kabataş Helvası" SOKÜM kapsamında coğrafi işaret olarak tescillenmiştir (YAKEGM, 2025). Bu çalışmalar insanlığın ortak değerleri olan ve insanları bir arada tutan halk kültürünü geleceğe taşıma ve yaşatma

bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca somut olmayan kültürel miras çalışmaları ait olduğu ülkenin dünyada tanınmasına ve turizme dolayısıyla ülke ekonomisine katkıda bulunmaktadır.

3. Efsanelerin Somut Olmayan Kültürel Mirastaki Yeri ve Aybastı-Kabataş Yöresi Efsaneleri

Efsaneler, doğru ve gerçekten olmuş gibi kabul edilen olaylar, doğal çevre, tarihî ve dinî kişiler üzerine anlatılardır. Boratav, efsanelerin en temel özelliğinin inanış konusu olmaları olduğunu ifade eder. Efsaneler bu yönüyle masaldan ayrılmaktadır. Destandan farkı ise konuşma diliyle söylenmeleri ve üslup kaygısından uzak olmalarıdır. Bazı efsanelerde olağanüstülük aranmazken inandırıcılığı kuvvetlendirmek için yer ve zaman ifadelerinin geçtiği de görülür (1995, s. 98-99). Sakaoğlu, efsanelerin belli bir şeklinin olmadığını konuşma diliyle söylenen kısa anlatılar olduğunu belirtir ve efsanelerin en önemli özelliğinin inandırıcılık yönlerinin olması olduğunu ifade eder (2009, s. 20-21). Seyididoğlu, efsanelerin toplum hayatında önemli bir yere sahip olduğunu belirterek efsanelerin işlevlerini şöyle sıralar: “Gelenek ve görenekleri koruyucu olma, topluma yön verme (iyilik, doğruluk, yardımlaşma vb.), ortaya çıktığı yere mana kazandırma (kutsallık vb.), koruyucu ve tedavi edici olma (efsanenin bağlı olduğu mekân korunur ve efsanede geçen su gibi bazı varlıkların tedavi edici olduğuna inanılır.)” (1985, s. 330-331). Bu yönleriyle efsaneler, korunması ve yaşatılması gereken türler arasındadır.

Efsaneler, “Somut Olmayan Kültürel Miras Ulusal Envanteri”nde Halk Anlatıları Geleneği’nin içinde yer almaktadır. Halk Anlatıları Geleneği “destan anlatma geleneği, efsane anlatma geleneği, Dede Korkut Kültürü, Köroğlu hikâyelerini anlatma geleneği, hikâye anlatma geleneği, Nasreddin Hoca fıkralarını anlatma geleneği, fıkra anlatma geleneği ve masal anlatma geleneği”nden oluşmaktadır (YAKEGM, 2025). Bu gelenekler arasında efsanelerin kayda giren en yaygın tür olduğu görülmektedir. Bunlar; Ağ Gelin Efsanesi (Kayseri), Sancak Balıklıgöl Çeşmesi Efsanesi (Bingöl), Şahmeran Efsanesi (Mersin), Azize Tekla (Mersin), Kızkalesi Efsanesi (Mersin), Kara Salih Dağı Efsanesi (Zonguldak), Uzun Mehmet Söylencesi (Zonguldak), Efteni Gölü Efsanesi (Düzce), Manisa’nın Fetih Efsanesi (Manisa)’dır (bk. Tablo 1). Türkiye’de Somut Olmayan Kültürel Miras Ulusal Envanteri’ne kayıtlı bu dokuz efsane anlatma geleneği unsurunun hemen her il için yayımlanmış efsaneleri bulunan Türkiye için çok az olduğu görülmektedir. Hatta yazıya geçirilmemiş sözlü gelenekte yaşamaya devam eden birçok efsanenin de olduğu bilinmektedir.

Tablo 1: Türkiye’nin Somut Olmayan Kültürel Miras Ulusal Envanteri, Efsane Anlatma Geleneği Tablosu (YAKEGM, 2025)

UNSURLAR	GRUP BAŞLIK VE UNSUR KODLARI	İL ENVANTERİ/ YEREL UYGULAMALARI	YEREL UYGUMALARIN DİĞER ADLARI	İLLER
Efsane Anlatma Geleneği	1.025.02	Ağ Gelin Efsanesi		KAYSERİ
Efsane Anlatma Geleneği	1.025.02	Sancak Balıklıgöl Çeşmesi Efsanesi	Balık Çeşmesi	BİNGÖL
Efsane Anlatma Geleneği	1.025.02	Şahmeran Efsanesi		MERSİN
Efsane Anlatma Geleneği	1.025.02	Azize Tekla	Meryemlik	MERSİN
Efsane Anlatma Geleneği	1.025.02	Kızkalesi Efsanesi		MERSİN

Efsane Anlatma Geleneği	1.025.02	Kara Salih Dağı Efsanesi	Karahisar, Karasaliş Hisarı	ZONGULDAK
Efsane Anlatma Geleneği	1.025.02	Uzun Mehmet Söylencesi		ZONGULDAK
Efsane Anlatma Geleneği	1.025.02	Efteni Gölü Efsanesi		DÜZCE
Efsane Anlatma Geleneği	1.025.02	Manisa'nın Fetih Efsanesi		MANİSA

Boratav, efsaneleri “Yaratılış Efsaneleri, Tarihlik Efsaneler, Olağanüstü Kişiler, Varlıklar ve Güçler Üzerine Efsaneler ve Dinlik Efsaneler” olmak üzere sınıflandırmaktadır (1995, s. 100). Bu sınıflandırmaya göre Aybastı ve Kabataş yöresinde tarihlik ve dinlik efsaneler bulunmaktadır. Aybastı yöresinde yazılı kaynaklardan tespit edilen “Aybastı Adının Efsaneleri, Danişmend Gazi Efsanesi, Kutlu Doğmuş (Kutlu Baba) Efsanesi, Kümbet Evliyası Efsanesi, Demirci Hoca-zade Mehmet Efendi Efsanesi” yer almaktadır. Kabataş yöresinde ise “Şit/Şid Abdal (Şidlü Dede Türbesi-Kuzköy Yatırı) Efsanesi, Gülbahçe Evliyası Efsanesi, Sofu Hoca Efsanesi” bulunmaktadır (bk. Tablo 2). Bu efsane metinleri aşağıda bölümler hâlinde verilmiştir.

Tablo 2: Aybastı ve Kabataş Yöresi Efsaneleri

YÖRESİ	EFSANENİN ADI	TÜRÜ	EFSANEME BAĞLI MEKÂN, ARAÇ-GEREÇ VE MOTİFLER
Aybastı merkez	Aybastı Adının Efsaneleri	Tarihlik Efsaneler	Ay Işığı Motifi
Aybastı, Perşembe Yaylası, Kümbet mevki, Çevrük	Danişmend Gazi Efsanesi	Tarihlik Efsaneler	Anıt (Danişmend Gazi'nin Kanının Döküldüğü Yer)
Aybastı, Kutlular Mahallesi	Kutlu Doğmuş (Kutlu Baba) Efsanesi	Tarihlik Efsaneler	Türbe ve Eşyalar
Aybastı, Perşembe Yaylası, Kümbet mevki	Kümbet Evliyası (Emir Kümbet) Efsanesi	Tarihlik Efsaneler	Türbe, Anıt Mezar
Aybastı, Esenli Mahallesi	Demirci Hoca-zade Mehmet Efendi Efsanesi	Dinlik Efsaneler (Menkıbe)	Türbe Hızır, Sıcak Ekmek Motifi
Kabataş, Kuzköy Mahallesi	Şit/Şid Abdal (Şidlü Dede Türbesi-Kuzköy Yatırı) Efsanesi	Tarihlik Efsaneler Dinlik Efsaneler (Menkıbe)	Türbe Süt Aktığı Söylenen Çeşme Ejder Başlı Asa Tas, Tencere, Testi, Değirmen Taşı Asa Motifi
Kabataş'ın Belen, Hoşkadem ve Karay mahallelerinin arasında bulunan Gülbahçe Mezarlığı mevki	Gülbahçe Evliyası Efsanesi	Dinlik Efsaneler (Menkıbe)	Gülbahçe Mezarlığı Gül, Gül Kokusu Motifi
Kabataş, Kuzköy Mahallesi	Sofu Hoca Efsanesi	Dinlik Efsaneler (Menkıbe)	Kemik Motifi

3.1. Aybastı Adının Efsaneleri (Aybastı)

Birinci Efsane:

Anadolu Beylikleri döneminde Alparslan komutasındaki Türk ordusu ay ışığının ortalığı ıslıl ıslıl aydınlattığı bir gece vakti yöreyi fethetmeye gelmiştir. Alparslan ve ordusu saldırının

başlaması için ayın batmasını, etrafın zifiri karanlık olmasını beklemiştir. Daha sonra ay batınca fetih gerçekleşmiş, askerlerden birisi ilçenin adının “ay batsa” olmasını istemiş ve ilçeye bu ad verilmiştir. Günümüze gelinceye kadar “ay batsa” adı söyleyiş kolaylığı nedeniyle “Aybastı” ya dönüşmüştür (İnal ve Özçift, 1986, s. 220).

İkinci Efsane:

Yörenin fethi sırasında gece olmuş ve ortalık zifiri karanlıktır. Askerler önünü dahi göremez. Ancak bir müddet sonra ay ortaya çıkar ve ortalık biraz olsun aydınlanır. Bunun üzerine orada bulunanlar “ay bastı” diye kendi aralarında söylenerek ayın ortaya çıktığını ifade ederler. Yörenin adının bu ifadeden ortaya çıktığı rivayet edilir (Çiçek vd., 1997, s. 16).

Üçüncü Efsane:

Bir beyin belden aşağısı tutmayan bir çocuğu vardır. Çocuğuna şifa aramak için diyar diyar gezer. Bir gün yanına bir kişi gelir ve ona: “Senin oğlunun hastalığına şifa olacak kişi İbasda’daki bir zattır, ona götür.” der. Adam çocuğunu o zata götürür. Bu zat çocuğa okur üfler, elleriyle vücudunu ovalar. Bir süre sonra çocuk hareketlenir, ayağa kalkar ve yavaş yavaş yürümeye başlar. Bey çok sevinir ve: “Ay bastı! Bastı! İyi bastı!” diyerek sevincinden çığlıklar atar. Yörenin adı da bu olay üzerine Aybastı olarak kalır (Akkuş, 2018, s. 59; Çiçek vd., 1997, s. 16).

3.2. Danişmend Gazi Efsanesi (Aybastı)

Aybastı’ya bağlı Perşembe Yaylası’nın güneyinde bulunan Kümbet ve Çevrük mezarlıklarının bu bölgeyi fethetmek için buraya gelen Türk ordusundan kaldığına inanılır. Bu mezarlıkta yatanlarla ilgili çeşitli efsaneler anlatılmaktadır:

Danişmend Gazi, Niksar’ı fethederek başkent yapar ve kuzeye Karadeniz’e doğru fetih için yola çıkar. Düşman, onun seferini önceden haber almış ve Aybastı’nın Perşembe Yaylası dolaylarında pusu kurmuştur. Sisli bir ilkbahar gününde Danişmend Gazi ve komutanları önde askerleri ise arkada olduğu halde yollarına devam etmektedirler. Danişmend Gazi ve komutanları Aybastı’ya ulaştıklarında arkalarında bulunan askerlerinin bulunmadığını görürler. Geri döndüklerinde Perşembe Yaylası’nın Çevrük denilen bölgesinde askerlerinin pusuya düşürülerek şehit edildiğini görürler. Orada düşmanla çarpışır. Bu büyük mücadelede dökülen kanlar Köprü Deresi’ne kadar ulaşır. Türk ordusu burada yenilgiye uğrar. Danişmend Gazi yaralanır ve az sayıda askeriyle Niksar’a geri döner. Burada şehit olur. Türbesi Niksar’dadır. Perşembe Yaylası’nda bulunan Kümbet Mezarlığı’nın içerisine bir anıt yapılır. Bu anıt Danişmend Gazi’nin kanının döküldüğü yere yapılmıştır. Burada her yıl Temmuz ayının ilk haftasında şehitleri anma toplantıları düzenlenir, kurbanlar kesilir, namaz kılınıp dualar edilir (Demir, 2006, s. 20-21).

3.3. Kutlu Doğmuş (Kutlu Baba) (Aybastı)

Aybastı yöresini fethetmeye gelen Melik Danişmend Gazi’nin subaylarından birisi olduğuna inanılır. Şehitlik mertebesine eriştiği için ona Kutlu adı verilmiş ve doğumu da bu yüzden kutlu sayılarak Kutlu Doğmuş olarak anılmıştır. Kutlu Baba olarak da bilinir. Aybastı ilçesi Kutlular Mahallesi’nde bulunan Türbesi ziyaret yeri hâline gelmiştir ve bazı eşyaları bu türbede sergilenmektedir. Darda kalanlar ve şifa arayanlar onun türbesini ziyaret ederler (Aybastı.meb, 2025).

3.4. Kümbet Evliyası (Emir Kümbet) (Aybastı)

Aybastı ilçesine bağlı Perşembe Yaylası'nda Melik Gazi'nin komutasında Pontus Devleti'ne karşı yapılan savaşta 6000 civarında şehit verilmiştir. Bu şehitlerden birisi de Emir Kümbet'tir. Onun adına yapılan Emir Kümbet veya Kümbet Evliyası olarak anılan türbe, Aybastı'nın Perşembe Yaylası'nda Kümbet mevkinde bulunmaktadır (İnal ve Özçift, 1986, s. 222). Burası bir ziyaret yeri hâline gelmiş, dilek dileyenlerin ve şifa arayanların uğrak yeri olmuştur.

3.5. Demirci Hocaşade Mehmet Efendi Efsanesi (Aybastı)

Demirci Hocaşade Mehmet Efendi, Aybastı ilçesinin Esenli Mahallesi'nde yıllar önce medrese hocalığı yapmış âlim bir zattır. Bir gün medreseye lazım olan tahtaları hazırlamak üzere köyde bulunan ustalarla beraber ormana gider. Onlar ormanda ağaç kesip tahta yaparken yanlarına üstü başı yırtık bir ihtiyar gelir. Hoca, hemen adamın yanına gider ve elini öper. Ustalar, "Koskoca hoca böyle bir adamın elini neden öptü?" diye merak ederler.

İhtiyar adamla Hoca bir köşeye oturup sohbet ederler. İhtiyar bir süre sonra kalkarken koynundan üzerinde dumanlar tüten sıcak bir ekmek çıkarır ve: "bunu Tokat'tan aldım getirdim. Ustalarına böl yedir." der. Ustalar bu durumu uzaktan hayretle izlemektedir. İhtiyar girdince Hoca'ya: "bu kimdi?" diye sorarlar. Hoca: "O, Hızır Aleyhisselam'dı." der (Akkuş, 2018, s. 60-61). Demirci Hocaşade Mehmet Efendi'nin Aybastı'nın Esenli Mahallesi'nde türbesi vardır.

3.6. Şit/Şid Abdal (Şidli Dede Türbesi, Kuzköy Yatırı) Efsanesi (Kabataş)

Ordu ili, Kabataş ilçesi, Kuzköy sınırları içerisinde bulunan Şid Abdal Türbesi 14. yüzyılda yöreye gelerek yerleşen Türklerden biri olan Şid Abdal'a aittir. Şid Abdal, yörenin Türkleşmesine öncülük etmiş, buraların Türk vatani olmasında öncü hizmetlerde bulunmuş bir şeyhtir (KTB, 2025). Halk bu ziyaret yerinde Şeyh Halil adında bir velinin yattığına inanmaktadır. Şeyh Halil bölgenin fatihlerindendir ve onun ejder başlı asası, tası, tenceresi, testisi ve değirmen taşı günümüze kadar ulaşmıştır. 1395 yılına ait resmî kayıtlarla onunla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Dünyaya en az kıymet veren Halilullah'ı hatırlattığı için kendisine Halil denmektedir (Yediyıldız, 2021, s. 257-265). Onunla ilgili şöyle bir efsane anlatılır:

Şeyh Halil'i Hristiyanlar İstanbul'a çağırılmışlar. Ona:

- Senin için ermiş diyorlar, seni kızgın fırının içine atalım bakalım ermiş misin ermemiş misin? derler. Şeyh Halil yanındaki çocuğu göstererek:

- Bu çocuğu fırına atalım da hep beraber görelim, demiş. Çocuğu fırına atmışlar. Çocuk, burada "üşüdüm" diye bağırmağa başlamış. Böylece Hristiyanlar, Şeyh Halil'in ermiş bir evliya olduğuna inanmışlar. Şeyh Halil İstanbul'dan dönerken bugünkü Kuzköy'ün karşısındaki Gülbahçe'ye geldiklerinde yanındakilere:

- Ben buradan asamı atacağım ve asam nereye düşerse oraya defnolunacağım, diye söyler ve asasını atar. Asası Kuzköy'e düşer. Bu asanın Kuzköy'de saplandığı yerden süt aktığı söylenir. Aradan yıllar geçince bir kadının burada kirli çocuk çamaşırı yıkamasından dolayı sütün suya dönüştüğü anlatılır ve buraya bir çeşme yapılır. Şeyh Halil'in mezarı bu çeşmenin yanındadır ve bir zamanlar şifa arayanların uğrak yeri olmuştur (Yediyıldız, 2021, s. 257-258). 1995 yılından beri burada bulunan türbede Şid Abdal'ı anma etkinlikleri düzenlenmekte, müzede Şid Abdal'dan kalan tarihî vesikalar sergilenmektedir.

3.7. Gülbahçe Evliyası Efsanesi (Kabataş)

Gülbahçe Evliyası; Belen, Hoşkadem ve Karay mahallelerinin arasında Gülbahçe Mezarlığı denilen yerde bulunmaktadır. Yediyıldız, bu mezarlığın içindeki bir meşenin dibinde yer alan bir mezardan bahsedildiğini aktarmaktadır. Burada yatanın Şeyh Ali isimli biri olduğunun ve sadece cumartesi günleri ziyaret edildiğinin anlatıldığını da belirtir (2021, s. 162-163). Buraya “Türbe Düzü” de denilmektedir ve bir zamanlar halkın burayı dilek, şifa, dua ve yağmur duası amaçlı ziyaret ettiği bilinmektedir. Hatta burada bulunan evliyanın Kuzköy’deki Şid Abdal ve Perşembe Yaylası’ndaki Kümbet evliyasıyla kardeş olduğu da anlatılmaktadır.

Uzak diyarlardan yöreye gelen bir evliya, bugünkü Kabataş ilçesine bağlı Gülbahçe Mahallesi’nde bulunan Gülbahçe Mezarlığı mevkinde geldiğinde: “Ben yakında öleceğim, öldüğümde beni buraya gömün.” der. Evliya bir müddet sonra ölür ve vasiyetini yerine getirerek evliyayı buraya gömerler. Zamanla buradan gelip geçenler mezarlıktan gül kokularının gelmekte olduğunu söylerler ve mezarın olduğu yere Gülbahçe adını koyarlar. O gün bu gündür burası “Gülbahçe Mezarlığı” olarak adlandırılır (Akkuş, 2018, s. 108).

3.8. Sofu Hoca Efsanesi (Kabataş)

Kabataş ilçesinin Kuzköy Mahallesi civarında Sofu Hoca isminde ermiş bir zat yaşamış. Sofu Hoca bir gün Selemen Yaylası’na gitmiş. Buradan bir at yükü kemik toplamış. Yanında bulunanlardan biri: “Hocam ne yapacaksın bu kemikleri?” diye sorduğunda “Ruslar Giresun’a doğru geliyor. Bu kemikleri Harşit’e nöbetçi dikeceğim.” demiş. Daha sonra Sofu Hoca bir süre ortadan kaybolmuş. O köyden Harşit’te Ruslarla savaşan askerler geri geldiklerinde savaşta Sofu Hoca’yı gördüklerini, Sofu Hoca’nın Harşit’te bir takım askere nöbet tutturduğunu söylemişler (Akkuş, 2018, s. 108-109).

4. Efsanelerin Somut Olmayan Kültürel Miras Kapsamında Turizme Kazandırılması

Anadolu birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve tarihin ilk dönemlerinden itibaren ticaret ve din amaçlı gezilerin merkezi olmuştur. Bu gezilerin etkisiyle bugünkü otellerin ilk örnekleri olan hanlar ve kervansaraylar inşa edilmiştir (Çokışler, 2013, s. 6-7). Eskiden çoğunlukla din ve ticaret amaçlı yapılan geziler daha sonraları çeşitlenerek turizm sektörünü meydana getirmiştir. Bu sektörün gelişmesinde teknolojik gelişmeler ve ulaşım gibi etkenler önemli rol oynamaktadır.

Turizm, 19. yüzyılın sonlarında bir bilim dalı hâline gelmiştir. Hava değişimi, eğlenme, dinlenme, spor, ziyaret, tedavi, araştırma, kültür ve sanat amaçlı tek başına veya toplu olarak yapılan etkinlikler olarak tanımlanmaktadır ve bu etkinlikleri yapan kişilere turist denmektedir (Çoruh, 1969, s. 9). Turizm, seyahat amaçlarına göre; eğlence, deniz, din, sağlık, festival, ekolojik (doğada vakit geçirme-macera-mağara-akarsu, rafting, doğa yürüyüşü, bisiklet, dağcılık, botanik, av, yamaç paraşütü, yayla turizmi vb.) kongre, spor, gurme, dağ, yayla, kültür turizmi gibi dallara ayrılmaktadır. Kültür turizmi ise bir yörenin tarihi geçmişi ile o yörede yaşayan halkın yaşam tarzını, gündelik hayat ve halk bilgisi ürünlerini, sözlü ve yazılı kültürünü tanımak ve yöre hakkında bilgi edinmek amaçlı turizm türüdür.

1980 yılından itibaren sanat, kültür ve tarihe olan ilginin artması kültür turizminin de bu tarihten itibaren hızla büyümesine neden olmuştur (Munders ve Klumbis 2006, s. 27). Kültür turizminin amacı farklı kültürleri tanımadır. Bu doğrultuda belirli bir mevsime bağlı kalmaksızın yılın her zamanına yayılabilir ve içeriğinin zenginliği dolayısıyla hemen her yaşa hitap

eder (Ören, 1998, s. 84). Kültür ve inanç turizmi uygulamalı halk biliminin gelişmesine yol açmıştır (Aça, 2021, s. 533). Müzeler, tarihî yapılar, sergiler, festivaller, geleneksel ürünler, ritüeller, inanışlar, gelenekler, sözlü kültür ürünleri ve bunlara bağlı mekânlar bu turizm türü kapsamındadır. Daha genel anlamıyla kültür turizmine somut ve somut olmayan kültürel mirasa yönelik turizm aktiviteleri de denilebilir. Tüm bu kültürel miras ürünleri bilinçli bir şekilde yönetildiğinde ülkelerin ekonomisine büyük katkılar sağlamaktadır.

Dolayısıyla kültür, turizm gibi faaliyetlerde kazanç getirici bir unsur olarak yer almaktadır. Özdemir, kültürün ekonomik yönüne dikkat çekerek “21. yüzyılın başlarında, toplumsal bellek durumundaki geleneklerin kendi doğal hallerine bırakılmayacak kadar değerli olduğu ve geleceğin bu bellek üzerinde kurgulanacağı, yaratılacağı ve işletileceği” üzerinde durur (2007, s. 223, 225). Kültür turizminin yaygınlaşması o yörede istihdamın artmasına, ekonomiye; yörenin gelişmesine; şehirleşmeye; yöre insanlarının eğitime, kültürel zenginliğine ve refah seviyesinin artmasına katkıda bulunurken aynı zamanda somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunması ve yaşatılmasına olanak sağlar. Bu kültürel miras unsurlardan bir tanesi de efsanelerdir.

Efsane, menkıbe gibi anlatılar içinde barındırdıkları gizemlerle insanların ilgi odağı olmaktadır. Efsanevi bir ağaç, dağ, ırmak, göl, ayak izi, taş veya türbe gibi unsurlar tıpkı doğal ve tarihî güzellikler gibi belki onlardan da daha fazla insanları cezbetmekte dolayısıyla buna bağlı turizmin gelişmesini sağlamaktadır. Bunu Anadolu’nun birçok yerinde görmek mümkündür. Balıkesir ili Edremit ilçesinde Hasan Boğuldu Efsanesi ve buna bağlı olarak Gökbüvet Gölü, Sarıkız Efsanesi ve buna bağlı olarak Sarıkız Tepesi turizm merkezi olmuş durumdadır (Karaçelik ve Tekin, 2024, s. 38-40). Bunların yanında Ordu’da Yason Efsanesi (Altınpost Efsanesi) ve bu efsaneye bağlı Yason Burnu ve kilisesi, Amasya’da Ferhat ile Şirin, hikâyeleriyle turistleri çeken mekânlar arasındadır. Bu hikâyeler bazen ilgi çekiciliği arttırmak ve pazarlanabilir hâle getirilmek için mekâna bağlı olarak yeniden icat edilir veya değiştirilir. Bu konuda Çobanoğlu, anlatı ve efsanelerin turizme kazandırılmasında icat edilmiş gelenek etkisinden bahsederek Ayvalık’ta bulunan Şeytan Sofrası’nı örnek olarak gösterir. Burayla ilgili anlatıların kendi doğal bağlamlarından uzaklaştırılarak turizm kapsamında pazarlanabilir hâle getirildiğini, bunun da etkili olduğunun görüldüğünü belirtir (1999, s. 9).

Efsaneler kültür turizmi, inanç turizmi ve sağlık turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir sözlü anlatım türüdür. Toplumların yaşam biçimlerini ve inançlarını anlatan “Yedi Uyurlar Efsanesi, Balıklı Göl Efsanesi, Şahmeran Efsanesi” gibi efsaneler kültür turizmine; kutsal olarak kabul edilen “Hacı Bayram, Eyüp Sultan, Telli Baba, Mevlana, Yunus Emre” gibi yerlerle ilgili efsaneler inanç turizmine; kaplıca gibi sağlık dağıtan yerlerle ilgili efsaneler sağlık turizmine katkı sağlamaktadır (Polat ve Batman, 2010, s. 374-376). İnanç ve sağlık turizmi kapsamında değerlendirilen efsaneler, kültürün bir parçası olduğu için bu iki turizm çeşidinin efsanelerle ilgili olanları da kültür turizmi kapsamında değerlendirilebilir. Turizmde bu kadar geniş bir alana hitap eden efsaneler üzerine yapılan çalışmalar, efsanelerin turist çekmedeki önemini ortaya koymaktadır.

Çullu Kaygısız, turist rehberleri üzerinde yaptığı araştırmada; turistlerin tamamının tur esnasında anlatılan mit ve efsanelerden etkilendiğini ve anlatılanları daha merakla ve ilgiyle dinlediklerini ve ilginç bulduklarını belirlemiştir (2024, s. 921-922). Mitoloji ve efsane gibi anlatılar yöreye turist talebini arttırmakta, turistlerde memnuniyet sağlamakta ve yörenin tanıtımına katkı sunmaktadır (Çullu Kaygısız, 2024, s. 915). Polat ve Batman tarafından yapılan bir

çalışmada ise “turistik çekicilik kapsamında efsanelerin rolü vardır” önermesine katılımcıların büyük çoğunluğu katılıyor ve tamamen katılıyor yanıtını vermiştir (2010, s. 384). Tüm bunlar efsanelerin turistik çekicilik kapsamında önemli rolünün olduğunu göstermektedir.

Aybastı yöresinde ekolojik turizm ile yayla ve kültür turizmi potansiyelinin olduğu görülmektedir. Özellikle Aybastı ve Kabataş kurultaylarının yapılmaya başlanmasıyla yöre iç ve dış turizmin ilgi odağı hâline gelmiştir. Yörenin doğal güzellikleri bu ilginin merkezi konumundadır. Aybastı ve Kabataş yöresinin doğal güzelliklerinin yanında tarihî ve kültürel zenginlikleri de dikkat çekmektedir. Bu tarihî ve kültürel zenginliği ifade eden türlerden biri de yörede anlatılan efsanelerdir. Bu efsanelerin turizm kapsamında yörenin tanıtımında ve çekiciliğinde kullanılması dolayısıyla pazarlanabilir hâle getirilmesi gerekmektedir.

Aybastı adıyla ilgili efsaneler yöreye gelecek turistlerde ilgi ve merak uyandırma açısından önemlidir. Bununla ilgili “ay batsa, ay bastı ve ay bastı!” ifadelerini ortaya çıkaran üç efsane bulunmaktadır. Efsanelerin her üçü de Aybastı’nın adının nereden geldiğini ifade eden tarihî efsanelerdir. Ay ışığı ile ilgili olan iki efsanede yer alan “ay ışığı” motifi turistik faaliyetlerde çekici bir unsur olarak kullanılabilecek motiflerdendir.

Danışmend Gazi Efsanesi de tarihî bir efsanedir. Yörenin Türkler tarafından fethedilmesi sırasında yaşanan olayları anlatmaktadır ve bu efsaneye bağlı Perşembe Yaylası’nın Çevrük denilen bölümünde bulunan Kümbet Mezarlığı’nın içerisinde Danışmend Gazi’nin kanının döküldüğü yerde bir anıt yer almaktadır. Kutlu Doğmuş (Kutlu Baba) Efsanesi de Kutlular mahallesinde bulunan bir türbeyle bağlantılı tarihî bir efsanedir ve burada Kutlu Doğmuş’un bazı eşyaları da bulunmaktadır. Emir Kümbet Efsanesi de tarihî bir efsane olarak anlatılmaktadır ve Kümbet mezarlığında türbesi vardır. Demirci Hocaşade Mehmet Efendi Efsanesi ise dinî efsaneler sınıflandırmasına giren efsanelerdendir ve menkıbe olarak da nitelendirilebilir. Bu zatın Esenli Mahallesi’nde türbesi bulunmaktadır. Bu efsanede “Hızır Aleyhissalam” ve “Sıcak Ekmek” motifleri yer almaktadır. Adı geçen anıt ve türbeler dilek, şifa ve dua amaçlı ziyaret yerleri arasındadır.

Şit/Şid Abdal (Şidlü Dede Türbesi, Kuzköy Yatırı) Efsanesi hem tarihî hem de dinî efsaneler grubuna girmektedir ve Şid Abdal’ın türbesi Kabataş’ın Kuzköy Mahallesi’ndedir. Burada türbe ve Şid Abdal’ın “ejder başlı asası, taşı, tenceresi, testisi ve değirmen taşı”nın yer aldığı müze bulunmaktadır. Ayrıca süt aktığı söylenen çeşme de ziyaret yeri konumundadır. Burada 1995 yılından beri zaman zaman anma etkinlikleri düzenlenmektedir. 14. yüzyılda yaşadığı tarihî kayıtlardan da anlaşılan Şid Abdal yöre için önemli bir tarihî ve kültürel değerdir. Gülbahçe Evliyası Efsanesi, Kabataş’ın Gülbahçe mevkinde Gülbahçe Mezarlığı ile bağlantılı bir dinî efsanedir. Bu efsanede “gül” ve “gül kokusu” motifleri yer almaktadır. Sofu Hoca Efsanesi ise dinî efsanelerdendir ve Kabataş’ın Kuzköy Mahallesi’yle bağlantılıdır. Efsanede savaş ve kahramanlık konulu “bir at yükü kemik motifi” yer almaktadır.

Yörede kültür ve inanç turizmine yönelik efsanelerin bulunduğu görülmektedir. Halk kültürü ürünleri ülkenin küresel çapta tanıtılması ve turizmin yaygınlaştırılması açısından oldukça önemlidir. Bu ürünler turizmde “tanıtım, çevre düzenlemeleri, müzeler, hediyeelik eşya sektörü, çalışanların eğitimi, turistik işletmeler” gibi alanlarda kullanılmalı ve yöre kültürünü yansıtan ürünler hediyeelik eşyaya dönüştürülmelidir. Turistik işletmeler denilen; “konaklama, yiyecek içecek, turizm acenteleri, turistik ürün satan mağazalar ve turistik eğlence mekânları” gibi yerler halk kültürünü yansıtan unsurlarla süslenmelidir (Çokişler, 2013, s. 69, 73). Efsanelerde adı geçen kahramanlar, mekânlar ve motifler bu amaçlarla kullanılabilir.

5. Sonuç ve Öneriler

Dünyada somut olmayan kültürel mirasın tanıtma, koruma ve aktarmaya yönelik çalışmaları 2003 yılında bir sözleşmeyle sistemli hâle getirilmiştir. Türkiye bu sözleşmeye 2006 yılında dâhil olmuş ve otuz bir tane somut olmayan kültürel mirasını kayıt altına aldırma başarımıştır. Türkiye ulusal çapta da somut olmayan kültürel miras çalışmaları yapmakta kendi listesini oluşturmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin Somut Olmayan Kültürel Miras Ulusal Envanteri'nde otuz altı unsuru bulunmaktadır. Bunlardan birisi de "Halk Anlatıları Geleneği" dir. Halk anlatıları geleneğinin içinde "destan anlatma geleneği, efsane anlatma geleneği, Dede Korkut kültürü, Köroğlu hikâyelerini anlatma geleneği, hikâye anlatma geleneği, Nasreddin Hoca fıkralarını anlatma geleneği, fıkra anlatma geleneği ve masal anlatma geleneği" yer almaktadır. Bunların arasında çalışmamızın ekseninde yer alan "efsane anlatma geleneği" "Ağ Gelin Efsanesi, Sancak Balıklıgöl Çeşmesi Efsanesi, Şahmeran Efsanesi" gibi unsurlarıyla Türkiye SOKÜM ulusal envanterinde kayıt altına alınmıştır.

Ordu yöresinde de SOKÜM çalışmaları özellikle Türkiye Ulusal Envanteri'nde yer alan unsurlarıyla göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Aybastı ve Kabataş yöresinde "Manda Boynuzundan Doğal Tarak Yapımı" (Geleneksel El Sanatı Ustalığı-Boynuz ve Kemik İşlemeciliği) ve "Aybastı Cevizli Helvası" (Türk Mutfak Kültürü/Geleneksel Yiyecek-İçecek Yapımı ve Toplumsal Uygulamaları-Helva Kültürü); coğrafi işaret alan "Kabataş Helvası" yer almaktadır. Bu çalışmalar insanlığın ortak değerleri olan ve insanları bir arada tutan halk kültürünü geleceğe taşıma ve yaşatma bakımından oldukça önemlidir.

Kültürel miras unsurları özellikle son yıllarda turizmin odak noktası olmuş durumdadır. Somut ve somut olmayan kültürel miras unsurlarının hem ekonomiye kazandırılması hem de korunma ve yaşatılması için turizm kapsamında planlı bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda efsaneler ilgi çekici ve merak uyandırıcı boyutlarıyla oldukça önemlidir. Bu konuda yapılan çalışmalar efsanelerin turistik çekiciliği sağladığını ortaya koymaktadır.

Aybastı ve Kabataş yöresi Perşembe Yaylası ve menderesleri başta olmak üzere iç ve dış turizmin ilgi odağı olmuştur. Bunda yörede 2000'li yıllardan itibaren yapılan kurultayların da etkisi varır. Bu doğal güzelliklerinin yanında yöre birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, Danişmendliler Beyliği'nden itibaren Anadolu Selçukluları, Hacı Emiroğulları ve Osmanlıların fetih hareketleriyle Türk yurdu hâline getirilmiştir. Bu nedenle zengin bir tarihî ve kültürel geçmişe de sahiptir. Bu tarihî ve kültürel zenginliğin bir ifadesi olarak yörede tarihî ve dinî birçok efsane anlatılmaktadır.

Efsaneler, içinde barındırdıkları gizemlerle insanların ilgi odağı olmakta ve onları bu anlatıların mekân ve nesnelerini görme konusunda cezbetmektedir. Efsanevi bir ağaç, dağ, ırmak, göl, ayak izi, taş, asa veya türbe gibi unsurlar tıpkı doğal ve tarihî güzellikler gibi belki onlardan da daha fazla ilgi görmektedir. Dolayısıyla efsaneler kültür, inanç ve sağlık turizmi bağlamında değerlendirilen halk anlatıları olarak kaynaklarda yer almaktadır. Yapılan araştırmalar, efsanelerin turistleri bölgeye çekme konusunda oldukça etkili olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Aybastı ve Kabataş yöresi efsanelerinin de turizm kapsamında yörenin tanıtımında ve çekiciliğinde kullanılması gerekmektedir.

Bunlardan Aybastı adıyla ilgili efsaneler yöreye gelecek turistlerde ilgi ve merak uyandırma açısından önemlidir. Ay ışığı ile ilgili olan iki efsanede yer alan "ay ışığı" motifi turistik faaliyetlerde çekici bir unsur olarak kullanılabilir. Ay ışığında düzenlenecek festivallerde bu

motif Aybastı ile özdeşleştirilerek sunulabilir. Danişmend Gazi Efsanesi, tarihî bir efsanedir ve bu efsaneye bağlı olarak Danişmend Gazi'nin kanının döküldüğü yerde bir anıt yer almaktadır. Turizm kapsamında Danişmend Gazi'nin kahramanlığı konulu billboardlar hazırlanabilir. Maketler yapılarak hediyelik eşya reyonlarında sergilenip satılabilir.

Kutlu Doğmuş (Kutlu Baba) Efsanesi, Kutlular mahallesinde bulunan bir türbeyle bağlantılı tarihî bir efsanedir ve burada Kutlu Doğmuş'un bazı eşyaları da bulunmaktadır. Emir Kümbet Efsanesi de tarihî bir efsane olarak anlatılmaktadır ve Kümbet mezarlığında türbesi vardır. Demirci Hocaazade Mehmet Efendi Efsanesi ise dinî efsaneler sınıflandırmasına giren efsanelerdendir ve menkıbe olarak da nitelendirilebilir. Bu efsanedeki "Hızır Aleyhisselam" ve "Sıcak Ekmek" motifleri turistik faaliyetlerde tanıtım ve hediyelik eşya bağlamında ele alınıp işlenebilir.

Şit/Şid Abdal (Şidlü Dede Türbesi, Kuzköy Yatırı) Efsanesi, hem tarihî hem de dinî efsaneler grubuna girmektedir. Burada bulunan türbe ve Şid Abdal'ın "ejder başlı asası, tası, tenceresi, testisi ve değirmen taşı"nın sergilendiği müze efsaneyle beraber ilgi ve merak uyandırıcı bir şekilde sunulduğunda turistlerin uğrak yeri olacağı açıktır. Burada ayrıca süt aktığı söylenen çeşme de ziyaret yeri konumundadır. Müzede yer alan Şid Abdal'ın kullandığı asa, tas, testi gibi eşyaları hediyelik eşya şeklinde tasarlanarak yörenin tanıtımı ve turizm kapsamında değerlendirilmelidir. Efsanede geçen Gülbahçe'den atılan asa motifi bu asanın atıldığı yere bu olayı gösteren bir anıt veya pano dikilerek canlandırılabilir. Efsanede geçen süt akan çeşme motifi de temsili olarak tanıtım ve reklam amaçlı şehrin farklı yerlerine billboard, tabela ve panolar konularak sergilenebilir. Çeşmenin maketleri yapılarak hediyelik eşya olarak satılabilir.

Gülbahçe Evliyası Efsanesi'nde "gül" ve "gül kokusu" motifleri yer almaktadır. Bu motifler turizm kapsamında tanıtım, reklam ve hediyelik eşya olarak sunulurken değerlendirilmelidir. Sofu Hoca Efsanesi'nde geçen savaş ve kahramanlık konulu "bir at yükü kemik motifi"nin ise temsili olarak panolarda sergilenmesi, maketlerinin yapıp sergilenip satılması yöreye olan ilgi ve merakı daha da arttıracaktır. Bu iki efsaneyle bağlantılı Gülbahçe Mezarlığı mevkisine ve Kuzköy'e anıt mezar veya türbe yapılması kültürel mirasın geleceğe taşınması ve turizm açısından oldukça önemlidir.

Yörede kültür ve inanç turizmine yönelik efsanelerin bulunduğu görülmektedir. Tarihî efsaneler kültür turizmine girerken dini efsaneler inanç turizmi kapsamındadır. Bu efsanelerin köklü bir tarihî geçmişten doğduğu görülmektedir ve resimlerle zenginleştirilerek kitap veya kitapçık olarak basılması gerekmektedir. Bu kitapçıklar, okullara ve yöreye gelen turistlere dağıtılmalıdır. Ayrıca efsanelerin ilgili oldukları mekânlarda ve şehrin işlek noktalarında billboard, tabela, pano ve ilan tahtası gibi araçlarla tanıtılması sağlanmalıdır. Bu tanıtımda medyadan da faydalanılmalıdır. Efsane kahramanlarının, mekânlarının veya efsane metinlerinin hediyelik eşyalara dönüştürülmesi, bunların maket şeklinde tasarlanması gerekmektedir. Efsane kahramanlarını anma günleri de bu kültürel mirasın korunma, yaşatılma ve tanıtılması için oldukça önemlidir.

Tüm bunların yanında, halk eğitim merkezlerinde yöre halkını yöre kültürü, halk anlatıları ve efsaneler konusunda bilgilendirici kurslar açılmalıdır. Yöreye hizmet verecek turist rehberleri de bu kurslarda eğitim görmelidir. Efsanelerin ve diğer halk kültürünü yansıtan ürünlerin müze ve sergi faaliyetleri, şehir meydanlarına anıt ve heykellerinin yapılması tanıtım ve reklam açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmalar, yörenin turizminin daha da gelişmesine ve dolayısıyla ekonomisine katkıda bulunacak böylece kültürel mirasın korunması, yaşatılması

ve sürdürülebilirliği de sağlanmış olacaktır. Tüm bunlar şehirlerde kültürel miras yönetimi yaklaşımıyla yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- AÇA, M. (2021). "Toplumlaşma ve Toplumsallaşma Eşiğinde Kültür". *Halk Bilimi El Kitabı*. (ed. Mustafa Aça). Ankara: Nobel Yayıncılık: 1-13.
- AÇA, M. (2021). "Toplumlaşma ve Toplumsallaşma Eşiğinde Kültür". *Halk Bilimi El Kitabı*. (ed. Mustafa Aça). Ankara: Nobel Yayıncılık: 529-537.
- AKKUŞ, E. (2018). *Ordu Efsaneleri*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- AKTULUM, K. (2013). *Folklor ve Metinlerarasılık*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- AYBASTI NÜFUSU (2025). "Aybastı Nüfusu." Erişim Tarihi: 15.01.2025, 18.00. https://www.nufusu.com/ilce/aybasti_ordu-nufusu
- AYBASTI. MEB (2025). "Aybastı Kültürü." Erişim Tarihi: 15.01.2025, 18.00. <https://aybasti.meb.gov.tr/www/aybasti-kulturu/icerik/385>
- AYBASTI (2025). "Aybastı Tarihi." Erişim Tarihi: 15.01.2025, 18.00. <http://www.aybasti.gov.tr/ilcemizin-tarihcesi>
- BAŞ, M. (2014). *İlkçağ'dan Günümüze Ordu Yöresi Tarihi*. Ankara: Yason Yayınları.
- BATES, D. G. (2009). *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji İnsanın Doğadaki Yeri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- BORATAV, P. N. (1995). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- ÇİÇEK, İ. vd. (1997). *Özellik ve Güzellikleriyle Aybastı*. Ordu: Rida Ofset.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (1999). "Halkbilimi Açısından Gelenek, Turizm ve İcad Edilmiş Gelenek Bağlamında Ayvalık Şeytan Sofrası Örneği". *Millî Folklor*. 11(43): 7-12.
- ÇOKİŞLER, N. (2013). *Türk Halk Kültürü Ürünlerinin Turizmde Kullanımı*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış doktora tezi).
- ÇORUH, S. (1969). *Genel Turizm Bilgisi*. Ankara: Güven Matbaası.
- ÇULLU KAYGISIZ, N. (2024). "Turist Rehberlerinin Turlarda Mitoloji ve Efsane Kullanımları Üzerine Bir Araştırma". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 8(2): 912-933. <https://doi.org/10.30561/sinopusd.1405589>
- DEMİR, N. (2001). "Ordu Yöresinde Kültür Varlıkları". *Dünden Bugüne Ordu İli*. (ed. Ö.S. Yıldırım). Konya: Y. Yok: 59-86.
- DEMİR, N. (2006). *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları IX*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- DEMİR, N. (2007). *Hacıemiroğulları Beyliği*. İstanbul: Neden Kitap Yayınları.
- GÖKALP, Z. (1976). *Türkçülüğün Esasları*. (hızl. Mehmet Kaplan). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- İCH. UNESCO (2025). "SOKÜM Listesi." Erişim Tarihi: 14.01.2025, 15.08. <https://ich.unesco.org/en/lists>
- İNAL, B. - M. ÖZÇİFT (1986). *Ordu 1986*. Ordu: Ordu Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.

- KABATAŞ (2025). "Kabataş Tarihçe." Erişim Tarihi: 14.01.2025, 17.51. <http://www.kabatas.gov.tr/tarihce>
- KABATAŞ NÜFUSU (2025). "Kabataş Nüfusu." Erişim Tarihi: 14.01.2025, 17.51. https://www.nufusu.com/ilce/kabatas_ordu-nufusu
- KARAÇELİK, V.- Y. TEKİN (2024). "Somut Olmayan Kültürel Miras Unsuru Olarak Efsaneler: Balıkesir İçin Yenilikçi Bir Festival Önerisi". *Journal of New Tourism Trends (JOINTTT)*. 5(1): 34-47. <https://doi.org/10.58768/jointtt.1479814>.
- KTB (2025). "Kabataş Kültürü." Erişim Tarihi: 14.01.2025, 17.51. <https://ordu.ktb.gov.tr/TR-106766/kabatas.html>
- MUNSTERS, W. – D.F.D. KLUMBİS (2006). "Culture as a Component of the Hospitality Product". *International Cultural Tourism: Management, Implications and Cases*. (ed. D. Leslie-M. Sigala). Great Britain: Elsevier Butterworth Heinemann, Printed and Bound: 26-40. https://books.google.com.tr/books?id=lmEeJb9rySYC&pg=PA51&hl=tr&source=gbgbs_toc_r&cad=1#v=onepage&q&f=true
- ÖREN, Ü. (1998). *Turizm, Kültür, Arkeoloji İlişkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış doktora tezi).
- ÖZDEMİR, N. (2007). "Kültür-Tüketim İlişkisi ve Kültür Ekonomisi". *Tüketici Yazıları I*. (ed. Müberra Babaoğlu-Arzu Şener). Ankara: Hacettepe Üniversitesi TÜBADEM: 223-240.
- POLAT, S. A.-O. BATMAN (2010). "Efsanelerin Turistik Çekicilik Üzerine Etkileri: Profesyonel Turist Rehberlerine Yönelik Bir Araştırma". *Social Sciences*. 5(4): 367-395. <https://doi.org/10.12739/10.12739>
- SAKAOĞLU, S. (2009). *Efsane Araştırmaları*. Konya: Kömen Yayınevi.
- SEYİDOĞLU, B. (1985). *Erzurum Efsaneleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ŞENGEL, S. (2012). *12. Aybastı-Kabataş Kurultayı, Yöre Kültürü*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- UNESCO (2025). "Türkiye Millî Komisyonu." Erişim Tarihi: 14.01.2025, 14.53. <https://www.unesco.org.tr/Pages/126/123/UNESCO-Somut-Olmayan-K%C3%BClt%C3%BCrel-Miras-Listeleri>
- YAKEGM (2025). "SOKÜM." Erişim Tarihi: 15.01.2025, 10.53. <https://yakegm.ktb.gov.tr/TR-345089/somut-olmayan-kulturel-miras-nedir.html>
- YAKEGM (2025). "Ulusal Envanter." Erişim Tarihi: 15.01.2025, 10.39. <https://yakegm.ktb.gov.tr/TR-344757/somut-olmayan-kulturel-miras-turkiye-ulusal-envanteri.html>
- YEDİYILDIZ, B. (1985). *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- YEDİYILDIZ, B. (2021). *Ordu Tarihinden İzler*. Ankara: OBB Kültür Yayınları.
- YEDİYILDIZ, B.-Ü. ÜSTÜN (1992). *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları-1 1455 Tarihli Tahrir Defteri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

Intangible cultural heritage was protected by a convention by UNESCO in 2003 and Turkey became a party to this convention in 2006. Many studies are being conducted in the world and in Turkey within the scope of this convention based on protection and preservation. While the use of tangible cultural heritage as a tool in tourism dates back to earlier times, studies on evaluating intangible cultural heritage within the scope of tourism have gained importance in recent years. Thus, in addition to the preservation and preservation of cultural heritage, its inclusion in the economy has also been ensured. It is known from the studies conducted that legends within the scope of intangible cultural heritage are effective in cultural, faith and health tourism and that legends are effective in attracting tourists to the region they belong to due to their interest and curiosity. Aybastı and Kabataş regions, which are at the center of the study and stand out with their legends, are two districts located in the southwest of Ordu province and have common cultural values. The reason why the two districts are considered together is that Kabataş was affiliated with Aybastı district until 1990 and Aybastı and Kabataş congresses have been held in the region since 2000. Aybastı and Kabataş region is the center of attention of tourists with its natural beauties. In addition to these natural beauties, the region has hosted many civilizations and has been turned into a Turkish homeland with the conquest movements of the Anatolian Seljuks, Hacı Emiroğulları and Ottomans since the Danishmend Principality. Therefore, it also has a rich historical and cultural past. As an expression of this historical and cultural richness, many historical and religious legends are told in the region. Among these, legends such as "Danishmend Gazi, Kutlu Doğmuş, Kümbet Evliyası, Şid Abdal and Gülbahçe" are among the legends that should be added to cultural and religious tourism with their historical and religious aspects.

Purpose and Scope

In this context, the place of legends, which are one of the intangible cultural heritage elements and are included in the tradition of folk narratives, in tourism and the legends of Aybastı and Kabataş regions will be examined within the scope of tourism.

Method

In the study, information was provided about intangible cultural heritage, Aybastı and Kabataş region, legends told in the region and cultural tourism through document review and literature review methods. Later, the legends, which are one of the intangible cultural assets of these regions and are included under the element title of "Folk Narratives", were subjected to text and context-centered content analysis and examined in the context of their inclusion in cultural tourism and regional tourism.

Conclusion and Discussion

The legends related to the name Aybastı are important in terms of arousing interest and curiosity in tourists who will visit the region. The "moonlight" motif in two legends related to moonlight can be used as an attractive element in touristic activities. This motif can be presented by identifying it with Aybastı in festivals to be organized in the moonlight. The Legend of Danishmend Gazi is a historical legend and there is a monument where the blood of Danishmend Gazi was shed. Signs and panels about the heroism of Danishmend Gazi can be prepared within the scope of tourism. Models can be made and exhibited and sold in souvenir shops. The Legend of Kutlu Doğmuş (Kutlu Baba) is also a historical legend connected to a tomb in the Kutlular neighborhood and some of Kutlu Doğmuş's belongings can be found here. The Legend of Emir Kümbet is also told as a historical legend and has a tomb in the Kümbet cemetery. The Legend of Demirci Hocaşade Mehmet Efendi is one of the legends that falls into the classification of

religious legends and can also be described as an anecdote. The motifs of “Hızır Aleyhisselam” and “Hot Bread” in this legend can be handled and processed in the context of promotion and souvenirs in touristic activities. The legend of Şit/Şid Abdal (Şidlü Dede Tomb, Kuzköy Yatırı) falls into the group of both historical and religious legends. It is clear that the tomb here and the museum where Şid Abdal’s “dragon-headed staff, bowl, pot, jug and millstone” are exhibited will be a popular place for tourists when presented in an interesting and intriguing way together with the legend. The fountain where milk is said to flow is also a place to visit here. The items used by Şid Abdal in the museum such as staff, bowl and jug should be designed as souvenirs and evaluated within the scope of promotion of the region and tourism. The staff motif thrown from Gülbahçe mentioned in the legend can be revived by erecting a monument or panel showing this event where this staff was thrown. The milk flowing fountain motif mentioned in the legend can also be exhibited by placing signs and panels in different parts of the city for promotional and advertising purposes. Models of the fountain can be made and sold as souvenirs.

The Gülbahçe Saint Legend includes the motifs of “rose” and “rose scent”. These motifs should be evaluated by presenting them as promotional, advertising and souvenirs within the scope of tourism. The “horse load bone motif” mentioned in the Sofu Hoca Legend, which is about war and heroism, should be exhibited on panels as a symbol, and its models should be made, exhibited and sold, which will further increase the interest and curiosity in the region. The construction of monumental tombs or mausoleums in the Gülbahçe Cemetery and Kuzköy, which are related to these two legends, is very important in terms of carrying the cultural heritage to the future and tourism.

These studies will contribute to the further development of tourism in the region and therefore to its economy, thus ensuring the protection, preservation and sustainability of cultural heritage. All these should be done with a cultural heritage management approach in cities.

TÜRKİYE'NİN İLK KADIN AVUKATI SÜREYYA AĞAOĞLU VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ MODERNLEŞME PROJESİ İLE ETKİLEŞİMİ

Ercan KARAKOÇ*
Işıl BÜYÜKKAL**

ÖZ

Süreyya Ağaoğlu Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kadın hukukçularından biri ve ilk kadın avukatıdır. İstanbul Dârülfünûnu Hukuk bölümünde öğrenim görmek isteyen ve bu doğrultuda mücadele veren ilk kız öğrencidir. 1927 yılının Aralık ayında Ankara Barosuna kaydolmuş ve ülkenin ilk kadın avukatı olarak çalışmaya başlamıştır. Süreyya Ağaoğlu'nun yaşam öyküsünün Erken Cumhuriyet Dönemi'nde yetişen eğitilmiş ve entelektüel Türk kadınına yansıtan, yaratılmak istenen yeni ve modern kadın kimliğini en iyi şekilde temsil eden örneklerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Kendisi tanınmış bir siyasetçi, yazar, gazeteci ve düşünür olan Ahmet Ağaoğlu'nun kızıdır. Babasının çağdaş yaklaşımı doğrultusunda iyi bir eğitim almış, tanıklık ettiği dönemde meydana gelen birçok fikrî değişikliğin, kadın hakları arayışının, Erken Cumhuriyet Dönemi modernleşme projesinin merkezinde bulunmuş ve yaşadığı bu değişimi yaşam öyküsüne de yansıtmıştır. Ailesi ile Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın çevresinde bulunmuş, Atatürk'ün Latife Hanım'la evli olduğu dönemde sık sık bir araya gelmişlerdir. Hayatı boyunca Cumhuriyet'i, Mustafa Kemal Atatürk döneminin devrimlerini, kadın ve çocuk haklarını savunmuştur. Bu çalışmada Süreyya Ağaoğlu'nun hayatı bir "cumhuriyet kadını" olarak ve etkisi altında bulunduğu modernleşme projesi bağlamında incelenerek hem bu siyasî ve kültürel değişimlerin bir kadın olarak onun üzerindeki etkisi hem de bu projede gönüllü olarak yer almış bir kadının hayatının bu doğrultuda nasıl şekillendiği ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Süreyya Ağaoğlu, Türkiye Modernleşmesi, Hukuk, İlk Kadın Avukat, Kadın Hakları

TURKEY'S FIRST FEMALE LAWYER SÜREYYA AĞAOĞLU AND HER INTERACTION WITH THE MODERNIZATION PROJECT OF THE EARLY REPUBLICAN ERA

ABSTRACT

Süreyya Ağaoğlu is one of the first female jurists and the first female lawyer of the Republic of Turkey. She was the first female student to study and fight to enroll in the Law Department of Istanbul Darülfünun (University). Ağaoğlu registered with the Ankara Bar Association in December 1927 and began working as the country's first female lawyer. It is possible to say that Süreyya Ağaoğlu's life story is one of the best examples reflecting the educated and intellectual Turkish woman raised in the Early Republican Period, representing the new and modern female identity that was desired to be created. She is the daughter of Ahmet Ağaoğlu, a well-known politician, writer, journalist, and thinker. In line with her father's contemporary approach, she received a good education, was at the center of many intellectual changes, the search for women's rights, and the modernization project of the Early Republican Period that she witnessed and reflected this change in her life story. Süreyya Ağaoğlu was in Mustafa Kemal Atatürk's close circle with her family, and they frequently came together during the period when Atatürk was married to Latife Hanım. Throughout her life, Ağaoğlu defended the Republic, the revolutions of the Mustafa Kemal Atatürk era, and women's and children's rights. This study examines Süreyya Ağaoğlu's life as a "woman of the republic" and in the context of the modernization project she was influenced by, addressing both the impact of these political and cultural changes on her as a woman and how the life of a woman who voluntarily participated in this project was shaped accordingly.

Keywords: Süreyya Ağaoğlu, Turkey's Modernization, Law, First Woman Lawyer, Women's Rights

Gönderilme Tarihi: 15.04.2025

Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-5859-8661, E-Posta: ekarakoc@yildiz.edu.tr

** Doktora Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, ORCID: 0009-0008-2503-0392, E-Posta: isil.buyukkal@std.yildiz.edu.tr

Giriş

Süreyya Ağaoğlu, Türkiye'nin ilk kadın hukukçularından biri ve ilk kadın avukatıdır; kız öğrencilerin hukuk eğitimi alabilmesi için gerçekleştirmiş olduğu mücadele ile tarihteki yerini almıştır. Entelektüel bir Türk milliyetçisi olarak tanınan babası Ahmet Ağaoğlu'nun çocuklarının eğitimine gösterdiği özen neticesinde iyi bir eğitim almıştır. Dârülfünûnun Hukuk bölümünden mezun olduğu 1924 yılından hayata veda ettiği 1989 yılına kadar mesleğini aralıksız olarak sürdürmüş, bu bağlamda birçok ülkede katıldığı kongre, sempozyum, resmî veya özel ziyaretler esnasında ülkesini, Türk kadını ve Türk kadınının sahip olduğu hakları tüm dünyaya anlatmayı vazife edinmiştir. Kendisini "inançları uğruna çok sahada mücadele etmiş bir Türk kadını" olarak tanımlayan Süreyya Ağaoğlu (2023, s. 13) ülkenin ilk kadın avukatı olarak mesleğini icra etmeye başladığı 1927'nin Aralık'ında hem Türk basınında hem de yabancı basında kendisinden söz ettirmiştir.

1. Süreyya Ağaoğlu'nun İstanbul'a Göç Etmesi ve Eğitim Hayatının İlk Dönemi

Süreyya Ağaoğlu, annesi Sitâre ve babası Ahmet'in de doğduğu topraklar olan Karabağ Şuşa'da 1903 yılında doğmuştur. 12 Ekim 1924 tarihinde ise Gazi Mustafa Kemal imzalı bir kararname ile Türk uyruğuna kabul edilmiştir (BCA, 30-18-1-1/11-48-2). 1910 yılında Azerbaycan'dan ayrılmış ve ailesiyle birlikte kendilerini İstanbul'da bekleyen babalarının yanına yerleşmek üzere Batum'dan Galata Limanı'na giden bir vapura binmiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 16). Türkiye'deki hayatı Galata Limanı'na ayak basmasıyla başlamıştır.

Aile ilk olarak Cağaloğlu'nda bir konakta yaşamaya başlamış, sonrasında ise Molla Gürânî Mahallesi'nde yaptırdıkları yeni bir eve taşınmıştır. Molla Gürânî'deki bu evin kütüphanesinde yapılan toplantılara dönemin önemli isimleri katılmıştır. Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi, Halide Edib Adıvar, Nezihe Muhiddin ve Ömer Seyfettin gibi tanınmış isimler ailenin çocuklarının tanıdıkları ilk simalar arasındadır (Samet Ağaoğlu, 2023, s. 31).

Ahmet Ağaoğlu İstanbul'a gelişlerinin hemen ardından çocuklarını ve kardeşi Humay'ı Madam Colbe'un Fransız mektebi olarak anılan bir okula yazdırmıştır (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 16). Süreyya Ağaoğlu, kendilerine takılan "moskof" lakabı nedeniyle kısa bir süre sonra bu okuldan ayrılarak Okul Müdürü Nezihe Muhiddin Hanım olan İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebine başladıklarını belirtmiş; Nezihe Muhiddin'den geniş fikirli ve kültürlü bir insan olarak bahsetmiş, ayrıca bu okulda hocaları arasında Nakiye Hanım'ın da (Elgün) bulunduğunu belirtmiştir. İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebinin programında, faaliyet gösterdiği döneme göre birçok yenilik bulunmaktadır. Nezihe Muhiddin bu okulun yabancı eğitim kurumlarıyla rekabet edebilecek derecede iyi bir eğitim kurumu olduğunu ifade etmiştir (Baykan vd. 1999, s. 96).

Osmanlı Devleti'nde kız çocuklarının eğitimi 1850'lerde önem kazanmaya başlamış ve kadının eğitim alması modernleşmenin koşullarından biri olarak düşünülmüştür. Maarif-i Umumi Nezareti modern bir okul sistemi kurmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda ilk kız rüştiyesinin 1859 yılında açıldığı bilinmektedir. Bu tarih bazı kaynaklarda 1858 (Sakaoğlu, 2023, s. 71) bazı kaynaklarda 1862 (Berkes, 2004, s. 231), bazı kaynaklarda ise 1859 olarak belirtilmiştir (Kurnaz, 2013, s. 98). Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte kız çocuklarının eğitime gösterilen önem de artmıştır (Doğramacı, 1993, s. 40). Süreyya Ağaoğlu'nun İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebinde öğrenci olduğu dönemde Halide Edib'in kız okullarına ziyaretler gerçekleştirdiği ve fahırî müfettiş olarak okulların durumunu ortaya koyan raporlar hazırladığı bilinmektedir (Çalışlar, 2021, s. 101). İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebi siyasal bir kriz nedeniyle eğitime ara

vermiş, ardından da kalıcı olarak kapanmıştır (Baykan vd. 1999, s. 99). Süreyya ve kız kardeşi Tezer, İttihat ve Terakki Mektebinin ardından Bezm-i Âlem Kız Lisesine bir sınavla kabul edilmiştir. Bu kurum kız öğrenciler için açılan ilk kız idadisi (Ergin, 1977, s. 1444). Bir süre sonra okulun iki bölüme ayrılması neticesinde Süreyya ve Tezer "Selçuk Hatun İnas Sultanîsi" (Ergin, 1977, s. 693) bölümünde eğitimlerine devam etmişlerdir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 16).

Babaları Ahmet Ağaoğlu ise bu dönemde İttihat ve Terakkinin Meclis-i Umumi üyeliğine gelmiş, ardından da Afyonkarahisar mebusu seçilmiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 16); İstanbul'a göç etmesinin ardından Osmanlı Devleti'nin elit ve aydın isimleri ile ilişki içerisinde olmuş; devlet memurluğu, iktidar partisi üyeliği, meclis üyeliği gibi görevleri elde ederek ülkenin işleyişine etkin bir biçimde katılmıştır. Ancak ailenin İstanbul'a göç edişinin ikinci yılında Ahmet Ağaoğlu tutuklanmıştır; bir gece yarısı evinden alınarak meşhur Bekirağa Bölüğü'ne götürülmüştür. Bekirağa Bölüğü adıyla anılan bu hapisane, Osmanlı Devleti'nin meşhur bir askerî hapisanesidir. Mütareke Dönemi boyunca siyasi ve askerî tutuklulara ayrılmış olan bu bina, dönemin ileri gelen birçok ismini ağırlamıştır (Tansu, 1957, s. 201). Soysal'a göre bu tutuklama Kâmil Paşa kabinesi tarafından yapılmıştır (2022, s. 203) ve bu ilk tutukluluk kısa sürmüştür.

2. Ahmet Ağaoğlu'nun Malta'da Sürgünde Olduğu Yıllar

Ahmet Ağaoğlu, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın önderliğindeki Osmanlı İslam Ordusu ile Nuri Paşa'nın danışmanı sıfatıyla gittiği Azerbaycan'dan İstanbul'a dönüşünü takiben 15 Mart 1919 tarihinde İngilizler tarafından tutuklanmış ve Malta'ya sürülmüştür (Ahmet Ağaoğlu, 2013, s. 51). Tutuklular ilk olarak Bekirağa Bölüğü'ne götürülmüştür. Hapishane kumandanlar, mebuslar, nazırlar, valiler, şairler ve yazarlarla dolmuştur (Tansu, 1957, s. 202-203).

Ahmet Ağaoğlu'nun tutuklanması ve bu dönemde gerçekleşen acı hadiseler ailesinde derin izler bırakmıştır. Tutukluların Malta'ya götürülmeleri yakınları için oldukça travmatik bir biçimde gerçekleşmiştir. Sürgünler; gideceği yer meçhul olan İngiliz gemisi Princess Ena'ya bindirilmiş, gemi henüz Kız Kulesi açıklarında kalkış saatini beklerken sürgünlerin aileleri gemiye yetişmeyi başarmıştır. Süreyya Ağaoğlu denizin kayıklara binmiş İttihatçı aileleri ile dolmuş olduğunu, ailelerin nereye götürüldüğü dahi belli olmayan yolcularına yardım edebilmek uğruna çırpındığını dile getirmektedir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 21). İçinde Ahmet Ağaoğlu'nun da bulunduğu on iki kişilik grup ilk olarak Limni Adası'nın Mondros Limanı'na götürülmüş bir süre sonra ise Malta'ya nakledilmiştir (Ahmet Ağaoğlu, 2013, s. 10).

Ahmet Ağaoğlu'nun Malta'da sürgünde olduğu dönem ailesi için oldukça sıkıntılı geçmiştir. Ailenin ne parası ne de geliri vardır. Devlet Arşivlerinde Malta'da sürgünde bulunan Ahmet Ağaoğlu ve Ziya Gökalp'in ailelerine maddi yardımda bulunulması konusu yer almaktadır (BCA, 30-10-0-0/204-392-4). Ankara Hükümeti, sürgündeki bu isimlerin ailelerine karşı kayıtsız kalmamıştır ancak bu yardım oldukça geç bir tarihte, 1921'in Ocak'ında gerçekleştirilebilmiştir. Sitâre Hanım çocuklarının eğitimi devam ettirmek ve evini geçindirmek için büyük zorluklara göğüs germiş, ev eşyalarını, ziynet eşyalarını satmıştır (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 21).

Ahmet Ağaoğlu'nun sürgündeki hayatının başlamasıyla birlikte ailesinin İngiliz yetkilileriyle mücadelesi de başlamış, kendisinin sürgünden kurtarılabilmesi için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur (Ahmet Ağaoğlu, 2021a, s. 5). Bu dönemde ailenin hayatında meydana gelen birçok gelişmeye karşılıklı göndermiş oldukları mektuplar aracılığıyla tanıklık etmek mümkün-

dür. Ailenin karşı karşıya olduğu geçim sıkıntısı Ahmet Ağaoğlu'nun mektuplarının özünü oluşturmuştur; kendisini çok üzen bir diğer husus ise çocuklarının yetişme döneminde yanlarında olamayıp onlara rehberlik edemeyişi olmuştur (Ahmet Ağaoğlu, 2021a, s. 100).

3. Millî Mücadele Dönemi ve Dârülfünûn Yılları

1921 yılında Süreyya Ağaoğlu Bezm-i Âlem Valide Sultanîsindeki eğitimini tamamlamış ve üniversiteye gitmeye hazırlanmaktadır, ancak o yıllarda Hukuk bölümüne henüz kız öğrenci kabul edilmemekteydi. Süreyya Ağaoğlu bu bölümün kız öğrencileri kabul etmesini sağlamak ve Hukuk öğrenimi görmek konusunda kararlı bir tavır sergilemiştir. Kendi kişisel tarihi ve Hukuk eğitim tarihi açısından önemli olan o gün, karşısında Hukuk bölümünün reisi olan Hukuk-ı Umumiye-i Düvel Profesörü Ahmet Selahattin Bey, Hukuk-ı Medeniye Profesörü Veli Bey ve Kâtib-i Umumî Rauf Bey yer almaktaydı. Süreyya Ağaoğlu içeri girip şu sözleri sarf etmiştir: “Ben Süreyya Ağaoğlu’yum. Bezm-i Âlem Valide Sultanîsini bu sene bitirdim. Hukuk tahsili yapmak istiyorum, beni Hukuk’a kaydeder misiniz?” Süreyya o sırada kendisinin on yedi yaşında olduğunu ve bu yaştaki her kızın normalde çarşaf giymesine rağmen kendisinin çarşaf yerine gri tayyör giymiş olduğunu anlatır. Anlatısındaki bu kısım, kendisinin modernleşmenin ilk adımlarını daha o dönemde atmaya başladığını ve ayrıca uzun yıllardan sonra bu detaya dikkat çekmek istediğini göstermesi nedeniyle önemlidir. Süreyya Ağaoğlu, Ahmet Selahattin Bey’in kahkahalarla güldüğünü ancak kendisine “Üç arkadaş daha bul, hemen fakülteyi açalım.” yanıtını verdiğini anlatır. Karşısındaki komitenin modern ve açık fikirli yaklaşımı, onun ve diğer kız öğrencilerin hukuk öğrenimi önündeki engelleri kaldırmıştır. Ahmet Selahattin Bey çağının ilerisinde bir eğitimci olarak tanınmakta; kız öğrencilerin üniversiteye gitmelerini de desteklemektedir (Uluğ, 1974, s. 124; Taner, 1986, s. 86-88; Sümme, 2001, s. 170).

Süreyya Ağaoğlu, arkadaşları Bedia (Onar), Melâhat (Tüzel Ruacan) ve Saime’yi de ikna ederek Hukuk bölümüne kayıt yaptırmayı başarmıştır. Bölüme giren bu ilk dört kızdan üçü başarıyla mezun olmuştur ancak Saime mezun olamadan vefat etmiştir (Taşkiran, 1973, s. 160). Süreyya Ağaoğlu’nun Hukuk bölümündeki numarası “1”dir, o artık Hukuk bölümüne kaydı yapılan ilk kız öğrencidir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 26). Süreyya, Melâhat, Bedia ve Saime’nin Hukuk bölümüne girişleriyle Osmanlı Dönemi’nde hukuk öğrenimindeki cinsiyete dayalı ayrımcılığın 1921 yılında ortadan kalktığı ve kadınların hukukçu olmak için ilk adımı attıkları görülmektedir (Balci, 2019, s. 44). Hukuk bölümünün ilk kız öğrencileri öğrenimlerinin ikinci dönemindeyken 16 Eylül 1921 tarihinde Dârülfünûn Divanı’nın kararıyla kız ve erkek öğrencilerin sınıfları birleştirilmiştir (Gürüz, 2010, s. 116). Hukuk bölümünde 1921-1922 ders yılında, Tıp bölümünde ise 1922-1923 ders yılında karma eğitim başlamıştır (Dölen, 2009, s. 467; Kurnaz, 2013, s. 138). Kadınların gerçek anlamıyla üniversite seviyesinde eğitim alabilmesi karma eğitimin sağlanmasının ardından mümkün olabilmektedir (Toprak, 2017, s. 69).

1921 yılının yazında Ahmet Ağaoğlu yaklaşık iki buçuk yıl devam eden Malta sürgününden dönmüş (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 28; Samet Ağaoğlu, 2023, s. 123); ülkeye dönüşünün hemen sonrasında Ankara’ya başvurmuş, Millî Hükümet için çalışmaya hazır olduğunu belirterek cevap beklemeye başlamıştır. Hamdullah Suphi Bey’den gelen “Bekliyoruz.” cevabı ile yol parasının kendisine ulaşmasının ardından bir gece yarısı Ankara’ya gitmek üzere yola çıkmıştır (Samet Ağaoğlu, 2023, s. 123).

4. Süreyya Ağaoğlu'nun Mustafa Kemal Atatürk ile Tanışması

1922 yılının yazı Süreyya Ağaoğlu'nun annesi ve kardeşleriyle Ankara'ya ilk gidişidir. Yolda gördükleri köylerin, yolların, köprülerin tamamı perişan vaziyettedir. Ahmet Ağaoğlu'nun Ankara'da bulabildiği ev Keçiören'dedir, üç odalı evin alt katı ise ahırdır; bu evde Mustafa Kemal Paşa, başvekil ve elçiler gibi Ankara'nın ileri gelenleri ağırlanmıştır (Samet Ağaoğlu, 2023, s. 127). Ankara'nın birçok yerinde yaşam koşulları benzerdir. Şehrin birçok alanda çeşitli sorunları bulunmaktadır. Konaklama da bu sorunların başlıcalarındandır (Büyükyıldız, 2009, s. 15).

Süreyya Ağaoğlu, Mustafa Kemal Paşa'yı ilk kez bu yaz görmüş, henüz kendisini tanımadan şahsına hayranlık duyduğunu ifade ettiği Mustafa Kemal'i ilk görüşünü şu sözlerle dile getirmiştir: "Bütün Türkler gibi ben de ona gıyaben tapıyordum. Atatürk'ü seyrederken onun güneş kadar parlak saçlarını, şahsiyetinden fışkıran enerjiyi de görüyor ve babamdan da aldığım telkinle zaferin mutlaka kazanılacağına inanıyordum." (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 33).

Eylül sonunda Süreyya Ağaoğlu, kardeşleri Tezer ve Abdurrahman ile eğitimini sürdürmek üzere İstanbul'a dönmüştür. Döndükleri şehre artık sadece Türk Bayrakları hakimdir, sokaklarda ise Türk askeri bulunmaktadır. İşgal kuvvetleri şehri terk etmektedir. Süreyya hissettiği mutluluğu ifade etmenin çok zor olduğunu dile getirmiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 35). Süreyya ve Tezer üniversite eğitimleri bitinceye kadar Ahmet Bey'in yakın dostu Hüseyinzâde Ali Bey'in evinde misafir olmuştur (Özkaya, 2011, s. 16-17).

1924 yılında Türkiye'nin ilk kadın hukukçuları üniversiteden mezun olmuş; Süreyya Ağaoğlu, Melâhat (Tüzel) Ruacan ve Bedia Onar'ın "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Hukukçu Kadınları" olarak, 31 Mayıs 1924 tarihinde Hukuk Fakültesi mezuniyet gününde çekilmiş olan fotoğrafları basında yer almıştır (KEKBMV, SAÖA, 10001_021_057). Ankara'da bulunan babası Süreyya'yı bir mektupla tebrik etmiş (KEKBMV, SAÖA, 10001_019_086); ülkenin ilk kadın hukukçularına yabancı basın da ilgi göstermiştir. Beatrice Hill Ogilvie'nin Amerika Birleşik Devletleri'nde yayımlanan *Current History* dergisinde kaleme aldığı "The New Woman of Turkey" (Türkiye'nin Yeni Kadını) başlıklı makalesinde Süreyya ile gerçekleştirilen kısa bir röportaja da yer verilmiştir (1924, s. 811-812). Kendisinin Bedia Onar ve Melâhat Ruacan ile üniversitede çekilen bir fotoğrafı da makalede yer almıştır (Ogilvie, 1924, s. 813).

5. Süreyya Ağaoğlu'nun Çalışma Hayatı

Üniversiteyi bitiren Süreyya Ağaoğlu 1924 yılının yazında Ankara'ya ailesinin yanına dönmüştür. Ankara'ya gidişinden bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa aileyi yemeğe davet etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın misafirlerinin kızlarıyla gurur duyduğu Süreyya'nın ve Tezer'in anılarından anlaşılmaktadır. Daha sonra misafirlere dahil olan İsmet Paşa'ya "Süreyya Hukuk Fakültesinden mezun oldu, Tezer ise Felsefe son sınıfta. Türk kızları ne güzel ilerliyor." diyerek bu konudaki memnuniyetini belirtmiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 39).

Süreyya Ağaoğlu'nun Hukuk bölümünden mezun olan ilk kız öğrenciler arasında yer alması nedeniyle yurt dışındaki basın ve meslek çevrelerinde "İlk Türk Kadın Hukukçu" olarak kendisinden bahsedilmiştir. Rockefeller Foundation (Rockefeller Vakfı) ise kendisine Paris Uluslararası Hukuk Enstitüsünde üç ay sürecek bir seminer için burs teklifinde bulunmuştur. Babasının kabul etmesine rağmen İsmet Paşa'nın bu bursu sıcak bakmaması nedeniyle Süreyya

Fransa'daki seminere katılamamış ve hayal kırıklığı yaşamıştır. Bu hadisenin ertesinde bölümünden arkadaşı Melâhat Hanım ile Adliye Vekaletinde staja başlamıştır; Süreyya'nın staj yaptığı bölüm Ceza İşleri, Melâhat'ınki ise Hukuk İşleri'dir. Bölümden sınıf arkadaşları olan Fuat Sirmen de kendileriyle birlikte staj yapmaktadır ancak okul arkadaşları iş yerinde değil, dışarıda görüşürler zira bu ilk iki kadın hukukçuya Vekalet'in erkek çalışanları nasıl davranmaları gerektiğini tam olarak bilememektedir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 39). Cumhuriyet'in ilk yıllarında çalışma hayatında yer almaya başlayan kadınlar; erkek çalışma arkadaşlarının üzerinde bu şekilde bir etki bırakmıştır, her iki taraf da birbirine nasıl davranması gerektiğini tam olarak bilememenin sıkıntısını yaşamışlardır.

Süreyya Ağaoğlu, 1925 ile 1929 yılları arasını hayatının en güzel yılları olarak tanımlamıştır. O yıllarda Fransa'da okuyan kardeşi Abdurrahman'a gönderdiği bir mektupta "sık sık balolara, çay ziyafetlerine ve dansa gittiklerini, çok eğlendiklerini" yazar (KEKBMV, SAÖA, 10001_008_021). Bir diğer mektubunda ise Leh (Polonya) Sefareti müsteşarından aldıkları dans derslerinden bahseder (KEKBMV, SAÖA, 10001_008_069). O yılların Ankara'sı o dönemi yaşamış olan birçok kişinin anlatılarında olduğu gibi Süreyya'nın anlatılarında da öne çıkmış ve kendisinin anıları da benzer bir heyecanı taşımıştır; bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa döneminde kutlanan Cumhuriyet Bayramlarının heyecanını ve coşkusunu her zaman özlemle anmış, Mustafa Kemal Paşa'yı Ankara'nın ruhu olarak görmüştür. Katıldığı ilk 29 Ekim Balosu'nu yıllar sonra hayatını yazarken bile aynı heyecanla anlatmıştır. Hamamönü'ndeki Türk Ocağı binasında düzenlenen bu baloya büyük bir şevkle hazırlanmıştır (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 42). Türk modernleşme tarihi içerisinde baloların ve danslı yemeklerin önemli oldukları görülmektedir, bu yeni eğlence biçiminin medeniyetin somutlaştığı ortamlar ve Batılılaşma yoluna girilmiş olduğunu gösterebilmenin en kolay yollarından biri olarak nitelenmesi mümkündür (Cantek, 2003, s. 264). Elbette bu davetlere katılan isimler genel olarak yeni rejimin ideolojisi ile sorunu olmayan ve yaratılmaya çalışılan modern kimliğe uyum sağlayan veya sağlamaya çalışan, oluşmakta olan yeni burjuvazinin mensuplarıdır (Sumbas, 2013, s. 189).

Süreyya Ağaoğlu'nun anlatılarındaki olumlu havaya rağmen Ankara'da onu olumsuz yönde etkileyen hadiseler de meydana gelmekteydi. 11 Eylül 1920 tarihinde kurulan İstiklal Mahkemelerindeki yargılamalar neticesinde gerçekleştirilen idamlar kendisi tarafından dehşetle karşılanmıştır. Genç bir hukukçu olarak İstiklal Mahkemesi duruşmalarını birkaç defa takip etmiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 45).

1927 yılında Süreyya Ağaoğlu avukatlık iznini almış ve Ankara Barosu'na kaydolmuştur (KEKBMV, SAÖA, 10001_022_015; KEKBMV, SAÖA, 10001_023_035). Bu haberi gazeteler vasıtasıyla öğrenen birçok arkadaşı mektuplarıyla kendisini kutlamıştır (KEKBMV, SAÖA, 10001_003_008; KEKBMV, SAÖA, 10001_003_009). Süreyya da 17 Kasım 1927 tarihli mektubunda kardeşi Abdurrahman'a bu haberi bildirmiş ve yakında avukat olarak çalışmaya başlayacağını, cübbesiyle fotoğraf çektirip kendisine göndereceğini yazmıştır (KEKBMV, SAÖA, 10001_008_036). Baroya gerçekleştirmiş olduğu müracaatın olumlu şekilde sonuçlanmasında yasada bu konuyla ilgili olarak kadınlara yönelik bir ayrımcılığın bulunmaması etkili olmuştur. 460 Sayılı Avukatlık Kanunu'nun 2. Maddesi cinsler arasında bir ayrım gözetmemektedir. Dolayısıyla Süreyya'nın Baroya başvurusu da bu bağlamda sorunsuz bir biçimde kabul edilmiştir (Özkent, 1940, s. 691-692).

Süreyya Ağaoğlu ilk olarak Ankara'da ünlü bir avukat olan ve 1934-1935 yılları arasında Ankara Barosunun başkanlığını üstlenen Ahmet Cemal Hazım Görkmen'in yazıhanesinde işe

başlamıştır (Alper vd. 2013, s. 16). İlk davası ise bir boşanma davasıdır. Mahkeme öncesi kardeşi Abdurrahman'a gönderdiği 25 Aralık 1927 tarihli mektubunda kendisinin ilk Türk kadın avukat olduğunu ve yarın bir boşanma davası olan ilk davasına çıkacağını yazmıştır (KEKBMV, SAÖA, 10001_008_071). Avukat olarak çalışmaya başlaması basında da yer almıştır. *Milliyet*'in 27 Aralık 1927 tarihli baskısında yer alan "İlk Kadın Avukat" başlıklı haberde bir fotoğrafına da yer verilmiştir. İlk mahkemesine Paris'te yayımlanan bir gazetede de yer verilmiştir (KEKBMV, SAÖA, 10001_003_044). Türkiye'deki kadın hareketini ve Türk kadınının toplumdaki yerini yakından takip eden bir Mısır yayını olan *L'Egyptienne* de bu haberi okuyucularıyla paylaşmıştır.¹

Bir süre avukatlık yapan Süreyya Ağaoğlu 1929 yılında yeni rejim tarafından yüksek yargı kurumu olarak yapılandırılan ve "Devlet Şûrası" adını alan Şûra-yı Devlette (Crozat vd. 1939, Önsöz) raportör olarak çalışmaya başlamıştır, kendisi bu kurumda da hayatının tamamında olduğu gibi hakkını aramayı sürdürmüş, erkek meslektaşları ile eşit muamele görmek için çabalamaya devam etmiştir. Buradaki görevinden 1931 yılında İstanbul'a taşınmak üzere istifa etmiş ve kurumdaki başarılı çalışmalarından ötürü bir takdirname (KEKBMV, SAÖA, 10001_118_067) almıştır (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 51).

Ağaoğlu ailesini çok etkileyen ve İstanbul'a taşınmalarına neden olan en önemli olaylardan biri 1930 yılında yaşanmıştır. Mustafa Kemal Paşa Ahmet Ağaoğlu'nu Ali Fethi Bey (Okyar) tarafından kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkasında yer alması konusunda teşvik etmiş, Ahmet Bey gönülsüz de olsa Mustafa Kemal Paşa'nın bu isteğini kabul etmiştir (Ahmet Ağaoğlu, 2021b, s. 35-36). 17 Kasım 1930 tarihinde faaliyetlerine son verilen Serbest Fırkanın kısa süren ömrü sırasında Ahmet Ağaoğlu yaşananlardan olumsuz etkilenmiş ve manen sarsılmıştır. Süreyya; Serbest Fırkanın kapanışını Mustafa Kemal Paşa döneminde demokrasinin ikinci defa yıkılışı olarak betimlemiş, yaşananları ise Atatürk'ün eşi Latife Hanım'dan ayrılmasından sonra içinde bulunduğu yalnızlıktan faydalanan kişilerin Paşa üzerindeki olumsuz etkisine bağlamıştır (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 53).

Ahmet Ağaoğlu'nun SCF'nin kapanması sonucunda mebusluğu da bırakmasıyla aile 1932 yılında İstanbul'a taşınmıştır. İstanbul'a taşınmalarının ardından Ahmet Ağaoğlu, Dârülfünûnda Teşkilat-ı Esasiye Profesörü olarak çalışmaya başlamış, kısa bir süre de *Akın* gazetesi-nin başyazarlığını yapmıştır. 1933 Üniversite Reformu sonrası üniversitedeki kürsüsü elinden alındıktan sonra en zevkli uğraşı dönemin önemli düşünce insanlarının katıldığı, evlerinde düzenlenen "Pazartesi Toplantıları" haline gelmiştir (Soysal, 2022, s. 204).

Süreyya Ağaoğlu taşınmalarının ardından çalışma hayatını İstanbul'da sürdürmüş, İstanbul Barosuna kaydolmuştur. İşe ilk olarak Fethi Okyar'ın tavsiyesiyle Türkiye'deki birçok yabancı şirketin temsilcisi olan Avukat Maître Billiotti'nin yazıhanesinde başlamıştır. Billiotti ile iş amacıyla Ankara'ya gittikleri bir gezide Ankara Palas'ta Atatürk'le karşılaşmışlar, Paşa Süreyya'yı dansa kaldırmıştır. O akşam Paşa'nın Süreyya'ya yaklaşımını gören iş yaptıkları yabancı şirket temsilcilerinin bir sonraki gün kendisine karşı değişen davranışları Süreyya'yı şaşırtmıştır (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 60).

İstanbul'a taşınmalarından kısa bir süre sonra, 1933 yılında Süreyya Ağaoğlu'nun annesi Sitâre Hanım henüz elli iki yaşındayken hayatını kaybetmiştir. Ailedeki herkes büyük bir üzüntü yaşamış, eşi ise perişan olmuştur (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 61). Bu ağır kaybın ardın-

¹ Milliyet, 27 Aralık 1927, s. 5.; L'Egyptienne, c. 36, 1928, s. 40.

dan Süreyya biraz olsun avunabilmek dileğiyle Bükreş Elçisi olan Hamdullah Suphi Bey (Tanrıöver) ve ailesini ziyaret etmek üzere kısa bir yurt dışı seyahatine çıkmıştır. Bu Süreyya'nın yurt dışına ilk çıkışıdır. Kendisi gençlik yıllarından itibaren Avrupa'yı görmeyi çok arzu etmiş ancak bu mümkün olamamıştır. Kardeşi Abdurrahman'a gönderdiği bir mektubunda "Diyar-ı küfrü ben de çok görmek istiyorum." diye yazmış ve kardeşinden oraları kendisine anlatmasını istemiştir (KEKBMV, SAÖA, 10001_008_032). Bu seyahat, ömrü boyunca devam edecek gezilerinin de başlangıcı olmuştur. Süreyya seyahat etmeyi çok seven, iş amaçlı gittiği gezilerde dahi ziyaret ettiği şehirlerin, ülkelerin kendisine sunduğu tüm güzelliklerden yararlanmaya çalışan bir "gezgindir". Seksenlerindeyken dahi zorlu seyahatlere çıkmaktan çekinmemiştir.

Süreyya Ağaoğlu, henüz genç bir hukukçuyken bile sivil toplum faaliyetlerine önem vermeye başlamış bu bağlamda Türk Kadınlar Birliğinin 1935 Kongresi hazırlıkları sırasında "Türk Kadınının Medeni Durumu Komisyonu" içerisinde faaliyet göstererek delegelere desteklerini sunmuştur (Davaz, 2014, s. 15).

10 Kasım 1938 tarihi tüm Türkiye için olduğu gibi Süreyya Ağaoğlu ve ailesi için de sarımsı bir gün olmuştur. Süreyya, duruşmaya giderken Atatürk'ün vefat ettiğini öğrenmiştir. O an kendisine hayatın duracakmış gibi geldiğini ifade eder. Eve döndüğünde atmosfer annesinin vefatından farksızdır. Herkese derin bir yas hâkim olmuştur. Babası çalışma masasına yaslanmış hüngür hüngür ağlamaktadır. O sırada şu sözleri söyler, "O bir yanardağdı, bazen alev fışkırır, bana da fışkırdı ama güzel bir alevdi." (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 64). Kızı Tezer'e gönderdiği bir mektupta ise bu kaybın kendisi üzerindeki etkilerini anlatmış, bu vefatın kendisini tahayyül bile edemeyecekleri kadar sarstığını, eşinin vefatından sonra ikinci defa kendisinin böyle bir durumda olduğunu ifade etmiştir (Ağaoğlu, 1940, s. 51).

Atatürk'ün vefatından bir süre sonra, 19 Mayıs 1939 tarihinde ise Süreyya'nın yaşamının uzun yıllar süresince merkezinde bulunmuş olan babası hayatını kaybetmiştir. Çocuklarına son vasiyetlerini bırakmış, birbirlerinden hiçbir zaman ayrılmayacaklarına dair söz istemiş, doğruya doğru eğriye eğri demekten vazgeçmemelerini dilemiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 67). Babalarının vefatının ardından çocukları büyük bir mateme bürünmüştür. Hakkında gazetelerde güzel yazılar kaleme alınmıştır. Mevhibe ve İsmet İnönü, aileye bir taziye telgrafı göndermişlerdir (KEKBMV, SAÖA, 10001_082_049). Cenazede Fethi Okyar, İstanbul Valisi Lütfi Kırdar, İstanbul'da bulunan çeşitli elçiler, mebuslar, eski vekiller, basın camiası, dostları, bir kıta asker ve Tezer (Ağaoğlu) Taşkiran'ın 1933-1936 yılları arasında müdürlüğünü yaptığı Çapa Kız Mektebinin (Turgut, 1998, s. 25) öğrencileri yer almıştır.²

Ahmet Ağaoğlu'nun vefatını takiben 3 Eylül 1939 tarihinde İngiltere Kralı VI. George, Hitler Almanya'sına savaş ilan ettiklerini duyurmuştur. Bu vaziyete rağmen Süreyya babasının vefatı nedeniyle yaşadığı travmayla başa çıkabilmek ümidiyle Fransa ve İngiltere'ye seyahate çıkmıştır. Bu seyahat sırasında iki milletin savaşa bakış açılarını ve tutumlarını karşılaştırmıştır (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 69).

Süreyya Ağaoğlu, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nda yer almamasına rağmen birtakım konularda Nazi Rejiminin olumsuz etkilerinin ülkesinde hissedildiğini düşünmüş, savunmasını üstlendiği gayrimüslimlere karşı sergilenen tavrın adaletsizliğine tanıklık etmiş ve bu tavrı

² Tan, 21 Mayıs 1939, s. 1.

eleştirmiştir. Yakın bir arkadaşı olan Yvette'in babası, Türkiye'nin doktora sahip olan ilk hukukçularından Gad Franko (Kodal, 2007, s. 146) ile kardeşi Marcel Franko'nun Varlık Vergisi'yle ilgili işlerini takip ederken tanık olduğu olaylardan büyük üzüntü duymuştur (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 71).

1941 yılında Mısır'da bir dava kabul etmiş ve Orta Doğu'yu tanımasına olanak sağlayacak ilk Mısır seyahatine çıkmıştır. Lübnan, Suriye ve kurulmakta olan İsrail'e gitmiştir. Mısır basını bir Türk kadın avukat olan Süreyya Ağaoğlu'nun Mısır'a gelişini yazarak hakkında haber yapmıştır. Bu kısa ziyaretin ardından bir sonraki yıl Süreyya bir defa daha Mısır'a gitmiş ve ülkeyi daha ayrıntılı tanıma fırsatı elde etmiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 75).

1943 yılında Süreyya Ağaoğlu'nun kız kardeşi Tezer Taşkiran, Ağaoğlu ailesinin siyasetçi isimleri arasına, CHP Kastamonu mebusu olarak katılmıştır. Yine aynı yıl Süreyya ABD'deki 1940 seçimlerinde Franklin D. Roosevelt ile yarışan Wendell Willkie ile tanışmıştır. Eski Başkan Adayı Willkie, Orta Doğu ve Çin'e bir seyahate çıkmıştır (Silverman, 2024, s. 325). Willkie'nin annesi Henrietta Trisch Willkie de Süreyya gibi avukattır. Willkie kendi annesi gibi ülkenin ilk kadın avukatı olan Süreyya'ya ziyareti esnasında özel ilgi göstermiş, İngiliz Konsoloslukunda kendisi için düzenlenen resepsiyona da katılmasını özellikle istemiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 77). Bu seyahatinden bahsettiği kitabı *One World*'te Türkiye'nin ilk kadın avukatı olarak Süreyya'dan da bahsetmiştir (Willkie, 1943, s. 36).

1945 yılında, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Süreyya Ağaoğlu kardeşi Abdurrahman'ın İngiltere'deki bazı işleriyle ilgilenmek amacıyla Londra'ya gitmiştir. Bu seyahati kendisine savaş öncesi ve sonrası İngiltere'yi kıyaslayabilme imkânı tanımış (Ağaoğlu, 1946, s. 5) ayrıca meslek hayatının da daha yoğun bir vaziyete gelmesine sebebiyet vermiştir. Süreyya Londra'da bir yazıhane açmaya karar vermiş, altı ay Türkiye'de altı ay ise İngiltere'de çalıştığı yeni bir düzen kurmuştur (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 80).³ Süreyya burada yeni isimlerle bağlantı kurma imkânına da sahip olmuş, arkadaşları tarafından ziyaret etmek istediği sivil toplum kuruluşlarına, mahkemelere götürülmüş ayrıca Milletlerarası Kadın Hukukçular Cemiyeti de bu vesileyle kendisini kuruluşlarına üye yapmıştır (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 78).

Londra'da, Lordlar ve Avam kamaralarını, adliye, çocuk yardım kuruluşlarını, hastaneleri, şehrin fakir bölgelerindeki yardım faaliyetlerini de incelemiştir. İngiliz kadınının toplumdaki yeri hakkında fikir edinmiş, o tarihte İngiliz kadınlarının henüz pek çok hakka sahip olmadıklarına ve aynı eğitimi almalarına rağmen yaptıkları işler için erkeklerle eşit ücreti dahi alamadıklarına tanık olmuştur (Ağaoğlu, 1946, s. 25). Türk Büyükelçiliği tarafından düzenlenen 29 Ekim davetinde, İngiltere'nin o dönem Dışişleri Bakanı olan Ernest Bevin ile tanışmıştır. Bevin, daha sonra sohbet edebilmek üzere kendisini ofisine davet etmiş, o da bu davete icabet etmiş ve Bevin'in Türkiye'de kadının toplum içerisindeki yeri, çalışma hayatındaki konumu ve sahip olduğu haklarla ilgili çeşitli sorularına yanıt vermiştir. Süreyya Ağaoğlu'nun şu sözleri Bevin'i şaşırtmıştır: "Memleketimizde erkekle kadın hukuken her sahada tamamiyle aynı haklara sahiptir, aralarında hiçbir fark yoktur. Kemalizm yalnız memleketin değil Türk kadınlığının da kurtarıcısı olmuştur." Bevin bu sözler üzerine Türk kadınlarının birçok açıdan İngiliz kadınlarına göre daha ileride olduğu yorumunu yapmıştır (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 79). Ülkesine

³ Süreyya Ağaoğlu'nun Londra'daki çalışma hayatının detaylarına ve bu ülkede çalışmaya başlamasının öncesinde İngiltere'de ayrıca bir hukuk eğitimi alıp almadığına kaynaklarda rastlanamamıştır.

dönüşünde *Tasvir* gazetesine Londra ile ilgili izlenimlerini anlatmış, İngiltere’de neden bir hukuk bürosu kurma kararı aldığını, İngiliz hukuk sistemini ve İngiliz kadını anlatmıştır.⁴ Ayrıca kendisinin yayımladığı ilk kitap olan *Londra’da Gördüklerim* adlı kitabını da bu ziyaretin sonrasında kaleme almıştır.

1940’ların ikinci yarısında Türkiye’deki tek parti dönemi sona yaklaşırken Süreyya Ağaoğlu’nun kardeşi Samet Ağaoğlu, Demokrat Parti ile CHP’ye muhalefete soyunmuştur. 1946 Temmuz’unda DP’ye katılmış ve 21 Temmuz 1946 seçimlerinde Ankara’dan milletvekili adayı olmuştur. DP’nin kuruluşu uzun yıllardır tek parti tarafından yönetilen ülkede heyecana neden olmuştur. Süreyya da benzer bir heyecanı taşımıştır ancak kendisinin partinin kurucularından Celal Bayar’a karşı beslediği olumlu hisleri, Fuat Köprülü’ye karşı beslediğini söylemek mümkün değildir. Süreyya Fuat Köprülü’yü, Atatürk ile babasının arasının bozulmasının sorumlularından biri olarak görmektedir. Samet Ağaoğlu bu dönemde avukatlık ve gazetecilik yapmaktadır. Adnan Menderes’in Meclisteki bir konuşmasını gazetede bastığı gerekçesiyle o ve bazı gazeteciler tutuklanır. Süreyya Ağaoğlu kardeşinin mahkemeye çıkarılması esnasında elleri kelepçeli fotoğraflarını görünce işin ciddiyetini kavrar ve uçakla İzmir’e giderek kardeşinin avukatlığını üstlenir. Tutuklular beraat eder ancak bu olay Ağaoğlu ailesi için ileride gerçekleşecek daha üzücü hadiselerin ilk habercisi gibidir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 86-87).

Süreyya Ağaoğlu, 1946 yılında Kadınlar Birliği Kongresi’ne katılma amacıyla ABD’ye ilk ziyaretini gerçekleştirmiştir. Ziyareti süresince YWCA (Young Women’s Christian Association/Genç Hristiyan Kadınlar Derneği) tarafından misafir edilen Süreyya bu kurum tarafından organize edilen birçok etkinlikte konuşmacı olarak yer almıştır. YWCA’nın kendisinin onuruna bazı etkinlikler düzenlemiş olduğu da basından anlaşılmaktadır (KEKBMV, SAÖA, 10001_080_047). ABD ziyareti sırasında pek çok yeni ilişki kurmuş, bulunduğu şehirleri gezmek ve bu şehirlerdeki etkinliklere katılmak için de zaman ayırmıştır (KEKBMV, SAÖA, 10001_023_046; Karasu, 2022, s. 91). Burada incelediği önemli kurumlardan biri de Çocuk Mahkemesidir. İlk gençlik yıllarından itibaren ülkesinde kurulmasını hayal etmiş olduğu bu kurumu ABD’de de inceleme imkânı bulmuştur. (KEKBMV, SAÖA, 10001_023_046.; Karasu, 2022, s. 108).

Yaklaşık üç aylık bir süre boyunca ABD’nin New York, Boston ve Washington gibi farklı şehirlerinde bulunmuş; ülkenin Harvard Üniversitesi, Yale Üniversitesi, Radcliffe Kolej gibi önemli kurumlarını ziyaret etmiş (KEKBMV, SAÖA, 10001_080_045; Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 83), katıldığı çeşitli toplantılarda ve radyo programında konuşmalar yapmıştır. Türkiye’yi ve Türk kadını tanıtmak ve anlatmak için yoğun çaba göstermiştir. Aynı zamanda Amerikan toplumu ve kurumları hakkında da bilgi edinmiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 82). Burada tanıştığı isimler aracılığıyla Uluslararası Barolar Birliğine, Uluslararası Avukatlar Birliğine ve Kadın Hukukçular Birliğine üye olmuştur. Uzun yıllar boyunca Uluslararası Barolar Birliğinin tek kadın Yönetim Kurulu Üyesi olmuş, Kadın Hukukçular Birliğinin ise 1952-1954 yılları arasında başkanlığını üstlenmiştir. Bu kurumlarla ilişkisi ömrünün sonuna dek devam etmiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 84).

Süreyya Ağaoğlu düşünce özgürlüğünü önemseyen bir isimdir, bu doğrultuda Ali Fuat Başgil ve Ahmet Emin Yalman liderliğinde 1 Ekim 1947 tarihinde kurulan “Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti”nin kurucularından biri olmuştur (Dursun, 2019, s. 128). 1948 yılında genç kızların

⁴ Tasvir, 17 Şubat 1946, s. 1.

ve kadınların hayatlarını iyileştirmek ve geliştirmek amacıyla çalışan uluslararası bir kuruluş olan “Soroptimist Kadınlar Derneği”nin, 19 Aralık 1949 tarihinde ise Türkiye Cumhuriyeti’nin çalışma hayatında yer alan ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla toplumu kalkındırmayı hedefleyen önde gelen üniversite mezunu kadınları tarafından kurulan “Türk Üniversiteli Kadınlar Derneği”nin (Unat, 2017, s. 22) kurucu üyeleri arasında yer almıştır. İlerleyen yıllarda da bu derneklerde faaliyetlerini kesintisiz sürdürmüştür (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 94). Türk Üniversiteli Kadınlar Derneğinin hemen öncesinde ise hayatında çok önemli bir yer edinen; İffet Halim Oruz ile Şevket Rado’nun da kurucuları arasında yer aldığı “Çocuk Dostları Derneği”nin 3 Mart 1949 tarihindeki resmî kuruluşu gerçekleşmiştir. Süreyya, 23 Nisan 1989 tarihinde *Hürriyet*’in *Kelebek* ekinde bu derneği kurma fikrinin nasıl ortaya çıktığını şöyle anlatır: “Ben mesleğim gereği 1947 yılında Amerika’da Çocuk Mahkemeleri’ni gezdim. Ve orada çocuklara gösterilen özen dikkatimi çekti. Türkiye’ye döndüğüm ilk gece, daha Taksim’de sokakta yatan çocukları gördüğümde, artık benim için yeni bir dünya görüşü başlamıştı.”⁵ Ömrünün sonuna dek bu dernek için çalışmayı sürdürmüştür. Kendisi “Çocuk Mahkemeleri”nin ülkesinde kurulduğunu görememiş olsa da Çocuk Dostları Derneği ile çocuklara yardım edebilmenin bir yolunu bulmuştur.

1950 yılı, Türkiye’de büyük bir değişimin yaşandığı, DP’nin iktidara geldiği dönemdir. Samet Ağaoğlu da 1950 seçimleriyle meclise girmiş, bir süre sonra da Başbakan Yardımcısı olmuştur (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 93).

Süreyya Ağaoğlu’nun aynı dönemde üstlendiği bir dava kendisinin kişilerin savunma hakkına ve düşünce özgürlüğüne verdiği önemin anlaşılması açısından önemlidir. Süreyya Ağaoğlu, politik fikirlerine bakılmaksızın kişilerin düşünce özgürlüklerine inanan bir isimdir. 1950 yılında *Bizim Köy* isimli kitabında komünizm propagandası yaptığı iddiasıyla aleyhine dava açılan yazar Mahmut Makal’a bir telgraf göndererek savunmasını üstlenmek istemiştir. Süreyya’ya göre düşünce özgürlüğünü, kelimenin tam olarak ifade ettiği gibi değerlendirmek gerekmektedir, bu düşünceler ancak eyleme geçilmesi halinde takip gerektirmektedir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 140).

1950’lerin başında hem yurt içinde hem de yurt dışında birçok kongreyi takip etmiştir. Bu ortamlarda gerçekleştirdiği çalışmaların bilhassa kadın Türk hukukçusunu temsil edebilmesine imkân tanınması, Süreyya için bir gurur vesilesi olmuştur. Bu kongrelerden biri kendisine dünyanın çok az tanıdığı bir bölgesinin kapılarını açmıştır. 1952 Nisan’ında “Pakistan Kadınlar Birliği” tarafından düzenlenen “Dünya Müslüman Kadınları Konferansı”na katılan Süreyya bu ülkenin kültürünü ve Pakistanlı kadınları tanıma imkânı bulmuştur (BCA, 30-10-0/229-542-14).

Kongre esnasında Hindistan hükümetinin kendilerini daveti üzerine Türk delegeler Yeni Delhi’yi de ziyaret etmiş, Hindistan’ın bağımsızlık hareketinde öne çıkan bir isim olan Hindistan Başbakanı Cevahirlal Nehru (1889-1964) (Ataöv, 1989, s. 75) ile bir araya gelmişlerdir.⁶

5 Temmuz 1952 tarihinde ise Uluslararası Kadın Hukukçular Federasyonunun kongresi Süreyya Ağaoğlu’nun girişimleri ile İstanbul’da gerçekleştirilmiştir (KEKBMV, SAÖA, 10001_014_005). Bu kongrede federasyonun başkanlığına seçilmiştir (Aydın vd. 2016, s. 56). Aynı yıl Alman bir hukukçu olan Werner Taschenbrecker ile hayatını birleştirmiştir. Bu evliliğe

⁵ Hürriyet, Kelebek Eki, 23 Nisan 1989, s. 1.

⁶ Milliyet, 6 Nisan 1952, s. 4.

basın yoğun ilgi göstermiş ve damadın Alman olması nedeniyle gazetelerde Süreyya Ağaoğlu hakkında bazı eleştirel yazılar kaleme alınmıştır. Süreyya'nın konuyla ilgili açıklamaları da gazetelerde yer almıştır.⁷ O tarihte Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanı olan kardeşi Samet Ağaoğlu bu evliliğe sıcak bakmamış ve basına konuyla ilgili olumsuz açıklamalarda bulunmuştur.⁸

Süreyya Ağaoğlu'nun otobiyografisinde eşi ile ilgili çok az bilgi yer almaktadır. Eşinin ismi dahi kendisinin özel arşivindeki belgelerden öğrenilmektedir. Bu konuda özel arşivinin araştırmacıya sundukları da sınırlıdır, kendisi otobiyografisinde net bir biçimde anılarının yazdıklarından ibaret olmadığını ancak bu anıların bazılarını sadece kendisine sakladığını, bazılarını ise paylaşmak istemediğini belirtmiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 150). Özel hayatı ve eşi de kendisine saklamayı tercih ettikleri arasında yer almaktadır.

1953 yılında Ağaoğlu ailesi çok erken bir vefat haberi ile sarsılmıştır. Süreyya'nın kardeşi iş insanı Abdurrahman Ağaoğlu 4 Mart 1953 tarihinde henüz 46 yaşındayken İstanbul-Ankara Ekspresi'nde kalp krizi geçirerek vefat etmiştir (KEKBMV, SAÖA, 10001_041_001). Bu erken kayıp tüm aileyi etkilemiştir.

6. 27 Mayıs Darbesi, Yassıda Mahkemeleri ve Sonrası

27 Mayıs sabahı tüm Türkiye ve Ağaoğlu ailesi farklı bir Türkiye'ye uyanmıştır. Saat 04.36'yı gösterirken Ankara Radyosu'nda Albay Alparslan Türkeş'in okuduğu bir bildiri Türk Silahlı Kuvvetlerinin devletin yönetimine el koyduğunu haber vermiştir (Ahmad vd. 1976, s. 211). Durumu öğrenen ailesi Samet Ağaoğlu'nun vaziyetiyle ilgili bilgi almaya çalışmış ancak başkent ile iletişim kesilmiştir. Bir müddet sonra kardeşi Samet'in iyi olduğunu öğrenen Süreyya, yengesi Neriman Hanım'a destek olabilmek için Ankara'ya gitmiş ve gözaltına alınanların tutulduğu Harp Okuluna giderek kardeşi Samet'in durumunu araştırmıştır. İstanbul'dan kendisini arayan kız kardeşi Gültekin'in, evinin basıldığı ve didik arandığı haberi üzerine ertesi gün İstanbul'a döndüğünde evini altüst edilmiş bulmuş, arama emrinin sadece kendi evi ve kardeşi Samet'in evi için olduğunu öğrenmiştir (KEKBMV, SAÖA, 10001_068_010).

DP'li tutuklular 5-17 Haziran 1960 tarihleri arasında bölüm bölüm Yassıda'ya nakledilmiştir (Çolak, 2022, s. 1226). Samet Ağaoğlu tarafından "bir devrin mezarı" (Samet Ağaoğlu, 2013, s. 144) olarak tanımlanan bu ada, birçok tanınmış ismin hayatlarındaki en kederli günlere tanık olmuştur (Samet Ağaoğlu, 2021a, s. 14-15). Samet Ağaoğlu vekâletini ilk olarak ablasını bu tatsız durumdan korumak amacıyla Avukat Gültekin Başak'a vermiş; 9 Eylül 1960 tarihini taşıyan mektubunda ablasına "Senden tekrar ve ısrarla rica ediyorum mahkemeye gelmek fikrinden vazgeç!" (KEKBMV, SAÖA, 10001_026_079) diye yazarak ailesinin mahkemeyi izlemesine karşı çıkmıştır. Dört gün sonra yazdığı mektubunda ise şu sözleriyle ablasının avukatlığını üstlenmek istemesine de karşı çıkmıştır: "Avukatlığa gelince, buna imkân yok! Asla istemiyorum. Çeşitli detayları var. Sonra izin alsanız dahi mahkemeye dinleyici olarak ne senin ne aileden herhangi birisinin gelmesine de razı olamam!" (KEKBMV, SAÖA, 10001_026_069). Samet Ağaoğlu, ailesinin bu yaşananlara tanıklık etmesini engelleme konusunda kararlıdır. Ancak Süreyya Ağaoğlu da kardeşinin yanında olma konusunda en az onun kadar kararlıdır, kardeşini ikna edemeyince ona yakın olabilmenin farklı bir yöntemini bulmuş ve Avukat Saim Hüseyin Akand ile DP'nin kadın vekilleri Nazlı Tıbar, Emine Piraye Levent, Ayşe Günel, Hilal Ülman ve Perihan Arıburun'un vekâletlerini almıştır (Perin, 2011, s. 259; Güveloğlu, 2016, s. 26; Çolak,

⁷ Akşam, 20 Eylül 1952, s. 1.; Vatan, 21 Eylül 1952, s. 5.

⁸ Akşam, 21 Eylül 1952, s. 1.; Vatan, 22 Eylül 1952, s. 1.

2021, s. 69). Bu davranışında ne olursa olsun Yassıada'da kardeşinin yakınında bulunma arzusu etkili olmuştur. Mektuplardan anlaşıldığı üzere Süreyya kardeşinin vekaletini istemeyi de sürdürmüştür (KEKBMV, SAÖA, 10001_026_089). Samet Ağaoğlu'nun Süreyya Ağaoğlu'na gönderdiği 14 Kasım 1960 tarihli nottan vekaletini bu tarihte ablasına verdiği anlaşılmaktadır (KEKBMV, SAÖA, 10001_027_006).

Yassıada avukatlarının içerisinde Süreyya Ağaoğlu gibi ailesinden bir ismi savunmak üzere orada bulunan başka avukatlar da vardır. Samet Ağaoğlu bu isimler için "Bunların hepsi kendi yuvalarını fırtınadan korumaya çalışacaklardı!" sözlerini sarf etmiştir (Samet Ağaoğlu, 2021a, s. 33). Ayrıca ablasının yüklendiği görevin ağırlığını vurgulamış ve tavırlarını da betimlemiştir: "Sonra benim Süreyya cesur, metin, bir yandan yaptığı savunma hazırlıklarını anlatıyor, öte yandan hâlimi anlamak için hep yüzümü araştırıyor. Yalnız beni değil babamı, bütün aileyi savunacağını biliyor (Samet Ağaoğlu, 2013, s. 88).

Mahkemelerin öncesinde Süreyya Ağaoğlu ve Celal Bayar'ın oğlu Turgut Bayar siyasi davalarla ünlü bir isim olan Fransız Avukat Maurice Garçon ile Paris'te görüşürler. Kendisinin Yassıada Mahkemesi ve Türkiye'deki hukuki durum hakkındaki görüşlerini sorarlar. Garçon bu görüşme sonrası hazırladığı raporunda darbe hukukunun ve darbe mahkemesinin kabul edilmesinin mümkün olmadığını, bu mahkemede alınan kararların adil olmasının beklenemeyeceğini ve bu tip mahkemelerde alınan idam kararlarına da karşı olduğunu belirtir (KEKBMV, SAÖA, 10001_029_020; Naskali, 2015, s. 298).

Köpek Davası, 6-7 Eylül Olayları Davası ve Bebek Davası ile başlayan duruşmalarda (Gökçen vd. 2022, s. 134) Süreyya bulunmaz, Samet Ağaoğlu bu davalarda yargılanmamaktadır. 27 Nisan 1961 tarihinde Vatan Cephesi Davası (27 Nisan 1961-5 Eylül 1961) başlar (Gökçen vd. 2022, s. 138), Samet Ağaoğlu bu davada yargılanmıştır (BCA, 10-9-0-0/220-682-5). Süreyya Ağaoğlu savunmasında bu yargılama süreciyle ilgili içine sinmeyen noktaları da dile getirmiştir. İddianamede savcı tarafından kullanılan gurur kırıcı ve hakaret niteliğindeki sözlerle karşı çıkmıştır. Samet Ağaoğlu, Fatih'te gerçekleştirmiş olduğu bir konuşma nedeniyle suçlu bulunmuş, bu dava Anayasa'yı İhlal Davası (11 Mayıs 1961-5 Eylül 1961) ile birleştirilmiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 123).

Süreyya Ağaoğlu, Milletlerarası Hukukçular Komisyonundan bu mahkemelere katılacak bir müşahit göndermelerini talep etmiştir. İsviçreli ünlü ceza avukatlarından Raymond Nicolet müşahit olarak İstanbul'a gelmiştir. Ertesi gün duruşmalara katılmış, akşamında da Süreyya'nın evinde Yassıada avukatlarından bazıları ile tanıştırılmıştır. Hadiseler konusunda ne düşündüğü sorusuna Nicolet, "Bu bir mezbaha, Nürnberg'ten⁹ de kötü bir mahkeme." cevabını vermiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 124).

11 Mayıs 1961 tarihinde Anayasa'yı İhlal Davası başlamış (BCA, 10-9-0-0/49-145-2); bu davada Cumhurbaşkanı ve Başbakan'la birlikte 403 Demokrat Partili milletvekili yargılanmıştır. Süreyya Ağaoğlu bu mahkemeler hakkındaki görüşlerini şu sözlerle özetler "Bir hukukçu için sadece bir yüz karasıdır." (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 124).

Süreyya Ağaoğlu Yassıada'daki karar gününü ömrü boyunca unutmadığını ifade etmiştir. Kararlar yirmi dört gruba ayrı ayrı açıklanmıştır (Erer, 1965, s. 56). Samet Ağaoğlu salona girdiğinde avukatı ve ablası Süreyya'nın yüzüne bakar ve onu hayatında hiç bu kadar üzgün

⁹ Nürnberg Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi yargılamaları.

görmediğini dile getirir. Samet Ağaoğlu müebbet hapis cezasına çarptırılır (Samet Ağaoğlu, 2021b, s. 153).

Ağaoğlu ailesi için bu defa istikamet Kayseri Cezaevi'dir. O yıllarda Kayseri tutuklu milletvekillerinin ailelerini ağırlayabilecek olanaklardan yoksundur, ziyaretler oldukça sıkıntılı olur (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 135). Ağaoğlu ailesi adeta ikinci bir Malta sürgünü yaşıyor gibidir.

Süreyya Ağaoğlu, bu dönemde Brezilya'da düzenlenecek olan Beynelmilel Hukukçular Komisyonuna davet edilir. Samet'in yargılanması esnasında genç yaştaki kuzenlerinin vefat etmesi nedeniyle çok üzgün olan kardeşi Gültekin'i de ona iyi gelmesi ümidiyle kendisiyle gelmeye ikna eder, biletlerini satın aldıkları şirketin Brezilya sonrasında dünya turu da yapabilecekleri önerisiyle bu teklifi kabul ederler (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 137). Brezilya'daki konferansın ardından Süreyya ve Gültekin; New York, Los Angeles, Hollywood ve Hawaii'ye giderler. Ardından Japonya, Filipinler, Bangkok ve Hong Kong'u ziyaret ederler. Bangkok ve Hong Kong o dönem için az tanınan lokasyonlar olmaları nedeniyle Süreyya ve Gültekin'i çok etkilemiştir. Döner dönmez ilk olarak Kayseri'ye kardeşleri Samet'i ziyarete giderler (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 138).

Bu dönemde kardeşi Samet için tek yapabildiği sık ziyaretleri ve düzenli olarak yazdığı mektuplarıyla ona yalnız olmadığını hissettirmektir. Ancak bunların haricinde yapabileceği bir şey daha olduğu inancıyla Süreyya Ağaoğlu Yeni Türkiye Partisine katılmıştır. 13 Ocak 1961 tarihinde siyasi partilere yeniden faaliyete geçme izni verilmesinin ardından yeni siyasi partilerin kurulmasına imkân tanınmış, demokrasiye dönüş çabaları hız kazanmıştır.¹⁰ Süreyya Ağaoğlu siyaset alanında çalışarak adaletsiz bir yargılama sonucu hapsedildiğine inandığı kardeşine yardım etmeyi ummuştur, bu bağlamda partinin İstanbul İl Başkanlığını üstlenmiştir.¹¹ Samet Ağaoğlu'nun *Yassıada, Kayseri ve Toptaş Cezaevi Günlükleri*'ne göre Süreyya'ya milletvekilli olması da teklif edilmiş ancak kendisi bu teklifi kabul etmemiştir (2013, s. 190). YTP, 1961 seçimleri dışında siyaset sahnesinde pek varlık gösteremez, Adalet Partisi ile benzer bir seçmen kitlesini hedeflemesi nedeniyle DP'nin yerini dolduramaz. Parti 1973'te kapanır (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 139).

Uzun uğraşlar neticesinde Samet Ağaoğlu İstanbul'daki Toptaş Cezaevi'ne nakledilmiş, 5 Ekim 1964 tarihinde ise cezası "sürekli hastalığı sebebiyle" affedilmiştir (BCA, 30-11-1-0/308-33-1). Serbest bırakıldığı gün kız kardeşleri Süreyya ve Tezer'le çekilmiş bir fotoğrafını da içeren haber gazetelerde yer almış ve yaşanan bu gelişmenin aileyi ne kadar mutlu ettiğinden bahsedilmiştir (KEKBMV, SAÖA, 10001_020_053). Samet Ağaoğlu'nun hapisten çıkmasıyla hayatlarının daha normal bir hâle gelmesi sonucu Süreyya'nın katıldığı kongreler ve mesleki faaliyetleri eskisi gibi hayatının önemli bir parçası hâline gelmiştir.

1968 yılında Süreyya Ağaoğlu kadın hukukçu arkadaşlarıyla "Türk Hukukçu Kadınlar Derneği"ni kurmuştur. 1976-1978 yılları arasında da derneğin Yönetim Kurulu Başkanlığını üstlenmiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 145).

¹⁰ Milliyet, 14 Ocak 1961, s. 1.

¹¹ Milliyet, 28 Ağustos 1962, s. 3.

Ömrü boyunca katıldığı birçok toplantı, kongre ve konferansta ülkesini ve Türk kadın hukukçularını en iyi şekilde tanıtmak için çabaladığını, bu etkinliklerden ülkesine yeni düşünceleri ve bakış açılarını getirebilmeyi hedeflediğini belirtmiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 147). 1973 yılında Üniversiteli Kadınlar Derneği, ardından Soroptimistler birer etkinlik organize ederek çalışma hayatı ve sosyal alanlardaki hizmetleri nedeniyle kendisine teşekkürlerini sunmuşlardır. 1974 yılında ise İstanbul Barosu “Meslekte 40 Yıl” töreninde kendisine bir şilt takdim etmiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 148). Türkiye Barolar Birliği “Cumhuriyet’in 50. Yılı kutlamaları” kapsamında, Süreyya Ağaoğlu’nun 5 Aralık 1927 tarihinde Ankara Barosuna katılan ve törenin gerçekleştirildiği tarihte İstanbul Barosu avukatlarından biri olarak meslek hayatını devam ettiren “İlk Türk Kadın Avukat” olması dolayısıyla bir tören gerçekleştirmiştir (Türkiye Barolar Birliği Bülteni, 1974, s. 4-5).

Ailenin en büyük çocuğu olan Süreyya, 4 Mayıs 1979 tarihinde kız kardeşi Tezer Taşkıran’ı kaybetmiştir (KEKBMV, SAÖA, 10001_027_021). Ailesindekileri bir bir kaybetmeninse kendisini hayata biraz küstürdüğünü ifade etmiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 183). Kendisinin ömrü boyunca yas süreçleriyle “çalışarak” başa çıktığına tanık olunmaktadır, teselliye aktif çalışma hayatında bulmuş ve mesleğiyle ilgilenmeyi tercih etmiştir. Tezer’in vefatı sonrasında da teselliye yine mesleğinde arayarak aynı yılın Ekim’inde New Mexico, Santa Fe’deki Uluslararası Kadın Avukatlar Derneğinin kongresine katılmıştır (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 184).

1981 yılının Mustafa Kemal Atatürk’ün doğumunun 100. yılı olması nedeniyle çeşitli etkinliklerde Atatürk’ü konu alan konuşmalar gerçekleştirmiştir. Yurt içindeki ve yurt dışındaki birçok kurum tarafından düzenlenen etkinliklere bu doğrultuda katılmıştır (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 190).

Sovyet Hukukçu Kadınlar Derneği, 1981 yılının Ekim’inde Süreyya Ağaoğlu’nu Sovyet Rusya’ya davet etmiş, ziyaret etmek istediği yerler de kendisine bırakılmıştır. Süreyya Ağaoğlu ata toprağı olan Azerbaycan’ı da ziyaret etmek istediğini belirtmiş, Moskova ziyaretlerinin ardından uçakla Bakü’ye geçmişlerdir. Bakü’yü dolaşırken Süreyya bambaşka hisler içerisinde olduğunu belirtir. Anne ve babasından dinlediği bu yerleri adeta tanıyor gibidir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 195).

6 Ağustos 1982 tarihinde Süreyya kardeşlerinden birini daha, Samet Ağaoğlu’nu kaybetmiştir.¹² Bu kayıp da onun için yeni bir sarsıntıdır. İnsanın dayanabildiklerine ve tüm büyük kayıplarına rağmen yaşamaya devam edebilmesine şaşırdığını dile getirir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 199).

Samet Ağaoğlu’nun vefatından birkaç ay sonra kardeşi Gültekin’in ve arkadaşlarının ısrarıyla Uluslararası Kadın Hukukçular Federasyonunun Roma’daki yönetim toplantısına, 1983’ün Ekim ayında ise Madrid ve Rabat’ta gerçekleştirilen Uluslararası Kadın Hukukçular Federasyonu Konsey toplantısına katılır (KEKBMV, SAÖA, 10001_009_107).

1989 yılına gelindiğinde Süreyya Ağaoğlu hâlâ konferanslara katılıyor, etkinliklerde konuşmacı olarak bulunuyordu. Henüz yazıhanesini kapatmamış, emekliye ayrılmamıştı. Eski temposuyla olmasa da mesleki çalışmalara vakit ayırıyordu. Cihangir’de gerçekleştirilen “Kadın Hakları ve Çağdaşlaşma” konulu bir panele katılarak, “Kadınların Yurttaşlık Bilinci” konulu konuşmasını gerçekleştirmişti. Ancak bu Süreyya Ağaoğlu’nun dinleyicilerine son hitabı olmuştur.

¹² Milliyet, 7 Ağustos 1982, s. 1.

Toplantıdan ayrılırken düşmüş, beyin kanaması geçirmiştir.¹³ Yapılan ameliyata rağmen kurtarılamamış, 29 Aralık 1989 tarihinde saat 8.20’de Amerikan Bristol Hastanesinde vefat etmiştir. Diğer aile fertleri gibi Süreyya Ağaoğlu da Teşvikiye Camisi’nde kılınan cenaze namazının ardından Feriköy’deki aile kabristanında toprağa verilerek tüm kaybettiği sevdiklerine kavuşmuştur. Cenazesi boyunca başucunda kurucusu olduğu Çocuk Dostları Derneği Yurdu’nda okuyan küçük çocuklar nöbet tutmuş, Süreyya annelerini hüzünle ebedî istirahatgâhına yolcu etmişlerdir.¹⁴

7. Süreyya Ağaoğlu’nun Erken Cumhuriyet Dönemi Modernleşme Projesi ile Etkileşimi

Aksoy, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan kısa süre önce dünyaya gelen veya Cumhuriyet’le aynı yaşta olan kadınların otobiyografilerinin merkezinde genellikle modernleşme sürecinin ve elbette Cumhuriyet tarihinin yer aldığını ifade eder. Cumhuriyetin ne anlama geldiğinin kadın bakış açısıyla anlaşılmasına olanak sağlayan bu otobiyografiler, Türk modernleşmesinin başlıca sorunlarından biri olarak görülen kadınların toplumdaki yerlerinin değişimine de odaklanması açısından ilginç bulunur. Bu tür otobiyografileri kaleme alan kadınlar, modernleşme projesini bizzat yaşamış ve kamusal alanda etkin pozisyonlara gelmiş kişilerdir (2014, s. 10).

Bu çalışmada hayatı incelenmiş olan Süreyya Ağaoğlu da Cumhuriyet’in kurulmasından kısa bir süre önce dünyaya gelmiştir. Bu yıllarda yetişen varlıklı ve entelektüel ailelere mensup eğitilmiş kadınların düşünce yapılarının genellikle bu ortamda şekillenmesi dolayısıyla modernleşme projesinin Süreyya Ağaoğlu’nun hayat hikâyesinin anlaşılması açısından önem taşıdığı görülmektedir (Aksoy, 2014, s. 81).

Süreyya Ağaoğlu’nun Türkiye’ye yerleştikleri 1910 yılından itibaren ilk olarak Osmanlı Devleti’ndeki sonrasında ise Türkiye Cumhuriyeti’ndeki modernleşme hareketinden doğrudan etkilendiği görülmektedir. Düşünce dünyasının yapılanmasında en etkili isim olan babası Ahmet Ağaoğlu modernleşme yanlısı bir aydıındı. II. Meşrutiyet sonrasında modernleşme yanlısı seçkin ailelerin birçoğunda görüldüğü gibi babaların kız çocuklarının eğitimlerindeki ve toplumsallaştırılmalarındaki rolü artmıştır. Bu değişimin sonucunda da bu ailelere mensup kız çocukları yaşitlarına kıyasla daha farklı bir düşünce ortamında büyüme imkânı elde etmişlerdir (Durakbaşı, 1998, s. 47). Süreyya, Türkiye’ye geldiğinde babasının arzusuyla ilkokula başlamış, döneminin kendisine sunduğu en iyi eğitimi almıştır. Babasının kendilerine aşıladığı kadın-erkek eşitliği düşüncesini içselleştiren Süreyya, elinden geldiğince bu düşünceleri kamusal hayatında da uygulamaya özen göstermiştir.

Süreyya Ağaoğlu, modernleşme projesinin lideri olan Mustafa Kemal Paşa ile aynı sosyal ortamları paylaşmış bir isimdir. Özellikle Mustafa Kemal Paşa’nın Latife Hanım ile evli olduğu yıllarda aileler birbirlerinin evlerine konuk olmuştur. Dolayısıyla Süreyya, Mustafa Kemal Paşa ile doğrudan diyalog kurabilmiş ve bu diyalogu kesintilerle de olsa Paşa’nın vefatına dek devam ettirebilmiş bir Cumhuriyet kadınıdır. Mustafa Kemal Paşa’nın kendisi ve kardeşi Tezer hakkındaki olumlu görüşleri Süreyya için önemlidir, Gazi’nin bu görüşlerinden gururla bahsetmektedir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 38). Kendilerinin o yıllarda Ankara’daki az sayıda yüksek öğrenim görmüş ve çalışma hayatına başlamış genç kızlar olduklarını, bu nedenle Paşa’nın sevgisini

¹³ Milliyet, 30 Aralık 1989, s. 8.

¹⁴ Cumhuriyet, 31 Aralık 1989, s. 8.

ve takdirini kendilerinden saklamadığını, bir babanın gururuyla kendilerini izlediğini belirtir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 43).

Ömrü boyunca Gazi'ye karşı aynı sevgi ve saygı dolu üslubu kullanmıştır. 86 yaşındayken Atatürk'ü ve inkılaplarını korumaya özen gösteren davranışları da bu yargıyı desteklemektedir (KEKBMV, SAÖA, 10001_020_038). *Güneş* gazetesinde yer alan bir röportajında gazeteci tarafından kendisine yöneltilen “Kadın gözüyle Atatürk'e son sözünüz ne olurdu?” sorusuna şu cevabı verir: “Kadınlara, kadın haklarına çok değer verdin... Sana Türk kadını adına âşığız. Ve inkılaplarını Türk anaları olarak, cephane taşıyıcı gibi yine biz yaşatacak biz taşıyacağız...” (KEKBMV, SAÖA, 10001_021_047).

Modernleşme projesi tarafından kadının değişimi odak noktasına alınmış ve kadınların kamusal hayatta yer edinmeleri amaçlanmıştır (Aksoy, 2014, s. 188). Ancak Süreyya Ağaoğlu'nun Adliye Vekaletinde stajının başladığı 1925 yılında kadınlar henüz restoranda tek başlarına yemek dahi yiyememekteydi. Süreyya ve aynı dönemde staja devam eden arkadaşı Melâhat (Ruacan) öğlen yemeği yiyecekleri farklı bir yer bulamayışları üzerine babasının onayıyla Ankara'nın o yıllardaki tek restoranı olan “İstanbul Lokantası”na giderler ve yemeklerini hiç kadın misafiri bulunmayan bu restoranda yerler. Üniversiteden mezun olmuş ve çalışma hayatına başlamış iki kadın, restoranda yemek yemek için dahi bir erkeğin onayını alma ihtiyacı hissetmiştir. Ahmet Ağaoğlu, modern düşünen bir erkek olduğu için kızının ve Melâhat Hanım'ın bu isteğinde bir sakınca görmemiş ancak restoranda bulunanlar iki kadının yanlarında bir erkek bulunmaksızın yemek yiyişini yadırgamıştır. Oysa restoranın misafirleri de genellikle mebuslardır. Dedikodular kısa sürede Ahmet Ağaoğlu'na ulaşmış ve bu durumdan rahatsız olan Ahmet Bey öğlen yemeklerinde kızının ve Melâhat'ın kendi yanına gelmelerini istemiştir. Bu olayın ardından bir gün Mustafa Kemal Paşa ve eşi Latife Hanım, Ağaoğlu ailesinin konuğu olmuş, Paşa Süreyya'ya çalışma hayatı konusundaki izlenimlerini sorması sonucunda da restoran hadisesinin ayrıntılarını öğrenmiştir. Ertesi gün Mustafa Kemal Paşa Adliye Vekaletine giderek Süreyya'yı otomobiliyle almış ve etraftakilerin duyabileceği bir şekilde Latife Hanım'ın kendisini öğle yemeği için beklediğini söylemiştir. Yolda ise İstanbul Lokantası'nın önünde arabasını durdurarak, kendisini görmek için dışarı çıkan tüm mebusların karşısında “Ben bugün Süreyya'yı bize götürüyorum, yarın lokantada yiyecek.” diyerek tavrını ortaya koymuştur. Köşke gittiklerinde Latife Hanım, Paşa'nın gece Süreyya'dan bu olayı dinlediğinde çok sinirlendiğini ve gereğini yapacağını ifade ettiğini Süreyya'ya anlatmıştır. Modernleşme projesinin en tepesinde bulunan isim, duruma müdahale ederek Süreyya'ya göre kadınların toplumdaki özgürlüklerini muhafaza etmek istediğini herkese göstermiştir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 40).

Süreyya Ağaoğlu'nun hayatı incelendiğinde kendisinin Cumhuriyet'in modernleşme projesiyle ortaya çıkarılmak istenen kadın profilinden daha özgür bir kadın olarak yaşamını sürdürdüğü görülmektedir. 1930'ların başında iş için Ankara'yı ziyaret edişlerinde Ankara Palas'ta yalnız başına kalan tek kadın misafirin kendisi olduğunu belirtir. Bu bilgiyi paylaşarak “kendi ayakları üzerinde durabilen kadın” imajının altını çizmek istediği anlaşılmaktadır (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 60). 1945 yılında Londra'da bir hukuk bürosu açacak kadar özgüven sahibi bir kadın olarak yetişmiştir.

Otobiyografisinde birçok yerde kendisinin modernleşme projesinin ortaya çıkarmayı hedeflediği modern Türk kadını olduğunu belirtmiştir. Örneğin Wendell Willkie ile tanışmalarının sonrasında Willkie'nin kendisinden “kültürlü ve modern Türk kadınının temsilcisi” şeklinde bahsettiğini ve kendisini takdir ettiğini ifade ederken de bu özelliğini ön plana çıkarmak

istemektedir (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 76). Süreyya Ağaoğlu'nun modern Türk kadını tarifi çok nettir; değerli, eğitim almış ve meslek sahibi (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 87).

Modernleşme projesine ve inkılaplara yaklaşımı, kaleme almış olduğu otobiyografisinden, makalelerinden ve gazetelerdeki röportajlarından anlaşılabilir. Kendisinin bu konuya yaklaşımının son derece rasyonel olduğunu ifade etmek mümkündür. Süreyya, Türkiye'deki modernleşme hareketini sadece Atatürk'e bağlamaz. Modernleşme sürecinin Osmanlı Devleti'ndeki köklerini de hatırlatır (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 65).

Ömrü boyunca inkılaplar konusunda hassas olmuş, Türk kadınının modernleşmeyle elde ettiği ilerlemelerin kaybedilebileceği korkusunu da taşımıştır. 22 Ağustos 1975 tarihli mektubunda dönemin Başbakanı Süleyman Demirel'e amacını şu şekilde ifade eder: "Gayem, bir ayağı çukurda olan bir kadın olarak Türk kadınını ezdirmemenizi, onu layık olduğu yerden aşağı indirme değil daha yükseltme çarelerini aramanızı istemektir." (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 171).

Bu sözleriyle kadın hakları konusundaki hassasiyetini ülkenin en üst makamlarından birine bildirmekten çekinmez. İnkılaplar konusundaki hassasiyetinin örneklerinden birine Pakistan ziyareti esnasında Muhammed Ali Cinnah'ın kabrini ziyaret ederken başörtüsü takması nedeniyle eleştirilmesi neticesinde verdiği cevapta rastlanmaktadır: "Başörtülü görünmenin inkılap aleyhtarlığı olarak anlaşıldığını teessürle okudum. İnkılap beline kadar açılmak veya kafa örtmek değil, bir zihniyet meselesidir. Bir memleketin örf ve adetlerine uyarak baş örtmekle inkılapa karşı gelinmez. İnkılabı öğrenmeye ihtiyacım yok, zira ben inkılabın sembolüyüm." (Süreyya Ağaoğlu, 2023, s. 96).

Süreyya Ağaoğlu'nun başörtüsüne ancak bir zihniyet sembolü olarak kullanıldığı takdirde karşı çıktığı görülmektedir.¹⁵ Kendisinin bu konuyla ilgili düşünceleri, *The Sun*'a 27 Kasım 1987 tarihinde vermiş olduğu röportajından da anlaşılabilir. Süreyya gazeteciye şöyle demiştir: "Başörtüsü umurumda değil. Peki başörtüsünün altında ne var? Bunu kabul ettiğinizde kocanızın dört karısı olabileceğini, onu boşama hakkınız olmadığını, çocuklar üzerinde her türlü haklara sahip olduğunu da kabul etmiş oluyorsunuz." (KEKBMV, SAÖA, 10001_023_032).

Benzer bir hassasiyeti dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın eşi Semra Özal'ın da katıldığı bir panelde de gösterir. Muhataplarına "Türkiye'de neden irtica ile mücadele edilmiyor?" sorusunu yöneltir (KEKBMV, SAÖA, 10001_021_048). Aynı görüşü Başbakan Turgut Özal'ın bulunduğu Türk Kadınını Güçlendirme Vakfı tarafından düzenlenen bir baloda da dile getirmiştir: "Türk kadını bugün ileri değil, geriye gitmektedir. Küçük kız çocukları okul yerine Kuran kurslarına gönderilmektedir. Türk kadınlarının kendi kişiliğini bulması önlenmektedir." (KEKBMV, SAÖA, 10001_021_058).

Otobiyografisini yayımladığı 1975 yılında da inkılapların tehdit altında olduğu endişesini taşımakta olduğu görülmektedir. Lisedeki Ulûm-ı Diniye Hocası Emin Efendi tarafından kadının bir "mülk-i muta" olarak adlandırılışını, kadının o dönemde bir mal olarak görüldüğünü fakat kendilerinin o yıllarda dahi bunu kabul etmediğini dile getirmesinin ardından 1975 yılında da toplumu aynı karanlık döneme geri döndürmek isteyenlerin arttığından bahseder (Sü-

¹⁵ Tan, 29 Ekim 1989, s. 1.

reyya Ağaoğlu, 2023, s. 18). Aksoy'a göre inkılapların zarar görebileceği endişesi Süreyya Ağaoğlu'nun yaşamını yazarken motivasyonunu oluşturan nedenlerden biri olmuştur (2014, s. 176).

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kadın hukukçularından biri ve ilk kadın avukatı olan Süreyya Ağaoğlu'nun yaşamı ele alınmıştır. Bu çalışmanın temel iddiası Süreyya Ağaoğlu'nun kişiliğinin ve yaşamının modernist bir isim olan babası Ahmet Ağaoğlu'ndan ve Erken Cumhuriyet Dönemi modernleşme projesinden büyük ölçüde etkilendiği olmuştur. Çalışma esnasında bu iddianın hem Süreyya Ağaoğlu'nun anlatıları aracılığıyla hem de döneme dair çalışmaların incelenmesiyle kendisinin yaşamında karşılık bulduğu anlaşılmıştır. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde yaşamını kuran, eğitilmiş ve meslek sahibi bir Türk kadınına yansıtan bu hayat hikâyesinin modernleşme projesiyle ulaşılmak istenen kadın kimliğini en iyi şekilde anlatan örneklerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Süreyya Ağaoğlu; yaşadığı dönemin siyasi ve toplumsal değişimlerine tanıklık etmiş, bunları da anlatısı ve yaşantısıyla günümüze aktarmak istemiştir. Ardında bu tanıklığı değerlendirebilmemize olanak sağlayan birçok belgeden oluşan geniş bir arşivle birlikte kitaplar ve makaleler bırakmıştır.

Süreyya Ağaoğlu ilham verici bir hayatı ilkelerinden ve ideallerinden taviz vermeksizin yaşamıştır. En büyük avantajı kadın-erkek eşitliğini önemseyen, cinsiyet ayrımı yapmayan, kız çocuklarının eğitim almasını toplumun değişmesinin baş koşulu olarak gören aydın bir babayla onu her konuda destekleyen, mücadeleci, nazik, yardımsever ve güçlü bir annenin kızı olarak dünyaya gelmesi olmuştur. Süreyya Ağaoğlu ailesinin kendisine sunduğu olanakları en iyi şekilde değerlendirmiş, inandığı doğrular uğruna ömrünün sonuna kadar durmaksızın çalışmıştır. Ailesinden aldığı değerleri karakterinin bir parçası hâline getirerek mücadeleci bir Türk kadını olarak tarihteki yerini almıştır.

KISALTMALAR

ABD Amerika Birleşik Devletleri; AP Adalet Partisi; BCA Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi; CHF Cumhuriyet Halk Fırkası; CHP Cumhuriyet Halk Partisi; DP Demokrat Parti; KEKBMV Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı; YTP Yeni Türkiye Partisi; SAÖA Süreyya Ağaoğlu Özel Arşivi; SCF Serbest Cumhuriyet Fırkası.

KAYNAKÇA

Araştırma Eserler

- AĞAOĞLU, A. (2013). *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- AĞAOĞLU, A. (2021a). *Malta Sürgünlüğünden Gözümün Nurlarına Mektuplar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- AĞAOĞLU, A. (2021b). *Serbest Fırka Hatıraları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- AĞAOĞLU, S. (1940). *Babamdan Hatıralar*. Ankara: Zerbamat Matbaası.
- AĞAOĞLU, S. (2013). *Yassıada, Kayseri ve Toptaşı Cezaevi Günlükleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- AĞAOĞLU, S. (2021a). *Arkadaşım Menderes*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- AĞAOĞLU, S. (2021b). *Marmara'da Bir Ada*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- AĞAOĞLU, S. (2023). *Hayat Bir Macera-Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- AĞAOĞLU, S. (2023). *Bir Ömür Böyle Geçti-Sessiz Gemiye Beklerken*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- AĞAOĞLU, S. (1946). *Londra'da Gördüklerim*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- AHMAD, F. - B. TURGAY AHMAD (1976). *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi*. İstanbul: 1945-1971. Bilgi Yayınevi.
- AKSOY, N. (2014). *Kurgulanmış Benlikler-Otobiyografi, Kadın, Cumhuriyet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ALPER, S. - E. ARAP (2013). "Ankara Barosunun Önceki Başkanları". *Hukuk Gündemi*. I/2: 52-58.
- ATAÖV, T. (1989). "Nehru-A Profile". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. XLIV/3: 75-83.
- AYDIN, A. - M. YILDIZ (2016). "1950-1960 Döneminde Türkiye'de Kadın Hareketlerinin Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme". *Yasama Dergisi*. 33: 50-67.
- BALCI, E. (2019). "Hukukun Öncü Kadınları: Türkiye'de Kadınların Hukuk Mesleğine Girişi Üzerine Bir İnceleme". *Fe Dergi*. XI/1: 34-47.
- BAYKAN, A. - B. ÖTÜŞ BASKETT (1999). *Nezihe Muhittin ve Türk Kadını 1931*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- BERKES, N. (2004). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BÜYÜKYILDIZ, F. (2009). *Başka Kent Ankara*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- CANTEK, L. - F. ŞENOL (2003). *Yabancılar ve Yerliler: Başkent Olma Sürecinde Ankara*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- CROZAT, C. - F. H. SAYMEN (1939). *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Şûrası Kanunları (1925-1938) Etüd Metni*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- ÇALIŞLAR, İ. (2021). *Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ÇOLAK, F. (2021). "Demokrat Parti'nin İlk Kadın Milletvekili: Hatice Nazlı Tlabar (1913-1971)". *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXXVI/1: 53-90.
- ÇOLAK, F. (2022). "Bir Devre Adını Veren Başbakanın Hazin Sonu: Adnan Menderes'in Yassıada Günleri". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. IX/4: 1218-1241.
- DAVAZ, A. (2014). *Eşitsiz Kız Kardeşlik: Uluslararası ve Ortadoğu Kadın Hareketleri, 1935 Kongresi ve Türk Kadın Birliği*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- DOĞRAMACI, E. (1993). *Atatürk'ten Günümüze Sosyal Değişmede Türk Kadını*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- DÖLEN, E. (2009). *Türkiye Üniversite Tarihi 1 Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- DURAKBAŞA, A. (1998). "Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve 'Münevver Erkekler'". *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. (ed.

- Ayşe Berktaç Hacımiraçoğlu). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı: 29-50.
- DURSUN, D. (2019) "Ali Fuad Başgil'in Hür Fikirler Mecmuası'ndaki Yazıları". *Liberal Düşünce Dergisi*. XXIV/94: 127-150.
- ERER, T. (1965). *Yassıada ve Sonrası*. I-II. İstanbul: Rek-Tur Kitap Servisi.
- ERGİN, O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi*. C. 1-2. İstanbul: Eser Matbaası.
- ERGİN, O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi*. C. 3-4. İstanbul: Eser Matbaası.
- GÖKCEN, A. - E. ÜNAL (2022). "27 Mayıs 1960 Tarihinde Yürürlükte Olan Ceza Mevzuatımız ve Evrensel Hukuk Bağlamında Yassıada Yargılamaları". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*. XXVIII/1: 129-169.
- GÜRÜZ, K. (2008). *21. Yüzyılın Başında Türk Millî Eğitim Sistemi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- GÜVELOĞLU, G. K. (2016). "Demokrat Parti'nin Kadın Milletvekillerinden Nazlı Tılabar (1950-1960)". *Tarih ve Gelecek Dergisi*. II/2: 9-35.
- İĞDEMİR, U. (1974). "Ahmet Selâhattin Bey". *Belleten*. XXXVIII/149: 123-128.
- KARASU, H. (2022). "Süreyya Ağaoğlu'nun 81 Günlük Amerika Seyahati: Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Kadın Avukatının 1946 Tarihli Ben-Anlatısı". İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KODAL, T. (2007). "Türk Arşiv Belgelerine Göre II. Dünya Savaşı (1939-1945) Yıllarında Türkiye Üzerinden Filistin'e Yahudi Göçleri". *Atatürk Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü-Atatürk Dergisi*. V/3: 133-163.
- KURNAZ, Ş. (2013). *Osmanlı Kadınının Yükselişi (1908-1918)*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- NASKALİ, E. G. (2015). "Avukat Maurice Garçon'un 27 Mayıs Darbesi Mütalaası". *Marmara Türiyat Araştırmaları Dergisi*. I/2: 297-328.
- OGILVIE, B. H. (1924). "The New Woman of Turkey". *Current History*. XX/5: 811-812.
- ÖZKAYA, Y. (2011). "Ahmet Ağaoğlu'nun Hüseyinzâde Ali Bey'e Mektupları". *Türk Yurdu*. XXXI/284: 14-25.
- ÖZKENT, A. H. (1940). *Avukatın Kitabı*. İstanbul: Arkadaş Basımevi.
- PERİN, M. (2011). *Zindana Tıkılan İktidar, 27 Mayıs ve Yassıada Günleri*. İstanbul: Doğan Kitap.
- SAKAOĞLU, N. (2003). *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- SILVERMAN, R. (2024). "Süreyya Ağaoğlu and The Emerging Liberal Order in Early Cold War Turkey". *Middle Eastern Studies*. LX/2: 320-335.
- SOYSAL, A. G. (2022). "Ahmet Ağaoğlu". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*. (ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil). İstanbul: İletişim Yayınları: 202-207.

- SUMBAS, A. (2013). "Türk Modernleşmesi'ni Ankara Palas Üzerinden Okumak: 'Doğu'dan Batı'ya Açılan Bir Pencere". *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. XXXI/1: 171-198.
- SÜME, M. (2016). "Mütareke Döneminde Manda ve Himaye Karşısı Bir Aydın: Ahmet Selahattin Bey'in Hayatı ve Fikirleri (1878-1920)". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. I/2: 170-180.
- TANER, H. (1986). *Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- TANSU, S. N. (1957). *İki Devrin Perde Arkası*. İstanbul: Hilmi Kitabevi.
- TAŞKIRAN, T. (1973). *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- TEKELİ, İ. (2010). *Tarihsel Bağlamı İçinde Türkiye'de Yükseköğretimin ve YÖK'ün Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- TOPRAK, Z. (2017). *Türkiye'de Yeni Hayat, "İnkılap ve Travma 1908-1928"*. İstanbul: Doğan Kitap.
- TURGUT, P. E. (1998). *Cumhuriyet Aydınlanmasında "Öncü Kadınlarımız"*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- UNAT, Y. (2017). "Bilim Tarihinden Örneklerle Genç Bilim İnsanlarına Öneriler". *Journal of Gifted Education and Creativity*. IV/1: 13-26.
- ÜLKEN, H. Z. (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- WILLKIE, W. (1943). *One World*. London, Toronto, Melbourne and Sydney: London, Toronto, Melbourne and Sydney, Cassel And Company Ltd.

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA. 30-18-1-1/11-48-2.
- BCA. 30-10-0-0/204-392-4.
- BCA. 30-10-0-0/229-542-14.
- BCA. 10-9-0-0/220-682-5.
- BCA. 10-9-0-0/49-145-2.
- BCA. 30-11-1-0/308-33-1.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Süreyya Ağaoğlu Özel Arşivi (KEKBMV. SAÖA)

- KEKBMV. SAÖA. 10001_003_008.
- KEKBMV. SAÖA. 10001_003_009.
- KEKBMV. SAÖA. 10001_003_044.

KEKBMV. SAÖA. 10001_008_021.
KEKBMV. SAÖA. 10001_008_032.
KEKBMV. SAÖA. 10001_008_069.
KEKBMV. SAÖA. 10001_008_071.
KEKBMV. SAÖA. 10001_009_107.
KEKBMV. SAÖA. 10001_014_005.
KEKBMV. SAÖA. 10001_019_086.
KEKBMV. SAÖA. 10001_020_038.
KEKBMV. SAÖA. 10001_020_053.
KEKBMV. SAÖA. 10001_021_047.
KEKBMV. SAÖA. 10001_021_048.
KEKBMV. SAÖA. 10001_021_057.
KEKBMV. SAÖA. 10001_021_058.
KEKBMV. SAÖA. 10001_022_015.
KEKBMV. SAÖA. 10001_023_032.
KEKBMV. SAÖA. 10001_023_035.
KEKBMV. SAÖA. 10001_023_046.
KEKBMV. SAÖA. 10001_026_069.
KEKBMV. SAÖA. 10001_026_079.
KEKBMV. SAÖA. 10001_026_089.
KEKBMV. SAÖA. 10001_027_006.
KEKBMV. SAÖA. 10001_027_021.
KEKBMV. SAÖA. 10001_028_036.
KEKBMV. SAÖA. 10001_041_001.
KEKBMV. SAÖA. 10001_068_010.
KEKBMV. SAÖA. 10001_080_045.
KEKBMV. SAÖA. 10001_080_047.
KEKBMV. SAÖA. 10001_082_049.
KEKBMV. SAÖA. 10001_118_067.

Sürelî Yayınlar

Anonim. (1927.12.27). "İlk Kadın Avukat". *Milliyet*: 5.

- Anonim. (1928). "Echos d'Orient". *L'Egyptienne*. XXXVI: 40.
- Anonim. (1939.05.21). "Mütefekkir Ahmet Ağaoğlu Dün Ebedî Medfenine Bırakıldı". *Tan*: 1.
- Anonim. (1946.02.17). "Londra'da Bir Türk Hukuk Bürosu Kurmakta Olan Bayan Süreyya Ağaoğlu ile Bir Mülâkat". *Tasvir*: 1.
- Anonim. (1952.04.06). "Resimlerle Hadiseler". *Milliyet*: 4.
- Anonim. (1952.09.20). "Süreyya Ağaoğlu Bir Alman Genci ile Evleneceği Haberini Teyit Etti". *Akşam*: 1.
- Anonim. (1952.09.21). "Samed Ağaoğlu Ablasının Alman Genci ile Evlenmesini Tasvip Etmediğini Söyledi". *Akşam*: 1.
- Anonim. (1952.09.21). "Süreyya Ağaoğlu Evleniyor". *Vatan*: 5.
- Anonim. (1952.09.22). "İki Kardeş Arasında Bir Aile Münakaşası". *Vatan*: 1.
- Anonim. (1961.01.14). "Siyasi Faaliyet Başladı". *Milliyet*: 1.
- Anonim. (1962.08.28). "Süreyya Ağaoğlu YTP İl Başkanı Oldu". *Milliyet*: 3.
- Anonim. (1974). Türkiye Barolar Birliği Bülteni. 4-5.
- Anonim. (1982.08.07). "Samet Ağaoğlu Vefat Etti". *Milliyet*: 1.
- Anonim. (1989.04.23). "Anamız, Yuvamız". *Hürriyet, Kelebek Eki*: 1.
- Anonim. (1989.10.29). "Ata'yı Sevseydiniz Böyle Giyinmezsiniz". *Tan*: 1.
- Anonim. (1989.12.30). "İlk Kadın Avukat Ağaoğlu'nu Kaybettik". *Milliyet*: 8.
- Anonim. (1989.12.31). "Ağaoğlu Toprağa Verildi". *Cumhuriyet*: 8.

EXTENDED ABSTRACT

This article explores the life of Süreyya Ağaoğlu, the first woman to study law in Turkey and subsequently become the country's first female lawyer, serving her nation until the end of her life. It also examines the impact of the Early Republican Era Modernization Project in shaping her life. One of the fundamental aspects of Turkish modernization is the changing role of women in society. We can observe this process of change through the life stories of women like Ağaoğlu, who witnessed the first years of the Republic.

Süreyya Ağaoğlu was the daughter of Sitâre and Ahmet Ağaoğlu. Her father, Ahmet Ağaoğlu, was a renowned politician, writer, journalist, and thinker. He believed in the equality of women and men in social life and, as a result of his Western education, instilled in his children the contemporary ideas that formed the essence of Turkish Modernization.

Born in 1903 in Shusha, Ağaoğlu migrated to Istanbul with her family in 1910, following her father. As a result of developments in girls' education during the Late Ottoman Period, she had the opportunity to study in modern schools providing Western-style education. Ağaoğlu grew up as a modern young woman in an intellectual environment.

In 1919, Ahmet Ağaoğlu, along with many other prominent members of the Committee of Union and Progress, was arrested and exiled to Malta. Sitâre Ağaoğlu and her children were left alone in Istanbul, deprived of financial and moral support. The letters Ahmet Ağaoğlu sent to his family from Malta reveal how worried he was about his family, how sensitive he was about

his children's education, and how important it was for him that his daughters receive an education. Süreyya's mindset began to take shape in line with the thoughts of her father and his colleagues. She grew up witnessing influential women in social life, such as Nezihe Muhiddin, the principal of the Committee of Union and Progress School, her teacher Nakiye Elgün, and Halide Edib, who impressed everyone with her speeches at Türkocağı and rallies.

Süreyya Ağaoğlu graduated from high school while her father was in Malta. She aspired to study law. However, at that time, female students were not accepted into the Law Department of Darülfünun (the precursor to modern Turkish universities). Undeterred, Ağaoğlu went to Darülfünun to enroll in this department and asked Professor Ahmet Selahattin Bey, who was then the head of the Law department, "I am Süreyya Ağaoğlu. I finished Bezmi Âlem Valide Sultanisi this year. I want to study law. Will you enroll me in Law?" Ahmet Selahattin Bey replied, "Find three more friends, and let's open the Faculty immediately." Ahmet Selahattin Bey was a forward-thinking professor who supported the idea of girls studying at university. Süreyya managed to enroll in the Law department by convincing three more of her friends to join her.

In 1924, Süreyya Ağaoğlu successfully graduated with a Law degree. After finishing university, she started her internship at the Ministry of Justice, and in 1927, she registered with the Ankara Bar Association and began practicing as a freelance lawyer. Later, she worked for a short time in the Council of State, and after settling in Istanbul with her family, she started working independently under the Istanbul Bar Association after 1932.

During her years in Ankara, Ağaoğlu and her family frequently met with Mustafa Kemal Pasha (Atatürk). She and her sister Tezer received attention and compliments from the Pasha due to their modern upbringing and status as university-educated women.

During the May 27, 1960 coup, Süreyya took on the defense of her brother Samet Ağaoğlu, who was a Democratic Party politician. This unjust trial process at Yassıada deeply shook her faith in her profession and her country. In order to fight against this unfair system, she briefly engaged in politics by assuming the position of Istanbul Provincial Chairperson in the New Turkey Party, one of the parties established after May 27.

Even in her advanced years, Süreyya continued to attend congresses and symposiums to share her experiences. While leaving a panel on "Women's Rights and Modernization" where she was a speaker, she fell and suffered a brain hemorrhage, passing away on December 29, 1989.

Süreyya Ağaoğlu lived an inspiring life without compromising her principles and ideals. This study argues that Ağaoğlu's personality and life were shaped by the influence of her modernist father Ahmet Ağaoğlu and the modernization project of the Early Republican Period. This claim is supported both by Ağaoğlu's own narratives and through examination of studies on the period.

POLONYALI ŞAİR JAROSŁAW IWASZKIEWICZ'İN SANATINDA MEVLÂNA CELÂLEDDİN RÛMÎ ETKİSİ

Seyyal KÖRPE KEMER*

ÖZ

Batı dünyasının tasavvuf edebiyatının seçkin temsilcisi Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin felsefesi ve sanatına olan ilgisi 18. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Büyük sûfinin edebi eserleri Farsça yazılmış olmasına rağmen batılı oryantalistlerin katkısıyla dil, din ve kültür sınırlarını aşarak farklı medeniyetlere mensup insan topluluklarına ulaşabilmiştir. Mevlânâ'nın mistik ve tasavvufi şiirlerini Polonya edebiyatına tanıtan isimlerden biri, İki Dünya Savaşı Arası Dönem Polonya edebiyatının önemli temsilcilerinden Jarosław Iwaszkiewicz olmuştur. Iwaszkiewicz Genç Polonya döneminde Polonya'da oldukça rağbet gören Mevlânâ'nın eserlerini Tadeusz Miciński'nin çevirileri aracılığıyla tanıma fırsatı bulmuştur. Sanat ve din kavramlarını insanın yaşama anlam vermek için tutunduğu araçlar olarak yorumlayan Iwaszkiewicz, eserlerinde sıklıkla zamanın, gençliğin, mutluluğun, acının kıscacı varoluşa ilişkin her şeyin geçici ve belirsiz doğasına vurgu yapmıştır. İnsanın doğada varlık bulan ve ancak doğayla uyumlanması durumunda mutluluğa erişebileceğine inanan Iwaszkiewicz bunun için öncelikle sağlıklı bir ölüm bilinci geliştirmek gerektiğine dikkat çekmiştir. Bu çalışmada Iwaszkiewicz'in şiirlerinden alıntılara ve Mevlânâ'dan yaptığı çevirilere yer vermek suretiyle her iki sanatçının hümanist ve evrensel değerlere bağlılığına doğa, sevgisi ve doğa bilincine yönelik farkındalıkları incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Mevlânâ, Rûmî, Iwaszkiewicz, Polonya, Miciński, mistisizm

THE INFLUENCE OF MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN RÛMÎ IN THE ART OF POLISH POET JAROSŁAW LEON IWASZKIEWICZ

ABSTRACT

The Western world's interest in the philosophy and art of Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, the distinguished representative of Sufi literature, began to emerge from the early 18th century. Although the literary works of the great Sufi were written in Persian, with the contribution of western orientalists, they were able to reach people from different civilizations by transcending the boundaries of language, religion and culture. One of the names who introduced Mevlânâ's mystical poems to Polish literature was Jarosław Iwaszkiewicz, known as one of the important representatives of Polish literature between the two World Wars. Iwaszkiewicz had the opportunity to get to know the works of Mevlânâ, which were very popular in Poland during the Young Poland period, through the translations of Tadeusz Miciński. Iwaszkiewicz interpreting the concepts of art and religion as tools that people hold on to give meaning to life, often emphasized in her works the temporary and uncertain nature of time, youth, happiness and pain, in short, everything related to existence. Iwaszkiewicz, who believes that humans exist in nature and can only achieve happiness if they harmonize with nature, pointed out that for this, it is necessary to first develop a healthy awareness of death. In this study, both artists' commitment to humanist and universalist values, their love of nature and their awareness of nature consciousness will be examined by including quotations from Iwaszkiewicz's own poems and his translations from Mevlana.

Keywords: Mevlânâ, Rûmî, Iwaszkiewicz, Poland, Miciński, mysticism

1.Giriş

Polonyalı şair, yazar ve çevirmen Jarosław Iwaszkiewicz 20 Şubat 1894 tarihinde Ukrayna'nın Kiev şehrinde dünyaya gelmiştir. Eski Polonya geleneklerine uygun biçimde yurtsever ve mücadeleci bir yaşam sürmeyi ilke edinmiş bir aileden gelen Iwaszkiewicz'in babası Bolesław ve amcası Zygmunt Polonya önderliğinde Çarlık Rusya'sına karşı 1863-1864 yıllarında

Gönderilme Tarihi: 10.03.2025

Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Leh Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, email: seyyalkorpe@istanbul.edu.tr, ORCID: [0000-0003-1124-4177](https://orcid.org/0000-0003-1124-4177)

gerçekleştirilen Ocak Ayaklanması¹'nin katılımcıları arasında yer almıştır. Iwaszkiewicz ailesi, toprak sahibi olmasına rağmen, ayaklanmanın bastırılmasının ardından maruz kaldığı baskılar sonucunda uzun yıllar yoksulluk içinde yaşamıştır. Iwaszkiewicz'in entelektüel gelişiminde, uzak akrabası olan Szymanowski ailesinin, özellikle de müzisyen ve besteci olan kuzeni Karol Szymanowski²'nin önemli etkisi olmuştur. Iwaszkiewicz eğitime Varşova Karol Szulc Beşeri Bilimler Erkek Okulunda başlamış; ancak, babasının ölümünün ardından 1904 yılında annesiyle birlikte Ukrayna'ya geri dönerek eğitimini Elizavetgrad Rus Lisesi ve 1909 yılından itibaren Kiev Lisesinde sürdürmüştür. Yükseköğrenimine 1912 yılında Kiev Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde başlayan sanatçı aynı zamanda konservatuar bölümünün derslerine de katılmıştır. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle üniversite eğitime ara vermek zorunda kalan Iwaszkiewicz 1918 yılında Polonya 2. kolordusuna katılarak çeşitli çatışmalarda yer almıştır. Avusturya tarafının kolorduyu silahsızlandırmasıyla Kiev'e dönmüş; ancak, şehrin Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesinin ardından Varşova'ya gitmiştir. Varşova'ya ilk geldiği dönemde, Polonya'nın en eski soylu ailelerinden olan Potocki ailesinin sarayında öğretmenlik yapmaya başlayan sanatçı 1920 yılından itibaren "Polonya Kuryesi" (Kurier Polski) adlı derginin sanat bölümünün editörlüğünü üstlenmiştir. Bu esnada "Haftalık Resimli Dergi" (Tygodnik Ilustrowany) ve "Lviv Kuryesi" (Kurier Lwowski) adlı tanınmış dergilerle ortak çalışmalarda bulunmuştur. Varlıklı bir sanayicinin kızı olan Anna Lilpop ile 1922 yılında evlenen Iwaszkiewicz 1923-1925 yılları arasında Maraşel Maciej Rataj yönetimindeki Polonya Parlamentosu'nun sekreterliği görevini üstlenmiştir. 1924 yılında Maria ve 1928 yılında Teresa adlı iki kız çocuğu sahibi olan Anna ve Jarosław Iwaszkiewicz, ikinci çocuklarının doğduğu yıl Stawisko'da bulunan evlerine taşınmışlardır. 1915 yılında Kiev'de yayımlanan "Kalem" (Pióro) adlı derginin birinci sayısında yer alan "Lilith" başlıklı sonesiyle edebiyat dünyasında ilk resmi çıkışını yapan Iwaszkiewicz Varşova'ya geçmesinin ardından Jan Lechoń, Julian Tuwim, Kazimierz Wierzyński ve Antoni Słonimski gibi, dönemin seçkin şairleriyle tanışma fırsatı bulmuştur. 1795 yılında Rusya, Prusya ve Avusturya tarafından işgal edilerek paylaşılmasıyla başlayan 123 yıllık esaretinden Birinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle kurtulmasının ardından ülkede daha özgür bir entelektüel ortam oluşmuştur. Iwaszkiewicz bu dönemde Varşova'da kendilerini toplumsal düzenden sorumlu gören aydınların bir araya geldiği "Pod Pikadorem" (Pikador Altında) adlı kafede performans göstermeye başlamıştır. Sanatçı 1919 yılında "Sekizlikler" (Oktostychy)³ adlı ilk şiir kitabının, 1920 yılında "Skamander" adlı edebiyat dergisinde "Zenobia. Palmira." (Zenobia. Palmura.) adlı şiirsel romanının, 1922 yılında ikinci şiir kitabı "Dione" (Dionizje)'nin, 1923 yılında "Hilary, Muhasebecinin Oğlu" (Hilary, Syn Buchaltera), 1925 yılında "Ay Doğuyor" (Księżyc Wschodzi) adlı romanlarının ve 1926 yılında "Duygusal Manzaralar" (Pejzaże sentmentalne) adlı deneme kitabının yayımlanmasıyla edebiyatseverlerin ilgi odağı olmayı başarmıştır. Iwaszkiewicz'in 1933 yılında yayımlanan "Vilkolu Kızlar" (Panny z Wilka), 1936 yılında yayımlanan "Utrata Nehri Kıyısındaki Değirmen" (Młyn nad Utratą) ve 1938 yılında yayımlanan "İki Öykü" (Dwa opowiadania) adlı öykü kitaplarının yanı sıra 1934 yılında yayımlanan "Kızıl Kalkanlar" (Czerwone tarcze) ve

¹ 1795 yılında Polonya'nın Rusya, Prusya ve Avusturya tarafından üçüncü ve son taksiminden ardından Aralık 1863 tarihinde Rusya'ya karşı düzenlenmiş ayaklanmadır. Köylülerin ve ruhban sınıfının da katılm gösterdiği ayaklanma 1864 yılının Ekim ayında Avusturya'nın da desteğiyle bastırılmıştır.

² Karol Szymanowski 3 Ekim 1882 yılında Ukrayna'nın Tomaszówka köyünde doğmuş, 29 Mart 1937 yılında İsviçre'nin Lozan kentinde hayatını kaybetmiştir. Polonya'da ve Avrupa'da 20. yüzyılın ilk yarısının en seçkin bestecileri arasında yer almıştır. Batı Avrupa ve Antik geleneğini birleştirip Arap dünyasının kültürüyle harmanlayarak oldukça özgün ve ayrıcalıklı eserler vermiştir.

³ Sekiz şiirden oluşan yapıt ya da sekiz dizeden oluşan koşuk biçimi.

1938 yılında yayımlanan “Błędomierz Tutkuları” (Pasje błędomierskie) adlı psikolojik romanları ise İki Dünya Savaşı Arası Dönem Polonya edebiyatının başyapıtları arasında yerini almıştır. Sanatçının gençlik yıllarını geçirdiği ve Rus, Ukrayna ve Polonya kültürlerinin etkileşim bölgesi konumunda bulunan Kiev şehri, eserlerinde sıklıkla rastlanan bir tema olmuştur (Körpe Kemer, 2019, s. 1807-1808).

Iwaszkiewicz'in sanatı akmeizm akımının etkisi altında olmakla birlikte oldukça karmaşık bir yapıda biçimlenmiştir. 20. yüzyılın ilk yirmi yılında öncelikle Rus şiirine egemen olmuş akmeizm akımı komünist devrimin gerçekleşmesinin ardından alanını genişletmiştir. Akmeistler Fransız sembolizminin etkisiyle şairlere adeta birer güzellik tanrısı misyonu yüklemiş, bu doğrultuda çok kültürlü ve çok daha seçkin bir sanat icra etme yolunu seçmişlerdir. Duygusal hassasiyetin yanı sıra somut kavramlara yönelme eğilimi akmesitlerde Rus kültürünün yanı sıra Avrupa kültürüyle yakınlaşma isteği uyandırmıştır. Bunun nedeni, farklı özelliklerle belirgin bu iki kültürün birbiriyle örtüşmesinin toplumsal yaşam kalitesini artıracığına yönelik bir inanç geliştirmiş olmalarıdır (Nasiłowska, 2008, s. 68).

2. Iwaszkiewicz'in Şiirinde İnsan ve Mutluluk

Jarosław Iwaszkiewicz'in ilk dönem şiirlerinde doğanın tüm güzelliklerine yönelik belirgin bir hassasiyet vardır. İnsanın görme, işitme, tatma, koklama ve dokunma duyuları aracılığıyla deneyimleyebileceği mutluluk pek çok kez eserlerine konu olmuştur. Iwaszkiewicz gökyüzü, güneş, ağaçlar, kuşlar, çiçekler gibi doğa unsurlarını arınmış bir zihinle algılama becerisi geliştirmenin insanın yaşadığı her andan haz alması için yeterli olduğu düşüncesini hissettirmiştir. Dionisos felsefesine paralel biçimde insanın doğayla varoluşsal bağ kurmak, aralarında zihinsel bir yanılama sonucu ortaya çıkmış sınırları kaldırmak suretiyle gereksinim duyduğu içsel bütünlüğe ulaşabileceğini anımsatmıştır (Dynowska, 1997, s. 138-139). Aslında Dionisos şairin ikinci şiir kitabı olan “Dionisos Şenlikleri” (Dionizje)'dan itibaren sanatına güçlü bir şekilde girmiş ve son şiiri olan “Uranya” (Urania)'ya dek etkisini hissettirmiştir. Üstelik sadece şiirlerinde değil, aynı zamanda düzyazıları, özellikle kısa öykülerinde de Dionisos kültürünün etkileri söz konusudur (Majewski, 2013, s. 2). Iwaszkiewicz'in eserlerinin insanın daha huzurlu ve mutlu bir yaşam sürebilmek amacıyla başvurabileceği bir kılavuz niteliğinde olduğu söylenemez. Ancak, gerektiğinde vazgeçmeyi bilmek ve yargılardan uzak bir yaklaşım geliştirmek gibi, insanın yaşam yolculuğunu daha anlamlı ve daha doyumlulu kılacağına yönelik düşünce aktarımlarını kullandığı fark edilebilir. Bunun yanı sıra sanatçının eserlerine sağlıklı bir ölüm bilinci geliştirmenin insana zihinsel ve ruhsal dinginlik sağlayacağı düşüncesi işlemiştir. Iwaszkiewicz'in insanın varoluşu anlamlandırma çabası içindeyken yolunu kaybetmemesi, yabancılaşma duygusuna kapılmaması ve kendini güvende hissetmesi için “zaman” ve “mekân” kavramlarının ötesinde bir algı geliştirmesinin faydalı olacağına ilişkin bir farkındalığa vurgu yaptığı hissedilir. Şairin, doğayla uyumlanma becerisi geliştirmeyi insan yaşamını daha kolay ve huzurlu kılacak bir kişisel gelişim aşaması olarak gösterdiği sezinlenebilir. Iwaszkiewicz'in, “Taşlamalar ve Ağıtlar” (Xenie i Elegie) adlı şiir kitabında bulunan “Gece Vakti Müzik” (Muzyka noca) başlıklı şiirinde dünyayı bir yandan eşsiz güzelliklerle dolu, öte yandan korkutucu bir yer olarak tanımladığı dikkat çekmektedir (Majewski, 2013, s. 2):

“Ne muhteşem
üstümüzdeki bulutların dağılması
Dünya korkutucu bir yer
ama yüzer içinde

devasa bir akvaryum içinde yüzer gibi
çam ağaçları,
bir akarsu gibi akıp giden çiçekler
toprak yollar
ve ahşap evler
bir de Brahms konçertoları
ve Chopin valsleri
Kabulleniyoruz bir tevazuyla
büyük bir şaşkınlığa uğramayı, büyük bir yükselişi,
kara toprağa girmeyi”⁴

Dönem içinde Avrupa’nın geneline hâkim olan savaşlar ve ayaklanmalar nedeniyle roman sanatında artık pek ele alınmayan “iyi kalplilik” ve “içtenlik” kavramları Iwaszkiewicz’in kahramanlarının ruhunda çiçeklenmeye devam etmiştir (Körpe Kemer, 2019, s.1809). Sanatçı eserlerinde travmatik deneyimlerin sonucu olarak eşcinsellik, fuhuş, uyuşturucu bağımlılığı, ihanet gibi, geleneksel ahlak anlayışından uzak yönelimler sergileyen; haset, kıskançlık ve öfke gibi yıkıcı duygulara kapılan kahramanların aynı zamanda iyi niyet ve dürüstlük özellikleriyle öne çıkabileceklerini göstermiş ve böylece okuyucuyu insan doğasında iyiliğin ve kötülüğün bir arada varlık gösterdiği gerçeğiyle yüzleştirmiştir. Polonyalı felsefe ve sanat tarihçisi Władysław Tatarkiewicz (1886-1980) insan yaşamının doğal olarak biyolojik ve psikolojik mutluluğun kaynağı olduğunu, insanın yalnızca dünyaya gelmiş olmaktan ve yaşadığını hissetmekten mutluluk duyabilecek bir varlık olduğunu öne sürmüştür. Iwaszkiewicz’in insan mutluluğuna ilişkin görüşleri de bu düşünceye paraleldir (Dynowska, 1997, s. 138). Ancak, insan donanımının ayrılmaz bir parçası olan “*mutluluk potansiyeli*”nin etkin hale gelebilmesi için dış uyaranlara gereksinim vardır. Böylesi düşünceler şairin yansıttığı insanın mutluluğa ulaşma konusunda oldukça iyimser bir bakış açısına sahip olduğu kanısı uyandırabilir. Ancak bunun tam tersi yönde, sanatçının eserlerinin pek çoğunda yeryüzünde mutlu olmayı beklemenin asla gerçekleşmeyecek bir hayalin peşinden koşmaktan başka bir şey olmayacağı yönünde karamsar düşüncelere de rastlanmaktadır (Körpe, 2103, s.45). Iwaszkiewicz’in “Umduğum hiçbir şeyi beraberinde getirmeyecek bir yaz mevsimini beklemekteyim”, “Mutluluğun yanımdan teğet geçtiğini fısıldayan bir esinti yaklaşmakta”⁵ gibi bazı dizelerinde, umut edilen mutluluğa ulaşamama durumlarını vurguladığı anlaşılmaktadır (Dynowska, 1997, s. 140). Bu durum insanın doğal yapısında var olan mutluluk duyma halini deneyimleyebilmesi için belirli bir bilinç seviyesine ulaşması ve bu seviyeyi muhafaza etme yolunda emek vermesi gerekliliğiyle açıklanabilir. Iwaszkiewicz’e göre, insan huzur ve mutluluk dolu bir yaşam sürmek için öncelikle sonsuz varlığının bilincinde olmalıdır. Böylesi bir sonsuzluk kavramı gerçeküstücü anlayışın izlerini taşır. Gerçeküstücü bakış açısına sahip olmanın yolu öncelikle saf sevgiyi deneyimlemekten geçer. Saf sevginin sözcüklerle ifade edilmesi neredeyse olanaksızdır. Böylesi bir duygu ancak yaşadığı anda saklıdır (Kraj, 2018, s. 440).

“Her şey sona erecek olsa bile
Varoluş düşüncesi
Varoluş olasılığı
Ve yeniden doğuşun ateşten çemberi kalacaktır geride
Üzerimdeki gökyüzü gibi ebedidir yaşam
Ne zaman pencereden dışarı baksam

⁴ Lehçe aslından Türkçeye makalenin yazarı tarafından çevrilmiştir. Orijinali için bkznz. Majewski, 2013, s. 20-21.

⁵ Lehçe aslından Türkçeye makalenin yazarı tarafından çevrilmiştir. Orijinali için bkznz. K. Dynowska, 1997, s. 140.

Korku ve umut dolu gecelerde
Kapılırim ebedi unsurların varlığı düşüncesine
Eşsiz bir mutluluk bulurum üstelik bu düşüncede”⁶

Iwaszkiewicz'in eserlerinin pek çoğundan, şairin sanat için sanat ve toplum için sanat, yaşama bağlılık ve ölüme hayranlık, doğunun muhafazakârlığı ve batının ilericiliği gibi karşıt unsurlar arasında ikileme düştüğü anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, sanat ve din ilişkisinin şairin eserlerinin önemli çıkış noktalarından biri olduğu bilinir. Iwaszkiewicz gerek sanatı gerekse dini insanın öz varlığını tanıma, böylece varoluşsal akışla uyumlanma sürecinde başvurabileceği birer kılavuz olarak görmüştür.

“Ne olur ikna edin kötü adamı
Sakınsın şerden ve yalvarsın dünyaya
Affetmesi için toyluğundan kaynaklanan günahlarını
Ve tıpkı bir damla gözyaşının kavuşması gibi engin okyanuslara
Kabul etmesi için kendisini ebedi cennetine
Yeğlesin fani mutluluklarla avunmaktansa
Acı dolu bir pişmanlıkla yüzleşmeyi
Ya da düşsel bir yolcuğu koyulmayı
Her gün varlığımıza hükmetmeye kalkan şeytandan arınıp
Cennetin kokusunu içimize çekmenin
Şu çok sevdiğimiz bedenin prangalarını kırıp
Özgürlüğün tadına varabilmenin mümkün olabileceğini
Söyleyin ona”⁷

3. Iwaszkiewicz'in Şiirinde Doğu Dünyası ve Mevlâna Etkisi

Iwaszkiewicz ilk gençlik dönemine tekabül eden 1915–1933 yılları arasında verdiği eserlerinde renkli, masalımsı, mistik ve duygusal atmosferiyle büyülediği doğu dünyasından betimlemelere sıklıkla yer vermiştir. Aslında sanatçı doğu ülkelerinden hiçbirinde bulunmamış; ancak, Rus İmparatorluğu'nun sınırları içinde Volga Nehri'nin kuzeyinde bulunan Saratov şehrine kadar gidebilmiştir. Bunun dışında Güney Amerika seyahati sırasında verilen mola vesilesiyle Sudan'ı görme fırsatı bulmuştur. Avrupa'nın güneyine, özellikle de Normanlar, Araplar ve Bizanslıların tarihi ve kültürel mirasını barındırması bakımından İtalya'ya yaptığı seyahatler sanatçının doğu dünyasıyla temas etmesini sağlayan gelişmeler arasında bulunur (Godlewska, 2022, s.200-201). Doğu Dilleri Okulunda öğrenim görmek amacıyla 1925 yılında Paris'e giden Iwaszkiewicz'in burada Arapça ve Türkçe dersleri aldığı bilinmektedir (Körpe Kemer, 2019, s. 1808). Bütün bunlar Iwaszkiewicz'in daha çok savaş öncesi eserlerinde yer alan doğu motiflerinin sanatçının yabancı dillere olan merakından ve edebiyat ve kültür okumalarından kaynaklandığını göstermektedir.

Jarosław Iwaszkiewicz'in dünya görüşü ve edebi eserlerinde Gürcü kültürünün etkileri olduğu da bilinmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Gürcistan ile Polonya arasındaki ilişkiler çok sayıda tarihi eleştiri yazısı, gazete yazısı ve edebiyat eserinin konusu haline gelmiştir.

⁶ Lehçe aslından Türkçeye makalenin yazarı tarafından çevrilmiştir. Orijinali için bkz. Szóstak, 2020, s. 105.

⁷ Lehçe aslından Türkçeye makalenin yazarı tarafından çevrilmiştir. Orijinali için bkz. K. Dynowska, 1997, s.142.

Özellikle 1960'lı yıllar Polonya'da Gürcü edebiyatına ve kültürüne duyulan ilginin arttığı bir dönem olmuştur. Böylesi bir gelişmede 1956 yılının ardından⁸ iki ülke arasında buzların erime sürecinin payı olmuştur. Polonya'da Gürcü kültürü ve edebiyatının tanınırlığının artması Gürcistan'ın 1950'li ve 1960'lı yılların başından itibaren S.S.C.B.'nin sağlık, tedavi ve sanatoryum-tatil bölgelerinden biri haline gelmiş olmasıyla da ilişkilendirilir. 1961 yılında Polonya'da Leopold Lewin editörlüğünde "Gürcü Şiiri Antolojisi" başlıklı bir eser yayımlanmıştır. Söz konusu eser içinde aralarında Iwaszkiewicz'in de bulunduğu toplam otuz Polonyalı şair ve çevirmenin çalışması yer almıştır. Tejmuraza'nın "Şarabın Dudaklarla Sohbeti" (Rozmowa wina z ustami), Ilia Czawczawadze'nin "Ağıt" (Elegia) ve Simon Chikowy'nin "Kar" (Śnieg) başlıklı eserleri "Gürcü Şiiri Antolojisi" adlı antolojide Iwaszkiewicz tarafından Lehçeye çevrilmiş şiirler arasında yer alır. 1589-1663 yıllarında yaşamış Tejmuraza, Bagrationi Hanedanlığından gelmektedir. Kartli-Kaheti Kralı ve şair kimliğiyle öne çıkmıştır. Babası Kral David, annesi ise sonradan Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin azizesi olan Kraliçe Ketevan'dır. Tejmuraza'nın İran'da Şah Abbas'ın vesayeti altında eğitim görmüş olması Fars edebiyatını ve İslam dinini yakından tanımasına olanak vermiştir. Zamanla Farsça yazılmış eserleri Gürcüceye çevirerek kendi şiir atölyesini kurmaya başlamıştır. Tejmuraza doğu şiirlerinin incelikli ve süslü üslubuna hayranlık duymuş ve Fars edebiyatını Gürcü topraklarında tanıtma yoluna gitmiştir. Doğru sanatının seçkin temsilcilerinden Mevlâna Celâleddin Rûmî ve Hafız'ın şiirlerine duydukları hayranlığın Tejmuraza ile Iwaszkiewicz'i ortak paydada birleştirdiği anlaşılmaktadır. Iwaszkiewicz "Sekizlikler" ve "Yedi Şiirle Sona Eren Kasideler" (Kasydy zakończzone siedmioma wierszami) başlıklı şiirlerinde Rûmî ve Hafız'dan esinlenmiş ve bu büyük ustaların eserlerinden çevirilere yer vermiştir (Godlewska, 2022, s.195). Iwaszkiewicz Genç Polonya döneminde Polonya'da oldukça popüler olan Rûmî'nin eserlerini Tadeusz Miciński'nin çevirileri sayesinde tanıma fırsatı bulmuştur. Sanatçı "Kasideler" (Kasydy) ve ardından gelen "Gündüzün Kitabı ve Gecenin Kitabı" (Księga dnia i ksiğga nocy) başlıklı şiirsel eserlerinde doğu dünyasına hayranlığını büyük ölçüde yansıtmıştır (Godlewska, 2019, s.88). Iwaszkiewicz "Günlükler 1911-1955" (Dzienniki 1911-1955) başlıklı eserinde Miciński'nin, Celâleddin Rûmî'nin eserlerinden esinlenerek oluşturdu dizelere yer vermiştir (Czabanowska Wróbel, 2018, s.145):

"Ah, ne denli sessiz -Diğerleri uyuyor- Ben ve Tanrı yalnızız - O gece.
Ah, ne denli gürültülü -Mutluluk yükseliyor- Hakikat kanatlarıyla
Işık saçıyor- O gece.
Sabaha dek uyumuş olsaydım,
Yeniden kavuşamazdım O'na - O gece"⁹

Jarosław Iwaszkiewicz evrensel bakış açısına sahip bir sanatçı olarak tanınmıştır. Polonya kültürünü Avrupa kültürünün ayrılmaz bir parçası olarak görmüştür. Akhmatova, Dostoyevski ve Blok'un eserleriyle eşdeğer ölçüde Balzac, Chesterton, Sartre ve Croce'nin eserleriyle de ilgilenmiştir. Doğru ve Batı arasındaki çatışmadan ve bu iki toplumsal yapının birbirinden kopmasına yol açan siyasal olayların tümünden her daim rahatsızlık duymuştur. Doğru ve Batı

⁸ 1956 yılı itibarıyla Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Kruşçev'in Stalin'e ait görüşlerin etki ve gücünün çözümleri girişimlerine karşı Josef Stalin'i destekleyen Sovyet Gürcüleri tarafından bir dizi protesto eylemi düzenlenmiştir.

⁹ Lehçeden Türkçeye makalenin yazarı tarafından çevrilmiştir. Orijinali için bkz. A. Czabanowska Wróbel, 2018, s. 145.

kaynaklı kültür birikimlerinin birbirlerinden beslenerek Polonya kültürünün zenginleşmesine olanak verdiğinin altını çizmiştir. Iwaszkiewicz'in, edebi eserlerini bu şekilde yansız bir dünya görüşü doğrultusunda vermiş olması toplumsal işlevinin belirsizliği konusunda zaman zaman olumsuz eleştiriler almasına neden olmuştur (Körpe, 2019, 1809).

Tasavvuf edebiyatının seçkin temsilcisi Mevlânâ Celâleddîn Rûmî 30 Eylül 1207 tarihinde Belh'de doğmuştur. Asıl adı Muhammed Celâleddin olup zamanla "Mevlânâ" (Efendimiz) ve "Hüdâvendigâr" (Hükümdar Bey) gibi lakaplarla da anılmıştır. Annesi Belh emiri Rukneddîn'in kızı Mü'mine Hâtun'dur. Anne tarafından soyunun Hz. Ali'ye uzandığı rivayet edilmektedir. Babası "Sultânü'l-ulemâ" (Âlimlerin Sultanı) olarak bilinen "Muhammed Bahâeddin Veled" (v. 631/1234)'dir. Babasının soyu dedesi Ahmed Hatîbî oğlu Celâleddin Hüseyin Hatîbî yoluyla Hz. Ebû Bekir'e dek uzanmaktadır.

Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin tasavvufî düşünce ve anlayışı Doğu'dan Batı'ya tüm dünyaya yayılarak evrensel bir boyut kazanmıştır. Büyük İslam âlimi ve mutasavvıf Rûmî'nin doğumunun 8. yüzyılı olması vesilesiyle 2007 yılının UNESCO tarafından barış, sevgi ve hoşgörü adına "Dünyada Mevlânâ Yılı" olarak ilan edilmesi Mesnevi felsefesinin dünya düşünce tarihinin önemli yapıtaşlarından biri haline gelmiş olduğunun bir göstergesidir (Arpaguş, 2007, s. 91-93).

Mevlânâ insanın, varlığının hakiki ve manevi boyutunun bilincine varmasının, maruz kaldığı toplumsal, psikolojik, kültürel ve ekonomik zorluklara karşı bakış açısını geliştirmesinin ve böylece huzur ve sevgi dolu bir yaşam sürmesinin yolunu açan manevi bir lider olarak kabul edilmiştir. Mevlânâ felsefesi 13. yüzyıldan bu yana dinler ve kültürler arasında bir köprü vazifesi görmek suretiyle evrensellik kazanmıştır. İslam dünyasının yanı sıra yeryüzünün farklı bölgelerinde farklı kültür ve inançları benimsemiş çok sayıda insan Mevlânâ'nın sevgi ve hoşgörü temelli öğreti ve düşünceleri doğrultusunda manevi ve ilahi yaşantılardan geçmektedir.

Aşağıdaki dizeler Iwaszkiewicz'in Mevlânâ ve Hafız'ın dünya görüşünden ne denli etkilendiğini kanıtlar niteliktedir:

"Korkarım ki, Hafız misali, Celâleddin Rûmî misali
Rabbin içinizde olduğunu söylemeye başlayacağım.
Dahası gizemli bir aşkla kendinden geçmiş bir halde
İnsan suretinizde saklı o Rabbe övgüler yağdırmaya koyulacağım"
(Iwaszkiewicz, 1948, s.247).¹⁰

Bunun yanı sıra, Polonya'nın tanınmış edebiyat dergisi "Skamander"ın 1925 yılının Şubat ayında yayımlanmış 38. sayısında "Mistik Şiirlerden" başlığı altında Iwaszkiewicz'in Mevlânâ'dan yaptığı çevirilere yer verilmiştir:

"Sen ki yeryüzünün en değerli varlığı!
Aşk ve para mı istersin?
Yitirdim çok zaman önce, aşkımı da paramı da bilir misin?
Delik bir cepte altın muhafaza etmek mümkün olur mu dersin?
Peki ya, çoktan sana teslim ettiğim ruhumu

¹⁰ Lehçe aslından Türkçeye makalenin yazarı tarafından çevrilmiştir. Orijinali için bkz. J. Iwaszkiewicz, 1948, s. 247.

Bir daha nerede bulabilirim?
Söyler misin?" (Iwaszkiewicz, 1925, s.126).

Mevlânâ, insanı yeryüzünde görünür olmasını sağlayan maddi varlığının ötesinde sahip olduğu manevi varlığının bilincine varmaya davet etmiştir. Hakiki değerinin farkına varan insan ayrılmaz bir parçası olduğu Yaradan'ın yüceliği karşısında diz çökecek, böylelikle kendisine sunulan sonsuz sevgi ve berekete kavuşma yolculuğuna başlayabilecektir.

"Piştım ateşin içinde. Olgunlaştım altın gibi piştikçe.
Ta ki bir yıl sonra, gelinceye dek dönüş vaktim.
Tıklattım yüzüğümü sabah vakti,
Ahşap kapısına vurarak yoldaşımın.
Bir ses duydum sonra «Kim var orada?» diye soran
Veremedim karşılık. Ürkektim.
Bu kez kapının hemen ardında
«Kim var orada?» diye sorarken aynı ses bir kez daha
Açıldı kapı gıcırtılı bir sesle..
«Evet, sensin!»...diye seslendi bana.
«Sensin dostum, belli ki uzun ve hazin bir yolculuktan dönmüşsün!
Ruhlarımız nihayet kavuşmuşken yeniden, gel gir fakirhaneme.
İki ayrı ipin iğne deliğine girmesi nasıl mümkün değilse,
Bölünmüş varlığımı sığdıramıyordum hiçbir yere!» "
(Iwaszkiewicz, 1925, s.126).

Yukarıdaki dizelerde Mevlânâ'nın Şems-i Tebrizi ile ilişkisinin yansımaları hissedilmektedir. Büyük derviş Şems'in Mevlânâ'nın dünyasına ansızın güneş misali doğduğu, ruhunun derinliklerine sızıp ardından sessizce kaybolduğu rivayet edilmiştir. İki âşığın ruhani boyutta gerçekleşen mistik ilişkiler tüm insanlığı etkisi altına alacak mucizevi nitelikteki manevi açılımların yolunu açmıştır. Şems ve Mevlânâ birbirlerinden fiziksel olarak ayrılmış olsalar da, tasavvufi âşkları gönüllerinde sonsuza dek yanan bir meşale olarak kalmıştır. Şems ile buluşmalarının ardından Mevlânâ ilahi âşka odaklanmış, çevresindeki her ayrıntıda Yaradan'ın varlığını duyumsamaya başlamıştır.

"Çoktandır bir olmuş ruhlarımız
Karışmış birbiriyle gizemli dostluğumuzun ayak izleri
Benlik sınırlarımız kaybolduğunda
Lüzumsuz kalıyor "benim" ve "senin" sözleri." (Iwaszkiewicz, 1925, s.126).

Hak yolunda hakîkî âşk yaşayan sûfilerin bedensel sınırlarını aşarak arşa yükselmek suretiyle ruhsal bütünlük ve tamlık hissiyatına eriştiklerini aktaran bu dizeler insanın benmerkezci bakış açısından sıyrılarak elde edebileceği manevi kazanımları anımsatır niteliktedir. Yalnızca maddi kazanımları amaç edinmesi sonucunda varoluşa ve benliğine yabancılaşan, yalnızlaşan ve bundan dolayı anlamsızlık ve doyumsuzluk duygularıyla boğuşan insan, Yaradan'ın mükemmel bir sureti olduğunun bilincine vardığında evrenin muhteşem sevgi akışına karışacaktır.

“Durmaksızın akan nehirler misali
Değiştirin zaman zaman dostunuzu, komşunuzu, evinizi
Geride kaldı artık dün de, dün edilen sohbetler de
Bugün, yeni bir gün
Öyleyse izin verin de,
Başlasın yankılanmaya sesleri yeni sohbetimizin dört bir yana”
(Iwaszkiewicz, 1925, s.127).
“Bulutların gökyüzünde kaybolması gibi
Düşlerini yitirdiğin için mi
Keder ve acıyla dolup taşmışsın bu denli?
Sen ki tüm benliğinde taşırsın Yaradan'ı içinde
Öyleyse kendini arayıp bulmak yerine
Niçin etrafa bakıp durursun çaresizce?” (Iwaszkiewicz, 1925, s.127).¹¹

Iwaszkiewicz tıpkı Mevlânâ gibi yaşamı, ölümü ve aşkı birbiriyle örüntülü varoluşsal yaşantılar olarak değerlendirmiş, hakiki aşkın ölüm, yas ve kayıp karşısında duyulan acıları indirici etkisini anımsatmak istemiştir. Şair yeryüzü yaşantısının maddi değerleri yücelten yanıltıcı cazibesine kapılmaksızın saf sevgi, hoşgörü ve güçlü bir maneviyat bilinciyle ilerlemenin, sanatsal düşünme boyutuna yükselerek varoluşu anlamlı ve değerli kılan eylemlerde bulunmanın önemine değinmiştir.

Sonuç

İki Dünya Savaşı Arası Dönem Polonya edebiyatının seçkin temsilcilerinden Jarosław Iwaszkiewicz incelikli, hassas, duyarlı ve empatik kişilik özelliklerinin yanı sıra evrenselci ve apolitik duruşuyla dikkat çekmiştir. Sanatçı farklı kültür birikimlerine yansız bir bakış açısıyla yaklaşmanın insanlığa sağlayacağı katkılara yönelik düşüncelerini eserlerine işlemiştir. Iwaszkiewicz evrensellik algısı geliştirmenin iyi niyetli, erdemli, dürüst ve gerçekçi bir yaşam sürmenin yolunu açarak insanı huzurlu ve mutlu kılabileceği yönünde bir inanç geliştirmiştir. Gençlik dönemini doğu ve batı geleneklerinin iç içe varlık gösterdiği yerleşim bölgelerinden biri olan Ukrayna'da geçirmiş ve böylece Doğu Ortodoks kültürünün yanı sıra Bizans Katolik kültürü etkisinde kalmış insan topluluklarının her ikisiyle bir arada iletişim kurmuş olması dünya görüşü ve sanatına zenginlik katmıştır. Iwaszkiewicz'in herhangi bir geleneksel dine mensup olduğu söylenemez. Ancak, dini ve felsefi inançlara karşı saygın bir duruş sergilemiş, tüm bunlara toplumun huzuru ve esenliğine katkı sağlayacak değerler olarak yaklaşmanın önemine değinmiştir.

Sanatçının şiirlerinde “mutluluk” kavramını pek çok yönden ele almış olduğu gözlenir. Yalnızca yaşama şansını yakalamış olmaktan kaynaklanan mutluluk, doğanın sunduğu güzellikleri arınmış bir zihinle algılayabilmekten duyulabilecek mutluluk, dinginliğin, gerektiğinde vazgeçmeyi bilmenin, varoluşsal akışa teslim olmanın sağlayacağı mutluluk, içsel bütünlüğe ulaşmak için yapılan yolculuk aşamalarında duyumsanacak mutluluk bunlardan ilk akla gelen-

¹¹ Skamander dergisinden alınan şiirlerin tümünün Lehçeden Türkçeye çevirisi makalenin yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir. Orijinali için bkz. J. Iwaszkiewicz, 1925, s. 126-128.

leridir. Iwaszkiewicz insanın, doğasının özü olan “saf bilince” erişerek ölüm ve fanilik düşüncelerinden kaynaklı yoğun acı ve korku duygularından arınabileceğine yönelik bir inanç geliştirmiştir. Öte yandan zamanın yıkıcı etkilerine ve giderek artan olumsuzluklara karşı direnç gösterebilmeyi, mücadele gücünü geliştirmeyi de bir mutluluk kaynağı olarak belirlemiştir.

Tüm bunlar sanatçının, insan varlığını öncelikle kültürel sınırlamaların dışında saf bir olgu olarak değerlendirme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bu bakış açısından yola çıkarak insanı fiziksel ve ruhsal boyutuyla doğanın ayrılmaz bir parçası olarak gözlemlemiştir. Bu bağlamda sanatçının Spinoza’nın Tanrı inancı ve görüşünü ifade eden panteizm (tüm tanrıçılık) felsefesine yakın bir çizgide ilerlediği öne sürülebilir. Elbette Iwaszkiewicz, insanı toplumsal yaşamı düzenlemek için oluşturduğu maddi ve manevi unsurların tamamına karşılık gelen kültürel birikimi bağlamında ele almayı da ihmal etmemiştir. Ancak, bunu yaparken dil, din ve ırk ayrımı gözetmeksizin ulusal ve evrensel kültür değerlerine bir arada odaklanma yolunu seçmiştir.

Aralarında Mevlânâ Celâleddin Rûmî’nin de bulunduğu pek çok düşünürün eserlerini bir kılavuz olarak değerlendiren Polonyalı şair Iwaszkiewicz sanatçı duyarlılığıyla yaşamı, ölümü ve aşkı varoluşsal sistemin bütünleşik unsurları olarak ele almıştır. Sanatın evrenselliğine duydukları inanç, kültürlerarası iletişime verdikleri önem, hümanist felsefeye dayanan sevgi anlayışları; insanın doğa ile ilişkisini, varoluşsal döngüyü ve insanın anlam arayışını yorumlama girişimleri Mevlânâ ve Iwaszkiewicz’i ortak paydada birleştiren özellikler olarak öne çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- ARPAGUŞ, S. (2007). “Mevlâna Celâleddin Rûmî (1207-1273)”. *İstem Dergisi* (X): 91-111.
- CZABANOWSKA, WRÓBEL, A. (2019). „Gdybym przespał aż do ranka...”. Miciński – (Szymonowski) – Iwaszkiewicz”. *Tadeusz Miciński i ludzie epoki: studia*. (ed. Bajko Marcin, Ławski Jarosław, Pilch Urszula. Białystok: Temida 2 Yayınevi. 145-168.
- DYNOWSKA, K. (1997). „Jarosław Iwaszkiewicz o życiu szczęśliwym. Refleksja filozoficzna poety”. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Z. 190, Prace Filozoficzne* (VII): 137-147.
- GODLEWSKA, J. (2019). „Reminiscencje czarnomorskie we wczesnej poezji Jarosława Iwaszkiewicza”. *Odessa, muzyka, literatura. Ukraińsko-polski transfer kulturowy* (ed. Natalia Maliutina, Weronika Biegluk-Leś). Białystok: Białystok Üniversitesi Filoloji Fakültesinin iş birliğiyle Temida 2 Yayınevi. 85-96.
- GODLEWSKA, J. (2022). „Pytanie o miejsce Gruzji na mapie Orientu Jarosława Iwaszkiewicza”. *Gruzja i Polska: transfer wartości kultury. Studia interdyscyplinarne*. (ed. Ławski Jarosław, Occheli Wera). Białystok: Temida 2 Yayınevi. 187-209.
- IWASZKIEWICZ, J. (1925). „Z poezji mistycznych”. *Skamander Miesiğcznik Poetycki* (XXXVIII). Erişim tarihi: 01. 12.2024. 126-128. [Skamander miesiğcznik poetycki. R. 5 \(T. 5\), 1925, z. 38.pdf](#)
- IWASZKIEWICZ, J. (1948). „Boję się, że jak Hafiz, Dżalaladdin-Rûmî”. *Wiersze polskie wybrane: antologia poezji od "Bogu rodzicy" do chwili obecnej*. (ed. Mieczysław Grydzewski). Michigan: Michigan Üniversitesi Yayınları. 247.
- KÖRPE KEMER, S. (2019). “Leon Jarosław Iwaszkiewicz’in “Brzezina” (Kayın Ağacı Korusu) Adlı Öyküsünde Aşk ve Ölüm”. *İdil Dil ve Sanat Dergisi* (LXIV): 1805-1815. doi: 10.7816/idil-08-64-16

- KÖRPE KEMER, S. (2013). *İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Polonya Düzyazısının Psikolojik Gerçekçilik Perspektifinden İncelenmesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- KRAJ, L. (2023). „Miłość jako doświadczenie somatyczne. Dwa wiersze Jarosława Iwaszkiewicza”. *Ruch Literacki*. R. 59, z. 4 (2018): 429-440. doi: 10.24425/122715
- MAJEWSKI, J. (2013). „Śmierć apofatyczna: Dionizos w Pannach z Wilka Jarosława Iwaszkiewicza”. *Diagonali*.(II): 1-28.
- NASIŁOWSKA, A. (2008). *Trzydziestolecie 1914-1944*. Varşova: Polskie Wydawnictwo Naukowe.
- SZÓSTAK, A. (2020). „Dendrocentryczny świat późnej poezji Jarosława Iwaszkiewicza”. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Poetica* (VIII): 101-118. doi: 10.24917/23534583.8.7

EXTENDED ABSTRACT

The mystical thought and understanding of Mevlânâ Celâleddin Rûmî, a Sufi who lived in the 13th century has gained a universal dimension by spreading all over the world from East to West. Because of the eighth centenary of Mevlâna's birth, 2007 was declared by UNESCO as the "Year of Mevlâna in the World" in the name of peace, love and tolerance, in connection with the acceptance of Masnavi philosophy as one of the important elements of the world intellectual history. The outstanding name of Polish literature in the Inter-World War Period "Leon Jarosław Iwaszkiewicz" (1894-1980) was one of the world's literary figures inspired by the thought of Mevlâna. Iwaszkiewicz had the opportunity to get to know the works of Rûmî, which was very popular in Poland during the Young Poland period, thanks to the translations of Tadeusz Miciński. In this article, it is aimed to present the inspiration that Iwaszkiewicz took from Rûmî's art through his poems and quotations from his poetry translations. In this way, the similarities and contrasts between the worldview and spiritual understanding of both masters will be revealed.

Jarosław Iwaszkiewicz's early poems are marked by his sensitivity to all the beauties of the world. In the poet's art showing a "realistic emotional approach" to all elements of the earth has been determined as the basic approach that paves the way for enjoying life. Vital experiences gained in line with such an approach constitute the essence of a healthy relationship that can be established between humans and nature, as in the philosophy of Dionysus. In addition to Epicurean skepticism, Stoic elements are also found in Iwaszkiewicz's poetry. The poet's belief in achieving happiness is related to being free from the negative effects of external conditions in the psychological dimension, receiving and accepting pain without resisting it, and thus experiencing the flow of life as it is in all its aspects. In order for a person to protect himself from the negative transfer of external factors, he must become aware of the true meaning of the phenomenon of death. At this point, it is an important detail that it is generally accepted that death and happiness are considered as opposing concepts. Perhaps the concepts of "time" and "space", which are the basic elements of life on earth, are just a human illusion that causes people to feel strong anxiety and fear of mortality. Achieving the maturity of overcoming this illusory fear will be a step that will enable a person to reach eternal happiness, which can perhaps be described as "nothingness". In short, it can be said that there are many types of happiness in Iwaszkiewicz's poetry, such as enjoying life, witnessing the beauties of the world, peace, surrender, acceptance and mental and spiritual self-improvement. It is known that

Iwaszkiewicz translated the poems of Celâleddin Rûmî and Hafiz into Polish and was inspired by their works while writing his first poetry collections, "Octostychy" (Eights) and "Kasydy" (Qasida which ends with seven poems). In most of his poems, Iwaszkiewicz highlights the phenomena of death, mourning and loss as natural phenomena that can make people conscious, mature and aware of the truth. Following in the footsteps of many thinkers, including Mevlâna Celâleddin Rûmî, he has evaluated life, death and true love as interrelated existential experiences. He wanted to show that the thought of death can motivate people to enjoy life, to focus on the present by liberating themselves from painful memories of the past and concerns about the future. Just like Mevlâna, he interpreted true love and love of nature as an antidote to the pain arising from death, mourning and loss. He underlined that concepts such as birth and death, youth and old age, femininity and masculinity, or love and death, to which the human mind attaches opposing meanings in line with stereotyped thoughts, can be evaluated as values that enable human evolution when perceived with a high consciousness. Thus, he wanted to make people feel that the idea of "transience of life", which has occupied the minds of many thinkers and ordinary people throughout the ages, can evolve into the understanding of "eternity of existence".